

VISVA-BHARATI
LIBRARY

PRESENTED BY

पञ्चतन्त्रम् ।

श्रीविष्णुशर्म्मा सङ्कलितम् ।

पण्डितकुलपतिना,

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभाचार्य्येण

विरचितय व्याख्यया समलङ्कृतम् ।

तेनैव संस्कृतं प्रकाशितम् ।

सप्तम संस्करणम् ।

कलिकाताम्रम्

नवी १९९६

मुद्रितम् ।

१९९६

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দ বিষ্ণুসাগর বি, এ,
২ নং রমানাথ মজুমদারের ষ্ট্রীট, কলিকাতা।

প্রিন্টার—শ্রীগোবর্দ্ধন পান,
৮০।১ নং মুক্তারাম বাবুর ষ্ট্রীট, চোরবাগান—কলিকাতা।

पञ्चतन्त्रम् ।

ब्रह्मा रुद्रः कुमारो हरि-वरुण यमा वज्रिन्द्रः कुवेर-
चन्द्रादित्यौ सरस्वत्युदधिमुगनगा वायुर्वीभुजङ्गाः ।
सिद्धा नद्योऽश्विनौ श्रीर्दितिरदितिमुता मातरश्चण्डिकाद्याः
वेदास्तीर्थानि यज्ञा गणवसुमनयः पान्तु नित्यं ग्रहाश्च ॥ १ ॥
मनवे वाचस्पतये शुक्राय पराशराय ससुताय ।
चाणक्याय च विदुषे नमोऽस्तु नयशास्वकर्त्तृभ्यः ॥ २ ॥

प्रथम्य परमात्मानं श्रीजीवानन्दशर्मणा ।

क्रियते बालबोधाय टीकैषा बालबोधिनी ॥

यथारम्भे प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामो गच्छत् दूरदृष्टप्रशमनाय देवादीन् सङ्कीर्णं
तदाशिषं कामयते । ब्रह्मंति । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः रुद्रः शिवः, कुमारः कार्तिकेयः,
हरिर्विष्णुः वरुणः जलदेवः यमः शमनः, वज्रिः अग्निः इन्द्रः देवराजः कुवेरः धनपतिः,
चन्द्रः सोमः आदित्यः सूर्यः, सरस्वती वारुणी, उदधिः समुद्रः युगानि कृतादीनि नगाः,
पर्वताः शैलवृक्षौ जनावगावित्यमरः । वायुः पवनः, उर्वी पृथिवी, भुजङ्गाः पन्नगाः,
सिद्धाः देवयोनिविशेषाः नद्यः सरितः गङ्गाप्रभृतय इत्यर्थः अश्विनौ अश्विनीकुमारी,
श्रीः लक्ष्मीः दितिः कश्यपपत्नी दैत्यजननी इत्यर्थः अदितिमुताः देवा इत्यर्थः चण्डिकाद्याः
चण्डीप्रभृतयः मातरः मातृवर्गाः वेदाः ऋक् साम यजुर्धर्मवैदपायत्वारः तीर्थानि पुण्य-
क्षेत्राणि काश्यादीनि यज्ञाः दर्शपौर्णमासादयः गणाः प्रमथाः शिवानुचरविशेषा इत्यर्थः
वसवः अष्टसंख्यका सूनयः व्यासादयः ग्रहाश्च नवसंख्यका रव्यादयश्च नित्यं सततं पान्तु
वसन्तु अस्मानिति शेषः । सङ्घराहणं सर्वैर्योनान्वयेण विमुनिव्रतियुता सङ्घरा
कीर्त्तितेयमिति तत्रचत्वात् ॥ १ ॥

साम्प्रतं नीतिशास्त्रकारान् प्रथममिति मनवे इति । मनवे स्वायम्भुवाय, वाचस्पतये
वृहस्पतये, शुक्राय, ससुताय सपुत्राय व्याससङ्गितायेत्यर्थः पराशराय, विदुषे चाणक्याय

सकलार्थशास्त्रसारं जगति समालोक्य विष्णुशर्मदम् ।

तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार सुमनोहरं शास्त्रम् ॥ ३ ॥

तद्यथा अनुश्रूयते । अस्ति दशमस्कन्धे जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम् । तत्र (क) सकलार्थिकल्पद्रुमः प्रवरमुकुट-
मणिमरीचिमञ्जरीचर्ममङ्गलः (ख) सकलकलापार-
ङ्गतोऽमरशक्तिर्नाम (ग) राजा बभूव तस्य त्रयः पुत्राः
परमदुर्मेधसो बहुशक्तिरग्रशक्तिरनन्तशक्तिश्चेति नामानो
बभूवुः । अथ राजा तान् शास्त्रविमुखान् आलोक्य सचिवान्
आह्वय प्रोवाच । भो ! ज्ञातम् एतत् भवद्भिः यत् ममैते पुत्राः
शास्त्रविमुखा विवेकरहिताश्च । तत् एतान् पश्यतो मे मह-
दपि राज्ञ्यं न सौख्यम् आवहति । अथवा साधु इदम् उच्यते ।

अजातमृतमूर्खेभ्यो मृताजातो सुतो वरम् ।

यतस्ती स्वल्पदुःखाय यावज्जीवं जडो दहेत् ॥ ४ ॥

च नयशास्त्रकर्तृभ्यः पूर्वोक्तेभ्योऽन्येभ्य इति भावः नमः प्रणतिरस्तु आर्यावृत्तमिदं यस्याः प्रथमं
पादे द्वादशमात्रा तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्धेति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

सकलेति । एष विष्णुशर्मा जगति सकलानां अर्थशास्त्राणां सारं समालोक्य
समालोच्येत्यर्थः पञ्चभिः तन्त्रैः भागविशेषैः एतत् सुमनोहरं शास्त्रं नीतिशास्त्रमित्यर्थः
चकार । आर्यावृत्तमिदम् ॥ ३ ॥

(क) सकलेति । सकलानां अर्थानां याचकानां कल्पद्रुमः कामप्रद इत्यर्थः ।
प्रवर इति । प्रवराणां मूहतां पराजितनृपतीनां प्रवृत्तानामिति भावः मुकुटमणौना
किरीटरवाणां वा मरीचिमञ्जर्यः मयूखावल्याः तासां चयेन समूहं चर्चितं रञ्जितं चरण-
युगलं यस्य तथोक्तः ।

(ख) सकलेति । सकलाः समया याः कलाः चतुःषष्टिप्रकारा विद्याः तासां पार-
अन्तः तन् गतः प्राप्तः सकलकलापारदर्शी ।

(ग) अमरेति । अमरस्य शक्तिरिव शक्तिः यस्येति तथोक्तः । परमेति । परमा
दुष्टा मेघा येषां ते अतिदुर्बल इत्यर्थः ।

अजातेति । अजातमृतमूर्खेभ्यः पुत्रेभ्य इति शेषः अपेक्षार्थे पञ्चमी । मृताजातो

वरं गर्भस्त्रावो वरन्मृतुषु नैवाभिगमनम्
 वरं जातः प्रेतो वरमपि च कन्यैव जनिता ।
 वरं बन्ध्या भार्या वरमपि च गर्भेषु वसतिः
 न चाविद्वान् रूपद्रविणगणयुक्तोऽपि तनयः ॥ ५ ॥
 किं तथा क्रियते धेन्या या न सूते न दुग्धदा ।
 कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न भक्तिमान् ? ॥ ६ ॥
 वरमिह वा सुतमरणं मा मूर्खत्वं कुलप्रसूतस्य ।
 येन विबुधजनमध्ये जारज इव लज्जते मनुजः ॥ ७ ॥

सुतो वरम् मनाक्प्रियौ देवाहते वरः श्रेष्ठे विषु क्लीवे मनाक्प्रिय इत्यमरः । यतः
 यस्मात् तौ मृताजातौ स्वल्पदुःखाय भवत इति शेषः ॥ अङ्गः मूर्खः पुत्रः यावज्जीवम्
 दहेत् ज्वलयेत् । मूर्खः पुत्रः यावज्जीवं क्लेशप्रद इति भावः । पथ्यावक्तं वृत्तं युजो-
 चतुर्थतो येन पथ्यावक्तं प्रकीर्तितमिति तद्वचनात् ॥ ४ ॥

वरमिति । गर्भस्त्रावः अकाले गर्भनिःसरणं वरं मनाक्प्रियः मृतुषु रजोनिर्ग-
 मादारम्य षोडशसु निशासु इत्यर्थः अभिगमनं स्त्रीसङ्गमो नैव वरम् । जातः उत्पन्नः
 पुत्रः प्रेतः मृतः वरम् । कन्या एव जनिता वरम् । बन्ध्या अप्रसवा भार्यापि
 वरम् । गर्भेषु वसतिः स्थितिः गर्भादनिःसरणमित्यर्थः अपि वरम् । रूपद्रविणगण-
 युक्तः रूपवान् धनराशिवान् अपि तनयः अविद्वान् मूर्खश्चेदिति शेषः, न च वरमिति
 शेषः । शिखरिणी वृत्तं रसैकद्रेष्मिन्ना यमनसभलागः शिखरिणीति तद्वचनात् ॥ ५ ॥

किमिति । तथा धेन्या गवा किं क्रियते ? या धेनुः न सूते न प्रसवं करोति
 न दुग्धदा न दुग्धं ददातीत्यर्थः । दुग्धदानासमर्थया अप्रसविन्या धेन्या नास्ति
 प्रयोजनमित्यर्थः । यः पुत्रः न विद्वान् न भक्तिमान् पित्रादिविति शेषः न धार्मिक इति
 पाठान्तरम् । तेन पुत्रेण जातेन उत्पन्नेन कोऽर्थः किं प्रयोजनम् ? ॥ ६ ॥

वरमिति । इह जगति सुतमरणं वरं वा, कुलप्रसूतस्य सत्कुलोद्भवस्य मूर्खत्वं
 मा भवतु इति शेषः । येन मूर्खत्वेन मनुजः मानवः विबुधजनमध्ये पण्डित-
 समितौ जारज इव उपपतिज इव जारजूपपतिः समावित्यमरः । लज्जते । यद्ययं
 कुलप्रसूतः तदास्य कथं मूर्खत्वं तस्मात् जारजोऽयमिति विदुषां प्रतीतेर्यमिति भावः ।
 चार्थ्यवृत्तम् । उपमालङ्कारः तदुक्तं दर्पणे । सास्यं वाच्यमशेषस्य वाच्येऽपि
 व्योपिति ॥ ७ ॥

गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमा यस्य

तेनाम्बा यदि सुतिनी वद बन्ध्या कीदृशी भवति ॥ ८ ॥

तदेतेषां यथा बुद्धिप्रकाशो भवति तथा कोऽपि उपायो-
ऽनुष्ठीयताम् । अत्र च महत्तां वृत्तिं (घ) भुञ्जानानां पण्डि-
तानां पञ्चशतो तिष्ठति । ततो (ङ) यथा मम मनोरथाः
सिद्धिं यान्ति तथा अनुष्ठीयतामिति । तत्रैकः प्रोवाच । देव !
द्वादशभिर्वर्षैर्व्याकरणं श्रूयते (च) । ततो धर्मशास्त्राणि
मन्वादीनि अर्थशास्त्राणि चाणक्यादीनि कामशास्त्राणि
वात्स्यायनादीनि । एवं च ततो धर्मार्थकामशास्त्राणि
ज्ञायन्ते । ततः प्रतिबोधनं (छ) भवति । अथ तन्मध्यतो
सुमतिर्नाम सचिवः प्राह । (ज) अशाश्वतोऽयं जीवितव्य-
विषयः (झ) प्रभूतकालज्ञेयानि शब्दशास्त्राणि । तत्-
संक्षेपमात्रं शास्त्रं किञ्चिदेतेषां प्रबोधनार्थं चिन्धतामिति ।
उक्तञ्च यतः ।

गुणीति । गुणिगणानां विद्वद्वन्माला गणनारम्भे संख्याप्रसङ्गे यस्य नास्तीति
शेषः । कठिनी खड्गीति । कठिनी । ससम्भ्रमा सगौरवा न पतति गौरवपूर्वकं
यन्नाम न लिख्यते इति भावः । एतत् पतेष्व अम्बा माता यदि पविष्यी पववती
भवति, तदा बन्ध्या कीदृशी भवति । वद बन्ध्या तादृशी जननी च तुल्येति भावः ।
आर्यावृत्तम् ॥ ८ ॥

(घ) वृत्तिं जीवनोपायभूता भुज्यमानमन्त्राणां ।

(ङ) ततः पण्डितानां पञ्चशतं इत्यर्थः । मनोरथाः कामाः ।

(च) श्रूयते पठ्यते इत्यर्थः ।

(छ) प्रतिबोधनं ज्ञानं, पाण्डित्यं इत्यर्थः ।

(ज) अशाश्वतः अनित्यः क्षणभङ्ग इत्यर्थः ।

(झ) जीवितव्यविषयः जीवनकाल इत्यर्थः । प्रभूतकालज्ञेयानि बहुकाल-
वेद्यानि ।

अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रं स्वल्पं तथासुर्वहवश्च विघ्नाः

सारं ततो ग्राह्यमपास्य फल्गुं हंसैर्यथा क्षीरमिवास्त्रमध्यात् ॥ ८ ॥

तदत्रास्ति विष्णुशर्मा नाम ब्राह्मणः सकलशास्त्रपारङ्गमः
'क्षात्रसंसदि लब्धकीर्तिः', तस्मै समर्पयतु एतान्, स नूनं
द्राक् प्रबुद्धान् (अ) करिष्यतीति । स राजा तदाकर्ण्य विष्णु-
शर्माणमाह्वय प्रोवाच । भो भगवन् ! मदनुग्रहार्थमेतान् अर्थ-
शास्त्रं प्रति द्राग् यथा (ट) अनन्यसदृशान् विदधामि तथा
कुरु । तदा अहं त्वां शासनशतेन योजयिष्यामि । अथ विष्णु-
शर्मा तं राजानमूचे । देव ! श्रूयतां मे तथ्यवचनम् । नाहं
विद्याविक्रयं (ठ) शासनशतेनापि करोमि । पुनरेतांस्तव
पुत्रान् मासषट्केन यदि नीतिशास्त्रज्ञानं न करोमि ततः
स्वनामत्यागं करोमि । किं बहुना । श्रूयतां ममैषः सिंह-
नादः (ड) । नाहमर्थलिप्सुर्ब्रवीमि (ढ) ममाशीतिवर्षस्य
व्यावृत्तमर्वेन्द्रियार्थस्य न किञ्चिदर्थेन प्रयोजनं किन्तु त्वत्-

अनन्तं । शब्दशास्त्रम् अनन्तपारम् अशेषं किल निश्चितम् । तथा आयुः
जीवनकालः स्वल्पं तथापि बहवो विघ्नाः व्याघाताः शास्त्रालोचने इति शेषः ततः
तस्मात् जनैः हंसैर्यथा अस्त्रमध्यात् क्षीरमिव दुग्धमिव फल्गुं अपारम् अपास्य
त्यक्त्वा सारम् उत्कृष्टं वस्तु ग्राह्यम् । उपजातिवृत्तं स्वादिन्द्रवच्चा यदि तौ
जगौग इति उपेन्द्रवच्चा प्रथमे लघौ संति अनन्तरोदीरितलक्षभाजी पादौ यदी-
यावुपजातयस्ता इति तल्लक्षणात् उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

(अ) द्राक् भटिति । प्रबुद्धान् ज्ञानसम्पन्नान् ।

(ट) अनन्यसदृशान् अपाधारणान् ।

(ठ) शासनशतेन शतसंख्यकयामसम्पद्दानपदेणेत्यर्थः ।

(ड) सिंहनादः सिंहवद्गर्जनम् ।

(ढ) अर्थलिप्सुः धनलासः । अशीतिवर्षस्य अशीतिवर्षवयस्कस्य व्याहृत-
सर्वेन्द्रियार्थस्य इन्द्रियभोग्यवस्तुषु निष्पृहस्वेत्यर्थः ।

प्रार्थनासिद्धयर्थं सरस्वतीविनोदं (ए) करिष्यामि । तस्मिन्
 स्थितामद्यतनो दिवसः यदि अहं षण्मासाभ्यन्तरे तव पुत्रान्
 नयशास्त्रं प्रति अनन्यसदृशान् न करिष्यामि ततो नार्हति
 (त) देवो देवमार्गं सन्दर्शयितुम् । अथासौ राजा तां ब्राह्म-
 णस्य असम्भ्रयां प्रतिज्ञां श्रुत्वा ससचिवः प्रहृष्टो विस्मयान्वितः
 तस्मै सादरं तान् कुमारान् समर्प्य परां (थ) निर्वृतिमाज-
 गाम । विष्णुशर्मणापि तानादाय (द) तदर्थं मितमेद-
 मिदप्राप्ति—काकोलूकीय लब्धप्रणाशापरीक्षितकारकाणि
 चेति पञ्च तन्त्राणि रचयित्वा पाठितास्ते राजपुत्राः । तेषां
 तानि अधीत्य मन्त्रिषट्केन यथोक्ताः (ध) संवृत्ताः । ततः
 प्रभृति एतत् पञ्चतन्त्रकं नाम नीतिशास्त्रं बालावबोधनार्थं
 भूतले प्रवृत्तम् । किं बहुना ।

अधीते य इदं नित्यं नीतिशास्त्रं शृणोति च ।

न पराभवमाप्नोति शत्रूदपि कदाचन ॥ १० ॥

कथामुखमेतत् ॥

● (ए) सरस्वतीविनोदं सरस्वत्या वार्दव्या विनोदं शास्त्रचर्चाभित्यर्थः ।

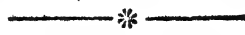
(त) देवः जगदीश्वरः देवमार्गं स्वर्गपथं परलोकमित्यर्थः सन्दर्शयितुं माम्
 इति शेषः न अर्हति परलोके मम सद्भक्तिं न विदधानु इति भावः ।

(थ) निर्वृतिं सन्तोषम् ।

(द) तदर्थं तेषां राजपुत्राणां कृते इत्यर्थः ।

(ध) यथोक्ताः यथाकथिताः पण्डिता इत्यर्थः

अथ मितभेदो नाम प्रथमं तन्त्रम् ।

अथातः प्रारभ्यते मितभेदो नाम प्रथमं तन्त्रम् ।

यस्यायमादिमः श्लोकः ।

वर्द्धमानो महान् स्नेहः सिंहगोवृषयोर्वने ।

पिशुनेनातिलुब्धेन जम्बूकेन विनाशितः ॥ १ ॥

तद्यथा अनुव्रूयते । अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिला-
राष्ट्रं नाम नगरम् । तत्र (क) धर्मोपार्जितभूरिविभवो
वर्द्धमानको नाम वणिकपुत्रा बभूव । तस्य कटाचिद्रात्रो
गय्यारूढस्य चिन्ता समुत्पन्ना यत्प्रभूतेऽपि वित्ते अर्थोपाया
चिन्तनीया कर्त्तव्याश्चेति । यत उक्तञ्च ।

न हि तद्विद्यते किञ्चित् यदर्थेन न सिद्धति ।

यत्नेन मतिमांस्तस्मादर्थमेकं प्रसाधयेत् ॥ २ ॥

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।

यस्यार्थाः स पुमांल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ ३ ॥

न सा विद्या न तद्दानं न तच्छिल्पं न सा कला ।

वर्द्धमान इति । वने सिंहगोवृषयोः सिंहवृषभयोः वर्द्धमानः वृद्धिं गच्छन्
महान् स्नेहः प्रणयः अतिलुब्धेन पिशुनेन खलेन जम्बूकेन शगलेन विनाशितः
विध्वंसितः ॥ १ ॥

(क) धर्मेति । धर्मेण धर्मशास्त्रोक्तव्या उपार्जितः सञ्चितः भूरिमहान्
विभवः सत्पदयेन तथाभूतः ।

न हीति । यत् अर्थेन न सिद्धति तत् किञ्चिदपि वस्तु न हि विद्यते सर्वमेव
अर्थसाध्यमिति भावः । तस्मात् मतिमान् प्राप्नो जनः यत्नेन एकं कियत्सम्पदं
साधयेत् अर्जयेत् ॥ २ ॥

यस्येति सुखमम् ॥ ३ ॥

नेति । आचकैः अर्थाधिभिः धनिनां समीपे इति ज्ञेयं, यत् न नीचते न

न तत् स्थैर्यं हि धनिनां याचकैर्यत्र गीयते ॥ ४ ॥
 इह लोके हि धनिनां परोऽपि स्वजनायते ।
 स्वजनोऽपि दरिद्राणां सर्वदा दुर्जनायते ॥ ५ ॥
 अर्थेभ्योऽपि हि वृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः ।
 प्रवर्त्तन्ते क्रियाः सर्वा पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ ६ ॥
 पूज्यते यदपूज्योऽपि यदगम्योऽपि गम्यते ।
 वन्द्यते यदवन्द्योऽपि स प्रभावो धनस्य च ॥ ७ ॥
 अशनादिन्द्रियाणोव स्युः कार्याण्यखिलान्यपि ।
 एतस्मात् कारणाद्वित्तं सर्वसाधनमुच्यते ॥ ८ ॥
 अर्थार्थी जीवन्मोकोऽयं श्मशानमपि सेवते ।

कौत्स्येते तत्किमपि नेति शेषः । तथाहि, सा विद्या न, तद्दानं न तत् शिल्पं
 न, सा कला न, तत् स्थैर्यं मर्यादाशालित्वं न अर्थं भावः याचकेन धनिसमीपं
 धनलाभाय तदुपासनाधिना तस्य धनिनः सर्वो विद्या सर्वं दानं सर्वं शिल्पज्ञानं
 सर्वो च चतुष्टयप्रकारा वृत्त्यादिविद्या सर्वप्रकारा मर्यादाशालिता च अस्तीति
 कृत्वा प्रशस्यते इति ॥ ४ ॥

इहति । इह अस्मिन् लोके संसारे परोऽपि जनः धनिनां स्वजनायते स्वजन इवा-
 चरति । दरिद्राणाम् स्वजनोऽपि सर्वदा दुर्जनायते दुर्जन इव आचरति ॥ ५ ॥

अर्थेभ्य इति । पर्वतेभ्यः आपगा इव नद्या इव ततस्ततः समुद्रादित्यर्थः
 वृद्धेभ्यः वृद्धिं गतेभ्यः संवृत्तेभ्यः सम्भूतेभ्यः अर्थेभ्यः सर्वो, क्रियाः संसारयावोपयोगिनो
 व्यापाराः प्रवर्त्तन्ते । उपमालङ्कारः ॥ ६ ॥

पूज्यते इति । अपूज्यः पूजानर्होऽपि यत् पूज्यते अगम्यः यत् समीपे गमन-
 मपि अकतञ्चलं सोऽपि यत् गम्यते अवन्द्योऽपि अनभिवन्द्योऽपि यत् वन्द्यते प्रशस्यते, स
 धनस्य प्रभावः धनेनैव सर्वे पूज्या गम्या वन्द्याश्च भवन्तीति भावः ॥ ७ ॥

अशनादिति । अशनात् भोजनात् इन्द्रियाणोव यतः विनात् अखिलानि सर्वाणि
 कार्याणि स्युः परिपोषं भजन्ते । एतस्मात् कारणात् वित्तं धनं सर्वसाधनं सर्वकार्य-
 निष्पादकम् उच्यते कथ्यते वृद्धेरिति शेषः ॥ ८ ॥

त्यक्त्वा जनयितारं स्त्रं निःस्त्रं गच्छति दूरतः ॥ ८ ॥

गतवयसामपि पुंसां येषां भवन्ति ते तरुणाः ।

अर्थेन तु ये हीना वृद्धास्ते यौवनेऽपि स्युः ॥ १० ॥

स चार्थः-पुरुषाणां बहुभिन्नानि भवन्ति भिक्षया नृपसेवया कृषिकर्मणा, विद्याप्राप्त्या च । परिण (ख) वणिक्कर्मणा वा । सर्वेषामपि तेषां यानि धनानि अतिरस्कृतोऽर्थलाभः स्यात् । (ग) उक्तञ्च प्रतः ।

कृता भिक्षाऽनेकैर्वितरति नृपो कोचितमहो

कृषिः क्लिष्टा विद्या गुरुविनयवृत्त्यातिविषमा ।

कुसीदादारिद्र्यं परकरगतग्रन्थिशमनात्

न मन्ये वाणिज्यात् किमपि परमं वर्त्तनमिह ॥ ११ ॥

अर्थाधीति । धनलुब्धः अयं जीवलोकः श्मशानमपि सेवते आश्रयति । तथा निःस्त्रं निर्धनं जनयितारं पितरमपि त्यक्त्वा दूरतः गच्छति ॥ ८ ॥

गतेति । गतं वयो येषां वृद्धानामित्यर्थः अपि येषां पुंसाम् अर्था भवन्ति ते तरुणाः युवानः तरुणवत् उत्साहसम्पन्नाः इत्यर्थः । ये तु अर्थेन हीनाः, ते यौवनेऽपि वृद्धाः स्युः निरुत्साहा भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

(ख) व्यवहारेण कुसीदविधिना इत्यर्थः ।

(ग) अतिरस्कृतः अनाकादितः सर्वसम्पत्त इत्यर्थः ।

कर्तेति । अनेकैः जनैः भिक्षा कृता तस्मात् भिक्षार्थं न उन्नतिरिति भावः । नृपः प्रभुः उचितं न वितरति ददाति तस्मात् राजसेवायां न विशेषलाभ इति भावः । अहो इति खेटं कृषिः क्लिष्टा क्लेशदायिनी तस्मात् कृषिकर्मणः बहुक्लेशसाध्यतया अस्वदशकृतया च न विशेषलाभहेतुरिति भावः । विद्या गुरुषु विनयवृत्त्या शिष्टाचार-साध्यत्वेन अतिविषमा अतिदुर्लभमिति भावः । परेषां करगतस्य धनस्य इति भावः यः ग्रन्थिः बाधाविशेषः इति यावत् तस्य शमनात् शान्तिविधानात् हेतुः कुसीदात् धनव्यवहारात् दारिद्र्यं सम्भवतीति भावः कुसीदजीविभिः परहस्तगतस्य धनस्य आदान-समये प्रायशोऽशेषा बाधा दृश्यते किमधिकं धर्माधिकरणसाहाय्यमपि क्रियते तथात्वेऽपि फलसिद्धिर्वाक्यामुकरीति तस्मात् दारिद्र्यसम्भव इति भावः । तस्मात् इह संमार्गे वाणिज्यात् परमं उत्कृष्टं किमपि वर्त्तनं जीवनीयायः न वर्त्तते इति शेषः इत्यहं मन्ये । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ११ ॥

उपायानाञ्च सर्वेषामुपायः पण्यसंग्रहः ।

धनार्थं शस्यते ह्येकस्तदन्यः संशयात्मकः ॥ १२ ॥

तच्च वाणिज्यं सप्तविधमर्थागमाय स्यात् तद् यथा गान्धिक्यवहारो, निक्षेपप्रवेशो, गोष्ठिककर्म परिचितग्राहकागमो, मिथ्याक्रयकथनं कूटतुलामानं देशान्तराङ्गाण्डानयनञ्चेति (घ) । उक्तञ्च । पण्यानां गान्धिकं पण्यं किमन्यैः काञ्चनादिभिः ।

यत्रैकेन च यत् क्रीतं तच्छ्रुतेन प्रदीयते ॥ १३ ॥

निक्षेपे पतिते हर्म्ये श्रेष्ठौ स्तौति स्वदेवताम् ।

उपायानामिति । सर्वेषां उपायानां उपाजर्जनविधौनां मध्ये एकः केवलः पण्यसंग्रहः पण्यानां विक्रीयद्रव्याणां संग्रहरूपः उपायः धनार्थं शस्यते प्रशस्यतमः कीर्त्यते, तस्मात् पण्यसंग्रहात् वाणिज्यादित्यर्थः अन्य उपायः पूर्वोक्तभिचादिरूपः संशयात्मकः सन्देहसङ्कुलः फलसिद्धोरिति शेषः ॥ १२ ॥

(घ) अर्थागमाय धनोपाजर्जनाय । गान्धिक्यवहारः गन्धद्रव्यव्यवसायः । निक्षेप-कार्थं मध्यं प्रत्यङ् एतावत् वस्तु देयं त्वयि प्रभूतमेतत् द्रव्यं निक्षिपामि इत्यभिधाय निक्षेपिणा व्यवसायिहस्ते यत् बहुकालिकमूल्यस्वरूपं वस्तु निक्षिप्यते स निक्षेपः तस्य प्रवेशः स्वायत्तीकरणमित्यर्थः । गोष्ठिककर्म गवां स्थानं गोष्ठं तत्तन्गान्धिकं कर्म एक-स्थानस्थितानां बहूनां गवां भक्षणीयवसादीनां भारगृहणपूर्वकं तत्समाधानं गोष्ठिककर्म समाजकर्म समाजे बहूनां लोकानां समावेशवशात् तेषां सर्वनिष्पत्तिभारगृहणेन तत् समाधानं वा । परिचितग्राहकागमः परिचितो हि ग्राहकः क्रयद्रव्याणां मूल्यं प्रति हिरुक्तिं न करोति तस्मात् तत् सकाशे विलक्षणलाभसम्भव इति भावः । मिथ्याक्रय-कथनं अन्येन मूल्येन क्रीतं वस्तु मया इदं बहूना मूल्येन क्रीतमिति ग्राहकसमीपे खण्ड-कथनम् । कूटतुलामानं कपटतौलदण्डादिना द्रव्याणां तोलनं, देशान्तरात् माण्डानां द्रव्याणां आनयनम् स्वल्पमूल्येनेति भावः ।

पण्यानामिति । पण्यानां विक्रियाणां द्रव्याणां मध्ये गान्धिकं पण्यं गन्धसम्बन्धि-विक्रीयं वस्तु श्रेष्ठमिति शेषः । अन्यैः काञ्चनादिभिः पण्यैरिति शेषः, किम् ? काञ्चना-दिदं गान्धिकेन तुल्यं नेति भावः । यत्र यतः एकेन मूल्येन इति शेषः यत् गन्धद्रव्यं क्रीतं तत् श्रुतेन मूल्येनेति शेषः प्रदीयते ॥ १३ ॥

निक्षेपे इति । हर्म्ये स्वगृहे इति भावः निक्षेपे पतिते केनचित् निहिते

निक्षेपी म्रियते तुभ्यं प्रदास्याम्युपयाचितम् ॥ १४ ॥

गोष्ठिककर्मनियुक्तः श्रेष्ठी चिन्तयति चेतसा हृष्टः ।

वसुधा वसुसंपूर्णा मयाद्य लब्धा किमन्येन ॥ १५ ॥

परिचितमागच्छन्तं ग्राहकमुत्कण्ठया विलोक्यासौ ।

हृष्यति तद्धनलुब्धो यद्वत् पुत्रेण जातेन ॥ १६ ॥

अन्यच्च । पूर्णापूर्णे माने परिचितजनवच्चनं तथा नित्यम् ।

मिथ्याक्रयस्य कथनं प्रकृतिरियं स्यात् किरातानाम् ॥ १७ ॥

अन्यच्च । द्विगुणं त्रिगुणं वित्तं भाण्डक्रयविचक्षणाः ।

प्राप्नुवन्त्युद्यमालोका दूरदेशान्तरं गताः ॥ १८ ॥

इत्येवं सम्प्रधार्य मथुरागामीनि भाण्डानि आदाय शुभायां
तियौ गुरुजनानुज्ञातः सुरथाधिरूढः प्रस्थितः तस्य च मङ्गल-

इति यावत् । श्रेष्ठी वणिक् स्वदेवतां स्वव्यवसायाभिष्टातौ देवतां स्तौति निक्षेपी
निक्षेपे म्रियते चेदिति शेषः । तुभ्यम् उपयाचितं प्रदास्यामि अभिमानेन वस्तुना
त्वा पूजयिष्यामीति भावः ॥ १४ ॥

गोष्ठिकेति । गोष्ठिककर्मणि पूर्वोक्ते नियुक्तः श्रेष्ठी चेतसा हृष्टः सन् चिन्त-
यति मया वसुसंपूर्णा वसुधा पृथ्वी अद्य लब्धा, अन्येन किम् ? नान्येन मे
प्रयोजनमित्यर्थः । गोष्ठिकव्यवहारे एव मया प्रभूता लभ्यते अन्यद् भवतु न वा
इति भावः ॥ १५ ॥

परिचितमिति । असौ श्रेष्ठी परिचितं ग्राहकमागच्छन्तम् उत्कण्ठया विलो-
कां विलोक्य तस्य धनलुब्धः सन् पुत्रेण जातेन यद्वत् हृष्यति आनन्दमनु-
भवति ॥ १६ ॥

पूर्णेति । माने पूर्णापूर्णे कदाचित् पूर्णं कदाचित् अपूर्णं स्वयं द्रव्यक्रये
पूर्णं विक्रये अपूर्णमिति भावः । नित्यं सततं परिचितानां जनानां वच्चनं प्रता-
रणम् । तथा मिथ्याक्रयस्य कथनम् इयं किरातानां व्याधानां प्रकृतिः स्वभावः
स्यात् ॥ १७ ॥

द्विगुणमिति । भाण्डानां विक्रयेद्रव्याणां क्रये विचक्षणा निपुणाः स्त्रीकाः
वणिज इत्यर्थः । लब्धमात् उत्साहात् दूरदेशान्तरं गताः सन्तः द्विगुणं त्रिगुणं मूल-
धनमिति शेषः । वित्तं धनं प्राप्नुवन्ति लाभरूपेणेति भावः ॥ १८ ॥

वृषभौ (ड) सञ्जीवकनन्दकनामानौ गृहोत्पन्नौ धूर्वोदारी स्थितौ । तयोरिकः सञ्जीवकाभिधानो यमुनाकच्छम् (च) अवतीर्णः सन् पङ्कपूरम् (छ) आसाद्य कलितचरणो युगभङ्गं विधाय निषसाद । अथ तं तदवस्थम् आलोक्य वर्द्धमानः परं विषादम् अगमत् । तदर्थं च स्नेहार्द्रहृदयः तिरातं प्रयाणभङ्गम् (ज) अकरोत् । अथ तं विषसमालोक्य सार्थिकैरभिहितम् । भाः अष्ठिन् ! किमेवं वृषभस्य कृते सिंहव्याघ्रसमाकुले बह्वपायेऽस्मिन् (झ) वने समस्तसायः त्वया सन्देहे नियोजितः । उल्लुञ्च ।

न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेत् मतिमान्नरः ।

एतदेवात्र पाण्डित्यं यत् स्वल्पाद्भूरिरक्षणम् ॥ १८ ॥

अथासौ तदवधार्य सञ्जीवकस्य रक्षापुरुषान् निरूप्य अशेष-
सायं नीत्वा प्रस्थितः । अथ रक्षापुरुषा अपि बह्वपायं तदनं
विदित्वा सञ्जीवकं परित्यज्य पृष्ठतो गत्वा अन्येद्यस्तं सार्थ-

(ड) मङ्गलवृषभौ माङ्गलिकवृषभौ । गृहोत्पन्नौ गृहजातौ । धूर्वोदारी मार-
वाहकौ ।

* (च) यमुनाकच्छं यमुनानद्याः अन्तर्गतमल्पं जलप्रायः मनसं स्यात् यस्मिं
कच्छे स्तथाविध इत्यमरः ।

(छ) पङ्कपूरं कर्दमनिकरमः । कलितचरणः प्रोतपादः । युगभङ्गं युगस्य
शकटागवर्त्तिकारस्य भङ्गम् ।

(ज) प्रयाणभङ्गं गमनस्थगमनम् । सार्थिकैः सहचरैः ।

(झ) बह्वपाये बहुविपदि । सन्देहः प्राणमंशये इत्यर्थः । नियोजितः निपा-
तितः ।

१८

नति । मतिमान् नरः स्वल्पस्य सामान्यस्य वस्तुन इति शेषः । कृते निमित्तं
भूरि प्रभूतं वस्तु न नाशयेत् अत्र स्वल्पं वस्तु एको वृष इति बोध्यम् । स्वल्पात्
स्वल्पमपत्यत्यर्थः यवर्थे पञ्चमी । भूरिरक्षणं प्रभूतव्याघ्रम् अत्र संसर्ग एतदर्थ
पाण्डित्यं वैचक्षण्यम् ॥ १८ ॥

वाहं मित्याहुः । स्वामिन् ! मृतोऽसौ सञ्जीवकोऽस्माभिरु-
 सार्थवाहस्याभीष्ट इति मत्वा वज्रिना संस्कृतः इति । तच्छ्रुत्वा
 सार्थवाहः कृतज्ञतया स्नेहार्द्र हृदयस्तस्य श्रीर्हृदेहिकक्रियाः
 वृषोत्सर्गादिकाः सर्वाश्चकार । सञ्जीवकोऽप्यायुःशेषतया
 यमुनासलिलमित्रैः शिशिरतरवातैः आप्यायितशरीरः कथ-
 च्चिदप्युत्थाय यमुनातटमुपपेदे । तत्र मरकतसदृशानि (ज)
 बालहृणाग्राणि भक्षयन् कतिपयैः अहोभिर्हरवृषभ इव पौनः
 ककुक्षान् बलवांश्च संवृत्तः प्रत्यहं बन्धूकशिखराग्राणि मृङ्गाभ्यां
 विदारयन् गर्जमानः आस्ते । साधु चेदमुच्यते ।

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितम्

सुरक्षितं देवदत्तं विनश्यति ।

जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः

कृतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥ २० ॥

अथ कदाचित् पिङ्गलको नाम सिंहः सर्वमृगपरिवृतः
 पिपासाकुल उदकपानार्थं यमुनातटमवतीर्णः सञ्जीवकस्य
 गम्भीरतररावं दूरादेव अमृणोत् । तच्छ्रुत्वा अतीव व्याकुल-
 हृदयः ससाध्वसमाकारं प्रच्छाद्य (ट) वटतले चतुर्मण्डला-
 वस्थानेन अवस्थितः । चतुर्मण्डलावस्थानं त्विदम् सिंहः सिंहानु-

(ज) मरकतसदृशानि हरिद्वर्णमणिविशिष्यतुल्यानि । पौनः स्थूलः ।

अरक्षितमिति । अरक्षितम् अप्रतिपालितं वस्तु दैवरक्षितं दैवेन पालितं तिष्ठति
 जीवतीत्यर्थः । सुरक्षितं वस्तु देवदत्तं दैवेन नाशितं चेत् विनश्यति । वने विसर्जितः
 परित्यक्तः जन, कीऽपि निराश्रयोऽपि जीवति दैवानुकूलादिव भावः । गृहे कृतप्रयत्नो-
 ऽपि विनश्यति दैवप्रातिकूलादिति भावः । वंशस्थविलं वृत्तं, “वदन्ति वंशस्थविलं जती
 जनी” इति लक्षणात् ॥ २० ॥

(ट) प्रच्छाद्य । गोपायित्वा निःशङ्कभावं प्रकाशयति भावः । चतुर्मण्डलावस्थानेन
 अवस्थुं दिशु सहचरैर्न गीर्वटनावस्थानेनेत्यर्थः ।

यायिनः काकरवाः (ठ) किं वृत्ता इति । अथ तस्य करटक-
दमनकनामानौ द्वौ शृगालौ मन्त्रिपुत्रौ भ्रष्टाधिकारौ (ड)
सदानुयायिनौ आस्ताम् । तौ च परस्परं मन्त्रयतः । तत्र
दमनकोऽब्रवीत् । भद्र करटक ! अयं तावदस्मत्स्वामी
पिङ्गलक उदकग्रहणार्थं यमुनाकच्छमवतीर्य स्थितः । स किं
निमित्तं पिपासाकुलोऽपि निवृत्त्य व्यूहरचनां (ढ) विधाय
दौर्मनस्येनाभिभूतोऽत्र (ण) वटतले स्थितः करटक आह ।
भद्र ! किमावयोरनेन व्यापारेण (त) । उक्तञ्च यतः ।

अव्यापारेषु व्यापारं यो नरः कर्तुमिच्छति ।

स एव निधनं याति कीलोत्पाटीव वानरः ॥ २१ ॥

दमनक आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा १ ।

कस्मिंश्चित् नगराभ्यासे (थ) केनापि वणिक्पुत्रेण तरुषण्ड-
मध्ये देवतायतनं कर्तुमारब्धम् तत्र च ये कर्मकरा

(ठ) काकरवा इति । काकस्य रव इव रवौ येषां तथोक्ताः । किं वृत्ताः किसिद-
मुपस्थितमिति वृत्तान्तानुशीलिनः इत्यर्थः । तेषां मण्डलाकारावस्थानं चतुर्मण्डलाव-
स्थानमिति भावः ।

(ड) भ्रष्टाधिकारौ स्वाधिकारचतुर्तौ ।

(ढ) व्यूहरचनां स्वमैत्र्येण मण्डलावस्थानम् । “व्यूहस्तु बलविनाशः” इत्यमरः ।

(ण) दौर्मनस्येन उद्वेगनेत्यर्थः ।

(त) व्यापारेण प्रस्तावेन अधिकारेणेति यावत् ।

अव्यापारिति । यो नरः अव्यापारेषु अनधिकारेषु प्रसङ्गेषु व्यापारं प्रसङ्गं
कर्तुम् इच्छति स कीलोत्पाटी वानरः इव निधनमेव याति गच्छति प्राप्नोती-
त्यर्थः ॥ २१ ॥

(थ) नगराभ्यासे नगरान्तिके । तरुषण्डमध्ये इत्यमरः ।

स्थपत्यादयः (द) ते मध्याह्नवेलायाम् आहारार्थं नगरमध्ये गच्छन्ति । अथ कदाचित् तत्रानुपङ्गिकं (ध) वानरयूथमित्त-
शेतश्च परिभ्रमत् आगतम् । तत्र एकस्य कस्यचित् शिल्पिनो-
ऽर्द्धस्फाटितोऽञ्जनवृक्षदारुमयः (न) स्तम्भः खदिरकीलकेन
मध्यनिहितेन तिष्ठति । एतस्मिन् अन्तरे ते वानराः तरुशिखर-
प्रासादशृङ्गदारुपर्यन्तेषु (प) यद्येच्छ्या क्रीडितुमारब्धाः ।
एकश्च तेषां प्रत्यासन्नमृत्युः चापल्यात् (फ) तस्मिन्नर्द्धस्फाटित-
स्तम्भे उपविश्य पाणिभ्यां कीलकं संगृह्य यावत् उत्पाटयितु-
मारेभे तावत् तस्य (ब) स्तम्भमध्यगतवृषणस्य स्वस्थानात् (भ)
चलितकीलकेन यद्वृत्तं तत् प्रागेव निवेदितम् । अतोऽहं
ब्रवीमि । अव्यापारेषु इति । आवयोः भक्षितशेष आहारो-
ऽस्तेऽव तत् किमनेन व्यापारेण । दमनक आह । तत् किं
भवान् आहारार्थी केवलमेव । तन्न युक्तम् । उक्तञ्च ।

सुहृदामुपकारकारणाद् द्विषतामप्युपकारकारणात् ।

(द) स्थपत्यादयः शिल्पिप्रभृतयः ।

(ध) आनुषङ्गिकम् अनुषङ्गेण स्वजातीयव्यापारक्रमेण आयातम् ।

(न) अर्द्धस्फाटितः अर्द्धविदारितः । अञ्जनवृक्षस्य दारुमयः काष्ठमयः । खदिर-
कीलकेन खदिरतरुकाष्ठनिर्मितदण्डविशेषेण । मध्यनिहितेन अन्तःप्रोतेन ।

(प) तरुशिखरेति । तरुणां वृक्षाणां शिखराणि अग्राण्येव प्रासादाः तेषां शृङ्गा-
णीव दारुणि काष्ठानि शाखा इत्यर्थः, तत्र पर्यन्तेषु प्राप्तेषु ।

(फ) प्रत्यासन्नमृत्युः आसन्नमरणः । चापल्यात् चाञ्चल्यात् ।

(ब) सन्भति । स्तम्भस्य तरुप्रकाण्डरूपस्य दारित्येति भावः, मध्यं गते वृषणे
अण्डकोषे यस्य तथाभूतस्य ।

(भ) स्वस्थानात् दारितभागादित्यर्थः । हन्तं घटितम् ।

सुहृदामिति । बुधैः विद्वद्भिः सुहृदां बन्धूनाम् उपकारकारणात् उपकारविधानार्थ-

नृपसंश्रय इष्यते बुधैर्जठरं को न विभर्त्ति केवलम् ॥ २२ ॥
 किञ्च । यस्मिन् जीवति जीवन्ति बहवः सोऽत्र जीवतु ।
 वयांसि किं न कुर्वन्ति चञ्चुः स्त्रोदरपूरणम् ॥ २३ ॥
 तथाच । यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यैः
 विज्ञानशौर्ष्यविभवार्थगुणैः समेतम् ।
 तन्नाम जीवितमिह प्रवदन्ति तज्ज्ञाः
 काकोऽपि जीवति चिरञ्च बलिं च भुङ्क्ते ॥ २४ ॥
 यो नात्मना न च परेण च बन्धुवर्गे
 दीने दयां न कुरुते न च मर्त्यवर्गे ।
 किं तस्य जीवितफलं हि मनुष्यलोके
 काकोऽपि जीवति चिरञ्च बलिं च भुङ्क्ते ॥ २५ ॥

भित्त्यर्थः दिपतां शब्दाम् अपकारकारणात् अपकारविधानार्थमपि नृपसंश्रयः सजसिवा
 इष्यते राजसाहाय्येन लोका मित्राणामुपकारमभिवाणामपकारञ्च कुर्वन्तीति भावः
 को जनः केवलं जठरम् उदरं न विभर्त्ति ? सर्व एव स्त्रोदरं विभर्त्तीत्यर्थः ।
 सुन्दरीव्रतम्, “अयुजोर् यदि सौ जगौ युजोः स भरात्गौ यदि सुन्दरी तदा” इति
 तल्लक्षणात् ॥ २२ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् जीवति सति बहवो जनाः जीवन्ति अत्र जगति सः जनः
 जीवतु । वयांसि पक्षिणः चञ्चुः स्त्रोदरपूरणं किं न कुर्वन्ति ? ॥ २३ ॥

यदिति । मनुष्यैः प्रथितं प्रख्यातं यथा तथा क्षणमपि यत् जीव्यते तज्ज्ञाः
 नवेदिनः जनाः विज्ञानशौर्ष्यविभवार्थगुणैः समेतं तत् जीवितम् इह वसन्तरे
 प्रवदन्ति नाम नामितिप्रसिद्धौ । काकोऽपि चिरं दीर्घकालं जीवति बलिं पूजा-
 द्रव्यविशेषं भुङ्क्ते च । वसन्ततिलकं व्रतं, ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभञ्जा जनौ ग इति
 तल्लक्षणात् ॥ २४ ॥

य इति । यः जनः आत्मना स्वेन दीने दुःस्थे बन्धुवर्गे दयां न कुरुते, मर्त्यवर्गे च
 सुप्तमर्त्ये दुःस्थे मरे च दयां न कुरुते । तथा परेण अन्येन हारेण तद्वद्वर्गे बन्धुवर्गे मर्त्यवर्गे
 च दयां न कुरुते मनुष्यलोके तस्य जीवितफलं जीवनप्रयोजनं किम् ? नैव किञ्चिदित्यर्थः
 अथान् पूर्ववत् । वसन्ततिलकं व्रतम् ॥ २५ ॥

सुपूरा स्यात् कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः ।

सुसन्तुष्टः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ २६ ॥

किञ्च । किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा ।

आरोहति न यः स्वस्य वंशस्याग्रे ध्वजो यथा ॥ २७ ॥

परिवर्त्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।

जातस्तु गण्यते सोऽत्र यः स्फुरेच्च श्रियाधिकः ॥ २८ ॥

किञ्च । जातस्य नदीतीरे तस्यापि दृश्यस्य जन्मसाफल्यम् ।

यत्सलिलमज्जनाकुलजनहस्तालम्बनं भवति ॥ २९ ॥

तथाच । स्तिमितोन्नतमञ्चारा जनसन्तपिहारिणः ।

जायन्ते विरला लोके जलदा इव सज्जनाः ॥ ३० ॥

सुपूरेति । कुनदिका चूडा नदीत्यर्थः सुपूरा अनायासेन पूरणीया स्यात् । मूषिकाञ्जलिः मूषिकस्य चुट्टेन्दुरस्य अञ्जलिः “युक्तहस्तयुगलमित्यर्थः द्वौ युतावञ्जलिः पुमान्” इत्यमरः । कापुरुषः शुद्रप्रकृतिः सुसन्तुष्टः स्वल्पकेनापि अल्पेन वस्तुनापि तुष्यति तुष्टो भवति ॥ २६ ॥

किमिति । मातुः जनन्याः यौवनहारिणा यौवनध्वंसिना जातेन तेन जनेन जगद् कदाचित् किं फलं भवतीति श्रेयः । यः स्वस्य वंशस्य अग्रे ध्वजो यथा न आरोहति नृ तिष्ठति ॥ २७ ॥

परिवर्त्तिनीति । परिवर्त्तन्ति परिवर्त्तनश्चैते संसारे को वा जनः मृतः सन् न जायते ? अपिबु सर्व एव मृतः पुनर्जायते इत्यर्थः । अत्र जगति यः श्रिया लस्या अधिकः सन्तुष्टः सन् स्फुरेच्च शोभेत् स जातस्तु गण्यते प्रशस्यते इति यावत् लोकैरिति शेषः ॥ २८ ॥

जातस्त्विति । नदीतीरे जातस्य तस्य तादृशस्य दृश्यस्यापि जन्मसाफल्यं भवतीति शेषः । अत्र दृष्टं सलिले जले मज्जनेन आकुलस्य कातरस्य जनस्य हस्तालम्बनं भवति । दृश्यमवलम्ब्य सलिलादुत्थीर्यते इति भावः आर्यावत्तम् ॥ २९ ॥

स्तिमितेति । लोके जगति स्तिमिताः स्थिरा उन्नताश्च सन्तः सञ्चरन्तीति तथोक्तः जनानां सन्तर्पणं हरन्ति नाशयन्तीति तन्नाभूताः अतएव जलदा इव सज्जनाः सञ्चरन्ति विरला जनाः जायन्ते ॥ ३० ॥

निरतिशयं गरिमाणं तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः ।

यत्कमपि वहति गर्भं महतामपि यो गुरुर्भवति ॥ ३१ ॥

अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जनस्तिरस्कृत्यां लभते ।

निवसन्नन्तर्दारीणि लङ्घ्यो वज्जिर्न तु ज्वलितः ॥ ३२ ॥

करटक आह ।

आवां तावदप्रधानो तत्किमावयोरनेन व्यापारिण । उक्तञ्च

अपृष्टोऽत्राप्रधानो यो ब्रूते राज्ञः पुरः कुधीः ।

न केवलमसम्मानं लभते च विडम्बनम् ॥ ३३ ॥

तथाच । वचस्तत्र प्रयोक्तव्यं यतोक्तं लभते फलम् ।

स्थायीभवति चात्यन्तं रागः शुक्लपटे यथा ॥ ३४ ॥

दमनक आह । मा मा एवं वद ।

अप्रधानः प्रधानः स्यात् सेवते यदि पार्थिवम् ।

प्रधानोऽप्यप्रधानः स्याद् यदि सेवाविवर्जितः ॥ ३५ ॥

निरतिशयमिति । विद्वांसः तेन गर्भेण जनन्याः सातुः निरतिशयं समर्थकं गरिमाणं गौरवं स्मरन्ति सत्यन्तं यत् गर्भं कमपि पुरुषं वहति, यः दुरुषः महतामपि जनानां गुरुः पूज्यो भवति । आर्याव्रतम् ॥ ३१ ॥

अप्रकटीति । शक्तोऽपि समर्थोऽपि जनः अप्रकटीकृता अप्रकाशिता शक्तिर्नेन तथाभूतश्चेदिति शेषः तदा तिरस्कृत्याम् अवमाननां लभते । अन्तर्दारीणि दातुमर्ह्ये निवसन् वज्जिः लङ्घ्यः अवज्ञेय इति यावत् ज्वलितः नतु नैव, ज्वलन् अग्निर्न केनापि लङ्घ्यते इति भावः । आर्याव्रतम् ॥ ३२ ॥

अपृष्ट इति । अत्र संसारे यः अप्रधानः कुधीः दुर्वृद्धिः नरः अपृष्टः सन् राज्ञः पुरः अगतः ब्रूते कथयति स केवलम् असम्मानं सम्मानाभावं न, विडम्बनम् च अवमाननाञ्च लभते ॥ ३३ ॥

वच इति । यत्र उक्तं कथितं वचः फलं लभते यथा शुक्लपटे यत्र वसने रागो रज्जनरसः अत्यन्तं स्थायीभवति च दातव्यरसा भवतीति भावः तत्र वचः प्रयोक्तव्यं वक्तव्यम् । उपमानद्वारः ॥ ३४ ॥

अप्रधान इति । यदि पार्थिवं राजानं सेवते तदा अप्रधानोऽपि प्रधानः स्यात् राजान-

यत उक्तञ्च । आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं

विद्याविहीनमकुलीनमसंस्कृतं वा ।

प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च

यत् पार्श्वतो भवति तत्परिवेष्टयन्ति ॥ ३६ ॥

तथाच । कोपप्रसादवस्तुनि ये विचिन्वन्ति सेवकाः ।

आरोहन्ति शनैः पश्चाद्वन्तमपि पार्थिवम् ॥ ३७ ॥

विद्यावतां महेच्छानां शिष्यविक्रमशालिनाम् ।

सेवावृत्तिविदाश्चैव नाश्रयः पार्थिवं विना ॥ ३८ ॥

ये जाल्यादिसहोत्साहान्नरेन्द्रान्नेष्यान्ति च ।

तेषामामरणं भिक्षा प्रायश्चित्तं विनिर्मितम् ॥ ३९ ॥

गृह्णन्ति भावः यदि सेवविर्जितः राज इति शेषः तदा प्रधानोऽपि अप्रधानः स्यात्
राजःप्रातिकृत्यादिति भावः ॥ ३५ ॥

आसन्नमिति । नृपतिः विद्याविहीनम् अकुलीनम् असंस्कृतम् अपवितं वा मनुष्यम्
आसन्नमेव निशङ्क्यमेव भजते अनुगृह्णातीत्यर्थः भूमिपतयः राजानः प्रमदाः लताश्च
यत्पार्श्वतः भवति वर्तते तत् परिवेष्टयन्ति आश्रयन्ति । अतः प्रस्तुतानां भूमि-
पतीनाम् अप्रस्तुतानां प्रमदानां लतानाञ्च एकपरिवेष्टनक्रियासम्बन्धात् दीपका-
लङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । “अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकानु निगद्यते” इति । वसन्ततिलकं
इति ॥ ३६ ॥

कोपेति । ये सेवकाः कोपप्रसादयोः वस्तूनि विषयान् विचिन्वन्ति राज्ञः
कोपकारणं प्रसादकारणञ्च अविष्यन्तीत्यर्थः ते पश्चात् क्रमेण इत्यर्थः धुन्वन्तं
विरव्यन्तमपि पार्थिवं राजानम् आरोहन्ति प्राप्नुवन्ति राज्ञः समीपे प्रसादं लभन्ते
इति भावः ॥ ३७ ॥

विद्यावतामिति । विद्यावतां शिष्यादेः समानिषां सेवावृत्तिविदां राजसेवा-
चतुराणां लोकेच्छानां महाश्रयान् । “महेच्छान् महाश्रयः” इत्यमरः । पार्थिवं विना
आश्रयो नास्तीति शेषः । विद्याशिष्यं विद्वान् सेवावातुर्थञ्च राजाश्रयं प्राप्य सफलौ-
भयतीति भावः ॥ ३८ ॥

ये इति । ये जनाः जाल्यादीनां सहोत्सारात् महाभिमानात् नरेन्द्रान्

ये च प्राहुर्दुरात्मानो दुराराध्या महीभुजः ।

प्रमादालस्यजाड्यानि ख्यापितानि निजानि तैः ॥ ४० ॥

सर्पान् व्याघ्रान् गजान् सिंहान् दृष्टोपायैर्वशीकृतान् ।

राजेति कियती माता धीमतामप्रमादिनाम् ॥ ४१ ॥

रानानमेव संश्रित्य विद्वान् याति परां गतिम् ।

विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ॥ ४२ ॥

धबलान्यातपत्राणि वाजिनश्च मनोरमाः ।

मदा मत्ताश्च मातङ्गाः प्रसन्ने मति भूपतौ ॥ ४३ ॥

करटक आह । अथ भवान् किं कर्तुमना । सोऽग्रवीत् ।

अथ अस्मत्स्वामी-पिङ्गलको भीतो भीतपरिवारश्च वर्त्तते ।

तत् एनं गत्वा भयकारणं विज्ञाय (स) सम्भिविग्रहयानासन-

राज्ञः न उपवान्ति न सेवन्ते तेषाम् आसरणं भित्वा प्रायश्चित्तं विनिर्मितं विधा-
दिति शेषः ॥ ३९ ॥

ये इति । ये च जनाः महीभुजः शृपाः दुरात्मानः दुराराध्याः दुर्सेव्याः इति प्राहुः
वदन्ति तैः निजानि स्वानि प्रमादालस्यजाड्यानि ख्यापितानि प्रकटितानि प्रमादी जनसः
जडयति आत्मा प्रकाशयते इत्यर्थः ॥ ४० ॥

सर्पानिति । सर्पान् व्याघ्रान् गजान् सिंहान् उपायैः वशीकृतान् दृष्ट्वा अप्रमादि-
नाम् अवधानवतां धीमतां बुद्धिमतां जनानां राजा इति कियती माता भार इत्यर्थः
जनानां सैन्यं तादृशैः पुरुषैः राजा वशीक्रियते इति भावः ॥ ४१ ॥

राजानमिति । विद्वान् जनः राजानमेव संश्रित्य संश्रित्यर्थः परां महतीं गतिम्
उन्नतिमित्यर्थः याति प्राप्नोति । चन्दनं मलयं पर्वतं विना अन्यत्र न प्ररोहति उन्नति-
भव प्रातिप्ररोहयोः साधारण्यमर्थयोः प्रतिविम्बितान् दृष्टान्तादकारः । तदुक्तं दर्पणे ।
दृष्टान्तस्य सचर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनमिति ॥ ४२ ॥

धबलानीति । भूपतौ प्रसन्ने सङ्घे धबलानि यं तानि अप्रवृत्ताणि कदापि मनोरमा
रण्याः वाजिनः अथाः, मदा मत्तः मदकाविणः मातङ्गाः हस्तिनश्च मुख्यम् इति शेषः
राजावुपदे गत्वा सम्पदोन्मत्तः इति भावः ॥ ४३ ॥

(न) सम्भोति । विरोधिनीबन्धोः सम्भोक्तुं सन्धिः विग्रहः युद्धं वानं शत्रुं प्रति

संश्रयद्वैधीभावानामेकतमेन संविधास्ये । करटक आह । कथं
वेत्ति भवान् यज्ञ्याविष्टोऽयं स्वामी । सोऽब्रवीत् । ज्ञेयम्
किमत्र यत उक्तञ्च ।

उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते

हयाश्च नामाश्च वहन्ति चोदिताः ।

अनुक्तमप्यूहति पण्डिता जनः

परैर्ज्ञितज्ञानफलाहि बुद्धयः ॥ ४४ ॥

तथाच मनः ।

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।

नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ ४५ ॥

तदद्यैनं भयाकुलं प्राप्य स्वबुद्धिप्रभावेण निर्भयं कृत्वा
वशीकृत्य च निजां (य) साचिष्यपदवीं समासादयिष्यामि ।

बावा, आसनं समयप्रतीक्षणं संश्रयः बलवताभियुक्तस्य प्रबलाश्रयणं, द्वैधीभावः संश्रये-
नावस्थानम् एतेषामुपायानाम् एकतमेन अन्यतमेन योऽत युज्यते तेनेति भावः संविधास्ये
संविधानं करिष्यामि ।

उदीरित इति । उदीरितः स्पष्टमुच्चरितः अर्थः विषयः पशुनापि गृह्यते बुध्यते
हया अश्वाश्च नागाः हस्तिनश्च चोदिताः चालिताः संज्ञां प्रापिता वा वहन्ति । बद्धितः
प्राप्ति जनः अनुक्तम् अक्षयितमपि अर्थम् ऊहति बुध्यते । हि यतः बुद्धयः परेषाम्
इङ्गितज्ञानं फलं यासां तथाविधाः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासो-
क्तद्वारः । तदुक्तं दर्पणे । “सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यञ्च
कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येणैतरेषार्थान्तरन्यासोऽप्यथा ततः” इति ।
संश्रयविषयं तत्तम् ॥ ४४ ॥

आकारैरिति । आकारैः अवयवैः विषादप्रसादभावापन्नेरिति भावः इङ्गितैः सङ्केतैः
जन्वा वसनेन, चेष्टया क्रियया, भाषणेन कथनेन च तथा नेत्राणां वक्त्राणां बुद्धानाञ्च
विकारैः विकृतभावेः अन्तर्गतं मनः मानसी भावः इत्यर्थः लक्ष्यते प्रतीयते ॥ ४५ ॥

(य) साचिष्यपदवीं मन्त्रिपदम् ।

करटक आह । अनभिज्ञो भवान् सेवाधर्मस्य तत्त्व-
मेनं वशीकुरिष्यमि । सोऽजानीत् । कथमहं सेवानभिज्ञः ।
मया हि तातोत्सङ्गे क्रीडता अभ्यागतमाधूनां नीतिशास्त्रं
पठतां यच्छ्रुतं सेवाधर्मस्य सारभूतं हृदि स्थापितं श्रूयतां
तच्चेदम् ।

सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं विचिन्वन्ति नरास्तथः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ४६ ॥

सा सेवा या प्रमुहिता ग्राह्या वाक्यविशेषतः ।

आश्रयेत् पार्थिवं विद्वांस्तद्वारेणैव नान्यथा ॥ ४७ ॥

यो न वेति गुणान् यस्य न तं सेवेत पण्डितः ।

न हि तस्मात् फलं किञ्चित् सुकृष्टादूपरादिव ॥ ४८ ॥

द्रव्यप्रकृतिहीनोऽपि सेव्यः सेव्यगुणान्वितः ।

भवत्याजीवनं तस्मात् फलं कालान्तरादपि ॥ ४९ ॥

अपि स्थाणुवटासीनः शुष्यन् परिगतः क्षुधा ।

सुवर्णेति । यः विक्रमी पुरुषश्च, कृतविद्यः विद्वान्, यश्च सेवितुं जानाति स च
पुनं तथो नराः पृथ्वीं सुवर्णपुष्पितां मज्जातमवर्णदुष्टां विचिन्वन्ति लभन्ते सम्पदमधिगच्छ-
न्तीति फलितार्थः ॥ ४६ ॥

मेति । या प्रमुहिता प्रमोहितकारिणी मनोरथनी इत्यर्थः सा सेवा, सा च
वाक्यविशेषतः प्रमोवाक्यविशेषात् ग्राह्या अनुमेया, विद्वान् जनः तद्वारेण प्रमोवाक्य-
विशेषरूपोदायिन पार्थिवम् आश्रयेत् अन्यथा अन्येन प्रकारेण न ॥ ४७ ॥

य इति । यः यस्य गुणान् भावान्वित्यर्थः न वेति, स पण्डितश्च तम अविदितभाव-
मिति भावः प्रभुं न सेवेत नाशयेत् । न हि यतः सुकृष्टान् ऊपरान् कारभुमेव तस्मात्
प्रभुमेवनात् किञ्चित् फलं न भवेतीति शेषः ॥ ४८ ॥

द्रव्येति । सेव्यस्य सेवनायस्य ये गुणाः दद्यादाद्यग्यादयः तैरन्वितः युक्तः प्रभुः
द्रव्यप्रकृतिहीनोऽपि धनजनराहितोऽपि सेव्यः । यतः कालान्तरादपि तस्मात् प्रभोः
आजीवनं जीवनाप्राथम्यं फलं भवति ॥ ४९ ॥

न त्वेवानात्मसम्पन्नादुवृत्तिमीहेत पण्डितः ॥ ५० ॥

सेवकः स्वामिनं हेष्टि क्षणं परुषाक्षरम् ।

आत्मानं किं स न हेष्टि सेव्यासेव्यं न वेत्ति यः ॥ ५१ ॥

यमाश्रित्य न विश्रान्तं क्षुधात्तां यान्ति सेवकाः ।

सोऽर्कवद्वृषतिस्तप्यः सदा पुष्पफलोऽपि सन् ॥ ५२ ॥

राजमातरि देव्यां च कुमारी मुख्यमन्त्रिणि ।

पुरोहिते प्रताक्षरि सदा वर्त्तते राजवत् ॥ ५३ ॥

जावति प्रब्रुवन् प्रोक्तः कृत्याकृत्यविचक्षणः ।

कराति निर्विकल्पं यः स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५४ ॥

अर्थेति । यथा परिग्रहः क्षयितः अतएव गण्यते आहारभाजिनं गोपं गच्छन् अपि स्थापयन् आत्मपलादरहितयत्नकरवत् आमीनः उपदिष्टः तिष्ठेदिति शेषः । पण्डितः प्रार्थो जनः आत्मासम्पन्नान् आत्मानात्मवैकल्यात् परोक्षेति शेषः । इति जीविका न नृपतेरुच्यते तत्त्वज्ञानेति शेषः ॥ ५० ॥

सेवक इति । सेवकः स्वामिन् क्षणं परुषाक्षरं यथा तथा हेष्टि निन्दति, किन्तु स आत्मानं एकं कथं न हेष्टि ? यः सेव्यासेव्यं न वेत्ति न जानाति सेव्यासेव्यवैक्यप्रकरणेन सेवाप्रवृत्तकृतिता तद्विवेकेन सेवाप्रवृत्तौ स्वस्यैव निन्दा उच्यतेति भावः ॥ ५१ ॥

यामति । सेवकाः भव्याः यं प्रसूमाश्रित्य क्षुधात्ताः सन्तः विश्रान्तं न यान्ति, उदग्भरकां वित्त आश्रयामं प्रमुक्तार्थं कुन्तात्यर्थः सः नृपतिः सदा पुष्पफलः धनजनसन्तोऽप्येता भावः सन् अर्कवत् सदाख्यवच्च इव (आकन्देति भाषा) तप्यः यथा अर्कवत् सदा पुष्पफलसमन्वितोऽपि लोकेनाद्रियते तथा तादृशः प्रभुः न सेव्येति इति भावः ॥ ५२ ॥

साम्पत्ते राजानं सेव्यं तत्परिजनानामपि सेव्यत्वमाह राजाति । राजमातरि, देव्यां राजमातया कुमारी राजपते मुख्यमन्त्रिणि प्रधानमन्त्रिवै पुरोहिते प्रमोध्यन्ते तथा प्रतीक्षरि दीवार्णके सदा राजवत् वर्त्तते विशिष्टसम्माननां कृत्यात् इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

जावति । यः कृत्याकृत्यविचक्षणः कार्याकार्यज्ञः सन् प्रोक्तः आश्रयः जीव

प्रभुप्रसादजं वित्तं सुप्राप्तं यो निवेदयेत् ।
 वस्त्राद्यञ्च दधात्यङ्गे स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५५ ॥
 अन्तःपुरचरैः सार्द्धं यो न मन्त्रं समाचरेत् ।
 न कलत्रैर्नरेन्द्रस्य स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५६ ॥
 द्यूतं यो यमदूताभं ह्लासां ह्लाहाहलोपमाम् ।
 पश्येद्दारान् वृथाकारान् स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५७ ॥
 युद्धकालेऽग्रगो यः स्यात् सदा पृष्ठानुगः पुरे ।
 प्रभोर्हाराश्रितो हर्म्यं स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५८ ॥
 सम्प्रतोऽहं विभोर्नित्यमिति मत्वा व्यतिक्रमेत् ।
 कृच्छ्रेष्वपि न मर्यादां स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५९ ॥

आयुष्मान् भव (यो हुकुम् इति हिन्दीभाषा) प्रवृत्तं वदन् निर्विकल्पम् अविचारं यथा
 तथा करोति राजाज्ञं प्रतिपालयति स राजवल्लभः राजप्रियो भवेत् ॥ ५४ ॥

प्रभु इति । यः प्रभोः प्रसादात् जातम् अनुग्रहलब्धमित्यर्थः वित्तं धनं सुप्राप्तं यद्येष्टं
 प्राप्तमिति निवेदयेत् सन्तोषं प्रकाशयेदित्यर्थः तथा वस्त्राद्यं वस्त्राभरणानि प्रभुप्रसाद-
 लब्धमिति शेषः अङ्गे दधाति स राजवल्लभः भवेत् ॥ ५५ ॥

अन्तरिति । यः नरेन्द्रस्य नृपस्य अन्तःपुरचरैः परिजनैः सार्द्धं मन्त्रं न समाचरेत्
 तथा नरेन्द्रस्य कलत्रैः भाष्यैभिः सार्द्धं प्रसक्तिमिति शेषः न समाचरेत् स राजवल्लभो
 भवेत् ॥ ५६ ॥

द्यूतमिति । यः द्यूतम् अप्राणिवस्तुभिः क्रीडनम् अप्राणिभिः यत् क्रीडति तज्जोकै-
 द्यूतमुच्यते इति खरणात् । यमदूताभं यमनकिङ्करमदृशं ह्लासां मुखां ह्लाहाहलोपमां
 कालकृष्टदृशीं तथा दारान् स्त्रियः वृथाकारान् कुक्षितालतीरित्यर्थः पश्येत् द्यूतमयाङ्ग-
 नाम् न प्रसज्येदित्यर्थः स राजवल्लभो भवेत् ॥ ५७ ॥

युङ्गति । यः युद्धकाले प्रभोरिति सर्वत्र सम्बध्यते । अग्रगः अग्रगामी, पुरे नगरे
 सदा पृष्ठानुगः पार्श्वचरः तथा हर्म्यं राजभवने, हाराश्रितः हारस्थः आज्ञापालनार्थमिति
 भावः स राजवल्लभो भवेत् ॥ ५८ ॥

सम्प्रत इति । अहं विभोः नित्यं सततं सम्प्रतः अभिमतं प्रियं इति यावत् इति मत्वा-
 यः कृच्छ्रेष्वपि कष्टेष्वपि मर्यादां स्थितिं स्वकर्तव्यमिति यावत् न व्यतिक्रमेत् न उल्लङ्घयेत्
 स राजवल्लभो भवेत् ॥ ५९ ॥

द्वेषिद्वेषपरो नित्यमिष्टानामिष्टकर्मकृत् ।

यो नरो नरनाथस्य स भवेद्राजवल्लभः ॥ ६० ॥

प्रोक्तः प्रत्युत्तरं नाह विरुद्धं प्रमुखा च यः ।

न समीपे हसत्युच्चैः स भवेद्राजवल्लभः ॥ ६१ ॥

यो रणं शरणं तदहन्मन्यते भयवर्जितः ।

प्रवासं स्वपुरावासं स भवेद्राजवल्लभः ॥ ६२ ॥

न कुर्यान्नरनाथस्य योषिद्धिः सह सङ्गतिम् ।

न निद्रां न विवादं च स भवेद्राजवल्लभः ॥ ६३ ॥

करटक आह । अथ भवान् तत्र गत्वा किं तावत् प्रथमं
ब्रूयति तत् तावदुच्यताम् । दमनक आह ।

उत्तरादुत्तरं वाक्यं वदतां सम्प्रजायते ।

सुवृष्टिगुणसम्पन्नाहीजाहीजमिवापरम् ॥ ६४ ॥

अपायसन्दर्शनजां विपत्तिमुपायसन्दर्शनजाञ्च सिद्धिम् ।

मैधाविनो नीतिगुणप्रयुक्तां पुरःस्फुरन्तीमिव वर्णयन्ति ॥ ६५ ॥

इति । यः नरः नरनाथस्य राज्ञः द्वेषिषु शत्रुषु द्वेषपरः तथा इष्टानां प्रियाणां नित्यं
इष्टकर्मकृत् प्रियकारी स राजवल्लभो भवेत् ॥ ६० ॥

प्रोक्त इति । यः प्रमुखा प्रोक्तः विरुद्धं प्रत्युत्तरं नाह न ब्रवीति, तथा समीपे
उच्चैः न हसति स राजवल्लभो भवेत् ॥ ६१ ॥

य इति । यः भयवर्जितः सन् रणं युद्धं शरणं गृहं तद्वत् तथा प्रवासं विदेशवासं
स्वपुरावासं मन्यते स राजवल्लभो भवेत् ॥ ६२ ॥

नेति । यः नरनाथस्य योषिद्धिः स्त्रीभिः सह सङ्गतिं प्रसक्तिं न, निद्रां न, विवा-
दञ्च न कुर्यात् स राजवल्लभो भवेत् ॥ ६३ ॥

उत्तरादिति । उत्तरादुत्तरं वदतां कथयतां जनानां सुवृष्टिरेव गुणः
तेन सम्पन्नाः युक्ताः योगात् अपरं बीजमिव वाक्यं सम्प्रजायते कथां कथयत एव
क्रमेण सहचरन्ति निःसरन्तीति भावः ॥ ६४ ॥

अपायसिद्धिः । मैधाविनो बुद्धिमन्तो जना नीतिगुणप्रयुक्तां नीतिः पुरुषदुर्नय-
भूतधोमयरूपाया इति भावः । गुणेन प्रभाविण प्रयुक्तां विहिताम् अपायसन्दर्शनज-
दुर्लक्षणदर्शनानुमितामिति यावत् विपत्तिम्, अपायसन्दर्शनजां सुलक्षणदर्शनानु-

एकेषां वाचि शुकवदन्येषां हृदि मूकवत् ।

हृदि वाचि तथान्येषां वल्गु वलान्ति सूक्तयः ॥ ६६ ॥

न च अहम् अप्राप्तकालं (र) वच्चे । आकर्णितं मया
नीतिमारं पितुः पूर्वमुत्सङ्गं हि निषेवता (ल) ।

अप्राप्तकालं वचनं ब्रह्मस्मृतिरपि ब्रुवन् ।

लभते बह्ववज्ञानमपमानञ्च पुष्कलम् ॥ ६७ ॥

करटक आह ।

दुराराध्या हि राजानः पर्वता इव सर्वदा ।

व्यालाकीर्णाः सुविषमाः कठिना दुष्टसेविताः ॥ ६८ ॥

तथाच । भोगिनः कञ्चुकाविष्टाः कुटिलाः क्रूरचेष्टिताः ।

सुदुष्टा मन्वसाध्याश्च राजानः पन्नगा इव ॥ ६९ ॥

मतां सिद्धिं फललाभञ्च पुरः अगतः स्फुरन्नीमिव प्रकाशमानानिव वर्णयन्ति कीर्तयन्ति ।
उपजातिवृत्तम् ॥ ६५ ॥

एकेषामिति । एकेषां जनानां वाचि शुकवत् शुकवचने इव साधुर्यमस्मीति
शेषः परं हृदये तु कटतेति भावः । अन्येषां हृदि मूकवत् वाक्यमापाततो दुःशवं
हृदयन्तं कापत्यगन्धमिति भावः । अन्येषां सूक्तयः सुवचनानि हृदि तथा वाचि
वल्गु, सारवत्तां वल्गन्ति प्रकटयन्ति । वाङ्माधुर्यं हृदयाकापत्यञ्च अस्ति इति
भावः ॥ ६६ ॥

(र) अप्राप्तकालम् असमयोचितमित्यर्थः ।

(ल) निषेवता अधितिष्ठता ।

अप्राप्तेति । अप्राप्तकालं वचनं ब्रुवन् वदन् ब्रह्मस्मृतिरपि बहु अवज्ञानं पुष्कलं
प्रभुतम अपमानं तिरस्कारञ्च लभते ॥ ६७ ॥

दुराराध्या इति । व्यालैः हिंस्रजनैः स्वापदैश्च आकीर्णाः परिवृताः सङ्कुलाश्च
सुविषमा दाकणाः उन्नतानताश्च कठिना निर्दयाः पाषाणप्रकृतिताश्च निविडश्च
दुष्टैः दुर्जनैः विषधरादिभिश्च सेविताः अनुगताः अधिष्ठिताश्च राजानः पर्वता इव
सर्वदा मततं दुराराध्याः दुःसेव्या हि शब्दोऽवधारणः । राजसेवा अतिदुष्करेति
भावः ॥ ६८ ॥

भोगिनः इति । भोगिनः सुखभोगिताः फणवन्तश्च भोगः सुखं अगादिभूताव-
हेष फणकायर्थोरित्यमरः । कञ्चुकाविष्टाः वनधरिणः निर्भीकवन्तश्च कुटिलाः

द्विजिह्वाः क्रूरकर्माणोऽनिष्ठाश्चिद्रानुसारिणः ।

दूरतोऽपि हि पश्यन्ति राजानो भुजगा इव ॥ ७० ॥

स्वल्पमप्यपकुर्वन्ति येऽभीष्टा हि महीपतेः ।

ते वज्राविव दह्यन्ते पतङ्गाः पापचेतसः ॥ ७१ ॥

दुरारोहं पदं राज्ञां सर्वलोकनमस्कृतम् ।

स्वल्पेनाप्यपकारेण ब्राह्मण्यमिव दुष्यति ॥ ७२ ॥

दुराराध्याः श्रियो राज्ञां दुरापा दुष्परिग्रहाः ।

तिष्ठन्त्याप इवाधारे चिरमात्मनि संस्थिताः ॥ ७३ ॥

दमनक आह । सत्यमेतत्परं किन्तु,

कपटिनः वक्रगामिनश्च क्रूरं निष्ठुरं चेष्टितं क्रिया येषां तथोक्ताः सुदुष्टा दोषवन्तः
उभयव समानमेतत् इयम् । राजानः पन्नगा इव भुजङ्गा इव मन्त्रसाध्याः मन्त्रेण
मन्त्रपूर्वकचित्तानुवृत्त्या गारुडादिना च साध्याः वशीकार्याः ॥ ६९ ॥

द्विजिह्वा इति । द्विजिह्वा द्वे जिह्वे येषां तथोक्ताः क्षणे क्षणे भिन्नवाक् इति
भावः अन्यच्च रसनाद्वयवन्तः क्रूरकर्माणः निष्ठुरव्यापारा, अनिष्ठाः निष्पत्तिरहिताः
किमपि कार्यं निष्पाद्य प्रजा निरुद्धेभ्यः न कुर्वन्तीति भावः अन्यच्च अशेषाः असङ्ख्या
इति यावत् निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ता इत्यमरः । चिद्रानुसारिणः दोषानुसन्धायिनः अन्यच्च
विलानुसारिणः राजानः भुजगा इव दूरतः दूरात् अपि पश्यन्ति स्वपरराष्ट्रकार्यं चारि-
रिति भावः चारैः पश्यन्ति राजान इति स्मरणात् । भुजगाश्च दूरादेव पश्यन्तः वर्गेन
आगत्य जनं दंशन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ७० ॥

स्वल्पमिति । ये अभीष्टा वयं महीपतेरिति कृत्वेति भावः महीपतेः स्वल्पमपि
अपकुर्वन्ति ते पापचेतसः पापात्मनः पतङ्गा वज्रौ इव दह्यन्ते कर्मकर्तारि लट् ॥ ७१ ॥

दुरारोहमिति । दुरारोहम् आरोहमशक्यं दुष्प्राप्तमित्यर्थः अतएव सर्वलोकनमस्कृतं
सर्वलोकवन्द्यं राज्ञां पदं ब्राह्मण्यमिव स्वल्पेनापि अपकारेण अन्याचारेण दुष्यति ।
उपमालङ्कारः ॥ ७२ ॥

दुराराध्या इति । राज्ञां दुराराध्याः दुःसिन्धाः अतएव दुरापाः दुर्लभाः दुष्परिग्रहाः
ग्रहीतुमशक्याः अरत्त्या इत्यर्थः श्रियोः अधारे आपः जलानीव आत्मनि यत्नेन संस्थिताः
सावधानं लालिता इत्यर्थः चिरं तिष्ठन्ति स्वल्पेनापि प्रसादेन नश्यन्तीति भावः ।
उपमालङ्कारः ॥ ७३ ॥

यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन समाचरेत् ।

अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥ ७४ ॥

भर्तुश्चिन्तानुवर्तित्वं सुवृत्तं चानुजीविनाम् ।

राक्षसाद्यापि गृह्यन्ते नित्यं कन्दानुवर्त्तिभिः ॥ ७५ ॥

सरूपि नृपे स्तुतिवचनं तदभिमते प्रेम तद्विषि द्वेषः ।

तद्दानस्य च शंसा अमन्वतन्त्रं वशीकरणम् ॥ ७६ ॥

करटक आह । यद्येवमभिमतं (व) तर्हि शिवास्ते पन्थानः सन्तु । यथाभिलषितम् अनुष्ठीयताम् । सोऽपि प्रणम्य पिङ्गल-काभिमुखं प्रतस्थे । अथ आगच्छन्तं दमनकमालोक्य पिङ्गलको द्वास्थ्यमब्रवीत् । अपसार्यतां (श) वेत्रलता । अयमस्माकं चिरन्तनो मन्त्रिपुत्रो दमनकोऽव्याहतप्रवेशः । (ष) तत्प्रवेश्यतां द्वितीयमण्डलभागीति (स) । स आह यथा

यस्येति । यस्य यस्य जनस्य यो भावः आशयः तेन तेन भावेन तं तमित्यध्याहार्यं समाचरेत् सेवेत । मेधावी बुद्धिमान् जनः अनुप्रविश्य प्रभोराशयं बुध्वा क्षिप्रं शीघ्रं तत्तदभिमताचरणेन तम् आत्मवशं नयेत् कुर्यात् ॥ ७४ ॥

भर्तुर्गतिः । अनुजीविनां भृत्यानां भर्तुः स्वामिनः चिन्तानुवर्तित्वं चिन्तितानुसारित्वं चिन्तानुवर्तित्वमिति वा पाठः । अनुजीविनां सुवृत्तं सुशीलञ्च आवश्यकमिति शेषः । नित्यं सततं कन्दानुवर्त्तिभिः आशयानुगामिभिः जनैः राक्षसाद्यापि गृह्यन्ते वशीक्रियन्ते ॥ ७५ ॥

सरूपीति । नृपे सरूपि कुपिते इत्यर्थः स्तुतिवचनं स्तुत्या कोपगमनमित्यर्थः तस्य नृपस्य अभिमते सुहृदि प्रेम प्रणयः तस्य नृपस्य विषि शत्रौ द्वेषः, तस्य नृपस्य यत् दानं वदान्यता तस्य शंसा कीर्तनञ्च एतत् अमन्वतन्त्रं मन्वतन्त्रवर्जितं वशीकरणं नृपस्येति शेषः तद्वशीकरणे स्तुत्यादय एव हेतव इति भावः ।

(व) एवं राजवशीकरणमित्यर्थः अभिमतं प्रियम् । शिवाः शुभाः ।

(श) अपसार्यतां निवर्त्यतां सा प्रदर्शयतामिति भावः ।

(ष) अव्याहतप्रवेशः अनिषिद्धप्रवेशः अस्य प्रवेशे निषेधो नासीत्यर्थः ।

(स) द्वितीयेति । मन्त्रिण एव प्रथममण्डलमधिकुर्वन्ति अथानु तत् पुनस्तथा द्वितीयमण्डलाधिकारीत्यर्थः मण्डलम् अनुजीविनामासनभेद इति बोध्यम् ।

अवादीत् भवानिति, अथोपसृत्य दमनको निर्दिष्टे आसने
पिङ्गलकं प्रणम्य प्राप्तानुज्ञ उपविष्टः । स तु तस्य नख-
कुलिशालङ्घनं दक्षिणपाणिमुपरि दत्त्वा मानपुरःसरमु-
वाच । (ह) अपि (क्ष) शिवं भवतः ? कस्माच्चिरात् दृष्टोऽसि ?
दमनक आह । न किञ्चिद् (क) देवपादानामस्माभिः
प्रयोजनम् । परं भवतां प्राप्तकालं (ख) वक्तव्यं यत उत्तम
माध्याधारीः सर्वेऽपि राज्ञां प्रयोजनम् । उक्तञ्च ।

दन्तस्य निष्कोषणकेन नित्यं कर्णस्य कण्डूयनकेन वापि ।

तृणिन कार्यं भवतीत्याणां किमहं ! वाग्धस्तवता नरेण ॥ ७७ ॥

तथा वयं देवपादानां अन्वयागता (ग) भूत्वा आपत्स्वपि
पृष्ठगामिनो यद्यपि स्वमधिकारं न लभामहे तथापि देवपाद-
नामेतद् युक्तं (घ) न भवति । उक्तञ्च,

स्थानिष्वेव निषीक्तव्या भूत्वाश्वाभरणानि च ।

(ह) स । पिङ्गलकः । तस्य दन्तकस्य उपरि अङ्गमेति शेषः नखाः दन्तशाला-
तः अलङ्घितम् । मानपुरःसरम् अस्मिन्मानपूर्वम् ।

(क्ष) अपीति प्रश्नमुक्तम् अव्ययम् ।

(क) न किञ्चिदिति । अस्मां देवपादानां प्रयोजनाभावात् चिरात् दर्शयामा-
नावः ।

(ख) प्राप्तकालं कानोचितम् ।

दन्तस्येति । दन्तस्य निष्कोषणकेन दन्तान्तःप्रविष्टवस्तुनिःसारणेन दन्तव्यसृ-
क् वा तथा कर्णस्य कण्डूयनकेन कण्डूयनकारिणा तृणिनापि नित्यं सततम् उद्वेगना प्रसृज्य
कार्यं प्रयोजनं भवति । अहंति सम्बोधनमूचकमस्य वाग्धस्तवता नरेण
करविशिष्टेन नरेण मनुष्येण किम् ? मनुष्या हि उत्तमा अधमा वा वक्त्रा करेण
च सततमुपकुर्वन्ति तस्मात् तृणापेक्षया एषां प्रयोजनमवश्यं स्वीकार्यमिति भावः
अथोपतिरनङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । दण्डाप्यपि कन्यायादधोगमोऽर्वापत्तिरिष्यते इति
उपजाति वृत्तम् ॥ ७७ ॥

(ग) अन्वयागता कुलक्रमागताः ।

(घ) एतत् सर्वथा निराकरणमिति भावः ।

न हि चूडामणिः पादे प्रभवामीति बध्यते ॥७८॥

यतः, अनभिज्ञो गुणानां यो न भृत्यैरनुगम्यते ।

धनाढ्योऽपि कुलीनोऽपि क्रमायातोऽपि भूपतिः ॥७९॥

उक्तञ्च, असमैः समीयमानः समैश्च परिहीयमाणसत्कारः ।

धुरि यो न युज्यमानस्तिभिरर्थपतिं त्यजति भृत्यः ॥८०॥

यच्च अविवेकितया राजा भृत्यानुत्तमपदयोग्यान् हीना-
धमस्थाने नियोजयति न ते तत्रैव तिष्ठन्ति तत् भूपतेर्दोषो न
तेषाम् । (ङ) उक्तञ्च,

कनकभूषणसंग्रहणोचितो यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते ।

न स विरौति न चापि स शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता ॥८१॥

स्थानेष्विति । भृत्याश्च आभरणानि च स्थानेषु योग्येष्विति शेषः । एव
नियोक्तव्याः । धार्याः । प्रभवामि प्रभुरहमिति मत्वेति शेषः । चूडामणिः शिरोरत्नं
माननीयो जनश्चेति ध्वनिः । पादे चरणे न हि बध्यते धार्यते केनापीति शेषः ।
यदि चाहं स्वाधिकारं न लभे तथापि सर्वथा मत्परित्यागो नास्ति इति भावः
अत्र प्रस्तुतस्य भृत्यस्य अप्रस्तुतस्य चाभरणस्य एकनियोजनक्रियासम्बन्धात् दीप-
कालङ्कारः विशेषेण च सामान्यसमर्थनरूपाऽर्थान्तरन्यासश्च । तयोश्च परस्पर-
मनपेक्षया अवस्थानात् संसृष्टिः । तदुक्तं दर्पणे । मिथोऽनपेक्ष्यैतयोः स्थितिः
संसृष्टिरुच्यते इति ॥ ७८ ॥

अनभिज्ञ इति । यः भूपतिः धनाढ्योऽपि कुलीनोऽपि क्रमायातोऽपि गुणानाम्
अनभिज्ञः अगुणज्ञ इत्यर्थः, स भृत्यैः न अनुगम्यते न सेव्यते गुणायाहिलात् तस्मै वनम-
किञ्चित्करमिति भावः ॥ ७९ ॥

असमैरिति । यः भृत्यः असमैः अतुल्यैः भृत्यैरिति भावः । समीयमानः समी-
क्रियमाणः, समैः तुल्यैश्च भृत्यैः परिहीयमाणः निराक्रियमाणः सत्कारः यस्य तादृशः
तथा धुरि कार्यभारे न नियुज्यमानः स तिभिरैतैः दोषैरिति शेषः अर्थपतिं प्रभुं त्यजति ।
आख्यातम् ॥ ८० ॥

(ङ) ते हीनाधमस्थाननियोजिता भृत्या इत्यर्थः तत्रैव प्रभुनिर्दिष्टं स्थाने इत्यर्थः
यत् न तिष्ठन्ति तत् भूपतेः प्रभोरेव दोषः ।

कनकेति । यदि कनकभूषणे स्वर्णालङ्कारे यत् संग्रहणं संरोपणं तत् उचितः

यच्च स्वामी एवं वदति “चिराद् दृश्यते” तदपि श्रूयताम् ।

सव्यदक्षिणयोर्यत्र विशेषो नास्ति हस्तयोः ।

कस्तत्र क्षणमप्यार्यो विद्यमानगतिर्वसेत् ? ॥ ८२ ॥

काचे मणिर्मणौ काचो येषां बुद्धिर्विकल्पते ।

न तेषां सन्निधौ भृत्यो नाममात्रोऽपि तिष्ठति ॥ ८३ ॥

परीक्षका यत्र न सन्ति देशे नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि ।

आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥

लोहिताख्यस्य च मणेः पद्मरागस्य चान्तरम् ।

यत्र नास्ति कथं तत्र क्रियते रत्नविक्रयः ? ८५ ॥

निर्विशेषं यदा स्वामी समं भृत्येषु वर्त्तते ।

तत्रोद्यममर्थानामुत्साहः परिहीयते ॥ ८६ ॥

योग्यः मणिः रत्नं त्रयुणि निरुद्धधातुविशेषे प्रतिबध्यते संरोप्यते, तदा स मणिः न विगैति न गेदिति, सः न च शोभते, किन्तु योजयितुः तथा कर्तुरित्यर्थः वचनोद्यता निन्द्यता योग्यायोग्यविचारी नास्तीत्येवं रूपा भवति । द्रुतविलम्बितं वृत्तं, द्रुतविलम्बित-
मात्र नभौ भराविति तद्वज्रजगत् ॥ ८१ ॥

सत्यति । यत्र सव्यदक्षिणयोः वामदक्षिणयोः हस्तयोः विशेषः भेदः नास्ति, तत्र कः आर्यः साधुः विद्यमानगतिः उपायवान् सन् क्षणमपि वसेत् ? न कोऽपि इत्यर्थः निरुपायस्य अवश्यं वस्तुमवेति ध्वनिः ॥ ८२ ॥

काचे इति । तेषां काचे मणिः, मणौ काचः इत्येवं प्रकारा बुद्धिः विकल्पते संशते उल्लेखोपकर्षज्ञानं नास्तीति भावः तेषां सन्निधौ भृत्यः नाममात्रोऽपि न तिष्ठति स्वयं भृत्यस्य का कथा, तस्य नामापि तादृशप्रभुसन्निधौ न तिष्ठतीति फलितार्थः ॥ ८३ ॥

परीक्षका इति । यत्र देशे परीक्षकाः न सन्ति, तत्र समुद्रजानि रत्नानि न अर्घन्ति न सूच्यमर्हन्तीत्यर्थः । किलेति प्रसिद्धौ आभीरदेशे गोपजनपदे गोपाः त्रिभिः वराटैः चन्द्रकान्तं मणिं विपणन्ति क्रीणन्ति वा विक्रीणन्ति । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । उपजातिवृत्तम् ॥ ८४ ॥

लोहिताख्यस्येति । यत्र देशे लोहिताख्यस्य लोहितनाभः पद्मरागस्य च मणेः अन्तर प्रभेदः नास्ति तत्र कथं रत्नविक्रयः क्रियते ? ॥ ८५ ॥

निर्विशेषमिति । यदा स्वामी भृत्येषु समं युगपत् निर्विशेषं वर्त्तते तत्र उद्यमसमर्थ-

न विना पार्थिवो भृत्यैर्न भृत्याः पार्थिवं विना ।

तेषां च व्यवहारोऽयं परस्परनिबन्धनः ॥ ८७ ॥

भृत्यैर्विना स्वयं राजा लोकानुग्रहकारिभिः ।

मयूखैरिव दीप्तांशुस्तेजस्व्यपि न शोभते ॥ ८८ ॥

अरैः सम्भार्यते नाभिर्नाभौ चाराः प्रतिष्ठिताः ।

स्वामिमेवकार्येवं वृत्तिचक्रं प्रवर्त्तते ॥ ८९ ॥

शिरसा विधृता नित्यं स्नेहेन परिपोषिताः ।

केशा अपि विरज्यन्ते निस्त्रेहाः किं न सेवकाः ॥ ९० ॥

राजा तुष्टो हि भृत्यानामर्थमात्रं प्रयच्छति ।

ते तु सम्मानमात्रेण प्राणैरप्युपकुर्वन्ते ॥ ९१ ॥

नगर उक्ताहिनां कार्येक्षणाभावित्यर्थः उक्ताहः परिहोयते नश्यति ॥ ८७ ॥

नेति । पार्थिवः भृत्यैः विना न तिरोदति शेषः, भृत्याश्च पार्थिवं विना न तिरो
युरिति शयः तेषां प्रभुभृत्यानाम् अयं व्यवहारः स्वामिशृङ्गभाव इत्यर्थः परस्परनिबन्धन-
अन्योन्यायय इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

भृत्यैरिति । राजा स्वयं तेजस्वी अपि दीप्तांशुः मयूख इव लोकानुग्रहकारिभिः नगर-
द्रुतिभिः राज्यरत्निभ्य मयूखैरिव भृत्यैः विना न शोभते । उपमालङ्कारः ॥ ८८ ॥

अरैरिति । अरैः चक्रस्य शाखादयैः अवचरतिर्णयैः नाभिः चक्रमध्यवर्त्ता अव-
यवविशेषः सम्भार्यते, आशीयते, अग्रेय नाभौ प्रतिष्ठिताः यथिताः तिष्ठन्तीति शेषः
अग्रेः नाभिम् अवलम्बन्ते नाभिश्च समुदाश्रयति इत्यर्थः एवं स्वामिसेवकयोः प्रभु-
भृत्ययोः वृत्तिचक्रं स्थितिरूपं चक्रं प्रवर्त्तते स्वामी भृत्यानवलम्बते भृत्याश्च स्वामि-
माश्रयन्तीति भावः ॥ ८९ ॥

शिरसेति । नित्यं शिरसा मलकेन विधृताः तथा स्नेहेन तैस्तेन परिपोषिताः
परिपोषिताः केशा अपि निस्त्रेहाः तैलवर्जिता वा अयत्नीकृताश्चेत् विरज्यन्ते
विकृतिं भजन्ते सेवकाः भृत्याः तथाभूताः किं न विरज्यन्ते इति शेषः अपित् विर-
ज्यन्ते एव ॥ ९० ॥

राजति । राजा तुष्टः सन् भृत्यानाम् अर्थमात्रं केवलं धनं हि निश्चितं प्रयच्छति
ददाति, ते भृत्यास्तु सम्मानमात्रेण राजकृतसत्कारणैव प्राणैः अपि उपकुर्वन्ते उपकारं
कुर्वन्ति ॥ ९१ ॥

एवं ज्ञात्वा नरेन्द्रेण भृत्याः कार्या विचक्षणाः ।
 कुलीनाः शौर्यसंयुक्ताः शक्ता भक्ता क्रमागताः ॥ ८२ ॥
 यः कृत्वा सुकृतं राज्ञो दुष्करं हितमुत्तमम् ।
 लज्जया वक्ति नो किञ्चित्तेन राजा सहायवान् ॥ ८३ ॥
 यस्मिन् कृत्यं समाविश्य निर्विशङ्केन चेतसा ।
 आस्यते सेवकः स स्यात्कलत्रमिव चापरम् ॥ ८४ ॥
 योऽनाहृतः समभ्येति द्वारि तिष्ठति सर्वदा ।
 पृष्ठः सत्यं मितं ब्रूते स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ८५ ॥
 अनादिष्टोऽपि भूपस्य दृष्ट्वा हानिकरञ्च यः ।
 यतते तस्य नाशाय स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ८६ ॥
 ताडितोऽपि दुरुक्तोऽपि दण्डितोऽपि महीभुजा ।
 यो न चिन्तयते पापं स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ८७ ॥

एवमिति । नरेन्द्रेण राजा एवं प्रभुस्यभावमिति भावः ज्ञात्वा विचक्षणाः कुलीनाः शौर्यसंयुक्ताः शक्ताः शक्तिमन्ताः भक्ताः अनुरक्ताः क्रमागताः कुलक्रमायाता भृत्याः कार्याः रक्षणीया इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

य इति । यः राज्ञः दुष्करम् अन्यदुःसाध्यम् उत्तमं हितं सुकृतं शोभनकार्यं कृत्वा लज्जया नो किञ्चित् कृतं मयेति शेषः इति वक्ति वदति, तेन सत्येन राजा सहायवान् भवति ॥ ८३ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् जने कृत्यं कार्यं समाविश्य समर्थं निर्विशङ्केन शङ्काशून्येन चेतसा आस्यते स्थीयते राज्ञेति शेषः । स सेवकः स्यात् अपरम् अन्यत् सर्वं कलत्रमिव भार्यैव केवलं पोष्यमिति भावः ॥ ८४ ॥

य इति । यः अनाहृतः सन् समभ्येति समीपे उपतिष्ठते इत्यर्थः, सर्वदा द्वारि तिष्ठति, तथा पृष्ठः सन् सत्यं मितं परिमितञ्च ब्रूते, स भृत्यः महीभुजां राज्ञाम् अर्हो योग्यः ॥ ८५ ॥

अनादिष्ट इति । यः अनादिष्टोऽपि अनाज्ञतोऽपि भूपस्य राज्ञः हानिकरम् अनिष्टकरं विषयमिति शेषः दृष्ट्वा तस्य हानिकरस्य नाशाय यतते स भृत्यः महीभुजाम् अर्हः ॥ ८६ ॥

ताडित इति । यः महीभुजा ताडितोऽपि दुरुक्तोऽपि दुर्वाक्यमुक्तोऽपि दण्डितोऽपि

न गर्वं कुरुते माने नापमाने च तप्यते ।

स्वाकारं रक्षयेद् यस्तु स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ८८ ॥

न क्षुधा पीड्यते यस्तु निद्रया न कदाचन ।

न च शीतातपाद्यैश्च स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ८९ ॥

श्रुत्वा सांयामिकीं वार्त्तां भविष्यां स्वामिनं प्रति ।

प्रसन्नास्यो भवेद्यस्तु स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९० ॥

सीमा वृद्धिं समायाति शुक्लपक्ष इवाङ्कुराट् ।

नियोगसंस्थिते यस्मिन् स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९०१ ॥

सीमा सङ्कोचमायाति वज्रौ चर्म इवाहितम् ।

स्थिते यस्मिन् स तु त्याज्यो भृत्यो राज्यं समीहता ॥ ९०२ ॥

तथा शृगालोऽयमिति मन्यमानेन समोपरि स्वामिना

यदि अवज्ञा क्रियते तदपि अयुक्तम् । उक्तं च यतः,

कृतदण्डोऽपि तस्य महीभुजः पापम् अनिष्टं न चिन्तयते, स भृत्यः महीभुजाम्
अर्हः ॥ ८७ ॥

नेति । यस्तु माने सम्माननामे गर्वं न कुरुते, अपमाने च तिरस्कारे च न तप्यते
इत्थं स्वाकारं स्वस्य आकारं मानापमानयोर्भावं रक्षयेत् गोपायेत् स भृत्यः महीभुजाम्
अर्हः ॥ ८८ ॥

नेति । यस्तु कदाचन क्षुधा न पीडयते, निद्रया न पीडयते, शीतातपाद्यैश्च न
पीडयते क्षुधानिद्राशीतातपादिजनितं खेदं सहते इत्यर्थः स भृत्यः महीभुजाम्
अर्हः ॥ ८९ ॥

श्रुत्वेति । यस्तु स्वामिनं प्रति भविष्यां भाविनीं सांयामिकीं वार्त्तां युद्धवार्त्ता-
मित्यर्थः श्रुत्वा प्रसन्नास्यः प्रसन्नमुखः योऽमुमुक्षाहन्निति भावः भवेत्, स भृत्यः महीभुजाम्
अर्हः ॥ ९० ॥

सीमेति । यस्मिन् नियोगसंस्थिते कर्म कुर्वतीत्यर्थः शुक्लपक्षे उङ्कुराडिव चन्द्र
इव प्रभोः सीमा वृद्धिम् अधिकारवृद्धिं समायाति प्राप्नोति स भृत्यः महीभुजाम्
अर्हः ॥ ९०१ ॥

सीमेति । यस्मिन् स्थिते कर्म कुर्वतीति भावः वज्रौ आहितम् अप्रति चर्म इव सीमा
अधिकारः सङ्कोचं ज्ञासमित्यर्थः आयाति गच्छति, राज्यं समीहता राज्यहङ्गिकामिनेत्यर्थः
राज्ञः स भृत्यः त्याज्यः ॥ ९०२ ॥

कौशेयं कृमिजं सुवर्णमुपलाद् दूर्वापि गोरोमतः
 पङ्कात्तामरसं शशाङ्क उदधेरिन्द्रीवरं गोमयात् ।
 काष्ठादग्निरहेः फणादपि मणिर्गोपित्ततो रोचना
 प्राकाश्यं स्वगुणोदयेन गुणिनो गच्छन्ति किं जन्मना ॥ १०३ ॥
 मूषिका गृहजातापि हन्तव्या स्वापकारिणी ।
 भक्ष्यप्रदानैर्मार्जारो हितकृत् प्रार्थ्यते जनैः ॥ १०४ ॥
 एरण्डभिण्डार्कनलैः प्रभूतैरपि सञ्चितैः ।
 दारुकृत्यं यथा नास्ति तथैवाग्नेः प्रयोजनम् ॥ १०५ ॥
 किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा ? ।
 भक्तं शक्तं च मां राजन् ! नावज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ १०६ ॥

कौशेयमिति । कौशेयं पटवसनं कृमिजं कीटविशेषाज्जातमित्यर्थः कौशेयं
 कृमिकौशेत्यमित्यमरः । सुवर्णम् उपलात् पाषाणात् पर्वतखनैरित्यर्थः जातमिति
 सर्वतानुषज्यते । दूर्वापि गोरोमतः गवां रोमस्य इत्यर्थः । प्रसिद्धिरियमिति बोध्यम् ।
 तामरसं रक्तोत्पलं पङ्कात् । शशाङ्कश्च उदधः समुद्रात् जात इति शेषः ।
 इन्द्रीवरं नीलोत्पलं गोमयात् जातमिति शेषः । अग्निः काष्ठात् जात इति शेषः ।
 मणिः अहेः सर्पस्य फणात् जात इति शेषः रोचना गोपित्ततः गवां पित्तात् जातमिति
 शेषः । एते गुणिनः गुणवद्वस्तुनीत्यर्थः स्वगुणानामुदयेन प्राकाश्यं ख्यातिं गच्छन्ति
 जन्मना उत्पत्त्या किम् ? नैवेति उत्पत्तितः उत्कर्षं लभन्ते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
 भक्तं सूर्याग्र्येति मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति तल्लक्षणात् ॥ १०३ ॥

मूषिकेति । गृहजातापि मूषिका स्वस्य गृहिण इत्यर्थः अपकारिणी अनिष्टविधा-
 यिनी अतएव हन्तव्या विनाश्या । हितकृत् मार्जारः विडालः जनैः गृहिभिः भक्ष्यप्रदानैः
 भक्ष्यद्रव्याणां दानैः प्रार्थ्यते पात्यते इत्यर्थः ॥ १०४ ॥

एरण्डंति । सञ्चितैः प्रभूतैः बहूभिरपि एरण्डभिण्डार्कनलैः एरण्डः भिण्डः अर्कः
 नलः एते असारवृक्षभेदाः तैः दारुकृत्यं काष्ठकृत्यं यथा नास्ति, तथा बहुभिः अग्नेः
 सञ्चितैः प्रयोजनं नास्ति ॥ १०५ ॥

किमिति । असमर्थेन अक्षरेण भक्तेन अनुरक्तम् किम् ? शक्तेन कार्यक्षमेषु किन्तु
 अपकारिणा भृत्येनेति शेषः किम् ? नाभ्यं ताभ्यां प्रयोजनमित्यर्थः, हे राजन् ! स्व
 भक्तम् अनुरक्तं शक्तं कार्यक्षमम् माम् अवज्ञातुं न अर्हसि ॥ १०६ ॥

पिङ्गलक आह । भवतु एवं तावत् । असमर्थः समर्थो वा चिरन्तनः त्वम् अस्माकं मन्त्रिपुत्रः तद्विश्वं ब्रूहि यत् किञ्चिद्वक्तुं कामः । दमनक आह । देव ! विज्ञाप्यं किञ्चिदस्ति । पिङ्गलक आह । तन्निवेदय अभिप्रेतम् । सोऽब्रवीत् ।

अपि स्वल्पतरं कार्यं यज्ञवेत् पृथिवीपतेः ।

तन्न वाच्यं सभामध्ये प्रोवाचेदं ब्रह्मस्यतिः ॥ १०७ ॥

तत् ऐकान्तिके (क) मद्विज्ञाप्यमाकर्णयन्तु देवपादाः । यतः, षट्कर्णी भिद्यते मन्त्रयतुष्कर्णी स्थिरो भवेत् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन षट्कर्णं वर्जयेत् सुधीः ॥ १०८ ॥

अथ पिङ्गलकाभिप्रायज्ञा (ख) व्याघ्रद्वीपिवृकपुरःसराः सर्वेऽपि तद्वचः समाकर्ण्य संसदि तत्क्षणादेव दूरीभूताः । ततश्च दमनक आह । उदकग्रहणार्थं प्रवृत्तस्य स्वामिनः किमिह निवृत्त्यावस्थानम् ? पिङ्गलक आह सविलक्षितम् । (ग) न किञ्चिदपि । सोऽब्रवीत् । देव ! यदि अनाख्येयं (घ) तत्तिष्ठतु । उक्तञ्च ।

अपीति । यत् स्वल्पतरमपि कार्यं भवेत् तत् पृथिवीपतेः सभामध्ये न वाच्यम् इदं ब्रह्मस्यतिः उवाच ॥ १०७ ॥

(क) ऐकान्तिके विज्ञाने ।

षडिति । षट्कर्णी षड्भिः कर्णैः शृणुमाण इत्यर्थः यथं गत इति भावः मन्त्रः भिद्यते भेदं गच्छति प्रकाशते इति भावः चतुर्कर्णैः चतुर्भिः कर्णैः शृणुमाणः द्विनिष्ठ इत्यर्थः मन्त्रः स्थिरः अप्रकाश इति भावः भवेत् तस्मात् सुधीः वृद्धिमान् नरः सर्वप्रयत्नेन षट्कर्णं वर्जयेत् त्यजेत् । षट्कर्णं मन्त्रं कार्यमिदं भवेदिति भावः ॥ १०८ ॥

(ख) पिङ्गलकस्य सिंहस्य अभिप्रायज्ञा भावविदः राजाभिप्रायं विदित्वेति भावः ।

व्याघ्रेति । व्याघ्रः ब्रह्मदाकारस्तदाख्यः श्वापदविशेषः । द्वीपी व्याघ्रविशेषः । इकः

क्षुद्रव्याघ्रविशेषः ।

(ग) सविलक्षितम् सलज्जमीपङ्गाससहितम् ।

(घ) अनाख्येयम् अवाच्यं नीच्यमिति यावत् ।

दारिषु कञ्चित् स्वजनेषु किञ्चित् गोप्यं वयस्येषु सुतेषु किञ्चित् ।
युक्तं न युक्तमिदं विचिन्त्य वदेद्विपश्चिन्महतोऽनुरोधात् ॥१०८॥

तच्छ्रुत्वा पिङ्गलकश्चिन्तयामास । योग्योऽयं दृश्यते । तत्
कथयामि एतस्य अग्रे आत्मनोऽभिप्रायम् । उक्तञ्च,

सुहृदि निरन्तरचित्ते गुणवति भृत्येऽनुवर्त्तिनि कलत्रे ।

स्वामिनि सौहृदयुक्ते निवेद्य दुःखं सुखी भवति ॥ ११० ॥

भो दमनक ! शृणोषि शब्दं दूरात् महान्तम् । सोऽ-
ब्रवीत् । स्वामिन् ! शृणोमि ततः किम् ? पिङ्गलकः
आह भद्र ! अहमस्मात् वनात् गन्तुमिच्छामि । दमनक
आह कस्मात् ? पिङ्गलक आह । यतोऽद्य अस्मिन्ने किमपि
अपूर्वं सत्त्वं (घ) प्रविष्टं यस्य अयं महाशब्दः श्रूयते । तस्य च
शब्दानुरूपेण पराक्रमेण भाव्यसिति । दमनक आह । यत्
शब्दमात्रादपि भयमुपगतः स्वामो तदपि अयुक्तम् । उक्तञ्च,

अश्वसा भिद्यते सेतुस्तथा मन्त्रोऽप्यरक्षितः ।

पैशुन्याद्भिद्यते स्नेहो भिद्यते वाग्भिरातुरः ॥ १११ ॥

दारिवृति । दारिषु स्वोष किञ्चित् वस्तु गोप्यम् अप्रकाश्यमित्यर्थः सर्वं वस्तु
दारिषु न प्रकाश्यमिति भावः । स्वजनेषु आत्मीयेषु किञ्चित् गोप्यं न हि सर्वं स्वजनेषु
प्रकाश्यते इति भावः । वयस्येषु वयस्येषु सुतेषु पुत्रेषु च किञ्चित् गोप्यं वस्तु अस्ति
यत् तेषु न प्रकाशनीयमिति भावः । किन्तु विपश्चित् विद्वान् जनः इदं युक्तं वा न
युक्तं विचिन्त्या महतः अनुरोधात् महाकाव्यवशादिति भावः वदेत् गोप्यमपीति भावः ।
उपजातिवृत्तम् ॥ १०८ ॥

सुहृदीति । निरन्तरचित्ते अभिन्नचेतसि सुहृदि मित्रे गुणवति भृत्ये अनुवर्त्तिनि
भर्तृरने कलत्रे मायायां तथा सौहृदयुक्ते अनुरागिणि इत्यर्थः स्वामिनि दुःखं निवेद्य
सुखी भवेति लोक इति शेषः । आख्यावृत्तम् ॥ ११० ॥

(ङ) सत्त्वं प्राणिविशेषः ।

अश्वमेति । सेतुः जलप्रतिरोधी स्तम्भक इत्यर्थः अश्वसा जलेन अप्रतिबलनेन इति
भावः तथा अरक्षितः प्रकाशित इति भावः मन्त्र अपि भिद्यते भेदं गच्छति । स्नेहः
पैशुन्यात् दीर्घन्यात् भिद्यते दुर्जनं प्रति स्नेहो न तिष्ठतीत्यर्थः आतुरः पीडितो मनुष्यः

तन्न युक्तं स्वामिनः पूर्वोपार्जितं वनं त्यक्तुम् , यतो (च)
मेरीवेणुवीणामृदङ्गतालपटहशङ्खकाह्लादिभेदेन शब्दा अनेक-
विधा भवन्ति । तत् न केवलात् शब्दमात्रादपि भेतव्यम् ।
उक्तञ्च । अत्युत्कटे च रौद्रे च शत्रौ प्राप्ते न हीयते ।

धैर्यं यस्य महीनाथो न स याति पराभवम् ॥ ११२ ॥

दर्शितभयेऽपि धातरि धैर्यध्वंसो भवेन्न धीराणाम् ।

शोषितसरसि निदाघे नितरामेवोद्धतः सिन्धुः ॥ ११३ ॥

तथाच ।

यस्य न विपदि विषादः सम्पदि हर्षो रणे न भीरुत्वम् ।

तं भुवनत्रयतिलकं जनयति-जननी सुतं विरलम् ॥ ११४ ॥

तथाच । शक्तिवैकल्यनम्रस्य निःसारत्वान्नधीयसः ।

जन्मिनो मानहीनस्य लणस्य च समा गतिः ॥ ११५ ॥

वाग्भिः कथाभिरेव इति अध्याहाय्यं भियते भेदं प्राप्नोति शृङ्गकथाभिर्विरक्तो भवति
इति भावः ॥ १११ ॥

(च) भरीति । मेयादयो वाद्यभेदाः तेषां शब्दाः ध्वनयः अनेकविधाः बहु-
प्रकाराः ।

अत्युत्कटे इति । अत्युत्कटे अतिदारुणे रौद्रे भयानके च शत्रौ प्राप्ते प्रागते
यस्य धैर्यं न हीयते न नश्यति स महीनाथः राजा पराभवं न याति न प्राप्नोति
इत्यर्थः ॥ ११२ ॥

दर्शितेति । धातरि विधातरि देवे इति भावः दर्शितभयेऽपि भयं दृश्यति अपि
इत्यर्थः प्रतिकूलोपीति भावः धीराणां धैर्यध्वंसः न भवेत् । तथाहि निदाघे शोषे
शोषितसरसि सरांसि शोषितवति इत्यर्थः सिन्धुः नदी सागरे वा नितराम् अतिमात्रमेव
उद्धतः अतिप्रबलवेगेन वहति इति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ ११३ ॥

यस्येति । यस्य जनस्य विपदि न विषादः सम्पदि न हर्षः तथा रणे न भीरुत्वं
स्यादिति शेषः । जननी माता भुवनत्रयतिलकं तं तादृशमित्यर्थः सुतं विरलम् अन्य-
जनयति प्रसूते तादृशो जनोऽतिदुर्लभ इति भावः ॥ ११४ ॥

शक्तौति । शक्तिवैकल्यं न सामर्थ्याभावेन नम्रस्य निःसारत्वात् दुर्बलत्वात् स्थिरांश-
रहितत्वाच्च सारां बलं स्थिरांशं चेत्यमरः । लघोयसः अतिलघोरित्यर्थः मानहीनस्य

अपिच । अन्यप्रतापमासाद्य यो दृढत्वं न गच्छति ।

जतुजाभरणस्यैव रूपेणापि हि तस्य किम् ? ॥ ११६ ॥

तदेवं ज्ञात्वा स्वामिना धैर्यावष्टम्भः (छ) कार्यः । न
शब्दमात्रात् भेतव्यम् । उक्तञ्च,

पूर्वमेव मया ज्ञातं पूर्णमेतद्धि मेदसा ।

अनुप्रविश्य विज्ञातं यावच्चर्म च दारु च ॥ ११७ ॥

पिङ्गलक आह । कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा २ ।

कश्चित् गोमायुर्नाम शृगालः क्षुत्क्षामकण्ठः इतस्ततः
परिभ्रमन् वने सैन्यद्वयसंग्रामभूमिम् अपश्यत् । तस्याञ्च (ज)
दुन्दुभेः पतितस्य वायुवशात् वल्लीशाखायैः हन्यमानस्य शब्दम-
शृणोत् । अथ क्षभितहृदयश्चिन्तयामास । अहो ! विनष्टो-
ऽस्मि । तद्यावत् न अस्य प्रोच्चारितशब्दस्य दृष्टिगोचरे गच्छामि

अमाननीयस्य इत्यर्थः जन्मिनः देहिनः दणस्य च गतिः समा तुल्या यथा निःसारत्वादि-
युतं दणं लोकैः पदा विदल्यते तथा तादृशो मानवोऽपि लोकैः पराभूयते इति भावः ।
दीपकालङ्कारः ॥ ११५ ॥

अन्येति । यः अन्यस्य प्रतापं तेजः आसाद्य अपरतेजसा आक्रान्त इति भावः दृढत्वं
धैर्यं न गच्छति न प्राप्नोति जतुजाभरणस्यैव जतुनिर्मितालङ्कारस्यैव तस्य रूपेण सौन्दर्यं
णापि किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः जतुनिर्मितालङ्कारो हि अग्रितेजःसंश्रयेण आशु
द्रवति किन्तु वीरः पुमान् परधर्षणेनापि न सहसा पराभूयते यथाशक्ति स्वपराक्रममावि-
ष्करोतीति भावः ॥ ११६ ॥

(छ) धैर्यावष्टम्भः धैर्यावलम्बनम् ।

पूर्वमिति । मया पूर्वमेतत् मेदसा वसाभिः पूर्णमेव ज्ञातम् अनुभूतं ततः अनु-
प्रविश्य यावत् विज्ञातं विशेषेण ज्ञातं दृष्टमित्यर्थः तावत् चर्म च दारु च केवलं दृष्ट-
मिति शेषः ॥ ११७ ॥

(ज) तस्यां संग्रामभूमौ । दुन्दुभेः रणवाद्यविशेषस्य । वल्लीशाखायैः लताप्रतानाद्यैः
हन्यमानस्य ताड्यमानस्य ।

तावत् अन्यतो व्रजामि । अथवा नैतत् युज्यते सहसैव पिट-
पतामहं (भ) वनं त्यक्तुम् । उक्तञ्च ।

भये वा यदि वा हर्षे सम्प्राप्ते यो विमर्शयेत् ।

कृत्यं न कुरुते वेगान्न स सन्तापमाप्नुयात् ॥ ११८ ॥

तत् तावत् जानामि कस्य अयं शब्दः । धैर्यमालम्ब्य विमर्श-
यन् यावत् मन्दं मन्दं गच्छति तावत् दुन्दुभिम् अपश्यत् । स च
तं परिज्ञाय समीपं गत्वा स्वयमेव कौतुकात् अताडयत् ।
भूयश्च हर्षात् अचिन्तयत् । अहो ! चिरादेतत् अस्माकं महत्
भोजनमापतितम् (ब) तत् नूनं प्रभूतमांसमेदोऽसृग्भिः (ट)
परिपूरितं भविष्यति । ततः परुषचर्मावगुण्ठितं (ठ) तत् कथमपि
विदार्य एकदेशे क्षिद्रं कृत्वा संहृष्टमना मध्ये प्रविष्टः । परं
चर्मविदारणतो दंष्ट्राभङ्गः (ड) समजनि अथ निराशीभूतः
तत् दारुशेषमवलोक्य श्लोकमेनमपठत् । पूर्वमेव मया ज्ञात-
मिति । ततो न शब्दमात्रात् भेतव्यम् । पिङ्गलक आह ।
भो ! पश्य अयं मम सर्वोऽपि परिग्रहो (ट) भयव्याकुलित-
मनाः पलायितुमिच्छति । तत् कथमहं धैर्यावष्टम्भं करोमि ।

(भ) पिटपैतामहं पिटपितामहक्रमेण अभ्युषितमित्यर्थः ।

भये इति । यः भये भयहेतौ इत्यर्थः यदि वा हर्षे हर्षकारणे इत्यर्थः सम्प्राप्तं उप-
स्थिते विमर्शयेत् विवेचयेत् वेगात् सहसा इत्यर्थः कृत्यं कार्यं न कुरुते, स जन्तुः
सन्तापं न आप्नुयात् ॥ ११८ ॥

(ब) आपतितम् उपस्थितम् ।

(ट) नूनं निश्चितम् । प्रभूतेति । प्रभूतैः प्रचुरैः मांसैः मेदोभिः वसाभिः असृग्भिः
श्लेष्मैश्च इत्यर्थः ।

(ठ) परुषेण कठिनेन चर्मणा अवगुण्ठितम् आच्छादितम् ।

(ड) दंष्ट्राभङ्गः कृतभङ्गः ।

(ट) परिग्रहः सहचरः ।

सोऽब्रवीत् । स्वामिन् ! नैषामेष दोषो यतः स्वामिसदृशा एव
भवन्ति भृत्याः । उक्तञ्च ।

अश्वः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी नरश्च नारी च ।

पुरुषविशेषं प्राप्ता भवन्त्ययोग्याश्च योग्याश्च ॥ ११८ ॥

तत् पौरुषावष्टम्भं (ण) कृत्वा त्वं तावत् अत्र एव प्रतिपालय
यावत् अहम् एतत् शब्दस्वरूपं ज्ञात्वा आगच्छामि । ततः
पश्चात् यथोचितं कार्यमिति । पिङ्गलक आह । किं तत्र
भवान् गन्तुम् उत्सहते ? स आह । किं स्वाम्यादेशात्
सद्भृत्यस्य (त) कृत्याकृत्यमस्ति ।

उक्तञ्च । स्वाम्यादेशात् सद्भृत्यस्य न भीः सञ्जायते क्वचित् ।

प्रविशेत् सुखमाहेयं दुस्तरं वा महार्णवम् ॥ १२० ॥

तथाच । स्वाम्यादिष्टसु यो भृत्यः समं विषममेव च ।

मन्यते न स सन्धार्यो भूभुजा भूतिमिच्छता ॥ १२१ ॥

पिङ्गलक आह । भद्र ! यदि एवं तत् गच्छ शिवास्ते
पत्न्याः सन्तु इति । दमनकोऽपि तं प्रणम्य सञ्जीवकशब्दानु-
सारी प्रतस्थे । अथ दमनके गते भयव्याकुलमनाः पिङ्गलकः

अथ इति । अश्वः घोटकः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी वचनं नरः नारी च एतौ
पुरुषविशेषं प्राप्ताः सन्तः अयोग्या योग्याश्च भवन्ति प्रभुणा यथा एते व्यवहियन्तं तथैव
भवन्ति इति भावः ॥ ११८ ॥

(ण) पौरुषावष्टम्भं पराक्रमावलम्बनम् । प्रतिपालय अपेक्षस्व ।

(त) स्वाम्यादेशादिति । स्वामिन् आदेशात् सद्भृत्यानां कृत्याकृत्यविचारो न कार्यः,
तत्क्षणमेव कार्यं कर्तव्यमिति भावः ।

स्वाम्यादेशादिति । स्वामिन् आदेशात् आदेशं प्राप्येत्यर्थः यवर्थे पञ्चमी । सद्भृत्यस्य
सुखदुःखस्य क्वचित् अपिरत्र अध्याहार्यः भीः भयं न सञ्जायते । सः आह्वयम् अहि-
सम्बन्धिं सुखं सर्पसुखमित्यर्थः दुस्तरं महार्णवं वा प्रविशेत् ॥ १२० ॥

स्वाम्यादिष्ट इति । यः भृत्यः स्वामिना आदिष्टः आश्रितः सन् समं विषमं च
मन्यते विचारयति, भूतिं सम्पदम् इच्छता अभिलषता भूभुजा स भृत्यः न सन्धार्यः न
रक्षणीयः ॥ १२१ ॥

चिन्तयामास । अहो ! न शोभनं कृतं मया, यत् तस्य विश्वासं गत्वा आत्माभिप्रायो निवेदितः । कदाचित् दमनकोऽयमुभयवेतनो भूत्वा ममोपरि दुष्टबुद्धिः स्यात् भ्रष्टाधिकार-
त्वात् (थ) उक्तञ्च ।

ये भवन्ति महीपस्य सम्मानितविमानिताः ।

यतन्ते तस्य नाशाय कुलीना अपि सर्वदा ॥ १२२ ॥

तत् तावदस्य चिकीर्षितं (द) वेत्तुमन्यत् स्थानान्तरं गत्वा प्रतिपालयामि । कदाचित् दमनकः तमादाय मां व्यापा-
दयितुमिच्छति (ध) उक्तञ्च ।

न बध्यन्ते ह्यविश्वस्ता बलिभिर्दुर्बला अपि ।

विश्वस्तास्त्वेव बध्यन्ते बलवन्तोऽपि दुर्बलैः ॥ १२३ ॥

वृहस्पतेरपि प्राज्ञो न विश्वासे व्रजेन्नरः ।

य इच्छेदात्मनो वृद्धिमायुष्यञ्च सुखानि च ॥ १२४ ॥

(थ) उभयवेतनः यः स्वामिनः परस्माच्च वेतनं लभते स उभयवेतनः । दुष्टबुद्धिः दुर्जनः । भ्रष्टाधिकारत्वात् पूर्वं मया अयम् अधिकारात् निरस्त इति प्राग्वैरानुस्मरणा-
दिति भावः ।

ये इति । ये भूत्याः महीपस्य सम्मानितविमानिताः पूर्वं सम्मानिताः पश्चात् विमानिताः भवन्ति ते कुलीना अपि सत्कुलजाता अपि तस्य महीपस्य नाशाय सर्वदा यतन्ते चेष्टन्ते ॥ १२२ ॥

(द) चिकीर्षितं कर्तुमिष्टम् । वेत्तुं ज्ञातुम् ।

(ध) तं मत्तोऽपि प्रबलं सत्त्वमिति भावः । व्यापादयितुं हन्तुम् ।

नेति । दुर्बला अपि अविश्वस्ताः विश्वासमकुर्वन्त इत्यर्थः बलिभिः बलवद्भिः न बध्यन्ते न हन्यन्ते । बलवन्तः अपि विश्वस्तास्तु विश्वासं कुर्वन्तस्तु दुर्बलैरपि बध्यन्ते ॥ १२३ ॥

वृहस्पतेरिति । प्राज्ञो जनः वृहस्पतेरपि विश्वासे विश्वासजनकवचसि इत्यर्थः न व्रजेत् न गच्छेत् विश्वासं न कुर्यादित्यर्थः । यः प्राज्ञः आत्मनः आयुष्यञ्च जीवनञ्च सुखानि च इच्छेत् । आत्मवृद्धिजीवनसुखाभिलाषिभिः कस्यापि वचसि न विश्वसितव्य-
मिति भावः ॥ १२४ ॥

शपथैः सन्धितस्यापि न विश्वासे व्रजेद्विपोः ।

राज्यलाभोद्यतो वृत्रः शक्रेण शपथैर्हृतः ॥ १२५ ॥

न विश्वासं विना शत्रुर्देवानामपि सिद्धयति ।

विश्वासात् विदशेन्द्रेण दितेर्गर्भो विदारितः ॥ १२६ ॥

एवं सम्प्रधार्य स्थानान्तरं गत्वा दमनकमार्गमवलोकयन्
एकाकी तस्थौ । दमनकोऽपि सञ्जीवकसकाशं गत्वा वृष-
भोऽयमिति परिज्ञाय हृष्टमना व्यचिन्तयत् । अहो ! शोभन-
मापतितम् अनेन एतस्य सन्धिविश्रहद्वारेण मम पिङ्गलको-
वश्यो भविष्यति इति । उक्तञ्च ।

न कौलीन्यान् सौहार्दात् नृपो वाक्ये प्रवर्त्तते ।

मन्त्रिणां यावदभ्येति व्यसनं शोकमेव च ॥ १२७ ॥

शपथैरिति । शपथैः सन्धितस्यापि कृतशपथस्यापि रिपोः शत्रोः विश्वासे न
व्रजेत् न वचसि विश्वासं कुर्यादित्यर्थः । तथाहि राज्यस्य विभुवनैश्वर्यस्य लाभ-
उद्यतः वृत्रः तदाख्योऽसुरः शक्रेण इन्द्रेण शपथैर्हृतः शपथेन विश्वास्य विनाशित-
इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

नेति । विश्वासं विना शत्रुः देवानामपि न सिद्धयति देवा अपि विश्वासेव
शत्रून् पराजितवन्त इति भावः । तथाहि विदशेन्द्रेण देवेन्द्रेण विश्वासात् विश्वासेन
दितिं परिचर्येति भावः दितेः कश्यपपत्न्यां विमातुरित्यर्थः गर्भः स्वविनाशार्थमाहित इति
भावः विदारितः खण्डितः । पुरा दैत्यराजनिधनज्ञातशोका दैत्यमाता इन्द्रजयिनं पुत्रं
कामयन्ती स्वामिनं कश्यपं परिचचार । कश्यपस्तु तद्भक्त्या नितरां वशंवदस्तां सान्त्वयन्-
तस्यां महावीर्यं निषिच्य सावधानया भवितव्यमिति तामुक्त्वा तपश्चर्यायामगमत् । देव-
राजस्तु तद्दिदित्वा क्रिद्रान्वेषणपरः तां विमातरं परिचरन् एकदा दिवानिद्राणां तां
वीक्ष्य तदेव कुलमाश्रित्य तत्कुक्षौ प्रविष्टस्तं गर्भं विदारयामास । असौषवीर्यत्वात् स
गर्भः खण्डितोऽपि जनपञ्चाशदायुरूपेण प्रभूतः देवराजमेवान्वगच्छदिति पौराणिकौ-
गाथा ॥ १२६ ॥

नेति । वृषः मन्त्रिणां कौलीन्यात् सत्कुलजातत्वात् न, तथा सौहार्दात् न वाक्ये
प्रवर्त्तते न अधीनो भवति, यावत् व्यसनं विषदं शोकं वा अभ्येति प्राप्नोति नृप इति
शेषः यावत् वाक्ये प्रवर्त्तते इति पूर्वानुषङ्गः ॥ १२७ ॥

सदैवापहृतो राजा भोग्यो भवति मन्त्रिणाम् ।

अतएव हि वाञ्छन्ति मन्त्रिणः सापदं नृपम् ॥ १२८ ॥

यथा नेच्छति नीरोगः कदाचित् सुचिकित्सकम् ।

तथापद्रुहितो राजा सचिवं नाभिवाञ्छति ॥ १२९ ॥

एवं विचिन्तयन् पिङ्गलकाभिमुखः प्रतस्थे । पिङ्गलकोऽपि
तमायान्तं प्रेक्ष्य स्वाकारं रक्षन् यथापूर्वमवस्थितः । दमनको-
ऽपि पिङ्गलकसकाशं गत्वा प्रणम्य उपविष्टः । पिङ्गलक आह ।
किं दृष्टं भवता तत् सत्त्वम् ? दमनक आह, दृष्टं स्वामिप्रसा-
दात् । पिङ्गलक आह । अपि सत्यम् ? दमनक आह ।
किं स्वामिपादानामग्रेऽसत्यं विज्ञाप्यते ? उक्तञ्च,

अपि स्वल्पमसत्यं यः पुरो वदति भूभुजाम् ।

देवानाञ्च विनश्येत् स द्रुतं सुमहानपि ॥ १३० ॥

तथाच, सर्वदेवमयो राजा मनुना सम्प्रकीर्तितः ।

तस्मात्तं देववत् पश्येन्न व्यलीकेन कर्हिचित् ॥ १३१ ॥

सर्वदेवमयस्यापि विशेषो नृपतेरयम् ।

शुभाशुभफलं सद्यो नृपाद् देवाद् भवान्तरे ॥ १३२ ॥

सदैवेति । आपहृतः विपहृतः राजा नृपतिः सदैव मन्त्रिणां भोग्यो भवति अधीनतां
प्राप्नोतीत्यर्थः । अतएव मन्त्रिणः सापदं हि आपदयुक्तमेव नृपं वाञ्छन्ति ॥ १२८ ॥

यथेति । नीरोगः रोगरहितो जनः यथा कदाचित् सुचिकित्सकं न इच्छति, तथा
आपद्रुहितो राजा सचिवं मन्त्रिणं न अभिवाञ्छति न आद्रियते इत्यर्थः ॥ १२९ ॥

अपीति । यः भूभुजां राज्ञां देवानाञ्च पुरः अयतः स्वल्पमपि असत्यं वदति स
महानपि द्रुतं शीघ्रं विनश्येत् ॥ १३० ॥

सर्वेति । मनुना राजा सर्वदेवमयः सम्प्रकीर्तितः कथितः । तस्मात् तं राजानं
देववत् देवमिव पश्येत्, व्यलीकेन वैपरीत्येन कर्हिचित् कदाचन न ॥ १३१ ॥

सर्वेति । सर्वदेवमयस्य अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृप इति शास्त्रान्
प्रायशो देवमूर्तेः नृपतेः अयम् अपि अयं हि अपिरवैवकारार्थः विशेषः प्रमेदः

पिङ्गलक आह, सत्यं दृष्टं भविष्यति भवता । न दीनो-
परि (न) महान्तः कुप्यन्ति इति न त्वं तेन निपातितः । यतः,

तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो

सूदूनि नीचैः प्रणत्नानि सर्वतः ।

स्वभाव एवोन्नतचेतसाम्यं

महान्महतस्वेव करोति विक्रमम् ॥ १३३ ॥

अथिच, गण्डस्थलेषु मदवारिषु बज्रराग-

मत्तभ्रमदुभ्रमरपादतलाहतोऽपि ।

कोपं न गच्छति नितान्तबलोऽपि नाग-

स्तुल्ये बले तु बलवान् परिकोपमेति ॥ १३४ ॥

दमनक आह । अस्तु एवं स महात्मा वयं कृपणाः, (प)
तथापि स्वामी यदि कथयति ततो भृत्यत्वे न्ययोजयामि ।

देवादिति शेषः । गृपात् सद्यः शुभाशुभफलं भवति, देवात् भवान्तरे अन्यस्मिन्
जन्मनि शुभाशुभफलमित्यनुषङ्गः । राज्ञा सद्यः एव लोकान् दण्डयति अन्त-
र्याह्नाति वा देवता तु परव शुभाशुभकर्मणोः फलं विदधातीति राजदेवयोर्विशेष
इति भावः ॥ १३२ ॥

(न) दीनानां दुःखिनां दुर्बलानामित्यर्थः उपरि महान्तः जनाः । तेन सत्त्वेन ।
तृणानीति । प्रभञ्जनः वायुः तृणानि न उन्मूलयति न उत्पाटयति यतः
सूदूनि वृक्षानि सर्वतः सर्वथा नीचैः अतिशयेन प्रणतानि भवन्ति, अतस्तेषा-
मुत्पाटनं न उचितमिति भावः । उन्नतचेतसां महात्मनाम् अयं स्वभाव एव,
महान् जनः महत्सु एव जनेषु विक्रमं करोति न दुर्बलेष्विति भावः । वंशस्थदिल्लं
वृक्षम् ॥ १३३ ॥

गण्डस्थलेष्विति । नितान्तबलोऽपि अतिबलोऽपि नागः गजः गण्डस्थलेषु मदवारिषु
मदजलेषु बज्ररागैः जातातुरागैः मत्तेः भ्रमद्भिः भ्रमरैः पादतलाहतोऽपि चरणतलताडितो-
ऽपि कोपं न गच्छति न कुप्यति, तथाहि बलवान् जनः तुल्ये बले परिकोपम् एति-
शयोतिः । वसन्ततिलकं वृक्षम् ॥ १३४ ॥

(प) कृपणाः दीनाः ।

पिङ्गलक आह सोच्छासम् (फ) । किं भवान् शक्नोत्येवं कर्तुम् ? दमनक आह । किमसाध्यं बुद्धेरस्ति । उक्तञ्च,

न तच्छस्त्रैर्न नगेन्द्रैर्न हयैर्न पदातिभिः ।

कार्यं संसिद्धिमभ्येति यथा बुद्ध्या प्रसाधितम् ॥ १३५ ॥

पिङ्गलक आह । यदि एवं तर्हि अमात्यपदे (ब) अध्या-
रोपितस्त्वम् । अद्य प्रभृति प्रसादनियहादिकं (भ) त्वयैव कार्यम्
इति निश्चयः । अथ दमनकः सत्वरं गत्वा साक्षेपं (म) तम्
इदमाह । एहोहि दुष्टवृषभ ! स्वामी पिङ्गलकः त्वाम् आका-
रयति (य) । किं निःशङ्को भूत्वा मुहुर्मुहुर्नदसि वृथेति ।
तच्छ्रुत्वा सञ्जीवकोऽब्रवीत् । भद्र ! कोऽयं पिङ्गलकः ।
दमनक आह । किं स्वामिनं पिङ्गलकमपि न जानासि ?
तत्क्षणं प्रतिपालय फलेनैव ज्ञास्यसि । ननु अयं सर्वमृग-
परिवृतो वटतले स्वामी पिङ्गलकनामा सिंहस्तिष्ठति ।
तच्छ्रुत्वा गतायुषमिवात्मानं (र) मन्यमानः सञ्जीवकः परं
विषादमगमत् । आह च, भद्र ! भवान् साधुसमाचारो (ल)
वचनपटुश्च दृश्यते । तत् यदि मामवश्यं तत्र नयसि तदभय-

(फ) सोच्छासं सनिश्चासम् ।

नेति । बुद्ध्या प्रसाधितं कार्यं यथा संसिद्धिम् अभ्येति गच्छति, तथा तत्कार्यं
शस्त्रैः न, नार्गन्धैः न, गजेन्द्रैः न, हयैः अश्वैः न, पदातिभिः पादचारिभिः सैन्यैः
न संसिद्धिम् अभ्येति इति अनुषङ्गः । चतुरङ्गबलापेक्षयापि बुद्धेरुत्कर्ष इति
भावः ॥ १३५ ॥

(ब) अमात्यपदे मन्त्रिपदे त्वम् अध्यारोपितः अधिष्ठापितः मयेति शेषः ।

(भ) प्रसादनियहादिकम् अनुजीविनां प्रजानाञ्चेति शेषः ।

(म) साक्षेपं सतिरस्कारम् ।

(य) आकारयति आह्वयति ह्यतिराकारणाह्वानमित्यमरः ।

(र) गतायुषमिव मृतमिव ।

प्रदानेन स्वामिनः सकाशात् प्रसादः कारयितव्यः । दमनक
आह. भोः सत्यमभिहितं भवता । नीतिरेषा । यतः,

पर्यन्तो लभ्यते भूमेः समुद्रस्य गिरिरपि ।

न कथञ्चिन्नदीपस्य चित्तान्तः केनचित् क्वचित् ॥ १३६ ॥

तत् त्वमत्रैव तिष्ठ यावदहं तं समये दृष्ट्वा ततः पश्चात् त्वामा-
नयामि इति । तथा अनुष्ठिते दमनकः पिङ्गलकसकाशं गत्वा
इदमाह । स्वामिन् ! न तत्प्राकृतं (व) सत्त्वं, स हि भग-
वतो महेश्वरस्य वाहनभूतो वृषभ इति मया पृष्ट इदमूचे ।
महेश्वरेण परितुष्टेन कालिन्दीपरिसरे (श) शष्पाग्राणि भक्ष-
यितुं समादिष्टः (ष) । किं बहुना मम प्रदत्तं भगवता
क्रीडार्थं वनमिदम् । पिङ्गलक आह सभयम्, सत्यं ज्ञातं
मया अधुना । न देवताप्रसादं विना शष्पभोजिनो व्यालाकीर्णे
(स) एवंविधे वने निःशङ्का नदन्तो भ्रमन्ति । ततस्त्वया किम-
भिहितम् । दमनक आह । स्वामिन् ! एतदभिहितं मया
यदेतद्वनं चण्डिकावाहनभूतस्य (ह) मत्स्वामिनः पिङ्गलक-
नाम्नः सिंहस्य विषयीभूतम् (क्ष) तत् भवान् अभ्यागतः प्रियो-
ऽतिथिः । तत् तस्य सकाशं गत्वा भ्रातृस्नेहेन एकत्र भक्षण-

(ल) साधुसमाचारः सदाचारसम्पन्नः । वचनपटुः वाग्मी ।

पर्यन्त इति । भूमेः समुद्रस्य गिरिः पर्वतस्यापि पर्यन्तः शेषसीमा लभ्यते प्राप्यते
जनैरिति शेषः । केनचित् जनैः क्वचित् महीपस्य राज्ञः, चित्तान्तः मनसो भावविशेष
इत्यर्थः कथञ्चित् न लभ्यते इति अनुषङ्गः ॥ १३६ ॥

(व) प्राकृतं स्वामाविकम् ।

(श) कालिन्दीपरिसरे यमुनातीरदेशे । शष्पाग्राणि अभिनवदण्डाग्राणि ।

(ष) समादिष्टः आग्रहः ।

(स) देवताप्रसादं देवतानुग्रहम् । व्यालाकीर्णे आपदबहुले ।

(ह) चण्डिकेति । चण्डिकाया गौर्वा वाहनभूतस्य ।

(क्ष) विषयीभूतम् अधिकारस्थितम् । अभ्यागतः उपस्थितः ।

पानविहरणक्रियाभिः एकस्थानाश्रयेण कालो नेय इति । ततः
तेनापि सर्वमेतत् प्रतिपन्न(क)मुक्तञ्च सहर्षम् । स्वामिनः
सकाशात् अभयदक्षिणा दापयितव्या इति । तदत्र स्वामी
प्रमाणम् । तच्छ्रुत्वा पिङ्गलक आह । साधु सुमते ! साधु !
मन्त्रिश्रोत्रिय ! (ख) साधु । मम हृदयेन सह सम्मान्त्रा
भवता इदमभिहितम् । तद्वत्ता मया तस्य अभयदक्षिणा ।
परं सोऽपि मदर्थे अभयदक्षिणां याचयित्वा द्रुततरमानीयेता-
मिति । अथ साधु (ग) चेदमुच्यते ।

अन्तःसारैरकुटिलैरच्छिद्रैः सुपरीक्षितैः ।

मन्त्रिभिर्धार्यते राज्यं सुस्तम्भैरिव मन्दिरम् ॥ १३७ ॥

तथाच, मन्त्रिणां भिन्नसम्माने भिषजां सान्निपातिके ।

कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा स्वस्थे को वा न पण्डितः ? ॥ १३८ ॥

दमनकोऽपि तं प्रणम्य सञ्जीवकमकाशं प्रस्थितः महर्ष-
मचिन्तयत् अहो ! प्रसादमस्म्यहो नः स्वामी वचनवशगश्च
मेव तत्तन्नास्ति धन्यतरो मम । (घ)

(क) प्रतिपन्नं स्वीकृतम् ।

(ख) मन्त्रिश्रोत्रिय ! मन्त्रिपण्डित ! ।

(ग) अर्थेति । अथ पञ्चालरे । इदं वक्ष्यमाणं वचनं साधु यथा तथा उच्यते
कथ्यते लोकैरिति शेषः ।

अन्तरिति । अन्तःसारैः सारवद्भिः अकुटिलैः अधूर्तैः अच्छिद्रैः निदर्शितैः सुपरीक्षितैः
साधुत्वेन विदितैरित्यर्थः । मन्त्रिभिः सुस्तम्भैः मन्दिरमिव गृहमिव राज्यं धार्यते पाल्यते ।
उपमालङ्कारः ॥ १३७ ॥

मन्त्रिणामिति । भिन्नसम्माने अयुक्तयोजने इत्यर्थः । मन्त्रिणां सान्निपातिके विदोषज-
कर्मणि चित्तिताव्यापारे भिषजां वैद्यानां प्रज्ञा व्यज्यते प्रकाशते इत्यर्थः, स्वस्थं जनं को
वा जनः न पण्डितः ? अपितु सर्व एवेत्यर्थः ॥ १३८ ॥

(घ) ममिति । मत्त इत्यर्थः सम्बन्धविवक्षया बन्धौ ।

अमृतं शिशिरे वज्जिरमृतं प्रियदर्शनम् ।

अमृतं राजसम्मानममृतं क्षीरभोजनम् ॥ १३८ ॥

अथ सञ्जीवकसकाशमासाद्य सप्रश्रयमुवाच (ङ) भो-
मित्र ! प्रार्थितोऽसौ मया भवदर्थं स्वाम्यभयप्रदानम् । तद्वि-
श्रब्धं (च) गम्यतामिति । परं त्वया राजप्रसादमासाद्य
मया सह समयधर्मेण (छ) वर्त्तितव्यम् । न गर्वमासाद्य
स्वप्रभुतया विचरणीम् । अहमपि तव सङ्केतेन सर्वा
राज्यधुरममात्यपटवोमाश्रित्य उद्धरिष्यामि । एवं कृते द्वयोरपि
आवयोः राजलक्ष्मोर्भाग्या भविष्यति । यतः,

आखेटकस्य धर्मेण विभवाः स्युर्वशे नृणाम् ।

नृपजाः प्रेरयत्येको हन्यन्त्योऽत्र मृगानिव ॥ १४० ॥

तथाच, यो न पूजयते गर्वादुत्तमाधममध्यमान् ।

भूपसम्मानमान्योऽपि भ्रश्यते दन्तिना यथा ॥ १४१ ॥

सञ्जीवक आह । कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

अमृतमिति । शिशिरे शीते वज्जिः अग्निः अमृतं प्रियदर्शनम् अमृतम् । राज-
सम्मानम् अमृतम् । क्षीरभोजनं दग्धपानम् अमृतम् । अत्र अमृतशब्देन सुखसाधनं
वस्तु उच्यते इति बोध्यम् ॥ १३८ ॥

(ङ) सप्रश्रयं सविनयम् ।

(च) विश्रब्धं निःशङ्कम् ।

(छ) समयधर्मेण नियमक्रमेण ।

आखेटकस्येति । आखेटकस्य मृगयाया धमण कर्मण विभवाः स्युर्वशे नृणां नराणां
वशे स्युः । एकः नृपजाः नररूपाः प्रजाः प्रेरयति प्रेषयति, अन्यः अत्र संसारे मृगानिव
प्रजाः हन्ति नाशयति ॥ १४० ॥

य इति । यः गर्वात् दर्पात् उत्तमाधममध्यमान् जनान् न पूजयते यथोचितं न
सत्करोति, स भूपसम्मानमान्योऽपि राजसम्मानतोऽपि दान्तो यथा भ्रश्यते अधिकारा-
दिति शेषः ॥ १४१ ॥

कथा ३ ।

असूयत्र धरातले वर्द्धमानं नाम नगरम् । तत्र दन्तिलो
नाम नानाभाण्डपतिः (ज) सकलपुरनायकः प्रतिवसति
स्म तेन पुरकार्यं नृपकार्यञ्च कुर्वता तुष्टि' नीताः तत्पुर-
वासिनो लोका नृपतिश्च । किं बहुना । न कोऽपि तादृक्
केनापि चतुरो दृष्टो न अपि श्रुतो वेति । अथवा साधु चेदम्
उच्यते ।

नरपतिहितकर्त्ता ह्येष्यतां याति लोके
जनपदहितकर्त्ता त्यज्यते पार्थिवेन्द्रे ।

इति महति विरोधे वर्त्तमाने समाने

नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्त्ता ॥ १४२ ॥

अथ एवं गच्छति काले दन्तिलस्य कदाचिद्विवाहः सम्प्र-
वृत्तः । तत्र तेन सर्वे पुरनिवासिनो राजसन्निधिलोकाश्च
(भू) सम्मानपुरःसरमामन्त्र्य भोजिता वस्त्रादिभिः सत्-
कृताश्च । ततो विवाहानन्तरं राजा सान्तःपुरः (ज) स्वगृह-
मानीय अभ्यर्चितः । अथ तस्य नृपतेः गृहसम्भारजनकर्त्ता
गोरम्भो नाम राजसेवको गृहायातोऽपि तेन अनुचितस्थाने

(ज) नानाभाण्डपतिः बहुविधधनपतिः ।

नरपतिः । नरपतेः राज्ञः हितकर्त्ता नरः लोके अगतिं ह्येष्यताम् अप्रियतां प्रजाना-
मिति श्रेष्ठः याति प्राप्नोति । जनपदानां प्रजानामित्यर्थः हितकर्त्ता जनः पार्थिवेन्द्रेः
नृपतेः त्यज्यते नाद्रियते इति भावः इति इत्थं महति समाने विरोधे वर्त्तमाने सति
नृपतिजनपदानां राजप्रजानामित्यर्थः कार्यकर्त्ता उभयहितकर इत्यर्थः दुर्लभः
दृष्ट्वाप्य इत्यर्थः । सान्निधीवृत्तं, ननमयययुतयं सान्निधी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात्
॥ १४२ ॥

(भू) राजसन्निधिलोकाः राजसङ्घचराः इत्यर्थः ।

(ज) सान्तःपुरः अन्तपुरैः अन्तपुरिकाभिः नारीभिरित्यर्थः सहितः ।

उपविष्टोऽवक्ष्या अर्द्धचन्द्रं (ट) दत्त्वा निःसारितः । सोऽपि ततः प्रभृति निःश्वसन् अपमानात् न रात्रौ अपि अधिशेते । कथं मया तस्य भाण्डपतेः राजप्रसादहानिः कर्त्तव्या इति चिन्तयन् आस्ते । अथवा किमनेन वृथा शरीरशोषणेन । न किञ्चित् मया तस्य अपकर्त्तुं शक्यमिति । अथवा साधु इदमुच्यते । यो ह्यपकर्त्तुमशक्तः कुप्यति किमसौ नरोऽत्र निर्लज्जः ? ।

उत्पतितोऽपि हि चणकः शक्तः किं भ्राष्ट्रकं भङ्क्तुम् ? ॥१४३॥

अथ कदाचित् प्रत्यूषे योगनिद्रां (ठ) गतस्य राज्ञः शय्यान्ते मार्जने कुर्वन् इदमाह । अहो ! दन्तिलस्य महददृष्टत्वं (ड) यत् राजमहिषीमालिङ्गति । तच्छ्रुत्वा राजा ससम्भ्रममुत्थाय तमुवाच । भोः ! भोः ! गोरम्भ ! सत्यमेतत् ? यत् त्वया जल्पितं, किं देवी दन्तिलेन समालिङ्गिता ? इति । गोरम्भः प्राह देव ! राज्ञेजागरणे- द्यूतासक्तस्य (ट) मे बलात् निद्रा समायाता । तत् न वेद्मि किं मया अभिहितम् । राजा सेषं स्वगतम् एष तावदस्मदगृहे अप्रतिहतगतिः (ण) तथा दन्तिलोऽपि । तत् कदाचित् अनेन देवी समालिङ्ग्यमाना दृष्टा भविष्यति । तेन इदमभिहितम् ।

(ट) अर्द्धचन्द्रं गलहस्तम् । “तज्जम्बुकुष्ठविलारे गलहस्तार्द्धचन्द्रकौ” इत्यमरः ।

य इति । यो हि जनः अपकर्त्तुम् अशक्तः अचमः सन् कुप्यति, अत्र जगति असौ नरः किं निर्लज्जः ? उत्पतितोऽपि भजनसमये भृष्टः सन् उत्पतितः इत्यर्थः चणकः (कीलेति) प्रसिद्धः शस्यविशेषः । भ्राष्ट्रकं भजनकारिणं भङ्क्तुं नाशयितुं किं शक्तः ? ॥ १४३ ॥

(ठ) योगनिद्रा कपटनिद्राम् इत्यर्थः ।

(ड) दृष्टत्वं दर्पः इत्यर्थः ।

(ट) द्यूतासक्तस्य द्यूतक्रीडायां निरतस्य ।

(ण) अप्रतिहतगतिः अबाधितप्रसरः ।

उक्तञ्च, यहाञ्छति दिवा मर्त्यी वीक्षते वा करोति वा ।

तत्स्वप्नेऽपि तदभ्यासाद् ब्रूते वाथ करोति वा ॥१४४॥

तथाच, शुभं वा यदि वा पापं यन्मृणां हृदि संस्थितम् ।

सुगूढमपि तज्ज्ञेयं स्वप्नवाक्यात् तथा मदात् ॥१४५॥

अथवा स्त्रीणां विषये कोऽत्र सन्देहः ?

जल्पन्ति सार्द्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः ।

हृदतं चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः को नाम योषिताम् ? ॥१४६॥

अन्यच्च, एकेन स्मितपाटलाधररुचो जल्पन्त्यनल्पाक्षरं

वीक्षन्तेऽन्यमितः स्फुटकुमुदिनीफुल्लोत्पललोचनाः ।

दूरोदारचरितचित्रविभवं ध्यायन्ति चान्यं धिया

केनेत्यं परमार्थतोऽर्थवदिव प्रेमास्ति वामभ्रुवाम् ? ॥१४७॥

यदिति । मर्त्यः दिवा दिवसे यत् वाञ्छति अभिलषति, वीक्षते पश्यति वा, करोति वा, स्वप्नेऽपि तदभ्यासात् तेषामभिलाषादीनामभ्यासात् पीनः पीन्यात् तत् व्रते वा करोति वा ॥ १४४ ॥

शुभमिति । नृणां मानवानां शुभं यदि वा पापम् अशुभं वा यत् हृदि संस्थितं तत् सुगूढमपि स्वप्नवाक्यात् तथा मदात् मद्यपानजनितात् विकारादित्यर्थः अथ वैद्यम् ॥ १४५ ॥

जल्पन्तीति । स्त्रियः इति सर्वत्र अध्याहार्यम् । अन्येन सार्द्धं जल्पन्ति आलपन्ति, सविभ्रमाः सविलासाः सत्यः अन्यं पश्यन्ति, तथा अन्यं पुरुषं हृदतं चिन्तयन्ति तस्मात् को जनः योषितां नारीणां प्रियः ? नामेति सम्भावनायां न कोऽपि प्रियः इति सम्भावयामासीति यावत् ॥ १४६ ॥

एकेनेति । स्मिता ईषड्गामिनी पाटला रक्ता अधररुक् यासां तथोक्ताः सत्यः एकेन पुरुषेण सङ्केत्यर्थः अनल्पाक्षरं बहु इत्यर्थः जल्पन्ति विविधाः कथाः कथयन्तीत्यर्थः वामभ्रुव इति शेषः । स्फुटनी विकसन्ती या कुमुदिनी सेव फुल्ले विकसिते उत्पलसन्तौ लोचने यासां तथाविधाः सत्यः इतः अस्मात् अन्येन सह जल्पनप्रदेशादित्यर्थः अन्यम् अपरं पुरुषं वीक्षन्ते पश्यन्ति तथा दूरोदारम् अतिमहत् चरितं यस्य तादृशं चित्रविभवं विविधसम्पदम् अन्यं पुरुषं धिया बुद्ध्या ध्यायन्ति चिन्तयन्ति अतः वामभ्रुवं नारीणां केन

तथाच, नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।

नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ १४८ ॥

रहो नास्ति क्षणो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः ।

तेन नारद ! नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥ १४९ ॥

यो मोहान्मन्यते मूढो रक्तेयं मम कामिनौ ।

स तस्या वशगो नित्यं भवेत् क्रीडाशकुन्तवत् ॥ १५० ॥

तामां वाक्यानि कृत्यानि स्वल्पानि सुगुरुण्यपि ।

करोति यः कृती लोके लघुत्वं याति सर्वतः ॥ १५१ ॥

स्त्रियञ्च यः प्रार्थयते सन्निकर्षञ्च गच्छति ।

ईषञ्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥ १५२ ॥

पुरुषेण सह अर्थवदिव यथार्थमिव परमार्थतः सत्यतः इत्यं प्रेम प्रणयः अस्ति ? न केनापि सहस्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४७ ॥

नति । अग्निः काष्ठानां न, महोदधिः समुद्रः आपगानां नदीनां न, अन्तकः प्रमत्तः सर्वभूतानां न, तथा वामलोचना पुंसां न तृप्यतीति सर्वेषामुमुखाः । काष्ठानामभ्यर्थादपगानां वेति करणं पठ्यते ॥ १४८ ॥

रक्त इति । नारदं प्रति कृष्णस्योक्तिरियम् । हे नारद ! रहः विजने नास्ति न मन्यते इत्यर्थः स्थानमिति वा पाठः । क्षणः समयः, कार्यमाप्तत्वादिति भावः । नास्ति, प्रार्थयिता सुरतापी इत्यर्थः नरः नास्ति तेन हेतुना नारीणां सतीत्वं पानिब्रत्यम् उपजायते तिष्ठति इत्यर्थः ॥ १४९ ॥

य इति । यः मूढः मोहात् इयं कामिनौ मम रक्ता अनुरागिणी इति भवति इत्यनेन सः क्रीडाशकुन्तवत् क्रीडापलौत्र तस्याः कामिन्याः नित्यं वशगः भवति ॥ १५० ॥

तामासिति । यः कृती पुरुषः तामा नारीणां स्वल्पानि सुगुरुण्य अपि वाक्यानि कृत्यानि कार्याणि च करोति, सः सर्वतः समस्तान् लघुत्वं याति गच्छति ॥ १५१ ॥

स्त्रियञ्च । यः स्त्रियं प्रार्थयते कामयते, सन्निकर्षं सान्निध्यं गच्छति, ईषन् अल्पं यथा तथा सेवां करोति, योषितः नाथः तमेव इच्छन्ति भजन्ति इत्यर्थः ॥ १५२ ॥

अनर्थित्वात् मनुष्याणां भयात् परिजनस्य च ।
 मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति सर्वदा ॥ १५३ ॥
 नासां कश्चिदगम्याऽस्ति नासाञ्च वयसि स्थितिः ।
 विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १५४ ॥
 रक्तो हि जायते भोग्यो नारीणां शाटको यथा ।
 घृण्यते यो दशालम्बो नितम्बे विनिवेशितः ॥ १५५ ॥
 अलक्तको यथा रक्तो निष्पीड्य पुरुषस्तथा ।
 अवलाभिर्बलाद्रक्तः पादमूले निपात्यते ॥ १५६ ॥

एवं स राजा बहुविधं विलप्य तत्प्रभृति (त) दन्तिलस्य
 प्रसादपराङ्मुखः सञ्जातः । किं बहुना राजद्वारप्रवेशोऽपि
 तस्य निवारितः । दन्तिलोऽपि अकस्मादेव प्रसादपराङ्मुख-
 मवनिपतिसवलोक्य चिन्तयामास ।

अहो ! साधु चेदम् उच्यते

अनर्थित्वादिति । मनुष्याणाम् अनर्थित्वात् परिजनस्य भयाच्च अमर्यादाः मर्यादाति-
 क्रामिष्यः स्त्रियः सर्वदा मर्यादायां स्थितौ पातिव्रत्ये इति भावः तिष्ठन्ति ॥ १५३ ॥

नासामिति । आसां नारीणाम् अगम्यः कश्चित् नास्ति, आसां नारीणां वयसि
 यौवने स्थितिश्च नास्ति तरुणातरुणविचाराः नास्तीति भावः । विरूपं कुरूपं रूपवन्तं
 जनं पुमान् पुंस्त्ववानिति भुञ्जते इमा इति शेषः ॥ १५४ ॥

रक्त इति । रक्तः अनुरक्तः पुरुषः अन्यत्र वर्णरञ्जितः शाटको यथा वसनमिव
 नारीणां भोग्यः जायते भवति, हि इति अवधारणं । यः रक्तः दशया उत्कृष्टादस्थया
 अन्यत्र प्रान्तमार्गेण आलम्ब्यते वर्ज्यते अन्यत्र लम्बमानो भवतीति तथोक्तः नितम्बं विनि-
 वेष्टितः अध्यारोपितः सन् घृण्यते घर्षणमापद्यते इत्यर्थः, उपमालङ्कारः ॥ १५५ ॥

अलक्तक इति । रक्तः अलक्तको यथा तथा रक्तः पुरुषः अवलाभिः नारीभिः
 बलात् निष्पीड्य पादमूले निपात्यते । यथा रक्तम् अलक्तकं नाथः पादमूलमारोपयन्ति
 तथा अनुरागिणं कान्तं प्रणयापराधेन शरणागतं कुर्वन्तीति भावः ॥ १५६ ॥

(त) तत्प्रभृति तदारभ्य ।

कोऽर्थान् प्राप्य न गर्वितो ? विषयिणः कस्यापदोऽस्तङ्गताः ?
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः ? को नाम राज्ञां प्रियः ?
कः कालस्य न गोचरान्तरगतः ? कोऽर्थी गतो गौरवम् ?
को वा दुर्जनवागुरासु पतितः क्षेमेण यातः पुमान् ? ॥ १५७ ॥
तथा च, काके शौचं द्यूतकारे च सत्यं

सर्पे क्षान्तिः स्त्रीषु कामोपशान्तिः ।

क्षीवे धैर्यं मद्यपि तत्त्वचिन्ता

राजा मित्रं केन दृष्टं श्रुतं वा ? ॥ १५८ ॥

अपरं मया अस्य भूपतेः अथवा अन्यस्यापि कस्यचित् राज्ञ-
सम्बन्धिनः स्वप्नेऽपि न अनिष्टं कृतम् । तत्किमेतत्
पराङ्मुखो मां प्रति भूपतिरिति । एवं तं दन्तिलं कदा-
चित् राजद्वारे विष्कम्भितं (य) विलोक्य सम्मार्जनकर्त्ता
गौरवः विहस्य द्वारपालान् इदमूचे । भो भो द्वारपालाः !

क इति । को जनः अर्थान् प्राप्य न गर्वितः न अहङ्कृतः भवेदिति शेषः । कस्य
विषयिणः धनिनः आपदः अस्मिन् गताः ? के विषयिणः आपदि न पतन्तीति भावः ।
भुवि पृथिव्यां स्त्रीभिः नारीभिः कस्य जनस्य मनः न खण्डितम् ? न विचान्तितमिति
भावः अपितु सर्वस्यैवेत्यर्थः । को जनः राज्ञा प्रियः ? नाम सम्भावनायां कोऽपि
राज्ञां प्रियो नेति सम्भावयामीत्यर्थः । को जनः कालस्य यमस्य न गोचरान्तरगतः ?
अपि तु सर्व एव कालकवलं पतित इत्यर्थः । कः अर्थी याचकः गौरवं सम्मानं
गतः ? प्राप्तः, न कोऽपीत्यर्थः । याच्नायां गौरवं नास्तीति भावः । को वा पुमान्
दुर्जनानां धूर्तानां वागुरासु जालेषु पतितः सन् क्षेमेण कुशलेन यातः ? निष्कृतिमिति
शेषः । न कोऽपीत्यर्थः ॥ १५७ ॥

काके इति । केन जनेन काके शौचं विशुद्धिः, द्यूतकारे च सत्यं, सर्पे क्षान्तिः
क्षमा अपराधसहिष्णुतेत्यर्थः । स्त्रीषु कामोपशान्तिः कामदमनं क्षीवे “धैर्यम् अचापलं,
मद्यपि सुरापायिनि जने तत्त्वचिन्ता परमार्थानुष्ठानं तथा राजा मित्रं कस्यापीति शेषः
दृष्टं वा श्रुतम् ? न केनापीत्यर्थः । एतत् सर्वमसम्भवमिति भावः ॥ १५८ ॥

(य) विष्कम्भितं वितर्कमाणं वा सम्भितम् ।

राजप्रसादाधिष्ठितोऽयं दन्तिलः स्वयं निग्रहानुग्रहकर्त्ता च ।
तदनेन निवारितेन यथा अहं तथा यूयमपि अर्धचन्द्रभाजिनो
(द) भविष्यथ । तच्छ्रुत्वा दन्तिलश्चिन्तयामास । नूनमिदमस्य
गोरभ्यस्य चेष्टितम् । अथवा साधु इदमुच्यते ।

अकुलीनोऽपि सूर्खोऽपि भूपालं योऽत्र सेवते ।

अपि सम्मानहीनोऽपि स सर्वत्र प्रपूज्यते ॥ १५८ ॥

अपि कापुरुषो भौरुः स्याच्चैन्द्रपतिसेवकः ।

तथापि न पराभूतिं जनादाप्नोति मानवः ॥ १६० ॥

एवं स बहुविधं विलप्य विलक्ष्मणाः (ध) सोहेगो गत-
प्रभावः (न) खगृहं गत्वा निशामुखे गोरभ्यमाह्वय वस्त्युग-
लेन सम्मान्य इदमुवाच । भद्र ! मया न तदा त्वं रागवशात्
(प) निःसारितः । यतस्त्वं ब्राह्मण्यानामयतोऽनुचितस्थाने
समुपविष्टो दृष्ट इति अपमानितः । तत् क्षमताम् । सोऽपि
स्वर्गराज्योपमं तद्वस्त्युगलमासाद्य परं परितोषं गत्वा
तमुवाच । भोः येष्टिन् ! ज्ञातं मया ते तत् । तदस्य

(द) निवारितेन द्वारभवनप्रवेशाद् युष्माभिर्गति शेषः । यथाहमिति । अहं यथा
पूर्वमेनेन खगृहात् अर्धचन्द्रं दत्त्वा निःसारितस्तथा त्वमपि अनेन कदाचित् अर्धचन्द्र
दत्त्वा निःसारणीया इति भावः ।

अकुलीन इति । अत्र संसारि यः भूपालं राजानं सेवते, सः अकुलीनः । असत्कृतं
प्रभूतोऽपि सूर्खोऽपि सम्मानहीनोऽपि सर्वत्र पूज्यते ॥ १५८ ॥

अपीति । श्रुतिसेवकः मानवः यदि कापुरुषः नीचः तथा भौरुः कातरस्वभावो-
ऽपि स्यात् तथापि जनात् पराभूतिं पराभवं नाप्नोति ॥ १६० ॥

[ध] विलक्ष्मणाः सलज्ज ।

[न] गतप्रभावः सम्भ्रमहीनः प्राक् राजानुग्रहेण प्रभाववान् आसीत् साम्प्रतं तद-
भावात् न तथा इति भावः ।

[द] रागवशात् क्रोधवशात् ।

सम्मानस्य कृते पश्य मे बुद्धिप्रभावं राजप्रसादञ्च । एवमुक्त्वा
सपरितोषं निष्क्रान्तः । साधु चेदम् उच्यते ।

स्तोकेनोन्नति मायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।

अहो सुसदृशी चेष्टा तुलायष्टेः खलस्य च ॥ १६१ ॥

ततश्च अन्येद्यः स गोरम्भो राजकुले गत्वा योगनिद्रां
गतस्य भूपतेः सम्मार्जनक्रियां कुर्वन् इदमाह । अहोऽवि-
वेकोऽस्मद्भूपतेः यत् पुरीषोत्सर्गमाचरन् चिर्भटौभक्षणं (फ)
करोति । तच्छ्रुत्वा राजा सविस्मयं तमुवाच । रे रे गोरम्भ !
किमप्रस्तुतं (व) लपसि ? गृहकर्मकरं मत्वा त्वां न व्यापा-
दयामि । किं त्वया कदाचिदहमेवविधं कर्म समाचरन्
दृष्टः ? सोऽब्रवीत् । देव ! द्यूतासक्तस्य रात्रिजागरणेन
सम्मार्जनं कुर्वाणस्य मम बलात् निद्रा समायाता । तथा
अधिष्ठितेन मया किञ्चिज्जल्पितम्, तन्न वेद्मि, तत्प्रसादं
करोतु स्वामी निद्रापरवशस्येति । एवं श्रुत्वा राजा चिन्तित-
वान् यस्मया जन्मान्तरे पुरीषोत्सर्गं कुर्वता कदापि चिर्भ-
टिका न भक्षिता । तत् यथा अयं व्यतिकरो (म) असम्भाव्यो
मम अनेन मूढेन व्याहृतः तथा दन्तिलस्य अपि इति निश्चयः ।

स्तोकेति । अहो ! आश्चर्यं तुलाकोटिः तूलदण्डाद्यभागस्य खलस्य च सुसदृशी
प्रायेण अभिप्रा इत्यर्थः चेष्टा क्रिया, वृत्तिरिति पाठान्तरम् । तथाहि तुलाकोटिः
खलस्य स्तोकेन अल्पेन उन्नतिम् आयाति, स्तोकेन अल्पेन अधोगतिं नतिमित्यर्थः
आयाति च ॥ १६१ ॥

(फ) अविवेकः विवेकशून्यत्वम् । अस्मद्भूपतेः अस्माकं भूपतेः । पुरीषोत्सर्गं
मलत्यागम् आचरन् कुर्वन् चिर्भटौ नाम फलविशेषः (कौकुड इति भाषा) तस्याः
भक्षणम् ।

(व) अप्रस्तुतम् असङ्गतमित्यर्थः ।

(भ) व्यतिकारः सम्भवः ।

तत् मया न युक्तं कृतं यत् स वराकः सम्मानेन वियोजितः न तादृक्पुरुषाणामेवंविधं चेष्टितं सम्भाव्यते । तदभावेन राजकुल्यानि पौरकुल्यानि च सर्वाणि शिथिलतां व्रजन्ति । एवमनेकधा विमृश्य दन्तिलं समाह्वय निजाङ्गवस्त्राभरणादिभिः संयोज्य स्वाधिकारे नियोजयामास । अतोऽहं ब्रवीमि । यो न पूजयते गर्वादिति ।

सञ्जीवक आह । भद्र एवमेवैतत् । यद्भवता अभिहितं तदेव मया कर्त्तव्यमिति । एवमभिहिते दमनकः तमादाय पिङ्गलकसकाशमगमत् । आह च देव ! एष मया आनीतः स सञ्जीवकः । अधुना देवः प्रमाणम् । सञ्जीवकोऽपि तं सादरं प्रणम्य अग्रतः सविनयं स्थितः । पिङ्गलकोऽपि तस्य पीनायतककुक्षतो (म) नखकुलिशालङ्कृतं दक्षिणपाणिमुपरि दत्त्वा मानपुरःसरमुवाच । अपि शिवं भवतः ? कुतः त्वमस्मिन् वने विजने समायातोऽसि ? तेनापि आत्मवृत्तास्तः कथितः । यथा वर्द्धमानेन सह वियोगः सञ्जातस्तथा सर्वं निवेदितम् । तच्छ्रुत्वा पिङ्गलकः सादरतरं तमुवाच । वर्यस्य ! न मेतव्यम्, मद्भुजपञ्जरपरिरक्षितेन (य) यथेच्छं त्वया अधुना वर्त्तितव्यम्, अन्यच्च नित्यं मक्षमौपधर्त्तिना भाष्यं यतः कारणात् वङ्गपायं (र) रौद्रसत्त्वनिषेवितं वनं गुरुणामपि सत्त्वानामसेव्यं (ल) कुतः शय्यभोजिनाम् ? एवमुक्त्वा सकल-

(म) पीनेति । पीना स्थूला पायता दीर्घा या ककुद सा अस्ति अस्थिति तथाभूतस्य ।

(य) मदिति । मम भुजः बाहुरेव पञ्जरः तेन तस्मिन् वा परिरक्षितः तेन ।

(र) वङ्गपायं बहुविपत् । रौद्रंति रौद्रैः भयङ्करैः सत्त्वैः स्वापदैरित्यर्थः निषेवितम् अधिष्ठितम् । गुरुणा महताम् । सत्त्वानां प्राणिनाम् ।

(ल) असेव्यम् अनाश्रयणीयम् । शय्यभोजिनां नववृत्ताश्रिनाम् ।

मृगपरिवृतो यमुनाकच्छमवतीर्थ उदकग्रहणं कृत्वा स्वेच्छया तदेव वनं प्रविष्टः । ततश्च करटकदमनकनिक्षिप्तराज्यभारः सञ्जीवकेन सह सुभाषितगोष्ठीमनुभवन् (व) आस्ते ।

अथवा साधु इदमुच्यते ।

यदृच्छयाप्युपनतं सकृत् सज्जनसङ्गतम् ।

भवत्यजरमत्यन्तं नाभ्यासक्रममोक्षते ॥ १६२ ॥

सञ्जीवकेनापि अनेकशास्त्रावगाहनात् उत्पन्नबुद्धिप्रागल्भ्येन (श) स्तोकेरेवाहोभिर्मूढमतिः पिङ्गलको धीमान् तथा कृतो यथारण्यधर्मादियोज्य ग्राम्यधर्मेषु नियोजितः । किं बहुना प्रत्यहं पिङ्गलकसञ्जीवकौ एव केवलं रहसि मन्त्रयतः । शेषः सर्वोऽपि मृगजनो दूरीभूतस्तिष्ठति । करटकदमनकौ अपि प्रवेशं न लभेते । अन्यच्च सिंहपराक्रमाभावात् सर्वोऽपि मृगजनः तौ च शृगालौ क्षुधाव्याधिवाधिताः एकां दिशमाश्रित्य स्थिताः । उक्तञ्च ।

फलहीनं नृपं भृत्याः कुलीनमपि चोन्नतम् ।

सन्त्यज्यान्यत्र गच्छन्ति शुष्कं वृक्षमिवाण्डजाः ॥ १६३ ॥

(व) सुभाषितेति । सुष्ठु शोभनं भाषितम् आलापो यत्र तादृशी या गोष्ठी सभा, तया सुखम् इति यावत् । अनुभवन् भुञ्जानः ।

यदृच्छयति । यदृच्छया अकस्मात् सहृदपि उपनतम् उपस्थितं सज्जनसङ्गतं साधुसङ्गः अजरम् अक्षयम् अक्षयफलम् इत्यर्थः भवति, अत्यन्तं पुनः पुनः इत्यर्थः अभ्यासक्रमं न ईक्षते नापेक्षते इत्यर्थः सकृत् सङ्ग एव बहूपकारक इति भावः ॥ १६२ ॥

(श) अनेकशास्त्रावगाहनात् बहुशास्त्रपर्यालोचनात् । उत्पन्नेति । उत्पन्नं जातं बुद्धेः प्रागल्भ्यं यस्य तादृशम् । स्तोकेः अन्येः ।

फलहीनमिति । अण्डजाः पक्षिणः शुष्कं वृक्षमिव भृत्याः अनुजीविनः कुलीनमपि उन्नतञ्च नृपं फलहीनं सन्त्याज्य अन्यत्र गच्छन्ति ॥ १६३ ॥

तथाच । अपि सम्मानसंयुक्ताः कुलीना भक्तितत्पराः ।

वृत्तिभङ्गान्महोपालं त्यजन्त्येव हि सेवकाः ॥ १६४ ॥

अन्यच्च । कालातिक्रमणं वृत्तेर्यो न कुर्वीत भूपतिः ।

कदाचित् तं न मुञ्चन्ति भर्त्सिता अपि सेवकाः ॥ १६५ ॥

तथा नु केवलं सेवका इत्यभूता यावत् समस्तमपि एत-
ज्जगत् परस्परं भक्षणार्थं सामादिभिः उपायैः तिष्ठति (ष) ।
तद्यथा ।

देशानामुपरि क्षमाभृदातुराणाञ्चिकित्सकाः ।

वणिजो ग्राहकाणां च मूर्खाणामपि पण्डिताः ॥ १६६ ॥

प्रमादिनां तथा चौरा भिक्षुका गृहमेधिनाम् ।

गणिकाः कामिनाञ्चैव सर्वलोकस्य शिल्पिनः ॥ १६७ ॥

सामादिसज्जितैः पाशैः प्रतीक्षन्ते दिवानिशम् ।

उपजीवन्ति शक्त्या हि जलजा जलदानिव ॥ १६८ ॥

अपोति । सेवकाः शूद्राः सम्मानसंयुक्ताः कुलीनाः सत्कुलप्रभूताः तथा भक्ति-
तत्पराः अनुरागवन्तोऽपि वृत्तेः जीविकायाः भङ्गात् कुंदात् अनाभात् इत्यर्थः महोपाल-
नृपं त्यजन्त्येव ॥ १६४ ॥

कालेति । यः भूपतिः वृत्तेः जीविकायाः वेतनादेः इत्यर्थः कालातिक्रमणं न कुर्वीत,
यथाकालं वृत्तिं विदध्यात् इत्यर्थः सेवकाः शूद्राः भर्त्सिताः तिरस्कृताः अपमानिताः
इत्यर्थः अपि कदाचित् तं नृपं न मुञ्चन्ति न त्यजन्ति ॥ १६५ ॥

(ष) सामादिभिः सामदानभेददण्डनामभिः चतुर्भिः उपायैः फलसिद्धिसाधनभूतैः
इत्यर्थः ।

क्षमाभृता इति । क्षमाभृतः नृपतयः देशानां, चिकित्सकाः आतुराणां
रोगिणां, वणिजः व्यवसायिनः ग्राहकाणां, पण्डिताः मूर्खाणां, चौराः प्रमादिनाम्
अनवधानपराणां, भिक्षुकाः गृहमेधिनां गृहिणां, गणिकाः वेण्याः कामिनां,
शिल्पिनः सर्वलोकस्य उपरि सामादिसज्जितैः सामादिभिः उपायैः कल्पितैः पाशैः
चातुर्यैः इत्यर्थः दिवानिशं प्रतीक्षन्ते । देशानामित्यादिषु कर्मणि षष्ठी । स्वस्व-
जीविकार्थम् एत एतान् प्रति यतन्ते इति भावः । हि यतः जलजीः जलजीविनः

अथवा साधु इदमुच्यते ।

सर्पाणाञ्च खलानाञ्च परद्रव्यापहारिणाम् ।

अभिप्राया न सिध्यन्ति तेनेदं वर्त्तते जगत् ॥ १६८ ॥

अत्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्त्तः फणी

तं च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाशनम् ।

इत्थं यत्र परिग्रहस्य घटना शम्भोरपि स्याद् गृहे

तत्त्वान्यस्य कथं न भावि ? जगतो यस्मात् स्वरूपं हि तत् ॥ १७०

ततः स्वामिप्रसादरहितौ क्षुत्क्षामकण्ठौ परस्परं करटक-
दमनकौ मन्त्रयेते । तत्र दमनको ब्रूते । आर्य्यं करटक !

आवां तावदप्रधानतां गतौ । एष पिङ्गलकः संज्ञोवकानुरक्तः

स्वव्यापारपराङ्मुखः (स) मञ्जातः । सर्वोऽपि परिजनो गतः ।

तत् किं क्रियते ? । करटक आह । यद्यपि त्वदीयवचनं न

त्रौहिप्रभृतयः इत्यर्थः जलदानिव मेषानिव सर्वे इति अध्याहार्यं शक्तान् उपजीवन-
समान् जनान् उपजीवन्ति उपजीव्य तिष्ठन्ति इत्यर्थः ॥ १६६—१६८ ॥

सर्पाणामिति । सर्पाणाञ्च खलानाञ्च तथा परद्रव्यापहारिणाञ्च अभिप्रायाः
मनोरथाः न सिद्ध्यन्ति, तेन कारणेन इदं जगत् वर्त्तते तिष्ठति रक्षां प्राप्नोति
इत्यर्थः ॥ १६८ ॥

अत्तुमिति । शाम्भवः शैवः फणी पन्नगः क्षुधार्त्तः सन् गणपतेः आखुं मूषिकं
वाहनभूतमिति भावः । अत्तुं भक्षयितुं वाञ्छति कामयते । क्रौञ्चरिपोः क्रौञ्चपर्वत-
दारिणः कुमारस्त्येत्यर्थः “कुमारः क्रौञ्चदारणः” इत्यमरः । शिखी मयूरः वाहनभूतः
इति भावः । तं फणिनञ्च अत्तुं वाञ्छतीत्यनेनानुषङ्गः । गिरिसुतासिंहोऽपि देवी-
वाहनोऽपि नागाशनं मयूरम् अत्तुं वाञ्छतीत्यनेनानुषङ्गः । यत्र यदेत्यर्थः शम्भोरपि
गृहे इत्थं परिग्रहस्य परस्पराक्रमणस्य घटना स्यात्, तत्र तदा अन्यस्य गृहे इति शेषः
कथं न भावि ? न भविष्यति ? सर्वस्यैव गृहे इत्थं घटना अवश्यं भाविनीति भावः ।
यथात् जगतः स्वरूपं हि तत्, परस्परपुण्यजीवजीवकरूपमिति भावः ॥ १७० ॥

[स] स्वव्यापारपराङ्मुखः निजकार्यविमुखः ।

करोति तथापि स्वामी स्वदोषनाशाय (ह) वाच्यः । उक्तञ्च ।

अमृगत्वमपि बोद्धव्यो मन्त्रिभिः पृथिवीपतिः ।

यथा स्वदोषनाशाय विदुरेणाश्विकामुतः ॥ १७१ ॥

तथाच, मदीयस्य भूपस्य कुञ्जरस्य च गच्छतः ।

उन्मार्गं वाच्यतां यास्मि महापात्राः समीपगाः ॥ ७२ ॥

तत् त्वया एष शष्पभोजी स्वामिनः सकाशमानीतः । तत्-
स्वहस्तेन धूम्राराः कर्षिताः (क्ष) दमनक आह । सत्यमेतत् ।

अम अयं दोषो न स्वामिनः । उक्तञ्च,

जम्बूको हृडयुडेन वयं चाषाढभूतिना ।

दूतिका परकार्येण त्रयो दोषाः स्वयं कृताः ॥ १७३ ॥

कारटक आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ४ ।

अस्ति कस्मिंश्चिद्विक्ताप्रदेशे मठायतनम् (क) तत्र देव-

[ह] स्वदोषनाशाय स्वकर्तव्याकरणमेव स्वदोषः स्वकर्तव्यञ्च स्वामिने सदुपदेशदानं
तस्य स्वदोषस्य नाशाय शोधनाय क्षान्तनाय इत्यर्थः ।

अमृगत्वमपि । अमृगत्वं अपि हितवचनमनाकर्णयन् अपि पृथिवीपतिः मन्त्रिभिः
(स्वदोषनाशाय विदुरेण अश्विकामुतः धूम्राराः यथा बोद्धव्यः हितवचनं यावयि-
तव्यः ॥ १७१ ॥

मदीयस्येति । मदीयस्य मदीयस्य भूपस्य नृपतेः उन्मार्गं गच्छतः
कुञ्जरस्य क्षिप्रतया समीपगाः सन्निहिताः महापात्राः महामन्त्रिणः हस्तिपक्षाश्च
वाच्यतां निन्दतां शोचनीयतामिति भावः यास्मि प्राप्तुवन्ति । विपद्यन्ते इति
भावः ॥ १७२ ॥

[क्ष] कर्षिताः गृहीताः ।

जम्बूक इति । जम्बूकः कश्चित् गणालः हृडयुडेन हत इति शेषः वयम् चाषाढ-
भूतिना हता इति शेषः तथा दूतिका परकार्येण हतेति शेषः विभिः स्वयं दोषाः
कृताः ॥ १७३ ॥

[क] मठायतनं मठः मठ्यासिनामाश्रमः स एव आश्रयतनं स्थानम् ।

शर्मा नाम परिव्राजकः (ख) प्रतिवसति स्म । तस्य अनेक-
साधुजनदत्तसूक्ष्मवस्त्रविक्रयवशात् (ग) कालेन महती वित्त-
मात्रा (घ) सञ्जाता । ततः स न कस्यचित् विश्वसिति ।
नक्तन्दिनं (ङ) कक्षान्तरात् तां मात्रां न मुञ्चति । अथवा
साधु च इदमुच्यते ।

अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानाञ्च रक्षणे ।

आये दुःखं व्यये दुःखं धिक् ! अर्थाः कष्टसंश्रयाः ॥१७४॥

अथ आषाढभूतिर्नाम परविष्ठापहारी (च) धूर्तः तामर्थ-
मात्रां तस्य कक्षान्तरगतां लक्षयित्वा व्यचिन्तयत् । कथं
मया अस्य इयमर्थमात्रा हर्तव्येति । तदहं मठे तावद्दृढ-
शिलासञ्चयवशात् भित्तिभेदो (छ) न भवति उच्चैःतरत्वाच्च द्वारे
प्रवेशो न स्यात् । तदेनं मायावचनैः देवताया अहं छावतां (ज)

[ख] परिव्राजकः सट्टासी ।

[ग] अनेकेति । अनेकैः साधुजनैः दत्तानां सूक्ष्मवस्त्राणां विक्रयवशात् विक्रयात्
इत्यर्थः ।

[घ] वित्तमात्रा धनपरिमाणम् अर्थस्थली वा ।

[ङ] नक्तन्दिनं रात्रिन्दिनम् । कक्षान्तरात् कक्षस्य बाहुनिष्पत्तिश्च अन्तरात्
मध्यात् ।

अर्थानामिति । अर्थानां धनानाम् अर्जने उपाजने दुःखम् । अर्जितानाञ्च अर्थानां
रक्षणे दुःखम् । आये कृतशित् प्रदीक्षात् आगमने आनयने इति यावत् दुःखं पथि
दस्युभयादिति भावः । व्यये विनियोगे दुःखं तस्मात् अर्थाः कष्टसंश्रयाः लेशनिवन्धनाः ।
अतः तान् धिक् । धिगर्थान् कष्टसंश्रयानिति वा पाठः । तथात्वे कष्टसंश्रयान् अर्थान्
धिक् निन्दासौत्यर्थः धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोरित्यमरः ॥ १७४ ॥

[च] परविष्ठापहारी चौरः इत्यर्थः ।

[छ] हृदेति । हृदः कठिनः यः शिलासञ्चयः प्रस्तरराशिः तद्वशात् हृदेन प्रस्तर-
सञ्चयेन निर्मितत्वादिति भावः । भित्तिभेदः सन्निष्कन्दः इत्यर्थः ।

[ज] मायावचनैः कपटवाक्यैः । छावतां शिष्यत्वम् ।

ब्रजामि येन स विश्वस्तः कदाचित् विश्वासम् एति । उक्तञ्च,
निष्पृहो नाधिकारी स्यान्नाकामी मण्डनप्रियः ।

नाविदग्धः प्रियं ब्रूयात् स्फुटवक्ता न वञ्चकः ॥ १७५ ॥

एवं निश्चित्य तस्यान्तिकम् उपगम्य श्रोत्रं नमः शिवायेति
प्रोच्चार्य साष्टाङ्गं प्रणम्य च सप्रश्रयमुवाच । भगवन् !
असारः (भ) संसारोऽयं गिरिनदीवेगोपमं यौवनं, तृणाग्नि-
समं (ज) जीवितं, शरदभ्रच्छायासदृशाः भोगाः स्वप्नसदृशो
मित्तपुत्रकलत्रभृत्यवर्गसम्बन्धः । एवं मया सम्यक्परिज्ञातम् ।
तत् किं कुर्वतो मे संसारसमुद्रोत्तरणं भविष्यति ? तच्छ्रुत्वा
देवशर्मा सादरत्वाह । वत्स ! धन्योऽसि यत् प्रथमे वयसि एवं
विरक्तिभावः (ठ) । उक्तञ्च,

पूर्वं वयसि यः शान्तः स शान्त इति मे मतिः ।

धातुषु क्षीयमाणेषु शमः कस्य न जायते ? ॥ १७६ ॥

निःस्पृह इति । निःस्पृहः निराकाङ्क्षः जनः अधिकारी अधिकारि नियुक्तः न स्यात्,
अकामी कामरहितः जनः मण्डनप्रियः भूयणप्रियः न स्यात् । अविदग्धः अचतुरः
अविचक्षणः इत्यर्थः । प्रियं न ब्रूयात् प्रियवचने न समर्थः स्यात् इत्यर्थः, तथा स्फुट-
वक्ता स्पष्टवादी वञ्चकः प्रतारकः न स्यात् ॥ १७५ ॥

[भ] असारः नास्ति सारः उत्कर्षः यव तयोक्तः ।

[ज] तृणाग्निसमं तृणाग्निः यथा क्षणेनैव निर्वाणमेति तद्वदित्यर्थः ।

[ठ] शरदिति । शरदि शरत्काले याः अभ्रच्छायाः मेघच्छायाः तत्सदृशाः क्षण-
ध्वंसिनः इति भावः भोगाः सुखानि ।

[ठ] विरक्तिभावः संसारे विरागः ।

पूर्वं इति । यः पूर्वं प्रथमे वयसि यौवने इत्यर्थः शान्तः शमपरः, स एव
शान्त इति मे मम मतिः । धातुषु रसरक्तादिषु क्षीयमाणेषु क्रमेण वयोबाहुल्यात्
क्षीयतां व्रजन्तु इत्यर्थः कस्य जनस्य शमः संसारविरागः न जायते ? सर्वस्यैव
इत्यर्थः ॥ १७६ ॥

आदौ चित्ते ततः काये सतां सम्पद्यते जरा ।

असतान्तु पुनः काये नैव चित्ते कदाचन ॥ १७७ ॥

यच्च मां संसारसागरोत्तरणोपायं पृच्छसि तत् श्रूयताम् ।

शूद्रोवा यदि वान्योऽपि चण्डालोपि जटाधरः ।

दीक्षितः शिवमन्त्रेण स भस्माङ्गी शिवो भवेत् ॥ १७८ ॥

षडक्षरेण मन्त्रेण पुष्पमेकमपि स्वयम् ।

लिङ्गस्य मूर्ध्नि यो दद्यात् न स भूयोऽभिजायते ॥ १७९ ॥

तत् श्रुत्वा आपादभूतिः तत्पादौ गृहीत्वा सप्रश्रयमिदमाह ।

भगवन् ! तर्हि दीक्षया मे अनुग्रहं कुरु । देवशर्मा आह । वत्स !

अनुग्रहं ते करिष्यामि परन्तु रात्रौ त्वया मठमध्ये न प्रवेष्टव्यं

यत्कारणं निःसङ्गता यतीनां प्रशस्यते तव ममापि च (ड) ।

उक्तञ्च,

दुर्मन्वात् नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात् सुतो लालनात्

विप्रोऽनध्ययनात् कुलं कुतनयात् शीलं खलोपासनात् ।

आदाविति । सतां साधूनां जरा वार्द्धक्यम् आदौ चित्ते मनसि, ततः अनन्तरं काये शरीरे सम्पद्यते जायते । असतान्तु दुर्जनानान्तु काये जरा सम्पद्यते, कदाचन, चित्ते मनसि नैव तेषां मनः कदाचिदपि न जीर्यति इत्यर्थः ॥ १७७ ॥

शूद्र इति । शूद्रः वा अन्यः शूद्रमित्रो निरुष्टजातिर्वा चण्डालोऽपि वा यदि शिव-मन्त्रेण दीक्षितः सन् जटाधरः भस्माङ्गी भूतिभूषिताङ्गः भवेत् तदा स शिवो भवेत् ॥ १७८ ॥

षडक्षरेणेति । यः स्वयं षडक्षरेण ओ नमः शिवायेति रूपेण मन्त्रेण एकमपि पुष्पं लिङ्गस्य शैवस्यैव भावः मूर्ध्नि शिरसि दद्यात्, सः भूयः पुनः न अभिजायते नास्य पुनर्जन्म इत्यर्थः ॥ १७९ ॥

(ड) यत्कारणं यतः इत्यर्थः । निःसङ्गता सङ्गराहित्यं यतीनां सत्यासिनाम् । तव च ममापि च उभयोरपि सत्यासिन्नादिति भावः सत्यासिनः एकाकिनः एव विजने तिष्ठन्तीति भावः ।

दुर्मन्वादिति । नृपतिः दुर्मन्वात् दुष्टमन्त्रिवचनादित्यर्थः, यतिः सत्याशी सङ्गात् अपरसंसर्गात्, सुतः पुत्रः लालनात् आदरेण प्रतिपालनात्, विप्रः अनध्ययनात्

मैत्री चाप्रणयात् समृद्धिरनयात् स्नेहः प्रवासाश्रयात्

श्री गवात् अनवेक्षणादपि कृषिस्त्यागात् प्रमादाहनम् ॥ १८० ॥

तत् त्वया व्रतग्रहणानन्तरं मठद्वारे दृणकुटीरके (ढ) शयितव्यम् इति । स आह, भगवन् ! भवदादेशः प्रमाणम् । परत्र (ण) हि तेन मे प्रयोजनम् । अथ कृतशयनसमयं (त) देवशर्मा अनुग्रहं कृत्वा शास्त्रोक्तविधिना शय्यादा अनयत् । सोऽपि हस्तपादावमर्दनादिपरिचर्यया (थ) तं परितोषमनयत् । पुनः तथापि मुनिः कक्षान्तरात् मात्रां न मुञ्चति । अथ एवं गच्छति काले आषाढभूतिः चिन्तयामास । अहो ! न कषश्चिदेष मे विश्वासमागच्छति । तत् किं दिवापि शस्त्रेण मारयामि, किं वा विषं प्रयच्छामि, किं वा पशुधर्मेण (द) व्यापादयामि । इत्येवं चिन्तयतस्तस्य देवशर्माणोऽपि शिष्यपुत्रः कश्चिदग्रामात् आमन्त्रणार्थं (ध) समायातः । प्राह च भगवन् ! पवित्रारोपणकृते (न) मम

अध्ययनवर्जनात्, कुलं कुतनयात् कुपुवात् शीलं चरितं खलानां दुर्जनानाम् उपासनात् संसर्गात्, मैत्री सौहृदम् अप्रणयात् प्रीतिविरहात्, समृद्धिः सम्पद अनयात् दुर्नीतिः स्नेहः प्रणयः प्रवासाश्रयात् भिन्नदेशवस्थानात्, श्रीः लक्ष्मीः गवात् अहङ्कारात्, कृषिः अनवेक्षणात् अदर्शनात् धनं त्यागात् व्ययाद्वा तथा प्रमादात् अनवधानवशात् विनश्यतीति सर्वत्र अनुषज्यते ॥ १८० ॥

(ढ) दृणकुटीरके दृणनिर्मिते कुटीरे इत्यर्थः ।

(ण) परत्र परस्मिन् लोके हितेन मङ्गलेन । केवलं परलोकमङ्गलमहं कामये नान्यदिति भावः ।

[त] कृतशयनसमयं कृतशयननियमम् ।

[थ] हस्तेति । हस्तपादानाम् अवमर्दनादिपरिचर्यया संवाहनेन इत्यर्थः ।

[द] पशुधर्मेण हस्तपादादिप्रहरणेति भावः ।

[ध] आमन्त्रणार्थं कश्चैचित् कार्याय आह्वानविशेषः आमन्त्रणं तदर्थम् ।

[न] पवित्रारोपणकृते यज्ञोपवीतदानार्थम् इत्यर्थः ।

गृहम् आगम्यताम् इति । तत् श्रुत्वा देवशर्मा आषाढभूतिना सह प्रहृष्टमनाः प्रस्थितः । अथ एवं तस्य गच्छतोऽग्रे काचित् नदी समायाता । तां दृष्ट्वा मात्रां कक्षान्तरात् अवतार्य कन्यामध्ये सुगुप्तां निधाय स्नात्वा देवार्चनं विधाय तदनन्तरम् आषाढभूतिम् इदमाह । भो आषाढभूते ! यावदहं पुरी-
षोत्सर्गं कृत्वा समागच्छामि तावदेषा कन्या योगेश्वरस्य (प) सावधानतया रक्षणीया, इत्युक्त्वा गतः । आषाढभूतिरपि तस्मिन् अदर्शनीभूते मात्रामादाय सत्वरं प्रस्थितः । देव-
शर्मापि छात्रगुणानुरञ्जितमनाः सुविश्वस्तो यावदुपविष्टः (फ) तिष्ठति तावत् सुवर्णरोमदेहयूथमध्ये हुडुगुडमपश्यत् (ब) । अथ रोषवशात् हुडुगुगस्य दूरमपसरणं (भ) कृत्वा भूयोऽपि समुपेत्य ललाटपट्टाभ्यां प्रहरतो भूरि रुधिरं पतति । तच्च जम्बूको जिह्वालील्येन रङ्गभूमिं प्रविश्य आस्वादयति (म) । देवशर्मापि तदालोक्य व्यचिन्तयत् । अहो ! मन्दमतिः अयं जम्बूको यदि कथमपि अनयोः सङ्गृहे (य) पतिष्यति तन्नूनं मृत्युमवाप्सतीति वितर्कयामि । क्षणान्तरे च तथैव रक्ता-
स्वादनलौल्यात् (र) मध्ये प्रविशन् तयोः शिरःसम्पाते पतितो-

(प) योगेश्वरस्य योगिनो ममेत्यर्थः ।

(फ) कर्त्तेति । कृतस्य आषाढभूतेः गुणेन परिचर्यया इत्यर्थः अनुरञ्जितम् आध्या-
यितं मनो यस्य तथाभूतः । उपविष्टः मलत्यागार्थमिति शेषः ।

(ब) सुवर्णेति । सुवर्णानि रोमाणि यस्य तादृशो देहो येषां तादृशानां जन्तुविज्ञे-
षाणामित्यर्थः यत् यूथं वगीः, तन्मध्ये हुडुनाम्नोः जीवभेदयोः युद्धम् ।

(भ) दूरमत्यन्तम् अपसरणं पश्चाद्भागे निवर्तनम् ।

(म) जिह्वालील्येन रसनाचापल्येन । रङ्गभूमिं युद्धस्थानम् आस्वादयति लीढि पिवतौ-
त्यर्थः ।

(य) सङ्गृहे सम्पदे ।

(र) रक्तेति । रक्तस्य आस्वादाने यत् लील्यं चापल्यं तथात् ।

मृतश्च मृगालः । देवशर्मापि तं शोचमानो माताम् (ल) उद्दिश्य
 शनैः शनैः प्रस्थितो यावदाषाढभूतिं न पश्यति ततश्च औत्सु-
 क्येन शौचं विधाय यावत् कन्यामालोकयति तावत् मातां न
 पश्यति । ततश्च हा ! हा ! मुषितोऽस्मीति जल्पन् पृथिवी-
 तले मूर्च्छया निपपात । ततः क्षणात् चेतनां लब्ध्वा भूयोऽपि
 समुत्थाय फूत्कर्तुम् (व) आरब्धः । भो आषाढभूते ! क्व मां वञ्च-
 यित्वा गतोऽसि । तत् देहि मे प्रतिवचनम् । एवं बहु विलप्य
 तस्य पदपङ्क्तिम् (ग) अन्वेषयन् शनैः शनैः प्रस्थितः । अथ एवं
 गच्छन् सायन्तनसमये कञ्चिद् ग्रामम् आससाद । अथ
 तस्मात् ग्रामात् कश्चित् कौलिकः (घ) सभार्यो मद्यपानकृते
 समीपवर्तिनि नगरे प्रस्थितः । देवशर्मापि तमालोक्य
 प्रोवाच । भो भद्र ! वयं सूर्योद्गाः (ङ) अतिथयः तवान्तिकं
 प्राप्ताः न कमपि अत्र ग्रामे जानीमः । तत् गृह्यताम् अतिथि-
 धर्मः (च) । उक्तञ्च,

‘सम्प्राप्तो योऽतिथिः सायं सूर्योद्गो गृहमेधिनाम् ।

पूजया तस्य देवत्वं प्रयान्ति गृहमेधिनः ॥ १८१ ॥

(ल) माताम् अर्थस्थलीम् ।

(व) फूत्कर्तुम् आह्वातुम् ।

(ग) पदपङ्क्तिं पदचिह्नम् ।

(घ) कौलिकः कलु इति प्रसिद्धो जातिविशेषो वा ।

(ङ) सूर्योद्गाः सूर्यास्तगमनकालोपस्थिताः इत्यर्थः । तादृशरथातिथेः परिचर्यायां
 फलाधिक्यं श्रूयते इति भावः ।

(च) अतिथिधर्मः अतिथेयता ।

सम्प्राप्ते इति । यः सूर्योद्गः अतिथिः सायं गृहमेधिनां गृहे शेषः सम्प्राप्तः उप-
 स्थितः, गृहमेधिनः गृहिणः तस्य पूजया सत्कारेण देवत्वं प्रयान्ति ॥ १८१ ॥

तथाच, तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूत्रता ।

सतामेतानि हर्म्येषु नोच्छ्रियन्ते कदाचन ॥ १८२ ॥

स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता आमनेन शतक्रतुः ।

पादशौचेन पितरः अर्घाच्छुभ्रस्तथातिथेः ॥ १८३ ॥

कौलिकोऽपि तत् श्रुत्वा भार्यामाह । प्रिये ! गच्छ त्वम्
अतिथिम् आदाय गृहं प्रति । पादशौचभोजनशयनादिभिः
सत्कृत्य त्वं तत्रैव तिष्ठ अहं तव कृते प्रभूतं मद्यमानेष्यामि ।
एवमुक्त्वा प्रस्थितः । सापि भार्या पुंश्चली तमादाय प्रहसित-
वदना देवदत्तं (च) मनसि ध्यायन्ती गृहं प्रति प्रतस्थे ।
अथवा साधु च इदमुच्यते,

दुर्दिवसे घनतिमिरे दुःसञ्चारासु घनवीथीषु ।

पत्युर्विदेशगमने परमसुखं जघनचपलायाः ॥ १८४ ॥

सेवाद्व्याभावेऽपि कथञ्चित् परिचर्या सम्भवतीत्याह तृणानि आम-
नोपयोगिनौति भावः, भूमिः आश्रयः, उदकं जलं पादप्रक्षालनार्थमिति भावः चतुर्थी
सूत्रता सत्यमधुरा वाक् च एतानि सतां साधूनां गेहेषु कदाचन न उच्छ्रियन्ते इत्यर्थः ।
एतेरपि अतिथिः पूजनीयः इति भावः ॥ १८२ ॥

स्वागतेनेति । अतिथेः स्वागतेन शुभागमनप्रश्नेन अग्रयः तृप्ताः भवन्ति, आमनेन
आमनदानेन इत्यर्थः शतक्रतुरिन्द्रः तृप्तः भवति, पादशौचेन पादप्रक्षालनेन पितरः
गृहस्थस्येति भावः तृप्ताः भवन्ति, अर्घात् पूजनात् शुभ्रः शिवः तप्तो भवति सर्वदा-
तिथेरिति सम्बध्यते ॥ १८३ ॥

(च) पुंश्चली कुलटा । प्रहसितवदना हसन्मुखी स्वाभिप्रायसिद्धेः सौकृत्यात् इति
भावः । देवदत्तं तदाख्यं जारम् ।

दुर्दिवसे इति । दुर्दिवसे दुर्दिने मेघाच्छन्नेऽङ्गीत्यर्थः मेघाच्छन्नेऽङ्गि दुर्दिनम्
इत्यमरः । घनतिमिरे निविडान्धकारे, नगरवीथीषु नगरमार्गेषु दुःसञ्चारासु
संचरितुमशक्यासु तथा पत्युः विदेशगमने सति जघनचपलायाः सुरतीतसुकायाः
इति भावः । परमसुखम् अत्यन्तं सुखम् अविघ्नेन मनोरथसिद्धेरिति भावः ।
आर्यावृत्तम् ॥ १८४ ॥

तथाच, पर्यङ्केष्वास्तरणं पतिमनुकूलं मनोहरं शयनम् ।

लघुमिव लघु मन्यन्ते कामिन्यश्चौर्ध्वरतलुब्धाः ॥ १८५ ॥

तथाच,

केलिं प्रदहति लज्जा शृङ्गारोऽस्थीनि चाटवः कटवः ।

बन्धक्याः परितोषो न किञ्चिदिष्टं भवेत् पत्यौ ॥ १८६ ॥

कुलपतनं जनगर्हा बन्धनमपि जीवितव्यसन्देहम् ।

अङ्गीकरोति कुलटा सततं परपुरुषसंसक्ता ॥ १८७ ॥

अथ कौलिकभार्या गृहं गत्वा देशशर्मणे गतास्तरणां (क)
भग्नाच्च खट्वां समर्प्य इदमाह भो भगवन् यावदहं स्वसखीं
ग्रामादभ्यागतां सन्भाव्य (ख) द्रुतमागच्छामि तावत् त्वया
मद्गृहेऽप्रमत्तेन (ग) भाव्यम् । एवमभिधाय शृङ्गारविधिं (घ)

पर्यङ्केष्विति । चौर्ध्वरतलुब्धाः गोपने सुरतार्थिन्यः इत्यर्थः कामिन्यः पर्यङ्केषु
खट्वां आस्तरणम् आच्छादनवसनम् अनुकूलं वशंवदं पतिं मनोहरं शयनं शय्याच्च
लघुमिव लघु अकिञ्चित्करमित्यर्थः मन्यन्ते । सर्वं सुखसाधनं गृहगतं वस्तु परित्यज्य
अस्थानपतिताः जारं रमयन्तीति भावः । आर्यावृत्तम् ।

केलिरिति । बन्धक्याः कुलटायाः लज्जा पत्यौ केलिं क्रीडां सुरतमित्यर्थः प्रदहति
पत्या सुरते समधिका लज्जा उपतिष्ठते इति भावः शृङ्गारः पतिकर्तृकसुरत-
लौला इत्यर्थः अस्थीनि प्रदहति, न तेन सा सन्तुष्यतीति भावः, चाटवः प्रियवच-
नानि पत्युरिति भावः कटवः कर्कशा भवन्तीति शेषः । तस्मात् पत्यौ पतिविषये बन्धक्याः
परितोषः न, नापि किञ्चित् भवेदिति सम्बन्धः । आर्यावृत्तम् ॥ १८६ ॥

कुलपतनमिति । सततं परपुरुषसंसक्ता कुलटा बन्धकी कुलपतनं कुलकलङ्क-
मित्यर्थः जनगर्हा लोकमिन्दा बन्धनं स्वजनैः गृहे अवरोधनं जीवितव्यसन्देहं जीवन-
संशयश्च अङ्गीकरोति । आर्यावृत्तम् ॥ १८७ ॥

(क) गतास्तरणाम् आच्छादनयन्त्याम् ।

(ख) सन्भाव्य अभिनन्द्य ।

(ग) अप्रमत्तेन सावधानेन ।

(घ) शृङ्गारविधिं शृङ्गारोचितानुष्ठानम् ।

विधाय यावद्देवदत्तमुद्दिश्य व्रजति तावत् तद्गतां सम्मुखो
मदविह्वलाङ्गो मुक्तकेशः पदे पदे प्रस्खलन् गृहीतमद्य-
भाण्डः समभ्येति । तच्च दृष्ट्वा सा द्रुततरं व्याघुव्य (ङ)
खगृहं प्रविश्य मुक्तशृङ्गारवेशा यथापूर्वम् अभवत् । कौलि-
कोऽपि तां पलायमानां कृताद्भुतशृङ्गारां (च) विलोक्य
प्रागेव कर्णपरम्परया तस्याः श्रुतापवादक्षुभितहृदयः (क)
स्वाकारं निगूहमानः (ज) सदैवास्ते । ततश्च तथाविधं
चेष्टितम् अवलोक्य दृष्टप्रत्ययः (झ) क्रोधवशगो गृहं प्रविश्य
ताम् उवाच । आः पापे ! पुंश्चलि ! क्व प्रस्थिताऽसि ? सा
प्रोवाच । अहं त्वत्सकाशात् आगता न कुत्रचिदपि निर्गता ।
तत् कथं मद्यपानवशात् अप्रसृतं (ञ) वदसि । अथवा साधु
चेदमुच्यते ।

वैकल्यं धरणीपातमयथोचितजल्पनम् ।

सन्निपातस्य चिह्नानि मद्यं सर्वाणि दर्शयेत् ॥ १८८ ॥

करस्पन्दोऽम्बरत्यागस्तेजोहानिः सरागता ।

वारुणोमङ्गजावस्था भानुनाप्यनुभूयते ॥ १८९ ॥

(ङ) व्याघुव्य पगत्य ।

(च) कृताद्भुतशृङ्गाराम् अनुष्ठितविचित्रशृङ्गारवेशामित्यर्थः ।

(क) श्रुतेति । श्रुतेन अपवादेन कलङ्गेन क्षुभितं दुःस्वितं हृदयं यस्य
तथाभूतः ।

(ज) स्वाकारं निजमाकारं विकृतभावमिति भावः । निगूहमानः सङ्कोपयन् ।

(झ) दृष्टप्रत्ययः दृढप्रत्यय इति पाठान्तरम् । असन्दिग्धः इति भावः ।

(ञ) अप्रसृतम् असङ्गतम् ।

वैकल्यमिति । मद्यं सुरापानम् इत्यर्थः । वैकल्यं विकृतेन्द्रियत्वं धरणीपातं भूपत-
नम् अयथोचितजल्पनम् असङ्गतं प्रलपनमित्यर्थः । एतानि सर्वाणि सन्निपातस्य विदोष-
जनितविकारस्य चिह्नानि दर्शयेत् प्रकाशयेत् ॥ १८८ ॥

करस्पन्द इति । करस्पन्दः हस्तकम्पनं किरणस्फुरणञ्च अम्बरत्यागः वस्त्रत्यागः

सोऽपि तत् श्रुत्वा प्रतिकूलवचनं वेशविपर्ययं च अवलोक्य
तामाह । पुंशुलि ! चिरकालं श्रुतो मया तव अपवादः ।
तदयं स्वयं सञ्जातप्रत्ययः तव यथोचितं निग्रहं करोमि इति
अभिधाय लगुडप्रहारैः तां जर्जरितदेहां विधाय स्थूण्या (८)
सह दृढबन्धनेन बद्धा सोऽपि मदविह्वलो निद्रावशम् अग-
मत् । अत्रान्तरे तस्याः सखी नापिती कौलिकं निद्रावश-
गतं विज्ञाय तां गत्वा इदमाह । सखि ! स देवदत्तः तस्मिन्
स्थाने त्वां प्रतीक्षते तत् शीघ्रमागम्यतामिति । सा च आह ।
पश्य मम अवस्थाम् । तत् कथं गच्छामि ? तत् गत्वा ब्रूहि तं
कामिनं यत् अस्यां रात्रौ न त्वया सह समागमः । नापिती
प्राह । सखि ! मामैवं वद । न अयं कुलटाधर्मः (८) ।
उक्तञ्च,

विषमस्य स्वादुफलग्रहणव्यवसायनिश्चयो येषाम् ।

उट्टाणामिव तेषां मन्येऽहं शंसितं जन्म ॥ १८० ॥

तथाच, सन्दिग्धे परलोके जनापवादे च जगति बहुचित्रे ।

स्वाधीने पररमणे धन्यास्तारुण्यफलभाजः ॥ १८१ ॥

आकाशपरित्याग्य तेजोहानिः कान्तिह्रासः किरणह्रासश्च तथा सरागता रक्तवर्णता
उभयव समानमेतत् वारुणी सुरा वरुणपानिता पश्चिमा दिक् च तत् सङ्गजा तत्पानजा
तदाश्रयजा च पूर्वोक्ता अवस्था भानुनापि सूर्येणापि अन्येषां का कथेति भावः, अनुभूयते
सुन्यते ॥ १८८ ॥

(८) स्थूण्या गृहाधारदारुविशेषण ।

(८) कुलटाधर्मः कुलटायाः रीतिः ।

विषमिति । उट्टाणामिव येषां विषमस्य दारुणस्यानस्य यत् स्वादुफलं तस्य ग्रहणे
यः व्यवसायः उद्यमः तत्र निश्चयः अवश्यमेव तादृशं फलं लभे इति निश्चयः इत्यर्थः
तेषां जन्म शंसितं प्रशंसितम् अहं मन्ये । दुर्लभलाभार्थं जनः प्रशस्यः, त्वमपि तथेति
तव प्रशंसितरिति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ १८० ॥

सन्दिग्धे इति । परलोके सन्दिग्धे सन्देहास्पदे अस्ति न वा इति सन्देह-

अन्यश्च ।

यदि भवति देवयोगात् पुमान् विरूपोऽपि बन्धकीरहसि ।

न तु कृच्छादपि भद्रं निजकान्तं सा भजत्येव ॥ १८२ ॥

सा अग्रवीत् । यदि एवं तर्हि कथय कथं दृढबन्धनबद्धा सती

तत्र गच्छामि । सन्निहितश्च अयं पापात्मा मत्पतिः । नापिती

आह । सखि ! मदविह्वलोऽयं सूर्यकरस्पृष्टः प्रबोधं (ड)

यास्यति । तदहं त्वाम् उन्मोचयामि । माम् आत्मस्थाने

बद्धा द्रुततरं देवदत्तं सम्भाव्य आगच्छ । सा अग्रवीत् । एव-

मस्तु इति । तदनु सा-नापिती तां स्वसखीं बन्धनाद्विमोच्य

तस्याः स्थाने यथापूर्वमात्मानं बद्ध्वा तां देवदत्तसकाशे सङ्केत-

स्थानं प्रेषितवती । तथानुष्ठिते कौलिकः कस्मिंश्चित् क्षणे

समुत्थाय किञ्चिद्गतकोपो विमदस्तामाह, हे परुषवादिनि !

(ढ) यदि अद्यप्रभृति गृहात् निष्क्रमणं न करोषि" न च

परुषं वदसि ततः त्वाम् उन्मोचयामि । नापिती अपि स्वरभेद-

भयात् (ण) यावन्न किञ्चित् ऊचे तावत् सोऽपि भूयोभूयस्तां

तदेव आह । अथ सा यावत् प्रत्युत्तरं किमपि न ददौ तावत् सः

युक्ते इत्यर्थः । जगति जनापवादे लोकगर्हायां बहुचिन्ते बह्वाश्चर्यवति जना यतकिञ्चि-
दनौकिकं व्यापारं दृष्ट्वैव चमत्कृताः तदपवदन्तीति भावः । स्वाधीने स्ववर्षे परमणं
परपरुषरती मति धन्याः पण्यवन्तः जनाः तारुण्यफलभाजः यौवनरुचिभोगिनः भवन्ति
इत्यर्थः । आर्याव्रतम् ॥ १८१ ॥

यदौति । बन्धकीरहसि बन्धक्या विजने देशे यदि विरूपोऽपि पुमान् देवयोगात्
भवति उपतिष्ठते, तदा सा कृच्छादपि कष्टेऽपि क्लृप्तापि इत्यर्थः । भद्रं सुन्दरमपि निज-
कान्तं न तु भजत्येव । आर्याव्रतम् ॥ १८२ ॥

(ड) सूर्यकरस्पृष्ट इति । सूर्यकिरणस्पर्शेन अस्य प्रबोधी भवतीति भावः ।

(ढ) विमदः मत्ततायत्यः । परुषवादिनि ! निष्ठुरमाषिणि ! ।

(ण) स्वरभेदभयात् कुतटायाः तस्याः स्वस्य च स्वरो भिन्नः, तेन अती ज्ञास्यतीति
भयादिति भावः ।

प्रकुपितः तीक्ष्णशस्त्रमादाय नासिकाम् अच्छिनत् आह च,
 रे पुंश्चलि ! तिष्ठ इदानीं न त्वां भूयस्तोषयिष्यामीति जल्पन्,
 पुनरपि निद्रावशमगमत् । देवशर्मा अपि वित्तनाशात् क्षुत्-
 क्षामकण्ठो नष्टनिद्रस्तत्सर्वं स्त्रीचरित्रमपश्यत् । सापि
 कौलिकभार्या यथेच्छया देवदत्तेन सह सुरतसुखमनुभूय
 कस्मिंश्चित् क्षणे स्वगृहमागत्य तां नापितीमिदमाह । अयि !
 शिवं (त) भवत्याः ? नायं पापात्मा मम गतायाः उल्लिखितः ।
 नापिती आह शिवं नासिकया विना शेषस्य शरीरस्य ।
 तद्द्रुतं मां मोचय बन्धनात्, यावन्नायं मां पश्यति येन स्वगृहं
 गच्छामि । तथा अनुष्ठिते भूयोऽपि कौलिकः उत्थाय तामाह,
 पुंश्चलि ! किमद्यापि न वदसि । किं भूयोऽप्यतो दुष्टतरं
 निग्रहं कर्णच्छेदेन करोमि । अथ सा सकोपं साधिक्षेपमिद-
 माह (य) धिक् धिक् महामूढ ! को मां महासतीं धर्ष-
 यितुं व्यङ्गयितुं (द) वा, समर्थः ? तत् शृण्वन्तु सर्वेऽपि
 लोकपालाः ।

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च

द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये

धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ १८३ ॥

(त) शिवं मङ्गलम् ।

(य) साधिक्षेपं सतिगस्कारम् ।

(द) व्यङ्गयितुम् अङ्गविहीनां कर्तुम् इत्यर्थः ।

आदित्येति । आदित्यचन्द्रौ सूर्याचन्द्रामसौ, अनिलो वायुः अनलः अग्निः, द्यौः
 आकाशं, भूमिः चितिः, आपो जलानि, हृदयम् अन्तःकरणं यमः अहः दिवसः, रात्रिः
 उभे द्वे प्रातः सायं रूपे इत्यर्थः सन्ध्ये च तथा धर्मश्च नरस्य वृत्तं चरितं जानाति
 उपजानिहत्तम् ॥ १८३ ॥

तद् यदि मम सतीत्वमस्ति मनसापि परपुरुषो न अभि-
लषितः ततो देवाः भूयोऽपि मे नासिकां तादृग्रूपामक्षतां
कुर्वन्तु । अथवा यदि मम चित्ते परपुरुषस्य भ्रान्तिरपि
भवति मां भस्मसात् नयन्तु । एवमुक्त्वा भूयोऽपि तमाह । भो-
दुरात्मन् ! पश्य मे सतीत्वप्रभावेण तादृशी एव नासिका
संवृत्ता । अथ असौ उल्लु कमादाय (ध) यावत्पश्यति तावत्
तद्रूपां नासिकाञ्च भूतले रक्तप्रवाहञ्च महान्तमपश्यत् । अथ
स विस्मितमनास्तां बन्धनादिमुच्य शय्यायामारोप्य च चाटु-
शतैः (न) पर्येतोषयत् । देवशर्मा अपि तं सर्ववृत्तान्तमालोक्य
विस्मितमनाः इदमाह ।

शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि ।

बलेः कुम्भीनसेचैव सर्वास्ता योषितो विदुः ॥ १८३ ॥

हसन्तं प्रहसन्त्येता रुदन्तं प्ररुदन्त्यपि ।

अप्रियं प्रियवाक्यैश्च गृह्णन्ति कालयोगतः ॥ १८५ ॥

उशना वेद यच्छास्त्रं यच्च वेद हृहस्पतिः ।

स्त्रीबुद्ध्या न विशिष्येत तस्माद्रक्ष्याः कथं हि ताः ? ॥ १८६ ॥

(ध) उल्लु कम् आलोकविशेषम् इत्यर्थः ।

(न) चाटुशतैः प्रियवचनशतैः ।

शम्बरस्येति । शम्बरस्य असुरभेदस्य या मायाः चातुर्यं, नमुचेरपि तदाख्यस्य अपुर-
विशेषस्य च या मायाः बलेः बलिराजस्य कुम्भीनसेः तदाख्याया राक्षसाश्च या मायाः ताः
सर्वाः योषितः नार्यः विदुः विदन्ति बुधा इति शेषः ॥ १८४ ॥

हसन्तमिति । एताः नार्यः हसन्तं पुरुषं प्रहसन्ति, रुदन्तमपि प्ररुदन्ति अनुरुदन्ति
इत्यर्थः, कालयोगतः समयवशात् अप्रियम् अननुरक्तम् जनं प्रियवाक्यैः मोहनवचनैः
गृह्णन्ति वशीकुर्वन्ति च ॥ १८५ ॥

उशनेति । उशनाः पुष्पाचार्यः यत् शास्त्रं वेद जानाति, हृहस्पतिश्च यच्च शास्त्रं
वेद, तत् स्त्रीबुद्ध्या न विशिष्येत, स्त्रीबुद्धिस्तत्सर्वं जानातीति भावः । तस्मात् ताः स्त्रियः
कथं रक्ष्याः ? रक्षणीयाः नैव निरोध्या इति भावः ॥ १८६ ॥

अनृतं सत्यमित्याहुः सत्त्वं चापि तथानृतम् ।

इति यास्ताः कथं धीरैः संरक्ष्याः पुरुषैरिह ? ॥ १८७ ॥

अन्यत्रापि उक्तम्,

नातिप्रसङ्गः प्रमदासु कार्यो नैच्छेत्बलं स्त्रीषु विवर्द्धमानम् ।

अतिप्रसक्तैः पुरुषैर्यतस्ताः क्रीडन्ति काकैरिव लूणपक्षैः ॥ १८८

सुमुखेन वदन्ति वल्गुना प्रहरन्त्येव शितेन चेतसा ।

मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हालहलं महद्विषम् ॥ १८९

अतएव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते ।

पुरुषैः सुखलेशवञ्चितैर्मधुलुब्धैः कमलं यथालिभिः ॥ २०० ॥

अपिच,

आवर्त्तः संशयानामविनयभवनं पत्तनं साहसानां

दोषाणां सन्निधानं कपटशतगृहं क्षेत्रसप्रत्ययानाम् ।

अनृतमिति । याः अनृतम् असत्यं सत्यमिति तथा सत्यञ्च अनृतमिति आहुः, तां धीरैः पुरुषैः इह संसारे कथं संरक्ष्याः ? नैव रचितुं शक्या इति भावः ॥ १८७ ॥

नेति । प्रमदासु नारीषु अतिप्रसङ्गः अत्यासक्तिः न कार्यः, स्त्रीषु विवर्द्धमानं विशेषेण वृद्धिं गच्छत् बलं न इच्छेत् धीरः इति शेषः । विशेषासक्तिं न कुर्यादिति भावः । यतः ताः प्रमदाः अतिप्रसक्तैः अत्यनुरक्तैः पुरुषैः लूणपक्षैः क्षिन्नपक्षैः चण्डयना-समर्थैः इत्यर्थः काकैरिव क्रीडन्ति । उपजातिवृत्तम् ॥ १८८ ॥

सुमुखेनेति । एताः वल्गुना मनोहरेण सुमुखेन सुन्दरेण सुखेन वदन्ति आलपन्ति, शितेन तौष्णेन चेतसा मनसा प्रहरन्ति, यतः योषितां वाचि मधु, हृदये तु महत् हालहलं कालकूटं विषं तिष्ठति । सुन्दरीवृत्तम् अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभरास्त्रौ यदि सुन्दरी तदेति लक्षणात् ॥ १८९ ॥

अत इति । अतएव अस्मादेव कारणात् मुखे मधुसङ्गावात् हृदये च विषसङ्गावा-दिति भावः मधुलुब्धैः अलिभिः भ्रमरैः कमलं यथा पद्ममिव सुखलेशेन यत्किञ्चित्-सुखलोभेनेति भावः वञ्चितैः विप्रलब्धैः पुरुषैः अधरः तासामिति शेषः निपीयते निःशेषेण आस्वादयते, हृदयन्तु मुष्टिभिरेव ताड्यते प्रक्रियते कुचमर्दनादिति भावः अत्रापि सुन्दरी-वृत्तम् ॥ २०० ॥

दुर्याहं यन्महद्भिर्नरवरवृषभैः सर्वमायाकरुण्डं
 स्त्रीयन्त्रं केन लोके विषममृतयुतं धर्मनाशाय सृष्टम् ॥२०१॥
 कार्कश्यं स्तनयोर्दृशो स्तरलतालीकं मुखे दृश्यते
 कौटिल्यं कचसञ्चये प्रवचने मान्यन्त्रिके स्थूलता ।
 भीरुत्वं हृदये सदैव कथितं मायाप्रयोगः प्रिये
 यासां दोषगणो गुणा मृगदृशां ताः किं नराणां प्रियाः ? ॥२०२॥
 एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्य्यहेतोः
 विश्वामयन्ति च परं न च विश्वसन्ति ।
 तस्मात् नरेण कुलशीलवता सदैव
 नार्य्यः श्मशानवटिका इव वर्जनीयाः ॥२०३॥

आवर्त्त इति । लोके जगति केन जनेन अपिरताध्याहाय्यः । धर्मनाशाय संशयानां
 मन्दहानाम् आवर्त्तः भूमिस्थानं “स्यादावर्त्तोऽभिर्भां भूमि” इत्यमरः । अविनयस्य
 दर्शयस्य भवनम् आशयः, साहसानां पत्तनं नगरविशेषः आलयः इत्यर्थः दोषाणां
 मन्निधानं निकेतनमिति भावः कपटशतानां चातुरीशतानां मृगम् अप्रत्ययानाम्
 अविश्वासानां क्षेत्रं स्थानं महद्भिः नरवरवृषभैः मानवश्रेष्ठैरित्यर्थः यत् दुर्याहं मृगौत-
 मशक्यं वशीकर्तुमशक्यमित्यर्थः सर्वासां मायानां वञ्चनानां करुण्डं पातविशेषः
 तथा अमृतयुतं विषं तत्स्वरूपमित्यर्थः स्त्रीयन्त्रं नारीरूपं यन्त्रं सृष्टम् । सङ्घरा-
 वृत्तम् ॥ २०१ ॥

कार्कश्यमिति । यासां मृगदृशां स्तनयोः कार्कश्यं काठिन्यं, दृशोः नेत्रयोः तरलता
 चञ्चलता, मुखे अलीकम् असत्यं, कचसञ्चये केशनिचये कौटिल्यं वक्रता, प्रवचने
 आलापे मान्यं माधुर्य्यमित्यर्थः त्रिके नितम्बे स्थूलता विशालता, पृष्ठवंशधरे त्रिक-
 मित्यमरः । हृदये भीरुत्वं भयशीलता, तथा प्रिये स्वामिनि कथितं वचनं माया-
 प्रयोगः इत्थं दोषगणः दोषसमूहः गुणाः भवतीति शेषः गुणत्वेन मृग्यते लोकेरिति
 भावः, ताः नराणां किं प्रियाः ? नैव प्रियतामर्हन्ति सर्वदोषाकरत्वादिति भावः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २०२ ॥

एता इति । एताः नार्य्यः कार्य्यहेतोः स्वकार्य्यार्थं हसन्ति च रुदन्ति च विश्व-
 सम्यन्ति विश्वस्तं कारयन्ति च परं, न च विश्वसन्ति स्वयमिति शेषः । तस्मात् कुल-

व्याकीर्णकेशरकरालमुखा मृगेन्द्रा

नागाश्च भूरिमदराजिविराजमानाः ।

मेधाविनश्च पुरुषाः समरेषु शूराः

स्त्रीसन्निधौ परमकापुरुषा भवन्ति ॥ २०४ ॥

कुर्वन्ति तावत्प्रथमं प्रियाणि यावन्न जानन्ति नरं प्रसक्तम् ।

ज्ञात्वा च तं मन्मथपाशबद्धं यस्तामिषं मीनमिवोद्धरन्ति ॥ २०५ ॥

समुद्रवीचीव चलस्वभावाः सन्ध्याभरेखेव सुहृत्तरागाः ।

स्त्रियः कृतार्थाः पुरुषं निरर्थं निष्पीडितालक्तकवत्त्यजन्ति ॥ २०६ ॥

अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभता ।

अशौचं निर्दग्धत्वं च स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥ २०७ ॥

शीलवता कुलीनेन सुशीलेन च इत्यर्थः नरेण नाय्यः स्मशानवटिका इव स्मशानस्थः
वटतरव इव सदैव वर्जनीयाः परिहरणीयाः इत्यर्थः वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २०३ ॥

व्याकीर्णति । व्याकीर्णैः विशेषेण इतस्ततो विलुलितैः केशरैः जटाभिः । 'जटा-
केशरयो'रित्यमरः । करालानि भीषणानि मुखानि येषां तथोक्ताः मृगेन्द्राः मन्मथाः
भूरिभिः बहुभिः मदराजिभिः मदधाराभिरित्यर्थः विराजमानाः विशेषेण शोभमानाः
मदस्त्राविणः इत्यर्थः नागा हस्तिनश्च तथा समरेषु संग्रामेषु शूराः महावीराः मेधा-
विनो बुद्धिमन्तः पुरुषाश्च स्त्रीसन्निधौ नारीसमीपे परमकापुरुषा अतिनीचा इत्यर्थः
भवन्ति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २०४ ॥

कुर्वन्तीति । यावत् नरं पुरुषं प्रसक्तं प्रकृष्टानुरागिणं न जानन्ति न बुध्यन्ते,
तावत् प्रथमं प्रियाणि कुर्वन्ति प्रियकार्येण पुरुषं रञ्जयन्तीति भावः । ततः तं
पुरुषं मन्मथपाशेन कामरज्ज्वा बद्धम् अतएव यस्तं गलितम् आमिषं भोग्यवस्तु-
विशेषः येन तथाभूतं मीनमिव मन्मथमिव ज्ञात्वा उद्धरन्ति व्यापादयन्तीति भावः ।
इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २०५ ॥

समुद्रेति । समुद्रस्य वीचीव तरङ्ग इव चलस्वभावाः चपलप्रकृतयः, सन्ध्याभरेखेव
सन्ध्याकालीनमेघरखेव सुहृत्तरागाः प्रथममनुरागदर्शिन्यः इत्यर्थः अन्यत् क्षणरक्ता,
स्त्रियः ततः कृतार्थाः सिद्धकामाः सत्यः निरर्थं निर्धनं पुरुषं निष्पीडितं निःशेषेण
निर्गलितरसं यत् अलक्तकं तद्वत् त्यजन्ति । उपजातिवृत्तम् ॥ २०६ ॥

अनृतमिति । अनृतम् असत्यभाषणं साहसम् अविमृश्यकारित्वं माया मोहन-

सम्भोहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति
निर्भर्त्सयन्ति रमयन्ति विषादयन्ति ।

एताः प्रविश्य सरलं हृदयं नराणां

किं वा न वामनयना न समाचरन्ति ? ॥ २०८ ॥

अन्तर्विषमया ह्येता वह्निश्चैव मनोरमाः ।

गुञ्जाफलसमाकारा योषितः केन निर्मिताः ॥ २०९ ॥

एवं चिन्तयतः तस्य परिव्राजकस्य सा निशा महता
कृच्छ्रेण अतिचक्राम । सा च दूतिका छिन्ननासिका स्वगृहं
गत्वा चिन्तयामास । किमिदानीं कर्त्तव्यम् । कथमेतत्
महच्छिद्रं स्थगयितव्यम् (प) अथ तस्याः एवं विचिन्तयन्त्याः
भर्ता कार्यवशात् राजकुले पर्युषितः (फ) प्रत्यूषे च स्वगृह-
मभ्युपेत्य द्वारदेशस्थः विविधपौरकृत्योक्तया तामाह ।
भद्रे ! शीघ्रमानीयतां क्षुरभाण्डं येन क्षौरकर्मकरणाद्य

व्यवहारविशेषः सूखत्वम् अज्ञानम् अतिलोभता अशौचं शुद्धेरभावः समलत्वमित्यर्थः
निर्दयत्वं निर्दयत्वञ्च एते स्त्रीणां स्वभावजाः स्वाभाविकाः दोषाः वर्तन्ते इति
शं पः ॥ २०७ ॥

सम्भोहयन्तीति । एताः वामनयनाः कुटिलनेताः कान्ताः नराणां सरलं, सुकोमल-
मित्यर्थः हृदयं प्रविश्य किं वा न समाचरन्ति ? न कुर्वन्ति ? तथाहि सम्भोहयन्ति
सम्यक् सुगुहं कुर्वन्ति, मदयन्ति हर्षयन्ति, विडम्बयन्ति प्रतारयन्ति, निर्भर्त्सयन्ति तिर-
स्कुर्वन्ति, रमयन्ति सुरतेन प्रीणयन्ति, तथा विषादयन्ति विषादसागरे पातयन्ति
निर्धनतायां गृहात् निष्काशनेनेति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २०८ ॥

अन्तरिति । एताः योषितः अन्तर्विषमयाः, विषमयहृदयाः इत्यर्थः वह्निश्चैव मनो-
रमाः वचसा मनोहारिण्य इत्यर्थः अतएव गुञ्जाफलैः समः आकारो यासां तथाविधाः
केन जनेन निर्मिताः सृष्टाः । गुञ्जाफलं वह्निरतिरम्यं दृश्यते परन्तु अन्तर्विषमिति
बोद्धव्यम् ॥ २०९ ॥

(प) छिद्रं दोषः कलङ्कः इत्यर्थः । स्थगयितव्यम् आच्छादयितव्यम् ।

(फ) पर्युषितः स्थित इत्यर्थः ।

गच्छामि । सापि क्षिन्ननासिका गृहमध्यस्थितैव कार्य-
 करणापेक्षया क्षुरभाण्डात् क्षुरमेकं समाकृष्य तस्य अभिमुखं
 प्रेषयामास । नापितोऽपि उत्सुकतया तमेकं क्षुरमवलोक्य
 कोपाविष्टः सन् तदभिमुखमेव तं क्षुरं प्राहिणोत् । एतस्मिन्
 अन्तरे सा दुष्टा ऊर्ध्वबाहू विधाय फूत्कर्तुमना (ब) गृहात्
 निश्चक्राम । अहो ! पापेन अनेन मम सदाचारवर्त्तिन्याः
 पश्यत नासिकाच्छेदो विहितः । तत् परित्रायतां परित्राय-
 ताम् । अत्र अन्तरे राजपुरुषाः समभ्येत्य तं नापितं लगुडप्रहारैः
 जर्जरीकृत्य दृढबन्धनैर्बद्धा तया क्षिन्ननासिकया सह धर्माधि-
 करणस्थानं नीत्वा सभ्यान् ऊचुः । शृण्वन्तु भवन्तः सभासदः ।
 अनेन नापितेन अपराधं विना स्त्रोरत्नमेतद्व्यङ्गितं (भ) तदस्य
 यत् युज्यते तत् क्रियताम् । इति अभिहिते सभ्याः ऊचुः । रे
 नापित ! किमर्थं त्वया भार्या व्यङ्गिता । किमनया पर-
 पुरुषोऽभिलषितः उत्सृज्य प्राणद्रोहः (म) कृतः, किंवा
 चौर्यकर्म आचरितम् । तत् कथ्यताम् अस्याः अपराधः । नापि-
 तोऽपि प्रहारपीडिततनुर्वक्तुं न शक्नोति । अथ तं तूष्णीभूतं
 दृष्ट्वा पुनः सभ्याः ऊचुः । अहो ! सत्यमेतत् राजपुरुषाणां
 वचः, पापात्मा अयम् । अनेन इयं निर्दोषा वराको (य)
 दूषिता । उक्तञ्च,

भिन्नस्वरमुखवर्णः शङ्कितदृष्टिः समुत्पतिततेजाः ।

(ब) फूत्कर्तुमनाः आक्रन्दितुकामा इत्यर्थः ।

(भ) व्यङ्गितम् अङ्गविहीनं कृतमित्यर्थः ।

(म) प्राणद्रोहः जीवननाशचेष्टा ।

(य) वराको निर्दोषा ।

भिन्नेति । पापं कृत्वा स्वकर्म्मणा तेन पापकर्म्मणा सन्नासितः, मय्यक्तास

भवति हि पापं कृत्वा स्वकर्मसन्तासितः पुरुषः ॥२१०॥
तथाच, आयाति स्खलितैः पादैर्मुखवैवर्ण्यं संयुतः ।

ललाटस्वेदभाग् भूरि गद्गदं भाषते वचः ॥२११॥

अधोदृष्टिर्भवेत् कृत्वा पापं प्राप्तः सभां नरः ।

तस्माद् यत्नात् परिश्रेयस्त्रिङ्गैरेतैर्विचक्षणैः ॥ २१२ ॥

अन्यच्च, प्रसन्नवदनो हृष्टः स्पष्टवाक्यः सरोषट्कः ।

सभायां वक्ति सामर्थ्यं सावष्टम्भो नरः शुचिः ॥ २१२ ॥

तदेष दुष्टचरितलक्षणो दृश्यते । स्त्रीधर्षणात् बध्यः (र
इति । तत् शूलायामारोप्यतामिति । अथ बध्यस्थाने नीय-
मानं तम् अवलोक्य देवशर्मा तान् धर्माधिकृतान् गत्वा
प्रोवाच । भोः ! भोः ! अन्यायेन एषः वराको बध्यते ।
नापितः साधुसमाचार एषः । तत् श्रूयतां मे वाक्यम् ।
जम्बूका हड्डयुडेनेति । अथ ते सभ्याः ऊचुः । भो भगवन् !
कथमेतत् ? ततो देवशर्मा तेषां त्रयाणामपि वृत्तान्तं विस्त-

नीतः पुरुषः मित्रः स्वरो मुखवर्णश्च यस्य तथाभूतः, शङ्किता दृष्टिर्दस्य तादृशः
तथा समुत्पतितं विनष्टमित्यर्थः तेजो यस्य तथाभूतः द्विशब्दोऽवधारणार्थः । आया-
तम् ॥ २१० ॥

आयातीति । पापी नर इति अध्याहार्यं स्खलितैः पदे पदे व्यातङ्गिः पादैः आयाति
आगच्छति, तथा मुखवैवर्ण्यं संयुतः विवर्णमुखकान्तिः ललाटस्वेदभाग् स्विन्नललाटश्च
सन् भूरि बहु गद्गदम् अस्पष्टं वचः भाषते ॥ २११ ॥

अधोदृष्टिरिति । पापं कृत्वा सभां धर्माधिकरणं प्राप्तो नरः अधोदृष्टिः भवेत्
तस्मात् विचक्षणैः पुरुषैः एतैः पूर्वोक्तेः चिह्नैः लक्षणैः श्रद्धात् परिश्रेयः ॥ २१२ ॥

प्रसन्नवदन इति । शुचिः निर्दोषो नरः प्रसन्नवदनः हृष्टः स्पष्टवाक्यः सरोषट्कः
क्रोधपूर्णदृष्टिः अवमाननादिति कोपप्रकाशपूर्वं वक्ति कथयति ॥ २१३ ॥

(१) दृष्टेति । दुष्टं चरितलक्षणं चरितविज्ञं यस्य तथोक्तः । स्त्रीधर्षणात् स्त्रियाः
अवमाननात् ।

रेण प्रकथयत् । तदाकर्ण्य सुविस्मितमनसस्यो नापितं विमोच्य
मिथः प्रोचुः । अहो !

अबध्यो ब्राह्मणो बालः स्त्री तपस्वी च रोगभाक् ।

विहिता व्यङ्गिता तेषामपराधे महत्यपि ॥ २१४ ॥

तदस्या नासिकाच्छेदः स्वकर्मणा हि संवृत्तः । ततो
राजनिग्रहस्तु कर्णच्छेदः कार्यः । तथानुष्ठिते देवशर्मापि
वित्तनाशसमुद्गतशोकरहितः पुनरपि स्वकीयं मठायतनं जगाम ।
अतोऽहं ब्रवीमि । जम्बूको हड्डयुडेनेति ।

करटक आह । एवंविधे व्यतिकरे (ल) किं कर्त्तव्य-
मावयोः ? दमनकोऽब्रवीत् । एवंविधेऽपि समये बुद्धिस्फुरणं
भविष्यति, येन सञ्जीवकं प्रभोर्विश्लेषयिष्यामि (व) ।

उक्तञ्च,

यतः, एकं हन्यात् न वा हन्यादिषुर्मृत्तो धनुष्मता ।

बुद्धिर्बुद्धिमतः सृष्टा हन्ति राष्ट्रं सनायकम् ॥ २१५ ॥

तदहं मायाप्रपञ्चेन गुप्तमाश्रित्य तं स्फोटयिष्यामि (श)

अबध्य इति । ब्राह्मणः बालः शिशुः, स्त्री, तपस्वी, रोगभाक् रोगी च तेषां महति
अपराधेऽपि व्यङ्गिता अङ्गहानिः विहिता येन केनचिदङ्गेन एतेषां वियोगः कार्यः इति
शास्त्रनियमः इत्यर्थः ॥ २१४ ॥

(ल) व्यतिकरे अवस्थायाम् ।

(व) विश्लेषयिष्यामि वियोजयिष्यामि ।

एकमिति । धनुष्मता धानुष्केण मुक्तः विजितः इषुः शरः एकं लक्ष्यमित्यर्थः
हन्यात् न वा हन्यात् हनने संशयोऽस्तीति भावः । बुद्धिमतो बुद्धिः सृष्टा विनियुक्ता
सती सनायकं स्वामिसहितं राष्ट्रं राज्यं हन्ति । इषोरपि बुद्धेरुत्कर्षात् व्यतिरेकाल-
ङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, आधिक्यमुपमेयस्योपमानाश्रूयतायवा । व्यतिरेक एक उक्तं
हेतौ लोके स च विधा इति ॥ २१५ ॥

(श) मायाप्रपञ्चेन चातुरीवस्तारेण । स्फोटयिष्यामि वियोजयिष्यामि ।

करकट आह । भद्र ! यदि कथमपि तव मायाप्रवेशं पिङ्ग-
लकः ज्ञास्यति, सञ्जीवको वा, तदा नूनं विघातः (ष) एव ।
सोऽब्रवीत् तात ! नैवं वद गूढबुद्धिभिः आपत्काले विधुरेऽपि
दैवे बुद्धिः प्रयोक्तव्या नोद्यमस्त्याज्यः कदाचित् घुणाक्षरन्यायेन
(स) बुद्धेः साम्राज्यं (ह) भवति । उक्तञ्च,

त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि दैवे

धैर्यात् कदाचित् स्थितिमाप्नुयात् सः ।

याते समुद्रेऽपि हि पोतभङ्गे

सांयातिको वाञ्छति कर्म एव ॥ २१६ ॥

तथाच, उद्योगिनं सततमत्र समेति लक्ष्मीः

दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ? ॥ २१७ ॥

(ष) विघातः व्याघातः ।

(स) विधुरे प्रतिकूले । उद्यमः उद्योगः पुरुषकार इत्यर्थः । घुणाक्षरन्यायेनेति ।
घृणो नाम काष्ठभलकः कीटविशेषः स यदा काष्ठं प्रविशति तदा क्रमेण काष्ठं
कृत्स्नं कृत्स्नं देवात् ततोऽक्षरमेकं कदाचित् उद्भावयति एष न्यायः घुणाक्षरः तेन ।

(ह) बुद्धेः बुद्धिवशात् । साम्राज्यं भवति साम्राज्यलाभो भवति इत्यर्थः ।

त्याज्यमिति । दैवे विधुरे विपरीतेऽपि धैर्यं न त्याज्यं सः प्रतिकूलदैवो जनः इत्यर्थः
धैर्यात् कदाचित् स्थितिम् आप्नुयात् लभेत । समुद्रे पोतभङ्गे वाणिज्यद्रव्यपूर्णवान-
भङ्गे जातेऽपि सांयातिकः पोतवणिकः । “सांयातिकः पोतवणिकः” इत्यमरः । कर्म
स्वं वाणिज्यमेव वाञ्छति न खलु स्वतो व्यवसायात् व्यवतीति भावः । अत्र विशेषेण
सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।
कार्येण कारणेनैदं कार्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः
इति । इन्द्रवज्रावृणम् ॥ २१६ ॥

उद्योगिनमिति । अत्र संसारे लक्ष्मीः उद्योगिनं जनं सततं समेति प्राप्नोति,
कापुरुषाः नीचाः पुरुषाः हि दैवं दैवमिति वदन्ति, दैवं निहत्य निरस्य आत्म-

तदेवं ज्ञात्वा सुगूढबुद्धिप्रभावेण यथा तौ द्वौ अपि न
ज्ञास्यतः तथा मिथो वियोजयिष्यामि । उक्तञ्च,

सुगुप्तस्यापि दम्भस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति ।

कौलिको विष्णुरूपेण राजकन्यां निषेवते ॥ २१८ ॥

करटक आह । कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ५ ।

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कौलिकरथकारेण मित्रे प्रतिवसतः स्म ।
तत्र च तौ बाल्यात् प्रभृति सहचारिणी, परस्परमतीव स्नेह-
परी सदा एकस्थानविहारिणी कालं नयतः । अथ कदा-
चित् तत्राधिष्ठाने कस्मिंश्चिद्देवायतने यात्रामहोत्सवः संवृत्तः ।
तत्र च नटनर्तकचारणसङ्कुले (ज) नानादेशागतजनावृते
तौ सहचरी भ्रमन्तौ काञ्चिद्राजकन्यां करेणुकारुढां (क)
सर्वलक्षणसनाथां कञ्चुकिवर्षवरपरिवारितां (ख) देवतादर्श-

शत्र्या पौरुषं पुरुषकारं कुरु, यत्र पुरुषकारं कृते सति यदि न सिध्यति कायेऽ-
इति शेषः तदा अत्र संसारे को दोषः ? न कोऽपीति भावः । उद्योगिनं पुरुष-
सिंहमुपैति लक्ष्मीर्देवेन दीयमिति कापुरुषा वदन्तीति पाठान्तरम् । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ २१७ ॥

सुगुप्तस्येति । ब्रह्मणापि अन्येषां का कथेति अर्थः । सुगुप्तस्य गूढं प्रयुक्तस्य दम्भस्य
मायायाः अन्तं न गच्छति नावबुध्यते इत्यर्थः । तथाहि कौलिकः कथित् विष्णुरहमिति
मायां विस्तार्य राजकन्यां निषेवने भुङ्क्ते ॥ २१८ ॥

(ज) नटेति । नटाश्च नर्तकाश्च चारणाः कुशीलवाय तैः सङ्कुले बहूनि ।

(क) करेणुकारुढां हस्तिनीमारुह्य आगताम् । सर्वैः लक्षणैः सुचित्रैः सनाथा-
ः १ । तां सुलक्षणसम्पन्नाम् ।

(ख) कञ्चुकिभिः अन्तःपुरचरहङ्गवाङ्मणैः “अन्तःपुरचरो हङ्गो विप्रो गुणगण-
न्वितः सर्वकार्यार्थकृत्तलः कञ्चुकीयमिवीयते” इति लक्षणात्त्वित्यर्थः वर्षवरैः
नपुंसकजातीर्यैः परिवारिताम् ।

नार्थं समायातां दृष्टवन्तौ । अथासौ कौलिकस्तां दृष्ट्वा,
विषादित इव, दुष्टग्रहगृहीत इव, कामशरैः हन्यमानः,
सहसा भूतले निपपात । अथ तं तदवस्थम् अवलोक्य, रथ-
कारः तद्दुःखदुःखितः प्राप्तपुरुषैस्तं समुत्क्षिप्य (ग) खगृह-
मानाययत् । तत्र च विविधैः शीतोपचारैः चिकित्सकोपदिष्टैः
मन्त्रवादिभिरुपचर्यमाणः (घ) चिरात् कथञ्चित् सचेतनो
बभूव । ततो रथकारेण पृष्टः । भो मित्र ! किमेवं त्वम्
अकस्मात् विचेतनः सञ्जातः । तत्कथ्यताम् आत्मस्वरूपम् ।
सः आह, वयस्य ! यदि एवं तत् शृणु मे रहस्यं येन सर्वाम्
आत्मवेदनां ते वदामि । यदि त्वं मां सुहृदं मन्यसे ततः
काष्ठप्रदानेन (ङ) प्रसादः क्रियतां, चम्यतां यदा किञ्चित्
प्रणयातिरेकात् अमुक्तं तव मया अनुष्ठितम् । सोऽपि तदा-
कण्यं वाष्पपिहितनयनः (च) सगद्गदमुवाच । वयस्य !
यत्किञ्चित् दुःखकारणं तद्वद, येन प्रतीकारः क्रियते यदि
शक्यते कर्तुम् । उक्तञ्च,

औषधार्थमुमन्त्राणां बुद्धेस्त्वैव महात्मनाम् ।

असाध्यं नास्ति लोकेऽत्र यद्ब्रह्माण्डस्य मध्यगम् ॥ २१८ ॥

तदेषां चतुर्णां यदि साध्यं भविष्यति तदा अहं साधयि-
ष्यामि । कौलिक आह, वयस्य ! एतेषाम् अन्येषाम् अपि सह-

(ग) प्राप्तपुरुषैः आत्मीयजनैः । समुत्क्षिप्य समुत्तोल्य ।

(घ) शीतोपचारैः शीतलप्रक्रियाभिः उपचर्यमाणः सेव्यमानः ।

(ङ) काष्ठप्रदानेन चितारचनेन इत्यर्थः ।

(च) वाप्येति । वाष्पेण नेत्रजलेन पिहिते आच्छादिते नयने यस्य तादृशः ।
औषधेति । अत्र लोके संसारे ब्रह्माण्डस्य जगतः मध्यगम् अन्तर्बर्त्ति यत् किञ्चित् अस्ति
तत् औषधस्य अर्थस्य सुमन्त्रस्य महात्मनां बुद्धेय असाध्यं न, सर्वमेव औषधेन अर्थेन
सुमन्त्रेण वा बुद्धिबलेन साध्यते इति फलितार्थः ॥ २१८ ॥

स्त्राणाम् उपायानाम् असाध्यं तत् मे दुःखम् । तस्मात् मम
मरणे मा कालक्षेपं कुरु । रथकार आह, भो मित्र ! यद्यपि
असाध्यं तथापि निवेदय येन अहमपि तत् असाध्यं मत्वा
त्वया सह वङ्गौ प्रविशामि । न क्षणमपि त्वद्वियोगं सहिष्ये ।
एष मे निश्चयः । कोलिक आह, वयस्य ! या असौ राज-
कन्या करेणुकारूढा तव उत्सवे दृष्टा, तस्या दर्शनानन्तरं
मकरध्वजेन मम इयम् अवस्था विहिता । तत् न शक्नोमि
तद्देदनां सोढुम् ।

तथाचोक्तम्, मत्तेभकुम्भपरिणाहिनि कुङ्कुमाद्रौ

तस्याः पयोधरयुगे रतखेदखिन्नः ।

वक्षो निधाय भुजपञ्जरमध्यवर्त्ती

स्वप्सरे कदा क्षणमवाप्य तदीयमङ्गम् ॥ २२० ॥

तथाच,

रागौ विस्वाधरोऽसौ स्तनकलमयुगं यौवनारूढगर्वम्

चीना नाभिः प्रकृत्या कुटिलकमलकं स्वल्पकञ्चापि मध्यम् ।

कुर्वन्त्वेतानि नाम प्रसभमिह मनश्चिन्तिताभ्याशु खेदम्

यन्मां तस्याः कपोली दहत इति मुहुःस्वच्छकौ तत्र युक्तम् ॥ २२१ ॥

मत्तेभेति । कदा तदीयमङ्गं तस्याः मङ्गलम् अवाप्य रतखेदेन सुरतप्रमेण
खिन्नः क्लान्तः सन् मत्तेभस्य मत्तगजस्य यौ कुम्भौ तयोः परिणाहः विशालता
इव परिणाहो यस्य तादृशः “परिणाहो विशालता” इत्यमरः । कुङ्कुमाद्रौ कुङ्कुमेन
गन्धद्रव्यभेदेन विलेपिते इत्यर्थः तस्याः कन्यायाः पयोधरयुगे कुचयुगले वक्षो
निधाय अर्पयित्वा भुजपञ्जरमध्यवर्त्ती भुजयोः अन्तरालस्थितः सन् क्षणं स्वप्सरे
निद्रां यास्यामि । वसन्ततिलकं हतम् ॥ २२० ॥

रागौति । अगौ रागौ रागवान् रक्तः इत्यर्थः अन्यत्र क्रोधवान्, विस्वाधरः, कर्णे-
कलमयुगं कुचकुम्भद्वयं यौवनेन आरूढः गर्भः श्रीहृत्वं येन तथोक्तं प्रकृत्या स्वभावेन
चीना कुटिका आवर्यवती इत्यर्थः नाभिः, कुटिलं वक्रम् अलकं चूर्णकुल्लं स्वल्पकं

रथकारोऽपि एवं सकामं तद्वचनम् आकर्ण्य सस्मितम्
इदमाह, वयस्य ! यदि एवं तर्हि दिष्ट्या सिद्धं नः प्रयो-
जनम् । तत् अद्यैव तया सह समागमः क्रियताम् इति ।
कौलिक आह, वयस्य ! यत्र कन्यान्तःपुरे वायुं मुक्त्वा न
अन्यस्य प्रवेशोऽस्ति तत्र रक्षापुरुषाधिष्ठिते कथं मम तया
सह समागमः । तत् किं माम् असत्यवचनेन विडम्बयसि ।
(क) रथकार आह, मित्र ! पश्य मे बुद्धिबलम् । एवम्
अभिधाय तत्क्षणात् कौलसञ्चारिणं वैनतेयं बाहुयुगलं
वायुजलद्वाराणां (ज) शङ्खचक्रगदापद्मान्वितं सकिरीटकौ-
सुभम् अघटयत् । ततः तस्मिन् कौलिकं समारोप्य विष्णु-
चिह्नितं कृत्वा कौलसञ्चरणविज्ञानञ्च (झ) दर्शयित्वा
प्रोवाच वयस्य ! अनेन विष्णुरूपेण गत्वा कन्यान्तःपुरे निशीथे
तां राजकन्याम् एकाकिनीं सप्तभूमिकप्रासादप्रान्तगतां (ज)

क्षीणमित्यर्थः । मध्यं कटिदेशः । एतानि चिन्तितानि प्रसभं बलात् आयु शीघ्रं
खेदं कुर्वन्तु जनयन्तु नाम सम्भावनायाम् । एतेषां रागवत्तादिगुणयोगात् लोकस्य
मनःखेदनं सम्भाव्यते इति भावः । तस्याः स्वच्छकौ विमलौ कपोलौ यत्
सां सुहृः पुनः पुनः चिन्तने इति भावः । दहतः खिन्नं कुरुतः इति तत्
न युक्तं नीचितं तयोर्वैमल्यात् परखेदनस्य अयुक्तत्वादिति भावः । सङ्क्षरा-
वत्तम् ॥ २२१ ॥

(क) विडम्बयसि प्रतारयसि ।

(ज) कौलिति । कौलेन शङ्कुना सञ्चरति चलतीति तथाविधम् । वैनतेयं गरुडम् ।
वायुजी नाम वृक्षभेदः तस्य दारुणा काष्ठेन तस्य वृक्षस्य वायुजातत्वात् सञ्चरणशक्ति-
रस्तीति भावः ।

(झ) कौलसञ्चरणविज्ञानं कौलसञ्चरणकौशलम् ।

(ज) सप्तंति । सप्तसंख्या भूमयः उपर्युपरिभावेन स्मृता आलयविशेषा यव
तादृशो यः प्रासादः सप्ततलं राजभवनमित्यर्थः तस्य प्रान्ते सर्वोपरिगृहे गतां स्थिताम् ।

मुग्धस्वभावां, (ट) त्वां वासुदेवं मन्यमानां, स्वकीय-
मिथ्यावक्रोक्तिभिः रञ्जयित्वा, वात्स्यायनोक्तविधिना (ठ)
भज (ड) । कौलिकोऽपि तत् आकर्ण्य^१ तथारूपः तत्र गत्वा
ताम् आह, राजपुत्रि ! सुप्ता किं वा जागर्षि ? अहं तव
कृते समुद्रात् सानुरागो लक्ष्मीं विहाय एवं आगतः । तत्
क्रियतां मया सह समागम इति । सापि गरुडारूढं चतुर्भुजं
सायुधं कौस्तुभोपेतम् अवलोक्य सविस्मया शयनात् उत्थाय
प्रोवाच, भगवन् ! अहं मानुषी कौटिकाशुचिः (ठ) भवान्
त्रैलोक्यपावनो वन्दनीयश्च । तत्कथमेतद् युज्यते । कौलिकः
आह, सुभगे ! सत्यम् अभिहितं भवत्या, परं किन्तु राधा
नाम मे भार्या गोपकुलप्रसूता प्रथमम् आसीत् सा त्वम् अत्र
अवतीर्णा । तेन अहमत्र आयातः इति उक्त्वा सा प्राह,
भगवन् ! यदि एवं तत् मे तातं प्रार्थय, सोऽपि अविकल्पं (ण)
मां तुभ्यं प्रयच्छति । कौलिक आह, सुभगे ! न अहं दर्शनपथं
मानुषाणां गच्छामि । किं पुनरालापकरणम्, त्वं गान्धर्वेण (त)
विवाहेन आत्मानं प्रयच्छ । नो चेत् शापं दत्त्वा सान्धर्यं (थ)
ते पितरं भस्मसात् करिष्यामि इति । एवम् अभिधाय गरु-

(ट) मुग्धस्वभावां सरलप्रकृतिम् ।

(ठ) वात्स्यायनोक्तविधिनेति । वात्स्यायनेन मुनिना उक्तः यो विधिः कामशास्त्रे
तेन ।

(ड) भज भुङ्क्ष्व ।

(ठ) कौटिका सामान्यकौटस्वरूपा अतिदुर्गति मावः । अशुचिः अपवित्रा ।

• (ण) अविकल्पं निःसंशयम् ।

(त) गान्धर्वेण अन्योऽन्यानुरागनिबन्धनविवाहविशेषश्च “गान्धर्वः, समयान्धर्यः”
इति स्मरणात् ।

(थ) सान्धर्यं सर्वशम् ।

ङात् अवतीर्य सव्ये (द) पाणौ गृहीत्वा, तां सभयां सलज्जां
वेपमानां शय्यायामनयत् ततश्च रात्रिशेषं यावत् वात्स्यायनोक्त-
विधिना निषेव्य प्रत्यूषे खगृहमलक्षितो जगाम । एवं तस्य
तां नित्यं सेवमानस्य कालो याति । अथ कदाचित् कञ्चु-
किनः तस्या अधरोष्ठप्रवालखण्डनं (ध) दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः ।
अहो ! पश्यत अस्या राजकन्यायाः पुरुषोपभुक्ताया इव शरीरा-
वयवाः विभाव्यन्ते (न) । तत् कथमयं सुरक्षितेऽपि अस्मिन्
गृहे एवंविधो व्यवहारः तत् राज्ञे निवेद्यामः । एवं निश्चित्य
सर्वे समेत्य राजानं प्रोचुः । देव ! वयं न विद्मः परं सुर-
क्षितेऽपि कन्यान्तःपुरे कश्चित् प्रविशति । • तद्देवः प्रमाणम्
इति । तत् श्रुत्वा राजा अतीव व्याकुलितचित्तो व्यचिन्तयत् ।

पुत्रीति जाता महतीह चिन्ता

कस्मै प्रदेयेति महान् वितर्कः ।

दत्त्वा सुखं प्राप्स्यति वा न वेति

कन्यापितृत्वं खलु नाम कष्टम् ! ॥ २२२ ॥

नद्यश्च नार्यश्च सदृक्प्रभावा-

सुल्यानि कूलानि कुलानि तासाम् ।

(द) सव्ये दक्षिणे ।

(ध) अधरोष्ठप्रवालखण्डनम् अधरोष्ठपल्लवदंशनम् ।

(न) विभाव्यन्ते लक्ष्यन्ते ।

पुत्रीति । इह संसारे पुत्रीति कन्येति महती चिन्ता जाता, ततः कस्मै प्रदेया
इति भावना, ततो दत्ता कस्मैचिदिति शेषः सती सुखं प्राप्स्यति वा न वा इति च
महान् वितर्कः भावना, तस्मात् कन्यापितृत्वं कन्योत्पादनमित्यर्थः कष्टं खलु नाम
संभावनायाम् कन्यापिता सततं क्लेशं प्राप्नोतीति संभावयामि इति भावः । इन्द्रवज्रा-
हतम् ॥ २२२ ॥

नद्य इति । नद्यश्च नार्यश्च सदृक्प्रभावाः तुल्यप्रभाववत्याः, तासां नदीनां नारी-

तोयैश्च दोषैश्च निपातयन्ति

नद्यो हि कूलानि कुलानि नार्यः ॥ २२३ ॥

तथाच,

जननीमनो हरति जातवती

परिवर्द्धते सह शुचा सुहृदाम् ।

परसात्कृतापि कुरुते मलिनं

दुरतिक्रमा दुहितरो विपदः ॥ २२४ ॥

एवं बहुविधं विचिन्त्य देवीं रहःस्थां (प) प्रोवाच, देवि ! ज्ञायतां किमेते कञ्चुकिनो वदन्ति । तस्य कृतान्तः कुपितो येन एतदेवं क्रियते । देवी अपि तदाकर्ण्य व्याकुलीभूता सत्वरं कन्यान्तःपुरे गत्वा तां खण्डिताधरां नखविलिखितशरीरावयवां दुहितरमपश्यत् । आह च, आः पापे ! कुलकलङ्ककारिणि ! किमेवं शीलखण्डनं (फ) कृतम् । कोऽयं कृतान्तावलोकिताः त्वत्सकाशमभ्येति । तत् कथ्यतां ममाग्रे सत्यम्, इति कोपाटोपविस्फुटं (ब) वदत्यां

आह कूलानि कुलानि च तुल्यानि नद्यः तोयैः जलप्रवाहैः कूलानि, नार्यः दोषैः कलङ्कैः कुलानि पातयन्ति हि अवधारणे । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २२३ ॥

जननीति । कन्या जातवती जाता सती जनन्या मनः हरति आह्लादयति ततः सुहृदां बन्धूनां शुचा शोकेन सह परिवर्द्धते वृद्धिं गच्छति कन्यायः वृद्धिदर्शने बन्धूनां भाविके शपथ्यालोचनया शोकवृद्धिरिति भावः । परसात्कृताऽपि परस्मै वरायेति भावः प्रदत्तापि मलिनं बन्धुवर्गमिति शेषः कुरुते पश्चात् सुखं भवति न वेति भावनावशादिति भावः । अतः दुहितरः विपदः कन्यारूपा आपदः दुरतिक्रमाः दुस्तराः । अन्या विपत् कथञ्चित् अतिक्रम्यते कन्या तु नैवेति भावः । प्रमिताचरावृत्तं प्रमिताचरा सजससैः कथितेति तल्लक्षणात् ॥ २२४ ॥

(प) रहःस्थाम् एकान्तस्थिताम् ।

(फ) शीलखण्डनं चरित्रदूषणम् । कृतान्तावलोकिताः यस्मिन् दृष्टः । तस्य सत्यं रवश्यं भावौति भावः ।

(ब) कोपेति । कोपस्य आटोपः वेगः तेन विस्फुटं निहुरम् ।

मातरि राजपुत्री भयलज्जानताननं प्रोवाच । अम्ब ! साक्षात्
नारायणः प्रत्यहं गरुडारूढो निशि समायाति । चेत् असत्यं
मम वाक्यम् ? तत् स्वचक्षुषा विलोकयतु निगूढतरा निशीथे
भगवन्तं रमाकान्तम् । तत् श्रुत्वा सा अपि प्रहसितवदना
पुलकाङ्कितसर्वाङ्गी सत्वरं गत्वा राजानम् ऊचे, देव ! दिष्ट्या
वर्द्धसे । नित्यम् एव निशीथे भगवान् नारायणः कन्यका-
पार्श्वेऽभ्येति । तेन गाम्भर्वविवाहेन सा विवाहिता । तत्
अद्य त्वया मया च रात्रौ वातायनगताभ्यां, निशीथे द्रष्टव्यो,
यतो न स मानुषैः सह आलापं करोति । तत् श्रुत्वा हर्षि-
तस्य राज्ञः तद्दिनं वर्षशतप्रायमिव (भ) कथञ्चित् जगाम ।
ततस्तु रात्रौ निभृतो भूत्वा राज्ञीसहितो राजा वातायनस्थो
(म) गगनासक्तदृष्टिः यावत् तिष्ठति तावत् तस्मिन् समये गरुडा-
रूढं तं ~~गगनासक्तदृष्टिः~~ यथाज्ञहस्तं यथोक्तचिह्नाङ्कितं व्योम्नोऽवतरन्तं
नारायणम् अपश्यत् । ततः सुधापूरप्लावितम् इव आत्मानं
(य) मन्यमानः तामुवाच । प्रिये ! नास्ति अन्यो धन्यतरो
लोके मत्तः त्वत्तश्च, यत् प्रसूतिं नारायणो भजते । तस्मिन्नाः
सर्वेऽस्माकं मनोरथाः, अधुना जामातृप्रभावेण सकलामपि
वसुमतीं वश्यां करिष्यामि । एवं निश्चित्य सर्वैः सीमाधिपैः
(र) सह मर्यादाव्यतिक्रमम् अकरोत् (ल) ते च तं मर्या-
दाव्यतिक्रमेण वर्त्तमानम् आलोक्य सर्वे समेत्य तेन सह

(भ) वर्षशतप्रायं शतवत्सरोपमम् औत्तुक्यतातिशयादिति भावः ।

(म) वातायनस्थः गवाक्षवर्ती ।

- (य) सुषिति । सुधायाः अमृतस्य पूरेण प्रवाहेण प्लावितमिव चित्तमिव ।

(र) सीमाधिपैः स्वस्वाधिकारसीमापालकैः ।

(ल) मर्यादाव्यतिक्रमं मर्यादायाः सीमायाः व्यतिक्रमं लङ्घनम् ।

विग्रहं (व) चक्रुः । अतान्तरि स राजा देवीमुखेन तां दुहितर-
मुवाच । पुत्रि ! त्वयि दुहितरि वर्त्तमानायां, नारायणे
भगवति जामातरि स्थिते, तत् किमेवं युज्यते यत् सर्वे
पार्थिवा मया सह विग्रहं कुर्वन्ति । तत् सम्बोध्योऽयं (श)
त्वया निजभर्ता, यथा मम शत्रून् व्यापादयति । ततः तथा
स कौलिको रात्रौ सविनयम् अभिहितः भगवन् ! त्वयि
जामातरि स्थिते मम तातो यच्छत्रुभिः परिभूयते तत् न
युक्तम्, तत् प्रसादं कृत्वा सर्वान् तान् शत्रून् व्यापादय ।
कौलिक आह सुभगे ! कियन्मात्रास्तु एते (ष) तव पितुः
शत्रवः । तद्दिश्वस्ता भव, क्षणेनापि सुदर्शनचक्रेण सर्वान्
तिलशः खण्डयिष्यामि । अथ गच्छता कालेन सर्वदेशं
शत्रुभिः उदास्य, (स) स राजा प्राकारशेषः कृतः । तथापि
वासुदेवरूपधरं कौलिकमजानन् राजा नित्यमेव विशेषतः
कर्पूरागुरुकस्तूरिकादिपरिमलविशेषान् नानाप्रकारवस्त्रपुष्प-
भक्ष्यपेयांश्च प्रेषयन् दुहितृमुखेन तस्मूचे । भगवन् ! प्रभान्
नूनं स्थानमङ्गो (ह) भविष्यति, यतो यवसेन्धनक्षयः सञ्जातः
तथा सर्वोऽपि जनः प्रहारैः जर्जरितदेहः संवृत्तो योद्धुमक्षमः,
प्रचुरो मृतश्च । तदेवं ज्ञात्वा अत्र काले यदुचितं भवति

(व) विग्रहं युद्धम् ।

(श) सम्बोध्यः सम्यक् ज्ञापनीयः ।

(ष) कियन्मात्राः कियत्परिमाणाः सामान्याः इत्यर्थः ।

(स) उदास्य उच्छिद्येत्यर्थः । प्राकारशेषः प्राचीरमात्रावशिष्टः ।

(ह) स्थानमङ्गः वासस्थानच्युतिः वासस्थानमपि शत्रुभिरधिकरिष्यते इति भावः ।

यवसेति यवमानां घासानाम् इन्धनानां काष्ठानाञ्च क्षयः तृणकाष्ठादीनामपि शत्रुभि-
रधिकृतत्वात् दुर्लभत्वं ज्ञातम् ।

तद्विधेयमिति । तच्छ्रुत्वा कौलिकोऽपि अचिन्तयद् यत्
स्थानभङ्गे जाते मम अनया सह वियोगो भविष्यति तस्मात्
गरुडमारुह्य सायुधमात्मानमाकाशे दर्शयामि । कदाचित्
मां वासुदेवं मन्यमानाः ते साशङ्का राक्षो योद्धृभिः हन्यन्ते ।
उक्तञ्च ।

निर्विषेणापि सर्पेण कर्त्तव्या मङ्गती फणा ।

विषं भवतु मा भूयात् फणाटोपो भयङ्करः ॥ २२५ ॥

अथ (च) यदि मम स्थानार्थम् उद्यतस्य मृत्युः भविष्यति
तदपि सुन्दरतरम्, (क) उक्तञ्च,

गवामर्थे ब्राह्मणार्थे स्वाम्यर्थे स्त्रीकृतेऽथवा ।

स्थानार्थे यस्यजेत् प्राणांस्तस्य लोकाः सनातनाः ॥ २२६ ॥

चन्द्रे मण्डलसंस्थे विगृह्यते राहुणा दिनाधीशः ।

शरणागतेन सार्द्धं विपदपि तेजस्विनां श्लाघ्या ॥ २२७ ॥

एवं निश्चित्य प्रत्यूषे दन्तधावनं कृत्वा तां प्रोवाच ।

निर्विषेणापीति । सर्पेण निर्विषेणापि मङ्गती फणा फणवित्तारः इत्यर्थः कर्त्तव्या,
विषं भवतु अस्तु, मा भूयात् नास्तु वा, फणाटोपः फणवित्तारः भयङ्करः सर्पफणवित्तार-
दर्शनेनैव लोकाः सभयाः पलायन्ते इति भावः ॥ २२५ ॥

(च) अथ पक्षान्तरं । स्थानार्थं स्ववासरक्षार्थमित्यर्थः उद्यतस्य चेष्टमानस्य ।

(क) सुन्दरतरं भद्रतरम् ।

गवामिति । यः नरः गवामर्थे गोरक्षार्थं ब्राह्मणार्थं ब्राह्मणरक्षार्थं स्वाम्यर्थे स्वामि-
रक्षार्थम् अथवा स्त्रीकृते स्त्रीनिमित्तं स्त्रीरक्षार्थमित्यर्थः तथा स्थानार्थे स्थानरक्षार्थं प्राणान्
त्यजेत् तस्य सनातनाः अक्षयाः लोकाः भवन्तीति शेषः । चिरं स्वर्गवासी भवतीति
भावः ॥ २२६ ॥

चन्द्रे इति । चन्द्रे मण्डलसंस्थे स्वमण्डलवर्त्तिनि अमावस्यायामिति भावः । दिना-
धीशः दिनकरः राहुणा विगृह्यते योध्यते । शरणागतं चन्द्रं रक्षितुं सूर्यः राहुणा सह
योध्यते इत्यर्थः सूर्यगृहणं भवतीति भावः । तस्मात् शरणागतेन सार्द्धं तेजस्विनां
मङ्गतां विपदपि श्लाघ्या प्रशस्या । आर्यावृत्तम् ॥ २२७ ॥

सुभगे ! समस्तैः शत्रुभिः हतैः अन्नं पानं च आस्वादयिष्यामि । किं बहुना त्वयापि सह सङ्गमं ततः करिष्यामि । परं वाच्यस्त्वया आत्मपिता यत् प्रभाति प्रभूतेन सैन्येन सह नगरात् निष्क्रम्य योद्धव्यम्, अहं च आकाशस्थित एव सर्वान् तान् निस्तेजसः करिष्यामि पश्चात् सुखेन भवता हन्तव्याः । यदि पुनरहं तान् स्वयमेव सूदयामि (ख) तत् तेषां पापात्मनां वैकुण्ठीया गतिः स्यात् । तस्मात् ते तथा कर्त्तव्या यथा पलायन्तो हन्यमानाः स्वर्गं न गच्छन्ति । सापि तदाकर्ण्य पितुः समीपं गत्वा सर्वं वृत्तान्तं न्यवेदयत् । राजापि तस्याः वाक्यं श्रद्धान् प्रत्यूषे समुत्थाय सुसन्नद्धसैन्यो (ग) युद्धार्थं निश्चक्राम । कौलिकोऽपि मरणे कृतनिश्चयः चापपाणिर्गगन-गतिर्गरुडारूढो युद्धाय प्रस्थितः । अत्र अन्तरे भगवता नारायणेन अतीतानागतवर्त्तमानवेदिना स्मृतमात्रो वैनतेयः संप्राप्तो विहस्य प्रोक्तः । भो गरुडन् ! जानासि त्वं यन्मम रूपेण कौलिको दारुमयगरुडे समारूढो राजकन्यां कामयते । सोऽत्रवीत् । देव ! सर्वं ज्ञायते तच्चेष्टितम् । तत् किं कुमेः साम्प्रतम्, श्रीभगवान् आह, अद्य कौलिको मरणे कृतनिश्चयो विहितनियमो युद्धार्थं विनिर्गतः । स नूनं प्रधानक्षत्रियशराहतो निधनमेष्यति । तस्मिन् हते सर्वा जनो वदिष्यति यत्प्रभूतक्षत्रियैर्मिलित्वा वासुदेवो गरुडस्य निपातितः । ततः परं लोकाऽयमावयोः पूजां न करिष्यति । ततस्त्वं द्रुततरं तत्र दारुमयगरुडे संक्रमणं (घ) कुरु । अह-

(ख) सूदयामि नाशयामि ।

(ग) सुसन्नद्धसैन्यः सुसज्जितबलः ।

(घ) सङ्क्रमणम् अभिष्ठानम् ।

मपि कौलिकशरीरे प्रवेशं करिष्यामि । येन स शत्रून् व्यापा-
दयति । ततश्च शत्रुबधात् आवयोः माहात्म्यवृद्धिः स्यात् ।
अथ गरुडे तथेति प्रतिपन्ने श्रीभगवान् नारायणस्तच्छरीरे
सङ्क्रमणम् अकरोत् । ततो भगवन्माहात्मेन गगनस्थः
सः कौलिकः शङ्खचक्रगदाचापचिह्नितः क्षणादेव लीजयेव
ममस्तान् अपि प्रधानक्षत्रियान् निस्तेजसश्चकार । ततस्तेन
राज्ञा स्वतैल्यपरिवृतेन संश्रामे जिताः निहताश्च ते सर्वेऽपि
शत्रवः । जातश्च लोकमध्ये प्रवादो यथा अनेन विष्णुजामातृ-
प्रभावेण सर्वे शत्रवो निहता इति । कौलिकोऽपि तान्
हतान् दृष्ट्वा प्रसुदितमनाः गगनात् अवतीर्णः मन् यावद्राजा-
मात्यपौरलोकास्तं नगरवास्तव्यं (ड) कौलिकं पश्यन्ति
ततः पृष्टः किमेतदिति । ततः सोऽपि मूलादारभ्य सर्वं
प्राग्वृत्तान्तं न्यवेदयत् । ततश्च कौलिकमाहमानुरञ्जित-
मनसा शत्रुबधात् अघाततेजसा राज्ञा मा राजकन्या सकल-
जनप्रत्यक्षं विवाहविधिना तस्मै समर्पिता देशश्च प्रदत्तः ।
कौलिकोऽपि तथा मार्द्धं पञ्चप्रकारं (च) जीवलोकसारं विषय-
सुखमनुभवन् कालं निनाय । अतस्तु उच्यते । सुप्रयुक्तस्य
दम्भस्येति ।

तच्छ्रुत्वा करटक आह, भद्र ! अस्ति एवम् । परं तथापि
महत् मे भयम् । यतो बुद्धिमान् सञ्जीवकः रौद्रश्च सिंहः ।
यद्यपि ते बुद्धिप्रागल्भ्यं तथापि त्वं पिङ्गलकात् तं वियोजयितुम्

(ड) नगरवास्तव्यं नगरवासिनम् ।

(च) पञ्चप्रकारं पञ्चविधं पञ्चेन्द्रियाद्यमित्यर्थः । विषयाणां सक्चन्दनवनिता-
दीनां सम्भोगसुखस्य पञ्चेन्द्रियाध्यत्वादिति भावः ।

असमर्थ एव । दमनक आह, भ्रातः ! असमर्थोऽपि समर्थः
एव । उक्तञ्च,

उपायेन हि यत् कुर्यात्तत्र शक्यं पराक्रमैः ।

काक्या कनकसूत्रेण कृष्णसर्पं निपातितः ॥ २२८ ॥

करटक आह । कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ६ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् प्रदेशे महान् न्यग्रोधपादपः (क) । तत्र
वायसदम्पती प्रतिवसतः स्म । अथ तयोः प्रसवकाले वृक्ष-
विवरात् निष्क्रम्य कृष्णसर्पः सदैव तदपत्यानि भक्षयति ।
ततस्तौ (ज) निर्वेदात् अन्यवृक्षमूलनिवासिनं प्रियसुहृदं
शृगालं गत्वा ऊचतुः । भद्र ! किम् एवंविधे सञ्जाते आवयोः
कर्त्तव्यं भवति । एवं तावत् दुष्टात्मा कृष्णसर्पो वृक्षविवरात्
निर्गत्य आवयोर्बालकान् भक्षयति । तत् कथ्यतां तद्रक्षार्थं
कश्चिदुपायः ।

यस्य क्षेत्रं नदीतीरे भार्या च परसङ्गता ।

समर्पे च गृहे वासः कथं स्यात् तस्य निर्वृतिः ? ॥ २२९ ॥

अन्यच्च, सर्पयुक्ते गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः ।

उपायेनेति । उपायेन बुद्धिकौशलेन यत् कुर्यात् जनः इति शेषः तत् पराक्रमैः
न शक्यम् । तथाहि काक्या वायस्या कनकसूत्रेण कृष्णसर्पः निपातितः उपायेन हि
यच्छक्यमिति पाठान्तरम् ॥ २२८ ॥

(क) न्यग्रोधपादपः वटतृक्षः ।

(ज) निर्वेदात् विरक्तिवशात् ।

यस्येति । यस्य जनस्य नदीतीरे क्षेत्रं कृषिभूमिः, भार्याः परसङ्गता परपुरुषगामिनौ
तथा समर्पे गृहे वासश्च, तस्य कथं निर्वृतिः ? सन्तोषः स्यात्, न कथमपि
इत्यर्थः ॥ २२९ ॥

यद्ग्रामान्ते वसेन् सर्पस्तस्य स्यात् प्राणसंशयः ॥ २३० ॥

अस्माकमपि तत्र स्थितानां प्रतिदिनं प्राणसंशयः । सः
आह, न अत्र विषये स्वल्पोऽपि विषादः कार्यः । नूनं (भू) सः
लुब्धो न उपायम् अन्तरेण (ज) बध्यः स्यात् ।

उपायेन जयो यादृग् रिपोस्तादृग् न हेतिभिः ।

उपायश्चोऽल्पकायोऽपि न शूरैः परिभूयते ॥ २३१ ॥

तथाच, भक्षयित्वा बह्वन् मत्स्यानुत्तमाधममध्यमान् ।

अतिलौल्यादकः कश्चित् मृतः कर्कटकग्रहात् ॥ २३२ ॥

तौ जचतुः । कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ७ ।

अस्ति कश्चिंश्चित् वनप्रदेशे नानाजलचरसनार्थं महत्
सरः । तत्र च कृताश्रयो वक् एको वृद्धभावमुपागतो मत्स्यान्
व्यापादयितुम् असमर्थः । ततश्च क्षुत्क्षामकण्ठः सरस्तोरे
उपविष्टो मुक्ताफलप्रकरसदृशैः अश्रुप्रवाहैः धरातलमभिषिञ्चन्
हरोद । एकः कुलीरको नानाजलचरसमेतः समेत्य तस्य
दुःखेन दुःखितः सादरम् इदमूचे, माम् ! किमद्य त्वया न

सर्पेति । सर्पयुक्ते गृहे वासः स्वल्पेन संशयो नास्तीति शेषः यद्ग्रामान्ते यस्य ग्रामस्य
अन्ते सीमायां सर्पो वसेत् तस्य प्राणसंशयः स्यात् ॥ २३० ॥

(भू) नूनं निश्चितम् ।

(ज) अन्तरेण विना ।

उपायेनेति । उपायेन कौशलेन रिपोः शत्रोः यादृक् जयः स्यादिति शेषः, हेतिभिः
अस्त्रैः तादृक् न, उपायश्चो जनः अल्पकायः क्षुद्रशरीरोऽपि शूरैः बलवद्भिः न परि-
भूयते ॥ २३१ ॥

भक्षयित्वेति । बह्वन् उत्तमाधममध्यमान् मत्स्यान् भक्षयित्वा कश्चित् वक् अति-
लौल्यात् अतिचाम्पव्यात् कर्कटकग्रहात् कुलीरग्रहणेन मृतः ॥ २३२ ॥

आहारवृत्तिः अनुष्ठीयते, केवलम् अशुपूर्णनेत्राभ्यां सनिःश्वासेन स्थीयते । स आह, वत्स ! सत्यमुपलक्षितं भवता, मया हि मत्स्यादनं (ट) प्रति परमवैराग्यतया साम्प्रतं प्रायोपवेशनं (ठ) कृतं, तेनाहं समीपगतान् अपि मत्स्यान् न भक्षयामि । कुलीरकः तत्श्रुत्वा प्राह, माम् ! किं तद्वैराग्यकारणम् । सः प्राह, वत्स ! अहम् अस्मिन् सरसि जातो वृद्धिं गतश्च । तत् मया एतत् श्रुतं यत् द्वादशवार्षिकी अनावृष्टिः सम्पद्यते लग्ना (ड) । कुलीरक आह, कस्मात् तत् श्रुतम् ? वक् आह, दैवज्ञमुखात् । यतः शनैश्चरो हि रोहिणीशकटं (ढ) भित्वा भीमं शुक्रञ्च प्रयास्यति ।

उक्तञ्च, वराहमिहिरेण,

यदि भिन्ते सूर्यपुत्रो रोहिण्याः शकटमिह लोके ।

द्वादशवर्षाणि तदा न हि वर्षति वासवो भूमौ ॥ २३३ ॥

तथाच, प्राजापत्ये शकटे भिन्ने कृत्वैव पातकं वसुधा ।

भस्मास्थिशकलकीर्णा कापालिकमिव व्रतं धत्ते ॥ २३४ ॥

(ट) मत्स्यादनं मत्स्यभोजनम् ।

(ठ) प्रायोपवेशनम् अनशनव्रतम् ।

(ड) द्वादशवार्षिकी द्वादशवर्षव्यापिनी । सम्पद्यते भविष्यति । लग्ना क्रमागता ।

(ढ) शनैश्चरः शनिग्रहः । रोहिणीशकटं रोहिणीनाम नक्षत्रभेदः तस्याः शकटं रथं तत् भित्त्वा परित्यज्येत्यर्थः । भीमं भूमिसूतं मङ्गलम् । रोहिणीनक्षत्रात् मङ्गलं शुक्रं च शनैश्चरस्य गमने अनावृष्टिर्भवतीति भावः ।

यदीति । सूर्यपुत्रः शनैश्चरः यदि रोहिण्याः शकटं रथं गृह्णमित्यर्थः भिन्ते, भित्त्वा गच्छति इत्यर्थः तदा वासव इन्द्रः इहलोके संसारे भूमौ पृथिव्यां द्वादशवर्षाणि न हि वर्षति । आद्याहत्तम ॥ २३३ ॥

प्राजापत्ये इति । प्राजापत्ये प्राजापतिदेवताके शकटे रोहिणीशकटे इत्यर्थः तस्याः प्राजापतिदेवताकत्वादिति भावः । भिन्ने शनैश्चरणीति शेषः, वसुधा पृथिवी भस्मास्थि-

तथाच, रोहिणीशकटमर्कनन्दन-
 खेडिनत्ति रुधिरोऽथवा शशी ।
 किं वदामि तदनिष्टसागरे
 सर्वलोकमुपयाति संचयः ॥ २३५ ॥
 रोहिणीशकटमध्यसंस्थिते
 चन्द्रमस्यशरणीकृता जनाः ।
 कापि यान्ति शिशुपाचिताशनाः
 सूर्यतप्तभिदुराम्बुपायिनः ॥ २३५ ॥

तदेतत्सरः स्वल्पतोयं वर्त्तते । शीघ्रं शोषं यास्यति ।
 अस्मिन् शुष्के यैः सह अहं वृद्धिं गतः, सदैव क्रीडितस्व ते सर्वे
 तोयाभावात् नाशं यास्यन्ति । तत् तेषां वियोगं द्रष्टुमहम-
 समर्थः । तेनैतत् प्रायोपवेशनं कृतम् । साम्प्रतं सर्वेषां स्वल्पजला-

शकलकीर्णा भस्मभिः प्राणिदाहोत्यैरिति भावः, अस्थिशकलैः कङ्कालखण्डैः अदग्धानां
 मृतानामिति भावः कीर्णा व्याप्ता अतएव पातकं कृत्वैव कापालिकमिव व्रतं नियमं
 धत्ते धारयति कापालिका हि भस्मास्थिरवृत्तरूपं व्रतं धारयन्तीति प्रसिद्धिः । अनाहृष्ट्या
 शस्यविघातेन प्राणिनः अनाहृष्टरेणैव मरिष्यन्तीति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ २३४ ॥

रोहिणीति । अर्कनन्दनः शनिः रुधिरः मङ्गलः अथवा शशी चन्द्रः चेत्
 यदि रोहिणीशकटं भिनत्ति भित्वा गच्छतीत्यर्थः तदा किं वदामि कथयामि,
 तदनिष्टसागरे तस्मिन् अमङ्गलाम्बुधौ संचयः सर्वलोकमुपयाति प्राप्नोति ।
 रथोद्धतावृत्तम् ॥ २३५ ॥

रोहिणीति । चन्द्रमसि चन्द्रे रोहिणीशकटमध्यसंस्थिते रोहिणीशकटं गते इत्यर्थः
 अशरणीकृताः निरवलम्बनीकृता जनाः शिशुपाचिताशनाः शिशून् खवालकान् पाचितान्
 अश्रन्तीति तथोक्ताः स्वान् स्वान् शिशून् पाचयित्वा खादन्ति इत्यर्थः तथा सूर्येण तप्तानि
 भिदुराणि भेदं गतानि विनष्टप्रायाणीति भावः अम्बूनि जलानि पिबन्तीति तथाभूताः
 सन्तः कापि यान्ति वियन्ते इति भावः । रथोद्धतावृत्तं राम्यैर्नरैर्लङ्घ्यतेति
 तद्वक्षणात् ॥ २३६ ॥

शयानां जलचरा गुरुजलाशयेषु स्वस्वजनैर्नीयन्ते, केचिच्च
 (ण) मकरगोधाशिशुमारजलहस्तिप्रभृतयः स्वयमेव गच्छन्ति
 अत्र पुनः सरसि ये जलचरास्ते निश्चिन्ताः सन्ति, तेनाहं विशे-
 षात् रोदिमि यद्वीजशेषमात्रमप्यत्र न उद्हरिष्यति (त) ततः
 स तदाकर्ण्य अन्येषामपि जलचराणां तत् तस्य वचनं निवे-
 दयामास । अथ ते सर्वे भयत्रस्तमनसो मत्स्यकच्छपप्रभृतयः
 तमभ्युपेत्य पप्रच्छुः । माम् ! अस्ति कश्चिदुपायो येन अस्माकं
 रक्षा भवति । वक आह, अस्ति अस्य जलाशयस्य न अतिदूरे
 प्रभूतजलसनाथं सरः पद्मिनीखण्डमण्डितं (थ) यच्चतुर्विंश-
 त्यापि वर्षाणामवृष्ट्या न शोषमेष्यति । तद्यदि मम पृष्ठं
 कश्चिदारोहति तदहं तं तत्र नयामि । अथ ते तत्र विश्वास-
 मापन्नाः तात ! मातुल ! भ्रातः ! इति ब्रुवाणा अहं पूर्व-
 महं पूर्वमिति समन्तात् परितस्थुः । सोऽपि दुष्टाशयः क्रमेण
 तान् पृष्ठे आरोप्य जलाशयस्य नातिदूरे शिलां समासाद्य
 तस्यामाक्षिप्य स्वेच्छ्या भक्षयित्वा भूयोऽपि जलाशयं समा-
 साद्य जलचराणां मिथ्यावार्त्तासन्देशकैर्मनांसि रञ्जयन् नित्या-
 मिवाहारवृत्तिमकरोत् । अन्यस्मिन् दिने च कुलीरकेणोक्तः,
 माम् ! मया सह ते प्रथमः स्नेहसम्भाषः (द) सञ्जातः तत्
 किं मां परित्यज्य अन्यान् नयसि । तस्मात् अद्य मे प्राण-
 त्वाणं कुरु । तदाकर्ण्य सोऽपि दुष्टाशयश्चिन्तितवान् । निर्वि-

(ण) मकरेति । मकराश्च गोधाश्च शिशुमाराश्च जलहस्तिनश्च प्रभृतयो येषां तथोक्ताः
 महाजलचरा इति भावः ।

(त) उद्हरिष्यति स्यास्यति इत्यर्थः ।

(थ) पद्मिनीति । पद्मिनीनां खण्डः दलैः मण्डितम् अलङ्कृतम् ।

(द) स्नेहसम्भाषः प्रणयालापः ।

सोऽहं (ध) मत्स्यमांसादनेन । तदद्य एनं कुलीरकं व्यञ्जन-
स्थाने (न) करोमि । इति विचिन्त्य तं पृष्ठे समारोप्य तां बध्य-
शिलामुद्दिश्य प्रस्थितः कुलीरकोऽपि दूरादेवास्थिपर्वतं शिला-
अयमवलोक्य (प) मत्स्यास्थीनि परिज्ञाय तमपृच्छत्, माम् !
कियदूरे स जलाशयः, मदीयभारेण अतिश्रान्तस्त्वं तत् कथय,
सोऽपि मन्दधीर्जलचरोऽयमिति मत्वा, स्थले न प्रभवतीति
सस्मितमिदमाह । कुलीरक ! कुतोऽन्यो जलाशयः ? मम
प्राणयात्रेयम्, तस्मात् स्मर्यतामात्मनोऽभ्यष्टदेवता । त्वामपि
अस्यां शिलायां निक्षिप्य भक्षयिष्यामि । इत्युक्तवति तस्मिन्
स्ववदनदंशद्वयेन मृणालनालधवलायां (फ०) मृदुग्रीवायां
गृहीतो मृतश्च । अथ स तां वक्रीवां समादाय शनैः शनैः
तज्जलाशयमाससाद । ततः सर्वैरेव जलचरैः पृष्ठः, भोः
कुलीरक ! किं निवृत्तः त्वम् ? स मातुलोऽपि न आयातः ?
तत् किं चिरयति, वयं सर्वे सोत्सुकाः कृतेक्षणास्तिष्ठामः (ब)
एवं तैः अभिहिते कुलीरकोऽपि विहस्योवाच । मूर्खाः सर्वे
जलचरास्तेन मिथ्यावादिना वञ्चयित्वा नातिदूरे शिलातले
प्रक्षिप्य भक्षिताः । तन्मया आयुःशेषतया तस्य विश्वासघात-
कस्य अभिप्रायं ज्ञात्वा ग्रीवेयमानीता । तदलं सम्भ्रमेण (भ)

(ध) निर्विण्णः खिन्नः अनवरतभक्षणेन लपत्वादिति भावः ।

(न) व्यञ्जनस्थाने इति कुलीरकमांसेन व्यञ्जनं करोमि इत्यर्थः ।

(प) शिलाशयं शिलोपरिस्थितम् इत्यर्थः ।

(भ) मृणालधवलायां मृणालं पद्मगुल्मात् जातमतिशुभं सुकोमलं लम्बमानं वस्तु-
विशेषः तद्वत् धवला ताम् ।

(ब) कृतेक्षणाः प्रतीक्षमाणा इत्यर्थः ।

(भ) सम्भ्रमेण भवेत् ।

अधुना सर्वजलचराणां क्षेमं * भविष्यति । अतोऽहं ब्रवीमि ।
भक्षयित्वा बहून् मत्स्यानिति ।

वायस आह, भद्र ! तत् कथय कथं स दुष्टसर्पो बधमुपै-
ष्यति । शृगाल आह, गच्छतु भवान् कञ्चिन्नगरं राजाधि-
ष्ठानम् (म) तत्र कस्यापि धनिनो राजामात्यादेः प्रमादिनः
कनकसूत्रं हारं वा गृहीत्वा तत्कोटरे (य) प्रक्षिप्य येन
सर्पस्तदग्रहणेन बध्यते (र) अथ तत्क्षणात् काकः काकी
च तदाकर्ण्य आत्मेच्छयोत्पतितौ । ततश्च काकी किञ्चित्तरः
प्राप्य यावत् पश्यति तावत् तन्मध्ये कस्यचिद्राज्ञोऽन्तःपुरं (ल)
जलासन्नं न्यस्तकनकसूत्रं (व) मुक्तमुक्ताहारवस्त्राभरणं जल-
क्रीडां कुरुते । अथ सा वायसी कनकसूत्रमेकमादाय
स्वगृहाभिमुखं प्रतस्थे । ततश्च कञ्चुकिनो वर्षवराश्च तं नीय-
मानमुपलक्ष्य गृहीतलगुडाः (श) सत्वरमनुययुः । काकी अपि
सर्पकोटरे तत् कनकसूत्रं प्रक्षिप्य सुदूरमवस्थिता । अथ
यावत् राजपुरुषास्तं वृक्षमारुह्य तत् कोटरमवलोकयन्ति तावत्
क्षणसर्पः प्रसारितभोगस्तिष्ठति (ष) ततस्तं लगुडप्रहारेण

* क्षेमं कुशलम् ।

(म) राजाधिष्ठानं राज्ञा अधिष्ठितम् ।

(य) प्रमादिनः अनवहितस्य । तत्कोटरे तस्य कृष्णसर्पस्य कोटरे गतेः ।

(र) बध्यते निह्न्यते ।

(ल) अन्तःपुरम् अन्तःपुरवासी जन इत्यर्थः । जलासन्नं जलम् आसन्नं यस्मिन् तद-
यथा तथा क्रियाविशेषणमिदम् ।

(व) न्यस्तं स्थापितं कनकसूत्रं येन तथाभूतम् अन्तःपुरमित्यस्य विशेषणमिदम् ।
मुक्तेति । मुक्तानि अङ्गात् उन्मुच्य रक्षितानि मुक्ताहारवस्त्राभरणानि येन तथोक्तं सत् ।

(श) गृहीतलगुडाः लगुडहस्ताः इत्यर्थः ।

(ष) प्रसारितभोगः विस्तारितदेहः । विस्तारितफणो वा । भोगः सुखे स्त्र्यादिभ्यता-
वह्निश्च फणकाययोरित्यमरः ।

हत्वा कनकसूत्रमादाय यथाभिलषितं स्थानं गताः । बायस-
दम्पती अपि ततः परं सुखेन वसतः । अतोऽहं ब्रवीमि । उपा-
येन हि यत् कुर्यादिति । उक्तञ्च,

तत्र किञ्चिदिह बुद्धिमतामसाध्यमस्ति यत् ।

यस्य बुद्धिर्बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम् ?

वने सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः ॥ २३७ ॥

करटक आह, कथमेतत् ? स आह ।

कथा ८ ।

कस्मिंश्चिदने भासुरको नाम सिंहः प्रतिवसति स्म । अथासौ
वीर्यातिरेकात् नित्यमेव अनेकान् मृगशशकादीन् व्यापा-
दयन् न उपरराम अथ अन्येद्युस्तद्वनजाः सर्वे सारङ्गवराह-
महिषशशकादयो मिलित्वा तमभ्युपेत्य प्रोचुः । स्वामिन् ! किम-
नेन सकलमृगबधेन ? नित्यमेव यतस्तव एकेनापि मृगेण
हृत्तिर्भवति । तत् क्रियतामस्माभिः सह समयधर्मः (स)
अद्य प्रभृति तव अत्र उपविष्टस्य जातिक्रमेण प्रतिदिनमेको
मृगो भक्षणार्थं समेष्यति । एवं कृते तव तावत् प्राणयात्रा क्लेशं
विना अपि भविष्यति, अस्माकञ्च पुनः सर्वोच्छेदनं न स्यात् ।
तदेष राजधर्माऽनुष्ठेयताम् ।

उक्तञ्च, शनैः शनैश्च यो राज्यमुपभुङ्क्ते यथाबलम् ।

यस्येति । यस्य जनस्य बुद्धिरस्तीति शेषः, तस्य बलम् । निर्बुद्धेः बुद्धिहीनस्य जनस्य
बलं कुतः ? नास्त्येव बलम् इत्यर्थः । तथाहि शशकेन वने मदोन्मत्तः सिंहः निपातितः
बुद्धेति शेषः ॥ २३७ ॥

(स) समयधर्मः नियमक्रमः व्यवस्थितनियम इत्यर्थः ।

शनैरिति । यः शनैः शनैः क्रमेण इत्यर्थः यथाबलं बलमनुसृत्य राज्यं रसायन-

रसायनमिव प्राज्ञः स पुष्टिं परमां व्रजेत् ॥ २३८ ॥
 विधिना मन्त्रयुक्तेन रुद्धापि मथितापि च ।
 प्रयच्छति फलं भूमिररणीव हुताशनम् ॥ २३९ ॥
 प्रजानां पालनं शस्यं स्वर्गकोषस्य वर्द्धनम् ।
 पीडनं धर्मनाशाय पापायायशसे स्थितम् ॥ २४० ॥
 गोपालेन प्रजाधेनोर्वित्तदुग्धं शनैः शनैः ।
 पालनात्पोषणादग्राह्यं नाय्यां वृत्तिं समाचरेत् ॥ २४१ ॥
 अजामिव प्रजां मोहादयो हन्यात् पृथिवीपतिः ।
 तस्यैका जायते तृप्तिर्न द्वितीया कश्चन ॥ २४२ ॥
 फलार्थी नृपतिर्लोकान् पालयेत् यतमास्थितः ।
 दानमानादितोयेन मालाकारोऽङ्कुरानिव ॥ २४३ ॥

मिव औषधविशेषमिव उपभुङ्क्ते सः प्राज्ञः वृद्धिमान् जनः परमां महतीं पुष्टिं व्रजेत् प्राप्नोति ॥ २३८ ॥

विधिनेति । रुद्धापि कठिनापि भूमिः मन्त्रयुक्तेन सयुक्तिमहिमेन विधिना उपायैः अनुष्ठानेनेति यावत् मथिता विनोदिता कटंति भावः सती अरणी अग्निमन्यनदारुविशेष हुताशनमिव अग्निमिव फलं प्रयच्छति प्रददाति ॥ २३९ ॥

प्रजानामिति । प्रजानां पालनं राज्ञ इति शेषः शस्यं प्रशंसनीयं स्वर्गकोषस्य स्वर्ग रूपस्य धनभाण्डस्य वर्द्धनं वृद्धिकारकञ्च प्रजापालने इहलौके प्रशंसा, अन्ते च स्वर्गप्राप्तिरिति भावः । पीडनं प्रजानामिति शेषः धर्मनाशाय पापाय अयशसे अकीर्तये च स्थितं नियतम् ॥ २४० ॥

गोपालेनेति । गोपालेन गोपेन प्रजाधेनोः प्रजारूपाया गोः पालनात् रक्षणान् पोषणात् प्रतिपालनाच्च शनैः शनैः वित्तदुग्धं दुग्धरूपं वित्तं धनं याह्यं गृहणीयम् । तस्यात् न्याय्याम् न्यायात् अनपेतां युक्तियुक्तां वृत्तिं व्यवहारं समाचरेत् ॥ २४१ ॥

अजामिति । यः पृथिवीपतिः मोहात् अज्ञानात् प्रजाम् अजामिव छागीमिव हन्यन् नाशयेत्, तस्य एका वृत्तिः तात्कालिकीति भावः जायते, कश्चन द्वितीया न ॥ २४२ ॥

फलार्थीति । फलार्थी नृपतिः यतमास्थितः श्रवणान् सन् मालाकारः माली अङ्कुरा-

नृपदीपो धनस्रोहं प्रजाभ्यः संहरन्नपि ।

अन्तरस्यैर्गणैः शुभ्रैर्लक्ष्यते नैव केनचित् ॥ २४४ ॥

यथा गौर्दृश्यते काले पाल्यते च तथा प्रजाः ।

सिच्यते चीयते चैव लता पुष्पफलप्रदा ॥ २४५ ॥

यथा वीजाङ्कुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेनाभिरक्षितः ।

फलप्रदो भवेत् काले तद्वस्त्रोक्तः सुरक्षितः ॥ २४६ ॥

हिरण्यधान्यरत्नानि यानानि विविधानि च ।

तथान्यदपि यत्किञ्चित् प्रजाभ्यः स्यान्महोपतेः ॥ २४७ ॥

लोकानुग्रहकर्तारः प्रवर्द्धन्ते नरेश्वराः ।

लोकानां संक्षयाच्चैव क्षयं यान्ति न संशयः ॥ २४८ ॥

निव ह्वादीनामिति भावः लोकान् प्रजाः दानमानादितोयेन दानमानादिदूषेण जलेन पालयेत् पोषयेत् ॥ २४३ ॥

नृपदीप इति । नृपो दीप इवेति उपमितसमासः । दीपसदृशो नृपः अन्तरस्यैः शुभ्रैः गुणैः प्रजाभ्यः धनं स्रोह इव तं धनं तैलोपमं धनम् इत्यर्थः संहरन्नपि आकर्षन्नपि केनचित् जनेन नैव लक्ष्यते । प्रदीपो यथा दशया क्रमेण तैलमाकर्षन् केनापि न विभाव्यते, तथा नृपतिः स्वगुणेन प्रजाभ्यः करमाददानः न केनापि लक्ष्यते इति फलितार्थः ॥ २४४ ॥

यथेति । यथा गौः काले दृश्यते पाल्यते च तथा प्रजाः कालेन दृश्यन्ते पाल्यन्ते चेति शेषः । पुष्पफलप्रदा पुष्पाणि फलानि च प्रददातीति तथाभूता लता सिच्यते जलेन रिति शेषः चीयते च पुष्पफलादिकमिति शेषः ॥ २४५ ॥

यथेति । यथा सूक्ष्मो वीजाङ्कुरः प्रयत्नेन अभिरक्षितः पर्यवेक्षितः सन् काले फलप्रदो भवेत् सुरक्षितः सुप्रतिपालितः लोकः तद्वत् फलप्रद इति शेषः ॥ २४६ ॥

हिरण्येति । महोपतेः राज्ञः हिरण्यधान्यरत्नानि हिरण्यानि स्वर्णानि, धान्यानि, रत्नानि मणयश्च तानि विविधानि नास्त्राविधानि यानानि वाहनानि अश्वादीनि तथा अन्यत् यत् किञ्चिदपि धनं, तत्सर्वं प्रजाभ्यः स्यात् प्रजाभ्य एव सर्वाणि धनानि राज्ञा लभ्यन्ते इति भावः ॥ २४७ ॥

लोकेति । नरेश्वराः नृपतयः लोकानां प्रजानाम् अनुग्रहकर्तारः हितकारिणः सन्तः

अथ तेषां तद्वचनमाकर्ण्य भासुरक आह, अहो ! सत्यमभि-
 हितं भवद्भिः परं यदि मम उपविष्टस्य अन्नं नित्यमेव नैकः
 खापदः समागमिष्यति तन्नूनं सर्वानपि भक्षयिष्यामि । अथ
 ते तथैव प्रतिज्ञाय निर्वृतिभाजः (ह) तत्रैव वने निर्भयाः
 पर्यटन्ति । एकश्च प्रतिदिनं क्रमेण याति, वृद्धो वा, वैराग्य-
 युक्तो वा, शोकग्रस्तो वा, पुत्रकलत्रनाशभीतो वा, तेषां
 मध्यात् तस्य भोजनार्थं मध्याह्नसमये उपतिष्ठते । अथ कदा-
 चित् जातिक्रमाच्छकस्य अवसरः (क्ष) समायातः स समस्त-
 मृगैः प्रेरितोऽनिच्छन्नपि मन्दं मन्दं गत्वा तस्य बधोपायं
 चिन्तयन् वेलातिक्रमं कृत्वा व्याकुलितहृदयो यावद् गच्छति
 तावत् मार्गे गच्छता कूपः संदृष्टः । यावत् कूपोपरि (क) याति
 तावत् कूपमध्ये आत्मनः प्रतिविम्बं ददर्श, दृष्ट्वा च तेन
 हृदये चिन्तितं यद्भव्य (ख) उपायोऽस्ति, अहं भासुरकं
 प्रकोप्य स्वबुद्ध्या अस्मिन् कूपे पातयिष्यामि । अथ असी
 दिनशेषे भासुरकसमीपं प्राप्तः । सिंहोऽपि वेलातिक्रमेण
 क्षुत्क्षामकण्ठः कोपाविष्टः सृक्कणी (ग) परिलेलिहत्
 व्यचिन्तयत् । अहो ! प्रातराहाराय निःसत्त्वं वनं मया
 कर्त्तव्यम् । एवं चिन्तयतस्तस्य शशको मन्दं मन्दं गत्वा

प्रवर्द्धन्ते प्रकीर्णेन वृद्धिं गच्छन्ति । लोकानां प्रजानां संवत्सात् संवत्सरणात् क्षयं नाशं
 वान्ति गच्छन्ति च, संशयः सन्देहः नास्तीति शेषः ॥ २४८ ॥

(ह) निर्वृतिभाजः निरुद्धेगा इत्यर्थः ।

(क्ष) अवसरः समयः वार इत्यर्थः ।

(क) कूपोपरि याति कूपे दृष्टिं निक्षिपतीति भावः ।

(ख) भव्यः उत्तमः ।

(ग) सृक्कणी ओष्ठप्रान्तौ । परिलेलिहत् पुनः पुनर्लिङ्गम् ।

प्रणम्य तस्य अग्रे स्थितः । अथ तं प्रज्वलितात्मा भासुरको
भर्तृसयन्नाह, रे शशकाधम ! एकतः तावत् त्वं लघुः, प्राप्तोऽप-
रतः वेलातिक्रमेण तदस्मादपराधात् त्वां निपात्य प्रातः सकला-
न्यपि मृगकुलानि उच्छेदयिष्यामि । अथ शशकः सविनयं
प्रोवाच स्वामिन् ! न अपराधो मम, न च सत्त्वानाम्, तत्
श्रूयतां कारणम्, सिंह आह, सत्त्वरं निवेदय यावत् मम
दंष्ट्रान्तर्गतो न भवान् भविष्यतीति । शशक आह, स्वामिन् !
समस्तमृगैरव्य जातिक्रमेण मम लघुतरस्य प्रस्तावं (घ)
विज्ञाय ततोऽहं पञ्चशशकैः समं प्रेषितः । ततश्च अहमागच्छन्
अन्तराले महता केनचिदपरेण सिंहेन * विवरान्निर्गत्य
अभिहितः । रे ! क्व प्रस्थिता यूयम् ? अभीष्टदेवतां स्मरत,
ततो मयाभिहितम्, वयं स्वामिनो भासुरकसिंहस्य सकाशे
आहारार्थं समयधर्मेण गच्छामः । ततः तेन अभिहितम्, यदेवं
तर्हि मदीयमेतद्वनं मया सह समयधर्मेण समस्तैरपि
श्वापदैर्वर्जितव्यम् । चौररूपी स भासुरकः । अथ यदि
सोऽत्र राजा ततो विश्वासस्थाने चतुरः शशकानत्र धृत्वा
तमाह्वय द्रुततरमागच्छ, येन यः कश्चिदावयोर्मध्यात् परा-
क्रमेण राजा भविष्यति स सर्वानेतान् भक्षयिष्यतीति ततो-
ऽहं तेनादिष्टः स्वामिसकाशमभ्यागतः, एतत् वेलाव्यतिक्रम-
कारणम् । तदत्र स्वामी प्रमाणम् । तच्छ्रुत्वा भासुरक
आह, भद्र ! यदि एवं तत् सत्त्वरं दर्शय मे तं चौरसिंहम्,
येन अहं मृगकोपं तस्य उपरि क्षिप्त्वा स्वस्थो भवामि । उक्तञ्च,

भूमिर्मितं हिरण्यञ्च विग्रहस्य फलत्रयम् ।

(घ) प्रस्तावं भवदन्तिके आगमनप्रसङ्गम् इत्यर्थः ।

भूमिरिति । भूमिः राज्यं मिवं सुदृढं हिरण्यं स्वर्णादि धनम् एतत् विग्रहस्य युद्धं

नास्त्येकमपि यद्येषां न तं कुर्यात् कथञ्चन ॥ २४८ ॥

यत्र न स्यात् फलं भूरि यत्र च स्यात्पराभवः ।

न तत्र मतिमान् युद्धं समुत्पाद्य समाचरेत् ॥ २५० ॥

शशक आह स्वामिन् ! सत्यमिदं, स्वभूमिहेतोः परिभवाच्च युध्यन्ते क्षत्रियाः, परं स दुर्गाश्रयः, (ड) दुर्गान्निष्क्रम्य वयं तेन विष्कम्भिताः (च) । ततो दुर्गस्थो दुःसाध्यो भवति रिपुः । उक्तञ्च,

न गजानां सहस्रेण न च लक्षेण वाजिनाम् ।

यत्कृत्यं साध्यते राज्ञां दुर्गेणैकेन सिद्धयति ॥ २५१ ॥

शतमेकोऽपि सन्धत्ते प्राकारस्थो धनुर्धरः ।

तस्माद्दुर्गं प्रशंसन्ति नीतिशास्त्रविचक्षणाः ॥ २५२ ॥

पुरा गुरोः समादेशात् हिरण्यकशिपोर्भयात् ।

शक्रेण विहितं दुर्गं प्रभावादिश्वकर्मणः ॥ २५३ ॥

फलवयं युद्धजये सति एतत् वयं लभ्यते इति भावः । यदि एषां तयाणामेकमपि न अस्ति, तदा कथञ्चन तं विग्रहं न कुर्यात् ॥ २४८ ॥

यवेति । यत्र विग्रहे भूरि महत् फलं न स्यात् न लभ्यते इत्यर्थः, यत्र च विषये पराभवः पराजयः स्यात् सम्भवेत्, मतिमान् जनः तत्र युद्धं समुत्पाद्य न समाचरेत् ॥ २५० ॥

(ड) दुर्गाश्रयः दुर्गमध्यवर्ती ।

(च) विष्कम्भिताः अवरुद्धाः । दुःसाध्यः दुर्जयः ।

नेति । गजानां सहस्रेण यत् कृत्यं न साध्यते, तथा वाजिनाम् अश्वानां लक्षेण यत् कृत्यं न साध्यते, राज्ञाम् एकेन दुर्गेण तत्कार्यं सिध्यति ॥ २५१ ॥

शतमिति । एकोऽपि प्राकारस्थः दुर्गप्राचीरोपरिस्थितः धनुर्धरः शतं योधमिति जेषः सन्धत्ते योधयति इत्यर्थः । तस्मात् नीतिशास्त्रविचक्षणाः नीतिज्ञाः दुर्गं प्रशंसन्ति ॥ २५२ ॥

परेति । पुरा पूर्वदिने काले हिरण्यकशिपोः दैत्यराजस्य भयात् हेतोः शक्रेण इन्द्रेण गुरोः वृहस्पतेः समादेशात् विश्वकर्मेणः प्रभावात् विश्वकर्मेप्रभावेण दुर्गं विहितम् ॥ २५३ ॥

तेनापि च वरो दत्तो यस्य दुर्गं स भूपतिः ।
 विजयी स्यात्ततो भूमौ दुर्गाणि स्युः सहस्रशः ॥ २५४ ॥
 दंष्ट्राविरहितो नागो मदह्वीनो यथा गजः ।
 सर्वेषां जायते वश्यो दुर्गह्वीनस्तथा नृपः ॥ २५५ ॥
 तत् श्रुत्वा भासुरक आह, भद्र ! दुर्गस्थमपि दर्शय तं चौर-
 सिंहं येन व्यापादयामि । उक्तञ्च,
 जातमात्रं न यः शत्रुं रोगञ्च प्रशमं नयेत् ।
 महाबलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते ॥ २५६ ॥
 तथाच, उत्तिष्ठमानसु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता ।
 समौ हि शिष्टैराम्नाती वक्त्यन्तावामयः स च ॥ २५७ ॥
 अपिच, उपेक्षितः क्षीणबलोऽपि शत्रुः
 प्रमाददोषात् पुरुषैर्मदान्यैः ।
 साध्योऽपि भूत्वा प्रथमं ततोऽसौ
 असाध्यतां व्याधिरिव प्रयाति ॥ २५८ ॥

तेनेति । तेन इन्द्रेणापि वरः दत्तः राजभ्य इति शेषः, यस्य भूपतेः दुर्गः अस्तीति
 शेषः स भूपतिः विजयी स्यात् । ततः वरप्रदानानन्तरं भूमौ पृथिव्यां सहस्रशः
 दुर्गाणि स्युः ॥ २५४ ॥

दंष्ट्रेति । दंष्ट्राविरहितः दन्तविहीनः नागः पन्नगः यथा, मदह्वीनः गजो यथा
 सर्वेषां वश्यः जायते, तथा दुर्गह्वीनो नृपः सर्वेषां वशगो भवेदिति शेषः ॥ २५५ ॥

जातमात्रमिति । यः जातमात्रम् उत्पन्नमात्रं शत्रुं रोगञ्च न प्रशमं नयेत्
 न नाशयेदित्यर्थः स महाबलोऽपि तेनैव शत्रुणा रोगेण च वृद्धिं प्राप्य हन्यते
 विनाशयते ॥ २५६ ॥

उत्तिष्ठमान इति । पथ्यं हितम् इच्छता अभिलषता पुरुषेण उत्तिष्ठमानः उत्पद-
 मानः परः शत्रुः न उपेत्यः, हि यतः शिष्टैः साधुभिः वक्त्यन्तौ वृद्धिं गमिष्यन्तौ आमयः
 रोगः स च शत्रुश्च समौ तुल्यौ आघाती कथितौ ॥ २५७ ॥

उपेक्षित इति । मदान्यैः गर्वान्यैः पुरुषैः प्रमाददोषात् अनवधानतादृशात्

तथाच, आत्मनः शक्तिमुद्दीक्ष्य मानोत्साहञ्च यो व्रजेत् ।

बहून् हन्ति स एकोऽपि क्षत्रियान् भार्गवो यथा ॥ २५८ ॥

शशक आह, असूर्येतत्तथापि बलवान् स मया दृष्टः तत्
न युज्यते स्वामिनस्तस्य सामर्थ्यमविदित्वा गन्तुम् ।

उक्तञ्च, अविदित्वात्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः ।

गच्छन्नभिसुखो नाशं याति वज्जी पतङ्गवत् ॥ २६० ॥

यो बलात् प्रोन्नतं याति निहन्तुं सबलोऽप्यरिम् ।

विमदः स निवर्त्तेत शीर्णदन्तो गजो यथा ॥ २६१ ॥

भासुरकः आह, भोः ! किं तव अनेन व्यापारेण, दर्शय मे
तं दुर्गस्थमपि । इत्थं शशक आह, यद्येवं तर्हि आगच्छतु
स्वामी । एवमुक्त्वा अग्रे व्यवस्थितः । ततश्च तेन आगच्छता यः
कूपो दृष्टोऽभूत् तमेव कूपमासाद्य भासुरकमाह । स्वामिन् !
कस्ते प्रतापं सोढुं समर्थः । त्वां दृष्ट्वा दूरतोऽपि चौरसिंहः
प्रविष्टः स्वं दुर्गम्, तदागच्छ येन दर्शयामोति । भासुरकः
आह, दर्शय मे दुर्गम् । तदनु दर्शितस्तेन कूपः । ततः

दोषान् उपेक्षितः शत्रुः क्षीणबलोऽपि प्रथमं साध्यः प्रतीकार्थोऽपि भूत्वा ततः
उपेक्षाबलनेति भावः व्याधिरिव असाध्यताम् अप्रतिविधेयतां प्रयाति गच्छति ॥ २५८ ॥

आत्मन इति । यः आत्मनः स्वस्य शक्तिं सामर्थ्यम् उद्दीक्ष्य पर्यालोच्य मानो-
त्साहं मानरक्षार्थमुद्यमं व्रजेत् गच्छेत् कुर्यादिति भावः एकोऽपि भार्गवो यथा परशुराम
इव बहून् क्षत्रियान्, हन्ति नाशयति ॥ २५८ ॥

अविदित्वं इति । आत्मनः परस्य च शक्तिम् अविदित्वा समुत्सुकः अधीरः
सन् अभिसुखः शत्रुनभिसुखीभूय च गच्छन् वज्जी अग्नौ पतङ्गवत् शूलभ इव नाशं
याति प्राप्नोति ॥ २६० ॥

य इति । यः सबलोऽपि बलात् बलमाश्रित्य प्रोन्नतं प्रबलम् अरिं शत्रुं
निहन्तुं याति गच्छति, स शीर्णदन्तः भग्नदशनः गजो यथा विमदः चूर्णगर्वः सन्
निवर्त्तेत ॥ २६१ ॥

सोऽपि मूर्खः सिंहः कूपमध्ये आत्मप्रतिविम्बं जलमध्यगतं दृष्ट्वा सिंहनादं सुमोच । ततः प्रतिशब्देन कूपमध्याद्विगुण-
तरो नादः समुत्थितः । अथ तेन तं शब्दं मत्वा आत्मानं
तस्य उपरि प्रक्षिप्य प्राणाः परित्यक्ताः । शशकोऽपि हृष्टमनाः
सर्वमृगान् आनन्द्य तैः सह प्रशस्त्रमानो यथासुखं तत्र वने
निवसति स्म । अतोऽहं ब्रवीमि । यस्य बुद्धिर्वलं तस्येति ।

तद्यदि भवान् कथयति, तत् तत्रैव गत्वा तयोः स्वबुद्धि-
प्रभावेण मैत्रीभेदं करोमि । करटक आह, भद्र ! यदि एवं तर्हि
गच्छ, शिवास्ते पन्थानः सन्तु, यथाभिप्रेतमनुष्ठीयताम् ।
अथ दमनकः सञ्जीवकविमुक्तं (क) पिङ्गलकमवलोक्य तत्रा-
न्तरे प्रणम्याग्रे समुपविष्टः । पिङ्गलकोऽपि तमाह, भद्र !
किं चिरात् दृष्टः ? दमनक आह, न किञ्चिद्देवपादानाम-
स्माभिः प्रयोजनं, तेन अहं न आगच्छामि । तथापि राजप्रयो-
जनविनाशमवलोक्य सन्दह्यमानहृदयो व्याकुलतया स्वय-
मेव अभ्यागतो वक्तुम् । उक्तञ्च,

प्रियं वा यदि वा द्वेष्यं शुभं वा यदि वाशुभम् ।

अष्टुष्टोऽपि हितं वक्ष्येत् यस्य नेच्छेत् पराभवम् ॥ २६२ ॥

अथ तस्य साभिप्रायं वचनमाकर्ण्य पिङ्गलक आह । किं
वक्तुमना भवान् ? तत्कथ्यतां यत्कथनीयमस्ति, स प्राह देव !
सञ्जीवको युष्मत्पादानामुपरि द्रोहबुद्धिः (ज) इति विश्वास-

(क) सञ्जीवकविमुक्तं सञ्जीवकेन रहितम् ।

प्रियमिति । यो जनः यस्य पराभवं पराजयं नाशमित्यर्थः न इच्छेत्, स जनः
अष्टुष्टोऽपि तस्य जनस्य प्रियं वा यदि वा द्वेष्यम् अप्रियं, शुभं वा यदि वा अशुभं भवतु
इति शेषः हितं वक्ष्येत् कथयेत् वचनधर्तोर्येवादिक्त्वात् विधिलिङ् ॥ २६२ ॥

(ज) द्रोहबुद्धिः द्रोहे अनिष्टे बुद्धिर्यस्य तथाभूतः विद्रोहार्थित्वर्थः ।

गतस्य (भ) मम बिजने इदमाह । भो दमनक ! दृष्टा
मया अस्य पिङ्गलकस्य सारासारता (ज) तदहमेनं हत्वा सकल-
मृगाधिपत्यं त्वत्साचिव्यपदवीसमन्वितं (ट) करिष्यामि ।
पिङ्गलकोऽपि तद्वज्रसारप्रहारमदृशं दारुणं वचः समाकर्ण्य
मोहमुपगतो न किञ्चिदपि उक्तवान् । दमनकोऽपि तस्य
तमाकारमालोक्य चिन्तितवान् । अयं तावत् (ठ) सञ्जीवकनि-
वद्धरागः तन्नूनमनेन मन्त्रिणा राजा विनाशमवाप्स्यतीति ।
उक्तञ्च,

एकं भूमिपतिः करोति सचिवं राज्ये प्रमाणं यदा
तं मोहाच्छ्रुयते मदः स च मदाहास्येन निर्वेद्यते ।
निर्विष्यस्य पदं करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्पृहा
स्वातन्त्र्यस्पृहया ततः स नृपतेः प्राणेष्वभिद्रुह्यते ॥ २६३ ॥

(भ) विश्वासगतस्य विश्वस्तस्य ।

(ज) सारासारता बलाबलत्वम् ।

(ट) त्वत्साचिव्येति । तव या साचिव्यपदवी मन्त्रिपदं तत्सहितम् । मम मृगाधि-
राज्ये त्वया मन्त्रिणा भवितव्यमिति भावः ।

(ठ) सञ्जीवकेति । सञ्जीवके निवद्धः रामो येन तादृशः सञ्जीवके बहानुराग
इत्यर्थः ।

एकमिति । यदा भूमिपतिः एकं सचिवं मन्त्रिणं राज्ये प्रमाणं करोति एक-
स्मिन्नेव सचिवे सर्वराज्यभारं निक्षिपति इत्यर्थः । तदा तं सचिवं मोहात् अज्ञानात्
मदः गर्वः अहमेव सर्वेषां प्रभुरित्येवं रूप इति भावः अयमेव सचिवः
मदात् तादृशात् गर्वात् दास्येन निर्वेद्यते निर्वेदं गच्छति अहं सर्वस्य प्रभुरपि अस्य दास
इति स्वात्मावसाननां गच्छतीति भावः ततः निर्विष्यस्य निर्वेदं न तस्य सचिवस्य हृदये
स्वतन्त्रस्पृहा स्वाधीनताकाङ्क्षा पदं करोति, कथमहं स्वाधीनो भवामीति आकाङ्क्षा
नाशयते इति भावः । ततः सः स्वातन्त्र्यस्पृहया नृपतेः प्राणेषु अभिद्रुह्यते द्रोहमाचरति
राजानि निहते समैवाधिपत्यं भवेत् इति अभिलाषेण नृपतिं नाशयतीति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६२ ॥

तत् किमत्र युक्तमिति । पिङ्गलकोऽपि चेतनां समासाद्य
कथमपि तमाह दमनक ! सञ्जीवकस्तावत् प्राणसमो भृत्यः स
कथं ममोपरि द्रोहबुद्धिं करोति । दमनक आह देव ! भृत्यो
भृत्य इति अनैकान्तिकमेतत् (उ) ।

उक्तञ्च, न सोऽस्ति पुरुषो राज्ञां यो न कामयते श्रियम् ।

अशक्ता एव सर्वत्र नरेन्द्रं पर्युपासते ॥ २६४ ॥

पिङ्गलक आह, भद्र ! तथापि मम तस्य उपरि चित्त-
वृत्तिर्न विवर्तितं याति । अथवा साधु इदमुच्यते,

अनेकदोषदुष्टोऽपि कायः कस्य न वल्लभः ।

कुर्वन्नपि व्यलीकानि यः प्रियः प्रिय एव सः ॥ २६५ ॥

दमनक आह, अतएव अयं दोषः । उक्तञ्च,

यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुरारोपयति पार्थिवः ।

अकुलीनः कुलीनो वा स श्रियो भाजनं नरः ॥ २६६ ॥

अपरं केन गुणविशेषेण स्वामी सञ्जीवकं निर्गुणकमपि
निकटे धारयति (ढ) अथ देव ! यदि एवं चिन्तयसि महा-

(उ) अनैकान्तिकम् अव्याप्यवृत्तिः, यो भृत्यः स चिरमेव भृत्यत्वमभिलषति इति न,
कदाचिदपि तस्मात् आत्मानं मोचयितुं सर्वं एव यतते इति भावः ।

नेति । यः राज्ञां श्रियं न कामयते, स पुरुषो नास्ति, सर्वं एव राजश्रियं काम-
यते इत्यर्थः । सर्व्वेव सर्व्वस्मिन् प्रदेशे अशक्ताः अक्षमा एव पुरुषाः नरेन्द्रं नृपं पर्युपासने
सेवन्ते ॥ २६४ ॥

अनेकेति । अनेकदोषदुष्टोऽपि बहुभिर्दोषैरावृतोऽपि कायः देहः कस्य जनस्य न
प्रियः ? सर्व्वस्यैव प्रिय इत्यर्थः । यः प्रियः, स व्यलीकानि अप्रियाणि, व्यलीकन्वप्रियान्ते
इत्यमरः । कुर्वन्नपि प्रिय एव ॥ २६५ ॥

यस्मिन् इति । पार्थिवः नृपतिः यस्मिन् एव जने अधिकं चक्षुः आरोपयति ददाति
यम् अधिकम् आद्रियते इत्यर्थः स नरः कुलीनः अकुलीनो वा श्रियः सम्पदः भाजनं
पात्रं भवतीति शेषः ॥ २६६ ॥

(ढ) धारयति रक्षति ।

कायोऽयमनेन रिपून् व्यापादयेष्टामि, तदस्मात् न सिध्यति,
यतोऽयं शष्पभोजी देवपादानां पुनः शत्रवो मांसाग्निनः । तत्
रिपुसाधनम् (ण) अस्य साहाय्येन न भवति । तस्मादेनं दूष-
यित्वा (त) हन्यतामिति । पिङ्गलक आह,

उक्तो भवति यः पूर्वं गुणवानिति संसदि ।

तस्य दोषो न वक्तव्यः प्रतिज्ञाभङ्गभोरुणा ॥ २६७ ॥

अन्यच्च, मया अस्य तव वचनेन अभयप्रदानं दत्तम् । तत्
कथं स्वयमेव व्यापादयामि । सर्वथा सञ्जीवकोऽयं सुहृत्
अस्माकं न तं प्रति कश्चित् मन्युरिति । उक्तञ्च,

इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् ।

विषहृच्छोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं ह्नेतुमसाम्प्रतम् ॥ २६८ ॥

आदौ न वा प्रणयिनां प्रणयो विधेयो

दत्तोऽथवा प्रतिदिनं परिपोषणीयः ।

उत्क्षिप्य यत् क्षिपति तत् प्रकरोति लज्जां

भूमौ स्थितस्य पतनात् भयमेव नास्ति ॥ २६९ ॥

(ऋ) रिपुसाधनं शत्रुजयः ।

(त) दूषयित्वा दूषितं कृत्वा ।

उक्त इति । पूर्वं संसदि सभायां गुणवान् इति उक्तः कथितो भवति, प्रतिज्ञा-
भङ्गभोरुणा जनेन तस्य दोषो न वक्तव्यः ॥ २६७ ॥

(ण) मन्युः क्रोधः क्रोधकारणमिति भावः ।

इत इति । तारकासुरपौडितान् तदवधारिणी देवान् प्रति ब्रह्मण उक्तिरियं । स
दैत्यः तारकः इतः मत्तः सकाशादित्यर्थः प्राप्ता ग्रीः विलोकैश्वर्यं येन तथाभूतः, अतः
इत एव मत्त एव क्षयं ध्वंसं न अर्हति, तथाहि विषहृच्छः अपि स्वयम्
आत्मना संवर्द्ध्य ह्नेतुं हन्तुम् असाम्प्रतम् अवुक्तः । “युक्ते वे साम्प्रतं स्थाने”
इत्यमरः ॥ २६८ ॥

आदाविति । आदौ प्रथमं वा प्रणयिनां प्रणयः न विधेयः, न कर्तव्यः,

उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ? ।

अपकारिषु यः साधुः स साधुः सङ्गिरुच्यते ॥ २७० ॥

तद्द्रोहबुद्धेरपि मया अस्य न विरुद्धमाचरणीयम् । दम-
नक आह, स्वामिन् ! नैष राजधर्मो यद्द्रोहबुद्धेरपि क्षम्यते ।
उक्तञ्च,

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् ।

अर्द्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते ॥ १७१ ॥

अपरं त्वया अस्य सखित्वात् सर्वोऽपि राजधर्मः परित्यक्तः ।
राजधर्माभावात् सर्वोऽपि परिजनो विरक्तिं गतः, यः सञ्जी-
वकः शष्पभोजी, भवान् मांसादः तव प्रकृतयश्च । यत्तव अवध्य-
व्यवसायवाह्यं (द) कुतस्तासां मांसाशनम् । यद्द्रहिताः ताः
(ध) त्वां त्यक्त्वा यास्यन्ति । ततोऽपि त्वं विनष्ट एव अस्य

अथवा दत्तः प्रणय इति शेषः प्रतिदिनं परिपोषणीयः रक्षणैयः । प्रथमं तावत्
प्रणयो न कर्तव्यः कृतश्चेत् न त्याज्य इति भावः । उत्तुलिष्य उत्तुलिष्य चिपतीति
यत् तत् लज्जां प्रकरोति जनयति, भूमौ स्थितस्य जनस्य पतनात् भयमेव नास्ति,
कस्यापि वर्डनं कृत्वा अधःपतनात् वर्डनाकरणमेव वरमिति भावः ॥ २६६ ॥

उपकारिष्विति । यः उपकारिषु जनेषु साधुः, तस्य साधुत्वे गुणः कः ? न
कोऽपीत्यर्थः । यः अपकारिषु साधुः स एव सङ्गिः साधुः उच्यते ॥ २७० ॥

तुल्यार्थमिति । यः तुल्यार्थं तुल्यप्रयोजनं तुल्यसामर्थ्यं तुल्यजनं मर्मज्ञम्
आशयज्ञं हिंसाभिज्ञमिति भावः, व्यवसायिनम् उद्युक्तम् अतएव अर्द्धराज्यहरं
राज्यार्द्धहारित्वेन सन्भाव्यमानमिति भावः भृत्यं न हन्यात्, स हन्यते तेनैव भृत्येनेति
शेषः ॥ १७१ ॥

(द) मांसादः मांसभोजी मांसभोजिनश्च एकवचनान्तपक्षे अनुप्रत्ययः बहुवचनान्त-
पक्षे कृप्प्रत्ययो बोध्यः । यत् मांसाशनं तव अवध्यव्यवसायात् वाह्यं वह्निस्थितं बध-
व्यवसायराहित्येन मांसस्य दुष्प्रापत्वादिति भावः ।

(ध) यद्द्रहिताः येन मांसेन रक्षिताः । ताः प्रकृतयश्च समानादयः अनुचरवर्गाः इति
भावः ।

सङ्गत्या पुनस्ते न कदाचित् आखेटके (न) मतिः भविष्यति ।
उक्तञ्च,

यादृशैः सेव्यते भृत्यैर्यादृशांश्चोपसेवते ।

कदाचिन्नात्र सन्देहस्तादृक् भवति पूरुषः ॥ २७२ ॥

तथाच, सन्तसायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते

मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते ।

स्वातौ सागरशुक्तिकुक्षिपतितं तज्जायते मौक्तिकं

प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संवासतो जायते ॥ २७३ ॥

तथाच, असतां सङ्गदोषेण साधवो यास्मि विक्रियाम् ।

दुर्योधनप्रसङ्गेन भीष्मो गोहरणे गतः ॥ २७४ ॥

अतएव सन्तो नीचसङ्गं वर्जयन्ति । उक्तञ्च,

न ह्यविज्ञातशीलस्य प्रदातव्यः प्रतिश्रयः ।

(न) अस्य सञ्जीवकस्य सङ्गत्या संसर्गेण, ते तव आखेटके मृगयायां मतिर्न भविष्यतीति सम्बन्धः ।

यादृशैरिति । यादृशैः भृत्यैः सेव्यते प्रभुरिति शेषः, यादृशांश्च भृत्यानि शेषः उपसेवते पालयति पूरुषः तादृशगुणसम्पन्नः भवति, अत्र विषये कदाचित् सन्देहः न भवतीति शेषः ।

सन्तसायसीति । सन्तप्ते अयसि लौह्ये संस्थितस्य पयसः जलस्य नामापि न ज्ञायते, सद्य एव शुक्लतादिति भावः, तदेव पयः नलिनीपत्रस्थितं पद्मिनीपत्राशसंस्थितं सत् मुक्ताकारतया मौक्तिकवत् । इत्यर्थः राजते शोभते । तत् पयः स्वातौ स्वाति-नक्षत्रे सागरस्य शुक्तेः कुक्षिपतितम् अश्वत्थारनिपतितं सत् मौक्तिकं जायते । तस्मान् संवासतः संसर्गात् प्रायेण अधमः मध्यमः उत्तमस्य गुणः जायते । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ २७३ ॥

असतामिति । साधवः असतां दुर्जनानां सङ्गदोषेण विक्रियां विकारं यास्मि । तथाहि भीष्मः दुर्योधनप्रसङ्गेन दुर्योधनसंसर्गेण गोहरणे उत्तरगोत्रे गतः ॥ २७४ ॥

नहीति । अविज्ञातशीलस्य अज्ञातपरिवस्य जनस्य प्रतिश्रयः आश्रयः न हि

मत्कुणस्य च दोषेण हता मन्दविसर्पिणी ॥ २७५ ॥
पिङ्गलक आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ६ ।

अस्ति कस्यचित् महीपतेः कस्मिंश्चिन् स्थाने मनोरमं शयन-
स्थानम् । तत्र शुक्लतरपटयुगलमध्यसंस्थिता (प) मन्दविस-
र्पिणी नाम श्वेता यूका (फ) प्रतिवसति स्म । सा च तस्य
महीपतेः रक्तमास्वादयन्ती सुखेन कालं नयमाना तिष्ठति ।
अन्येद्युश्च तत्र शयने कचिद्भ्राम्यन् अग्निमुखो नाम मत्-
कुणः समायातः । अथ तं दृष्ट्वा सा विषस्वदना प्रोवाच,
भो अग्निमुख ! कुतस्त्वमत्र अनुचितस्थाने समायातः, तद्या-
वत् न कश्चिद्वेत्ति तावत् शीघ्रं गम्यतामिति । स आह भग-
वति ! गृहागतस्य असाधोरपि नैतत् युज्यते वक्तुम् । उक्तञ्च,
एह्यागच्छ समाश्रसासनमिदं कस्माच्चिराद्दृश्यसे
का वार्त्तान्वतिदुर्बलोऽसि कुशलं प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात् ।
एवं नीचजनेऽपि युज्यति गृहं प्राप्ते सतां सर्वदा
धर्मोऽयं गृहमेधिनां निगदितः स्मार्त्तेर्लघुः स्वर्गदः ॥ २७६ ॥

प्रदातव्यः तथाहि मत्कुणस्य शय्याकौटविशेषस्य दोषेण मन्दविसर्पिणी हता विना-
शिता ॥ २७५ ॥

(प) तत्र शयनस्थाने । शुक्लंति । शुक्लतरम् अतिशुक्लं यत् पटयुगलं वस्त्रयुगलं
तन्मध्यसंस्थिता ।

(फ) यूका मत्कुणविशेषः ।

एहीति । एहि आगच्छ, समाश्रस समाश्रसो भव, आसनमिदम् उपविशेति भावः ।
कस्मात् चिरात् दृश्यसे ? नु भोः का वार्त्ता ? कः संवादः ? अतिदुर्बलोऽसि, कुशलं
तवेति शेषः, ते तव दर्शनात् प्रीतोऽस्मि । नीचजनेऽपि गृहं प्राप्ते सति सतां साधूनां
सर्वदा एवम् उक्तप्रकारम् आलपनमिति शेषः युज्यते । स्मार्त्तः स्मृतिविशारदैः पण्डितैः

अपरं मया अनेकमानुषाणामनेकविधानि रुधिराणि
आस्वादितानि आहारदोषात् कटुतिक्तकषायास्त्वरसास्वादानि
न च मया कदाचिन्मधुररक्तं समास्वादितम् । तद्यदि त्वं प्रसादं
करोषि, तदस्य नृपतेर्विविधव्यञ्जनान्नपानचोषलेह्यस्वादाहा-
रवशादस्य शरीरे यत् मिष्टं रक्तं सञ्जातं, तदास्वादनेन सौख्यं
सम्पादयामि जिह्वया इति । उक्तञ्च,

रङ्गस्य नृपतेर्वापि जिह्वासौख्यं समं स्मृतम् ।

तन्मात्रञ्च स्मृतं सारं तदर्थं यतते जनः ॥ २७७ ॥

यद्येव न भवेत्लोके कर्म जिह्वाप्रतुष्टिदम् ।

तन्न भृत्यो भवेत् कश्चित् कस्यचिद्वशगोऽथवा ॥ २७८ ॥

यदसत्यं वदेत् मर्त्यो यद्वासेव्यञ्च सेवते ।

यन्नच्छति विदेशञ्च तत्सर्वमुदरार्थतः ॥ २७९ ॥

तत् मया गृहागतेन (व) बुभुक्षया पीड्यमानेन त्वत्सका-
शाद्भोजनम् अर्थनीयम् (भ) तन्न त्वया एकाकिन्या अस्य भूपतेः
रक्तभोजनं कर्तुं युज्यते । तत् श्रुत्वा मन्दविसर्पिणी आह, भोः !

गृहमेधिनां गृहिणाम् अयं स्वर्गदः स्वर्गसाधनं लघुः सामान्यो धर्मः निगदितः कथितः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २७६ ॥

रङ्गस्यति । रङ्गस्य दरिद्रस्य नृपतेश्चापि जिह्वासौख्यं रसनासुखं समं तुल्यं स्मृतम्
यदर्थं जनः यतते तन्मात्रं वस्तु सारम् स्मृतम् ॥ २७७ ॥

यदीति । यदि लोके जगति जिह्वाप्रतुष्टिदं रसनासलोपप्रदं कर्म नैव भवेत्,
तत तदा कश्चित् जनः कस्यापि वशगः बाध्यः भृत्यः न भवेत् । सर्व एव जिह्वाप्रतुष्टये
लोकस्य वशगो भवतीति भावः ॥ २७८ ॥

यदिति । मर्त्यः मानवः यत् असत्यं वदेत्, यद्वा असेव्यं जनं नीचमिति भावः
सेवते, यच्च विदेशं गच्छति, तत् सर्वम् उदरार्थतः उदरपोषणार्थमेव इत्यर्थः ॥ २७९ ॥

(व) गृहागतेन अतिथिना ।

(भ) अर्थनीयं प्रार्थनीयम् ।

मत्कुण ! अहमस्य नृपतेर्निद्रावशं गतस्य रक्तमास्वादयामि, पुनः
त्वम् अग्निमुखः चपलश्च, तत् यदि मया सह रक्तपानं करोषि
तत्तिष्ठ । अभीष्टतरं रक्तमास्वादय । सोऽब्रवीत्, भगवति !
एवं करिष्यामि, यावत्त्वं न आस्वादयसि प्रथमं नृपरक्तं, तावत्
मम देवगुरुकृतः (म) शपथः स्याद् यदि तत् आस्वादयामि ।
एवं तयोः परस्परं वदतोः स राजा तच्छ्रयनमासाद्य प्रसुप्तः ।
अथ असौ मत्कुणो जिह्वालौल्यप्रकटौत्सुक्यात् (य) जाग्रतमपि
तं महीपतिम् अदशत् । अथवा साधु इदमुच्यते,

स्वभावो नोपदेशेन शक्यते कर्तुमन्यथा ।

सुतप्तमपि पानीयं पुनर्गच्छति शीतताम् ॥ २८० ॥

यदि स्याच्छीतलो वक्त्रिः शीतांशुर्दहनात्मकः ।

न स्वभावोऽत्र मर्त्यानां शक्यते कर्तुमन्यथा ॥ २८१ ॥

अथ असौ महीपतिः सूच्यविद् इव तच्छ्रयनं त्यक्त्वा
तत्क्षणादेव उत्थितः । अहो ! ज्ञायतामत्र प्रच्छादनपटे
मत्कुणो, यूका वा, नृनं तिष्ठति येन अहं दष्ट इति । अथ ये
कञ्चुकिनस्तत्र स्थितास्ते सत्वरं प्रच्छादनपटं गृहीत्वा सूक्ष्म-
दृष्ट्या वीक्षां चक्रुः । अत्रान्तरे स मत्कुणः चापल्यात् खट्वान्तं

(म) देवगुरुकृतः देवान् गुरुन् उद्दिश्य यः क्रियते स इत्यर्थः ।

(य) जिह्वेति । जिह्वाया लौल्यात् चापल्यात् यत् प्रकटं महत् औत्सुक्यं
तस्मात् ।

स्वभाव इति । स्वभावः उपदेशेन अन्यथा कर्तुं न शक्यते । तथाहि सुतप्तमपि
पानीयं पुनः शीततां गच्छति तस्य शीतप्रकृतिकत्वादिति भावः ॥ २८० ॥

यदीति । यदि वक्त्रिः अग्निः शीतलः, तथा शीतांशुश्चन्द्रः दहनात्मकः
दहनकारी स्यात्, तथापि अत्र संसारं मर्त्यानां स्वभावः अन्यथा कर्तुं न
शक्यते ॥ २८१ ॥ .

प्रविष्टः सा मन्दविसर्पिणी अपि वस्त्रसम्यन्तर्गता तैर्दृष्टा व्यापा-
दिता च । अतोऽहं ब्रवीमि, न हि अविज्ञातशीलस्येति । एवं
ज्ञात्वा त्वया एषः बध्यः । नो चेत् त्वां व्यापादयिष्यति ।

उक्तञ्च, त्यक्ताश्चाभ्यन्तरा येन वाह्याश्चाभ्यन्तरीकृताः ।

स एव मृत्युमाप्नोति यथा राजा ककुद्द्रुमः ॥२८२॥

पिङ्गलक आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा १० ।

कस्मिंश्चित् वनप्रदेशे चण्डरवो नाम शृगालः प्रतिवसति
स्म । स कदाचित् क्षुधाविष्टो जिह्वालौल्यात् नगरान्तरे
प्रविष्टः । अथ तं नगरवासिनः सारमेया (र) अवलोक्य
सर्वतः शब्दायमानाः परिधाय (ल) तीक्ष्णदंष्ट्राग्रैर्भक्षितु-
मारब्धाः । सोऽपि तैः भक्ष्यमाणः प्राणभयात् प्रत्यासन्नरजक-
गृहं प्रविष्टः । तत्र च नीलीरसपरिपूर्णमहाभाण्डं सज्जी-
कृतमासीत् । तत्र सारमेयैः आक्रान्तो भाण्डमध्ये पतितः ।
अथ यावत् निष्क्रान्तस्तावत् नीलीवर्णः सज्जातः । तत्र अपरे
सारमेयास्तं शृगालमजानन्तो यथाभीष्टदिशं जग्मुः, चण्डरवो-
ऽपि दूरतरं प्रदेशमासाद्य काननाभिमुखं प्रतस्थे न च नीलवर्णेन
कदाचित् निजरङ्गः (व) त्यज्यते ।

त्यक्ता इति । येन जनेन आभ्यन्तरा आत्मीयाः स्वजना इत्यर्थः त्यक्ता तथा वाह्याः
अपरे अस्वजना इत्यर्थः अभ्यन्तरीकृताः आत्मीयत्वेन परिगृहीता इति भावः स एव
राजा ककुद्द्रुमः यथा मृत्युमाप्नोति ॥ २८२ ॥

(र) सारमेयाः कुङ्कुमाः ।

(ल) परिधाय धावित्वा ।

(व) निजरङ्गः स्ववर्णः ।

उक्तञ्च, वज्रलेपस्य मूर्खस्य नारीणां कर्कटस्य च ।

एको ग्रहस्तु मौनानां नीलीमद्यपयोर्यथा ॥ २८३ ॥

अथ तं हरगलगरलतमालसमप्रभमपूर्वं (श) सत्त्वमव-
लोक्य सर्वे सिंहव्याघ्रदीपिष्ठकप्रभृतयोऽरण्यनिवासिनो भय-
व्याकुलितचित्ताः समन्तात् पलायनक्रियां कुर्वन्ति, कथयन्ति
च, न ज्ञायतेऽस्य कीदृश्विचेष्टितं पौरुषञ्च, तद्दूरतरं गच्छामः ।
उक्तञ्च,

न यस्य चेष्टितं विद्यात् न कुलं न पराक्रमम् ।

न तस्य विश्वसेत् प्राज्ञा यदौच्छेच्छिद्यमात्मनः ॥ २८४ ॥

चण्डरवोऽपि तान् भयव्याकुलितान् विज्ञाय इदमाह,
भोः भोः खापदाः ! किं यूयं मां दृष्ट्वैव सन्त्वस्ता व्रजथ ?
तन्न भेतव्यम्, अहं ब्रह्मणा अद्य स्वयमेव सृष्ट्वाभिहितः—यत्
खापटानां मध्ये कशिद्राजा नास्ति, तत् त्वं मया अद्य सर्व-
खापटप्रभुत्वेऽभिषिक्तः ककुद्द्रुमाभिधस्ततो (ष) गत्वा क्षिति-

वञ्चेति । वज्रलेपस्य वज्रमयप्रलेपस्य, मूर्खस्य, नारीणां कर्कटस्य कुलीरस्य मौनानां
भक्त्यानाञ्च नीलीमद्यप्योर्यथा नीलवर्णमद्यपयिनोरिव एकस्तु एक एव तुकारोऽवाव-
धारणार्थः । ग्रहः ग्रहणम् आग्रहश्च वज्रलेपलिप्तात् वस्तुनः कदाचिदपि वञ्चनपविमुक्तिः
स्यात् । कर्कटमौनयोः दशनायेण ग्रहणं तथा नीलवर्णस्य सङ्गे ततो विमुक्तिरतिदुष्करा ।
मूर्खेनारीमद्यपानाञ्च आग्रहो न प्रबोधोपशमनौय इति भावः ॥ २८३ ॥

(श) हरति । हरस्य शम्भोः गत्वि कण्ठे यत् गरलं कालकृतमित्यर्थः तत् तमालं
तदाख्यवृक्षपुष्पञ्च तयोः समा प्रभा यस्य तयाभूतम् ।

नेति । यस्य जनस्य चेष्टितम् आचरणं न, कुलं वंशं न, तथा पराक्रमञ्च न
विद्यात्, प्राज्ञो बुद्धिमान् जनः यदि आत्मनः श्रियं सम्पदं कल्याणमित्यर्थः इच्छेत्
अभिलषेत् तदा तस्य अज्ञातचेष्टितकुलपराक्रमस्य जनस्य न विश्वमेत् न विश्वासं
कुर्यात् ॥ २८४ ॥

(ष) ककुद्द्रुमाभिधः ककुद्द्रुमनामा ।

तले तान् सर्वान् परिपालयेति—ततोऽहमत्रागतः । तन्मम क्वचच्छायायां (स) सर्वैरेव श्वापदैर्वर्तितव्यम् । अहं ककुद्-द्रुमो नाम राजा त्रैलोक्योऽपि सञ्जातः । तत्श्रुत्वा सिंहव्याघ्र-पुरःसराः श्वापदाः स्वामिन् ! प्रभो ! समादिशेति वदन्तस्तं परिवव्रुः । अथ तेन सिंहस्य अभात्यपदवी प्रदत्ता, व्याघ्रस्य शय्यापालत्वं, द्वीपिनः ताम्बूलाधिकारो, वृकस्य द्वारपालक-त्वम्, ये च आत्मीयाः शृगालाः तैः सह आलापमात्रमपि न करोति । शृगालाः सर्वेऽपि अर्द्धचन्द्रं (ह) दत्त्वा निःसारिताः । एवं तस्य राज्यक्रियायां वर्त्तमानस्य ते सिंहादयो शृगान् व्यापाद्य तत्पुरतः प्रक्षिपन्ति । सोऽपि प्रभुधर्मेण मर्षेण तान् प्रविभज्य प्रयच्छति । एवं गच्छति काले, कदाचित् तेन सभागतेन दूरदेशे शब्दायमानस्य शृगालहृन्दस्य कोलाहलोऽप्यावि । तं शब्दं श्रुत्वा पुलकिततनुः, आनन्दाश्रु-परिपूर्णनयनः उत्थाय तारस्वरेण (ज) विरोतुमारब्धवान् । अथ ते सिंहादयस्तं तारस्वरमाकर्ण्य शृगालोऽयमिति मत्वा सलज्जमधोमुखाः क्षणमेकं स्थित्वा भिद्यः प्रोचुः, भो ! वाहिताः (क) वयमनेन क्षुद्रशृगालेन तद्वध्यतामिति । सोऽपि तटा-कर्णं पलायितुमिच्छन् तत्र स्थाने एव सिंहादिभिः खण्डशः कृतो मृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि त्यक्ताश्चाभ्यन्तरा येनेति ।

तटाकर्णं पिङ्गलक आह, भो दमनक ! कः प्रत्ययोऽत्र विषये यत् स ममोपरि दुष्टबुद्धिः । स आह, यदद्य ममाग्रे

(स) क्वचच्छायायाम् अधिराज्यं इति भावः ।

(ह) अर्द्धचन्द्रं गलहस्तमिति भावः ।

(ज) तारस्वरेण सहता स्वरं । विरोतुं शब्दितुम् ।

(क) वाहिताः कर्म कारिताः ।

तेन निश्चयः कृतो यत् प्रभाते पिङ्गलकं बधिष्यामि तदत्रैव प्रत्ययः । प्रभातेऽवसरवेलायाम् (ख) आरक्तमुखनयनः स्फुरिताधरो दिशोऽवलोकयन् अनुचितस्थानोपविष्टस्त्वां क्रूरदृष्ट्या विलोकयिष्यति । एवं ज्ञात्वा यदुचितं तत् कर्त्तव्यमिति कथयित्वा सञ्जीवकसकाशं गतः । तं प्रणम्य उपविष्टः, सञ्जीवकोऽपि सोद्देगाकारं मन्दगत्या समायान्तं तमुद्दीक्ष्य सादरतरमुवाच भो मित्र ! स्वागतम्, चिराददृष्टोऽसि, अपि शिवं भवतः ? तत् कथय येनादेयमपि तुभ्यं गृहागताय प्रयच्छामि । उक्तञ्च ।

ते धन्यास्ते विवेकज्ञास्ते सभ्या इह भूतले ।

आगच्छन्ति गृहे येषां कार्यार्थं सुहृदो जनाः ॥ २८५ ॥

दमनक आह, भोः ! कथं शिवं सेवकजनस्य ? ।

सम्पत्तयः परायत्ताः सदा चित्तमनिर्वृतम् ।

स्वजीवितेऽप्यविश्वामस्तेषां ये राजसेवकाः ॥ २८६ ॥

तथाच, सेवया धनमिच्छद्भिः सेवकैः पश्य यत् कृतम् ।

स्वातन्त्र्यं यच्छरीरस्य मूर्धे स्तदपि हारितम् ॥ २८७ ॥

(ख) अवसरवेलायां भवत्तन्निधानागमनसमये इत्यर्थः ।

ते इति । सुहृदो जनाः मित्राणीत्यर्थः कार्यार्थं येषां गृहे आगच्छन्ति, इह अस्मिन् भूतले ते जनाः धन्याः पुण्यवन्तः ते जनाः विवेकज्ञाः परमविज्ञाः इत्यर्थः तथा ते जनाः सभ्याः साधवः ॥ २८५ ॥

सम्पत्तयः इति । ये जनाः राजसेवकाः नृपकिङ्कराः, तेषां सम्पत्तयः धनानि परायत्ताः पराधीनाः, चित्तं मनः सदा सर्वस्वान् काले अनिर्वृतम् असुखि तथा स्वजीवितेऽपि निजजीवनेऽपि अविश्वासः अप्रत्ययः कदा राजा किं कुर्यादिति भावः ॥ २८६ ॥

सेवयेति । सेवया दास्येन धनमिच्छद्भिः सेवकैः दासैः यत् कृतं तदिति शेषः पश्य अवलोकय मूर्धे मूर्धे तैः शरीरस्य यत् स्वातन्त्र्यं स्वाधीनत्वं, तदपि हारितं नाशितम् । शरीरश्च ते भवत्यपि प्रभोराज्ञा पालनीयेति भावः ॥ २८७ ॥

तावज्जन्मातिदुःखाय ततो दुर्गतता सदा ।
 तत्रापि सेवया वृत्तिरहो दुःखपरम्परा ॥ २८८ ॥
 जीवन्तोऽपि मृताः पञ्च श्रूयन्ते किल भारते ।
 दरिद्रो व्याधितो मूर्खः प्रवासी नित्यसेवकः ॥ २८९ ॥
 नाश्राति स्वेच्छयौत्सुक्यादिनिद्रो न प्रबुध्यते ।
 न निःशङ्कं वचो ब्रूते सेवकोऽप्यत्र जीवति ॥ २९० ॥
 सेवा श्रवृत्तिराख्याता यैस्तैर्मिथ्या प्रजल्पितम् ।
 स्वच्छन्दं चरति श्वात्र सेवकः परशासनात् ॥ २९१ ॥
 भूशय्या ब्रह्मचर्यञ्च कृशत्वं लघुभोजनम् ।

तावदिति । जन्म तावत् प्रथममिति भावः ततः जन्मन आरभ्य सदा आजीवन-
 मिल्यर्थः दुर्गतता दरिद्रां तत्रापि दरिद्रोऽपि सेवया दास्येन वृत्तिर्जीवनम् अहो इति
 खेदमूचकमव्ययम् । दुःखपरम्परा दुःखधारा ॥२८८॥

जीवन्त इति । भारते महाभारतपुराणे इत्यर्थः दरिद्रः व्याधितः मूर्खः प्रवासी तथा
 नित्यसेवकः चिरदास एते पञ्च जीवन्तोऽपि मृताः किल मृता एव किलशब्दोऽव अवधार-
 णार्थः, श्रूयन्ते ॥२८९॥

नेति । अत्र संसारे सेवकः अपि जीवति । यः सेवकः औत्सुक्यात् उत्कण्ठावशात्
 साम्प्रतमेव प्रभुसमीपे गन्तव्यमिति उद्देगादिति भावः । स्वेच्छया न अश्राति न भच-
 यति, विनिद्रः विगतनिद्रावेश इत्यर्थः न प्रबुध्यते न जागर्ति प्रभुभयात् निद्रावशे सत्यपि
 निद्रां त्यजतीत्यर्थः तथा निःशङ्कं निर्भयं यथा तथा वचः न ब्रूते न वक्तुं शक्नोतीति
 भावः । ईदृशस्य सेवकस्य जीवनमनुचितमिति भावः ॥२९०॥

सेवेति । यैः शास्त्रकारैरिति भावः सेवा दास्यं श्रवृत्तिः कुक्कुरजीविका आख्यातः
 उक्ता, तैः मिथ्या जल्पितम् यतः आ कुक्कुरः अत्र अगति स्वच्छन्दं चरति, सेवकः
 दासः परशासनात् प्रभोरादेशात् चरतीति शेषः । तस्मात् कुक्कुरोऽपि सेवकादृ वर-
 मिति शास्त्रकाराणां सेवा श्रवृत्तिरिति मिथ्याजल्पनमिति भावः ॥२९१॥

भूशय्येति । सेवकस्य यतः सत्यासिनः यद्वत् यथा भूशय्या, ब्रह्मचर्यं सक्चन्दन-
 वनिताद्युपभोगशालित्वमिति भावः । कृशत्वं चौणकायत्वं प्रभुकार्यसम्पादनश्रमेण तपो-

सेवकस्य यतेर्यद्विशेषः पापधर्मजः ॥ २८२ ॥

शीतातपादिकष्टानि सहते यानि सेवकः ।

धनाय तानि चात्पानि यदि धर्मात् न मुच्यते ॥ २८३ ॥

मृदुनापि सुवृत्तेन सुमिष्टेनापि हारिणा ।

मोदकेनापि किं तेन ? निष्पत्तिर्यस्य सेवया ॥ २८४ ॥

सञ्जीवक आह, अथ भवान् किं वक्तुमनाः ? सोऽब्रवीत्
मित्र ! सचिवानां मन्त्रभेदं कर्तुं न युज्यते ।

उक्तञ्च, यो मन्त्रं स्वामिनो भिन्द्यात्साचिव्यसन्नियोजितः ।

स हत्वा नृपकार्यं तत् स्वयञ्च नरकं व्रजेत् ॥ २८५ ॥

येन यस्य कृतो भेदः सचिवेन महीपतेः ।

तेनाशस्त्रबधस्तस्य कृत इत्याह नारदः ॥ २८६ ॥

अनितर्क्येन चेति भावः । तथा लघुभोजनं यत्किञ्चनाश्वलमित्यर्थः अस्तीति शेषः ।
विशेषः प्रभेदः सेवकसद्व्यासिनोरिति शेषः । पापधर्मजः पापनिबन्धनः धर्मनिबन्धनश्च
सेवकः पापी यतिस्तु पुण्यवानिति भावः ॥ २८२ ॥

शीतेति । सेवकः यानि शीतातपादिकष्टानि धनाय सहते, तानि शीतातपादि-
कष्टानि अपत्यानि सहते यदि सः धर्मात् न मुच्यते न ह्रियते धनार्थं यादृशानि कष्टा-
न्यनुभूयन्ते सेवकेन धर्मार्थं ततोऽल्पाणीति भावः ॥ २८३ ॥

मृदुनेति । यस्य मोदकस्य मिष्टान्नविशेषस्य सेवया दास्येन निष्पत्तिः प्राप्तिरित्यर्थः
तेन मृदुना कोमलेन सुवृत्तेन सुवर्जुलेन सुमिष्टेन अतिमधुरेण हारिणा मनःप्रीतिकरेण
मोदकेनापि किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः यथा कथञ्चित् शाकादिनापि उदर-
पूरणं वरं न तु सेवया मिष्टान्नभोजनमिति भावः ॥ २८४ ॥

य इति । यः साचिव्ये मन्त्रित्वे सन्निवेशितः अधिष्ठापितः प्रभुवेति शेषः स्वामिनः
प्रभोः मन्त्रं गूढं परामर्शं भिन्द्यात् प्रकाशयेत् स तत् नृपकार्यं हत्वा स्वयञ्च नरकं
व्रजेत् ॥ २८५ ॥

येनेति । येन सचिवेन मन्त्रिणा यस्य महीपतेः मन्त्रभेदः कृतः, तेन मन्त्रिणा तस्य
महीपतेः अशस्त्रबधः विना शस्त्रधारणं बधः कृत इति नारदः आह । मन्त्रभेदः प्रभुबध
एवेति भावः ॥ २८६ ॥

तथापि मया तव स्नेहपाशबद्धेन मन्त्रभेदः कृतः । यतस्त्वं
मम वचनेनात्र राजकुले विश्वस्तः प्रविष्टश्च ।

उक्तञ्च, विश्वम्भादयस्य यो मृत्युमवाप्नोति कथञ्चन ।

तस्य हत्या तदुत्था सा प्राहेदं वचनं मनुः ॥ २८७ ॥

तत् तवोपरि पिङ्गलकोऽयं दुष्टबुद्धिः । कथितं च अद्य
अनेन मत्पुत्रतश्चतुष्कर्णतया (ग) यत् प्रभाते सञ्जीवकं हत्वा
समस्तमृगपरिवारं चिरात् लप्तिं नेश्यामि । ततः स मयोक्तः ।
स्वामिन् ! न युक्तमिदं यत् मितद्रोहेण जीवनं क्रियते ।
उक्तञ्च,

अपि ब्रह्मबधं कृत्वा प्रायश्चित्तेन शुध्यति ।

तदर्हेण विचौर्णेन न कथञ्चित् सुहृदद्रुहः ॥ २८८ ॥

ततस्तेनाहं सामर्षेणोक्तः (घ) । भो दुष्टबुद्धे ! सञ्जीवक-
स्तावत् शम्भोजी, वयं मांसाशिनस्तदस्माकं स्वाभाविकं वैर-
मिति । कथं रिपुरुपेक्षते । तस्मात् सामादिभिरुपायैर्हन्यते
न च हते तस्मिन् दोषः स्यात् । उक्तञ्च,

विश्वम्भादिति । यः यस्य विश्वम्भात् कथञ्चन केनापि प्रकारेण मृत्युमवाप्नोति, सा
तस्य विश्वासिनः इत्यर्थः हत्या तदुत्था यद्वचसि विश्वसः कृतस्तस्मात् जाता भवतीति
शेषः मनुः इदं वचनं प्राह ॥ २८७ ॥

(ग) चतुष्कर्णतया षट्कर्णी भवति मन्त्रः इति महाजनवाक्यात् केवलं मया सह
मन्त्रेण एतन्मन्त्रस्य चतुष्कर्णत्वमिति भावः ।

अपीति । ब्रह्मबधमपि कृत्वा तदर्हेण तदुद्योग्येन विचौर्णेन विशेषेणानुष्ठितेन प्राय-
श्चित्तेन चतुर्विंशतिवार्षिकद्वादशवार्षिकव्रतरूपेण इति भावः शुध्यति पापात् विमुक्तो
भवति जन इति शेषः । सुहृदद्रुहः मित्रद्रोही मित्रद्रोहिणो वा कथञ्चित् केनापि
प्रकारेण न शुध्यति वा शुध्यन्तीति शेषः । अत्र दुहधातोः कप्रत्यय क्तिप्रत्ययभेदेन एक-
वचनबहुवचनान्ता बोध्या ॥ २८८ ॥

(घ) सामर्षेण सकोधेन ।

दत्त्वापि कन्यकां वैरी निहन्तव्यो विपश्चिता ।

अन्योपायैरशक्यो यो हते दोषो न विद्यते ॥ २८८ ॥

कृत्याकृत्यं न मन्येत क्षत्रियो युधि सङ्गतः ।

प्रसुप्तो द्रोणपुत्रेण धृष्टद्युम्नः पुरा हतः ॥ ३०० ॥

तदहं तस्य निश्चयं ज्ञात्वा त्वत्सकाशमिहागतः । साम्प्रतं मे नास्ति विश्वासघातकदोषः । मया सुगुप्तमन्त्रस्तव निवेदितः । अथ यत् ते प्रतिभाति तत् कुरुष्वेति । अथ सञ्जीवकस्तस्य तद्वज्रपातदारुणं वचनं श्रुत्वा मोहमुपागतः । अथ चेतनां लब्ध्वा सवैराग्यमिदमाह । भोः ! साधु इदमुच्यते, दुर्जनगम्या नार्थः प्रायेणास्त्रेहवान् भवति राजा ।

कृपणानुसारि च धनं मेघो गिरिदुर्गवर्षी च ॥ ३०१ ॥

अहं हि सम्मतो राज्ञो य एवं मन्यते कुधीः ।

बलीवर्दः स विज्ञेयो विषाणपरिवर्जितः ॥ ३०२ ॥

दत्त्वंति । यः अन्योपायैः अशक्यः असाध्यः- हन्तुमिति शेषः, विपश्चिता विदुषा कन्यकां दत्त्वापि स वैरी शत्रुः निहन्तव्यः, तस्मिन् वैरिणि हते दोषो न विद्यते । येन केनापि शत्रुवधो न दोषायेति भावः ॥ २८८ ॥

कृत्यंति । युधि सङ्गतः युयुस्वरित्यर्थः क्षत्रियः वीर इति भावः कृत्याकृत्यं कर्त्तव्या- कर्त्तव्यं न मन्यते न विचारयति, तथाहि पुरा पूर्वस्मिन् काले द्रोणपुत्रेण अश्वत्थामाः प्रसुप्तः निद्रितः धृष्टद्युम्नः हतः नाशितः ॥ ३०० ॥

दुर्जनेति । नार्थः प्रायेण दुर्जनगम्याः दुर्जनानां प्राप्याः, राजा प्रायेण अस्त्रेहवान् भवति न कुवापि स्त्रिस्तृतीयर्थः धनं कृपणानुसारि, कृपणो व्ययकुण्ठः तदनुसारि तद्गमि प्रायेण भवतीति शेषः मेघः प्रायेण गिरिदुर्गवर्षी गिरौ दुर्गे दुर्गमनीये लोकानामिति शेषः स्थाने गहनादौ वर्षतीति तथोक्तः न तु उर्वरक्षेत्रादिषु मेघो वर्षतीति भावः ॥ ३०१ ॥

अहमिति । यः कुधीः कुबुद्धिः पुमान् अहं राज्ञः सम्मतः प्रियः इत्येवं मन्यते, स विषाणपरिवर्जितः अस्त्रविहीनः बलीवर्दः पुङ्गवः विज्ञेयः ॥ ३०२ ॥

वरं वनं वरं भैक्ष्यं वरं भारोपजीवनम् ।

वरं व्याधिर्मनुष्याणां नाधिकारेण सम्पदः ॥ ३०३ ॥

तदयुक्तं मया कृतं यदनेन सह मैत्री विहिता । उक्तञ्च,

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।

तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ ३०४ ॥

तथाच, मृगा मृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति

गावश्च गोभिसुरगासुरङ्गैः ।

मूर्खाश्च मूर्खैः सुधियः सुधीभिः

समानशीलव्यसनेषु सख्यम् ॥ ३०५ ॥

तद्यदि गत्वा तं प्रसादयामि, तथापि न प्रसादं यास्यति ।

उक्तञ्च, निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति

ध्रुवं स तस्यापगमे प्रशाम्यति ।

अकारणद्वेषपरो हि यो भवेत्

कथं नरस्तं परितोषयिष्यति ॥ ३०६ ॥

वरमिति । वनम् अरण्यं वरं मनाक् प्रियं, भैक्ष्यं भिक्षाशित्वं वरं मनाक् प्रियं, भारोपजीवनं भारवहनेन जीवनधारणं वरं मनाक् प्रियम् । व्याधिः रोगः वरं मनाक् प्रियम्, अधिकारेण सेवया मनुष्याणां सम्पदः न वरमिति शेषः ॥ ३०३ ॥

ययोरिति । ययोर्जनयोः सममेव वित्तं धनं, ययोः सममेव कुलम्, तयोरेव मैत्री सौहृद्यं विवाहश्च परस्परमिति भावः शुभाय भवतीति शेषः पुष्टविपुष्टयोः धनिनिर्धनयोः कुलीनाकुलीनयोश्च न तु नैव शुभायेति भावः ॥ ३०४ ॥

मृगा इति । समानशीलव्यसनेषु तुल्यचरितुल्यदुःखेषु जनेषु सख्यं मैत्र्यं भवतीति शेषः तथाहि मृगाः मृगैः, गावः गोभिः, तुरगाः अश्वाः तुरङ्गैः अश्वैः, मूर्खाः मूर्खैः तथा सुधियः सुधीभिः सङ्गं संसर्गम् अनुव्रजन्ति कुर्वन्ति ॥ ३०५ ॥

निमित्तमिति । यः निमित्तं कारणम् उद्दिश्य अनुसृत्य प्रकुप्यति कुपितो भवेति स जनः ध्रुवं निश्चितं तस्य कोपनिमित्तस्य अपगमे नाशे प्रशाम्यति शान्तिं गच्छति, यः अकारणद्वेषपरः भवेत्, नरः लोकः तं जनम् अकारणद्वेषिणमित्यर्थः कथं कैन प्रकारेण परितोषयिष्यति परितुष्टं करिष्यति ॥ ३०६ ॥

अहो ! साधु चेदमुच्यते,

भक्तानामुपकारिणां परहितव्यापारयुक्तात्मनां

सेवासंयवहारतत्त्वविदुषां द्रोहच्युतानामपि ।

व्यापत्तिः स्वलितान्तरेषु नियता सिद्धिर्भवेद्वा न वा

तस्मादम्बुपतेरिवावनिपतेः सेवा सदा शङ्किनी ॥ ३०७ ॥

तथाच, भावस्त्रिधै रूपकृतमपि द्वेष्यतां याति लोके

साक्षादन्यैरपकृतमपि प्रीतये चोपयाति ।

दुर्ग्राह्यत्वान्नृपतिमनसां नैकभावाश्रयाणां

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ ३०८ ॥

भक्तानामिति । भक्तानाम् अनुरक्तानाम् उपकारिणां परहितव्यापारे परिषां हितानुष्ठाने युक्तात्मनाम् अभिनिवेशवतां सेवायाः दास्यस्य यः संयवहारः सम्यगाचारनियमः तस्य तत्त्वविदुषां द्रोहच्युतानां परानिष्टविरतानामपि जनानां स्वलितान्तरेषु च्युतान्तःकरण-वृत्तिषु नष्टस्वभावेषु इत्यर्थः । अस्थिरस्वभावेषु च प्रभुश्रुति शेषः व्यापत्तिः विविष्टा आपद-नियता नियता अवश्यम्भाविनीत्यर्थः, सिद्धिः स्वप्रयोजनस्येति भावः भवेत् वा न वा, सिद्धिविषये सन्देहोऽस्यैवेत्यर्थः । तस्मात् अम्बुपतेरिव समुद्रस्यैव अवनीपतेः राज्ञः सेवा सदा शङ्किनी संग्रहास्पदमित्यर्थः । समुद्रसेवायां रत्नादिलाभः सन्दिग्धः प्राण-परिरक्षणन्तु प्रार्थण न घटते तद्वत् राजसेवायामिति भावः ॥ ३०७ ॥

भावस्त्रिधैरिति । भावेन भक्त्या अनुरागेणैत्यर्थः । त्रिधैः स्त्रैः हान्त्वैः जनैः उपकृत-मपि कृतः उपकारोऽपि लोके संसारं द्वेष्यताम् अप्रियताम् अनिष्टभावं याति प्राप्नोति, अन्यैः अनुरक्तैरित्यर्थः । साक्षात् समचकृतमित्यर्थः अपकृतमपि अनिष्टकरणमपि प्रीतये उपयाति च प्रीतिं जनयति च इत्यर्थः । नैकभावाश्रयाणां विविधाशयशालिनां नृपति-मनसां प्रभुचित्तानां दुर्ग्राह्यत्वात् दुर्बोधत्वात् सेवाधर्मः परिचय्यारूपो विधिः योगिना-मपि अगम्यः दुर्बोधः यतः परमगहनः अतिदुष्प्रवेशः । प्रभुचित्तं कदा कौटुशाशयं स्यात् तद् बोद्धुं न शक्यते सुतरां तेस्य हितकरणे अहितबुद्धिः अहितकरणे हितबुद्धि-जायते तस्मात् तस्मैवा अतीव दुष्करेति भावः ॥ ३०८ ॥

तत्परिज्ञातं मया यत् प्रसादम् (ङ) असहमानैः समीप-
वर्त्तिभिः एष पिङ्गलकः प्रकोपितः । तेनायं मम अदोषस्यापि
एवं वदति । उक्तञ्च

प्रभोः प्रसादमन्यस्य न सहन्तीह सेवकाः ।

सपत्न्य इव संक्रुद्धाः स्वपत्न्याः सुकृतैरपि ॥ १०८ ॥

भवति चैवं यद्गुणवत्सु समीपवर्त्तिषु गुणहीनानां न
प्रसादो भवति । उक्तञ्च,

गुणवत्तरपात्रेण क्वाद्यन्ते गुणिनां गुणाः ।

रात्रौ दीपशिखाक्कान्तिर्न भानावुदिते सति ॥ ११० ॥

दमनक आह, भो मित्र ! यद्येवं तत् नास्ति ते भयम्,
प्रकोपितोऽपि स दुर्जनैः तव वचनरचनया (च) प्रसादं
यास्यति । स आह, भोः ! न युक्तमुक्तं भवता, लघूनामपि
दुर्जनानां मध्ये वस्तुं न शक्यते, उपायान्तरं विधाय ते नूनं
घ्नन्ति । उक्तञ्च,

बहवः पण्डिताः क्षुद्राः सर्वे मायोपजीविनः ।

(ङ) प्रसादं प्रसन्नतां मयीति शेषः ।

प्रभोरिति । इह संसारे सेवकाः भृत्याः सुकृतैः स्वाचरितैरपि संक्रुद्धाः स्वभाव-
वैगित्वादिति भावः सपत्न्याः एकपत्निकाः स्त्रियः स्वपत्न्याः अन्यतरस्याः प्रसादमिव अन्यस्य
स्वभिन्नस्य स्वभिन्ने भृत्ये इति भावः । प्रभोः प्रसादं न सहन्ति न चमन्ते । सहधातो-
रात्मनेपदित्वेऽपि अतः परस्मैपदमार्षमिति बोध्यम् ॥ १०८ ॥

गुणवत्तरिति । गुणवत्तरपात्रेण अतिगुणशालिना जनेन गुणिनां गुणवतां गुणाः
क्वाद्यन्ते तिरष्कियन्ते, तथाहि रात्रौ रजन्यां दीपशिखायाः कान्तिः शोभा भवतीति
शेषः । भानौ सूर्ये उदिते सति न, यथा सूर्योदये दीपशिखा न शोभते, तथा गुणवत्तर-
सन्निधाने गुणवान् न आद्रियते इति भावः ॥ ११० ॥

(च) वचनरचनया वाक्कीशलेन ।

बहव इति । बहवः पण्डिताः कुशलाः नीतिनिपुणा इत्यर्थः क्षुद्राः नीचाः मायोप-

कुर्युः कृत्यमकृत्यं वा उष्ट्रे काकादयो यथा ॥ ३११ ॥

दमनक आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा ११ ।

अस्ति कस्मिंश्चिदनोद्देशे मदोत्कटो नाम सिंहः प्रति-
वसति स्म । तस्य च अनुचरा अन्ये द्वीपिवायसगोमायवः
(क) सन्ति । अथ कदाचित् तैः इतस्ततो भ्रमद्भिः सार्थभ्रष्टः
(ज) क्रथनको नाम उष्ट्रो दृष्टः । अथ सिंह आह, अहो !
अपूर्वमिदं सत्त्वम् । तज्ज्ञायतां किमेतदारण्यकं ग्राम्यं
वेति । तच्छ्रुत्वा वायस आह, भोः स्वामिन् ! ग्राम्योऽय-
मुष्ट्रनामा जीवविशेषस्तव भोज्यः । तत् व्यपाद्यताम् । सिंह
आह, नाहं गृहमागतं हन्मि । उक्तञ्च,

गृहे शत्रुमपि प्राप्तं विश्वस्तमकुतोभयम् ।

यो हन्यात् तस्य पापं स्याच्छतब्राह्मणघातजम् ॥ ३१२ ॥

तदभयप्रदानं दत्त्वा मत्सकाशमानीयतां येन अस्यागमन-
कारणं पृच्छामि । अथ असौ सर्वैरपि विश्वास्य अभयप्रदानं
दत्त्वा मदोत्कटमकाशमानीतः प्रणम्योपविष्टश्च । ततस्तस्य
पृच्छतस्तेनूत्सवृत्तान्तः सार्थभ्रंशसमुद्भवो (क) निवेदितः ।

जीविनः कापटिकाः सर्वे समविताः सन्त इत्यर्थः उष्ट्रे काकादयः यथा उष्ट्रं प्रति
काकादयः मिलिताश्चक्रुः तथा इत्यर्थः कृत्यं कर्तव्यम् अकृत्यम् अकर्तव्यं वा कुर्युः
कुर्वन्तीत्यर्थः । धूर्तैः सर्वं कर्तुं शक्ते इति भावः ॥ ३११ ॥

(क) द्वीपिवायसगोमायवः शार्दूलकाकशगालाः ।

(ज) सार्थभ्रष्टः यूथच्युतः ।

गृहे इति । यः विश्वस्तम् अतएव अकुतोभयं निःशङ्कं गृहे प्राप्तं गृहागतं
शत्रुमपि हन्यात् तस्य शतब्राह्मणघातजं शतब्रह्महत्याजनितं पापं स्यात् ॥ ३१२ ॥

(क) सार्थेति । सार्थभ्रंशात् स्वयं यूथच्युतः ससुद्भवः ससुवन्नः यूथभ्रंशजनितावस्था
इत्यर्थः ।

ततः सिंहेनोक्तम्, भोः क्रथनक ! मा त्वं ग्रामं गत्वा भूयो-
 ऽपि भारोद्वहनकष्टभागी भूयाः । तदत्रैव अरण्ये निर्विशङ्को
 मरकतसदृशानि शष्पाग्राणि भक्षयन् मया सह सदैव वस ।
 सोऽपि तथेत्युक्त्वा तेषां मध्ये विचरन् न कुतोऽपि भयमिति
 सुखेन आस्ते । तथान्येद्युर्मदोत्कटस्य महागजेन अरण्य-
 चारिणा सह युद्धमादत् । ततस्तस्य दन्तमुशलप्रहारैर्व्यथा
 मञ्जाता । व्यथितः कथमपि प्राणैर्न वियुक्तः । अथ शरीरा-
 सामर्थ्यात् न कुत्रचित् पदमपि चलितुं शक्नोति । तेऽपि सर्वे
 काकादयोऽप्रभुत्वेन (ज) क्षुधाविष्टाः परं दुःखं भेजुः । अथ
 तान् सिंहः प्राह, भोः । अन्विष्यतां कुत्रचित् किञ्चिद् सत्त्वं
 येन अहम् एतामपि दशां प्राप्तस्तद्वत्वा युष्मद्भोजनं सम्पा-
 दयामि । अथ ते चत्वारोऽपि भ्रमितुमारब्धा यावन्न किञ्चित्
 सत्त्वं पश्यन्ति तावदायमशृगालो परस्परं मन्त्रयतः । शृगाल
 आह, भो वायस ! किं प्रभूतभ्रान्तेन. (ट) अयमस्माकं
 प्रभोः क्रथनको विश्वस्तस्तिष्ठति । तदेनं हत्वा प्राणयात्रां
 कुर्मः वायस आह, युक्तमुक्तं भवता, परं स्वामिना तस्य
 अभयप्रदानं दत्तमास्ते न बध्योऽयमिति । शृगाल आह,
 भोः वायस ! अहं स्वामिनं विज्ञाप्य तथा करिष्ये यथा स्वामी
 वधं करिष्यति तत्तिष्ठन्तु भवन्तोऽत्रैव यावदहं गृहं गत्वा
 प्रभोराज्ञां गृहीत्वा च आगच्छामि । एवमभिधाय सत्वरं
 सिंहमुद्दिश्य प्रस्थितः । अथ सिंहमासाद्य इदमाह, स्वामिन् !
 ममस्तं वनं भ्रान्त्वा वयमागताः, न किञ्चित् सत्त्वमासादितम्,

(ज) अप्रभुत्वेन स्वयं भक्ष्याहर्णे इति भावः ।

(ट) प्रभूतभ्रान्तेन अधिकेन भ्रमणेन ।

तत् किं कुर्मो वयम् । सम्प्रति वयं बुभुक्षया पदमेकमपि प्रचलितुं न शक्नुमः । देवोऽपि पथ्याशी (ठ) वर्त्तते । तद् यदि देवादेशो भवति तत् क्रयणकपिशितेन अद्य पथ्यक्रिया (ड) क्रियते । अथ सिंहस्तस्य तद्धारुणं वचनमाकर्ण्य सकोपम् इदमाह, धिक् पापाधम ! यद्येवं भूयोऽपि वदसि ततः त्वां तत्क्षणमेव बधिष्यामि यतो मया तस्य अभयं प्रदत्तम् । तत् कथं व्यापादयामि । उक्तञ्च,

न गोप्रदानं न महीप्रदानं न चान्नदानं हि तथा प्रधानम् ।

यथा वदन्तीह बुधाः प्रधानं सर्वप्रदानेष्वभयप्रदानम् ॥ ३१३ ॥

तत् श्रुत्वा शृगाल आह, स्वामिन् ! यदि, अभयप्रदानं दत्त्वा बधः क्रियते तदा एष दोषो भवति । पुनर्यदि देवपादानां भक्त्या स आत्मनो जीवितं प्रयच्छति तन्न दोषः, ततो यदि स स्वयमेव आत्मानं बधाय नियोजयति, तद्वध्योऽन्यथा अस्माकं मध्यादेकतमो बधश्च इति, यतो देवपादाः पथ्या-
शिनः क्षुत्रिरोधादन्त्यां (ठ) दशां यास्यन्ति । तत् किमेतैः प्राणैः अस्माकं ये स्वाम्यर्थे न यास्यन्ति ? अपरं पश्चादपि अस्माभिर्वह्निप्रवेशः कार्यो, यदि स्वामिपादानां किञ्चिदनिष्टं भविष्यति । उक्तञ्च ।

(ठ) पथ्याशी पथ्यं शोणिणः आहारः यत्किञ्चन हितकरं द्रव्यं तत् अग्रासीति तथोक्तः पूर्वोक्तः यत्किञ्चित् पथ्यं भुक्त्वा स्थित इत्यर्थः ।

(ड) पथ्यक्रिया पथ्यव्यापारः ।

नेति । बुधाः विद्वांसः इह संसारे सर्वप्रदानेषु सर्वप्रकारदानेषु मध्ये अभय-
प्रदानं प्राणदानमित्यर्थः यथा प्रधानं वहन्ति, गोप्रदानं तथा न, महीप्रदानं तथा न, अन्नदानञ्च तथा प्रधानं न ॥ ३१३ ॥

(ड) क्षुत्रिरोधात् क्षुधावरोधात् क्षुधाकाले अभोजनादित्यर्थः अन्त्यां चरमाम् ।

यस्मिन् कुले यः पुरुषः प्रधानः स सर्वयत्नैः परिरक्षणीयः ।
तस्मिन् विनष्टे कुलसारभूते न नाभिषङ्गे ह्यरयो वहन्ति ॥३१४॥

तदाकर्ण्य मदीकट आह, यद्येवं तत् कुरुष्व यद्वोचते ।
तत् श्रुत्वा स सत्वरं गत्वा तान् आह, भोः ! स्वामिनो महती
अवस्था वर्त्तते तत् किं पर्यटितेन ? तेन विना कोऽत्र अस्मान्
रक्षयिष्यति । तद्वत्त्वा तस्य क्षुद्रोगात् परलोकं प्रस्थि-
तस्य आत्मशरीरदानं कुर्मो येन स्वामिप्रसादस्य अनृणतां
गच्छामः । उक्तञ्च,

आपदं प्राप्नुयात् स्वामी यस्य भृत्यस्य पश्यतः ।

प्राणेषु विद्यमानेषु स भृत्यो नरकं व्रजेत् ॥ ३१५ ॥

तदनन्तरं ते सर्वे वाय्वपूरितदृशो (ण) मदीकटं प्रणम्य
उपविष्टाः । तान् दृष्ट्वा मदीकट आह, भोः ! प्राप्तं दृष्टं वा
किञ्चित् सत्त्वम् ? अथ तेषां मध्यात् काकः प्रोवाच, स्वामिन् !
वयं तावत् सर्वत्र पर्यटिताः, परं न किञ्चित्सत्त्वमासादितं
दृष्टं वा । तदद्य मां भक्षयित्वा प्राणान् धारयतु स्वामी,
येन देवस्य आश्वासनं भवति मम पुनः स्वर्गप्राप्तिरिति (त) ।
उक्तञ्च,

यस्मिन्निति । यस्मिन् कुले वंशे यः पुरुषः प्रधानः सर्वश्रेष्ठः स्यादिति भावः, सः
सर्वैः यत्नैः परिरक्षणीयः जीवनीयः । तस्मिन् कुलसारभूते वंशप्रधानतमे विनष्टे सति
अभिषङ्गे तादृशे पराभवे । “अभिषङ्गः पराभवे” इत्यमरः । अरयोः शत्रवः न वहन्ति
इति न, अपि तु सर्वतः समाक्रामन्ति इत्यर्थः ॥ ३१४ ॥

आपदमिति । यस्य भृत्यस्य पश्यतः अवलोकयतः न तु दूरस्थितस्येति भावः ।
प्राणेषु विद्यमानेषु भूत्स्वामी आपदम् प्राप्नुयात् विपद्यते इत्यर्थः स भृत्यः नरकं व्रजेत्
प्रभुरक्षार्थं प्राणा अपि दद्या इति भावः ॥ ३१५ ॥

(ण) वाय्वपूरितदृशः अश्वपूर्णदेवा इत्यर्थः ।

(त) आश्वासनं जीवनधारणम् । स्वर्गप्राप्तिः प्रभुरक्षार्थं प्राणदानेनेति भावः ।

स्वाम्यर्थे यस्यजेत् प्राणान् भृत्यो भक्तिसमन्वितः ।

परं स पदमाप्नोति जरामरणवर्जितम् ॥ ३१६ ॥

तच्छ्रुत्वा शृगाल आह, भोः ! स्वल्पकायो (य) भवान्,
तव भक्षणात् स्वामिनस्तावत् प्राणयात्रा न भवति अपरो
दोषश्च (द) तावत् समुत्पद्यते । उक्तञ्च,

काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्लभम् ।

भक्षितेनापि किं तेन ? तृप्तिर्येन न जायते ॥ ३१७ ॥

तद्दर्शिता स्वामिभक्तिर्भवता, गतं च आनृण्यं भर्तृपिण्डस्य,
(ध) प्राप्तञ्च उभयलोके साधुवादः, तदपसर अग्रतः, अहं
स्वामिनं विज्ञापयामि । तथानुष्ठिते शृगालः सादरं प्रणम्य
उपविष्टः स्वामिन् ! मां भक्षयित्वा अद्य प्राणयात्रां विधाय
मम उभयलोकप्राप्तिं (न) कुरु । उक्तञ्च,

स्वाम्यायत्ताः सदा प्राणा भृत्यानामर्जिता धनैः ।

यतस्ततो न दोषोऽस्ति तेषां ग्रहणसम्भवः ॥ ३१८ ॥

स्वाम्यर्थे इति । यो भृत्यः भक्तिसमन्वितः प्रभौ अनुरक्तः सन् स्वाम्यर्थे प्रभुकार्यार्थं
प्राणान् त्यजेत् स जरामरणवर्जितं परं पदं स्वर्गमित्यर्थः आप्नोति ॥ ३१६ ॥

(य) स्वल्पकायः क्षुद्रदेहः ।

(द) दोषः जीवहत्याजनितं पापम् इत्यर्थः ।

काकमांसमिति । एकत इति अध्याहार्यम् एकतः काकमांसम् अभक्ष्यमिति
भावः । तदपि शुना कुक्कुरेण उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टं, यदपि स्वल्पं तदपि दुर्लभं दुष्प्रापम्
अन्यच्च येन तृप्तिः परितोषः न जायते, तेन भक्षितेनापि किं फलमिति शेषः न किमपि
इत्यर्थः ॥ ३१७ ॥

.(ध) गतं प्राप्तम् । आनृण्यम् कृणूयन्त्यम् । भर्तृपिण्डस्य स्वाम्यन्नस्य ।

(न) उभयलोके इह परत च । साधुवादः धन्यवादः ।

स्वामीति । यतः कारणात् धनैः अर्जिताः क्रीता इत्यर्थः भृत्यानां प्राणाः सदा

अथ तच्छ्रुत्वा द्वीपी आह, भोः ! साधु उक्तं भवता, पुनः
भवानपि स्वल्पकायः स्वजातिश्च, नखायुधत्वात् अभक्ष्य (प) एव ।
उक्तञ्च, नाभक्ष्यं भक्षयेत् प्राज्ञः प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

विशेषात्तदपि स्तोकं लोकहयविनाशकम् ॥ ३१८ ॥

तद्दर्शितं त्वया आत्मनः कौलीन्यम् (फ) । अथवा साधु
चेदमुच्यते,

एतदर्थं कुलीनानां नृपाः कुर्वन्ति संग्रहम् ।

आदिमध्यावसानेषु न ते गच्छन्ति विक्रियाम् ॥ ३२० ॥

तदपसर अग्रतो, येनाहं स्वामिनं विज्ञापयामि । तथा-
मुष्ठिते द्वीपी प्रणम्य मदोल्कटमाह, स्वामिन् ! क्रियताम्
अद्य मम प्राणैः प्राणयात्रा, दीयतामक्षयो वासः स्वर्गं, मम
विस्तार्यतां क्षितितले प्रभूततरं यशः । तत् नात्र विकल्पः
कार्यः । उक्तञ्च,

स्वामिनः आयत्ताः अधीनाः ततस्तस्मात् तेषां भृत्यप्राणानां ग्रहणसम्भवो हत्याक्रान्तिर्यो दोष-
न, पापं न अस्ति ॥ ३१८ ॥

(प) नखायुधत्वात् नखास्त्रत्वात् आपदा हि नखैरेव अस्त्रैः अन्यान् पशून्
हिंसन्तीति तेषां नखायुधत्वम् । नखायुधपशुभक्षणञ्च शास्त्रनिषिद्धमिति द्रष्टव्यम् ।

नाभक्ष्यमिति । प्राज्ञः पण्डितो जनः प्राणैः कण्ठगतैरपि कण्ठागतप्राणोऽपीत्यर्थः
विशेषणं तृतीया । आहाराभावे इति भावः । अभक्ष्यं शास्त्रनिषिद्धभक्षणं वस्तु न
भक्षयेत् । तदपि अभक्ष्यमित्यर्थः स्तोकम् अल्पम् उदरपरिपोषणसमर्थमित्यर्थः । विशे-
षात् विशेषेण लोकहयविनाशकम् । अटमिक्कंरत्वात् नेह लोके प्रशस्यम्, अभक्ष्यत्वात्
परलोकव्याघातकमिति भावः ॥ ३१८ ॥

(फ) कौलीन्यं सत्कुलप्रसूतत्वम् ।

एतदर्थमिति । नृपाः राजानः एतदर्थम् एतन्निमित्तं कुलीनानां महाकुलप्रसूतानां
जनानां संग्रहं कुर्वन्ति तान् पालयन्ति इत्यर्थः । यतः ते कुलीनाः आदिमध्यावसानेषु

भृतानां स्वामिनः कार्ये भृत्यानामनुवर्तिनाम् ।

भवेत् स्वर्गोऽक्षयो वासः कीर्त्तिश्च धरणीतले ॥ ३२१ ॥

तच्छ्रुत्वा क्रथनकश्चिन्तयामास, एतैः तावत् सर्वैरपि शोभ-
नानि वाक्यानि प्रोक्तानि, न च एकोऽपि स्वामिना विनाशितः,
तदहमपि प्राप्तकालं विज्ञापयामि, येन मम वचनमेते त्रयोऽपि
समर्थयन्ति (ब) । इति निश्चित्य प्रोवाच, भोः ! सत्यमुक्तं
भवता, परं भवानपि गन्धायुधः तत् कथं भवन्तं स्वामी भक्त-
यति । उक्तञ्च,

मनसापि स्वजात्यानां योऽनिष्टानि प्रचिन्तयेत् ।

भवन्ति तस्य तान्येव इहलोके परत्र च ॥ ३२२ ॥

तदपसर अग्रतो येन अहं स्वामिनं विज्ञापयामि, तथानु-
ष्ठिते क्रथनकोऽग्रे स्थित्वा प्रणम्योवाच । स्वामिन् ! एते तावद-
भक्त्या भवतां, तत् मम प्राणैः प्राणयात्रा विधीयतां येन मम
उभयलोकप्राप्तिर्भवति । उक्तञ्च,

न यज्वानोऽपि गच्छन्ति तां गतिं नैव योगिनः ।

यां यान्ति प्रोष्णितप्राणाः स्वाम्यर्थे सेवकोत्तमाः ॥ ३२३ ॥

कदापौत्यर्थः विक्रियां भावान्तरं न गच्छन्ति न प्राप्नुवन्ति समभावेनैव तिष्ठन्तीति
भावः ॥ ३२० ॥

सूतस्मामिति । स्वामिनः कार्ये कार्यार्थमित्यर्थः भृतानां दत्तप्राणानाम्
अनुवर्तिनाम् अनुरक्तानां भृत्यानां स्वर्गे अक्षयो वासः, धरणीतले कीर्त्तिश्च
भवेत् ॥ ३२१ ॥

(ब) समर्थयन्ति सम्पुष्टं कुर्वन्ति सम्यक् स्पृहयन्ति वा ।

मनसि । यः मनसापि का कथा कार्येणेति भावः स्वजात्यानां स्वजातीयानाम्
अनिष्टानि प्रचिन्तयेत् तस्य इह लोके परत्र च परलोके च तान्येव अनिष्टानि
भवन्ति ॥ ३२२ ॥

नेति । सेवकेषु भृत्येषु उत्तमाः श्रेष्ठाः स्वाम्यर्थे प्रोष्णिताः परित्यक्ताः प्राणाः

एवमभिहिते ताभ्यां शृगालचित्रकाभ्यां (भ) विदारितो-
भयकुक्षिः क्रथनकः प्राणान् अत्यासीत् । ततश्च तैः क्षुद्रपण्डितैः
सर्वैर्भक्षितः । अतोऽहं ब्रवीमि । बहवः पण्डिताः क्षुद्राः इति ।

तद् भद्र ! क्षुद्रपरिवारोऽयं ते राजा, मया सम्यग्ज्ञातः
सतामसेव्यश्च । उक्तञ्च,

अशुद्धप्रकृतौ रात्रि जनता नानुरज्यते ।

यथा गृध्रसमासन्नः कलहंसः समाचरेत् ॥३२४॥

तथाच, गृध्राकारोऽपि सेव्यः स्यात् हंसाकारैः समासदैः ।

हंसाकारोऽपि सन्त्याज्यो गृध्राकारैः स तैर्नृपः ॥३२५॥

तन्नूनं ममोपरि केनचित् दुर्जनेन अयं प्रकोपितः । तेनैव
वदति । अथवा भवति एतत् । उक्तञ्च,

मृदुना सलिलेन खन्यमाना-

न्यवष्टुष्यन्ति गिरिरपि स्थलानि ।

उपजापविदां च कर्णजापैः

किमु चेतांसि मृदूनि मानवानाम् ? ॥ ३२६ ॥

यैः तथाभूताः सन्तः यां गतिं यान्ति प्राप्नुवन्ति, यज्वानः विधिना इष्टवन्तोऽपि जनाः
“यज्वा तु विधिनेष्टवान्” इत्यमरः । तां गतिं न गच्छन्ति, योगिनोऽपि तां गतिं नैव
गच्छन्ति ॥ ३२३ ॥

(भ) शृगालचित्रकाभ्यां शृगालशार्दूलकाभ्याम् ।

अशुद्धेति । अशुद्धा सदोषा प्रकृतिर्यस्य तादृशे रात्रि जनता लोकसमूहः न
अनुरज्यते, नानुरागं व्रजति । यथा गृध्रसमासन्नः गृध्रपरिवृतः कलहंसः समाचरेत्
सम्यक् अनुष्ठितवान् ॥ ३२४ ॥

गृध्रेति । नृपः गृध्राकारः गृध्रः श्वभोजी निरुष्टपक्षिविशेषः तस्य आकार इव
आकारो यस्य तादृशः गृध्रवत् आचारवानपीति भावः । हंसाकारैः हंसानामाकार
इव आकारो येषां तादृशैः हंसवत् सुनिर्मलैरिति भावः समासदैः सभ्यैः सचिवादिभिः
परिवृतश्चेदिति अध्याहार्यं सेव्यः स्यात् । हंसाकारोऽपि हंसवत् सुनिर्मलप्रकृतिरपि म०
नृपः गृध्राकारैः तैः सभ्यैः परिवृतश्चेत् संत्याज्यः ॥ ३२५ ॥

कर्णविषेण च भग्नः किं किं न करोति बालिशो लोकः ? ।

क्षपणकतामपि धत्ते पिबति सुरां नरकपालेन ॥ ६२७ ॥

अथवा साधु इदमुच्यते,

पादाहतोऽपि दृढदण्डसमाहतोऽपि

यं दंष्ट्रया स्पृशति तं किल हन्ति सर्पः ।

कोऽप्येष एव पिशुनोग्रमनुषधर्मः

कर्णे परं स्पृशति हन्ति परं समूलम् ॥ ३२८ ॥

तथाच, अहो ! खलभुजङ्गस्य विपरीतो बधक्रमः ।

कर्णे लगति चैकस्य प्राणैरन्यो वियुज्यते ॥ ३२८ ॥

तदेवं गतेऽपि किं कर्त्तव्यमिति, अहं त्वां सुहृद्भावात्
पृच्छामि । दमनक आह, तद्देशान्तरगमनं युज्यते, न एवं-
विधस्य कुस्वामिनः सेवां विधातुम् । उक्तञ्च,

मृदुनेति । गिरेः पर्वतस्यापि स्थलानि प्रदेशाः मृदुना कोमलेन सलिलेन जलेन
स्वन्यमाना अपि सततमुपरिप्रवहणात् दल्यमानानि सन्ति अवष्टुष्यन्ति क्षयं गच्छन्ति, उप-
जापविदां भेदकुशलानां मानवानां कर्णजापैः कर्णभग्नैः मृदूनि चेतांसि किमु ? विकृतिं
गच्छन्तीति भावः ॥ ३२६ ॥

कर्णविषेणेति । कर्णविषेण कर्णजापस्य अतीवानिष्टफलत्वात् विषत्वारोपः इति
बोध्यम् । कर्णजापेन भग्नः भग्नमना इति भावः बालिशो मूर्खो लोकः विद्वांसु कर्ण-
जापवचनं न शृणोतीति भावः किं किं दुष्कार्यमिति शेषः न करोति ? सर्वमेव करोती-
त्यर्थः । किं बहुना क्षपणकतां सत्यासित्वमपि संसारवैराग्यादिति भावः धत्ते आश्र-
यति, नरकपालेन सुरां पिबति च उन्मत्तत्वादिति भावः ॥ ३२७ ॥

पादाहत इति । सर्पः पादाहतोऽपि चरणादङ्गितोऽपि दृढेन कठिनेन दण्डेन
समाहतोऽपि सम्पीडितोऽपि दंष्ट्रया यं स्पृशति दशतीत्यर्थः तं हन्ति किल, नाशयत्येव ।
एष पिशुनानाम् उयाणां दारुणानां मनुष्याणां धर्मः व्यवसाय इत्यर्थः परम् अन्यं जनं
समूलं हन्ति नाशयति । वसन्ततिलकं वृक्षम् ॥ ३२८ ॥

अहो इति । अहो ! आश्चर्यं खल एव भुजङ्गः सर्पः तस्य बधक्रमः हत्यानयनः
विपरीतः विभिन्नरूपः, तथाहि सः एकस्य कर्णे लगति जपति, अन्यः अपरो जनः प्राणैः
वियुज्यते विहीयते ॥ ३२८ ॥

गुरोरप्यवलितस्य कार्याकार्यमजानतः ।

उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ ३३० ॥

सञ्जीवक आह, अस्माकमुपरि स्वामिनि कुपिते गन्तुं न शक्यते न च अन्यत्र गतानामपि निर्हतिः (म) भवति ।

उक्तञ्च, महतां योऽपराध्येत दूरस्थोऽस्मीति 'नाश्वसेत्' ।

दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू ताभ्यां हिंसति हिंसकम् ॥ ३३१ ॥

तद् युद्धं मुक्ता मे नान्यदस्ति श्रेयस्करम् उक्तञ्च,

न तान् हि तीर्थैस्तपसा च लोकान्

स्वर्गैषिणो दानशतैः सुवृत्तैः

क्षणेन यान् यान्ति रणेषु धीराः

प्राणान् समुज्झन्ति हि ये सुशीलाः ॥ ३३२ ॥

मृतैः सम्प्राप्यते स्वर्गो जीवद्भिः कीर्तिरुत्तमा ।

तदुभावपि शूराणां गुणावेतौ सुदुर्लभौ ॥ ३३३ ॥

गुरोरिति । अवनिप्रस्य उद्धतस्य कार्याकार्यं कर्तव्याकर्तव्यम् अजानतः उत्पथ-
प्रतिपन्नस्य कुसार्गगामिनः गुरोः पित्रादिरपि परित्यागो विधीयते क्रियते । तादृशगुरु-
त्यागो न दोषयति भावः ॥ ३३० ॥

(म) निर्हतिः सुखं निरुहगो वा ।

महतामिति । यः महताम् अपराध्येत अपराधं कुर्यात्, स दूरस्थोऽपि न आश्वसेत्
न जीवेत् न सुखं प्राप्नुयात् वा । यतः बुद्धिमतो जनस्य बाहू दीर्घौ ताभ्यां बाह्व्याः
दूरदेशप्रसूताभ्यामिति भावः हिंसकम् अपराधिनं हिंसति नाशयति स महान् इति
शेषः ॥ ३३१ ॥

नेति । ये सुशीला धीराः रणेषु संशामिषु प्राणान् समुज्झन्ति मन्थयन्ति, हि
निश्चितं ते क्षणेन प्राणत्यागमन्त्रिण न तु विलम्बेनेति भावः । यान् लोकान् यान्ति
प्राप्नुवन्ति, स्वर्गैषिणः स्वर्गकामाः जनाः तीर्थैः पुण्यक्षेत्रपथैर्नैरित्यर्थः तपसा आन्द्रायणा-
दिना, तथा सुवृत्तैः सुसम्पन्नैः दानशतैः सान् लोकान् न हि नैव प्राप्नुवन्तीत्यनुषङ्गते
उपजातिवृत्तम् ॥ ३३२ ॥

मृतैरिति । मृतैः संशामि इति शेषः । स्वर्गः, जीवद्भिः युद्धं जित्वेति शेषः

ललाटदेशे रुधिरं स्रवत्तु शूरस्य यस्य प्रविशेच्च वक्त्रे ।

तत् सोमपानेन समं भवेच्च संग्रामयज्ञे विधिवत् प्रदिष्टम् ॥३३४॥

तथाच, होमार्थैर्विधिवत् प्रदानविधिना सहिप्रवृत्त्यार्चनैः

यज्ञैर्भूरिसुदक्षिणैः सुविहितैः सम्प्राप्यते यत् फलम् ।

सत्तीर्थाश्रमवासहोमनियमैश्चान्द्रायणाद्यैः कृतैः

पुम्भिस्तत् फलमाहवे विनिहतैः सम्प्राप्यते तत्क्षणात् ॥३३५॥

तदाकर्ण्य दमनकश्चिन्तयामास, युद्धाय कृतनिश्चयोऽयं
दृश्यते दुरात्मा, तद् यदि कदाचित् तीक्ष्णशृङ्गाभ्यां स्वामिनं
प्रहरिष्यति तत् महान् अनर्थः सम्पत्स्यते, तदेनं भूयोऽपि
स्वबुद्ध्या प्रबोध्य तथा करोमि, यथा देशान्तरगमनं करोति,
आह च, भो मित्र ! सम्यक् अभिहितं भवता, परं किन्तु कः
स्वामिभृत्ययोः संग्रामः (य) । उक्तञ्च

बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा किलात्मानं प्रगोपयेत् ।

उक्तमा कौर्त्तिः सम्प्राप्यते लभ्यते तत् तस्मात् यूराणां वीराणाम् एतौ उभौ अपि स्वर्ग
लाभयशोलाभरूपाविति भावः गुणौ सुदुर्लभौ अन्येषामिति भावः ॥ ३३३ ॥

ललाटेति । यस्य शूरस्य ललाटदेशे यत् रुधिरं संग्रामप्रहारोत्थमिति भावः स्रवत्
द्रवत् सत् वक्त्रे मुखे शूरस्येति शेषः । प्रविशेच्च तत् संग्रामयज्ञे विधिवत् यथाविधि
सोमपानेन समं तुल्यं प्रदिष्टं कौर्त्तितं भवेच्च । उपजातिवृत्तम् ॥ ३३४ ॥

होमार्थैरिति । पुम्भिः पुरुषैः विधिवत् कृतैः होमार्थैः यज्ञवस्तुभिः “अर्थो-
ऽभिधेयैर्वस्तुप्रयोजननिष्ठचित्तु” इत्यमरः । प्रदानविधिना प्रकृष्टेन दानरूपेण विधानेन
सतां विदुषां विप्रवृन्दानां ब्राह्मणसमूहानाम् अर्चनैः पूजनैः सुविहितैः, सुनिष्पादितैः
भूरिसुदक्षिणैः बहुशोभनदक्षिणावह्निः यज्ञैः, सत्सु तीर्थेषु आश्रमेषु च वासैः होमैः
अग्निहोवानुष्ठानैरित्यर्थः नियमैः इन्द्रियसंयमादिभिः तथा चान्द्रायणाद्यैः व्रतविशेषैः यत्
फलं सम्प्राप्यते लभ्यते, तत् आहवे संग्रामे विनिहतैः तत्क्षणात् न तु क्लिप्त्वेनेति भावः
सम्प्राप्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३३५ ॥

(य) स्वामिभृत्ययोरिति संग्रामः समयोरेव युज्यते, स्वामिभृत्ययोस्तु साम्याभावात्
कथं संग्राम इति भावः ।

बलवद्भिश्च कर्त्तव्या शरच्चन्द्रप्रकाशता ॥ ३३६ ॥

अन्यच्च, शतोर्विक्रममज्ञात्वा वैरमारभते हि यः ।

स पराभवमाप्नोति समुद्रष्टिद्विभाद् यथा ॥ ३३७ ॥

सञ्जीवक आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा १२ ।

कस्मिंश्चित् समुद्रतीरैकदेशे टिट्ठिभदम्पती प्रतिवसतः-
स्म । ततो गच्छति काले ऋतुसमयमासाद्य टिट्ठिभी गर्भ-
माधत्त । अथ आसन्नप्रसवा सती सा टिट्ठिभमूचे । भोः
कान्त ! मम प्रसवसमयो वर्त्तते तद्विचिन्त्यतां किमपि निरूप-
द्रवं स्थानं येन तत्राहम् अण्डकविमोक्षणं (र) करोमि ।
टिट्ठिभः प्राह, भद्रे ! रम्योऽयं समुद्रप्रदेशः । तदत्रैव प्रसवः
कार्यः । सा आह, अत्र पूर्णिमादिने समुद्रवेला (ल) चरति ।
सा मत्तगजेन्द्रानपि समाकर्षति (व) तद्दूरमन्यत्र किञ्चित्

बलवन्तमिति । बलवन्तं प्रबलं रिपुं शत्रुं दृष्ट्वा आत्मानं प्रगोपयेत् प्रकर्षेण गोपितं
कुर्यात् किल्बिषवधारणार्थम् । बलवद्भिश्च जनैः शरच्चन्द्रप्रकाशता शरच्चन्द्रवत् प्रकाशता
स्वस्य प्रकाश इत्यर्थः अगोपनमिति भावः कर्त्तव्या । बलिभिः सह संगमे बलिनः स्वम्
आत्मानं प्रकाशयन्ति न तु दुर्बला इति भावः ॥ ३३६ ॥

शत्रोरिति । यः शत्रोः विक्रमम् अज्ञात्वा वैरम् आरभते, सः, समुद्रः टिट्ठिभात्
चुद्रपक्षिविशेषात् यथा पराभवम् आप्नोति ॥ ३३७ ॥

(र) अण्डकविमोक्षणम् अण्डकानां डिम्बानां विमोक्षणं गर्भात् निःसारणम् ।

(ल) समुद्रवेला सागरजलं वेला स्यात्तीरनीरयोरित्यमरः । चरति वृद्धिं गच्छति
चन्द्रोदयदर्शनादिति भावः ।

(व) सा वेला । समाकर्षति जलनिमग्नान् करोतीत्यर्थः ।

स्थानमन्विष्यताम् । तत् श्रुत्वा विहस्य टिट्ठिभः प्राह, भद्रे !
न युक्तमुक्तं भवत्या, का माता (श) समुद्रस्य या मम दूष-
यिष्यति प्रसूतिम् (ष) ? किं न श्रुतं भवत्या ?

बद्धास्वरचरमार्गं व्यपगतधूमं सदा महद्भयदम् ।

मन्दमतिः कः प्रविशति हुताशनं स्वेच्छया मनुजः ॥ ३३८ ॥

मत्तेभकुम्भविदलनकृतश्रमं सुप्तमन्तकप्रतिमम् ।

यमलोकदर्शनेच्छुः सिंहं बोधयति को नाम ? ॥ ३३९ ॥

को गत्वा यमसदनं स्वयमन्तकमादिशत्यजातभयः ।

प्राणानपहर मत्तो यदि शक्तिः काचिदस्ति तव ॥ ३४० ॥

प्रालेयमिश्रे मरुति प्राभातिके च वाति जडै ।

गुणदोषज्ञः पुरुषो जलेन कः शीतमपनयति ॥ ३४१ ॥

तस्मात् विश्रब्धा अत्रैव (म) गर्भं मुञ्च । उक्तञ्च,

(श) माषा शक्तिरिति भावः ।

(ष) प्रसूतिम् अपत्यम् ।

वदति । कः मन्दमतिः मन्दचित्तः मनुजः मानवः बद्धः रुद्ध इत्यर्थः अस्वर-
चराणां स्वरचराणां मार्गः पथ्याः येन तादृशम् मरुत्यतन्त्रमित्यर्थः व्यपगतधूमं धूमशून्यं
केवलं ज्वलन्तमिति भावः महाभयदम् अतिभयङ्करं हुताशनम् अग्निं स्वेच्छया प्रविशति ?
न कोऽपीत्यर्थः । मया सह विरोधः हुताशने प्रवेश इव भयङ्करः इति भावः आर्या-
व्रतम् ॥ ३३८ ॥

मत्तेति । को नाम यमलोकदर्शनेच्छुः सन् मत्तानां मदस्त्राविणाम् इमानां गजानां
कुम्भविदलने कृतः श्रमो येन तादृशम् अन्तकप्रतिमं यमसदृशं सुप्तं निद्रितं सिंहं बोध-
यति जागरयति ? न कोऽपीत्यर्थः कोऽपि मया सह न विविदिष्यतीति भावः । आर्या-
व्रतम् ॥ ३३९ ॥

क इति । को जनः यमसदनं गत्वा अजातभयः निर्भयः सन् स्वयम् अन्तकं यमम्
आदिशति, यत् तव यदि काचिद् शक्तिः अस्ति, तदा मत्तः मत्सकाशात् प्राधान्यं अपहर
इति न कोऽपि इत्यादिशतीत्यर्थः । आर्याव्रतम् ॥ ३४० ॥

प्रालेयेति । प्रालेयमिश्रे शिशिरसंवलिते अतएव जडै मय्यरे भारवतीत्यर्थः प्राभा-
तिके प्रातःकालीने मरुति वायौ वाति वहति मति गुणदोषज्ञः कः पुरुषः जलेन शीतम्
अपनयति निवारयति ? न कोऽपीत्यर्थः । आर्याव्रतम् ॥ ३४१ ॥

(म) विश्रब्धा निःशङ्केत्यर्थः ।

यः पराभवसन्तस्तः स्वस्थानं सन्त्यजेन्नरः ।

तेन चेत् पुत्रिणी माता तद्वन्ध्या केन कथ्यते ? ॥ ३४२ ॥

तत् श्रुत्वा समुद्रस्त्रिन्तयामास, अहो ! गर्वः पक्षिकीटस्य
अस्य । अथवा साधु इदमुच्यते,

उत्क्षिप्य टिट्ठिभः पादावास्ते भङ्गभयाद्दिवः ।

स्वचित्तकल्पितो गर्वः कस्य नात्रापि विद्यते ॥ ३४३ ॥

तन्मया अस्य प्रमाणं (ह) कुतूहलादपि द्रष्टव्यम् । किं
ममः एषोऽण्डापहारे (क्ष) कृते करिष्यति, इति चिन्तयित्वा
स्थितः । अथ प्रसवानन्तरं प्राणयात्रार्थं गतायाः टिट्ठिभ्याः
समुद्रो विलाव्याजेन (क) अण्डानि अपजहार । अथ आयाता
सा टिट्ठिभो प्रसवस्थानं शून्यमवलोक्य प्रलपन्ती टिट्ठिभमूचे,
भो मूर्ख ! कथितमासीत् मया ते यत् समुद्रवेलया अण्डानां
विनाशो भविष्यति, तद्दूरतरं व्रजावः परं मूढतया अहङ्कार-
माश्रित्य मम वचनं न करोषि । अथवा साधु इदमुच्यते,
सुहृदां हितकामानां न करोतीह यो वचः ।

स कूर्म इव दुर्बुद्धिः काष्ठाद् भ्रष्टो विनश्यति ॥ ३४४ ॥

य इति । यः नरः पराभवसन्तस्तः पराभवाद्भूतः सन् स्वस्थानं सन्त्यजेत्, तेन नरेण
माता तज्जगनी चेत् यदि पुत्रिणी पुत्रवती भवतीति श्रेष्ठः तत् तदा बन्ध्या केन कथं
कथ्यते बन्ध्याशब्दो नोच्चारणीय इति भावः ॥ ३४२ ॥

उत्क्षिप्येति । टिट्ठिभः दिवः आकाशस्य भङ्गभयात् पादौ उत्क्षिप्य उत्तोल्य अव-
ष्टम्भार्थमिति भावः आस्ते तिष्ठति, तथाहि अव जगति कस्य जगस्य स्वचित्तकल्पितः
गर्वः अहङ्कारः नापि नैव विद्यते ? सर्वैस्त्रापि चन्द्रस्य महतो वा आत्मगर्वः स्वचित्तानु-
सारी वर्तते इत्यर्थः ॥ ३४३ ॥

(ह) प्रमाणं निदर्शनमित्यर्थः ।

(क्ष) अण्डापहारे अण्डानां डिम्बानाम् अपहारः हरणं तस्मिन् ।

(क) विलाव्याजेन जलवृद्धिश्च लिनेत्यर्थः ।

सुहृदामिति । यः हितकामानां हितार्थिनां सुहृदां वचः न करोति न

टिट्ठिभ आह, कथमेतत् ? सा अब्रवीत्,

कथा १३ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् जलाशये कम्बुग्रीवो नाम कच्छपः । तस्य च सङ्कटविकटनान्नी मित्ते हंसजातीये परमस्नेहकोटि-
माश्रिते नित्यमेव सरस्तीरमासाद्य, तेन सह अनेकदेवर्षि-
महर्षीणां कथाः कृत्वा अस्तमयवेलायां (ख) खनीडसंश्रयं
कुरुतः । अथ गच्छता कालेन अवृष्टिवशात् सरः शनैः शनैः
शोषमगमत् । ततस्तददुःखदुःखितौ तौ जचतुः । भो मित्र !
जम्बालशेषम् (ग) एतत्सरः सञ्जातम् । तत् कथं भवान्
भविष्यतीति व्याकुलत्वं नो हृदि वर्तते । तत् श्रुत्वा कम्बुग्रीवः
आह, भोः ! साम्प्रतं न अस्ति अस्माकं जीवितव्यं जलाभावात् ।
तथापि उपायश्चिन्त्यतामिति । उक्तञ्च,
त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि काले धैर्यात् कदाचिन्नतिमाप्नुयात्सः ।
यथा समुद्रेऽपि च पोतभङ्गे सांयात्रिको वाञ्छति तर्तुमेव ॥ ३४५ ॥
अपरञ्च, मित्तार्थं बान्धवार्थं च बुद्धिमान् यतते सदा ।

जातास्वापतसु यत्नेन जगादेदं वचो मनुः ॥ ३४६ ॥

शृणोतीत्यर्थः न प्रतिपालयतीति यावत् स दुर्बुद्धिः इह जगति काष्ठाद् भयः कूर्म इव
विनश्यति ॥ ३४४ ॥

(ख) अस्तमयवेलायां सायंकाले । खनीडसंश्रयं निजवासाश्रयम् ।

(ग) जम्बालशेषं कर्दमावशिष्टम् ।

त्याज्यमिति । काले समये विधुरे विपरीतेऽपि दुःसमयेऽपीत्यर्थः धैर्यं न त्याज्यं
कदाचित् स तादृशसमयेऽपि धैर्यवान् पुरुष इत्यर्थः धैर्यात् धैर्याश्रयात् गतिम् उपायम् ।
आप्नुयात् । यथा समुद्रे पोतभङ्गे यानव्यसनेऽपि सांयात्रिकः पोतवर्णिक् तर्तुमेव
वाञ्छति धैर्याश्रयति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३४५ ॥

मित्रार्थे इति । बुद्धिमान् जगत् आपतुं जातासु दुःस्थितसु सतीषु मित्तार्थं

तत् आनीयतां काचित् दृढरज्जुर्लघुकाष्ठं वा, अन्विष्यतां च प्रभूतजलसनाथं (घ) सरो, येन मया मध्यप्रदेशे दन्तैर्गृहीते सति युवां कोटिभागयोः (ङ) तत्काष्ठं मया सहितं संगृह्य तत्सरो नयथः । तौ ऊचतुः, भो मित्र ! एवं करिष्यावः परं भवता मौनव्रतेन (च) स्थातव्यं, नो चेत् तव काष्ठात् पातो भविष्यति । तथा अनुष्ठिते, गच्छता कम्बुग्रीवेण अधोभागव्यवस्थितं (छ) कञ्चित् पुरमालोकितम् । तत्र ये पौरास्ते तथा नीयमानं विलोक्य सविस्मयमिदमूचुः, अहो ! चक्राकारं किमपि पक्षिभ्यां नीयते, पश्यत पश्यत, अथ तेषां कोलाहलमाकर्ण्य कम्बुग्रीव आह, भोः ! किमेष कोलाहल इति वक्तुमना अर्द्धोक्ते पतितः पौरैः खण्डशः कृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि । सुहृदां हितकामानामिति ।

तथाच, अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा ।

दावेतौ सुखमेधेते यद्भविष्यो विनश्यति ॥ ३४७ ॥

टिट्ठिभ आह, कथमेतत् ? सा अब्रवीत्,

आत्मार्थे पितायार्थे च सदा यत्नं न यतते यत्नं करोति, मनुः इदं वचो जगाद उक्तवान् ॥ ३४६ ॥

(घ) प्रभूतजलसनाथं बहुजलपूर्णम् इत्यर्थः ।

(ङ) कोटिभागयोः अगभागयोः ।

(च) भवता त्वया मौनव्रतेन मौनिना इत्यर्थः नो चेत् अन्यथा, कथने सति इत्यर्थः ।

(छ) अधोभागव्यवस्थितं तलस्थितम् ।

अनागतेति । अनागतस्य अनुपस्थितस्य विधाता कर्ता भविष्यद्विषय कर्मकर्ता इत्यर्थः तथा प्रत्युत्पन्ना प्रत्युपस्थिता विपत्प्रतीकारसमर्था इत्यर्थः सतिः यस्य तथोक्तः विपदुपस्थितावैव सञ्जाततत्प्रतीकारबुद्धिरित्यर्थः । एतौ द्वौ सुखं यथा तथा एषेते वृद्धिं गच्छतः, यत् भविष्यं यस्य तथोक्तः यत् भविष्यति तत् भविष्यतीति भाग्यनिर्णयात् प्रतीकारपराङ्मुखः इत्यर्थः विनश्यति ३४७ ॥

कथा १४ ।

कस्मिंश्चित् जलाशये अनागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिः यद्ग-
विष्यथेति त्रयो मत्स्याः सन्ति । अथ कदाचित् तं जलाशयं
दृष्ट्वा गच्छद्भिर्मत्स्यजीविभिरुक्तं, यदहो ! बहुमत्स्योऽयं क्रुदः,
कदाचिदपि न अस्माभिरन्वेषितः । तदद्य तावदाहारवृत्तिः
(ज) सञ्जाता, सन्ध्यासमयश्च संवृत्तः (भ) ततः प्रभातेऽत्र
आगन्तव्यमिति निश्चयः । अतस्तेषां तत्कुलिशपातोपमं (ज)
वचः समाकर्ण्य अनागतविधाता सर्वान् मत्स्यान् आह्वय इद-
मूचे, अहो ! श्रुतं भवद्भिः यत् मत्स्यजीविभिरभिहितम् ? तत्
रात्रावपि गम्यतां किञ्चित् निकटं सरः ।

उक्तञ्च, अशक्तैर्बलिनः शत्रोः कर्त्तव्यं प्रपलायनम् ।

संश्रितव्योऽथवा दुर्गो नान्या तेषां गतिर्भवेत् ॥ ३४८ ॥

तन्नूनं प्रभातसमये मत्स्यजीविनोऽत्र समागम्य मत्स्यसंघं
करिष्यन्ति, एतन्मम मनसि वर्त्तते । तन्न युक्तं साम्प्रतं क्षण-
मपि अत्रावस्थातुम् । उक्तञ्च,

विद्यमाना गतिर्येषामन्यत्रापि सुखावहा ।

ते न पश्यन्ति विद्वांसो देहभङ्गं कुलक्षयम् ॥ ३४९ ॥

(ज) आहारवृत्तिः आहाररूपो जीवनोपाय इत्यर्थः ।

(भ) संवृत्तः उपस्थितः ।

(ज) कुलिशपातोपमं वज्रपातसदृशम् ।

अशक्तरिति । अशक्तैः दुर्बलैः जनैः बलिनः बलवतः शत्रोः सकाशादिति भावः
प्रपलायनं प्रकर्षेण पलायनं कर्त्तव्यम् । अथवा दुर्गः दुर्गमस्थानं शत्रोरगम्यप्रदेश
इत्यर्थः संश्रितव्यः आश्रयणीयः । तेषां दुर्बलानाम् अन्या गतिः उपायो न भवेत् नास्ति
इत्यर्थः ॥ ३४८ ॥

विद्यमानेति । येषां जनानाम् अन्यत्रापि स्थानान्तरेऽपि सुखावहा गतिः

तदाकर्ण्य प्रत्युत्पन्नमतिः प्राह, अहो ! सत्यमभिहितं
भवता, ममापि अभीष्टमेतत्, तदन्यत्र गम्यतामिति । उक्तञ्च,
परदेशभयाङ्गीता बहुमाया नपुंसकाः ।

स्वदेशे निधनं यान्ति काकाः कापुरुषा मृगाः ॥ ३५० ॥

यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स कस्मात्

स्वदेशरागेण हि याति नाशम् ? ।

तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः

चारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥ ३५१ ॥

अथ तत् समाकर्ण्य प्रोचैर्विहस्य यद्भविष्यः प्रोवाच, अहो !
न भवदुभ्यां मुञ्चितं सम्यगेतदिति यतः, किं वाङ्मात्रेणापि
तेषां पितृपैतामहकम् (ट) एतत्सारः त्यक्तुं युज्यते । यदि आयुः-
क्षयोऽस्ति तदन्यत्र गतानामपि मृत्युर्भविष्यति एव । उक्तञ्च,

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं

सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।

विद्यमाना अस्तीत्यर्थः ते विद्वांसः देहभङ्गं निजशरीरक्षयं कुलक्षयञ्च न
पश्यन्ति ॥ ३४८ ॥

परंति । काकाः कापुरुषाः मृगाश्च परदेशभयात् भीताः परस्मिन् देशे कथं
वस्तव्यमिति सन्तस्ताः बहुमायाः स्वदेशं प्रति सातिश्यममताशालिनः अतएव नपुं-
सकाः क्लीवा अक्षमा इति भावः सुतरां स्वदेशे निधनं नाशं यान्ति प्राप्नु-
वन्ति ॥ ३५० ॥

यस्येति । यस्य जनस्य सर्वत्र गतिः उपायः स्यात् स जनः स्वदेशरागेण निज-
देशानुरागेण कस्मात् कथं नाशं याति ? प्राप्नोति कापुरुषाः जनाः तातस्य पितुः
अयं कूप इति ब्रुवाणाः वदन्तः सन्तः चारं लवणाक्तं जलं पिबन्ति न कुवापि गच्छन्तीति
भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३५१ ॥

(ट) पितृपैतामहकं पितृपितामहक्रमागतम् ।

अरक्षितमिति । अरक्षितं यत्र न अप्रतिपालितमित्यर्थः वस्तु दैवरक्षितं दैवेन भाग्येन

जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः

कृतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥ ३५२ ॥

तदहं न यास्यामि, भवद्ग्रां च यत् प्रतिभाति तत् कर्त्तव्यम् ।
अथ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा अनागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिश्च,
निष्कान्ती सह परिजनेन । अथ प्रभाते तैर्मत्स्यजीविभिः
जालैस्तज्जलाशयमालोढ्य यद्भविष्येण सह तत् सरो निर्मत्स्यतां
नीतम् । अतोऽहं ब्रवीमि । अनागतविधाता चेति । तत्
श्रुत्वा टिट्ठिभ आह । भद्रे ! किं मां यद्भविष्यसदृशं सम्भाव-
यसि । तत् पश्य मे बुद्धिप्रभावं यावदेनं दुष्टसमुद्रं स्वचक्षुः
शोषयामि । टिट्ठिभो आह, अहो ! कस्ते समुद्रेण सह
विग्रहः ? तन्न युक्तमस्योपरि कोपं कर्त्तुम् । उक्तञ्च,

पुंसामसमर्थानामुपद्रवायात्मनो भवेत् कोपः ।

पिठरं ज्वलदतिमात्रं निजपार्श्वानिव दहतितराम् ॥ ३५३ ॥

तथाच, अविदित्वात्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः ।

गच्छन्नभिमुखो नाशं याति वक्रौ पतङ्गवत् ॥ ३५४ ॥

रक्षितं सत् तिष्ठति । सुरचितं सुयत्नपालितं वस्तु दैवहतं दैवेन विनाशितं विनश्यति
न तिष्ठतीत्यर्थः । वने विसर्जितः परित्यक्तः अनाथोऽपि जीवति, गृहे कृतप्रयत्नोऽपि
जनः विनश्यति नाशं गच्छति । वंशस्थविलं वृत्तं, वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जराविति
तल्लक्षणात् ॥ ३५२ ॥

पुंसानिति । असमर्थानाम् अक्षमाणां पुंसाम् आत्मनः स्वस्य उपद्रवाय नाशाय
इत्यर्थः कोपो भवेत् । तथाहि अतिमात्रं ज्वलत् पिठरं स्थाली निजपार्श्वानिव दहति-
तराम् अतिशयेन दहति । आख्यावृत्तम् ॥ ३५३ ॥

अविदित्वेति । आत्मनः परस्य च शक्तिं सामर्थ्यम् अविदित्वा अज्ञात्वा
समुत्सुकः सन् अभिमुखो गच्छन् जनः वक्रौ पतङ्गवत् शूलभ इव नाशं
याति ॥ ३५४ ॥

टिट्ठिभ आह, प्रिये ! मामैवं वद, येषाम् उत्साहशक्तिः
(ठ) भवति ते स्वल्पा अपि गुरुन् विक्रमन्ते (ड) उत्तच्च,
विशेषात् परिपूर्णस्य याति शत्रोरमर्षणः ।

आभिमुख्यं शशाङ्कस्य यथाद्यापि विधुन्तुदः ॥ ३५५ ॥

तथाच, प्रमाणादधिकस्यापि गण्डश्याममदच्युतेः ।

पदं मूर्ध्नि समाधत्ते केशरी मत्तदन्तिनः ॥ ३५६ ॥

तथाच, बालस्यापि रवेः पादाः पतन्त्युपरि भूभृताम् ।

तेजसा सह जातानां वयः कुतोपयुज्यते ? ॥ ३५७ ॥

हस्ती स्थूलतरः स चाङ्कुशवशः किं हस्तिमात्रोऽङ्कुशः ?

दीपे प्रज्वलिते प्रणश्यति तमः किं दीपमानं तमः ? ।

वज्रेणापि शताः पतन्ति गिरयः किं वज्रमात्रो गिरिः ?

तेजो यस्य विराजते स बलवान् स्थूनेषु कः प्रत्ययः ॥ ३५८ ॥

(उ) उत्साहशक्तिः अभ्युन्नतिसमर्थम् ।

(ड) स्वल्पाः क्षूद्राः । विक्रमन्ते विक्रमेण पराजयन्ते इत्यर्थः ।

विशेषादिति । विधुन्तुदो राहुः अद्यापि यथा परिपूर्णस्य शशाङ्कस्य अभिमुखं याति,
तथा अमर्षणः कोपनः जनः परिपूर्णस्य शत्रोः अभिमुखं विशेषणं याति गच्छति, न हि
शराः दुर्बलान् व्योधयन्तीति भावः ॥ ३५५ ॥

प्रमाणादिति । केशरी मिहः प्रमाणात् स्वपरिमाणात् अधिकस्य गण्डयोः श्यामस्य
श्यामवर्णस्य मदस्य च्युतिः चरणं यस्य ताडनस्य मदस्त्राविण इत्यर्थः मत्तदन्तिनः मत्त-
गजस्यापि मूर्ध्नि शिरसि पदं समाधत्ते अर्पयति । अल्पोऽपि उत्साही महाकायं शत्रुं
पराजयते इति भावः ॥ ३५६ ॥

बालस्येति । बालस्य नवोदितस्य क्षूद्रकायस्येति भावः रवेः सूर्यस्य पादाः किरणाः
भूभृतां पर्वतानाम् उपरि पतन्ति, तेजसा सह जातानाम् उत्पन्नानां तेजस्विनामित्यर्थः
वयः क्षूद्रत्वाधिकत्वप्रमाणमिति भावः कुत्र उपयुज्यते उपयोगि भवति ? न कुत्रापीत्यर्थः
तेजोऽतिरेकस्यैव जयः न तु महाकायस्येति भावः ॥ ३५७ ॥

हस्तीति । हस्ती स्थूलतरः अतिशयेन स्थूलकाय इत्यर्थः स च हस्ती अङ्कुशस्य हस्ति-
ताडनदण्डस्य वशः अधीनः सः अङ्कुशः किं हस्तिमात्रः ? हस्तिप्रमाणः ? नैवे-

तदनया चञ्चा अस्य सकलं तोयं शुष्कस्थलतां नयामि ।
टिट्ठिभो आह, भो कान्त ! यत्र जाङ्गवी नवनदीशतानि
गृहीत्वा नित्यमेव प्रविशति, तथा सिन्धुश्च, (ढ) तत् कथं त्वम्
अष्टादशनदीशतैः पूर्यमाणं तं विप्रुषवाहिन्या (ण) चञ्चा-
शोषयिष्यसि । तत् किमश्वदेयेन (त) उक्तेन । टिट्ठिभ आह,
प्रिये !

अनिर्वेदः श्रियो मूलं चञ्चुर्म्म लोहमन्निभा ।

अहोरात्राणि दीर्घाणि समुद्रः किं न शुष्यति ? ॥ ३५८ ॥

दुरधिगमः परभागो यावत् पुरुषेण पौरुषं न कृतम् ।

जयति तुलामधिरूढो भास्वानपि जलदपटलानि ॥ ३६० ॥

व्यर्थः । दीपे प्रज्वलिते तमः निमिर' प्रणश्यति, तत् तमः किं दीप्तिमान' दीपप्रमाणम् ?
नैवेत्यर्थः । वज्रेण शताः शतसंख्यकाः गिरयः पर्वताः पतन्ति, गिरिः किं वज्रमात्रः
वज्रपरिमाणं ? नैवेत्यर्थः वज्रमतिक्षुद्रं गिरिम् अतिमहानिति भावः । यस्य तेजः
विराजते विंशतिं शोभते, स कलवान् भवतीति शेषः स्थूलं महाकार्षिणं प्रत्ययः विश्वासः
कः ? नान्ति कोऽपि विश्वास इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३५८ ॥

(ङ) मित्रः नदविशेषः ।

(ण) विप्रुषवाहिन्या जलादीनां कणसाहिन्या इत्यर्थः ।

(त) अश्वदेयेन अविश्वसनीयेन ।

अनिर्वेद इति । अनिर्वेदः निर्वेदः स्वावमाननं तदभावः उत्साहावलम्बनमिति
भावः श्रियोः सम्पदः मूलं निदानम् । मे मम चञ्चुः लोहमन्निभा लौहवत्कठिना ।
दीर्घाणि महान्ति अहोरात्राणि, समुद्रः किं न शुष्यति ? न शेषं याति ? अपि
तु शुष्यथैवेत्यर्थः सोत्साहं कठिनया मम चञ्चुः दीर्घैरहोरात्रैः समुद्रं शोषयिष्यामीति
भावः ॥ ३५८ ॥

दुरधिगम इति । यावत् पुरुषेण पौरुषं पराक्रमः न कृतं तावत् परभागः उत्कर्षः
दुरधिगमः दुष्प्रापः । पराक्रमं विना महत्त्वं न प्रकाशते इति भावः भास्वानपि
सूर्योऽपि का कथा अन्येषामिति भावः तुलां राशिविशेषमधिरूढः सन् जलदपटलानि
मेघवृन्दानि जयति तुलास्थो रविर्न मेघैराच्छाद्यते इति भावः । यावत् पराक्रमो न प्रका-
श्यते तावत् महानपि पराजयते इति भावः आर्यावृत्तम् ॥ ३६० ॥

टिट्ठिभौ आह, यदि त्वया अवश्यं समुद्रेण सह विद्युत्का-
मुष्ठानं कार्य्यं, तदन्यामपि विहङ्गमानाङ्गय सुहृज्जनसहितः
एवं समाचर । उक्तञ्च,

बहूनामप्यसाराणां समवायो हि दुर्जयः ।

दृष्टैरावेक्ष्यते रज्जुर्येन नागोऽपि बध्यते ॥ ३६१ ॥

तथा च, चटका काष्ठकूटेन मक्षिका ददुरैस्तथा ।

महाजनविरोधेन कुञ्जरः प्रलयं गतः ॥ ३६२ ॥

टिट्ठिभ आह, कथमेतत् ? सा प्राह,

कथा १५ ।

अस्ति कस्मिंश्चिदनोद्देशे चटकदम्पती तमालतरुकृत-
निलयी प्रतिवसतः स्म । अथ तयोर्गच्छता कालेन सन्ततिः
अभवत् । अन्यस्मिन्नहनि प्रमत्तो वनगजः कश्चित् तं तमाल-
वृक्षं घर्मात्तश्चायार्थी समाश्रितः, ततो मदोत्कर्षात् (थ) तां
तस्य शाखां चटकाश्रितां पुष्कराग्रेण आकृष्य (द) बभञ्ज ।
तस्या भङ्गेन चटकाण्डानि सर्वाणि विशीर्णानि, (ध) आयुः-

बहूनामिति । बहूनाम् असाराणां सारहीनानामपि वस्तूनां समवायः समष्टिः
दुर्जयः जेतुमशक्यो हि । तथाहि दृष्टैः रज्जुः आवेक्ष्यते क्रियते इति भावः येन
दृष्टेन नागोऽपि गजोऽपि बध्यते बद्धः क्रियते ॥ ३६१ ॥

चटकेति । चटकया सह काष्ठकूटेन तदाख्यपक्षिणा मक्षिकया सह मिलितैः
ददुरैः भेदैः एवं महाजनविरोधेन महतां बहूनां जनानां विरोधेन कुञ्जरः गजः प्रलयं
नाशं गतः ॥ ३६२ ॥

(थ) मदोत्कर्षात् मदातिरेकात् ।

(द) पुष्कराग्रेण शुष्काग्रेण ।

(ध) विशीर्णानि भग्नानि ।

शेषतया च चटकौ कथमपि प्राणैर्न विद्युत्तौ । अथ चटका
स्वाङ्गभङ्गाभिभूता प्रलापान् कुर्वाणा न किञ्चित् सुखमास-
साद । अत्रान्तरे तस्यास्तान् प्रलापान् श्रुत्वा काष्ठकूटो
नाम पक्षी तस्याः परमसुहृत् तद्दुःखदुःखितोऽभ्येत्य ताम्
उवाच, भगवति ! किं वृथा प्रलापेन । उक्तञ्च,

नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानुशोचन्ति पण्डिताः ।

पण्डितानाञ्च मूर्खाणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः ॥ ३६३ ॥
तथा च, अशोच्यानीह भूतानि यो मूढस्तानि शोचति ।

स दुःखे लभते दुःखं हावनर्थो निषेवते ॥ ३६४ ॥

अन्यञ्च, श्लेष्माशु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।

तस्मान्न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याश्च शक्तितः ॥ ३६५ ॥

चटका प्राह, अस्त्वेतत् । परं दुष्टगजेन मदात् मम (न)
सन्तानक्षयः कृतः, तद् यदि मम त्वं सुहृत् सत्यस्तदस्य गजा-
पसदस्य (प) कोऽपि बधोपायश्चिन्त्यतां तस्य अनुष्ठानेन मे
सन्ततिनाशदुःखमपसरति । उक्तञ्च,

नष्टमिति । पण्डिताः विद्वांसः नष्टम् अदर्शनं गतं मृतं निधनं गतम् अतिक्रान्तं
गतं विलयमिति शेषः न अनुशोचन्ति यतः पण्डितानां मूर्खाणाञ्च अयं विशेषः प्रभेदः
स्मृतः उक्तः ॥ ३६३ ॥

अशोच्यानीति । यो मूढः इह जगति अशोच्यानि शोकानर्हाणि तानि नष्टादीनि
भूतानि शोचति, सः दुःखे दुःखं लभते यतः द्वौ अनर्थौ नष्टादिकमेकं तदनुशोच-
नञ्चापरमिति दाविति भावः निषेवते अनुभवति ॥ ३६४ ॥

श्लेष्मेति । प्रेतः मृतः बान्धवैः मुक्तं परित्यक्तं श्लेष्माशु श्लेष्मयुक्तम् अशु नेत्रजलं
भुङ्क्ते भक्षयति, यतः सः प्रेतः अवशः पराधीनः । तस्मात् न रोदितव्यं हि न रोदकं
कर्त्तव्यमेव । शक्तिः शक्तिमनुसृत्य क्रियाः और्द्धदेहिकव्यापाराः आहृतर्पणादिका इत्यर्थः
कार्याः येन प्रेतस्तु मित्रं गच्छेदिति भावः ॥ ३६५ ॥

(न) मदात् गर्वात् ।

(प) गजापसदस्य हृदयधमस्य ।

आपदि येनापकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु ।
 अपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥ ३६६ ॥
 काष्ठकूट आह, भगवति ! सत्यमभिहितं भवत्या । उक्तञ्च,
 स सुहृद् व्यसने यः स्यादन्यजात्युद्भवोऽपि सन् ।
 वृद्धौ सर्वोऽपि मित्रं स्यात् सर्वेषामेव देहिनाम् ॥ ३६७ ॥
 स सुहृद्वासने यः स्यात् स पुत्रो यस्तु भक्तिमान् ।
 स भृत्यो यो विधेयज्ञः सा भार्या यत्र निर्वृतिः ॥ ३६८ ॥
 तत् पश्य मे बुद्धिप्रभावम्, परं ममापि सुहृद्भूता वीणा-
 रवा नाम मत्तिका अस्ति । तत् तामाह्वय आगच्छामि येन स
 दुरात्मा दुष्टगजो बध्यते । अथ असौ चटकया सह मत्तिका-
 मासाद्य प्रोवाच, भद्रे ! मम इष्टा (फ) इयं चटका केनचिद्
 दुष्टगजेन पराभूता अण्डस्फोटनेन (ब) । तत् तस्य बधोपायम्
 अनुतिष्ठतो मे साहाय्यं कर्तुमर्हसि । मत्तिकापि आह, भद्र !
 किमुच्यतेऽत्र विषये । उक्तञ्च,
 पुनः प्रत्युपकाराय मित्राणां क्रियते प्रियम् ।

आपदीति । येन जनेन आपदि अपकृतम् येन च विषमासु दशासु दुरवस्थासु
 इत्यर्थः हसितं तयोः उभयोः अपकृत्य अनिष्टं विधाय पुनरपि जातं नरं भृत्यमिति शेषः
 मन्ये ॥ ३६६ ॥

य इति । अन्यजात्युद्भवोऽपि सन् यः व्यसने विपदि स्यात् सहाय इति भावः सः
 सुहृत् । सर्वोऽपि जनः सर्वेषामेव देहिनां वृद्धौ अभ्युदये मित्रं स्यात् ॥ ३६७ ॥

स इति । यः व्यसने विपदि स्यात् सहाय इति शेषः सः सुहृत् । यस्तु
 भक्तिमान् स पुत्रः, यः विधेयज्ञः कार्यज्ञः, सः भृत्यः, यत्र निर्वृतिः सुखं सा
 भार्या ॥ ३६८ ॥

(फ) इष्टा प्रिया ।

(ब) अण्डस्फोटनेन डिम्बभङ्गेन ।

यत् पुनर्मित्रमित्रस्य कार्य्यं मित्रैर्न किं कृतम् ॥ ३६८ ॥

सत्यमेतत्, परं ममापि भेको मेघनादो नाम मित्रं तिष्ठति,
तमपि आह्वय यथोचितं कुर्मः । उक्तञ्च,

हितैः साधुसमाचारैः शास्त्रज्ञैर्मतिशालिभिः ।

कथञ्चिन्न विंकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥ ३७० ॥

अथ ते त्रयोऽपि गत्वा मेघनादस्य अग्रे समस्तमपि वृत्तान्तं
निवेद्य तस्युः । अथ स प्रोवाच, कियन्मात्रोऽसौ (भ)
वराको (म) गजो महाजनस्य कुपितस्याग्रे । तन्मदीयो मन्त्रः
कर्त्तव्यः । मन्त्रिके ! त्वं गत्वा मध्याह्नसमये तस्य मदोद्धतस्य
गजस्य कर्णे वीणारवसदृशं शब्दं कुरु, येन श्रवणसुखलालसो
निमीलितनयनो भवति । ततश्च काष्ठकूटचञ्चा स्फोटितनयनो-
ऽन्वीभूतः लघात्ती मम गर्त्ततटाश्रितस्य सपरिकरस्य (य)
शब्दं श्रुत्वा जलाशयं मत्त्वा समभ्येति । ततो गर्त्तमासाद्य
पतिष्यति पञ्चत्वं यास्यति च इति । एवं समवायः (र)
कर्त्तव्यो यथा वैरसाधनं (ल) भवति । अथ तथा अनु-
ष्ठिते स मत्तगजो मन्त्रिकाग्रेयसुखात् निमीलितनेत्रः काष्ठ-

पुनरिति । पुनः प्रत्युपकाराय मित्राणां प्रियं क्रियते लोकैरिति शेषः मित्रमित्रस्य
यत् पुनः कार्य्यं तत् किं मित्रैः न कृतम् ? अपितु कृतमेव इत्यर्थः ॥ ३६८ ॥

हितैरिति । हितैः हितार्थिभिः साधुसमाचारैः शास्त्रज्ञैः मतिशालिभिः बुद्धिमद्भिः
जनैः विद्वद्भिः चिन्तिताः मनःकल्पिता नयाः नूतनविचारः कथञ्चित् न विंकल्पन्ते नान्यथा
क्रियन्ते ॥ ३७० ॥

(भ) कियन्मात्रः किंप्रमाणः अतितुच्छ इत्यर्थः ।

(म) वराकः अगण्य इति भावः ।

(य) सपरिकरस्य सपरिवारस्य ।

(र) समवायः संयोगः कौशलमिति यावत् ।

(ल) वैरसाधनं प्रतिहिंसासिद्धिः ।

कूटहृतचक्षुः मध्याह्नसमये भ्राम्यन् मण्डूकशब्दानुसारी गच्छन्
महान्तं गर्त्तमासाद्य पतितो मृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि चटका
काष्ठकूटेन इति ।

टिड्ढिभ आह, भद्रे ! एवं भवतु, सुहृद्गर्गसमुदायेन समुद्रं
शोषयिष्यामि इति निश्चित्य वकसारसमयूरादीन् समाह्वय
प्रोवाच, भोः ! पराभूतोऽहं समुद्रेण अण्डकापहारेण तच्चि-
न्त्यतामस्य शोषणोपायः । ते सन्मन्त्रा प्रोचुः, अशक्ता वयं
समुद्रशोषणे, तत् किं वृथाप्रयासेन ? उक्तञ्च,

अवलः प्रोन्नतं शत्रुं यो याति मदमोहितः ।

युद्धार्थं स निवर्त्तत शौर्णदन्तो गजो यथा ॥ २७१ ॥

तदस्माकं स्वामी वैनतेयः (व) अस्ति, तत् तस्मै सर्वमेतत्
परिभवस्थानं निवेद्यतां येन स्वजातिपरिभवकुपितो वैरानुष्यं
गच्छति । अथवा अत्रावलेपं (श) करिष्यति तथापि नास्ति
वो दुःखम् । उक्तञ्च,

सुहृदि निरन्तरचित्ते गुणवति भृत्येऽनुवर्त्तिनि कलत्रे ।

स्वामिनि शक्तिसमेते निवेद्य दुःखं सुखी भवति ॥ २७२ ॥

तद्यामो वैनतेयसकाशं यतोऽसौ अस्माकं स्वामी । तथा

अवल इति । यः अवलः दुर्बलः मदमोहितः सन् प्रोन्नतं प्रबलं शत्रुं युद्धार्थं याति,
स शौर्णदन्तो गजो यथा निवर्त्तत पराभूत इति शेषः ॥ २७१ ॥

(व) वैनतेयः विनतानन्दनः गरुडः ।

(श) अवलेपं गर्वम् अहं समुद्रमतिकृच्छं योधयिष्यामीति तेन समैव लाघवमित्येवं-
रूपमिति भावः ।

सुहृदीति । निरन्तरचित्ते अभिन्नचेतसि सुहृदि, गुणवति, भृत्ये, अनुवर्त्तिनि अनुरक्ते
कलत्रे भार्यायां तथा शक्तिसमेते सामर्थ्यवति स्वामिनि दुःखं निवेद्य सुखी भवति ।
आर्यावृत्तम् ॥ २७२ ॥

अनुष्ठिते सर्वे ते पक्षिणो विषखवदना वाष्पपूरितदृशः वन-
तेयसकाशमासाद्य करुणस्वरेण फूत्कर्तुमारब्धाः, अहो ! अब्र-
ह्मण्यमब्रह्मण्यम् ! (ष) अधुना सदाचारस्य टिट्ठिभस्य भवति
नाथे सति, समुद्रेण अण्डानि अपहृतानि । तत् प्रनष्टमधुना
पक्षिकुलम् । अन्येऽपि स्वेच्छया समुद्रेण व्यापादयिष्यन्ते,
उक्तञ्च,

एकस्य कर्म संवीक्ष्य करोत्यन्योऽपि गर्हितम् ।

गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ॥ ३७३ ॥

तथाच, चाटुतस्करदुर्वृत्तैस्तथा साहसिकादिभिः ।

पीड्यमानाः प्रजा रक्ष्याः कूटच्छादिभिस्तथा ॥ ३७४ ॥

प्रजानां धर्मषड् भागो राज्ञो भवति रक्षितुः ।

अधर्मादपि षड् भागो जायते यो न रक्षति ॥ ३७५ ॥

प्रजापीडनसन्तापात् समुद्भूतो हुताशनः ।

(ष) अब्रह्मण्यम् । यथा वयं न हन्यामहे तथा क्रियतामित्येवमार्त्तवचनमिति
भावः । अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यौ इत्यमरः ।

एकस्येति । एकस्य जनस्य कर्म कार्यं संवीक्ष्य गर्हितमिति शेषः अन्योऽपि गर्हितं
कर्म करोति यतो लोकः गतानुगतिकः गता अनुगतिः येन तादृशः अपरकाव्यानुसारौ-
त्यर्थः पारमार्थिकः परमार्थपरः लोकः नास्तीति शेषः । समुद्रो यदि ईदृशं दुष्कार्यं
कृत्वापि निस्तारं गच्छति तदान्योऽपि तथा करिष्यति, न कोऽपि हिताहितं विवेचयिष्यति,
ततः संसारस्य जन्तुवानिष्टं सम्पद्यते इति भावः ॥ ३७३ ॥

चाट्टिति । चाटुतस्करदुर्वृत्तैः चाटुकारचोरदुराचारैः साहसिकादिभिः दुर्जनैरिति
भावः । कूटच्छादिभिः पीड्यमानाः प्रजाः रक्ष्याः रक्षणीयाः यथा न हन्यन्ते तथा कार्या
इत्यर्थः नष्टिरिति शेषः ॥ ३७४ ॥

प्रजानामिति । रक्षितुः दुर्जनेभ्य इति शेषः राज्ञः प्रजानां धर्मस्य षड् भागः षष्ठो भागः
भवति, लब्ध इति भावः । यः राजा न रक्षति प्रजा इति शेषः तस्य अधर्मादपि प्रजाकृता-
दिति शेषः षड् भागः षष्ठो भागो जायते ॥ ३७५ ॥

प्रजेति । प्रजानां पीडनेन यः सन्तापः तासां मनसि यत् दुःखमित्यर्थः

राज्ञः श्रियं कुलं प्राणान्नादग्ध्वा विनिवर्त्तते ॥ ३७६ ॥

राजा बन्धुरबन्धूनां राजा चक्षुरचक्षुषाम् ।

राजा पिता च माता च सर्वेषां न्यायवर्त्तिनाम् ॥ ३७७ ॥

फलार्थी पार्थिवो लोकान् पालयेद् यत्नमास्थितः ।

दानमानादितोयेन मालाकारोऽङ्कुरानिव ॥ ३७८ ॥

यथा बीजाङ्कुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेनाभिरक्षितः ।

फलप्रदो भवेत् काले तद्वत्लोकः सुरक्षितः ॥ ३७९ ॥

हिरण्यधान्यरत्नानि यानानि विविधानि च ।

तथान्यदपि यत्किञ्चित् प्रजाभ्यः स्यात् नृपस्य तत् ॥ ३८० ॥

अथ एवं गरुडः समाकर्ण्य^१ तद्दुःखदुःखितः कोपाविष्टश्च
व्यचिन्तयत्, अहो ! सत्यमुक्तमेतैः पक्षिभिः, तत् अयं गत्वा तं
समुद्रं शोषयामः । एवं चिन्तयतस्तस्य विष्णुदूतः समा-
गत्य आह, भो गरुत्मन् ! भगवता नारायणेन अहं तव पाश्वे^२

तस्मात् समुद्भूतः सञ्जातः हुताशनः अग्निः राज्ञः श्रियं कुलं प्राणांश्च अदग्ध्वा न
निवर्त्तते ॥ ३७६ ॥

राजिति । राजा बन्धूनां बन्धुरहितानां बन्धुः । राजा अनक्षुषां चक्षुः । राजा
सर्वेषां न्यायवर्त्तिना पिता च माता च ॥ ३७७ ॥

फलार्थीति । फलार्थी फलम् ऐहिकं राजस्वादि, पारलौकिकं च तदर्थी पाथिवः ।
राजा यत्नमास्थितः सययः सन् मालाकारः अङ्कुरानिव दानमानादि तोयमिव तेन
लोकान् प्रजाः पालयेत् ॥ ३७८ ॥

यथेति । सूक्ष्मः अल्पमात्रः, बीजाङ्कुरः प्रयत्नेन अभिरक्षितः सन् यथा काले फल-
प्रदो भवेत्, तद्वत् तथा सुरक्षितो लोकः राज्ञः फलप्रदो भवतीति शेषः ॥ ३७९ ॥

हिरण्येति । हिरण्यानि स्वर्णानि धान्यानि रत्नानि विविधानि यानानि वाहनानि
अथादीनि तथा अन्यदपि यत्किञ्चित् वस्तु नृपस्य प्रयोजनीयमिति शेषः तत् सर्वं प्रजाभ्य-
स्यात् ॥ ३८० ॥

प्रेषितः, देवकार्याय भगवान् अमरावत्यां यास्यतीति, तत् सत्त्व-
रम् आगम्यताम्, तत् श्रुत्वा गरुडः साभिमानं प्राह, भो
दूत ! किं मया कुभृत्येन भगवान् करिष्यति । तद्वत्वा तं
वद यदन्वो भृत्यो वाहनाय अस्मत् स्थाने क्रियताम् । मदीयो
नमस्कारो वाच्यो भगवतः । उक्तञ्च,

यो न वेत्ति गुणान् यस्य न तं सेवेत पण्डितः ।

न हि तस्मात् फलं किञ्चित् सुकृष्टादूषरादिव ॥ ३८१ ॥

दूत आह, भो वैनतेय ! कदाचिदपि भगवन्तं प्रति त्वया
न एतदभिहितम् ईदृक् । तत् कथय किं ते भगवता अप-
मानस्थानं कृतम् ? गरुड आह, भगवदाश्रयभूतेन समुद्रेण
अस्मद्विष्टिभाण्डानि अपहृतानि, तद् यदि तस्य निग्रहं न
करोति तदहं भगवतो न भृत्य इत्येष निश्चयस्त्वया वाच्यः ।
तत् द्रुततरं गत्वा भवता भगवतः समीपे वक्तव्यम् । अथ
दूतमुखेन प्रणयकुपितं वैनतेयं विज्ञाय भगवान् चिन्तयामास,
अहो ! स्थाने कोपो वैनतेयस्य, तत् स्वयमेव गत्वा सम्मान-
पुरःसरं तमानयामि । उक्तञ्च,

भक्तं शक्तं कुलीनञ्च न भृत्यमपमानयेत् ।

पुत्रवल्लालयेन्नित्यं य इच्छेत् श्रियमात्मनः ॥ ३८२ ॥

अन्यञ्च, राजा तुष्टोऽपि भृत्यानामर्थमात्रं प्रयच्छति ।

य इति । यः यस्य गुणान् न वेत्ति न जानाति, पण्डितः जनः तं न सेवेत सुकृष्टात्
सुष्ठु कृतकर्षणात् ऊषरात् चारभूमेरिव तस्मात् जनात् किञ्चिदपि फलं न भवतीति
शेषः ॥ ३८१ ॥

भक्तमिति । यः आत्मनः श्रियम् इच्छेत् स भक्तम् अनुरक्तं शक्तं समर्थं कुलीनं
सत्कुलप्रसूतं भृत्यं न अपमानयेत् प्रत्युत नित्यं पुत्रवत् पुत्रमिव लालयेत् प्रति-
पालयेत् ॥ ३८२ ॥

ते तु सम्मानितास्तस्य प्राणैरप्युपकुर्वते ॥ २८३ ॥

इत्येवं सम्प्रधार्य रुक्मपुरे (स) वैनतेयसकाशं सत्वरमग-
मत्, वैनतेयोऽपि गृहागतं भगवन्तमवलोक्य त्रपाधोमुखः
प्रणम्योवाच, भगवन् ! त्वदाश्रयोन्मत्तेन समुद्रेण मम भृत्यस्य
अण्डानि अपहृत्य ममापमानं विहितम् । परं भगवन्नज्जया
(ह) मया विलम्बितं नोचेत् एनमहं स्थलान्तम् (क्ष) अद्यैव
नयामि यतः स्वामिभयात् शुनोऽपि प्रहारो न दीयते ।
उक्तञ्च, येन स्याल्लघुता वाथ पीडा चित्ते प्रभोः क्वचित् ।

प्राणत्यागोऽपि तत् कर्म न कुर्यात् कुलसेवकः ॥ २८४ ॥

तत् श्रुत्वा 'भगवान् आह, भो वैनतेय ! सत्यमभिहितं
भवता । उक्तञ्च,

भृत्यापराधजो दण्डः स्वामिनो जायते यतः ।

तेन लज्जापि तस्म्येता न भृत्यस्य तथा पुनः ॥ २८५ ॥

तदामच्छ येन अण्डानि समुद्रात् आदाय टिट्ठिभं सम्भा-

राजति । राजा तुष्टोऽपि भृत्यानाम् अर्थमात्रं केवलम् अर्थमेव प्रयच्छति
पुरस्करोति ते तु भृत्याः सम्मानिताः सन्तः प्राणैरपि तस्य राज्ञः उपकुर्वते उपकारं
कुर्वन्ति ॥ २८३ ॥

(स) रुक्मपुरे तदाख्ये गरुडनगरे ।

(ह) भगवन्नज्जया भगवदाश्रयोऽसाविति तदपमानेन भगवतो लज्जा स्यादिति
भयेनेति भावः ।

(क्ष) स्थलानां स्थलमात्रावशेषम् ।

येनेति । येन कार्येण प्रभोः चित्ते लघुता पीडा वा स्यात् कुलसेवकः प्राणत्यागेऽपि
क्वचित् कुवापि तत् कर्म न कुर्यात् ॥ २८४ ॥

भृत्येति । यतः यस्मात् कारणात् भृत्यापराधजः दण्डः स्वामिनः जायते भवेति,
तेन तस्य स्वामिनः यथा लज्जा उक्ता उत्पन्ना भवति, तथा भृत्यस्य पुनर्न लज्जेति
शेषः ॥ २८५ ॥

वयावः अमरावतीञ्च गच्छावः । तथानुष्ठिते समुद्रो भग-
वता निर्भर्त्स्य आग्नेयं शरं सन्धाय अभिहितः, भो दुरात्मन् !
दीयन्तां टिट्ठिभाण्डानि नो चेत् स्थलतां त्वां नयामि । ततः
समुद्रेण समयेन टिट्ठिभाण्डानि तानि प्रदत्तानि, टिट्ठिभेनापि
भार्यायै समर्पितानि । अतोऽहं ब्रवीमि, शत्रोर्वलमवि-
ज्ञायेति ।

तस्मात् पुरुषेण उद्यमो न त्याज्यः । तदाकार्यं सञ्जीवक-
स्तमेव भूयोऽपि पप्रच्छ, भो भित्र ! कथं ज्ञेयो मया अभी-
दुष्टबुद्धिरिति । इयन्तं कालं यावदुत्तरोत्तरस्नेहेन प्रसादेन च
अहं दृष्टो न कदाचित् तद्विकृतिर्दृष्टा, तत् कृत्यतां येनाहम्
आत्मरक्षार्थं तदुवधाय उद्यमं करोमि । दमनक आह,
भद्र ! किमत्र ज्ञेयम् ? एष ते प्रत्ययः, यदि रक्तनेत्रस्त्रिगिर्यां
भूकुटिं दधानः सृक्कणी परिलेलिहत् त्वां दृष्ट्वा भवति
तद्दुष्टबुद्धिरन्यथा सुप्रसादश्चेति । तदान्नापय माम्, स्वात्थ्यं
प्रति गच्छामि । त्वया च यथा अयं मन्त्रभेदो न भवति तथा
कार्यम् । यदि निशामुखं प्राप्य गन्तुं शक्नोषि तद्देशत्यागः
कार्यः । यतः,

त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥३८६॥

त्यजदिति । कुलस्य अर्थे वंशरक्षार्थमित्यर्थः एकं त्यजेत् यदि एकस्य त्यागे वंशरक्षा
स्यात् तदा एकस्य त्यागः कार्य इति भावः । ग्रामस्यार्थं ग्रामरक्षार्थमित्यर्थः कुलं तप्तं
त्यजेत् यदि एकत्रंशत्यागे गाव्याणां सर्वेषां रक्षा स्यात् तदा तस्यापि त्यागः कार्य इति
भावः । जनपदस्यार्थं देशरक्षार्थमित्यर्थः ग्रामं त्यजेत् यदि ग्रामत्यागे देशरक्षा
स्यात् तदा तस्य त्यागः कार्य इति भावः आत्मार्यं स्वरक्षार्थं पृथिवीं त्यजेत् पृथिवीत्यागे-
ऽपि आत्मरक्षा स्यात् तदा तदपि कार्यमिति भावः ॥ ३८६ ॥

आपदर्थे धनं रक्षेद्द्वारान् रक्षेत् धनैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि ॥ ३८७ ॥

बलवताभिभूतस्य (क) विदेशगमनं तदनुप्रवेशो वा नोतिः । तद्देशत्यागः (ख) कार्यः । अथवा आत्मा सामादिभिरूपायैः अभिरक्षणीयः । उक्तञ्च,

अपि पुत्रकलत्रैर्वा प्राणान् रक्षेच्च पण्डितः ।

विद्यमानैर्यतस्तैः स्यात् सर्वं भूयोऽपि देहिनाम् ॥ ३८८ ॥

तथा च, येन केनाप्युपायेन शुभेनाप्यशुभेन वा ।

उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ३८९ ॥

यो मायां कुरुते मूढः प्राणत्यागे धनादिषु ।

तस्य प्राणाः प्रणश्यन्ति तेनैष्टेनैष्टमेव तत् ॥ ३९० ॥

एवमभिधाय दमनकः करटकसकाशमगमत् । करट-

आपदर्थे इति । आपदर्थे विपन्निवारणार्थं धनं रक्षेत्, धनैरपि द्वारान् स्त्रियः रक्षेत्, दारैरपि धनैरपि आत्मानं सततं रक्षेत् ॥ ३८७ ॥

(क) अभिभूतस्य आक्रान्तस्य । तदनुप्रवेशः तस्य बलवतः आश्रयणम् ।

(ख) तद्देशत्यागः तस्य देशस्य त्यागः । सामादिभिः सामदानभेददण्डरूपैरित्यर्थः । तव साम सन्धिः, दानं भूद्विरग्राहिसमर्पणम् । भेदः उपजापः शत्रुणा सह तदमात्यमित्रादेर्मनोभङ्गकरणम् । सर्वाभावे दण्डः युद्धम् ।

अपीति । पण्डितो जनः पुत्रकलत्रैरपि प्राणान् रक्षेत् च, यतः तैः प्राणैः विद्यमानैः तिष्ठद्भिः भूयोऽपि पुनरपि देहिनां सर्वं पुत्रकलत्रादिकमित्यर्थः स्यात् ॥ ३८८ ॥

येनेति । येन केनापि शुभेन अशुभेन वा उपायेन दीनं विपन्नम् आत्मानम् उद्धरेत् रक्षेत् । समर्थः शक्तिमान् सन् धर्ममाचरेत् अनुतिष्ठेत् ॥ ३८९ ॥

य इति । यः मूढः प्राणत्यागे अपिरन्वाध्याहार्यः धनादिषु मायां ममतां करोति, तस्य प्राणाः प्रणश्यन्ति, तैः प्राणैः नष्टैः उद्धेति शेषः तत् सर्वं धनादिकं नष्टमेव भवतीति शेषः ॥ ३९० ॥

कोऽपि तमायान्तं दृष्ट्वा प्रोवाच, भद्र ! किं कृतं तत्तभवता ?
दमनक आह, मया यावत् नीतिवीजनिर्वपणं (ग) कृतं परतो
दैवविहितायत्तम् (घ) उक्तञ्च यतः,

पराङ्मुखेऽपि दैवेऽत्र कृत्यं कार्यं विपश्चिता ।

आत्मदोषविनाशाय स्वचित्तस्तम्भनाय च ॥ ३८१ ॥

तथा च, उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-

दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्रे कृते सदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ ३८२ ॥

करटक आह, तत् कथय कीदृक् त्वया नीतिवीजं निर्वा-
पितम् । सोऽब्रवीत्, मया अन्योन्यं ताभ्यां मिथ्याप्रजल्पनेन
भेदः (ङ) तथा विहितो यथा भूयोऽपि मन्त्रयन्तौ एक-
स्थानस्थितौ न द्रव्यसि । करटक आह, अहो ! न युक्तं
भवता विहितं यत् परस्परं तौ स्नेहाद्रहदयौ सुखाश्रयौ कोप-
सागरे प्रक्षिप्तौ । उक्तञ्च,

(ग) नीतिवीजनिर्वपणं नीतयः वीजानीव तेषां निर्वपणं सम्यक् वपनम् ।

(घ) दैवेति । दैवेन विहितं कृतम् आयत्तम् अधीनम् । अतः परं तत् दैव-
धीनमिति भावः ।

पराङ्मुखे इति । अत्र संसारे दैवे पराङ्मुखे प्रतिकूलेऽपि विपश्चिता विदुषा जनेन
आत्मदोषविनाशाय स्वदोषचालनाय स्वस्य चित्तस्य मनसः स्तम्भनाय प्रबोधनाय च कृत्यं
पुरुषकारः कार्यं यत्रः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ ३८१ ॥

उद्योगिनमिति । लक्ष्मीः उद्योगिनं पुरुषसिंहम् उपैति प्राप्नोति । कापुरुषाः,
दैवं दैवम् इति वदन्ति, अतः दैवं निहत्य अगणयित्वा आत्मशक्त्या स्वसामर्थ्येन पौरुषं
पुरुषकारं कुरु, यत्रे कृते सति यदि न सिध्यति कार्यमिति शेषः तदा अत्र संसारे को
दोषः ? न कोऽपि इत्यर्थः । वसन्ति तत्रां वृत्तम् ॥ ३८२ ॥

(ङ) मिथ्याप्रजल्पनेन कथावचनेन । भेदः मनोभङ्गः ।

अविरुद्धं सुखस्थं यो दुःखमार्गे नियोजयेत् ।

जन्मजन्मान्तरे दुःखी स नरः स्यादसंशयम् ॥ ३८३ ॥

अपरं त्वं यद्देदमात्रेणापि तुष्टस्तदपि अयुक्तं यतः सर्वोऽपि जनो विरूपकरणे (च) समर्थो भवति नोपकर्तुम् ।

उक्तञ्च, घातयितु मेव नीचः परकार्यं वेत्ति न प्रसाधयितुम् ।

पातयितुमस्ति शक्तिर्वायोर्वृत्तं नचोन्नमयितुम् ॥ ३८४ ॥

दमनक आह, अनभिज्ञो भवान् नीतिशास्त्रस्य, तेन एतद् ब्रवीषि । उक्तञ्च यतः,

जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिञ्च प्रशमं नयेत् ।

सहावलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते ॥ ३८५ ॥

तच्छत्रुभूतोऽयमस्माकं सन्निपदापहरणात् ।

उक्तञ्च, पितृपैतामहं स्थानं यो यस्यात्त जिगीषते ।

स तस्य सहजः शत्रुश्च्छत्रुद्वयोऽपि प्रिये स्थितः ॥ ३८६ ॥

अविरुद्धमिति । यः अविरुद्धम् अविरोधिनं सुखस्थं सुखिनं जनं दुःखमार्गे नियोजयेत् पातयेत्, स नरः जन्मजन्मान्तरे प्रतिजन्म इत्यर्थः असंशयं दुःखी स्यात् ॥ ३८३ ॥

(च) विरूपकरणे विकृष्टाचरणे ।

घातयितुमिति । नीचः जनः परकार्यं घातयितुं नाशयितुमेव वेत्ति जानाति, न प्रसाधयितुं सम्यादयितुम् । इत्थं पातयितुं वायोः शक्तिरिति, उन्नमयितुम् उत्तोलयितुम् । आर्यावृत्तम् ॥ ३८४ ॥

जातमात्रमिति । यः जातमात्रं शत्रुं व्याधिञ्च न प्रशमं नयेत् न नाशयेदित्यर्थः स सहावलोऽपि तेनैव शत्रुणा व्याधिना वा वृद्धिं प्राप्य हन्यते विनाशयते ॥ ३८५ ॥

पितृपैतामहमिति । अत्र संसारं यः यस्य पितृपैतामहं स्थानं पदं जिगीषते जेतुमिच्छति जिघृक्षति इत्यर्थः स तस्य सहजः स्वाभाविकः शत्रुः, अतः प्रिये प्रियकार्ये स्थितोऽपि स उच्छेद्यः ॥ ३८६ ॥

तत् मया स उदासीनतया समानीतोऽभयप्रदानेन यावत् ताव-
दहमपि तेन साचिव्यात् प्रच्यावितः (छ) । अथवा साधु
इदमुच्यते,

दद्यात् साधुर्यदि निजपदे दुर्जनाय प्रवेशं

तन्नाशाय प्रभवति ततो वाञ्छमानः स्वयं सः ।

तस्माद्देवो विपुलमतिभिर्नावकाशोऽधमानां

जारोऽपि स्याद् गृहपतिरिति श्रूयते वाक्यतोऽत्र ॥ ३८७ ॥

तेन मया तस्योपरि बधोपाय एष विरच्यते । देशत्यागाय
वा भविष्यति । तच्च त्वां मुक्ता अन्यो न ज्ञास्यति, तद् युक्तम्
एतत् स्वार्थायानुष्ठितम् । उक्तञ्च यतः,

निस्त्रिंशं हृदयं कृत्वा वाणीं चुरसमोपमाम् ।

विकल्पोऽत्र न कर्त्तव्यो हन्यात् तत्रापकारिणम् ॥ ३८८ ॥

अपरं मृतोऽपि अस्माकं भोज्यो भविष्यति, तदेकं ताव-
हैरसाधनम् । अपरं साचिव्यञ्च भविष्यति तृप्तिश्चेति (ज) ।
तद्गुणत्रयेऽस्मिन् उपस्थिते कस्मान्मां दूषयसि त्वं जाड्य-
भावात् (झ) । उक्तञ्च,

(छ) साचिव्यात् मन्त्रिपदात् प्रच्यावितः प्रभंशितः ।

दद्यादिति । साधुर्जनः यदि दुर्जनाय निजपदे प्रवेशं दद्यात् ततस्तदा सः स्वयं
तस्य साधोः नाशाय वाञ्छमानः भवति इच्छति इत्यर्थः । तस्मात् विपुलमतिभिः मङ्गा-
मतिभिः अधमानां दुर्जनानाम् अवकाशो न दीयः । अत्र संसारे जारोऽपि उपपतिरपि
गृहपतिः स्यात् इति वाक्यतः श्रूयते । मन्दाक्रान्तावृत्तं, मन्दाक्रान्ताबुधिरसनगैर्मो भनी
गौ य युष्ममिति लक्षणात् ॥ ३८७ ॥

निस्त्रिंशमिति । हृदयं निस्त्रिंशं वाणीं चुरसमोपमां चुरसदृशीं कृत्वा तत्र अप-
कारिणं हन्यात् अत्र विकल्पो न कर्त्तव्यः ॥ ३८८ ॥

(ज) वैरसाधनं शत्रोः प्रतिद्विंसनम् । साचिव्यं मन्त्रिपदम् । तृप्तिः आहार-
परितोषः ।

(झ) जाड्यभावात् मौर्ख्यात् ।

परस्य पीडनं कुर्वन् स्वार्थसिद्धिं च पण्डितः ।

मूढबुद्धिर्न भवेच्च वने चतुरको यथा ॥ ३८८ ॥

करटक आह, कथमेतत् ? स आह,

कथा १६ ।

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे वज्रदंष्ट्रो नाम सिंहः । तस्य चतुरकक्रव्यमुखनामानौ शृगालवृकौ (ज) मृत्युभूतौ सदैवानुगतौ तत्रैव वने प्रतिवसतः । अथ अन्यदिने सिंहेन कदाचित् आसन्नप्रसवा प्रसववेदनया खयूयाद् भ्रष्टा उष्ट्री उपविष्टा कस्मिंश्चिद्वनगहने समासादिता । अथ तां व्यापाद्य यावदुदरं स्फोटयति, तावज्जीवन्नघुदासेरकशिशुर्निष्क्रान्तः (ट) । सिंहोऽपि दासेरक्याः पिशितेन (ठ) सपरिवारः परां तृप्तिमुपागतः परं स्नेहात् बालदासेरकं त्यक्तं (ड) गृहमानीय इदमुवाच, भद्र ! तेऽस्ति मृत्योर्भयं मत्तो न अन्यस्मादपि । ततः स्वेच्छया अत्र वने भ्राम्यतामिति । यतस्ते शङ्खसदृशौ (ढ) कर्णौ ततः शङ्खकर्णौ नाम भविष्यति । एवमनुष्ठिते चत्वारोऽपि ते एकस्थाने विहारिणः परस्परमनेकप्रकार-

परस्येति । पण्डितो जनः वने चतुरको यथा परस्य शत्रोः पीडनं स्वार्थसिद्धिं कुर्वन् भवेत् भुञ्ज्यात्, मूढबुद्धिर्न भवेत् भक्षयितुं न शक्नुयादिति भावः ॥ ३८८ ॥

(ज) शृगालवृकौ जम्बूकहीपिनौ ।

(ट) स्फोटयति विदारयति । जीवदिति जीवन् लघुः सुद्रकायः दासेरकशिशुः उष्ट्रशवकः ।

(ठ) दासेरक्याः उष्ट्राः । पिशितेन मांसेन ।

(ड) त्यक्तम् अव्यवहारादिति शेषः ।

(ढ) शङ्खसदृशौ कीलोपमौ ।

गोष्ठीसुखमनुभवन्तस्तिष्ठन्ति । शङ्खुकर्णोऽपि यौवनपदवीम् आरूढः क्षणमपि न तं सिंहं मुञ्चति । अथ कदाचित् वज्र-
दंष्ट्रस्य केनचिद्वन्येन मत्तगजेन सह युद्धम् अभवत् । तेन मद-
वीर्यात् स दन्तप्रहारैस्तथा क्षतशरीरो विह्वितो यथा प्रच-
लितुं न शक्नोति । तदा क्षुत्क्षामकण्ठः (ण) तान् प्रोवाच,
भोः ! अन्विष्यतां किञ्चित् सत्त्वं येन अहमेवं स्थितोऽपि तं
व्यापाद्य आत्मनो युष्माकञ्च क्षुत्प्राणांशं करोमि । तत् श्रुत्वा ते
त्रयोऽपि वने सन्ध्याकालं यावद् भ्रान्ताः परं न किञ्चित् सत्त्व-
मासादितम् । अथ चतुरकः चिन्तयामास, यदि शङ्खुकर्णोऽयं
व्यापाद्यते ततः सर्वेषां कतिचिद्दिनानि तृप्तिर्भवति परं नैनं
स्वामी मित्रत्वात् आश्रयसमाश्रितत्वात् (त) च विनाशयि-
ष्यति । अथवा बुद्धिप्रभावेण स्वामिनं प्रतिबोध्य तथा करिष्ये
यथा व्यापादयिष्यति । उक्तञ्च,

अबध्यं चाथवागम्यमकृत्यं नास्ति किञ्चन ।

लोके बुद्धिमतां बुद्धेस्तस्मात्तां विनियोजयेत् ॥ ४०० ॥

एवं विचिन्त्य शङ्खुकर्णमिदमाह, भोः शङ्खुकर्ण ! स्वामी
तावत् पथ्यं विना क्षुधया परिपीड्यते । स्वाम्यभावात् अस्माकम्
अपि भ्रवं विनाश एव । ततो वाक्यं किञ्चित् स्वाम्यर्थे वदि-
ष्यामि । तत् श्रूयताम् । शङ्खुकर्ण आह, भोः ! शीघ्रं निवे-
द्यातां येन ते वचनं शीघ्रं निर्विकल्पं (थ) करोति । अपरं

(ण) क्षुत्क्षामकण्ठः क्षुधया क्षीणकण्ठस्वर इत्यर्थः ।

(त) आश्रयसमाश्रितत्वात् गृहागतत्वात् शरणागतत्वाद्वा ।

अबध्यमिति । लोके जगति किञ्चन यस्तु बुद्धिमतां बुद्धेः अबध्यम् अगम्यं वा
अकृत्यं नास्ति, तस्मात् तां बुद्धिं विनियोजयेत् विशेषेण स्वव्यापारे नियुक्तां कुर्याद्
इत्यर्थः ॥ ४०० ॥

(थ) निर्विकल्पं निःसन्देहम् ।

स्वामिनो हिते कृते मया सुकृतशतं (द) कृतं भविष्यति । अथ चतुरक आह, भो भद्र ! आत्मशरीरं द्विगुणलाभेन स्वामिने प्रयच्छ, येन ते द्विगुणं शरीरं भवति, स्वामिनः पुनः प्राणयात्रा भवति । तदाकर्ण्य शङ्कुकर्णः प्राह, भद्र ! यदि एवं तन्मदीयप्रयोजनमेतत् उच्यताम् । स्वाम्यर्थः क्रियतामिति, परमत्र धर्मः प्रतिभूः (ध) इति ते विचिन्त्य सर्वे सिंहसकाशम् आजग्मुः । ततः चतुरकः आह, देव ! न किञ्चित् सत्त्वं प्राप्तम् । भगवान् आदित्योऽपि अस्तङ्गतः । तद् यदि स्वामी द्विगुणं शरीरं प्रयच्छति ततः शङ्कुकर्णोऽयं द्विगुणवृद्ध्या स्वशरीरं प्रयच्छति धर्मप्रतिभुत्रा । सिंह आह, भो ! यदि एवं तत् सुन्दरतरं, व्यवहारस्य (न) अस्य धर्मः प्रतिभूः क्रियतामिति । अथ सिंहवचनानन्तरं वृकशृगालाभ्यां विदारितोभयकुक्षिः शङ्कुकर्णः पञ्चत्वमुपागतः । अथ वज्रदंष्ट्रः चतुरकम् आह, भोः चतुरक ! यावदहं नदीं गत्वा स्नानं देवतार्चनविधिं कृत्वा आगच्छामि, तावत् त्वया अत्र अप्रमत्तेन (प) भाव्यमित्युक्त्वा नद्यां गतः । अथ तस्मिन् गते चतुरकः चिन्तयामास, कथं मम एकाकिनो भोज्योऽयमुष्ट्रो भविष्यतीति विचिन्त्य क्रव्यमुखमाह, भोः क्रव्यमुख । क्षुधालु भवान्, तत् यावदसौ स्वामी न आगच्छति तावत् त्वमस्य उष्ट्रस्य मांसं भक्षय । अहं त्वां स्वामिनो निर्दोषं प्रतिपादयिष्यामि । सोऽपि तत् श्रुत्वा यावत् किञ्चिन्मांसम् आस्तादयति

(द) सुकृतशतं पुण्यशतम् ।

(ध) प्रतिभूः प्रत्ययहेतुः ।

(न) व्यवहारस्य कर्मणः ।

(प) अप्रमत्तेन अवहितेन ।

तावत् चतुरकेणोक्तम्, भोः क्रव्यमुख ! समागच्छति स्वामी,
तत् त्यक्त्वा एनं दूरे तिष्ठ येनास्य भक्षणं न विकल्पयति (प) ।
तथानुष्ठिते सिंहः समायातो यावदुष्टं पश्यति तावत् रिक्ती-
कृतहृदयो (फ) दासेरकः । ततो भ्रूकुटिं कृत्वा परुषतर-
माह, (ब) अहो ! केनैष उष्ट्र उच्छिष्टतां नीतो येन तमपि
व्यापादयामि । एवमभिहिते क्रव्यमुखः चतुरकमुखम् अव-
लोकयति (भ) किल तद्वद किञ्चित् येन मम शान्तिर्भवति ।
अथ चतुरंको विहस्योवाच, भोः ! माम् अनादृत्य (म) पिशितं
भक्षयित्वा अधुना मन्मुखमवलोकयसि । तत् आस्तादय अस्य
दर्णयतरोः फलमिति । तदाकर्ण्य क्रव्यमुखो जीवनाश-
भयाद् दूरदेशं गतः (य) । एतस्मिन् अन्तरे तेन मार्गेण दासे-
रकसार्थं भाराक्रान्तः (र) समायातः । तस्याग्रसरोष्ट्रस्य (ल)
कण्ठे महती घण्टा बद्धा । तस्याः शब्दं दूरतोऽपि आकर्ण्य
मिंहो जम्बूकमाह, भद्र ! ज्ञायतां किमेष रौद्रः (व) शब्दः
श्रूयतेऽन्युत्पूर्वः । तच्छ्रुत्वा चतुरकः किञ्चिदनान्तरं गत्वा

(प) विकल्पयति सन्दिह्यति स्वामीति शेषः त्वया अव स्थिते स्वामी सन्देहं करोतीति
भावः ।

(फ) रिक्तीकृतहृदयः शून्यीकृतोरः स्थलः दीपिनेति भावः ।

(ब) परुषतरम् अतिनिष्ठुरम् ।

(म) क्रव्यमुखः तदाख्यः शादूलः । चतुरकस्य शृगालस्य मुखम् ।

(भ) अनादृत्य अगणयित्वा ।

(य) दूरदेशं गतः पलायित इत्यर्थः ।

(र) दासेरकसार्थः उष्ट्रयूषं भाराक्रान्तः भारवहनेनातिश्रान्तः ।

(ल) तस्य उष्ट्रसार्थस्य अग्रसरः अग्रवर्त्ती यः उष्ट्रः तस्य ।

(व) रौद्रः भयङ्करः ।

सत्वरमभ्युपेत्य प्रोवाच, स्वामिन् ! गम्यतां गम्यतां यदि शक्नोषि गन्तुम् । सौऽब्रवीत्, भद्र ! किमेवं मां व्याकुलयसि, (श) तत् कथय किमेतदिति । चतुरक आह, स्वामिन् ! एष धर्मराजः (ष) तवोपरि कुपितः, यदनेन अकाले दासेर-कोऽयं मदीयो व्यापादितः (स) तत्सहस्रगुणमुद्रमस्य सका-शाद् ग्रहीष्यामीति निश्चित्य ब्रह्मन्मानम् (ह) आदाय अये-मरस्य उद्रस्य ग्रीवायां घण्टां बद्ध्वा बध्यदासेरकसक्तान् (च) अपि पितृपितामहान् आदाय वैरनिर्यातनार्थमायातं एव । सिंहोऽपि तत् श्रुत्वा सर्वतो दूरादेव अवलोक्य मृतमुद्रं परित्यज्य प्राणभयात् प्रनष्टः । चतुरकोऽपि शनैः शनैः तस्य उद्रस्य मांसं भक्षयामास । अतोऽहं ब्रवीमि, परस्य पीडनं कुर्वन्निति ।

अथ दमनके गते सञ्जीवकश्चिन्तयामास अहो ! किमे-तन्मया कृतं, यत् शष्पादोऽपि मांसाग्निनस्तस्यानुगः (क) संवृत्तः । अथवा साधु इदमुच्यते,

अगम्यान् यः पुमान् याति असेव्यांश्च निषेवते ।

स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ ४०१ ॥

(श) व्याकुलयसि व्याकुलं करोषि सन्देहयसि इत्यर्थः ।

(ष) धर्मराजः यमः धर्मदेवो वा ।

(स) व्यापादितः निहतः ।

(ह) ब्रह्मन् मानं महापरिमाणम् ।

(च) बध्यदासेरकसक्तान् विनाशितोष्ट्रसम्बन्धिन इत्यर्थः ।

(क) शष्पादः लणभीजी । मांसाग्निनः तस्य पित्रलकस्य अनुगः अनुसरः संवृत्तः अस्मीति शेषः ।

अगम्यानि । यः पुमान् अगम्यान् याति गच्छति असेव्यांश्च निषेवते भजते, अश्व-तरी गर्भं यथा स मृत्युम् उपगृह्णाति प्राप्नोति ॥ ४०१ ॥

तत् किं करोमि क्व गच्छामि, कथं मे शान्तिर्भविष्यति,
अथवा तमेव पिङ्गलकं गच्छामि, कदाचित् मां शरणागतं
रक्षति प्राणैर्न वियोजयति । यत उक्तञ्च,

धर्मार्थं यततामपीह विपदो दैवाद यदि स्युः क्वचिन्
तत्तासामुपशान्तये सुमतिभिः कार्यो विशेषाक्षयः ।

लोके ख्यातिमुपागतास्तु सकले लोकोक्तिरेषा यतो
दग्धानां किल वज्रिना हितकरः सेकोऽपि तस्योद्भवः ॥ ४०२ ॥

तथाच, लोकेऽथवा तनुभृतां निजकर्मपाकं

नित्यं समाश्रितवतां विहितक्रियाणाम् ।

भावार्जितं शुभमथाप्यशुभं निकामं

यद्भावि तद्भवति नात्र विचारहेतुः ॥ ४०३ ॥

अपरं च अन्यत्र गतस्यापि मे कस्यचित् दुष्टसत्त्वस्य मांसा-
शिनः सकाशात् मृत्युर्भविष्यति, तद्वरं सिंहात् । उक्तञ्च,

धर्मार्थमिति । इह जगति धर्मार्थं यततां चेष्टमानानाम् अपि यदि क्वचित् दैवात्
विपदः स्युः भवेयुः, तत् तदा तासां विपदासुपशान्तये सुमतिभिः सुबुद्धिभिः पुरुषैः विशेष-
भात् नयः नीतिः उपाय इत्यर्थः कार्यः । यतः अत्र सकले सर्वस्मिन् लोके जगति एषा
लोकोक्तिः लोकाक्षरः ख्यातिमुपागता विख्याता इत्यर्थः वज्रिना अग्निना दग्धानां वस्तूनां
तस्य वज्रैः उद्भवः जातः सेकः हितकरः उपकारी इत्यर्थः यथा दग्धवस्तूनामुपरि अग्नि-
तापो हितकरः, तथा मत्प्राणदण्डोद्यतसमीपे मम शरणागतभावेनाश्रयणं श्रेयस्करमिति
भावः ॥ ४०२ ॥

लोके इति । अथवा लोके जगति निजकर्मपाकं स्वकर्मजनितं गतिमित्यर्थः
समाश्रितवतां विहिता अनुष्ठिता क्रिया स्वकर्तव्यं यैः तद्योक्तानां यथायथं स्व कर्तव्य-
मुपश्रुतामित्यर्थः भावार्जितं स्वकर्मोपाजितं शुभम् अशुभं वा यत् निकामं
नित्यं भावि अवश्यभावि इत्यर्थः तत् भवति, अत्र न विचारहेतुः अस्ति कश्चिदिति
शेषः ॥ ४०३ ॥

महद्भिः स्पर्द्धमानस्य विपदेव गरीयसी ।

दन्तभङ्गोऽपि नागानां श्लाघ्यो गिरिविदारणे ॥ ४०४ ॥

तथाच, महतोऽपि क्षयं लब्ध्वा श्लाघ्यं नीचोऽपि गच्छति ।

दानार्थी मधुपो यद्वज्रकर्णसमाहतः ॥ ४०५ ॥

एवं निश्चित्य स खलितगतिर्मन्दं मन्दं गत्वा सिंहाश्रयं
पश्यन् अपठत्, अहो साधु इदमुच्यते,

अन्तर्लीनभुजङ्गमं गृहमिव व्यालाकुलं वा वनं

ग्राहकीर्णमिवाभिरामकमलच्छायासनाथं सरः ।

नानादुष्टजनैरसत्यवचनासक्तैरनार्यैर्वृतं

दुःखेन प्रतिगम्यते प्रचकितैः राज्ञां गृहं वार्धिवत् ॥ ४०६ ॥

एवं पठन् दमनकोक्ताकारं पिङ्गलकं दृष्ट्वा प्रचकितः
संहतशरीरो दूरतरं प्रणामकृतिं (ख) विनापि उपविष्टः,
पिङ्गलकोऽपि तथाविधं तं विलोक्य दमनकवाक्यं श्रद्धानः

महद्भिरिति । महद्भिः जनैः स्पर्द्धमानस्य स्पर्द्धां क्लृप्ततः जनस्य विपत् गरीयसी
श्रेयसी एव, गिरिविदारणे कृते इति शेषः नागानां हस्तिनां दन्तभङ्गः अपि श्लाघ्यः
प्रशस्तः ॥ ४०४ ॥

महत इति । नीचोऽपि क्षुद्रोऽपि जनः, दानार्थी गजसदार्थी अतएव मज्जकर्ण-
समाहतः हस्तिकर्णतालताडितः मधुपो यद्वत् मधुकर इव महतः जनात् क्षयं लब्ध्वापि
श्लाघ्यं श्लाघनीयत्वं, भावे यप्रत्ययः । गच्छति प्राप्नोति ॥ ४०५ ॥

अन्तरिति । अन्तर्लीनः अभ्यन्तरं गतः भुजङ्गमो यस्य तादृशं गृहमिव, व्यालैः
हिंस्रैः श्वापदैः आकुलं व्याप्तं वनं वा वनमिव, ग्राहैः महाजलचरैः आकीर्णं व्याप्तम्
अभिरामा शोभना कमलानां या छाया कान्तिः, तत्सनाथं तद्युक्तं सर इव नानादुष्टजनैः
त्रिविधैर्दुर्जनैः असत्यवचनासक्तैः गृहावासरैः, अनार्यैः असाधुभिः इतं पूर्वं राज्ञां गृहं
वार्धिवत् वारिधिवत् प्रचकितैः प्रकर्षेण भीतैः सद्भिः जनैरिति शेषः दुःखेन प्रतिगम्यते ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४०६ ॥

(ख) प्रणामकृतिं प्रणामक्रियाम् ।

कोपात् तस्योपरि पपात । अथ सञ्जीवकः खरनखरविक-
र्तितपृष्ठः (ग) शृङ्गाभ्यां तदुदरमुल्लिख्य (घ) कथमपि तस्मात्
अपेतः (ङ) शृङ्गाभ्यां हन्तुमिच्छन् युद्धायावस्थितः । अथ द्वौ
अपि तौ पुष्पितपलाशप्रतिमौ (च) परस्परबधकाङ्क्षिणौ दृष्ट्वा
करटको दमनकमाह भो मूढमते ! अनयोर्विरोधं वितन्वता
(छ) त्वया साधु न कृतं न च त्वं नीतितत्त्वं (ज) वेत्सि ।
नीतिविद्विरुक्तञ्च,

कार्याण्युत्तमदण्डसाहसफलान्यायाससाध्यानि ये
प्रीत्या संशमयन्ति नीतिकुशलाः सान्न्वैव ते मन्त्रिणः ।
निःसाराल्पफलानि ये त्वविधिना वाञ्छन्ति दण्डोद्यमैः
तेषां दुर्णयचेष्टितैर्नरपतेरारोप्यते श्रीसुलाम् ॥ ४०७ ॥
तद्यदि स्वाम्यभिघातो भविष्यति तत् किं त्वदीयमन्त्र-

(ग) खरेति । खरैः तीक्ष्णैः मखरैः विकर्तितं विशेषेण किञ्च पृष्ठं यस्य
तथाभूतः ।

(घ) तदुदरं तस्य शृङ्गस्य उदरम् उल्लिख्य उदपृष्ठम् ।

(ङ) अपेतः अपस्तृतः ।

(च) पुष्पितेति । विकसितपलाशतरुसदृशौ रुधिरसावादिति भावः ।

(छ) वितन्वता विस्तारयता ।

(ज) नीतितत्त्वं नीतिशास्त्रस्य तत्त्वं याथार्थ्यम् ।

कार्याणीति । ये नीतिकुशलाः नीतिज्ञाः प्रीत्या सान्न्वैव आयाससाध्यानि कष्ट-
साध्यानि उत्तमदण्डः महासंयाम एव साहसफलं तेषां तानि कार्याणि संशमयन्ति
सम्यक्-शान्तिं नयन्ति ते मन्त्रिणः मन्त्रिपदाधिकारिण इत्यर्थः । ये तु अविधिना अन्यायेन
दण्डोद्यमैः युद्धोद्योगैः निःसाराल्पफलानि निःसाराणि असाराणि अल्पफलानि वाञ्छन्ति,
तेषां दुर्णयचेष्टितैः नरपतेः श्रीः राजलक्ष्मीः तुष्ठा सन्देहम् आरोप्यते नीयते । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४०७ ॥

बुद्ध्या क्रियते । अथ सञ्जीवको न बध्यते तथापि अभव्यं (भ)
यतः प्राणसन्देहात् तस्य च बधः, तन्मूढ ! कथं ! त्वं मन्त्रिपदम्
अभिलषसि, सामसिद्धिं न वेत्सि, तद् वृथा मनोरथोऽयं ते
दण्डरुचेः (ज) । उक्तञ्च,

सामादिदण्डपर्यन्तो नयः प्रोक्तः स्वयम्भुवा ।

तेषां दण्डस्तु पापीयांस्तं पञ्चादिनियोजयेत् ॥ ४०८ ॥

तथाच, साम्नां व यत्र सिद्धिर्न तत्र दण्डो बुधेन विनियोज्यः ।

पित्तं यदि शर्करया शाम्यति कोऽर्थः पटोलेन ? ॥ ४०९ ॥

तथाच, आदौ साम प्रयोक्तव्यं पुरुषेण विजानता ।

सामसाध्यानि कार्याणि विक्रियां यान्ति न क्वचित् ॥ ४१० ॥

न चन्द्रेण न चौषध्या न सूर्येण न वज्रिना ।

साम्नां व विलयं याति विद्वेषिप्रभवं तमः ॥ ४११ ॥

(भ) अभव्यम् अशुभम् ।

(ज) सामसिद्धिं साम्ना सन्धिना सिद्धिः ताम् । दण्डरुचेः दण्डे रुचिः यस्य
तथोक्तस्य युद्धप्रियस्य इत्यर्थः ।

सामादौति । स्वयम्भुवा ब्रह्मणा सामादिदण्डपर्यन्तः सामदानभेददण्डविधिः नयः
ज्ञीतिः प्रोक्तः कथितः । तेषां मध्ये दण्डः संग्रामः पापीयान् अतिनिकृष्टः [इत्यर्थः,
पश्चात् अन्योपायानाम् असम्भवे इत्यर्थः तं विनियोजयेत् प्रयुज्यादित्यर्थः ॥ ४०८ ॥

साम्नां वेति । यत्र साम्ना सान्त्वेनैव सिद्धिर्भवेदिति शेषः बुधेन विदुषा तत्र दण्डः
संग्रामो न विनियोज्यः न प्रयोज्यः । यदि शर्करया गुडविकारविशेषेण पित्तं शाम्यति,
तत्र पटोलेन कोऽर्थः ? किं प्रयोजनम् ? ॥ ४०९ ॥

आदाविति । विजानता विदुषा पुरुषेण आदौ प्रथमं साम प्रयोक्तव्यं यतः साम-
साध्यानि कार्याणि क्वचित् कुदापि न विक्रियां यान्ति गच्छन्ति ॥ ४१० ॥

नेति । विद्वेषिप्रभवं शत्रुसमुत्थं तमः तिमिररूपः क्रोध इत्यर्थः साम्ना सान्त्वेनैव
विलयं नाशं याति, चन्द्रेण न, औषध्या दृण्योतिर्लतया न, सूर्येण न, वज्रिणा च न
विकृत्यं यातोत्यनुषङ्गः ॥ ४११ ॥

तथा यत् त्वं मन्त्रिणमभिलषसि तदपि अयुक्तं यतस्त्वं
मन्त्रिगतिं (ट) न वेत्सि । यतः पञ्चविधो मन्त्रः स च कर्मणा-
मारभोपायः, (ठ) पुरुषद्रव्यसम्पत्, देशकालविभागो, विनि-
पातप्रतीकारः, (ड) कार्यसिद्धिश्चेति । सोऽयं स्वाभ्यमात्ययोः
(ढ) एकतमस्य किं वा द्वयोरपि विनिपातः समुत्पद्यते लग्नः
(ण) । तद्गृहि काचित् शक्तिरस्ति तद्विचिन्त्यतां विनिपात-
प्रतीकारः, भिन्नसन्धाने(त) हि मन्त्रिणां बुद्धिपरीक्षा, तन्मूर्ख !
तत् कर्तुमसमर्थस्त्वं यतो विपरीतबुद्धिरसि । उक्तञ्च,

मन्त्रिणां भिन्नसन्धाने भिषजां सान्निपातिके ।

कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा स्वस्थे को वा न पण्डितः ? ॥ ४१२ ॥

अन्यच्च, घातयितुमेव नीचः परकार्यं वेत्ति न प्रसाधयितुम् ।

(ट) मन्त्रिगतिं मन्त्रिणः स्वकर्तव्यम् इत्यर्थः ।

(ठ) कर्मणां सन्धादीनाम् आरम्भे उद्योगे उपायः कौशलम् ।

(ड) पुरुषेति । पुरुषाणाम् उपयुक्तकर्मचारिणां द्रव्याणां धनानाञ्च सम्पदं सम्बुद्धिः
यथा प्रयोजनं सञ्जायते इति भावः । देशेति । अस्मिन् देशे साम अस्मिन् देशे दानम्
अस्मिन् देशे भेदः अस्मिन् देशे दण्डः प्रयोक्तव्यः, अस्मिन् काले साम, अस्मिन् काले
दानम् अस्मिन् काले भेदः, अस्मिन् काले दण्डः प्रयोक्तव्य इत्येवंरूपो विभागः व्यव-
स्थापनमित्यर्थः । विनिपातेति । विनिपातः अपायः तस्य प्रतीकारः यथा न अपाय
आपतति तथा प्रतिविधानम् ।

(ढ) कार्यसिद्धिः कार्याणां सन्धादीनां सिद्धिः सम्यक् साधनम् । स्वाभ्यमात्ययोः
पिङ्गलकसञ्जीवकयोः ।

(ण) विनिपातः विध्वंसः । लग्नः उपस्थितः ।

(त) भिन्नसन्धाने भग्नसङ्कटने ।

मन्त्रिणमिति । भिन्नसन्धाने अद्योऽयोजने अघटनीयघटनायामिति यावत् ।
मन्त्रिणाम् अमात्यानां तथा सान्निपातिके कर्मणि व्यापारे भिषजां चिकित्सकानां प्रज्ञा
बुद्धिः व्यज्यते प्रकाशयते स्वस्थे प्रकृतस्थे जने को वा जनः पण्डितो न ? सर्व एव
पण्डित्यं दर्शयतीति भावः ॥ ४१२ ॥

पातयितु मेव शक्तिर्नाखोरुद्धर्तुमन्नपिटम् ॥ ४१३ ॥

अथवा न ते दोषोऽयं स्वामिनो दोषो यस्ते वाक्यं अह-
धाति । उक्तञ्च,

नराधिपा नीचजनानुवर्त्तिनो बुधोपदिष्टेन पथा न यान्ति ये ।

विशन्त्यतो दुर्गममार्गनिर्गमं समस्तसम्बाधमनर्थपिञ्जरम् ॥ ४१४ ॥

तद् यदि त्वमस्य मन्त्री भविष्यसि तदा अन्योऽपि कश्चित्
न अस्य समीपे साधुजनः समेप्यति । उक्तञ्च,

गुणालयोऽप्यसन्मन्त्री नृपतिर्नाधिगम्यते ।

प्रसन्नस्वादुसलिलो दुष्टग्राहो यथा क्रुद्धः ॥ ४१५ ॥

तथा शिष्टजनरहितस्य स्वामिनोऽपि नाशो भविष्यति ।

उक्तञ्च, चित्रास्वादकथैर्भृत्यैरनायासितकार्मुकैः ।

घातयितुमिति । नीचः क्षुद्रो जनः परकार्यं घातयितुं नाशयितुमेव वेत्ति जानाति.
प्रसाधयितुं सम्पादयितुं न वेत्तीत्यनुषङ्गः । आखोः मुपिक्कस्य अन्नपिटं भक्षणौघटव्याधार-
विशेषं पातयितुमेव शक्तिः सामर्थ्यम् अस्तीति शेषः उद्धर्तुम् उच्यते न शक्ति-
रित्यनुषङ्गः ॥ ४१३ ॥

नराधिपा इति । ये नराधिपाः राजानः नीचजनानुवर्त्तिनः क्षुद्रजनमतानुसारिणः
सन्तः बुधोपदिष्टेन विद्वत्प्रदर्शितेन पथा न यान्ति न चलन्ति, ते अमार्गनिर्गमं निर्गम-
मार्गरहितं समस्तसम्बाधं सकलप्रतिवन्धं दुर्गं दुर्गमम् अनर्थपिञ्जरं व्यसनरूपं
पिञ्जरं विशन्ति प्रविशन्ति विपद्यन्ते इति भावः वंशस्थविलं वृक्षम् ॥ ४१४ ॥

गुणालय इति । गुणाः दयादालिण्यादयः तेषाम् आलयः आकारोऽपि
नृपतिः असन्तः, असाधवः मन्त्रिणो यस्य तथाभूतः दुर्मन्त्रिपरिहत इत्यर्थः नृपतिः
प्रसन्नं स्वच्छं स्वादु सुखादं सलिलं यस्य तादृशः दुष्टाः ग्राहाः जलजन्तुमेदाः
यत्र यथाभूतः क्रुद्धः यथा जलाशय इव न अधिगम्यते न सेव्यते लोकोक्तिरिति
शेषः ॥ ४१५ ॥

चित्रेति । ये नृपाः चित्राः मनोघ्नाः आस्वादाः वासां तादृशः कथाः
वचनानि येषां तैः मधुरभाषिभिरित्यर्थः किन्तु अनायासितं कर्मणि अनियुक्तं

ये रमन्ते नृपास्ते षां रमन्ते रिपवः श्रिया ४१६ ॥

तत् किं मूर्खोपदेशेन, केवलं दोषो न गुणः । उक्तञ्च,

नानाम्यं नमते दारु नाश्मनि स्यात् क्षुरक्रिया ।

सूचीमुखं विजानीहि नाशिश्यायोपदिश्यते ॥ ४१७ ॥

दमनक आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा १७ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् पर्वतैकदेशे वानरयूथम् । तच्च (थ) कदाचित् हेमन्तसमये अतिकोठरवातसंस्पर्शवेपमानकलेवरं (द) तुषारवर्षोद्धतप्रवर्षघनधारानिपातसमाहृतं (ध) न कथञ्चित् शान्तिमगमत् । अथ केचित् वानरा वल्लिकणसदृशानि गुञ्जाफलानि अवचित्य वल्लिवाञ्छया फूत्कुर्वन्तः समन्तात् तस्थुः । अथ सूचीमुखो नाम पक्षी तेषां तं वृथायासम् अवलोक्य प्रोवाच, भाः ! सर्वे मूर्खाः यूयं, नैते वल्लिकणाः

कार्मुकं धनुः यूः तथाभूतैः कार्योत्तमैरित्यर्थः भृत्यैः रमन्ते क्रीडन्ति न तु राजकार्यं कुर्वन्तीति भावः, रिपवः शत्रवः तेषां नृपाणां श्रिया सम्पदा रमन्ते सम्पदो हरन्तीति भावः ॥ ४१६ ॥

नैति । अनाम्यम् अनमनीयं दारु काष्ठं न नमते न आनन्तुं शक्यमित्यर्थः अश्मनि क्षुरक्रिया चौरकर्म न स्यात्, नाशिश्याय न उपदिश्यते अत्र दृष्टान्तं सूचीमुखं विजानीहि ॥ ४१७ ॥

(थ) तच्च वानरयूथम् ।

(द) अतिकोठरेति । अतिकोठरेण अत्युत्कटेन वातसंस्पर्शेन वातयोगेन वेपमानं कम्पमानं कलेवरं शरीरं यस्य तथोक्तम् ।

(ध) तुषारेति । तुषारवर्षवत् उद्धतेन उत्कटेन प्रवर्षघनधारानिपातेन समाहृतं सम्यक् तार्जितम् । शान्तिं स्वास्थ्यम् ।

गुञ्जाफलानि एतानि, तत् किं वृथा श्रमेण, न एतस्मात् शीत-
रक्षा भविष्यति । तत् अन्विष्यतां कश्चित् निर्वातो वनप्रदेशो
गुहा वा गिरिकन्दरं वा । अद्यापि साटोपा (न) मेघा
दृश्यन्ते । अथ तेषाम् एकतमो वृद्धवानरः तमुवाच, भो
मूर्ख ! किं तव अनेन व्यापारेण, तद्व्ययताम् । उक्तञ्च,

मुहुर्विघ्नितकर्माणं द्यूतकारं पराजितम् ।

नालापयेद्विवेकज्ञो यदीच्छेत् सिद्धिमात्मनः ॥ ४१८ ॥

तथा च, आखेटकं वृथा क्लेशं मूर्खं व्यसनसंस्थितम् ।

आलापयति यो मूढः स गच्छति पराभवम् ॥ ४१९ ॥

सोऽपि तमनादृत्य भूयोऽपि वानरान् अनवरतमाह, भोः !
किं वृथा क्लेशेन, अथ यावदसौ न कथञ्चित् प्रलपन् विरमति
तावदेकेन वानरेण व्यर्थश्रमत्वात् कुपितेन पक्षाभ्यां गृहीत्वा
शिलायामास्फालित उपरतश्च (प) अतोऽहं ब्रवीमि, नानाम्यं
नमते दार्वित्यादि ।

तथा च, उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ।

(न) साटोपाः सर्वाः ।

मुहुर्निति । विवेकज्ञः प्राज्ञो जनः यदि आत्मनः स्वस्य सिद्धिम् इच्छेत् तदा
मुहुः पुनः पुनः विघ्नितं व्याहतं कर्म येन तादृशं कार्यव्याघातकं द्यूतकारं तथा
पराजितं जनं न आलापयेत् न तेन आलापं कुर्यादित्यर्थः । अयन्तु पक्षौ विघ्नित-
कर्मेति भावः ॥ ४१८ ॥

आखेटकमिति । यः मूढः आखेटकं मृगयाशीलं वृथाक्लेशम् अनर्थकपरिश्रमिषं
मूर्खं तथा व्यसनसंस्थितं कामजक्रोधजेषु अष्टादशसु द्यूतादिषु समासक्तं जनम् आला-
पयति सः पराभवं गच्छति ॥ ४१९ ॥

(प) आस्फालितः आविष्टः । उपरतः मृतः ।

उपदेश इति । मूर्खाणाम् उपदेशः प्रकोपाय इति प्रकृष्टकोपायैव, शान्तये न

पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्जनम् ॥ ४२० ॥

अन्यच्च, उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने ।

पश्य वानरमूर्खेण सुगृही निर्गृहीकृतः ॥ ४२१ ॥

दमनक आह कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा १८ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् वनोद्देशे शमीवृक्षः । तस्य लम्बमान-
शाखायां कृतावासौ अरण्यचटकदम्पती वसतः स्म । अथ कदा-
चित् तयोः सुखसंस्थयोर्ह्यन्तर्मेघो मन्दं मन्दं वर्षितुमारब्धः ।
अत्रान्तरे कश्चित् शाखामृगो वातासारसमाहतः (फ) प्रोद्धू-
षितशरीरो दण्डवीणां वादयन् वेपमानः (ब) तत् शमीमूल-
मासाद्य उपविष्टः । अथ तं तादृशमवलोक्य चटका प्राह, भो
भद्र !

हस्तपादसमायुक्तो दृश्यसे पुरुषाकृतिः ।

शीतेन भिद्यसे मूढ ! कथं न कुरुषे गृहम् ॥ ४२२ ॥

एतत् श्रुत्वा तां वानरः सकीपमाह, अधमे ! कस्मात्

प्रश्नाय न तथाहि भुजङ्गानां पयःपानं दुग्धपानं केवलं विषवर्जनं विषमेव वर्जयति
इत्यर्थः ॥ ४२० ॥

उपदेश इति । यादृशे तादृशे जने उपदेशः न दातव्यः । पश्य अवलोक्य,
वानरमूर्खेण सुगृही उत्तमः गृहस्थः निर्गृहीकृतः गृहस्थीकृतः ॥ ४२१ ॥

(फ) वातासारसमाहतः वातसंवलितवृष्टिधाराताडितः ।

(ब) प्रोद्धूषितशरीरः वृष्टिजलाक्तदेहः । दण्डवीणां दण्ड एव वीणा तां दण्डेन
वीणां कुतश्चित् प्राप्तामिति वा । वेपमानः कम्पमानः ।

इति । हे मूढ ! हस्तपादैः समायुक्तः पुरुषाकृतिः नराकृतिः दृश्यसे, अथ च
शीतेन भिद्यसे क्लिप्तचित्, कथं गृहं न कुरुषे ? ॥ ४२२ ॥

न त्वं मौनव्रता भवसि । अहो ! धार्ढ्यम् (भ) अस्या अद्य
मासुपहसति ।

सूचीमुखी दुराचारा रण्डा पण्डितवादिनी ।

नाशङ्कते प्रजल्पन्ती तत् किमेनां न हन्मग्रहम् ॥ ४२३ ॥

एवं प्रलप्य तामाह, सुग्धे ! किं तव ममोपरि चिन्तया ।

उक्तञ्च, वाच्यं अज्ञासमेतस्य पृच्छतश्च विशेषतः ।

प्रोक्तं अज्ञाविहीनस्य अरण्यरुदितोपमम् ॥ ४२४ ॥

तत् किं बहुना, तावत् कुलायस्थितया (म) तया अभिहितः
स तावत् तां शमीमारुह्य तस्याः कुलायं शतधा खण्डशः
अकरोत् । अतोऽहं ब्रवीमि उपदेशो न दातव्य इति ।

तन्मूर्ख ! शिक्षापितो (य) ऽपि न शिक्षितः त्वम् । अथवा
न ते दोषोऽस्ति, यतः साधोः शिक्षा गुणाय सम्पद्यते न
असाधोः ।

किं करोत्येव पाण्डित्यमस्थाने विनियोजितम् ।

अन्धकारप्रतिच्छन्ने घटे दीप इवाहितः ॥ ४२५ ॥

(भ) मौनव्रता भवसि तृणी न तिष्ठमीत्यर्थः । धार्ढ्यं चापल्यं प्रागल्भ्यम्
इत्यर्थः ।

सूचीति । इयं सूचीमुखी सूचीव मुखं यस्याः सा दुराचारा दुष्टा रण्डा धूर्ता
पण्डितमानिनी सती प्रजल्पन्ती वदन्ती मामिति शेषः न नाशङ्कते, तत् तस्मात् एनां
चटकां कथम् अहं न हन्मि न नाशयामि ? ॥ ४२३ ॥

वाच्यमिति । अज्ञासमेतस्य अज्ञान्वितस्य विशेषतः पृच्छतो जनस्य समीपे वाच्यं
वक्तव्यं, अज्ञाविहीनस्य अशुद्ध्यतः जनस्य समीपे प्रोक्तं वचनम् अरण्यरुदितोपमम्
अरण्यरोदनतुल्यम् ॥ ४२४ ॥

(म) कुलायस्थितया नौडवासिन्या ।

(य) शिक्षापितः शिक्षां प्रापितः ।

किमिति । अस्थाने विनियोजितं पाण्डित्यम् अन्धकारप्रतिच्छन्ने तिमिर-

तद् व्यर्थपाण्डित्यमाश्रित्य मम वचनमश्रुत्वा न आत्मनः
 शान्तिमपि वेक्षि, तन्नूनम् अपजातः (र) त्वम् । उक्तञ्च,
 जातः पुत्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च ।
 अपजातः लोकेऽस्मिन् मन्त्रव्याः शास्त्रवेदिभिः ॥ ४२६ ॥
 मातृत्वगुणो जातस्त्वनुजातः पितुः समः ।
 अतिजातोऽधिकस्त्वस्मादपजातोऽधमाधमः ॥ ४२७ ॥
 अप्यात्मनो विनाशं गच्छयति न खलुः परव्यसनदृष्टः ।
 प्रायो मस्तकनाशे समरमुखे नृत्यति कबन्धः ॥ ४२८ ॥
 अहो ! साधु इदमुच्यते,
 धर्मबुद्धिः कुबुद्धिश्च हावेतौ विदितौ मम ।
 पुत्रेण व्यर्थपाण्डित्यात् पिता धूमेन घातितः ॥ ४२९ ॥
 दमनक आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

पूर्वे घटे तदुपरोत्यर्थः आहितः अर्पितः दीप इव किं करोत्येव ? न किमपि करोति
 इत्यर्थः ॥ ४२५ ॥

(र) अपजातः विजातकः ।

जात इति । अस्मिन् लोके शास्त्रवेदिभिः शास्त्रज्ञैः जातः, अनुजातः, अतिजातः
 तथा अपजातः इति चतुर्भिः पुत्राः मन्त्रव्याः ॥ ४२६ ॥

मातृत्वगुणेति । मातृत्वगुणः गुणो यस्य तथाविधः पुत्रः जातः, पितुः समः पुत्रः
 अनुजातः, तस्मात् पितुरधिकः अधिकगुणः पुत्रः अतिजातः, अधमाधमः अत्यधमः पुत्रः
 अपजातः उच्यते इति शेषः ॥ ४२७ ॥

अपीति । खलुः दुर्जनः परव्यसने परेषां विपदि दृष्टः सन् आत्मनः स्वस्य विनाशः
 मपि न गच्छयति । कबन्धः क्लृप्तशिराः कायः मस्तकस्य नाशे सति समरमुखे रणशिरशि
 प्रायः नाशस्थेन नृत्यति । आत्म्याह्वयम् ॥ ४२८ ॥

धर्मबुद्धिरिति । धर्मबुद्धिः कुबुद्धिश्च एतौ मम विदितौ, पुत्रेण कुबुद्धिर्मेति
 भावः व्यर्थपाण्डित्यात् विकलचातुर्यात् पिता आत्मन इति शेषः धूमेन अधूमाग्निना
 इत्यर्थः घातितः विनाशितः ॥ ४२९ ॥

कथा १६ ।

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने धर्मबुद्धिः पापबुद्धिश्च हे मित्रे प्रतिवसतः
स्म । अथ कदाचित् पापबुद्धिना चिन्तितम्, अहं तावत् सुखी
दारिद्र्योपेतश्च (ल) । तदेनं धर्मबुद्धिमादाय देशान्तरं गत्वा
अस्य आश्रयेण अर्थोपार्जनं कृत्वा एनमपि वञ्चयित्वा सुखी
भवामि । अथ अन्यस्मिन् अहनि पापबुद्धिः धर्मबुद्धिं प्राह, भो
मित्र ! वार्द्धकभावे किं त्वमात्मविचेष्टितं स्मरसि (व) । देश-
न्तरमदृष्ट्वा कां शिशुजनस्य वार्त्तां कथयिष्यसि । उक्तञ्च,

देशान्तरेषु बहुविधभाषावेशादि येन न ज्ञातम् ।

भ्रमता धरणीपीठे तस्य फलं जन्मनो व्यर्थम् ॥ ४३० ॥

तथाच, विद्यां वित्तं शिल्पं तावन्नाप्नोति मानवः सम्यक् ।

यावद् व्रजति न भूमौ देशाद्देशान्तरं हृष्टः ॥ ४३१ ॥

अथ तस्य तद्वचनमाकर्ण्य प्रहृष्टमनाः तेनैव सह गुरुजना-
नुज्ञातः शुभे अहनि देशान्तरं प्रस्थितः । तत्र च धर्मबुद्धि-
प्रभावेण भ्रमता पापबुद्धिना प्रभूततरं वित्तम् आसादितम् ।

(ल) दारिद्र्योपेतः दारिद्र्यायुक्तः निर्धन इत्यर्थः ।

(व) वार्द्धकभावे वृद्धावस्थायां आत्मनः विचेष्टितं कर्त्तव्यं किम् ? तत् स्मरसि
भावयसि इत्यर्थः ।

देशान्तरेष्विति । येन जनेन देशान्तरेषु भ्रमता सता बहुविधभाषावेशादि न
ज्ञातं तस्य धरणीपीठे जन्मनः फलं व्यर्थं इत्या जाताऽसाविति भावः । आर्यावृत्तम्
॥ ४३० ॥

विद्यामिति । भूमौ पृथिव्यां मानवः हृष्टः सन् यावत् देशात् देशान्तरं न व्रजति,
तावत् सम्यक् विद्यां वित्तं धनं शिल्पं वैज्ञानिकं व्यापारमित्यर्थः, न आप्नोति न लभते ।
आर्यावृत्तम् ॥ ४३१ ॥

ततश्च ही अपि तौ प्रभूतोपार्जितद्रव्यौ प्रहृष्टौ खगृहं प्रति
प्रोत्सुक्येन निवृत्तौ । उक्तञ्च,

प्राप्तविद्यार्थशिल्यानां देशान्तरनिवासिनाम् ।

क्रोशमात्रोऽपि भूभागः शतयोजनवद्भवेत् ॥ ४३२ ॥

अथ स्वस्थानसमीपवर्तिना पापबुद्धिना धर्मबुद्धिरभिहितः,
भद्र ! न सर्वमेतद्धनं गृहं प्रति नेतुं युज्यते, यतः कुटुम्बिनो
बान्धवाश्च (श) प्रार्थयिष्यन्ते । तदत्र एव वनगह्वरे क्वापि
भूमौ निक्षिप्य किञ्चिन्मात्रमादाय गृहं प्रविशावो भूयोऽपि
प्रयोजने सञ्जाते तन्मात्रं (घ) समेत्य अस्मात् स्थानात्
नेथावः । उक्तञ्च,

न वित्तं दर्शयेत् प्राज्ञः कस्यचित् स्वल्पमप्यहो ! ।

मुनेरपि यतस्तस्य दर्शनाच्चलते मनः ॥ ४३३ ॥

तथाच, यथामिधं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।

आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ ४३४ ॥

प्राप्तेति । प्राप्तानि विद्यार्थशिल्यानि यैः तथाभूतानां लब्धविद्यानां लब्धधनानां
लब्धवैज्ञानिकव्यापाराणामित्यर्थः देशान्तरनिवासिनां क्रोशमात्रोऽपि भूभागः शतयोजनवत्
अतिदूरवर्त्ती वा इत्यर्थः भवेत् । यदर्थं जना देशान्तरं गच्छन्ति यावत् तदधिगमो न
स्यात् स्वदेशं प्रति निवृत्तुकाः तिष्ठन्ति, कृतकार्यास्तु स्वदेशं प्रति सातिशयसमुत्पन्नतया
स्वदेशं बहुदूरमिव मन्यन्ते इति भावः ॥ ४३२ ॥

(श) कुटुम्बिनः गृहजनाः । बान्धवाः शतयः सुहृदो वा ।

(घ) तन्मात्रं प्रयोजनोपयुक्तम् इत्यर्थः ।

नेति । प्राज्ञो जनः स्वल्पमपि वित्तं धनं कस्यचित् न दर्शयेत्, अहो ! आश्चर्यं यतः
तस्य वित्तस्य दर्शनात् मुनेरपि मनः चलते लालसं भवतीति भावः ॥ ४३३ ॥

यथेति । यथा मत्स्यैः जले, श्वापदैः भुवि, पक्षिभिश्च आकाशे आमिषं स्थितमिति
शेषः भक्ष्यते, तथा सर्वत्र देशे वित्तवान् धनवान् लोकः भक्ष्यते जनैरिति शेषः सर्व एव
धनवतो धनं काङ्क्षतीति भावः ॥ ४३४ ॥

तत् आकण्क्षं धर्मबुद्धिः आह, भद्र ! एवं क्रियताम् । तथा अनुष्ठिते हो अपि तौ खण्डहं मत्वा सुखेन संस्थितवन्तौ । अथ अन्यस्मिन् अहनि पापबुद्धिर्निग्रीयेऽटव्यां मत्वा तत् सर्वं वित्तं समादाय गर्त्तं पूरयित्वा स्वभवनं जगाम । अथ अन्येषुः धर्मबुद्धिं समभ्येत्य प्रोवाच, सखे ! बहुकुटुम्बा वयं विप्ताभावात् सीदामः (स) तद्वत्वा तत्र स्थाने किञ्चित्मात्रं धनमानयावः । सोऽब्रवीत्, भद्र ! एवं क्रियताम् । अथ हो अपि गत्वा तत् स्थानं यावत् खनतस्तावत् रिक्तं भाण्डं दृष्ट्वा । अत्रान्तरे पापबुद्धिः शिरस्ताडयन् प्रोवाच, धर्मबुद्धि ! त्वत्कृतमेतद्धनं न् अन्येन, यतो भूयोऽपि गणितं कृतं, तत् प्रयच्छ मे सखाय, अथवा अहं राजकुले निवेदयिष्यामि । स आह, भो दुरात्मन् ! मैवं वद, धर्मबुद्धिः खलु अहम् । न एतच्चौरकर्म करोमि । उक्तञ्च,

मातृवत् परदाराणि परद्रव्याणि लोड्ववत् ।

आत्मवत् सर्वभूतानि वीक्षन्ते धर्मबुद्धयः ॥ ४३५ ॥

एवं हो अपि तौ विवदमानौ धर्माधिकारिणं गतौ प्रोचतुश्च परस्परं ज्वयन्तः । अथ धर्माधिकारणाधिष्ठितपुरुषैः दिव्यार्थं (इ) यावत् नियोजितौ तावत् पापबुद्धिः आह, अहो ! न सम्यग्दृष्टोऽयं न्यायः (च) । उक्तञ्च,

(स) सीदामः क्लेशं प्राप्नुमः ।

मातृवदिति । धर्मबुद्धयो जनाः परदाराणि परकलत्राणि मातृवत् जननीमिव परद्रव्याणि लोड्ववत् भूपतितन्त्राणांमिव तथा सर्वभूतानि सर्वाणि प्राणिनः आत्मवत्, आत्मानमिव वीक्षन्ते पश्यन्ति ॥ ४३५ ॥

(इ) दिव्यार्थं शपथकरणात् ।

(च) न्यायः विचारः । इहः बुद्ध्याभिरिति शेषः ।

विवादेऽन्विष्यते पत्रं तदभावेऽपि साक्षिणः ।

साक्ष्यभावात्ततो दिव्यं प्रवदन्ते मनीषिणः ॥४३६॥

तदत्र विषये मम वृक्षदेवताः साक्षीभूताः तिष्ठन्ति ।
ता अपि आवयोः एकतरं चौरं साधुं वा करिष्यन्ति । अथ
तैः सर्वैः अभिहितम्, भोः ! युक्तमुक्तं भवता । उक्तञ्च,

अन्यजोऽपि यदा साक्षी विवादे सम्प्रजायते ।

न तत्र विद्यते दिव्यं किं पुनर्यत्र देवताः ॥४३७॥

तदस्माकमपि अत्र विषये महत् कौतूहलं वर्तते । प्रत्युष-
समये युवाभ्यामपि अस्माभिः सह तत्र वनोद्देशे गन्तव्य-
मिति । तस्मिन्नन्तरं पापबुद्धिः स्वगृहं गत्वा स्वजनक-
मुवाच, तात ! प्रभूतोऽयं मयार्थो धर्मबुद्धेस्त्वरितः, स च तव
वचनेन परिणतिं (क) गच्छति, अन्यथा अस्माकं प्राणैः
सह यास्यति । स आह, वत्स ! द्रुतं वद येन प्रोच्य तद्द्रव्यं
स्थिरतां नयामि (ख) । पापबुद्धिः आह, तात ! अस्ति तत्प्रदेशे
महाशमी, तस्यां महत्कोटरमस्ति, तत्र त्वं साम्प्रतमेव

विवादे इति । विवादे प्रथमं पत्रं लेख्यमित्यर्थः अन्विष्यते प्रार्थ्यते धर्माधिकरणिकै-
रिति शेषः, तदभावे तस्य पत्रस्य अभावे साक्षिणः अन्विष्यन्ते इति शेषः । मनीषिणः
विवांसः साक्षिणाम् अभावात् अभावे सति इत्यर्थः ततो दिव्यं प्रवदन्ति प्रमाणत्वेन न
कथयन्ति इत्यर्थः ॥ ४३६ ॥

अन्यज इति । विवादे अन्यजोऽपि नीचजातिरपि यदा यदि इत्यर्थः साक्षी सम्प्रजा-
यते सन्धो भवतीत्यर्थः, तत्र दिव्यं प्रमाणमिति शेषः न विद्यते, यत्र पुनः देवताः
साक्षिण्य इति शेषः तत्र किं वक्तव्यमिति भावः ॥ ४३७ ॥

(क) परिणतिं परिपाकम् ।

(ख) प्रोच्य कथयित्वा साक्ष्यं दत्तेति भावः । स्थिरतां स्थायित्वं नयति प्रामाण्यं
यदा तद्वचनम् अद्यद्गृह्णात् न बहिर्याति तथा करोमीति भावः ।

प्रविश । ततः प्रभाते यदाहं सत्यश्रावणं करोमि, (ग) तदा त्वया वाच्यं यद् धर्मबुद्धिश्चौर इति । तथा अनुष्ठिते प्रत्यूषे स्नात्वा पापबुद्धिः धर्मबुद्धिपुरःसरो धर्माधिकरणिकैः सह तां शमीमभ्येत्य तारस्वरेण (घ) प्रोवाच,

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च

द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सम्ये

धर्मा हि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥४३८॥

भगवति वनदेवते ! आवयोर्मध्ये यः चौरः त्वं कथय । अथ पापबुद्धिपिता शमीकोटरस्थः प्रोवाच, भोः ! शृणुत शृणुत धर्मबुद्धिना हृतमेतद्धनम् । तदाकर्ण्य सर्वे ते राज-पुरुषा विस्मयोत्फुल्ललोचना यावद्धर्मबुद्धेः वित्तहरणोचितं नियहं शास्त्रदृष्ट्या अवलोकयन्ति तावद्धर्मबुद्धिना तच्छमी-कोटरं वज्रिभोज्यद्रव्यैः (ङ) परिवेष्ट्य वज्रिना सन्दीपितम् । अथ ज्वलति तस्मिन् शमीकोटरेऽर्द्धदग्धशरीरः स्फुटिते-क्षणः (च) करुणं परिदेवयन् (क) पापबुद्धिपिता निश्चक्राम ।

(ग) सत्यश्रावणं करोमि सत्यं श्रावयामि इत्यर्थः ।

(घ) तारस्वरेण उच्चैःस्वरेण ।

आदित्येति । आदित्यचन्द्रौ सूर्याचन्द्रमसौ, अनिलो वायुः, अनलः अग्निः, द्यौः अन्तरीक्षं भूमिः पृथिवी, आपः जलानि, हृदयं मनः, यमः अन्तकः, अहः दिनः रात्रिश्च, उभे द्वे सम्ये प्रातःसायंक्ये, तथा धर्मः नरस्य मानवस्य वृत्तं चरितं जानाति हि जानात्येव । उपजातिवृत्तम् ॥ ४३८ ॥

(ङ) वज्रिभोज्यद्रव्यैः दणकाह्लादिभिः ।

(च) स्फुटितेक्षणः दग्धत्वात् गलितदृष्टिः ।

(क) करुणं दीनम् । परिदेवयन् विलपन् ।

ततश्च तैः सर्वैः पृष्टः भोः ! किमिदम् ? इत्युक्ते स पापबुद्धि-
विचेष्टितं सर्वमिदं निवेदयित्वा उपरतः । अथ ते राजपुरुषाः
पापबुद्धिं शमीशाखायां प्रतिलम्ब्य धर्मबुद्धिं प्रशस्य इदमूचुः,
अहो ! साधु इदमुच्यते ।

उपायं चिन्तयेत् प्राज्ञस्तथापायं च चिन्तयेत् ।

पश्यतो वकमूर्खस्य नकुलेन हता वकाः ॥ ४३८ ॥

धर्मबुद्धिः प्राह, कथमेतत् ? ते प्रोचुः,

कथा २० ।

अस्ति कस्मिंश्चिदनोद्देशे बहुवकसनाथो वटपादपः ।
तस्य कोटरे कृष्णसर्पः प्रतिवसति स्म । स ~~स~~ वकबालकान्
अजातपत्नान् अपि सदैव भक्षयन् कालं नयति । अथ एको
वकस्तेन भक्षितानि अपत्यानि दृष्ट्वा शिशुवैराग्यात् सरस्तीर-
मासाद्य वाष्पपूरपूरितनयनः (ज) अधोमुखस्तिष्ठति । तस्य
ताटक् चेष्टितमवलोक्य कुलीरकः प्रोवाच, माम् ! किमेवं
रुध्यते भवता अद्य । स आह, भद्र ! किं करोमि, मम मन्द-
भाग्यस्य बालकाः कोटरनिवासिना सर्पेण भक्षिताः, तद्-
दुःखदुःखितोऽहं रोदिमि । तत् कथय मे यदि अस्ति कश्चि-
दुपायः तद्दिनाशाय । तदाकर्ण्य कुलीरकः चिन्तयन् प्रास ।
अयं तावत् अस्मज्जातिसहजवैरी (भ) तथा उपदेशं प्रयच्छामि ।

उपायमिति । प्राज्ञः बुद्धिमान् जनः उपायं तथा अपायञ्च चिन्तयेत् । तथाहि
पश्यतो वकमूर्खस्य अनादरे षष्ठी । पश्यन्तं मूर्खं वकमनादृत्येत्यर्थः नकुलेन वकाः
हताः नाशिताः ॥ ४३८ ॥

(ज) वाष्पपूरपूरितनयनः अश्रुप्रवाहपूर्णाक्षः ।

(भ) अस्मज्जातिसहजवैरी अस्मज्जातीनां मत्स्यादीनां सहजवैरी स्वभावशतः ।

सत्यानृतं (ज) यथान्येऽपि वक्ताः सर्वे संचयमायान्ति ।

उक्तञ्च, नवनीतसमां वाणीं कृत्वा चित्तं तु निर्दयम् ।

तथा प्रबोध्यते शत्रुः सान्वयो म्रियते यथा ॥ ४४० ॥

आह च माम् ! यदि एवं तत् मत्स्यमांसखण्डानि नकुलस्य विलहारात् सर्पकोटरं यावत् प्रक्षिप्य यथा, नालस्तन्मार्गेण गत्वा तं दुष्टसर्पं विनाशयति । अथ तथा अनुष्ठिते मत्स्यमांसा-
नुसारिणा नकुलेन तं कृष्णसर्पं निहत्य तेऽपि तद्दृष्ट्वाश्रयाः सर्वे वक्ताश्च शनैः शनैर्भक्षिताः । अतो वयं ब्रूमः उपायं चिन्तयेदिति ।

तदनेन पापबुद्धिना उपायश्चिन्तितो नापायः । ततस्तत्फलं प्राप्तम् ।

धर्मबुद्धिः कुबुद्धिश्च द्वावेतौ विदितौ मम ।

पुत्रेण व्यर्थपाण्डित्यात् पिता धृमेन घातितः ॥४४१॥

एवं मूढ ! त्वयापि उपायश्चिन्तितो नापायः पापबुद्धि-
वत् । तत् न भवसि त्वं सज्जनः, केवलं पापबुद्धिः असि, ज्ञातो मया स्वामिनः प्राणसन्देहानयनात् । प्रकटीकृतं त्वया स्वयमेवात्मनो दुष्टत्वं कौटिल्यञ्च । अथवा साधु इदमुच्यते ।

यत्नादपि कः पश्येच्छिखिनामाहारनिःसरणमार्गम् ।

इह जलध्वनिमुदितास्त एव मूढा न नृत्येयुः ॥४४२॥

(ज) सत्यानृतं सत्यमनृतं मिथ्या च ।

नवेति । वाणीं वाचं नवनीतसमाम् अतिकोमलमित्यर्थः, तु किञ्चिन् चित्तं निर्दयं निष्ठुरं कृत्वा शत्रुः तथा प्रबोध्यते उपदिश्यते, यथा सान्वयः सर्वशः, विद्यते अयं गच्छति इत्यर्थः ॥ ४४० ॥

यवादिति । की जगः यवादपि यत्रस्याश्रित्यापि शिखिनां मयूराणाम् आहारनिःसरणमार्गं पश्येत् ? न कोऽपीत्यर्थः, यदि ते एव मूढाः जलदानां मेषानां ध्वनिना

यदि त्वं स्वामिन एनां दशां (ट) नयसि तदस्माद्विधस्य
का गणना । तस्मात् मम आसन्नेन (ठ) भवता न भाव्यम् ।
सक्तश्च, तुलां लोहसहस्रस्य यत्र खादन्ति मूषिकाः ।

राजन् ! तत्र हरेच्छेनो बालकं नात्र संशयः ॥ ४४३ ॥

दमनक आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा २१ ।

अस्ति कस्मिंश्चिद्विधाने जीर्णधनो (ड) नाम बणिक-
पुत्रः । स च विभवक्षयाद् (ट) देशान्तरगमनमना व्यचिन्त-
यत्,

यत्र देशेऽथवा स्थाने भोगान् भुक्त्वा स्ववीर्यतः ।

तस्मिन् विभवहीनो यो वसेत् स पुरुषाधमः ॥ ४४४ ॥

सुदिताः वृष्टाः सन्तः न नृत्येयुः । नृत्यकाले एव तेषाम् आहारनिःसरणमार्गे दृश्यते
नाम्बदा इति भावः ॥ ४४२ ॥

(ट) दशाम् अवस्थां दुरवस्थां मृत्युदशामिति भावः । अस्माद्विधानामिति अस्माकम्
ईदृशी दशा त्वया घटयितव्येति नात्र सन्देह इति भावः ।

(ठ) आसन्नेन समीपवर्तिना ।

तुलामिति । यत्र मूषिकाः लोहसहस्रस्य तुलां तोलनयन्त्रं खादन्ति, हे राजन् !
तत्र श्येनः पञ्चनिशेषः बालकं हरेत् अत्र न संशयः, सन्देहो नास्ति इत्यर्थः । यदि
मूषिकासाहस्रम् अतिकठिनं तोलनयन्त्रं खादन्ति, तदा श्येनपक्षिणो बालकहरणं
यथा न दुष्करं तथा त्वं स्वामिनं यदा एतादृशीमापदं नयसि, तदा अस्माकम् एता-
दृशावस्थायां त्वया पातनं नासम्भवमिति भावः ॥ ४४३ ॥

(ड) जीर्णधनः जीर्णं चीर्णं धनं यस्य तथोक्तः ।

(ट) विभवक्षयात् धनक्षयात् ।

यवेति । यः यत्र देशे अथवा स्थाने स्ववीर्यतः निजवीर्यबलात् भोगान्
सुखानि भुक्त्वा तस्मिन् पुनः विभवहीनः निर्धनः वसेत् सः पुरुषेषु मध्ये अधमः

तथाच, येनाहङ्कारयुक्तेन चिरं विलसितं पुरा ।

दीनं वदति तत्रैव यः परेषां स निन्दितः ॥ ४४५ ॥

तस्य च गृहे लोहभारघटिता (ण) पूर्वपुरुषोपार्जिता तुला आसीत् । ताञ्च कस्यचित् श्रेष्ठिनो गृहे निक्षेपभूता (त) कृत्वा देशान्तरं प्रस्थितः । ततः सुचिरं कालं देशान्तरं यथेच्छया भ्राम्वा पुनः स्वपुरमागत्य तं श्रेष्ठिनम् उवाच, भोः श्रेष्ठिन् ! दीयतां मे सा निक्षेपतुला । स आह, भोः ! नास्ति सा त्वदीया तुला मूषिकैर्भक्षिता । जीर्णधन आह, भोः श्रेष्ठिन् ! नास्ति दोषस्ते यदि मूषिकैः भक्षितेति । ईदृक् एवायं संसारः । न किञ्चिदत्र शाश्वतमस्ति, (थ) परमहं नद्यां स्नानार्थं गमिष्यामि, तत् त्वमाकीयं शिशुमेनं धनदेवनामानं मया सह स्नानोपकरणहस्तं (द) प्रेषय इति । सोऽपि चौर्यभयात्तस्य (ध) शङ्कितः स्वपुत्रमुवाच, वत्स ! पितृव्योऽयं तव, स्नानार्थं नद्यां यास्यति तन्नम्यतामनेन सार्द्धं स्नानोपकरणमादाय इति । अहो ! साधु इदमुच्यते,

न भक्त्या कस्यचित् कोऽपि प्रियं प्रकुरुते नरः ।

येनेति । येन अहङ्कारयुक्तेन अहमिकापूर्णेन पुरा पूर्वं चिरं दीर्घकालं विलसितं व्यवहृतं, यश्च पुनः तत्रैव देशे दीनं कातरं वदति दीनतां व्यनक्ति इत्यर्थः सः परेषां निन्दितः निन्दास्पदः भवति ॥ ४४५ ॥

(ण) तस्य जीर्णधनस्य । लोहभारघटिता प्रभूतलौहनिर्मिता इत्यर्थः ।

(त) निक्षेपभूता वन्धकौभूताम् ।

(थ) अयं संसारे । शाश्वतम् अक्षयम् ।

(द) स्नानेति । स्नानस्य उपकरणं तैलादिकं हस्तं यस्य तथाभूतम् ।

(ध) तस्य जीर्णधनस्य सम्बन्धविवक्षया अपादाने वशी ।

नेति । कोऽपि नरः भयं प्रलीभं वा कार्यकारणं मुक्ता विहाय भक्त्या अनुरागेण

सुक्ता भयं प्रलोभं वा कार्यकारणमेव वा ॥ ४४६ ॥
तथाच, अत्यादरो भवेत् यत्र कार्यकारणवर्जितः ।

तत्र शङ्का प्रकर्त्तव्या परिणामेऽसुखावहा ॥ ४४७ ॥

अथ असौ वणिकश्शिशुः स्नानोपकरणमादाय प्रहृष्टमनाः
तेन अभ्यागतेन (न) सह प्रस्थितः । तथानुष्ठिते वणिक्
स्नात्वा तं शिशुं नदीगुहायां प्रक्षिप्य तद्द्वारं (प) वृहच्छिलया
आच्छाद्य सत्वरं गृहमागतः पृष्ट्य तेन वणिजा, भो अभ्या-
गत ! कथ्यतां कुत्र मे शिशुर्यः त्वया सह नदीं गत इति ।
स आह, नदीतटात् स श्येनेन हृत इति श्रेष्ठो आह, मिथ्या-
वादिन् ! किं क्वचित् श्येनो बालं हर्तुं शक्नोति ? तत् समर्पय
मे सुतमन्यथा राजकुले निवेदयिष्यामि इति । स आह, भोः
सत्यवादिन् ! यथा श्येनो बालं न नयति तथा मूषिका अपि
लोहभारघटितां तुलां न भक्षयन्ति, तत् अर्पय मे तुलां, यदि
दारकेण (फ) प्रयोजनम् । एवं तौ विवदमानौ द्वौ अपि राज-
कुलं गतौ । तत्र श्रेष्ठो तारस्वरेण प्रोवाच, भोः ! अब्रह्मस्य-
मब्रह्मस्यम् !!! मम शिशुः अनेन चोरेण अपहृतः । अथ
धर्माधिकारिणः तमूचुः, भोः ! समर्प्यतां श्रेष्ठिसुतः । स

कस्यचित् प्रियं न कुर्वते । प्रियकरणं लोकस्य भयलोककार्यकारणाधीनं न तु भक्ति-
निबन्धनमिति भावः ॥ ४४६ ॥

अत्यादर इति । यत्र कार्यकारणवर्जितः विना कार्यकारणमित्यर्थः अत्यादरः अति-
भक्तिः भवेत् तत्र परिणामे असुखावहा विषमा इत्यर्थः शङ्का प्रकर्त्तव्या, यत्र आदरे
कार्यकारणं नास्ति स आदरः परिणामदाकण इति भावः ॥ ४४७ ॥

(न) अभ्यागतेन आगन्तुकेन और्णधनेन इत्यर्थः ।

(प) नदीगुहायां नदीमते । तद्द्वारं गुहाद्वारम् ।

(फ) दारकेण मुवेण ।

आह, किं करोमि, पश्यतो मे नदीतटात् श्येनेन अपहृतः
 शिशुः। तच्छ्रुत्वा ते प्रोचुः, भोः ! न सत्यमभिहितं भवता,
 किं श्येनः शिशुं हर्तुं समर्थो भवति ? स आह, भो भोः !
 श्रूयतां महचः,

तुलां लोहसहस्रस्य यत्र खादन्ति मूषिकाः ।

राजन् ! तत्र हरेच्छेनो बालकं नात्र संशयः ॥ ४४८ ॥

ते प्रोचुः, कथमेतत् ? ततः श्रेष्ठोसभ्यानाम् अग्रे आदितः
 सर्वं वृत्तान्तं निवेदयामास । ततः तैर्विद्वस्य द्वौ अपि तौ
 परस्परं सम्बोध्य तुलाशिशुप्रदानेन सन्तोषितौ । अतोऽहं
 ब्रवीमि, तुलां लोहसहस्रस्येति ।

तन्मूर्ख ! सञ्जीवकप्रसादम् (ब) असहमानेन त्वया एतत्
 कृतम् । अहो ! साधु इदमुच्यते,

प्रायेणात्र कुलान्वितं कुकुलजाः श्रौवस्रभं दुर्भगा

दातारं कृपणा ऋजूनृजवो वित्ते स्थितं निर्धनाः ।

वैरूप्योपहृताश्च कान्तवपुषं धर्माश्रयं पापिनो

नानाशास्त्रविचक्षणश्च पुरुषं निदन्ति मूर्खाः सदा ॥ ४४९ ॥

तथाच, मूर्खाणां पण्डिता हेष्वा निर्धनानां महाधनाः ।

(ब) सञ्जीवकप्रसादं सञ्जीवके राजकृतानुग्रहम् इत्यर्थः ।

प्रायेणेति । अत्र गतौ कुकुलजाः नीचकुलोत्पन्नाः जनाः कुलान्वितं सत्कुलीनं
 नरं दुर्भगाः मन्दमाग्या नराः श्रौवस्रभं सञ्जीवकमित्यर्थः, कृपणाः दातारम्,
 अनृजवः कृटिजा नराः ऋजून् सरलान्, नरान् निर्धनाः वित्ते स्थितं धनिनं,
 वैरूप्योपहृताः कुरूपाः कान्तवपुषं रम्याकृतिं, पापिनः धर्माश्रयं धार्मिकं तथा
 मूर्खाः नानाशास्त्रेषु विचक्षणं विप्रेषामिदं पुरुषं सदा प्रायेण निदन्ति । शार्दूल-
 विकीर्णितं कृतम् ॥ ४४९ ॥

मूर्खाणामिति । पण्डिताः विद्वांसः मूर्खाणां, महाधनाः निर्धनानां, प्रतिनः

व्रतिनः पापशीलानामसतीनां कुलस्त्रियः ॥ ४५० ॥

सम्मुखं ! त्वया हितमपि अहितं कृतम् । उक्तञ्च,

पण्डितोऽपि वरं शत्रुर्न मूर्खो हितकारकः ।

वानरेण हतो राजा विप्राश्चौरेण रक्षिताः ॥ ४५१ ॥

दमनक आहं, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा २२ ।

कस्यचित् राज्ञो नित्यं वानरोऽतिभक्तिपरोऽङ्गसेवको-
(भ) ऽन्तःपुरेऽपि अप्रतिषिद्धप्रसरो (म) ऽतिविश्वासस्थानम्
अभूत् । एकदा राज्ञो निद्रां गतस्य वानरे व्यजनं नीत्वा
वायुं विदधति (य) राज्ञो वक्षःस्थलोपरि मञ्जिका उपविष्टा ।
व्यजनेन मुहुर्मुहुर्निषिध्यमानापि पुनःपुनः तत्रैव उपविशति ।
ततः तेन स्वभावचपलेन मूर्खेण वानरेण क्रुद्धेन सता तीक्ष्णं
खड्गमादाय तस्या उपरि प्रहारो विहितः । ततो मञ्जिका
उड्डीय गता तेन शितधारेण (र) असिना राज्ञो वक्षो द्विधा
जातं, राजा मृतश्च । तस्मात् चिरायुरिच्छता नृपेण
मूर्खोऽनुचरो न रक्षणीयः । अपरम् एकस्मिन्नगरे कोऽपि

धर्मानुष्ठायिनः पापशीलानां तथा कुलस्त्रियः असतीनां कुलटानां हेष्ठाः निन्द-
नीयाः ॥ ४५० ॥

पण्डित इति ! पण्डितः विद्वान् शत्रुपि वरं मनाक् प्रियः, हितकारको मूर्खो न
वरमिति शेषः । राजा वानरेण हतः, विप्राः चौरेण रक्षिताः ॥ ४५१ ॥

(भ) अङ्गसेवकः शरीरपरिचारकः ।

(म) अप्रतिषिद्धप्रसरः अवारितगतिः ।

(य) विदधति कुर्वति ।

(र) शितधारेण तीक्ष्णधारेण ।

विप्रो महाविद्वान् परं पूर्वजन्मयोगेन चौरो वर्तते । स तस्मिन्
पुरेऽन्यदेशादागतान् चतुरो विप्रान् बहूनि वस्तूनि विक्रीणतो
दृष्ट्वा चिन्तितवान्, अहो ! केन उपायेन एषां धनं लभे । इति
विचिन्त्य तेषां पुरोऽनेकानि शास्त्रोक्तानि सुभाषितानि च अति-
प्रियाणि मधुराणि वचनानि जल्पता तेषां मनसि विश्वास-
मुत्पाद्य सेवां कर्तुमारब्धा । अथवा साधु इदमुच्यते,

असती भवति सलज्जा चारं नीरञ्च शीतलं भवति ।

दम्भी भवति विवेकी प्रियवक्ता भवति धूर्त्तजनः ॥४५२॥

अथ तस्मिन् सेवां कुर्वति तैः विप्रैः सर्ववस्तूनि विक्रीय
बहुमूल्यानि रत्नानि क्रीतानि । ततः तानि जङ्घामध्ये तत्-
समत्वं (ल) प्रक्षिप्य स्वदेशं प्रति गन्तुमुद्यमो विहितः । ततः
स धूर्त्तविप्रस्तान् विप्रान् गन्तुमुद्यतान् प्रेक्ष्य चिन्ताव्याकुलित-
मनाः सञ्जातः । अहो ! धनमेतत् न किञ्चित् मम चटितम्
(व) । अथ एभिः सह यामि, पथि कापि विषं दत्त्वा
एतान्निहत्य सर्वरत्नानि गृह्णामि । इति विचिन्त्य तेषामग्रे
सकरुणं विलप्य इदमाह, भोः ! मित्राणि ! यूयं माम् एकाकिनं
सुक्तां गन्तुमुद्यताः । तस्मै मनो भवद्भिः सह स्नेहपाशेन बद्धं
भवद्विरहनाम्नैव आकुलं सञ्जातं यथा धृतिं (श) कापि न

असतीति । असती कुलटा सलज्जा भवति, चारं लवणाक्तं नीरञ्च शीतलं
भवति, दम्भी अहङ्कारी जनः विवेकी भवति, धूर्त्तजनश्च प्रियवक्ता प्रियवादी भवति
॥ ४५२ ॥

(ल) तत्समत्वं तस्य चौरस्य समक्षम् ।

(व) चटितं दत्तम् ।

(श) धृतिं सन्तोषम् ।

धत्ते । यूयम् अनुग्रहं विधाय सहायभूतं मामपि सहैव नयत । तद्वचः श्रुत्वा ते करुणाद्र्चित्ताः तेन सममेव स्वदेशं प्रति प्रस्थिताः । अथ अध्वनि तेषां पञ्चानामपि पक्षीपुरमध्ये व्रजतां ध्वाङ्क्षाः कथयितुम् आरब्धाः, रे रे किराताः ! (घ) धावत धावत । सपादलक्षधनिनो (स) यान्ति । एतान् निहत्य धनं नयत । ततः किरातैः ध्वाङ्क्षवचनम् आकर्ण्य सत्वरं गत्वा ते विप्रा लघुङ्ग्रहारैः जर्जरीकृत्य वस्त्राणि मोचयित्वा विलोकिताः, परं धनं किञ्चिन्न लब्धम् । तदा तैः किरातैः अभिहितम् । भोः पात्या ! पुरा कदापि ध्वाङ्क्षवचनममृतं (ह) न आसीत् । ततो भवतां सन्निधौ कापि धनं विद्यते । तदर्पयत । अन्यथा सर्वेषामपि बधं विधाय चर्म विदार्य प्रत्यङ्गं प्रेक्ष्य धनं नेष्यामः । तदा तेषाम् ईदृशं वचनम् आकर्ण्य चौरविप्रेण मनसि चिन्तितम्, यदा एषां विप्राणां बधं विधाय अङ्गं विलोक्य रत्नानि नेष्यन्ति तदा अपि मां बधिष्यन्ति । ततोऽहं पूर्वमेवात्मानम् अरत्नं समर्प्य एतान् मुञ्चामि (क्ष) उक्तञ्च,

मृत्योर्विभेषि किं बाल ! न स भीतं विमुञ्चति ।

अथ वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां भ्रुवः ॥ ४५३ ॥

(घ) व्रजतीं गच्छताम् । ध्वाङ्क्षाः काकाः । किराताः व्याधाः ।

(स) सपादलक्षधनिनः पञ्चविंशत्यधिकशतसङ्ख्यधनवन्तः ।

(ह) ध्वाङ्क्षवचनं काकवाक्यम् । अमृतम् अलौकिकम् ।

(क्ष) अरत्नं रत्नहीनम् । एतान् विप्रां । मुञ्चामि किरातेभ्यो मोचयामि इत्यर्थः । मयि अरत्ने दृष्टे सर्व एव रिक्ता इति विज्ञाय सर्वान् विप्रां किराताः मोचयिष्यन्तीति भावः ।

मृत्योरिति । हे बाल ! शिष्यो ! किं कथं मृत्योः विभेषि ? स मृत्युः भीतं जनं न विमुञ्चति न त्यजति । अथ वा अब्दशतान्ते वा वर्षशतान्ते वा प्राणिनां मृत्युः भ्रुवः निश्चितः न कोऽपि मृत्युदृष्टात् आत्मानं मोचयितुमीष्टे इति फलितम् ॥ ४५३ ॥

तथाच, गवार्थे ब्राह्मणार्थे च प्राणत्यागं करोति यः ।

सूर्यस्य मण्डलं भित्वा स याति परमां गतिम् ॥ ४५४ ॥

इति निश्चित्य अभिहितम्, भोः किराताः ! यदि एवं ततो मां पूर्वं निहत्य विलोकय । ततः तैः तथानुष्ठिते तं धनरहितमवलोक्य अपरे चत्वारोऽपि मुक्ताः । अतोऽहं ब्रवीमि, पण्डितोऽपि वरं शत्रुरिति । अथ एवं संवदतोस्तयोः सञ्जीवकः क्षणमेकं पिङ्गलकेन सह युद्धं कृत्वा तस्य खरनखर-प्रहाराभिहतो गतासुः वसुन्धरापीठे निपपात । अथ तं गता-सुम् अवलोक्य पिङ्गलकस्तदगुणस्मरणाद्गृहदयः प्रोवाच, भोः ! अयुक्तं मया पापेन कृतं सञ्जीवकं व्यापादयता, यतो विश्वास-घातादन्यत् नास्ति पापतरं कर्म । उक्तञ्च,

मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यस्य विश्वासघातकः ।

ते नरा नरकं यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ ४५५ ॥

भूमिच्छये राजविनाश एव भृत्यस्य वा बुद्धिमतो विनाशे ।

नो युक्तमुक्तं ह्यनयोः समत्वं नष्टापि भूमिः सुलभाः न भृत्याः ॥ ४५६ ॥

तथा मया सभामध्ये स सदैव प्रशंसितः । तत् किं कथयि-
श्यामि तेषामग्रतः । उक्तञ्च,

गवार्थे इति । यः गवार्थे गोरक्षार्थे ब्राह्मणार्थे ब्राह्मणरक्षार्थश्च प्राणत्यागं करोति सः सूर्यस्य मण्डलं भित्त्वा अतिक्रम्यत्यर्थः परमां गतिं याति प्राप्नोति ॥ ४५४ ॥

मित्रद्रोहीति । यः मित्रद्रोही, यस्य कृतघ्नः उपकारिणो हन्ता यस्य विश्वास-घातकः ते नराः चन्द्रदिवाकरौ यावत् तिष्ठत इति शेषः तावत्कालमित्यर्थः नरकं यान्ति ॥ ४५५ ॥

भूमीति । भूमिच्छये वा बुद्धिमतः भृत्यस्य विनाशे राजविनाश एव, किन्तु अनयोः भूमिच्छयभृत्यनाशयोः समत्वं यदुक्तं तत् नो युक्तं नीक्षितं यतः भूमिः

उक्तो भवति यः पूर्वं गुणवानिति संसदि ।

न तस्य दोषो वक्तव्यः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा ॥ ४५७ ॥

एवंविधं प्रलपन्तं दमनकः समेत्य सहर्षमिदमाह, देव !
कातरतमः सुव एष न्यायो यद् द्रोहकारिणं शप्यभुजं (क) ।
हत्वा इत्थं शोचसि । तन्न एतदुपपन्नं भूभुजाम् (ख) उक्तञ्च,
पिता वा यदि भ्राता पुत्रो भार्याथवा सुहृत् ।

प्राणद्रोहं यदा गच्छेदन्तव्यो नास्ति पातकम् ॥ ४५८ ॥

तथाच, राजा घृणी ब्राह्मणः सर्वभक्षी

स्त्री छात्रपा दुष्टमतिः सहायः ।

प्रेष्यः प्रतीपोऽधिकृतः प्रमादी

त्याज्या अमी यश्च कृतं न वेत्ति ॥ ४५९ ॥

नष्टापि सुलभा अनायासेन लभ्या, भृत्यास्तु न सुलभा इति शेषः । तस्मात् भव्यविनाशो
भूमिच्छायादधिको राजहानिकर इति भावः । इन्द्रवज्राहतम् ॥ ४५६ ॥

उक्त इति । पूर्वं संसदि समायां गुणवानिति उक्तः भवति, प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा
पूर्ववाक्यालीकत्वमयाकुलेन तस्य जनस्य दोषो न वक्तव्यः । तद्यत्वे पूर्वापरविरोधे
सहत्वभङ्गः स्यादिति भावः ॥ ४५७ ॥

(क) कातरतमः अतिदीनः । न्यायः व्यवहारः । द्रोहकारिणम् अनिष्टकारिणम् ।
शप्यभुजं तृणाशिनम् ।

(ख) उपपन्नं युक्तम् । भूभुजां राज्ञाम् ।

पितेति । पिता वा भ्राता यदि वा, पुत्रो वा, भार्या वा अथवा सुहृत् यदा
प्राणद्रोहं गच्छेत् प्राणान् हन्तुमिच्छेदित्यर्थः तदा हन्तव्यः बध्यः तच्च पातकं
नास्ति ॥ ४५८ ॥

राजति । घृणी दयालुः राजा, सर्वभक्षी सर्वभोजी ब्राह्मणः, अथवा निर्लज्जा स्त्री,
दुष्टमतिः सहायः प्रतीपः प्रतिकूलः प्रेष्यः भृत्यः, प्रमादी अनवधानवान् अधिकृतः
कर्माचारी तथा यश्च कृतं कार्यं न वेत्ति बुध्यते, सः, अमी त्याज्याः न आश्रयणीया
इति भावः । इन्द्रवज्राहतम् ॥ ४५९ ॥

अपि च, सत्यानृता च परुषा प्रियवादिनी च

हिंसा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ।

भूरिव्यया प्रचुरवित्तसमागमा च

वेश्याङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ ४६० ॥

अपि च, अकृतोपद्रवः कश्चिन्महानपि न पूज्यते ।

पूजयन्ति नरा नागान् तार्क्ष्यं नागघातिनम् ॥ ४६१ ॥

तथा च, अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ४६२ ॥

एवं तेन सम्बोधितः पिङ्गलकः सञ्जीवकशोकं त्यक्त्वा दमन-
कसाचिव्येन राज्यमकरोत् ।

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रे मित्रभेदो नाम

प्रथमं तन्त्रं समाप्तम् ।

सत्येति । नृपनीतिः राजनीतिः वेश्याङ्गनेव क्वचित् सत्या, क्वचिदनृता-
परुषा निष्ठुरा प्रियवादिनी च हिंसा च दयालुरपि । अर्थपराः स्वार्थतत्पराः
वदान्या च पुरस्कृता चेत्यर्थः । भूरिव्यया बहुव्ययकारिणी तथा प्रचुरवित्तसमागमा
बहुधनसमन्विता च अतएव अनेकरूपा बहुप्रकारा बहुरूपविन्नासा च इत्यर्थः । वसन्त-
तिलकं वृक्षम् ॥ ४६० ॥

अकृतोपद्रव इति । अकृतः उपद्रवः अत्याचारः परपीडनमित्यर्थः येन तदृशो
महानपि कश्चित् न पूज्यते नाद्रियते । तथाहि नराः नागां सर्पान् अत्याचारिणः
इति भावः पूजयन्ति, नागघातिनं सर्पहन्तारं तार्क्ष्यं गरुडं न पूजयन्तीत्यनुषङ्गः
॥ ४६१ ॥

अशोच्यानिति । त्वम् अशोच्यान् शोकानर्हान् अन्वशोचः अनुशोचसीत्यर्थः प्रज्ञा-
वादांश्च बुद्धियुक्तवचनानि च प्रभाषसे कथयसि । किन्तु पण्डिताः जनाः गतासूनं मृतान्
अगतासूंश्च अमृतांश्च न अनुशोचन्ति ॥ ४६२ ॥

अथ मित्रसम्प्राप्तिर्नाम द्वितीयं तन्त्रम् ।

अथ इदमारभ्यते मित्रसम्प्राप्तिर्नाम द्वितीयं तन्त्रं तस्य
अयमाद्यः श्लोकः ।

असाधना अपि प्राज्ञा बुद्धिमन्तो बहुश्रुताः ।

साधयन्त्याशु कार्याणि काकाबुम्भगकूर्मवत् ॥ १ ॥

तद्यथा अनुश्रूयते ।

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम् ।
तस्य न अतिदूरस्थो महोच्छ्रायवान् नानाविहङ्गोपभुक्तफलः (ग)
कीटैः आवृतकोटरः छायाश्लासितपथिकजनसमूहो न्ययोध-
पादपो (घ) महान् । अथवा युक्तम् ।

छायासुप्तमृगः शकुन्तनिवहैर्विष्वग् विलुप्तच्छदः

कीटैरावृतकोटरः कपिकुलैः स्कन्धे कृतप्रश्रयः ।

विश्वम् मधुपैर्निपीतकुसुमः श्लाघ्यः स एव दुमः ।

सर्वाङ्गैर्बहुसत्त्वसङ्गसुखदो भूभारभूतोऽपरः ॥ २ ॥

असाधना इति । असाधनाः निरुपाया अपि प्राज्ञाः विद्वांसः बुद्धिमन्तः बहुश्रुताः
बहुशास्त्रदर्शिन्ः सुतसंसारहन्ताना वा काकाबुम्भगकूर्मवत् काकसूषिकमृगकच्छपा इव
आशु शीघ्रं कार्याणि साधयन्ति ॥ १ ॥

(ग) महोच्छ्रायवान् महोन्नतः । मानेति । नानाविहङ्गैः बहुपक्षिभिः उपभुक्तानि
फलानि यस्य तथाविधः ।

(घ) न्ययोधपादपः बटवृक्षः ।

छायेति । यः छायासु सुप्ता मृगा यस्य तथोक्तः, विष्वक् समन्तात् शकुन्तनिवहैः
पक्षिसङ्घैः विलुप्ताः भक्षिताः कदापि न पत्राणि यस्य तथाविधः, कीटैः सुद्रवीव-
विशेषैः आवृतानि व्याप्तानि कीटराणि यस्य तादृशः, कपिकुलैः वानरवृन्दैः

तत्र च लघुपतनको नाम वायसः प्रतिवसति स्म । स कदाचित् प्राणयात्रार्थं पुरम् (ङ) उद्दिश्य प्रचलितो यावत् पश्यति तावत् जालहस्तोऽतिक्रान्तनुः स्फुटितचरणः ऊर्ध्वकेशो यमकिङ्कराकारो (च) नरः सम्मुखो बभूव । अथ तं दृष्ट्वा शङ्कितमना व्यचिन्तयत् । यदयं दुरात्मा अद्य मम आश्रय-वटपादपसम्मुखोऽभ्येति । तन्न ज्ञायते किम् अद्य वटवासिनां विहङ्गमानां सङ्क्षयो भविष्यति न वा । एवं बहुविधं विचिन्त्य तत्क्षणाग्निवृत्त्य तमेव वटपादपं गत्वा सर्वान् विहङ्गमान् प्रोवाच, भोः ! अयं दुरात्मा लुब्धको जालतण्डुलहस्तः सम-भ्येति । तत् सर्वथा तस्य न विश्वसनीयम् । एष जालं प्रसार्य तण्डुलान् प्रक्षेप्स्यति । ते तण्डुला भवद्भिः सर्वैरपि कालकूटसदृशा द्रष्टव्याः । एवं वदतस्तस्य स लुब्धकस्तत्र वटतले आगत्य जालं प्रसार्य सिन्दुवारसदृशान् तण्डुलान् प्रक्षिप्य न अतिदूरं गत्वा निभृतः स्थितः । अथ ये पक्षिणः तत्र स्थितास्ते लघुपतनकवाक्यार्गल्या (क) निवारितास्तान् तण्डुलान् हालाहलाङ्कुरान् इव वीक्षमाणा निभृताः (ज) तस्युः ।

स्कन्धे कृतः प्रथयः प्रकर्षेणाश्रयो यस्य तादृशः लघुपैः समरैः विश्वं निःशङ्कं निर्जन-त्वादिति भावः निपीतानि निःशेषेण पीतमधूनि कुसुमानि यस्य तथोक्तः तथा सर्वैः अङ्गैः शाखाप्रशाखादिभिः बहूनां सत्वानां प्राणिनां सङ्गे संसर्गे आश्रयणे इत्यर्थः सुखदः, स एव द्रुमः वृक्षः श्लाघ्यः प्रशस्यः, अपरः एतदव्यतिरिक्तः भुवः पृथिव्याः भारभूतः भारस्वरूपः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ २ ॥

(ङ) पुरं नगरम् ।

(च) स्फुटितचरणः क्षतचरणतलः । यमकिङ्कराकारः यमदूतसदृशः ।

(क) लघुपतनकेति । लघु क्षिप्रं पतनम् उड्डयनं यस्य तस्य तदास्थस्य इत्यर्थः काकस्य वाक्यमेव अर्गला द्वारावरोधकदण्डविशेषः तथा ।

(ज) वीक्षमाणाः पश्यन्तः । निभृताः निलम्बाः ।

अत्रान्तरे चित्रग्रीवो नाम कपोतराजः सहस्रपरिवारः प्राण-
यात्रार्थं परिभ्रमन् तान् तण्डुलान् दूरतोऽपि पश्यन् लघुपतन-
केन निवार्यमाणोऽपि जिह्वालोल्यात् भक्षणार्थम् अपतत् सपरि-
वारो निवृद्धश्च । साधु इदमुच्यते ।

जिह्वालोल्यप्रसक्तानां जलमध्यनिवासिनाम् ।

अचिन्तितो बधोऽज्ञानां मीनानामिव जायते ॥ ३ ॥

अथवा दैवप्रतिकूलतया भवति एवं, न तस्य दोषोऽस्ति,
उक्तञ्च,

पौलस्त्यः कथमन्धदारहरणे दोषं न विज्ञातवान् ?

रामेणापि कथं न हेमहरिणस्यासम्भवो लक्षितः ?

अक्षैश्चापि बुधिष्ठिरेण सहसा प्राप्तो ह्यनर्थः कथं ?

प्रत्यासन्नविपत्तिमूढमनसां प्रायो मतिः क्षीयते ॥ ४ ॥

तथाच, कृतान्तपाशबद्धानां दैवोपहतचेतसाम् ।

बुद्ध्यः कुलगामिन्यो भवन्ति महतामपि ॥ ५ ॥

जिह्वेति । जिह्वाया लोल्यं चापल्यं तस्मिन् प्रसक्तानाम् आसक्तानाम् अतिलुब्धा-
नाम् इत्यर्थः अज्ञानां जलमध्यनिवासिनां मीनानां मत्स्यानामिव अचिन्तितः अतर्कितः
बधः जायते ॥ ३ ॥

पौलस्त्य इति । पौलस्त्यः पुलस्त्यस्यापत्यं पुमान् पौलस्त्यः पुलस्त्यकुलोत्पन्नः इति
यावत् रावण इत्यर्थः कथम् अन्धदारहरणे परस्त्रीहरणे दोषं न विज्ञातवान् ? अपि
तु विज्ञातवान् इत्यर्थः । रामेणापि हेमहरिणस्य काञ्चनमृगस्य असम्भवः कथं न
लक्षितः ? अपि तु लक्षित एव इत्यर्थः । बुधिष्ठिरेणापि अक्षैः द्यूतैः कथं सहसा
अनर्थः प्राप्तः ? अर्थान्तरेण पूर्वोक्तं द्रष्टव्यम् । प्रत्यासन्नेति । प्रत्यासन्नया विपत्त्या मूढ-
मनो येषां तादृशानां मतिः प्रायः क्षीयते विनश्यति । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।
शास्त्रैर्विकीर्णितं उक्तम् ॥ ४ ॥

कृतान्तेति । कृतान्तस्य यमस्य आशेन बद्धानां दैवेन उपहतं चेतः क्षिप्तं येषां
तादृशानां महतामपि बुद्ध्यः कुलगामिन्यः प्रतिकूला भवन्ति ॥ ५ ॥

अत्रान्तरे लुब्धकस्तान् बद्धान् विज्ञाय प्रहृष्टमनाः प्रोद्यत-
यष्टिः (भ) तद्वधार्थं प्रधावितः । चित्रग्रीवोऽपि आत्मानं स-
परिवारं बद्धं मत्त्वा लुब्धकमायान्तं दृष्ट्वा तान् कपोतान् जचे ।
अहो ! न भेतव्यम्, उक्तञ्च,

व्यसनेष्वेव सर्वेषु यस्य बुद्धिर्न हीयते ।

स तेषां पारमथ्येति तत्प्रभावादसंशयम् ॥ ६ ॥

सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ।

उदये सविता रक्तो रक्तश्चास्तमये तथा ॥ ७ ॥

तत्सर्वे वयं हेलया उड्डीय सपाशजाला अस्य अदर्शनं गत्वा
मुक्तिं प्राप्नुमः, नो चेत् भयविक्रवाः सन्तो हेलया समुत्पातं
(ज) न करिष्यथ ततो मृत्युमवाप्स्यथ । उक्तञ्च,

तन्तवोऽप्यायता नित्यं तन्तवो बहुला समाः ।

बह्वन् बहुत्वादायासान् सहन्तीत्युपमा सताम् ॥ ८ ॥

तथानुष्ठिते लुब्धको जालमादाय आकाशे गच्छतां तेषां

(भ) प्रोद्यतयष्टिः उत्क्षिप्तलगङ्गः ।

व्यसनेष्विति । सर्वेषु व्यसनेषु विपत्तु यस्य बुद्धिः न हीयते न भङ्गयति, सः तत्-
प्रभावात् तस्याः बुद्धेः प्रभावात् असंशयं निःसंशयं यथा तथा तेषां व्यसनानां पारम्-
अर्थेति प्राप्नोति विपदर्थं उत्तीर्यते इति भावः ॥ ६ ॥

सम्पत्ताविति । सम्पत्तौ च विपत्तौ च महताम् एकरूपता एकभावः न भावान्तर-
मिति भावः । तथाहि सविता सूर्यः उदये रक्तः, तथा अस्तमये च रक्तः न तु उदयास्त-
मययोर्वैरूप्यमिति भावः ॥ ७ ॥

(ज) मुक्तिं वाणम् । हेलया अवज्ञया । समुत्पातम् उड्डीयनम् ।

तन्तव इति । नित्यं सततम् आयताः विलीणाः दीर्घा वा तथा बहुलाः मभूताः
समाः तुल्यरूपा तन्तवः सूत्राणि बहुत्वात् बहुसंख्यकत्वात् बह्वन् आयासान् सहन्ति इति
सतां साधूनाम् उपमा निदर्शनम् । यथा सूत्राणि बह्वनि मिलितानि कार्यं साधयन्ति
तथा महान्तोऽपि मिलिताः स्वकार्यं साधयन्ति इति भावः ॥ ८ ॥

पृष्ठतो भूमिस्थोऽपि पर्यधावत् । ततः ऊर्ध्वाननः श्लोकमेनम्
अपठत् ।

जालमादाय गच्छन्ति संहताः पक्षिणोऽप्यमी ।

यावच्च विवदिष्यन्ते पतिष्यन्ति न संशयः ॥ ८ ॥

लघुपतनकोऽपि प्राणयात्राक्रियां त्यक्त्वा किमत्र भविष्यतीति
कुतूहलात् तत्पृष्ठलग्नोऽनुसरति । अथ दृष्टेः अगोचरतां गतान्
विज्ञाय लुब्धको निराशः श्लोकमपठत् निवृत्तश्च ।

न हि भवति यन्न भाव्यं भवति च भाव्यं यत्नेन ।

करतलगतमपि नश्यति यस्य हि भवितव्यता नास्ति ॥ १० ॥

तथा च, पराङ्मुखे विधी चेत् स्यात् कथञ्चित् द्रविणोदयः ।

तत् सोऽन्यदपि संगृह्य बाति शङ्कनिधिर्यथा ॥ ११ ॥

तदास्तां तावत् विहङ्गामिषलोभो यावत् कुटुम्बवर्त्तनोपाय-
भूतं (८) जानमपि मे नष्टम् । चित्रग्रीवोऽपि लुब्धकम्

जालमिति । अमी पक्षिणः संहताः मिलिताः सन्तः जालमादाय गच्छन्ति यावच्च
विवदिष्यन्ते परस्परमिति शेषः तदा पतिष्यन्ति न संशयः सन्देहो नास्ति इत्यर्थः
॥ ८ ॥

न हीति । यत् न हि भवति, तेन न भाव्यं नैव भवितव्यम् इत्यर्थः यच्च
भवति, तेन यद्वतः भाव्यञ्च भवितव्यमेव च । यस्य भवितव्यता भाग्यम् इत्यर्थः नास्ति
तस्य करतलगतमपि हस्तस्थमपि नश्यति । आर्यावृत्तम् ॥ १० ॥

पराङ्मुखे इति । विधी दैवे पराङ्मुखे विमुखे सति चेत् यदि कथञ्चित् अति-
क्रुद्धेण द्रविणोदयः धनलाभः स्यात् तत् तदा सः द्रविणोदयः अन्यत् पूर्वसञ्चितमपि
संगृह्य शङ्कनिधिर्यथा याति नश्यति । शङ्कनिधिलाभे हि पूर्वार्जितमपि नश्यतीति
बोध्यम् ॥ ११ ॥

(८) विहङ्गामिषलोभः पक्षिमांसलोभः । कुटुम्बेति । कुटुम्बानां परिवाराणां
वर्त्तनं जीविका, तस्य उपायभूतम् उपायसङ्कल्पम् ।

अदर्शनीभूतं ज्ञात्वा तान् उवाच । भोः ! निवृत्तः स दुरात्मा
लुब्धकः । तत्सर्वैरपि स्वस्थैर्गम्यतां महिलारोष्यस्य प्रागुत्तर-
दिग्भागे । तत्र मम सुहृत् हिरण्यको नाम मूषकः, सर्वेषां
पाशच्छेदं (ठ) करिष्यति । उक्तञ्च,

सर्वेषामेव मर्त्यानां व्यसने समुपस्थिते ।

वाङ्मात्रेणापि साहाय्यं मित्रादन्यो न सन्दधे ॥ १२ ॥

एवं ते कपोताः चित्रग्रीवेण सम्बोधिता महिलारोष्ये
नगरे हिरण्यकविलदुर्गं प्रापुः । हिरण्यकोऽपि सहस्रमुख-
विलदुर्गं प्रविष्टः सन् अकुतोभयः सुखेन आस्ते, अथवा साधु
इदमुच्यते ।

अनागतं भयं दृष्ट्वा नीतिशास्त्रविशारदः ।

अवसत् मूषकस्तत्र कृत्वा शतमुखं विलम् ॥ १३ ॥

दंष्ट्राविरहितः सर्पो मदहीनो यथा गजः ।

सर्वेषां जायते वश्यो दुर्गहीनस्तथा नृपः ॥ १४ ॥

तथा च, न गजानां सहस्रेण न च लक्षेण वाजिनाम् ।

तत् कर्म सिध्यते राज्ञां दुर्गैकेन यत् रणे ॥ १५ ॥

(ठ) पाशच्छेदं बन्धनकर्त्तनम् ।

सर्वेषामिति । सर्वेषामेव मर्त्यानां व्यसने विपदि समुपस्थिते इति मित्रात्
सुहृदः अन्यः अपरः वाङ्मात्रेण वचनमात्रेणापि साहाय्यं न सन्दधे न करोति इत्यर्थः
अतीतप्रयोगः आर्ष इति बोध्यम् ॥ १२ ॥

अनागतमिति । नीतिविशारदः नीतिशास्त्रनिपुणः मूषकः अनागतम् आगामि
इत्यर्थः भयं दृष्ट्वा विविच्य शतमुखं विलं कृत्वा तत्र अवसत् ॥ १३ ॥

दंष्ट्रेति । यथा दंष्ट्राविरहितः दन्तहीनः सर्पः यथा च मदहीनो गजः सर्वेषां
वश्यो भवति, तथा दुर्गहीनो नृपः सर्वेषां वश्यो भवतीत्यनुपमम् ॥ १४ ॥

नेति । एकेन दुर्गेण रणे राज्ञां यत् कर्म सिध्यति निष्पाद्यते, गजानां सहस्रेण
तत् कर्म न, वाजिनाम् अश्वानां लक्षेण च न सिध्यते इत्यनुपमम् ॥ १५ ॥

शतमेकोऽपि सन्धत्ते प्राकारस्थो धनुर्धरः ।

तस्मात् दुर्गं प्रशंसन्ति नीतिशास्त्रविदो जनाः ॥ १६ ॥

अथ चित्रग्रीवो विलमासाद्य तारस्वरेण प्रोवाच, भोः भोः !

मित्र हिरण्यक ! सत्वरम् आगच्छ । महती मे व्यसनावस्था (ड) वर्तते । तत् श्रुत्वा हिरण्यकोऽपि विलदुर्गान्तर्गन्धः सन् प्रोवाच, भोः ! को भवान् ? किमर्थमायातः ? किं कारणम् ? कौटुकं ते व्यसनावस्थानम् ? तत् कथ्यतामिति । तत् श्रुत्वा चित्रग्रीव आह, भोः ! चित्रग्रीवो नाम कपोतराजोऽहं ते सुहृत् । तत् सत्वरम् आगच्छ, गुरुतरं प्रयोजनम् अस्ति । तत् आकर्ण्य पुलकिततनुः प्रहृष्टात्मा स्थिरमनाः त्वरमाणो निष्क्रान्तः । अथवा साधु इदमुच्यते ।

सुहृदः स्नेहसम्पन्ना लोचनानन्ददायिनः ।

गृहे गृहवतां नित्यं नागच्छन्ति महात्मनाम् ॥ १७ ॥

आदित्यस्योदयं तात ! ताम्बूलं भारती कथा ।

इष्टा भार्या सुमित्रं च अपूर्वाणि दिने दिने ॥ १८ ॥

सुहृदो भवन्ति यस्य समागच्छन्ति नित्यशः ।

चित्ते च तस्य सौख्यस्य न किञ्चित् प्रतिमं सुखम् ॥ १९ ॥

शतमिति । एकोऽपि प्राकारस्थः दुर्गप्राचीरस्थः धनुर्धरः शतं योधं सन्धत्ते योध-
यति इत्यर्थः तस्मात् नीतिशास्त्रविदो जनाः दुर्गं प्रशंसन्ति ॥ १६ ॥

(ड) व्यसनावस्था विपदवस्था ।

सुहृद इति । स्नेहसम्पन्नाः स्निग्धाः लोचनानन्ददायिनः नेत्रानन्दप्रदाः सुहृदः
महात्मनां गृहवतां गृहिणां गृहे नित्यं न आगच्छन्ति कदाचिदागच्छन्ति इत्यर्थः तस्मात्
तेषां परिचर्या अवश्यं कर्तव्या इति भावः ॥ १७ ॥

आदित्यस्येति । हे तात ! आदित्यस्य उदयः सूर्योदयः, ताम्बूलं भारती कथा महा-
भारतकथा इत्यर्थः इष्टा प्रिया भार्या तथा सुमित्रम् एतानि दिने दिने अपूर्वाणि नवानि
इव प्रीतिकराणि, इति भावः ॥ १८ ॥

अथ चित्रग्रीवं सपरिवारं पाशवङ्गमालोक्य हिरण्यकः
सविषादम् इदमाह । भोः किमेतत् ? स आह, भोः ! जान-
न्नपि किं पृच्छसि ? उक्तञ्च यतः,

यस्माच्च येन च यदा च यथा च यच्च
यावच्च यत्र च शुभाशुभमात्मकम् ।

तस्माच्च तेन च तदा च तथा च तच्च

तावच्च तत्र च कृतान्तवशादुपैति ॥ २० ॥

तत् प्राप्तं मया एतद् बन्धनं जिह्वालीक्यात् । साम्प्रतं त्वं
सत्वरं पाशविमोक्षं कुरु । तत् आकर्ण्य हिरण्यकः प्राह,
अर्द्धार्द्धाद् योजनशतादामिषं वीक्षते खगः ।

सोऽपि पार्श्वस्थितं दैवात् बन्धनं न च पश्यति ॥ २१ ॥

तथाच, रविनिशाकरयोर्यहपीडनं

गजभुजङ्गविहङ्गमबन्धनम् ।

सुहृद इति । यस्य भवने सुहृदः नित्यशः सततं समागच्छन्ति, तस्य चित्ते मनसि
जातस्येति शेषः सौख्यस्य सुखसन्तानस्य प्रतिमं तुल्यं सुखं किञ्चित् न अस्ति इति शेषः
॥ १९ ॥

यस्मादिति । कृतान्तवशात् दैववशात्, यस्मात् प्रदेशात् चेत्तन् कारणेन च यदा
यस्मिन् काले च यथा च यादृशञ्च यावच्च यत्परिमितञ्च यत्र च यस्मिन् लोके च यच्च
शुभाशुभम् आत्मकम् जातमिति शेषः, तस्माच्च देशात् तेन च कारणेन च तदा च
तस्मिन् काले च तथा च तादृशञ्च तत्परिमितञ्च तत्र च तस्मिन् लोके च तच्च शुभमशुभं
वा आत्मकम् उपैति उपगच्छति । बसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २० ॥

अर्द्धार्द्धादिति । खगः पक्षी अर्द्धार्द्धात् योजनशतात् 'आमिषं' भोग्यं वस्तु वीक्षते
पश्यति । किन्तु सोऽपि खगः दैवात् दौर्भाग्यात् पार्श्वस्थितं बन्धनं बन्धनहेतुम् इत्यर्थः न
च पश्यति ॥ २१ ॥

रवौति । रविनिशाकरयोः सूर्यावन्दमसोः ग्रहेण राहुणा पीडनं गजानां भुज-

मतिमतां च निरीक्ष्य दरिद्रतां

विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ २२ ॥

तथाच, व्योमैकान्तविचारिणोऽपि विहगाः सम्प्राप्नुवन्त्यापदं
बध्यन्ते निपुणैरगाधसलिलात् मीनाः समुद्रादपि ।

दुर्णीतं किमिहास्ति ? किं च सुकृतं ? कः स्थानलाभे गुणः ?
कालः सर्वजनान् प्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ २३ ॥

एवमुक्त्वा चित्रग्रीवस्य पाशं क्लेशुम् उद्यतं स तमाह । भद्र !
मा मैवं कुरु, प्रथमं मम भृत्यानां पाशच्छेदं कुरु तदनु ममापि
च । तत् श्रुत्वा कुपितो हिरण्यकः प्राह । भोः ! न युक्तमुक्तं
भवता यतः स्वामिनोऽनन्तरं भृत्याः । स आह, भद्र ! मा
मैवं वद, मदाश्रयाः सर्वे एते वराकाः (ठ) 'अपर' स्वकुटुम्बं
परित्यज्य समागताः । तत् कथम् एतावन्मात्रमपि सम्मानं न
करोमि । उक्तञ्च,

ज्ञानां विहङ्गमानाश्च बन्धनं जालपतनं मतिमतां बुद्धिमताश्च दरिद्रतां वीक्ष्य दृष्ट्वा विधि-
दं वम् इत्यर्थः । “विधिर्विधाने दैवे च” इत्यमरः । बलवान् इति मे मम मतिः बुद्धिः
विद्यते इति श्रेयः । अहो आश्चर्यम् । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । द्रुतविलम्बितमात्रं नभौ
भराविति तद्वत्तयात् ॥ २२ ॥

व्योमैकान्तेति । विहगाः पक्षिणः व्योमैकान्तविचारिणः आकाशैकदेशमामिनोऽपि
आपदं सम्प्राप्नुवन्ति । निपुणैः जगैः अगाधसलिलात् समुद्रादपि मीनाः मत्स्याः
बध्यन्ते धिरन्ते । इह जगति दुर्णीतं दुर्लभं किम् अस्ति ? नास्ति इत्यर्थः, सुकृतञ्च
किमस्तीति शेषः न किमपि इत्यर्थः, स्थानलाभे उत्तमस्थानप्राप्ताय च कः गुणः ? उप-
कारः ? न कोऽपि इत्यर्थः । कालः प्रसारितकरः हस्तौ प्रसार्येत्यर्थः दूरादपि सर्व-
जनान् गृह्णाति आकर्षति समय एव बलाबलं करोति नात्र पुरुषदोष इति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

(ठ) मदाश्रयाः मन्त्राद्याः । एते कपोताः । वराकाः दोगाः ।

यः सम्मानं सदा धत्ते भृत्यानां क्षितिपोऽधिकम् ।

वित्ताभावेऽपि तं दृष्ट्वा ते त्यजन्ति न कर्हिचित् ॥ २४ ॥

तथाच, विश्वासः सम्पदां मूलं तेन यूथपतिर्गजः ।

सिंहो मृगाधिपत्येऽपि न मृगैः परिवार्यते ॥ २५ ॥

अपरं मम कदाचित् पाशच्छेदं कुर्वतस्ते दन्तभङ्गो भवति । अथवा दुरात्मा लुब्धकः समभ्येति । तत् नूनं मम नरकपात एव । उक्तञ्च,

सदाचारेषु भृत्येषु संसीदत्सु च यः प्रभुः ।

सुखी स्यात् नरकं याति परत्वेह च सीदति ॥ २६ ॥

तत् श्रुत्वा प्रहृष्टो हिरण्यकः प्राह । भोः ! वेद्मि अहं राजधर्मम् । परं मया तव परीक्षा कृता । तत् सर्वेषां पूर्वं पाशच्छेदं करिष्यामि । भवानपि अनेन विधिना बहुकपोत-परिवारो भविष्यति, उक्तञ्च,

कारुण्यं संविभागश्च यस्य भृत्येषु सर्वदा ।

सम्भवेत् स महीपालस्तैलोक्यस्यापि रक्षणे ॥ २७ ॥

य इति । यः क्षितिपः राजा सदा भृत्यानाम् अधिकं सम्मानं धत्ते करोति इत्यर्थः । ते भृत्याः वित्ताभावेऽपि धनाभावेऽपि तस्येति शेषः तं क्षितिपं दृष्ट्वा कर्हिचित् कदाचित् न त्यजन्ति । चिरमनुरक्तास्तिष्ठन्तीति भावः ॥ २४ ॥

विश्वास इति । विश्वासः अयमस्माकं राजेति प्रत्ययः सम्पदां मूलं कारणं तेन विश्वासेन गजः यूथपतिः तथा सिंहः मृगाधिपत्येऽपि स्थित इति शेषः मृगैः न परिवार्यते । परं गजानामयमस्माकं पतिरिति मृगाणाञ्च अयमस्माकं पतिरिति गजे सिंहे च प्रत्ययोऽस्ति तेन तयोरधिपतित्वमन्वतम् अन्यथा न किमप्येति भावः ॥ २५ ॥

सीदति । यः प्रभुः सदाचारेषु अनुरक्तेष्वित्यर्थः भृत्येषु संसीदत्सु विपद्यमानेषु सुखी स्यात् स परत्र परलोके नरकं याति गच्छति इह च अस्मिन् लोके च सीदति कष्टं प्राप्नोति च ॥ २६ ॥

कारुण्यमिति । यस्य भृत्येषु सर्वदा कारुण्यं दया संविभागश्च सत्यम् विभज्य

एवमुक्त्वा सर्वेषां पाशच्छेदं कृत्वा हिरण्यकः चित्रग्रीवमाह ।
मित्र ! गम्यताम् अधुना स्वाश्रयं प्रति, भूयोऽपि व्यसने
प्राप्ते समागन्तव्यम् । इति तान् संप्रेष्य पुनरपि दुर्गं प्रविष्ट
चित्रग्रीवोऽपि सपरिवारः साश्रयम् अगमत् । अथवा साधु
इदमुच्यते,

मित्रवान् साधयत्यर्थान् दुःसाध्यानपि वै यतः ।

तस्मान्मित्राणि कुर्वीत समानान्येव चात्मनः ॥ २८ ॥

क्षत्रपतनकोऽपि वायसः सर्वं तं चित्रग्रीवबन्धमोक्षम् अव
लोक्य विस्मितमना व्यचिन्तयत् । अहो ! बुद्धिः अस्य हिरण्य-
कस्य शक्तिश्च दुर्गसामग्री (ण) च तत् ईदृगेव विधिः विहङ्गानां
बन्धनमोक्षात्मकः । अहं च न कस्यचित् विश्वसिमि चल-
प्रकृतिश्च (त) । तथापि एनं मित्रं करोमि ।

उक्तञ्च, अपि सम्पूर्णतायुक्तैः कर्त्तव्याः सुहृदो बुधैः ।

नदीशः परिपूर्णोऽपि चन्द्रोदयमपेक्षते ॥ २९ ॥

एवं सम्प्रधार्य पादपादवतीर्य विलङ्कारम् आश्रित्य चित्र-
ग्रीववच्छब्देन हिरण्यकं समाहृतवान् । एहि एहि भोः !

व्यवस्थापनञ्च स्यादिति शेषः स महीपालः वैलोक्यस्यापि रक्षणे सम्भवेत् समर्थो भवत
इत्यर्थः ॥ २७ ॥

मित्रवार्त्ति । यतः यस्मात् हेतोः मित्रवान् जनः दुःसाध्यानपि अशक्यतपि
अर्थान् साधयति सम्पादयति, तस्मात् आत्मनः समानानि एव मित्राणि कुर्वीत
॥ २८ ॥

(ण) दुर्गसामग्री दुःखतारणोपायनिश्चयः ।

(त) चलप्रकृतिः असलस्वभावः ।

अपीति । सम्पूर्णतायुक्तैः सर्वसम्पत्परिपूर्णैरपि बुधैः विद्वद्भिः सुहृदः मित्राणि
कर्त्तव्याः । नदीशः सुहृदः परिपूर्णोऽपि चन्द्रोदयम् अपेक्षते आकाङ्क्षति समधिकपूर्णता-
शयादिति भावः ॥ २९ ॥

हिरण्यक ! एहि । तच्छब्दं श्रुत्वा हिरण्यको व्यचिन्तयत् ।
 किमन्योऽपि कश्चित् कपोतो बन्धनशेषः (थ) तिष्ठति येन मां
 व्याहरति । आह च, भोः ! को भवान् ? स आह, अहं
 लघुपतनको नाम वायसः । तत् श्रुत्वा विशेषादन्तर्लीनो
 हिरण्यक आह, भोः ! द्रुतं गम्यताम् अस्मात् स्थानात्, वायसः
 आह, तव पार्श्वे गुरुकार्येण समागतः, तत् किं न क्रियते
 मया सह दर्शनम्, हिरण्यक आह, न मेऽस्ति त्वया सह
 सङ्गमेन प्रयोजनमिति । स आह, भोः ! चित्रग्रीवस्त्वमया
 तव सकाशात् पाशमोक्षणं दृष्टम्, तेन मम महती प्रीतिः
 सञ्जाता । तत् कदाचित् ममापि बन्धने जाते तव पार्श्वे
 मुक्तिर्भविष्यति । तत् क्रियतां मया सह मैत्री । हिरण्यक आह,
 अहो ! त्वं भोक्ता । अहं ते भोज्यभूतः । तत् का त्वया सह
 मम मैत्री ? तत् गम्यतां, मैत्रीविरोधभावात् कथम् ? (द) ।
 उक्तञ्च,

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।

तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ ३० ॥

तथा च, यो मित्वं कुरुते मूढ आत्मनोऽसदृशं कुधीः ।

हीनं वाप्यधिकं वापि हास्यतां यात्यसौ जनः ॥ ३१ ॥

(थ) बन्धनशेषः बद्धावशिष्टः ।

(द) मैत्री सौहृद्यं विरोधभावात् कथं सम्भवतीति शेषः । न सम्भवति
 इत्यर्थः ।

यथोरिति । ययोरेव वित्तं धनं समं ययोरेव कुलं वंशः समं, तयोरेव
 मैत्री विवाहश्च परस्परं सङ्गच्छते इति शेषः पुष्टविपुष्टयोः विरुद्धयोर्न सङ्गच्छते
 इत्यनुषङ्गः ॥ ३० ॥

य इति । यः कुधीः दुर्बुद्धिः मूढो जनः आत्मनः असदृशं हीनं वा अधिकं वापि
 मित्वं कुरुते, असौ हास्यतां याति ॥ ३१ ॥

तत् गम्यतामिति । वायस आह, भो हिरण्यक ! एषोऽहं तव दुर्गहारे उपविष्टः । यदि त्वं मैत्रीं न करोषि ततोऽहं प्राणमोक्षणं तवाये करिष्यामि । अथवा प्रायोपवेशनं मे स्यात् इति । हिरण्यक आह, भोः ! त्वया वैरिणा सह कथं मैत्रीं करोमि ? उक्तञ्च,

वैरिणा न हि सन्दध्यात् सुस्निष्टेनापि सन्धिना ।

सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम् ॥ ३२ ॥

वायस आह, भोः ! त्वया सह दर्शनमपि नास्ति कुतो वैरम् ? तत् किमनुचितं वदसि, हिरण्यक आह, द्विविधं वैरं भवति सहजं कृत्रिमञ्च । तत् सहजवैरी (ध) त्वम् अस्माकम् उक्तञ्च,

कृत्रिमं नाशमभ्येति वैरं द्राक्कृत्रिमैर्गुणैः ।

प्राणदानं विना वैरं सहजं याति न क्षयम् ॥ ३३ ॥

वायस आह, भोः ! द्विविधस्य वैरस्य लक्षणं श्रोतुमिच्छामि । तत् कथ्यताम् । हिरण्यक आह, भोः ! कारणेन निवृत्तं कृत्रिमम् । तत्तदर्थोपकारकरणाद्गच्छति । स्वाभाविकं पुनः कथमपि न गच्छति । तद्यथा नकुलसर्पाणां शष्पमुङ्गन्खायुधानां जलवङ्गोः, देवदैत्यानां सारमेयमार्जा-

वैरिणेति । सुस्निष्टेनापि सुघटितेनापि सन्धिना नियमेन वैरिणा शत्रुणा सह न हि सन्दध्यात् नैव सन्धिं कुर्यात् । सुतप्तमपि पानीयं जलं पावकम् अग्निं शमयत्येव ॥ ३२ ॥

(ध) सहजवैरैः समावशतः ।

कृत्रिममिति । कृत्रिमं कार्यजातं वैरं कृत्रिमैः कार्यभूतैः गुणैः उपकारादिमि-
रित्वैः द्राक् कटिति नाशम् अभ्येति प्राप्नोति । सहजं स्वाभाविकं वैरं प्राणदानं विना
आजीवनमिति भावः अत्र न याति ॥ ३३ ॥

राणाम्, ईश्वरदरिद्राणां, सपत्नीनां, लुब्धकहरिणानां श्रोत्रिय-
भ्रष्टक्रियाणां, (न) मूर्खपण्डितानां, पतिव्रताकुलटाणां,
सज्जनदुर्जनानाम् । न कश्चित् केनापि व्यापादितः, तथापि
प्राणान् सन्तापयन्ति (प)

वायस आह, कारणान्मित्रतां याति कारणादेति शत्रुताम् ।

तस्मान्मित्रत्वमेवात्र योज्यं वैरं न धीमता ॥ ३४ ॥

तस्मात् कुरु मया सह समागमं मित्रधर्मार्थम् । हिर-
ण्यक आह, भोः ! श्रूयतां नीतिसर्वस्वम् (फ) ।

सकृद्दुष्टमपीष्टं यः पुनः सन्धातुमिच्छति !

स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ ३५ ॥

अथवा गुणवान् अहं न मे कश्चित् वैरयातनां (व) करि-
ष्यति एतदपि न सम्भाव्यम् । उक्तञ्च,

सिंहो व्याकरणस्य कर्तुरहरत्प्राणान् प्रियान् पाणिनेः

मीमांसाकृतमुन्ममाथ सहसा हस्ती मुनिं जैमिनिम् ।

शष्पमुङ्गनखायुधानां तृणभोजिन्वापदानाम् । सारमेयमार्जारणां कुक्कुरविडाला-
नानाम् । ईश्वरदरिद्राणां धनिदुर्गतानाम् । लुब्धकहरिणानां व्याधस्रगाणाम् । श्रोत्रिय-
भ्रष्टक्रियाणां सदाचारासदाचाराणाम् ।

(प) नेति । एतेषां मध्ये केनापि कश्चित् व्यापादितः विनाशितः न यद्यपि, तथापि
एते परस्परं प्राणान् सन्तापयन्ति ।

कारणादिति । जनः कारणात् मित्रतां याति गच्छति, कारणात् शत्रुताञ्च एति
गच्छति, तस्मात् शत्रु संसारे धीमता बुद्धिमता अनेन मित्रत्वमेव योग्यं कर्तव्यं न
वैरम् ॥ ३४ ॥

(फ) नीतिसर्वस्वं नीतिसारः ।

सकृदिति । यः दुष्टमपि प्रियजनमपि सकृद्दुष्टं पुनः सन्धातुं सम्भल्यितुम्
इच्छति सः अश्वतरी गर्भं यथा मृत्युम् उपगृह्णाति आश्रयति ॥ ३५ ॥

(व) वैरयातनां वैरेण पीडनम् ।

छन्दोज्ञाननिधिं जघान मकरो वेलातटे पिङ्गलम्

अज्ञानावृतचेतसामतिरूपां कोऽर्थस्तिरथां गुणैः ? ॥ ३६ ॥

वायस आह, अस्ये तत् तथापि श्रूयताम्,

उपकाराच्च लोकानां निमित्ताभ्युपपत्तिणाम् ।

भयाल्लोभाच्च मूर्खाणां मैत्री स्याद्दर्शनात्कृताम् ॥ ३७ ॥

मृद्वट इव सुखभेद्यो दुःसन्धानश्च दुर्जनो भवति ।

सुजनस्तु कनकघट इव दुर्भेदः सुकरसन्धिश्च ॥ ३८ ॥

इक्षोरग्रात् क्रमशः पर्वणि यथा रसविशेषः ।

तद्वत् सज्जनमैत्री विपरीतानान्तु विपरीतता ॥ ३९ ॥

तथाच, आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण

लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् । ,

सिंह इति । सिंहः व्याकरणस्य कर्तुः निरपराधस्येति भावः पाणिनेः मुनेः प्रियान् प्राणान् अहरत् । हस्ती मीमांसाकृतं मीमांसादर्शनकारिणं जैमिनिं मुनिं सहसा चम्पमाय । मकरः जलजन्तुविशेषः वेलातटे जनान्तिके छन्दसां ज्ञाननिधिं छन्दःशास्त्र-प्रवर्तारम् इत्यर्थः पिङ्गलं मुनिं जघान । अज्ञानावृतचेतसां मोहान्धचित्तानाम् अति-रूपां अतिकोपनानां तिरथां पशुपत्तिणां गुणैः कोऽर्थः ? न कोऽप्युपकार इत्यर्थः । दुर्जनो अपराधानपराधो न गणयन्तीति भावः ॥ ३६ ॥

उपकारादिति । लोकानां नराणाम् उपकारात् परस्परोपकारकरणात् इत्यर्थः, मृगपत्तिणां निमित्तात् कुतश्चित् कारणात्, मूर्खाणां भयात् लोभाच्च तथा सतां साधूनां दर्शनात् परस्परालोकनात् मैत्री स्यात् ॥ ३७ ॥

मृद्वट इति । दुर्जनः मृद्वट इव मृत्कलस इव सुखेन भेद्यः दुःसन्धानश्च अमेल-नीयश्च भवति सुजनस्तु कनकघट इव काञ्चनकलस इव दुर्भेदः मेतुमशक्यः सुकरसन्धिश्च अक्षेशं सन्धेयश्च ॥ ३८ ॥

इक्षोरिति । इक्षोः अग्रात् अग्नमारभ्य पर्वणि पर्वणि यथा रसविशेषः रसस्य उत्कर्षः इत्यर्थः सज्जनमैत्री साधुसौहृद्यं ब्रह्म क्रमशः सुरसमिति भावः, विपरीतानान्तु दुर्जना-नान्तु विपरीतता विपर्ययः प्रथमतः सौहृद्यं पश्चात् शत्रुत्वमिति भावः ॥ ३९ ॥

दिनस्य पूर्वाह्णपरार्द्धभिन्ना

कायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥ ४० ॥

तत् साधुरहम् अपरं त्वां शपथादिभिः निर्भयं करिष्यामि ।

स आह, न मे अस्ति ते शपथैः प्रत्ययः । उक्तञ्च,

शपथैः सन्धितस्यापि न विश्वासं व्रजेद्रिपोः ।

श्रूयते शपथं कृत्वा वृत्रः शक्रेण सूदितः ॥ ४१ ॥

न विश्वासं विना शत्रुदेवानामपि सिद्धयति ।

विश्वासाच्चिदशेन्द्रेण दितेर्गर्भो विदारितः ॥ ४२ ॥

अन्यच्च, वृहस्पतेरपि प्राज्ञस्तस्मान्नैवात्र विश्वसेत् ।

य इच्छेदात्मनो वृद्धिमायुष्यञ्च सुखानि च ॥ ४३ ॥

आरभेति । खलानां सज्जनानाञ्च मैत्री दिनस्य पूर्वाह्णपरार्द्धभिन्ना कायेव आरम्भ-
गुर्वीक्रमेण चयिणी पुरा लघ्वी पश्चात् वृद्धिमती वर्द्धमाना च । यथा दिनपूर्वाह्णकाया
प्रथमं महती पश्चात् चयवती तथा खलस्य मैत्री । यथा दिनपरार्द्धकाया प्रथमं लघ्वी
पश्चात् महती तथा सज्जनस्य मैत्रीति भावः ॥ ४० ॥

शपथैरिति । शपथैः दिव्यैः सन्धा प्रतिज्ञा जाता अस्तेति सन्धितस्य कृतप्रतिज्ञस्य
इत्यर्थः अस्य जाते इति इतप्रत्ययः । अपि रिपोः शत्रोः विश्वासं न व्रजेत् न गच्छेत्
जन इति शेषः । शक्रेण इन्द्रेण शपथं कृत्वा नाहं ते द्रोहमाचरिष्यामीति प्रतिज्ञां
कृत्वा वृत्रः सूदितः नाशितः श्रूयते । शत्रुप्रतारणार्थं देवा अपि शपथं कुर्वन्ति किञ्चन
अपरे इति भावः ॥ ४१ ॥

नेति । विश्वासं विना देवानामपि शत्रुः, न सिद्धयति न वश्यो भवति इत्यर्थः ।
विश्वासात् विश्वासमाश्रित्य विदशेन्द्रेण देवराजिन दितेः विमातुः गर्भः स्निह्यन्नेति
भावः विदारितः खण्डितः पुरा हिरण्यकशिपुशोकेन आर्चा दितिः स्वपुत्राणां रिपुमिन्द्रं
हन्तुं तद्घातकं गर्भं धृतवती । देवराजोऽपि तदनुसन्धाय विमातुः परिचर्यां कृत्वा
सततं रन्ध्रान्वेषी एकदा दिवा शयानां दितिमवलोक्य तद्गर्भं प्रविष्टः गर्भस्थं जीवं
खण्डयामास । खण्डितस्य स जनपञ्चाशदिभक्तः पवनदेवत्वमगादिति पौराणिकी गाथा
अत्र अनुसन्धेया ॥ ४२ ॥

तथाच, सुसूक्ष्मे णापि रन्ध्रे ण प्रविश्याभ्यन्तरं रिपुः ।

नाशयेच्च शनैः पश्चात् प्लवं सलिलपूरवत् ॥४४॥

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् ।

विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निक्कन्तति ॥ ४५ ॥

न बध्यते ह्यविश्वस्तो दुर्बलोऽपि बलोत्कटैः ।

विश्वस्तासांशु बध्यन्ते बलवन्तोऽपि दुर्बलैः ॥ ४६ ॥

सुकृत्यं विष्णुगुप्तस्य मित्राप्तिर्भागवस्य च ।

ब्रह्मस्यतेरविश्वासो नीतिसन्धिस्त्रिधा स्थितः ॥४७॥

तथाच, महताप्यर्थसारेण यो विश्वसिति शत्रुषु ।

भार्यासु सुविरक्तासु तदन्तं तस्य जीवितम् ॥४८॥

ब्रह्मस्यतेरपि इति । तस्मात् हेतोः यः आत्मनः ब्रह्मिन् आयुष्यं दीर्घजीवनं मुखानि च इच्छेत् सः प्राप्नोति अतः संसारे ब्रह्मस्यतेरपि न विश्वसेत् ॥ ४३ ॥

सुसूक्ष्मेणेति । रिपुः शत्रुः सुसूक्ष्मे ण रन्ध्रेण शनैः क्रमेण अभ्यन्तरं प्रविश्य पश्चात् प्लवं नौकां सलिलपूरवत् जलप्रवाह इव नाशयेच्च । यथा अल्पेणापि छिद्रेण सलिल-प्रवाहः नौकां क्रमेण प्रविश्य निमज्जयति तद्वत् शत्रुरपि केनचित् क्लृप्तेन प्रविश्य नाशयतीति भावः ॥ ४४ ॥

नेति । अविश्वस्ते जने न विश्वसेत्, विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् । विश्वासात् उत्पन्नं भयं मूलानि अपि निक्कन्तति नाशयति ॥ ४५ ॥

नेति । दुर्बलोऽपि जनः अविश्वस्तः अकृतविश्वासः बलोत्कटैः प्रबलैः न बध्यते न हन्यते । बलवन्तोऽपि विश्वस्ताः कृतविश्वासाः सन्तः दुर्बलैः आशु शीघ्रं बध्यन्ते ॥ ४६ ॥

सुकृत्यमिति । विधा विप्रकारी नीतिसन्धिः नयसंयोगः भवतीति शेषः । विष्णु-गुप्तस्य चाणक्यस्य इत्यर्थः सुकृत्यं सुष्ठु कार्यं कर्त्तव्यानुष्ठानम् इत्यर्थः, भागवस्य भृगु-नन्दनस्य परशुरामस्य मित्रप्राप्तिः मित्रलाभः ब्रह्मस्यतेः अविश्वासः विश्वासाकरणम् । चाणक्यमते सुनिश्चयेन कार्यानुष्ठानं भागवमते मित्रलाभः ब्रह्मस्यतमते कस्मिन्नपि अविश्वास एव नीतिरिति भावः ॥ ४७ ॥

महतेति । यः महतापि अर्थसारेण अर्थोत्कर्षेण अधिकधनलाभेनेति भावः

तत् श्रुत्वा लघुपतनकोऽपि निरुत्तरः चिन्तयामास, अहो !
बुद्धिप्रागल्भ्यमस्य नीतिविषये । अथवाऽतः एव अस्योपरि
मैत्रीपक्षपातः । स आह, भो हिरण्यक !

सतां साप्तपदं मैत्रमित्याहुर्विबुधा जनाः ।

तस्मात्त्वं मितृतां प्राप्तो वचनं मम तत् शृणु ॥ ४८ ॥

दुर्गस्थेनापि त्वया मया सह नित्यमेव आलापो गुणदोष-
सुभाषितगोष्ठीकथाः (भ) सर्वदा कर्त्तव्या यद्येवं न विश्व-
सिद्धिः । तत् श्रुत्वा हिरण्यकोऽपि व्यचिन्तयत् (म) विदग्ध-
वचनोऽयं दृश्यते लघुपतनकः सत्यवाक्यश्च, तद् युक्तम् अनेन
मैत्रीकरणम् । परं कदाचित् मम दुर्गे चरणपातोऽपि न
कार्यः । उक्तञ्च,

भीतभीतः पुरा शत्रुर्मन्दं मन्दं विसर्पति ।

भूमौ प्रहेलया पश्चाज्जारहस्तोऽङ्गनास्त्रिव ॥ ५० ॥

शत्रुषु तथा सुविरक्तासु भार्यासु विश्वसिति तस्य जीवितं तदनन्तं तत्पथ्यन्तं तेन विश्वासैर्नैव
स विनश्यतीति भावः ॥ ४८ ॥

सतामिति । विबुधाः विद्वान्भो जनाः सतां साधूनां साप्तपदं सप्तपदोच्चारणसाध्यं
मैत्रम इति आहुः कथयन्ति सप्तपदान्युपलक्षणानि बहुविध आलाप एव मैत्रलक्षणं तत्
येन सह संवत्सं स एव मितृमिति भावः । तस्मात् त्वं मितृतां प्राप्तः विविधालापवशा-
दिति भावः । त्वं तस्मात् मम वचनं शृणु ॥ ४९ ॥

(भ) दुर्गस्थेन विलस्येन । गुणिति । गुणाश्च दोषाश्च तेषां सुभाषितेन शोभ-
नालापेन गोष्ठीकथाः सम्मेलनालापाः ।

(म) विदग्धवचनः विदग्धस्य पण्डितस्यैव वचनं यस्य तथाभूतः सुवक्ता
इत्यर्थः ।

भीतेति । शत्रुः पुरा पूर्वं भीतभीतः अतिभीतः सन् भूमौ मन्दं पश्चात् प्रहेलया
प्रकृष्टेन विलासेन अङ्गनासु स्त्रीषु जारहस्त इव उपपतेः कर इव विसर्पति चलति ।
यथा जारः शनैः शनैः अभिलषणीयाम् अङ्गनां गात्रेषु स्पृशति पश्चात् प्रणये जाते
स्त्र्यङ्कन्दं हस्तं प्रसारयति तद्वत् शत्रुरपि प्रथमं मन्दं मन्दं प्रविश्य सर्वाङ्गं व्याप्नो-
तीति भावः ॥ ५० ॥

तच्छ्रुत्वा वायस आह, भद्र ! एवं भवतु ततः प्रभृति द्वौ
तौ अपि सुभाषितगोष्ठौ सुखमनुभवन्तौ तिष्ठतः । परस्परं
कृतोपकारी कालं नयतः । लघुपतनकोऽपि मांसशकलानि
मेध्यानि बलिशेषाणि (य) अन्यानि वात्सल्याहृतानि (र)
पक्वान्नविशेषाणि हिरण्यकार्यमानयति । हिरण्यकोऽपि तण्डु-
लान् अन्यांश्च भक्ष्यविशेषान् लघुपतनकार्यं रात्रौ आहृत्य तत्-
कालायातस्य अर्पयति । अथवा युज्यते द्वयोरपि एतत् ।

उक्तञ्च, ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।

भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम् ॥ ५१ ॥

नोपकारं विना प्रीतिः कथञ्चित् कस्यचिद्भवेत् ।

उपयाचितदानेन यतो देवा अभीष्टदाः ॥ ५२ ॥

तावत् प्रीतिर्भवेत्लोके यावद्दानं प्रदीयते ।

वत्सः क्षीरक्षयं दृष्ट्वा परित्यजति मातरम् ॥ ५३ ॥

(य) मांसशकलानि पिशितखण्डानि । मेध्यानि विशुद्धानि । बलिशेषाणि पूजाव-
शिष्टानि ।

(र) वात्सल्याहृतानि प्रेम्णा सञ्चितानि ।

ददातीति । ददाति, प्रतिगृह्णाति, गुह्यं रहस्यम् आख्याति कथयति, पृच्छति,
भुङ्क्ते भोजयते च एवं षड्विधं दानप्रतिग्रहगुह्यभाषणप्रश्नभोजनदानात्मकमिति भावः
प्रीतेः प्रणयस्य लक्षणं चिह्नम् ॥ ५१ ॥

नोपकारमिति । उपकारं विना कस्यचित् कथञ्चित् प्रीतिः न भवेत् । यतः देवाः
अपि अवाध्याहार्यः उपयाचितदानेन यदि मम पुत्रम् अस्मात् रोगात् मुक्तं करिष्यसि
तदा तुभ्यमिदमभीष्टं दास्यामि इत्येवं देवतामुद्दिश्य सङ्कल्पितम् उपयाचितं तस्य दानेन
अभीष्टदाः भवन्ति कामं ददति इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

तावदिति । लोके तावत् प्रीतिः भवेत्, यावत् दानं प्रदीयते । तथाहि वत्सः
गोशिशुः क्षीरक्षयं दुग्धक्लासं दृष्ट्वा क्षीरमप्राप्य इत्यर्थः मातरं जननीं परित्यजति
॥ ५३ ॥

पश्य दानस्य माहात्म्यं सद्यः प्रत्ययकारकम् ।

यत्प्रभावादपि द्वेषी मित्रतां याति तत्क्षणात् ॥ ५४ ॥

पुत्रादपि प्रियतरं खलु तेन दानं

मन्ये पशोरपि विवेकविवर्जितस्य ।

दत्ते खले नु निखिलं खलु येन दुग्धं

नित्यं ददाति महिषी ससुतापि पश्य ॥ ५५ ॥

किं बहुना, प्रीतिं निरन्तरां कृत्वा दुर्भेद्यां नखमांसवत् ।

मूषको वायसश्चैव गतौ कृत्रिममित्यताम् ॥ ५६ ॥

एवं स मूषकस्तदुपकाररञ्जितः तथा विश्वस्तो यथा तस्य पक्षमध्ये प्रविष्टः तेन सह सर्वदैव गोष्ठीं (ल) करोति । अथ अन्यस्मिन्नहनि वायसोऽशुपूर्णनयनः समभ्येत्य सगद्गदं तमुवाच, भद्र हिरण्यक ! विरक्तिः सञ्जाता मे साम्प्रतं देशस्य अस्य उपरि, तदन्यत्र यास्यामि । हिरण्यक आह, भद्र ! किं

पश्येति । दानस्य माहात्म्यं सद्यः तत्क्षणात् प्रत्ययकारकं विश्वासजननं पश्य । यत्प्रभावात् यस्य दानस्य प्रभावात् कृतात् द्वेषी शत्रुरपि तत्क्षणात् दानमावत एव इत्यर्थः मित्रतां याति गच्छति ॥ ५४ ॥

पुत्रादिति । तेन हेतुना शत्रुवशीकरणरूपेणेति भावः विवेकविवर्जितस्य अज्ञानस्य पशोरपि दानं पुत्रादपि प्रियतरम् अतिशयेन प्रियं मन्ये, येन कारणेन ससुता सवत्सापि महिषी खले तिलकल्के दत्ते सति खलु निश्चितं नु निखिलं समस्तं दुग्धं ददाति इति उदाहरणं पश्य । वसन्ततिलकं वृक्षम् ॥ ५५ ॥

प्रीतिमिति । नखमांसवत् नखमांसाविव निरन्तराम् अविच्छिन्नां दुर्भेद्यां दुरपनेयां प्रीतिं प्रणयं दानादिनेति शेषः कृत्वा मूषकः हिरण्यकः वायसः लघुपतनकश्च कृत्रिममित्यतां गतौ प्राप्नोति ॥ ५६ ॥

(ल) गोष्ठीम् अन्योन्यसम्बन्धनरूपां समितिम् ।

विरक्तेः कारणम् ? स आह, भद्र ! श्रूयताम् । अत्र देशे महत्या अनावृष्ट्या दुर्भिक्षं सञ्जातम् । दुर्भिक्षत्वात् जनो बुभुक्षापीडितः कोऽपि बलिमात्रमपि (व) न प्रयच्छति । अपरं गृहे गृहे बुभुक्षितजनैः विहङ्गानां बन्धनाय पाशाः प्रगुणीकृताः (श) सन्ति । अहमपि आयुःशेषतया पाशेन बद्धः (ष) उद्धरितोऽस्मि—एतद्विरक्तेः कारणम् । तेनाहं विदेशं चलित इति वाष्पमोक्षं करोमि । हिरण्यक आह, अथ भवान् क प्रस्थितः ? स आह, अस्ति दक्षिणापथे वनगहनमध्ये महासरः । तत्र त्वत्तोऽधिकः परमसुहृत् कूर्मो मन्यरको नाम । स च मे मत्स्यमांसखण्डानि दास्यति, तद्भक्षणात् तेन सह सुभाषितगोष्ठीसुखभनुमवन् सुखेन कालं नेष्यामि । न अहमत्र विहङ्गानां पाशबन्धनेन क्षयं द्रष्टुमिच्छामि । उक्तञ्च,

अनावृष्टिहते देशे शस्ये च प्रलयं गते ।

धन्यास्तात ! न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम् ॥ ५७ ॥

कोऽतिभारः समर्थानां ? किं दूरं व्यवसायिनाम् ? ।

को विदेशः सविद्यानां ? कः परः प्रियवादिनाम् ॥ ५८ ॥

(व) बलिमात्रं वायसेभ्यो देयं यत्किञ्चिदन्नमिति भावः ।

(श) विहङ्गानां पक्षिणाम् । प्रगुणीकृताः प्रकर्षेण प्रक्षिप्ताः ।

(ष) उद्धरितः विमुक्तः ।

अनावृष्टिहते इति । हे तात ! देशे अनावृष्टिहते अनावृष्ट्या विनाशं गते, शस्ये च प्रलयं प्रणाशं गते सति धन्याः पुण्यवन्तः जनाः देशभङ्गं कुलक्षयञ्च न पश्यन्ति ॥ ५७ ॥

क इति । समर्थानां शक्तानाम् अतिभारः महत्कार्यमित्यर्थः कः, न कोऽपि इत्यर्थः, व्यवसायिनां बणिजां दूरं किम् ? न किमपि दूरमस्तीत्यर्थः, सविद्यानां विदुषां

विद्वत्त्वञ्च नृपत्वञ्च नैव तुल्यं कदाचन ।

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ ५८ ॥

हिरण्यक आह, यदि एवं तदहमपि त्वया सह गमि-
ष्यामि । ममापि महद्दुःखं वर्त्तते । वायस आह, भोः !
तव किं दुःखम् ? तत्कथय । हिरण्यक आह भोः ! बहु
वक्तव्यमस्ति अत्र विषये । तत्र एष गत्वा सर्वं सविस्तरं
कथयिष्यामि । वायस आह, अहं तावत् आकाशगतिः
तत्कथं भवतो मया सह गमनम् । स आह, यदि मे प्राणान्
रक्षसि तदा स्वपृष्ठमारोप्य मां तत्र प्रापयिष्यसि । न अन्यथा
मम गतिः अस्ति । तत् श्रुत्वा सानन्दं वायस आह, यदि एवं
तद्वन्योऽहं यज्ञवर्तापि सह तत्र कालं नयामि । अहं सम्पाता-
दिकान् (स) अष्टौ उड्डीनगतिविशेषान् वेद्मि । तत्समारोह
मम पृष्ठं, येन सुखेन त्वां तत्सरः प्रापयामि । हिरण्यक आह,
उड्डीनानां नामानि श्रोतुमिच्छामि, स आह,

सम्पातं विप्रपातञ्च महापातं निपातनम् ।

वक्रं तिर्यक् तथा चोर्ध्वमष्टमं लघुसंज्ञकम् ॥ ६० ॥

तत् श्रुत्वा हिरण्यकः तत्क्षणादेव तदुपरि समारूढः ।

विदेशः कः ? अयं देशः अयं विदेश इति गणना नास्ति इत्यर्थः । प्रियवादिनां परः
कः ? न कोऽपि इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

विद्वत्त्वमिति । विद्वत्त्वञ्च विद्यावत्त्वञ्च नृपत्वं राजत्वं च कदाचन नैव तुल्यं भवति,
यतः राजा स्वदेशे पूज्यते, विद्वान् जनः सर्वत्र पूज्यते ॥ ५८ ॥

(स) सम्पातादिकान् सम्पातप्रभृतीन् वक्तव्यमाणान् ।

सम्पातमिति । सम्पातं सम्पतनं विप्रपातं विशेषेण प्रकर्षेण पतनं महापातम्
अत्यन्तपतनं, निपातनम्, वक्रं तिर्यक् तिरस्चीनम् । ऊर्ध्वम् ऊर्ध्वोन्मत्तनम् अष्टमं लघु
अतिशयेन द्रुतम् एतदष्टप्रकारमुड्डीनम् इत्यर्थः ॥ ६० ॥

सोऽपि शनैः शनैः तमादाय सम्पातोऽडीनप्रस्थितक्रमेण (ह) तत्सरः प्राप्तः । ततो लघुपतनकं मूषकाधिष्ठितं विलोक्य दूरतोऽति देशकालवित् (ज) असामान्यकाकोऽयमिति ज्ञात्वा सत्वरं मन्यरको जले प्रविष्टः । लघुपतनकोऽपि तीरस्थतर-कोटरे हिरण्यकं मुक्त्वा शाखाग्रमारुह्य तारस्वरेण प्रोवाच, भो मन्यरक ! आगच्छ आगच्छ, तव मित्रम् अहं लघुपतनको नाम वायसः चिरात् सोत्कण्ठः समायातः । तदागत्य आलिङ्ग्य माम् । उक्तञ्च,

किं चन्दनैः सकर्पूरैः ? तुङ्गिनैः किञ्च शीतलैः ? ।

सर्वे ते मित्रगात्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ६१ ॥

तथाच, केनामृतमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ।

आपदाञ्च परिव्राणं शोकसन्तापभेषजम् ॥ ६२ ॥

तत् श्रुत्वा निपुणतरं परिज्ञाय सत्वरं सलिलान्निष्क्रम्य पुलकिततनुः आनन्दाशुपूरितनयनो मन्यरकः प्रोवाच, एहि एहि मित्र ! आलिङ्ग्य माम्, चिरकालात् मया त्वं न सम्यक् परिज्ञातः, तेन अहं सलिलान्तःप्रविष्टः ।

(ह) सम्पातेति । सम्पातरूपं यत् उड्डीनं तेन प्रस्थितं प्रस्थानं तस्य क्रमेण ।

(ज) देशकालवित् अस्मिन् देशे इदं करणीयम् अस्मिन् काले इदं करणीयमिति वेत्तीति तथोक्तः विचक्षण इत्यर्थः ।

किमिति । सकर्पूरैः कर्पूरसहितैः चन्दनैः किम् ? शीतलैः तुङ्गिनैः तुषारैश्च किम् ? न किमपि प्रयोजनम् इत्यर्थः यतः ते सर्वे सकर्पूरचन्दनादयः मित्रगात्रस्य बन्धुशरीरस्य षोडशीं कलां न अर्हन्ति । बन्धुगात्रं तादृशचन्दनादिभ्योऽपि प्रीतिकरमिति भावः ॥ ६१ ॥

केनेति । केन जनेन आपदां परिव्राणं शोकसन्तापभेषजञ्च मित्रमिति अमृतम् अमृततुल्यम् इत्यर्थः इदम् अक्षरद्वयं सृष्टं प्रणीतम् ? ॥ ६२ ॥

उक्तञ्च, यस्य न ज्ञायते वीर्यं न कुलं न विचेष्टितम् ।

न तेन सङ्गतिं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ६३ ॥

एवमुक्ते लघुपतनको वृक्षात् अवतीर्य तमालिङ्गितवान् ।

अथवा साधु इदमुच्यते ।

अमृतस्य प्रवाहैः किं कायचालनसम्भवैः ।

चिरान्मित्रपरिष्वङ्गो योऽसौ मूल्यविवर्जितः ॥ ६४ ॥

एवं हौ अपि तौ विहितालिङ्गनी परस्परं पुलकितशरीरौ
वृक्षादधः समुपविष्टौ प्रोचतुः आत्मचरित्रवृत्तान्तम् । हिरण्य-
कोऽपि मन्थरकस्य प्रणामं कृत्वा वायसाभ्यासे समुपविष्टः ।
अथ तं समालोक्य मन्थरको लघुपतनकमाह, भोः ! कोऽयं
मूषकः ? कस्मात् त्वया भक्ष्यभूतोऽपि पृष्ठमारोप्य आनीतः ?
तन्न अत्र स्वल्पकारेणैव भाव्यम् । तत् श्रुत्वा लघुपतनक आह,
भोः ! हिरण्यको नाम मूषकोऽयम्, मम सुहृत् द्वितीयमिव
जीवितम् । तत् किं बहुना,

पर्जन्यस्य यथा धारा यथा च दिवि तारकाः ।

सिकता रेणवो यद्वत्संख्यया परिवर्जिताः ॥ ६५ ॥

यस्येति । यस्य वीर्यं न, कुलं न, विचेष्टितञ्च न ज्ञायते, तेन सह सङ्गतिं न
कुर्यादिति बृहस्पतिः उवाच ॥ ६३ ॥

अमृतस्येति । कायस्य देहस्य चालनाय सम्भवो येषां तथाभूतैः शरीरचालनमात्र-
साधनैरिति यावत् अमृतस्य प्रवाहैः किम् ? न किमपि प्रयोजनम् इत्यर्थः, यः चिरात्
दीर्घकालादनन्तरं मित्रपरिष्वङ्गः सुहृदालिङ्गनम्, असौ मूल्यविवर्जितः अमूल्यः
इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

पर्जन्यस्येति । यथा पर्जन्यस्य मेघस्य धाराः यथा च दिवि अननरीचैः तारकाः,
यद्यत् यथा सिकता रेणवः संख्यया गणनया परिवर्जिताः परित्यक्ताः

गुणसंख्या परित्यक्ता तद्वदस्य महात्मनः ।

परं निर्वेदमापन्नः सम्प्राप्तोऽयं तवान्तिकम् ॥ ६६ ॥

मन्थरक आह, किमस्य वैराग्यकारणम् ? वायस आह,
पृष्टो मया । परमनेन अभिहितम्, यद् बहु वक्तव्यमस्ति तत्
तत्र एव गतः कथयिष्यामि । ममापि न निवेदितम् । तत्
भद्र हिरण्यक ! इदानीं निवेद्यताम् उभयोः अपि आवयोः
तदात्मनो वैराग्यकारणम् । सोऽब्रवीत् ।

कथा १ ।

अस्ति दक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम् ।
तस्य न अतिदूरे मठायतनं (क) भगवतः श्रीमहादेवस्य । तत्र
च ताम्रचूडो नाम परिव्राजकः प्रतिवसति स्म । स च नगरे
भिक्षाटनं कृत्वा प्राणयात्रां समाचरति । भिक्षाशेषञ्च तत्रैव
भिक्षापात्रे निधाय तद्भिक्षापात्रं नागदन्ते (ख) अवलम्ब्य
पश्चात् रात्रौ स्वपिति प्रत्यूषे च तदन्तं कर्मकराणां (ग)
दृष्ट्वा सम्यक् तत्रैव देवतायतने सम्मार्जनोपलेपमण्डनादिकं (घ)
समाज्ञापयति । अन्यस्मिन् अहनि मम बान्धवैः निवेदितम्,

असंख्या इत्यर्थः तद्वत् अस्य महात्मनः मूषकस्य गुणाः सङ्ख्या परित्यक्ताः
असङ्गाः इत्यर्थः, सोऽयं मूषकः परं निर्वेदम् आपन्नः सन् तव अन्तिकं समीपं
सम्प्राप्तम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

(क) मठायतनम् आश्रमः मन्दिरम् इत्यर्थः ।

(ख) नागदन्ते गृहभित्तौ प्रीति दण्डविशेषे ।

(ग) कर्मकराणां भृत्यानाम् ।

(घ) सम्मार्जनादिभिः परिष्कारार्थमिति भावः ।

स्वामिन् ! मठायतने सिद्धमन्नं मूषकभयात् तत्रैव भिक्षा-
पात्रे निहितं नागदन्तेऽवलम्बितं तिष्ठति सदा एव, तद् वयं
भक्षयितुं न शक्नुमः । स्वामिनः पुनरगम्यं किमपि नास्ति ।
तत् किं वृथाटनेन (ङ) अन्यत्र ? अद्य तत्र गत्वा यथेच्छं
भुञ्जामहे तव प्रसादात् तदाकर्ण्य अहं सकलयूथपरिवृतः
तत्क्षणादेव तत्र गतः । उत्पत्य च तस्मिन् भिक्षापात्रे समा-
रुढः । तत्र भक्ष्यविशेषाणि सेवकानां दत्त्वा पश्चात् स्वयमेव
भक्षयामि, सर्वेषां तृप्तौ जातायां भूयः स्वगृहं गच्छामि । एवं
नित्यमेव तदन्नं भक्षयामि । परिव्राजकोऽपि यथाशक्ति रक्षति ।
परं यदा एव निद्रान्तरितो भवति, तदा अहं तत्र आरुह्य
आत्मकृत्यं करोमि । अथ कदाचित् तेन मम रक्षणार्थं महान्
यत्नः कृतः । जर्जरवंशः समानीतः । तेन सुप्तोऽपि मम भयात्
भिक्षापात्रं ताडयति । अहमपि अभक्षितेऽपि अन्ने प्रहार-
भयात् अपसर्पामि । एवं तेन सह सकलां रात्रिं विग्रहपरस्य
(च) कालो व्रजति । अथ अन्यस्मिन्नहनि तस्य मठे वृहत्-
स्फिङ्नामा परिव्राजकः तस्य सुहृत् तीर्थयात्राप्रसङ्गेन पात्र्यः
प्राघुणिकः (छ) समायातः, तं दृष्ट्वा प्रत्युत्थानविधिना सम्भाव्य
प्रतिपत्तिपूर्वकम् अभ्यागतक्रियया (ज) नियोजितः । ततश्च
रात्रौ एकत्र कुशसंस्तरे (झ) द्वौ अपि प्रसुप्तौ धर्मकथां कथ-

(ङ) वृथाटनेन वृथासमणेन ।

(च) विग्रहपरस्य युध्यमानस्य ।

(छ) प्राघुणिकः अतिथिः ।

(ज) सम्भाव्य सत्कृत्य । प्रतिपत्तिपूर्वकं सम्मानपूर्वकम् ।

(झ) अभ्यागतक्रियया अतिथिपरिचर्यया । कुशसंस्तरे दर्भशय्यायाम् ।

यितुम् आरब्धौ । अथ बृहत्स्मिककथागोष्ठीषु स ताम्रचूडो
मूषकत्वासायं व्याक्षिप्तमना (ज) जर्जरवंशेन भिक्षापात्रं ताड-
यन् तस्य शून्यं प्रतिवचनं प्रयच्छति । तन्मयः न किञ्चित्
उदाहरति (ट) । अथ असौ अभ्यागतः परं कोपमुपागतः
तमुवाच, भोः ताम्रचूड ! परिज्ञातः त्वं सम्यक् न सुहृत्, तेन
मया सह साक्षादं न जल्पसि । तत् रात्रौ अपि त्वदीयं
मठं त्यक्त्वा अन्यत्र मठे यास्यामि । उक्तञ्च,

एद्यागच्छ समाश्रयासनमिदं कस्माच्चिरात् दृश्यसे ?

का वार्त्ता ? अतिदुर्बलोऽसि ? कुशलं ? प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात् ।

एवं ये समुपागतान् प्रणयिनः प्रह्लादयन्त्यादरात्

तेषां युक्तमशङ्कितेन मनसा हर्म्याणि गन्तुं सदा ॥ ६७ ॥

गृही यत्रागतं दृष्ट्वा दिशो वीक्षते वाप्यधः ।

तत्र ये सदने यान्ति ते शृङ्गरहिता वृषाः ॥ ६८ ॥

(ज) व्याक्षिप्तमनाः आकृष्टचित्तः ।

(ट) तन्मयः मूषिकध्यानेन तत्रैव निविष्टमना इत्यर्थः । उदाहरति कथ-
यति ।

एहीति । एहि आगच्छ, इदम् आसनं समाश्रय गृहाण, कस्मात् किमर्थं
चिरात् दीर्घकालात् परमिति शेषः दृश्यसे ? का वार्त्ता ? कः समाचारः ? अति-
दुर्बलोऽसि, अत्यन्तं कृशोऽसि कुशलं मङ्गलम् ? ते तव दर्शनात् प्रीतोऽस्मि, ये जनाः
समुपागतान् उपस्थितान् प्रणयिनः बान्धवान् एवम् उक्तप्रकारेण आदरात् प्रह्ला-
दयन्ति, अशङ्कितेन मनसा तेषां हर्म्याणि गृहाणि इत्यर्थः सदा गन्तुं युक्तम् उचितं
साधूनामिति शेषः ॥ ६७ ॥

गृहीति । गृही गृहस्थः यत्र गृहे आगतम् अभ्यागतम् अतिथिम् इत्यर्थः दृष्ट्वा
दिशः वा अधः वीक्षते, इतस्ततो दृष्टिं निक्षिपति अधोमुखो वा भवति इत्यर्थः तत्र
सदने ये यान्ति, ते शृङ्गरहिताः शृङ्गहीनाः वृषाः नितान्तमसाराः अनन्यगतय इति
भावः ॥ ६८ ॥

नाभ्युत्थानक्रिया यत्र नालापा मधुराक्षराः ।

गुणदोषकथा नैव तत्र हृष्ये न गम्यते ॥ ६८ ॥

तदेकमठप्राप्त्या (ठ) अपि त्वं गर्वितः, त्यक्तः सुहृत्स्नेहः ।

न एतत् वेत्ति यत् त्वया मठाश्रयव्याजेन नरकोपार्जनं कृतम् ।
उक्तञ्च, नरकाय मतिस्ते चेत् पौरोहित्यं समाचर ।

वर्षं यावत् किमन्येन मठचिन्तां दिनत्रयम् ॥ ७० ॥

तन्मूर्ख ! शोचितव्यः त्वं गर्वं गतः । तदहं त्वदीयं मठं
परित्यज्य यास्यामि । अथ तत् श्रुत्वा भयत्रस्तमनाः ताम्र-
चूडः तमुवाच, भो भगवन् ! मा एवं वद, न त्वत्समोऽन्यो
मम सुहृत् कश्चिदस्ति परः तत् श्रूयतां गोष्ठीशैथिल्यकार-
णम् । (ड) एष दुरात्मा मूषकः प्रोन्नतस्थाने धृतमपि भिक्षा-
पात्रम् उत्प्लुत्य आरोहति भिक्षाशेषञ्च तत्रस्थं भक्षयति ।
तद्भावात् एव मठे मार्जनक्रिया (ढ) अपि न भवति । तन्मूषक-

नेति । यत्र अभ्युत्थानक्रिया प्रत्युद्गमनं न, मधुराणि अक्षराणि येषु तादृशाः
आलापाः वचनानि न, तथा गुणदोषकथा नैव अन्योन्यमस्तीति शेषः तत्र हृष्ये न गम्यते
गमनं नोचितमिति भावः ॥ ६८ ॥

(ठ) एकमठप्राप्त्या एकस्य मठस्य देवमन्दिरस्य प्राप्त्या आधिपत्यलाभेनेति
भावः ।

नरकायेति । चित् यदि ते तव नरकाय नरकं गन्तुं मतिः वर्तते इति शेषः तदा
वर्षं यावत् एकवर्षं व्याप्य इत्यर्थः पौरोहित्यं देवमन्दिरस्य पुरोहितकार्यं लोकप्रता-
रणात्मकमिति भावः समाचर अनुतिष्ठ, अन्येन किम् दिनत्रयं व्याप्य मठचिन्तां कृत्वापि
नरके वासी भवति ॥ ७० ॥

(ड) गोष्ठीति । गोष्ठ्याम् अन्योऽन्यस्य सदालापकृपायां यत् शैथिल्यम् अन्नभि-
निवेशः तस्य कारणम् ।

(ढ) तद्भावात् तस्य मूषिकस्य भावात् अत्र विद्यमानत्वात् इत्यर्थः । मार्जनक्रिया
सम्मार्जनव्यापारः ।

वासार्थमेतेन वंशेन भिक्षापात्रं मुहुर्मुहुः ताडयामि । न अन्यत्
कारणमिति । अपरमेतत् कुतूहलं पश्य अस्य दुरात्मनो
यस्माज्जारमर्कटादयोऽपि (ण) तिरस्कृता अस्य उत्पतनेन ।
बृहत्स्फिक् (त) आह, अथ ज्ञायते तस्य विलं कस्मिंश्चित्
प्रदेशे ? ताम्रचूड आह, भगवन् ! न वेद्मि सम्यक् । स
आह, नूनं निधानस्य (थ) उपरि तस्य विलम् । निधानोष्मणा
प्रकूर्दते (द) ।

उक्तञ्च, उष्मापि वित्तजो वृद्धिं तेजो नयति देहिनाम् ।

किं पुनस्तस्य सम्भोगस्त्यागकर्मसमन्वितः ॥ ७१ ॥

तथाच, नाकस्माच्छाण्डिली मातर्विक्रीणाति तिलैस्तिलान् ।

लुञ्चितानितरैरेन हेतुरत्र भविष्यति ॥ ७२ ॥

ताम्रचूड आह, कथमेतत् ? स आह,

(ण) कुतूहलम् आश्चर्यम् । मार्जारिति । मार्जाराः विडालाः मर्कटाः वानराः
तत्प्रभृतयोऽपि ये अस्य शतपक्षास्तीति भावः ।

(त) अस्य मूषिकस्य । बृहत्स्फिक् बृहन्मूषिकौ स्फिचौ नितम्बौ यस्य तथाभूतः तदाग्न्यः
इत्यर्थः ।

(थ) निधानस्य रत्नविशेषस्य ।

(द) निधानोष्मणा निधिप्रभावजनिततेजसा इत्यर्थः । प्रकूर्दते प्रकर्षेण उल्लम्फति
इत्यर्थः ।

उष्मेति । वित्तजः धनजातः उष्मा उष्णत्वम् इत्यर्थः अपि देहिनां प्राणिनां तेजः
वृद्धिं नयति प्रापयति । त्यागकर्मणा दानव्यापारेण समन्वितः युक्तः तस्य वित्तस्य
सम्भोगः किं पुनः ? वित्तस्य दाने भोगे च गर्वो भवत्येव, वित्तसंसर्गेऽपि उष्मा जायते
इति भावः ॥ ७१ ॥

नेति । हे मातः ! शाण्डिली तदाग्न्या काचित् ब्राह्मणी इतरैः अलुञ्चितैः
इति शेषः तिलैः लुञ्चितान् कुटितान् तिलान् अकस्मात् विना हेतुम् इत्यर्थः न
विक्रीणाति येन हेतुना अत्र विक्रये हेतुः कारणं किञ्चिदिति भावः
भविष्यति ॥ ७२ ॥

कथा २ ।

यदा अहं कस्मिंश्चित् स्थाने प्रावृट्काले व्रतग्रहणनिमित्तं
 (घ) कश्चित् ब्राह्मणं वासार्थं प्रार्थितवान् । ततश्च तद्वचनात्
 तेनापि (न) शुश्रूषितः (प) सुखेन देवार्चनपरः तिष्ठामि ।
 अथ अन्यस्मिन्नहनि प्रत्युषे प्रबुधोऽहं ब्राह्मणब्राह्मणीसंवाद-
 दत्तावधानः (फ) शृणोमि । तत्र ब्राह्मण आह, ब्राह्मणि !
 प्रभाते दक्षिणायनसंक्रान्तिः अनन्तदानफलदा भविष्यति ।
 तदहं प्रतिग्रहार्थं ग्रामान्तरं यास्यामि । त्वया ब्राह्मणस्य
 एकस्य भगवतः सूर्यस्य उद्देशेन (व) किञ्चिद्भोजनं दातव्यम् ।
 अथ तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणी परुषतरवचनैः तं भर्त्सयमाना प्राह,
 कुतः ते दारिद्र्योपहतस्य (भ) भोजनप्राप्तिः ? तत् किं न
 लज्जसे एवं ब्रुवाणः । अपि च न मया तव हस्तलग्नया (म)
 क्वचिदपि लब्धं सुखं, न मिष्टान्नस्य आस्वादनं, न च हस्त-
 पादकण्ठादिभूषणम् । तत् श्रुत्वा भयत्रस्तोऽपि विप्रो मन्दं
 मन्दं प्राह, ब्राह्मणि ! न एतद्युज्यते वक्तुम् । उक्तञ्च,

(घ) प्रावृट्काले वर्षाकाले । व्रतग्रहणनिमित्तं कस्यचित् नियमस्य पाल-
 नार्थम् ।

(न) तद्वचनात् तस्मात् वचनात् सत्प्रार्थनावचनात् इत्यर्थः । तेन प्रार्थित-
 ब्राह्मणेन ।

(प) शुश्रूषितः सेवितः ।

(फ) ब्राह्मणब्राह्मणीसंवादे ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्या सह परस्परकथोपकथने । दत्ताव-
 धानः अभिनिविष्टचित्तः ।

(व) सूर्यस्य उद्देशेन सूर्यदेवप्रार्थनार्थम् इत्यर्थः ।

(भ) दारिद्र्योपहतस्य निधनस्य इत्यर्थः ।

(म) हस्तलग्नया हस्तपतितया ।

यासादपि तदर्द्धं कस्मान्नो दीयतेऽर्थिषु ।

इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥ ७३ ॥

ईश्वरा भूरिदानेन यत्नभन्ते फलं किल ।

दरिद्रस्तच्च काकिण्या प्राप्नुयादिति नः श्रुतिः ॥ ७४ ॥

दाता लघुरपि सेव्यो भवति न कृपणो महानपि समृद्ध्या ।

कूपोऽन्तःस्वादुजलः प्रीत्यै लोकस्य न समुद्रः ॥ ७५ ॥

तथाच, अकृतत्यागमहिम्ना मिथ्या किं राजराजशब्देन ।

गोप्तारं न निधोनां कथयन्ति महेश्वरं विबुधाः ॥ ७६ ॥

अपिच, सदा दानपरिचीणः शस्त एव करीश्वरः ।

यासादिति । यासादपि एककवलपरिमितादपि अन्नादित्यर्थः तदर्द्धं यासाङ् कस्मात् अर्थिषु भिक्षुकेषु न दीयते ? अपि तु दीयत एव तद्दानमुचितमेवेति भावः । कदा कस्य जनस्य इच्छानुरूपो विभवः सम्पद भविष्यति ? नैव कदाचिदपि भविष्यति इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

ईश्वरा इति । ईश्वरा धनिनः भूरिदानेन बहुदानेन यत् फलं किल लभन्ते, दरिद्रो जनः काकिण्या वराटकानां विंशत्या इत्यर्थः वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणीति लौलावती । काकिणीदानेन इत्यर्थः तत् फलं प्राप्नुयात् इति नः अस्माकं श्रुतिः श्रुतम् इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

दातेति । दाता लघुरपि निर्धनोऽपीत्यर्थः सेव्यः भवति लोकैरिति शेषः, कृपणः समृद्ध्या सम्पदा महानपि न सेव्यः इत्यनुषङ्गः । अन्तर्गतानि स्वादूनि जलानि यस्य तादृशः कृपः लोकस्य जनस्य प्रीत्यै भवतीति शेषः, समुद्रो न, समुद्र-जलेन न कोऽपि लप्यतीति भावः विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । आर्या-वृत्तम् ॥ ७५ ॥

अकृतेति । अकृतः त्यागस्य दानस्य महिमा येन तादृशेन दानवर्जितेनेति भावः राजराजशब्देन किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । विबुधाः पण्डिताः निधोनां गोप्तारं रक्षितारं कुवेरमित्यर्थः महेश्वरं न कथयन्ति । धनवत्त्वमेव महेश्वरशब्दप्रतिपाद्यं न, त्यागशीलत्वमेव महेश्वरशब्दप्रतिपाद्यमिति भावः । आर्या-वृत्तम् ॥ ७६ ॥

सदेति । सदा सततं दानेन मदवर्धयेन धनवितरणेनेति ध्वनिः परिचीणः

अदानः पीनगात्रोऽपि नित्य एव हि गर्दभः ॥ ७७ ॥
 सुशीलोऽपि सुवृत्तोऽपि यात्यदानादधो घटः ।
 पुनः कुत्रापि काणापि दानादुपरि कर्कटी ॥ ७८ ॥
 यच्छृङ्खलमपि जलदो वल्लभतामेति सकललोकस्य ।
 नित्यं प्रसारितकरो मित्रोऽपि न वीक्षितुं शक्यः ॥ ७९ ॥
 एवं ज्ञात्वा दारिद्र्याभिभूतैः अपि स्वल्पात् स्वल्पतरं काले
 पात्रे च देयम् । उक्तञ्च,
 सत्पात्रं महती अङ्गा देशे काले यथोचिते ।
 यद्दीयते विवेकज्ञैस्तदनन्ताय कल्पते ॥ ८० ॥
 तथाच, अतिदृष्ट्या न कर्त्तव्या दृष्ट्या नैव परित्यजेत् ।
 अतिदृष्ट्याभिभूतस्य शिखा भवति मस्तके ॥ ८१ ॥

दैन्यमापन्नः करीश्वरः गजराज एव शस्तः प्रशंसान्वितः, अदानः अमदसाधौ अदातेति
 ध्वनिः पीनगात्रः स्थूलकायः धनवानिति ध्वनिः गर्दभः नित्य एव ॥ ७७ ॥

सुशील इति । सुशीलोऽपि सुस्वभावोऽपि सुवृत्तोऽपि सुवर्चलोऽपि सुचरितोऽप्येति
 ध्वनिः घटः कलसः अदानात् जलस्य अवितरणादित्यर्थः, अधो याति, लोकास्तम्
 अधःकृत्य तस्मात् जलानि हरन्तीति भावः । पुनः किन्तु कुत्रापि काणाऽपि कर्कटी
 दानात् उपरि याति ॥ ७८ ॥

यच्छृङ्खल इति । जलदः मेघः जलं यच्छृङ्खलं ददत् सकललोकस्य वल्लभतां प्रियताम्
 एति प्राप्नोति अपिरत्रैवार्थः । नित्यं सततं प्रसारितकरः विसारितकिरणः गृहकार्यं
 हस्तं प्रसारयन्निति ध्वनिः मित्रोऽपि सूर्योऽपि बन्धुरप्येति ध्वनिः वीक्षितुं द्रष्टुं न शक्यः
 तेजोऽतिरेकेण दृष्टिप्रतिघातादिति भावः प्रार्थनाकारी बन्धुरपि अवश्यम् । लोकैर्न दृश्यते
 इति ध्वनिः । आर्यावृत्तम् ॥ ७९ ॥

सत्पात्रमिति । सत्पात्रम् उत्कृष्टं दानपात्रं महती समधिका अङ्गा अस्ति चेदिति
 शेषः तदा विवेकज्ञैः सुविवेचकैः यथोचिते देशे काश्यादौ काले पौर्णमास्यादौ यत् दीयते
 अङ्गातिशयेन सत्पात्रायेति शेषः तत् अनन्ताय अक्षयफलाय कल्पते प्रभवति अक्षयफलं
 भवति इत्यर्थः ॥ ८० ॥

अतिदृष्ट्येति । अतिदृष्ट्या अतिलोभः न कर्त्तव्या, दृष्ट्या लोभं नैव परि-

ब्राह्मणी आह, कथमेतत् ? स आह,

कथा ३ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् वनोद्देशे कश्चित् पुलिन्दः स च पापङ्घिं
(य) कर्त्तुं वनं प्रति प्रस्थितः । अथ तेन प्रसर्पता (र) महान्
अञ्जनपर्वतशिखराकारः क्रोडः समासादितः । तं दृष्ट्वा
कर्णान्ताकृष्टनिशितसायकेन (ल) समाहतः, (व) तेनापि
कोपाविष्टेन चेतसा बालेन्दुद्युतिना दंष्ट्राग्रेण पाटितोदरः (श)
पुलिन्दो गतासुः भूतलेऽपतत् । अथ लुब्धकं व्यापाद्य शूक-
रोऽपि शरप्रहारवेदनया पञ्चत्वं गतः । एतस्मिन्नन्तरे कश्चित्
आसन्नमृत्युः शृगाल इतस्ततो निराहारतया पीडितः परि-
भ्रमन् तं प्रदेशम् आजगाम । यावत् वराहपुलिन्दौ द्वौ अपि
पश्यति तावत् प्रहृष्टो व्यचिन्तयत्, भोः ! सानुकूलो (व) मे
विधिः । तेन एतदपि अचिन्तितं भोजनमुपस्थितम् । अथवा
साधु इदमुच्यते,

अकृतेऽप्युद्यमे पुंसामन्यजन्मकृतं फलम् ।

न्यजेत्, अतिदृष्ट्या अभिभूतस्य जनस्य शिखा मस्तके शिरोमर्ध्या भवति उत्ति-
ष्ठति ॥ ८१ ॥

(य) पुलिन्दः स्वेच्छजातिविशेषः । पापङ्घिं पापहङ्घिं पापेन सम्पदं वा ।

(र) प्रसर्पतां विचरता ।

(ल) क्रोडः वराहः । कर्णान्तेति । कर्णान्तम् आकर्णम् इत्यर्थः आकृष्टः निशितः
तीक्ष्णः सायकः शरी येन तथोक्तेन ।

(व) समाहतः ताडितः ।

(श) बालेन्दुद्युतिना नवोदितचन्द्रकान्तिना । पाटितोदरः विदारितकुक्षिः ।

(व) सानुकूलः सद्यः ।

अकृते इति । उद्यमे यत्र अकृतेऽपि विधिना देवेन सन्नियोजितं सम्यक् दत्त-

शुभाशुभं समभ्येति विधिना सन्वियोजितम् ॥ ८२ ॥

तथाच, यस्मिन् देशे च काले च वयसा यादृशेन च ।

कृतं शुभाशुभं कर्म तत्तथा तेन भुज्यते ॥ ८३ ॥

तदहं तथा भक्षयामि यथा बह्वनि अहानि मे प्राणयात्रा
भवति । तत् तावदेवं स्नायुपाशं धनुष्कोटिगतं (स) भक्ष-
यामि । उक्तञ्च,

शनैः शनैश्च भोक्तव्यं स्वयं वित्तमुपार्जितम् ।

रसायनमिव प्राञ्चैर्हलया न कदाचन ॥ ८४ ॥

इत्येवं मनसा निश्चित्य चापचटितकोटिं सुखमध्ये प्रक्षिप्य
स्नायुं भक्षितुं प्रवृत्तः । ततश्च लुटिते पाशे तालुदेशं विदार्य
चापकोटिर्मस्तकमध्येन निष्क्रान्ता । सोऽपि तद्वेदनया तत्-
क्षणात् मृतः । अतोऽहं ब्रवीमि,

अतिलक्षणा न कर्त्तव्या लक्षणां नैव परित्यजेत् ।

अतिलक्षणाभिभूतस्य शिखा भवति मस्तके ॥ ८५ ॥

स पुनरपि आह, ब्राह्मणि ! न श्रुतं भवत्या ।

आयुः कर्म च वित्तञ्च विद्या निधनमेव च ।

पञ्चैतानि हि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः ॥ ८६ ॥

हस्तावलम्बमिति भावः अन्यजन्मकृतं जन्मान्तरीयं शुभाशुभं फलं समभ्येति उप-
तिष्ठते ॥ ८२ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् देशे काले च यादृशेन वयसा यत् शुभाशुभं कर्म कृतं स्यात्
यनेति शेषः तत् सर्वं तथा तादृशमेव तेन पुंसा भुज्यते ॥ ८३ ॥

(स) स्नायुपाशम् अन्वरूपं रज्जुम् । धनुष्कोटिगतं धनुर्ग्रहभागलक्षम् ।

शनैरिति । प्राञ्चैः बुद्धिमद्भिः जनैः स्वयमुपार्जितं वित्तं धनं रसायनमिव औषधमिव
शनैः शनैः अल्पमल्पं क्रमेण भोक्तव्यं कदाचन हलया अवज्ञया अपचयेनेति भावः न
भोक्तव्यमिति अनुषङ्गः ॥ ८४ ॥

आयुरिति । आयुः जीवनकालः कर्म कार्यं वित्तं धनं विद्या तथा निधनं

अथ एवं सा तेन प्रबोधिता ब्राह्मणी आह, यदि एवं तदस्ति मे गृहे स्तोकतिलराशिः । ततः तिलान् लुञ्चित्वा (ह) तिलचूर्णेन ब्राह्मणं भोजयिष्यामीति । ततः तद्वचनं श्रुत्वा सूर्यातपे दत्तवती । अत्रान्तरे तस्या गृहकर्मव्यग्रायाः तिलानां मध्ये कञ्चित् सारमेयो मृत्रोत्सर्गं चकार । तं दृष्ट्वा सा चिन्तितवती, अहो ! नैपुण्यं पश्य पराङ्मुखीभूतस्य विधेः (च) यदेते तिला अभोज्याः कृताः । तदलम् एतान् समादाय कस्यचित् गृहं गत्वा लुञ्चितैः अलुञ्चितान् आनयामि । सर्वोऽपि जनोऽनेन विधिना प्रदास्यतीति । अथ यस्मिन् गृहेऽहं भिक्षार्थं प्रविष्टः तत्र गृहे सापि तिलान् आदाय प्रविष्टा विक्रयं कर्तुम् । आह च, गृह्णातु कश्चित् अलुञ्चितैः लुञ्चितान् तिलान् । अथ तद्-गृहगृहिणी गृहं प्रविष्टा यावत् अलुञ्चितैः लुञ्चितान् गृह्णाति तावत् अस्याः पुत्रेण कामन्दकीशास्त्रं (क) दृष्ट्वा व्याहृतम्, मातः ! अग्राह्याः खलु इमे तिलाः । न अस्या अलुञ्चितैः लुञ्चिताः ग्राह्याः । कारणं किञ्चित् भविष्यति, तेन एषा अलुञ्चितैः लुञ्चितान् प्रयच्छति । तत् श्रुत्वा तया परित्यक्तास्ते तिलाः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

नाकस्माच्छाण्डिली मातः विक्रीणाति तिलैस्तिलान् ।

लुञ्चितानितरैरेन हेतुरत्र भविष्यति ॥ ८७ ॥

मूल्यः, एतानि पञ्च गर्भस्थस्य उदरस्थितस्यैव देहिनः सृज्यन्ते विधाया इति शेषः ॥ ८६ ॥

(ह) स्तोकतिलराशिः अल्पतिलराशिः । लुञ्चित्वा कुटित्वा ।

(च) पराङ्मुखीभूतस्य प्रतिकूलस्य इत्यर्थः । विधेः दैवस्य ।

(क) कामन्दकीशास्त्रं नीतिशास्त्रम् ।

एतदुक्त्वा स भूयोऽपि प्राह, अथ ज्ञायते तस्य क्रमणमार्गः
 (ख) ताम्रचूड आह, भगवन् ! ज्ञायते यत एकाकी न
 समागच्छति । किन्तु असंख्ययूयपरिवृतः पश्यतो मे परिभ्रमन्
 इतस्ततः सर्वजनेन सह आगच्छति याति च । अभ्यागतः
 आह, अस्ति किञ्चित् खनित्रकम् ? स आह, वाढम् अस्ति,
 एषा सर्वलोहमयी खहस्तिका (ग) । अभ्यागत आह, तर्हि
 प्रत्यूषे त्वया मया सह स्थातव्यं येन द्वौ अपि जनचरणा-
 मलिनायां (घ) भूमौ तत्पदानुसारेण (ङ) गच्छावः । मया
 अपि तद्वचनमाकर्ण्य चिन्तितम् । अहो ! विनष्टोऽस्मि यतोऽस्य
 साभिप्रायवचांसि (च) श्रूयन्ते । नूनं यथा निधानं ज्ञातं
 तथा दुर्गमपि (छ) अस्माकं ज्ञास्यति एतदभिप्रायादेव ज्ञायते ।
 उक्तञ्च,

सकृदपि दृष्ट्वा पुरुषं विबुधा जानन्ति सारतां तस्य ।

हस्ततुलयापि निपुणाः पलप्रमाणं विजानन्ति ॥ ८८ ॥

वाञ्छैव सूचयति पूर्वतरं भविष्यं

पुंसां यदन्यतनुजं त्वशुभं शुभं वा ।

(ख) तस्य मूषिकस्य । क्रमणमार्गः विचरणस्य पन्थाः ।

(ग) खहस्तिका खनित्रम् ।

(घ) जनेति । जनचरणैः लोकानां पदविच्छेदैः अमलिनायाम् अचुलतायामिति
 भावः ।

(ङ) तदिति । तस्य मूषिकस्य पदानुसारेण पदचिह्नानुसारेण ।

(च) साभिप्रायवचांसि अभिप्राययुक्तानि वचनानि ।

(छ) निधानं निधिः । ज्ञातम् अनुमितम् । दुर्गं विलम् ।

सकृदिति । विशेषेण बुध्यन्ते इति विबुधाः विद्वांसः देवा वा पुरुषं सकृदपि एक-
 बारमपि दृष्ट्वा तस्य पुरुषस्य सारतां जानन्ति बुध्यन्ते । निपुणाः कुशलाः नराः हस्त-
 तुलया हस्ततोलनेनापि पलप्रमाणं विजानन्ति । आर्यावृत्तम् ॥ ८८ ॥

विज्ञायते शिशुरजातकलापचिह्नः

प्रत्युद्गतैरपसरन् सरसः कलापी ॥ ८६ ॥

ततोऽहं भयत्रस्तमनाः सपरिवारो दुर्गमार्गं परित्यज्य
अन्यमार्गेण गन्तुं प्रवृत्तः । सपरिजनो यावदग्रतो गच्छामि
तावत् सम्मुखो वृहत्कायो मार्जारः समायाति । स च मूषक-
वृन्दम् अवलोक्य तन्मध्ये सहसा उत्पपात । अथ ते मूषका मां
कुमार्गगामिनम् अवलोक्य गर्हयन्त इतशेषा रुधिरप्लावित-
वसुधराः तमेव दुर्गं प्रविष्टाः । अथवा साधु इदमुच्यते ।

क्षिप्त्वा पाशमपास्य कूटरचनां भङ्क्त्वा बलाद्वागुरां
पर्यन्ताग्निशिखाकलापजटिलान्निर्गत्य दूरं वनात् ।
व्याधानां शरगोचरादपि जवेनोत्पत्य धावन् मृगः

कूपान्तःपतितः करोतु विधुरे किं वा विधौ पौरुषम् ॥ ८७ ॥

अथ अहमेकोऽन्यत्र गतः शेषा मूढतया तत्रैव दुर्गे
प्रविष्टाः । अत्रान्तरे स दुष्टपरिव्राजको रुधिरविन्दुचर्चितां
भूमिमवलोक्य तेनैव दुर्गमार्गेण आगत्य उपस्थितः । ततश्च
स्वहस्तिकया खनितुम् आरब्धः । अथ तेन खनता प्राप्तं

वाञ्छेति । वाञ्छेव आकाङ्क्षा एव आशय इत्यर्थः पुंसां पूर्वतरम् अतीतं भविष्यच्च
यत् अन्यतनुजं जन्मान्तरभवम् अशुभं शुभं वा तत् सूचयति प्रकटयति । तथाहि अजातम्
अनुत्पन्नं कलापस्य वक्ष्य चिह्नं यस्य तादृशः शिशुः कलापी मयूरः प्रत्युद्गतैः सरसः
अपसरन् विज्ञायते । वसन्ततिलकं वृक्षम् ॥ ८६ ॥

क्षिप्तेति । मृगः पाशं जालं क्षिप्त्वा कूटरचनां कपटरचनाम् अपास्य निरस्य,
बलात् बलमाश्रित्य वागुरां बन्धनवृत्तिं भङ्क्त्वा खण्डयित्वा पर्यन्तेषु प्रान्तेषु अग्निशिखा-
कलापैः जटिलात् युक्तात् वनात् दूरं निर्गत्य तथा व्याधानां शरगोचरात् शरवर्षणस्थानान्
जवेन वेगेन उत्पत्य उल्लम्फ्य धावन् विधुरे प्रतिकूलं विधौ दैवे कूपान्तःपतितः कूप-
मध्यनिमग्नः सन् किं वा पौरुषं करोतु ? न किमपि कर्तुं शक्नोति इत्यर्थः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृक्षम् ॥ ८७ ॥

यथा काकयवाः प्रोक्ता यथारण्यभवास्तिलाः ।

नाममात्रा न सिद्धौ हि धनहीनास्तथा नराः ॥ ८५ ॥

सन्तोऽपि न हि राजन्ते दरिद्रस्येतरे गुणाः ।

आदित्य इव भूतानां श्रीगुणानां प्रकाशिनी ॥ ८६ ॥

न तथा बाध्यते लोके प्रकृत्या निर्धनो जनः ।

यथा द्रव्याणि संप्राप्य तैर्विहीनः सुखे स्थितः ॥ ८७ ॥

शुष्कस्य कौटखातस्य वज्रिदग्धस्य सर्वतः ।

तरोरप्युषरस्थस्य वरं जन्म न चार्थिनः ॥ ८८ ॥

शङ्कनीया हि सर्वत्र निष्प्रतापा दरिद्रता ।

उपकर्तुमपि प्राप्तं निःस्वं सन्त्यज्य गच्छति ॥ ८९ ॥

यथेति । यथा काकयवाः तदाख्यस्यविशेषाः, यथा अरण्यभवा वन्यास्तिलाः नाममात्राः यवतिलनामधारिण एव प्रोक्ताः न सिद्धौ, न कश्चिदपि कार्ये लग्नोति भावः तथा धनहीनाः नराः न किमपि कार्यं साधयन्तीति शेषः ॥ ८५ ॥

सन्त इति । सन्तोऽपि विद्यमाना अपि दरिद्रस्य निर्धनस्य इतरे गुणाः दयादाक्षिण्यादयः न हि राजन्ते नैव शोभन्ते । आदित्यः सूर्यः भूतानां चित्वादीनां पदार्थानामिव श्रीः लक्ष्मीः गुणानां प्रकाशिनी यथा सूर्योदये सर्वे पदार्थाः प्रकाशन्ते तथा सम्पदि सर्वे गुणा इति भावः ॥ ८६ ॥

नेति । लोके जगति प्रकृत्या स्वभावेन निर्धनः जनः तथा न बाध्यते न क्लिश्यति, यथा द्रव्याणि धनानि सम्प्राप्य सुखे स्थितः पश्चात् तैः द्रव्यैः विहीनः बाध्यते इत्यनुषङ्गः ॥ ८७ ॥

शुष्कस्येति । शुष्कस्य कौटखातस्य कौटैः भक्षितसारस्येति भावः सर्वतः समन्तात् वज्रिना दग्धस्य ऊषरस्थस्य चारभूमिस्थितस्य तरोरपि जन्म वरं मनाक्प्रियम्, अर्थिनः भिक्षोः न च ॥ ८८ ॥

शङ्कनीयेति । निष्प्रतापा प्रभावशून्या दरिद्रता निर्धनता सर्वत्र सर्वस्मिन् विषये शङ्कनीया शङ्कास्थानमित्यर्थः । उपकर्तुं प्राप्तमपि उपस्थितमपि वस्तु इति शेषः । निःस्वं निर्धनं जनं सन्त्यज्य विहाय गच्छति ॥ ८९ ॥

उन्नम्योन्नम्य तत्रैव निर्धनानां मनोरथाः ।

हृदयेष्वेव लीयन्ते विधवास्त्रीस्तनाविव ॥ १०० ॥

व्यक्तेऽपि वासरे नित्यं दौर्गत्यतमसावृतः ।

अग्रतोऽपि स्थितो यत्नान्न केनापीह दृश्यते ॥ १०१ ॥

एवं विलप्य अहं भग्नोत्साहः तन्निधानं गण्डोपधानौ-
कृतं (८) दृष्ट्वा स्वं दुर्गं प्रभाते गतः । ततश्च मदभृत्याः प्रभाते
गच्छन्तो मिथो जल्पन्ति । अहो ! असमर्थोऽयमुदरपूरणे
अस्माकम् । केवलमस्य पृष्ठलग्नानां (३) विडालादिविपत्तयः ।
तत् किमनेन आराधितेन । उक्तञ्च,

यत् सकाशान्न लाभः स्यात् केवलाः स्युर्दिपत्तयः ।

स स्वामी दूरतस्त्याज्यो विशेषादनुजीविभिः ॥ १०२ ॥

एवं तेषां वचांसि श्रुत्वा स्वदुर्गं प्रविष्टोऽहम् । यावन्न
कश्चित् मम सम्मुखे अभ्येति तावत् मया चिन्तितम् । धिक्
इयं दरिद्रता । अथवा साधु इदमुच्यते ।

उन्नम्येति । निर्धनानां दरिद्राणां मनोरथाः अभिलाषाः उन्नम्य उन्नम्य
'उत्थाय उत्थाय विधवायाः स्त्रियाः स्तनाविव तत्रैव हृदयेषु लीयन्ते लयं गच्छन्ति
॥ १०० ॥

व्यक्ते इति । व्यक्ते सुप्रकाशेऽपि वासरे दिवसे दौर्गत्यं दरिद्रानेव तमः तिमिरं
तेन आवृतः आच्छादितो जनः अगतः स्थितोऽपि नित्यं सततं केनापि जनेन यत्रात्
इह संसारे न दृश्यते ॥ १०१ ॥

(८) गण्डेति । गण्डस्य कपोलस्य उपधानौकृतम् आधारीकृतं तेन परिव्राजके-
नेति शेषः ।

(३) पृष्ठलग्नानां पृष्ठानुयायिनाम् अस्माकम् इत्यर्थः ।

यदिति । यत् सकाशात् यस्य आश्रयात् लाभः न स्यात् केवला विपत्तयः विपदः
स्युः सः स्वामी अनुजीविभिः विशेषात् विशेषेण दूरतः त्याज्यः ॥ १०२ ॥

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं मैथुनमप्रजम् ।

मृतमश्रोत्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ १०३ ॥

एवं मे चिन्तयतः ते भृत्या मम शत्रूणां सेवका जाताः ।
ते च माम् एकाकिनं दृष्ट्वा विडम्बनां कुर्वन्ति (ड) । अथ मया
एकाकिना योगनिद्रां (ढ) गतेन भूयो विचिन्तितम् । यत् तस्य
कुतपस्विनः समाश्रयं गत्वा तद्गण्डोपधानवर्त्तिकतां वित्तपेटां
(ण) शनैः शनैः विदार्य तस्य निद्रावशं गतस्य स्वदुर्गं तद्वित्तं
आनयामि येन भूयोऽपि मे वित्तप्रभावेण आधिपत्यं पूर्ववत्
भविष्यति । उक्तञ्च,

व्यथयन्ति परं चेतो मनोरथशतैर्जनाः ।

नानुष्ठानैर्धनैर्ह्रीनाः कुलजा विधवा इव ॥ १०४ ॥

दौर्गत्यं देहिनां दुःखमपमानकरं परम् ।

येन खैरपि मन्यन्ते जीवन्तोऽपि मृता इव ॥ १०५ ॥

मृत इति । दरिद्रः पुरुषः मृतः, अप्रजम् अपुत्रं मैथुनं स्त्रीमङ्गमः मृतम्,
अश्रोत्रियं वेदपारगब्राह्मणवर्जितं श्राद्धं मृतम्, अदक्षिणः दक्षिणाशून्यः यज्ञः मृतः
॥ १०३ ॥

(ड) विडम्बनां कुर्वन्ति उपहसन्ति प्रतारयन्ति वा ।

(ढ) योगनिद्रां कपटनिद्राम् ।

(ण) समाश्रयम् आश्रमम् । वित्तपेटाम् अर्थपेटिकाम् ।

व्यथयन्तीति । धनैः ह्रीनाः दरिद्रा इत्यर्थः जनाः कुलजा विधवा इव मनोरथशतैः
चेतः चित्तं परं केवलं व्यथयन्ति क्षीयन्ति न अनुष्ठानैः कुकार्यैः व्यथयन्तीति अनु-
पज्यते ॥ १०४ ॥

दौर्गत्यमिति । दौर्गत्यं दरिद्रां देहिनां प्राणिनाम् अपमानकरं परम् अत्यन्तं
दुःखं येन दौर्गत्येन हेतुना खैरपि स्वजनैरपि जीवन्तोऽपि दरिद्रा इति शेषः मृता इव
मन्यन्ते बुध्यन्ते ॥ १०५ ॥

दैन्यस्य पात्रतामिति पराभूतेः परं पदम् ।
 विपदामाश्रयः शश्वद्दीर्गत्वकलुषीकृतः ॥ १०६ ॥
 लज्जन्ते बान्धवास्तेन सम्बन्धं गोपयन्ति च ।
 मित्राण्यमित्रतां यान्ति यस्य न स्युः कपर्दकाः ॥ १०७ ॥
 मूर्त्तं लाघवमेवैतदपायानामिदं गृहम् ।
 पर्यायो मरणस्यायं निर्धनत्वं शरीरिणाम् ॥ १०८ ॥
 अजाधूलिरिव तस्मैमार्जनीरेणुवज्जनैः ।
 दीपखद्योतकायैव त्यज्यते निर्धनो जनैः ॥ १०९ ॥
 शीचावशिष्टयाप्यस्ति किञ्चित् कार्यं क्वचित् मृदा ।
 निर्धनेन जनेनैव न तु किञ्चित् प्रयोजनम् ॥ ११० ॥
 अधनो दातुकामोऽपि संप्राप्तो धनिनां गृहम् ।

दैन्यस्येति । दीर्घत्वं दारिद्र्यं तेन कलुषीकृतः मलिनौकृतः पुरुषः शश्वत् निरन्तरं
 दैन्यस्य दौनतायाः पात्रताम् एति प्राप्नोति, पराभूतेः पराभवस्य परं पदम् तथा विपदाम्
 आश्रयः भवतीति शेषः ॥ १०६ ॥

लज्जन्ते इति । यस्य जनस्य कपर्दकाः धनानि इत्यर्थः न स्युः बान्धवाः तस्येति शेषः
 लज्जन्तं, तेन सह सम्बन्धं गोपयन्ति च मित्राणि च अमित्रतां शत्रुतां यान्ति प्राप्नुवन्ति
 च ॥ १०७ ॥

मूर्त्तमिति । एतत् निर्धनत्वं दारिद्र्यं शरीरिणां प्राणिनां मूर्त्तं मूर्त्तिमत् लाघवम् ।
 इदं निर्धनत्वम् अपायानां विपदा गृहम्, अयं निर्धनभावः मरणस्य पर्यायः नामान्तरम्
 इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

अजिति । निर्धनो जनः वस्त्रैः वासं गतैर्जनैः अजाधूलिरिव क्लृप्त इव, जनः
 मार्जनीरेणुवत् तथा जनैः दीपखद्योतकायैव दीपस्य खद्योतस्य च क्लृप्त्यैव त्यज्यते
 ॥ १०९ ॥

शीचेति । शीचावशिष्टया शीचकार्यादुद्धृतयापि मृदा मृत्तिकया क्वचित् किञ्चित्
 कार्यं अस्ति, निर्धनेन जनेन तु किञ्चिदपि प्रयोजनं नास्ति ॥ ११० ॥

अधन इति । अधनः दरिद्रः जनः दातुकामः दानार्थी न तु भिक्षार्थीति भावः

मन्यते याचकोऽयं धिक् दारिद्र्यं खलु देहिनाम् ॥१११॥
 अतो वित्तापहारं विदधतो (त) यदि मे मृत्युः स्यात्
 तथापि शोभनम् ।

उक्तञ्च—

स्ववित्तहरणं दृष्ट्वा यो हि रक्षत्यसूत्ररः ।

पितरोऽपि न गृह्णन्ति तद्वत्तं सलिलाञ्जलिम् ॥ ११२ ॥

तथा च, गवार्थे ब्राह्मणार्थे च स्त्रीवित्तहरणे तथा ।

प्राणांस्यजति यो युडे तस्य लोकाः सनातनाः ॥११३॥

एवं निश्चित्य रात्रौ तत्र गत्वा निद्रावशम् उपागतस्य
 पेटायां मया क्षिद्रं कृतं यावत् तावत् प्रबुद्धो द्रष्टापसः ततश्च
 जर्जरवंशप्रहारेण शिरसि ताडितः कथञ्चित् आयुःशेषतया
 निर्गतोऽहं मृत इव । उक्तञ्च,

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो, देवोऽपि तं लङ्घयितुं न शक्तः ।

तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे, यदस्मदीयं न हि तत्परेषाम् ॥११४॥

सन् धनिनां गृहं सम्प्राप्तोऽपि अयं याचक इति मन्यते लोकैरिति शेषः तस्मात् देहिनां
 दारिद्र्यं खलु निश्चितं धिक् निन्दामि इत्यर्थः धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोः इत्यमरः
 ॥ १११ ॥

(त) वित्तापहारं चौर्यम् । विदधतः कुवतः ।

स्वावसात् । यो नरः स्ववित्तहरणं स्वस्य धनहरणं दृष्ट्वा अमृतं प्राणान् रक्षति
 पितरोऽपि तद्वत्तं तेन दत्तं सलिलाञ्जलिं तर्पणजलं न गृह्णन्ति ॥ ११२ ॥

गवार्थे इति । यः गवार्थे ब्राह्मणार्थे तथा स्त्रीवित्तहरणे गोब्राह्मणस्त्रीधनरक्षार्थ-
 मित्यर्थः युडे प्राणान् त्यजति तस्य सनातनाः अक्षयाः लोकाः भवन्तीति शेषः
 ॥ ११३ ॥

प्राप्तव्यमिति । मनुष्यः प्राप्तव्यम् अर्थं लभते देवोऽपि तं प्राप्तव्यमर्थं लङ्घयितुं
 न शक्तः तस्मात् नाहं शोचामि अथार्थमिति भावः, मे मम विस्मयः कथं मम अर्थो
 नष्टः कथं वा न प्राप्त इत्यादि विषय इति भावः न भवतीति शेषः । हि यतः यत् अर्थ-
 दीयं धनमिति शेषः तत् परेषां न । उपजातिवृत्तम् ॥ ११४ ॥

काककूर्मौ पृच्छतः, कथमेतत् ? हिरण्यक आह,

कथा ४ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् नगरे सागरदत्तो नाम बणिक्, तत्-
सूनुना रूपकशतेन (थ) विक्रीयमाणः पुस्तको गृहीतः ।
तस्मिंश्च लिखितमस्ति ।

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो देवोऽपि तं लङ्घयितुं न शक्तः ।

तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे यदस्मदीयं न हि तत्परेषाम् ११५

तद् दृष्ट्वा सागरदत्तेन तनुजः (द) पृष्टः, पुत्र ! कियता
मूढ्येन एष पुस्तको गृहीतः ? सोऽब्रवीत्, रूपकशतेन ।
तत् श्रुत्वा सागरदत्तोऽब्रवीत्, धिक् मूर्ख ! त्वं लिखितैक-
श्लोकं रूपकशतेन यद् गृह्णासि एतया बुद्ध्या कथं द्रव्यो-
पार्जनं करिष्यसि ? तत् अद्य प्रभृति त्वया मे गृहे न
प्रवेष्टव्यम् । एवं निर्भर्त्स्य गृहात् निःसारितः । स च तेन
निर्वेदेन विप्रकृष्टं (घ) देशान्तरं गत्वा किमपि नगरमासाद्य
अवस्थितः । अथ कतिपयदिवसैः तन्नगरनिवासिना केन-
चित् असौ पृष्टः कुतो भवान् आगतः ? किं नामधेयो वेति ?
असौ अब्रवीत्, प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः । अथ अन्येनापि
पृष्टेन अनेन तथा एव उत्तरं दत्तम् । एवं च नगरस्य मध्ये
प्राप्तव्यमर्थं इति तस्य प्रसिद्धं नाम जातम् । अथ राजकन्या
चन्द्रवती नाम अभिनवरूपयौवनसम्पन्ना सखीद्वितीया एक-

* (थ) रूपकशतेन शतसंख्यकरौप्यमुद्रया ।

(द) तनुजः पुत्रः ।

(घ) निर्वेदेन स्तावमानेन । विप्रकृष्टं दूरम् ।

स्निग्धं महोत्सवदिवसे नगरं निरीक्षमाणा अस्ति । तत्र एव
 च कश्चित् राजपुत्रोऽतीव रूपसम्पन्नो मनोरमश्च कथमपि
 तस्या दृष्टिगोचरे गतः । तद्दर्शनसमकालमेव कुसुमवाणा-
 ङ्गतया तया निजसखी अभिहिता, सखि ! यथा किल अनेन
 सह समागमो भवति, तथा अद्य त्वया यतितव्यम् । एवं
 श्रुत्वा सा सखी तत्सकाशं गत्वा शीघ्रमब्रवीत्, यदहं
 चन्द्रवत्या तवान्तिकं प्रेषिता, भणितञ्च त्वां प्रति तया,
 यन्मम त्वद्दर्शनात् मनोभवेन पश्चिमावस्था (न) कृता । तद्-
 यदि शीघ्रमेव मदन्तिके न समेष्यसि तदा मे मरणं शरणम् ।
 इति श्रुत्वा तेन अभिहितम्, यदि अवश्यं मया तत्र आगन्तव्यं
 तत्कथय केन उपायेन प्रवेष्टव्यम् ? अथ सख्याभिहितम्,
 रात्रौ सौधावलम्बितया (प) दृढवरत्रया त्वया तत्पारो-
 ढव्यम् (फ) । सोऽब्रवीत्, यदि एवं निश्चयो भवत्याः तदह-
 मेवं करिष्यामि इति निश्चित्य सखी चन्द्रवतीसकाशं गता ।
 अथ आगतायां रजन्यां स राजपुत्रः स्वचेतसा व्यचिन्तयत्,
 अहो ! महदकृत्यमेतत् (व) । उक्तञ्च,

गुरोः सुतां मित्रभार्यां स्वामिसेवकगृहिणीम् ।

यो गच्छति पुमांलोके तमाहुर्ब्रह्मघातिनम् ॥ ११६ ॥

(न) पश्चिमावस्था अन्यथावस्था मृत्युदशा इत्यर्थः ।

(प) सौधावलम्बितया सौधात् अष्टात् अवलम्बितया लम्बमानया । दृढया कठिनया
 दुष्क्रे दया इति भावः वरत्रया रज्जु विशेषेण इत्यर्थः ।

(फ) तत्र कुमारीहृत्य इत्यर्थः ।

(व) अकृत्यम् अकार्यम् ।

गुरोरिति । यः पुमान् गुरोः सुतां मित्रभार्यां स्वामिसेवकगृहिणीं प्रभुभार्यां
 भृत्यभार्याञ्च गच्छति लोके जगति तं जनं ब्रह्मघातिनम्, आहुः कथयन्ति बुधा इति
 शेषः ॥ ११६ ॥

अपरञ्च, अयशः प्राप्यते येन येन चापगतिर्भवेत् ।

स्वर्गाच्च भ्रश्यते येन तत्कर्म न समाचरेत् ॥ ११७ ॥

इति सम्यग्विचार्य तत्सकाशं न जगाम । अथ प्राप्तव्यमर्थः
(भ) पर्यटन् धवलगृहपाश्वे (म) रात्रौ अवलम्बितवरत्रां
दृष्ट्वा कौतुकाविष्टहृदयः ताम् आलम्ब्य अधिरूढः । तथा
च राजपुत्राया स एव अयमिति आश्वस्तचिन्तया स्नानस्वादन-
पानाच्छादनादिना सम्मान्य तेन सह शयनतलमाश्रितया
तदङ्गसंस्पर्शसञ्जातहर्षरोमाञ्चितगात्रया उक्तम्, युष्मद्दर्शनमा-
त्वानुरक्तया मया आत्मा प्रदत्तोऽयम् । त्वहर्जं (य) अन्यो भर्त्ता
मनसि अपि मे न भविष्यतीति । तत् कस्मात् मया सह न
ब्रवीषि (र) सोऽब्रवीत्, प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः । इत्युक्ते
तथाऽन्योऽयमिति मत्त्वा धवलगृहात् उत्तार्य सुप्तः । स तु
खण्डदेवकुले (ल) गत्वा सुप्तः । अथ तत्र कयाचित् स्वैरिण्या
दत्तसङ्केतको यावत् दण्डपाशकः (व) प्राप्तस्तावत् असौ पूर्व-
सुप्तः (श) तेन दृष्टो रहस्यरक्षणार्थमभिहितश्च को भवान् ?

अयश इति । येन कर्मणा अयशः अकीर्तिः प्राप्यते लभ्यते, येन च कर्मणा
अपगतिः दुर्गतिः भवेत्, येन च कर्मणा स्वर्गात् भ्रश्यते, तत् कर्म न समाचरेत् न
कुर्यात् ॥ ११७ ॥

(भ) प्राप्तव्यमर्थः सागरदत्तसुत इति भावः ।

(म) धवलगृहपाश्वे सीधपाश्वे ।

(य) त्वहर्जं त्वां वर्जयित्वा इत्यर्थः ।

(र) ब्रवीषि आलपसि ।

(ल) उत्तार्य निष्काशय । सुप्तः त्यक्तः । खण्डदेवकुले भग्नदेवमन्दिरं ।

(व) स्वैरिण्या कुलटया । दण्डपाशकः तदाख्यः पुरुषः नगररक्षको वा ।

(श) पूर्वसुप्तः पूर्वं निद्रितः नष्टिक्सुप्तः इत्यर्थः ।

सोऽब्रवीत्, प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः । इति श्रुत्वा दण्डप्राप्त-
केन अभिहितम्, यच्छून्यं, देवगृहमिदम् । तदत्र मदीय-
स्थाने गत्वा स्वपिहि । तथा प्रतिपद्य (ष) स मतिविपर्ययात्
(स) अन्यशयने सुप्तः । अथ तस्य रक्षकस्य कन्या नियमवती
नाम रूपयौवनसम्पन्ना कस्यापि पुरुषस्य अनुरक्ता सङ्केतं
दत्त्वा तत्र शयने सुप्तासीत् । अथ सा तम् आयातं दृष्ट्वा स
एव अयमस्मद्वत्तम इति रात्रौ घनतरान्धकारव्यामोहिता (ह)
उत्थाय भोजनाच्छादनादिक्रियां कारयित्वा गान्धर्वविवाहेन
आत्मानं विवाहयित्वा तेन समं शयने स्थिता विकसितवदन-
कमला तमाह, किमद्य अपि मया सह विश्रब्धं भवान् न
ब्रवीति । सोऽब्रवीत्, प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः इति श्रुत्वा
तया चिन्तितम्, यत्कार्यम् असमोक्षितं (ज) क्रियते तस्य
ईदृक्फलविपाको भवतीति । एवं विमृश्य सविषादया तया
निःसारितोऽसौ । स च यावद्दीर्घीमार्गेण (क) गच्छति तावत्
अन्यविषयवासी (ख) वरकीर्त्तिर्नाम वरो महता वाद्य-
शब्देन आगच्छति । प्राप्तव्यमर्थोऽपि तैः समं गन्तुमारब्धः ।
अथ यावत् प्रत्यासन्ने लग्नसमये राजमार्गासन्नयेष्ठिगृहद्वारे
रचितमण्डपवेदिकायां कृतकौतुकमङ्गलवेशा (ग) बन्धिका-

(ष) प्रतिपद्य सम्पद्य ।

(स) मतिविपर्ययात् बुद्धिवैपरित्यात् ।

(ह) घनेति । घनतरेण अतिमात्रेण अन्धकारेण व्यामोहिता विप्रलब्धा ।

(ज) असमोक्षितम् अपरौक्षितम् ।

(क) दीर्घीमार्गेण आलिमार्गेण ।

(ख) अन्यविषयवासी अन्यदेशवासी ।

(ग) कृतेति ! कृतं कौतुकार्थं विवाहार्थं मङ्गलवेशो यया तादृशी ।

सुता अस्ति तावत् मदमत्तो हस्ती आरोहकं हत्वा प्रणश्य-
 ज्ञानकोलाहलेन (घ) लोकमाकुलयन् तमेव उद्देशं प्राप्तः ।
 तं च दृष्ट्वा सर्वे वरानुयायिनो (ङ) वरेण सह प्रणश्य च (च)
 दिशो जग्मुः । अथ अस्मिन् अवसरे भयतरललोचनाम्
 एकाकिनीं कन्याम् अवलोक्य मा भैषीरहं परित्वातेति
 सुधीरं स्थिरीकृत्य (ज) दक्षिणपाणौ संगृह्य महासाह-
 सिकतया प्राप्तव्यमर्थः पुरुषवाक्यैः हस्तिनं निर्भर्त्सितवान्
 ततः कथमपि दैवयोगादपयाति हस्तिनि ससुहृद्बान्धवेन
 अतिक्रान्तलग्नसमये वरकीर्त्तिना आगत्य तावत् तां कन्याम्
 अन्यहस्तगतां दृष्ट्वा अभिहितम्, (झ) भोः श्वशुर ! विरुद्धमिदं
 त्वया अनुष्ठितं यन्मह्यं प्रदाय कन्याम् अन्यस्मै प्रदत्तेति ।
 सोऽब्रवीत्, भोः ! अहमपि हस्तिभयपलायितो भवद्भिः सह
 आयातो न जाने किमिदं वृत्तम् । इति अभिधाय दुहितरं
 प्रष्टुमारब्धः, वत्से ! न त्वया सुन्दरं कृतम् । तत् कथ्यतां कोऽयं
 वृत्तान्तः ? सोऽब्रवीत्, यदहमनेन प्राणसंशयात् रक्षिता तदा
 एनं मुक्त्वा मम जीवन्त्या नान्यः पाणिं ग्रहीष्यतीति । अनेन

(घ) आरोहकं हस्तिपालम् । प्रणश्यदिति । प्रणश्यतां पलायमानानां जनानां
 कोलाहलेन सह्ये तृतीया ।

(ङ) वरानुयायिनः वरयात्रिकाः ।

(च) प्रणश्य पलाय्य ।

(ज) भयेति । भयेन तरले चपले लोचने यस्यास्तथाभूताम् ।

(झ) परिवाता रक्षिता । सुधीरं सधैर्यं स्थिरीकृत्य सान्त्वयित्वा ।

(झ) अन्यहस्तगतां प्राप्तव्यमर्थहस्तगताम् । अभिहितम् उक्तं वरकीर्त्तिनेति
 शेषः ।

दृश्यते मित्रविध्वस्तात् कार्याद्वैरी परीक्षितः ॥ १२२ ॥

तत् स्वागतं भवतः ? खगृहवदास्यतामत्र सरस्तोरे ।

यश्च वित्तनाशो विदेशवासश्च ते सञ्जातस्तत्र विषये सन्तापो
न कर्त्तव्यः । उक्तञ्च,

अभ्रच्छाया खलप्रीतिः सिद्धमन्नञ्च योषितः ।

किञ्चित् कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च ॥ १२३ ॥

अतएव विवेकिनो जितात्मानो (७) धनस्पृहां न
कुर्वन्ति ।

उक्तञ्च, सुसञ्चितैर्जीवनवत् सुरक्षितैः

निजेऽपि देहे न वियोजितैः क्वचित् ।

पुंसो यमान्तं व्रजतोऽपि निष्ठुरैः

एतैर्धनैः पञ्चपदी न दीयते ॥ १२४ ॥

अन्यच्च, यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।

आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ १२५ ॥

मित्रमिति । कोऽपि जनः कस्यापि न मित्रं न च नितान्तं वैरकृत् मित्रविध्वस्तात्
मित्रविपरीतात् कार्यात् परीक्षितो वैरी शत्रुः दृश्यते ॥ १२२ ॥

अभेति । अभ्राणां मेघानां छाया खलानां दुर्जनानां प्रीतिः सिद्धं पक्कम् अन्नं
योषितः स्त्रियः यौवनानि धनानि च किञ्चित्कालोपभोग्यानि अल्पकालसम्भोग्यानि
॥ १२३ ॥

(७) जितात्मानः जितेन्द्रियाः ।

सुसञ्चितैरिति । सुसञ्चितैः अतिकष्टेन संगृहीतैः जीवनवत् प्राणवत् सुरक्षितैः
निजदेहे क्वचिदपि न वियोजितैः कदापि न व्यथितैरिति भावः । एतैः निष्ठुरैः अकृतज्ञै-
रिति भावः धनैः यमान्तं यमसंकाशं व्रजतः गच्छतोऽपि पुंसः पञ्चपदी न दीयते
पञ्चपदगमनार्थं पाशैर्यमपौति भावः । न दीयते । वंशस्थविलं हस्तम् ॥ १२४ ॥

यथेति । मत्स्यैः जले श्वापदैः भुवि पक्षिभिः आकाशे आमिषं भक्ष्यं वस्तु यथा भक्ष्यते
तथा वित्तवान् धनवान् जनः सर्वत्र भक्ष्यते इत्यनुषज्यते ॥ १२५ ॥

निर्दोषमपि वित्ताढ्यं दोषैर्योजयते नृपः ।

निर्धनः प्राप्तदोषोऽपि सर्वत्र निरुपद्रवः ॥ १२६ ॥

अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे ।

नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थान् कष्टसंश्रयान् ॥ १२७ ॥

अर्थार्थी यानि कष्टानि मूढोऽयं सहते जनः ।

शतांशेनापि मोक्षार्थी तानि चेन्नोक्षमाप्नुयात् ॥ १२८ ॥

अपरं, विदेशवासजमपि वैराग्यं त्वया न कार्यम् । यतः,

को धीरस्य मनस्विनः स्वविषयः ? को वा विदेशः स्मृतो ?

यं देशं श्रयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितम् ।

यद् दंष्ट्रानखलाङ्गूलप्रहरणैः सिंहो वनं गाहते

तस्मिन्नेव हतद्विपेन्द्ररुधिरैस्तृष्णां किन्त्यात्मनः ॥ १२९ ॥

निर्दोषमिति । नृपः निर्दोषमपि वित्ताढ्यं धनिनं दोषैः योजयते दूषितं करोति इत्यर्थः, धनलोभादिति भावः । निर्धनः जनः प्राप्तदोषोऽपि दोषी अपि सर्वत्र निरुपद्रवः उपद्रवहोनः कैरपि न दूष्यते इत्यर्थः धनप्राप्तिविरहादिति भावः ॥ १२६ ॥

अर्थानामिति । अर्थानां धनानाम् अर्जने उपार्जने दुःखम् अर्जितानाञ्च अर्थानां रक्षणे दुःखं नाशे अर्थानामिति शेषः । दुःखं व्यये वितरणे दुःखं तस्मात् कष्टसंश्रयान् केवलकष्टाधारान् अर्थान् धिक् निन्दामि इत्यर्थः ॥ १२७ ॥

अर्थार्थीति । अर्थार्थी धनार्थी अर्थं मूढो जनः यानि कष्टानि सहते मोक्षार्थी जनः चेत् यदि शतांशेनापि तानि कष्टानि सहते इति शेषः तदा मोक्षम् अप्राप्नुयात् लभते ॥ १२८ ॥

क इति । धीरस्य मनस्विनः स्वविषयः स्वदेशः कः, को वा विदेशः स्मृतः ? न देशविदेशगणनेति भावः । यं देशं श्रयते आश्रयति धीरो जनः इति शेषः तमेव देशं बाहुप्रतापार्जितं स्वबाहुबललब्धं करोति । दंष्ट्रा नखाः लाङ्गूलञ्च तानि प्रहरणानि अस्त्राणि येषां तैः उपलक्षितः सिंहः यत् वनं गाहते प्रविशति तस्मिन्नेव हतानां द्विपेन्द्राणां रुधिरैः आत्मनः तृष्णां किनन्ति अपनयति विशिषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२९ ॥

अर्थहीनः परे देशे गतोऽपि यः प्रज्ञावान् भवति स कथ-
ञ्चिदपि न सीदति (ढ) । उक्तञ्च,

कोऽतिभारः समर्थानां ? किं दूरं व्यवसायिनाम् ?

को विदेशः सुविद्यानां ? कः परः प्रियवादिनाम् ? ॥१३०॥

तत् प्रज्ञानिधिर्भवान् न प्राकृतपुरुषतुल्यः (ण) अथवा,
उत्साहसम्पन्नमदीर्घसूत्रं क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तम् ।

शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदञ्च लक्ष्मीः स्वयं मार्गति वासहेतोः ॥१३१॥

अपरं प्राप्तोऽपि अर्थः कर्मप्राप्त्या (त) नश्यति । तत्
एतावन्ति दिनानि त्वदीयमासीत् । मुहूर्त्तमपि अनात्मीयं (थ)
भोक्तुं न लभ्यते (द) । स्वयमागतमपि विधिनापह्नियते ।

अर्थस्योपाज्जनं कृत्वा नैव भोगं समश्नुते ।

अरण्यं महदासाद्य मूढः सोमिलको यथा ॥ १३२ ॥

(ढ) सीदति क्षियति ।

क इति । समर्थानां शक्तिमताम् अतिभारः कः ? व्यवसायिनां वणिजां दूरं
किम् ? सुविद्यानां सुशिक्षितविद्यानां सविद्यानामिति वा पाठः । विदेशः कः ? तथा
प्रियवादिनां परः कः ? न कोऽपि इत्यर्थः ॥ १३० ॥

(ण) प्रज्ञानिधिः अतिवृद्धिमान् । प्राकृतपुरुषतुल्यः सामान्यमनुष्यसदृशः ।

उत्साहेति । लक्ष्मीः सम्पद वासहेतोः आश्रयार्थम् उत्साहसम्पन्नम् उत्साहिनम्
अदीर्घसूत्रम् अचिरक्रियं दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः इत्यमरः । क्रियाविधिज्ञं कार्यानुष्ठानदक्षं
व्यसनेषु कामजक्रीडजाटादशविधमृगयादिदोषेषु असक्तम् अनासक्तं शूरं बलवन्तं
कृतज्ञं प्रत्युपकारकं तथा दृढं सौहृदं मैत्र्यं यस्य तादृशं मैत्रीधर्मादस्वलितम् इत्यर्थः
जनं स्वयं मार्गति अन्विष्यति । उपजातिहन्तम् ॥ १३१ ॥

(त) कर्मप्राप्त्या कर्मलाभेन कर्मवशेनेति यावत् नश्यति नष्टं भवति ।

(थ) दौनानि इति व्याप्तौ द्वितीया । त्वदीयं तवायत्तधनमिति शेषः । मुहूर्त्तमपि
अल्पकालमपि अनात्मीयम् असम् ।

(द) लभ्यते प्राप्यते ।

अर्थस्थिति । महत् अरण्यम् आसाद्य मूढः अश्वः सोमिलकः यथा जनः अर्थस्य
उपाज्जनं कृत्वा भोगं नैव समश्नुते लभते ॥ १३२ ॥

हिरण्यक आह, कथमेतत् ? स आह,

कथा ५ ।

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने सोमिलको नाम कौलिको (ढ) वसति स्म, स च अनेकविधपट्टरचनारञ्जितानि पार्थिवोचितानि (ण) सदा एव वस्त्राणि उत्पादयति । परं तस्य च अनेक-विधपट्टरचनानिपुणस्यापि न भोजनाच्छादनाभ्यधिकं कथ-मपि अर्थमात्रं सम्पद्यते । अथ अन्ये तत्र सामान्यकौलिकाः स्थूलवस्त्रसम्पादनविज्ञानिनो महर्द्धिसम्पन्नाः (प) । तान् अवलोक्य स स्वभार्यामाह, प्रिये ! पश्य एतान् स्थूलपट्टकार-कान् धनकनकसमृद्धान् । तदधारणकं मम एतत् स्थानम् (फ) । तदन्यत्र उपार्जनाय गच्छामि । सा प्राह, भोः प्रियतम ! मिथ्याप्रलपितमेतद् यत् अन्यत्र गतानां धनं भवति, स्वस्थाने न भवति ।

उक्ताञ्च, उत्पतन्ति यदाकाशे निपतन्ति महीतले ।

पक्षिणां तदपि प्राप्या नादत्तमुपतिष्ठति ॥ १३३ ॥

(घ) कौलिकः तन्तुवायाख्यजातिविशेषः ।

(न) पार्थिवोचितानि राजयोग्यानि ।

(प) महर्द्धिसम्पन्नाः महाधनशालिनः ।

(फ) अधारणकं न धारकम् । एतत्स्थानं मां न धारयति इत्यर्थः । अत्र मम सौभाग्यं नास्तीति भावः ।

उत्पतन्तीति । यत् आकाशे उत्पतन्ति यच्च महीतले निपतन्ति पक्षिण इति शेषः तदपि तथापि पक्षिणां प्राप्या अवश्यलभ्यतया दिष्ट्या इत्यर्थः 'अदत्त' न उप-तिष्ठति च ते आकाशे वा महीतले विचरन्ति तथापि दैवेन यदा दत्तं तदैव ते प्राप्नु-वन्तीति भावः ॥ १३३ ॥

तथा च, न हि भवति यन्न भाव्यं
 भवति च भाव्यं विनापि यत्नेन ।
 करतलगतमपि नश्यति
 यस्य तु भवितव्यता नास्ति ॥ १३४ ॥

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
 तथा पुरा कृतं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति ॥ १३५ ॥
 शेते सह शयानेन गच्छन्तमनुगच्छति ।
 नराणां प्राक्तनं कर्म तिष्ठेदथ सहात्मना ॥ १३६ ॥
 यथा क्वायातपौ नित्यं सुसम्बद्धौ परस्परम् ।
 एवं कर्म च कर्त्ता च संश्लिष्टावितरेतरम् ॥ १३७ ॥
 तस्मादत्र एव व्यवसायपरो (ब) भव । कौलिक आह,
 प्रिये ! न सम्यगभिहितं भवत्या, व्यवसायं विना कर्म न
 फलति (भ) ।

उक्तञ्च, यथैकेन न हस्तेन तालिका संप्रपद्यते ।

न हीति । यत् भाव्यम् अवश्यं भावि न तत् न हि भवति भाव्यञ्च यत्नेन विनापि
 भवति । यस्य तु भवितव्यता भाग्यं नास्ति तस्य करतलगतमपि नश्यति नष्टं भवति ।
 आर्यावृत्तम् ॥ १३४ ॥

यथेति । धेनुसहस्रेषु मध्ये वत्सः यथा मातरं विन्दति आश्रयति तथा पुराकृतं
 प्राग्भव्यं कर्म कर्त्तारम् अनुगच्छति प्राप्नोति ॥ १३५ ॥

शेते इति । नराणां प्राक्तनं पूर्वकृतं कर्म शयानेन नरेण सह शेते गच्छन्तं नरम्
 अनुगच्छति अथ आत्मना सह तिष्ठेत् स्थितिं करोति इत्यर्थः ॥ १३६ ॥

यथेति । क्वायातपौ यथा नित्यं सततं परस्परं सुसम्बद्धौ संयुक्तौ एवं तथा
 कर्म च कर्त्ता च इतरेतरम् अन्योन्यं संश्लिष्टौ सम्बद्धौ स्वकर्मफलभुक् पुमानिति
 भावः ॥ १३७ ॥

(ब) व्यवसायपरोः उद्योगपरोः यत्नवान् इत्यर्थः ।

(भ) व्यवसायं यत्नम् । फलति सिद्धति ।

यथेति । यथा एकेन हस्तेन तालिका करतलशब्दः न सम्पद्यते, न निष्पद्यते,

तथोद्यमपरित्यक्तं न फलं कर्मणः स्मृतम् ॥ १३८ ॥

पश्य कर्मवशात् प्राप्तं भोज्यकालेऽपि भोजनम् ।

हस्तोद्यमं विना वक्त्रे प्रविशेन्न कथञ्चन ॥ १३९ ॥

तथा च, उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः

दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः ? ॥ १४० ॥

तथा च, उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सिंहस्य सुप्तस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥ १४१ ॥

उद्यमेन विना राजन् ! न सिद्ध्यन्ति मनोरथाः ।

कातरा इति जल्पन्ति यद्भाष्यं तद्विष्यति ॥ १४२ ॥

स्वशक्त्या कुर्वतः कर्म न चेत् सिद्धिं प्रयच्छति ।

तथा उद्यमपरित्यक्तं यत्नशून्यं कर्मणः फलं न स्मृतं कथितं यत्नेन विना कर्म न सिद्ध्यति इत्यर्थः ॥ १३८ ॥

पश्येति । पश्य अवलोकय, कर्मवशात् भोज्यकाले भोजनसमये प्राप्तमपि उपस्थितमपि भोजनं हस्तस्य उद्यमं चेष्टां विना वक्त्रे मुखे कथञ्चन न प्रविशेत् ॥ १३९ ॥

उद्योगिनमिति । लक्ष्मीः उद्योगिनं पुरुषसिंहं नरवरं उपैति प्राप्नोति, कापुरुषाः दैवं दैवमिति वदन्ति । दैवं निहत्य आत्मशक्त्या पौरुषं यत्नं कुरु, यत्ने कृते सति यदि न सिद्ध्यति कार्यमिति शेषः तदा अत्र संसारे को दोषः ? ॥ १४० ॥

उद्यमेनेति । कार्याणि उद्यमेन हि यत्नेनैव सिद्ध्यन्ति, मनोरथैः सङ्कल्पैर्न । सुप्तस्य निद्रितस्य सिंहस्य मुखे मृगाः न हि प्रविशन्ति ॥ १४१ ॥

उद्यमेनेति । हे राजन् ! उद्यमेन यत्नेन विना मनोरथाः न सिद्ध्यन्ति कातराः अलसाः जनाः यद्भाष्यं तद्विष्यतीति जल्पन्ति कथयन्ति ॥ १४२ ॥

अशक्त्येति । निजसामर्थ्येन कुर्वतः जनस्य कर्म चेत् यदि न सिद्धिं प्रयच्छति

नोपालभ्यः पुमांस्तत्र दैवान्तरितपौरुषः ॥ १४३ ॥

तत् मया अवश्यं देशान्तरं गन्तव्यम् । इति निश्चित्य वड्ढे-
मानपुरं गतः । तत्र च वर्षत्रयं स्थित्वा सुवर्णशतत्रयोपार्जनं
कृत्वा भूयः स्वगृहं प्रस्थितः । अथ अर्द्धपथे गच्छतः तस्य
कदाचित् अटव्यां पर्थ्यटतो (म) भगवान् रविरस्तमुपागतः
तदा असौ व्यालभयात् (य) स्थूलतरवटस्कन्धमारुह्य यावत्
प्रसुप्तः तावत् निशीथे स्वप्ने द्वौ पुरुषौ रौद्राकारौ (र) परस्परं
प्रजल्पन्तौ अशृणोत् । तत्रैक आह, भोः कर्त्तः ! (ल) । त्वं
किं सम्यक् न वेत्ति ? यदस्य सोमिलकस्य भोजनाच्छादनाभ्य-
धिका समृद्धिर्नास्ति (व) । तत् किं त्वया अस्य सुवर्णशत-
त्रयं प्रदत्तम् । स आह, भोः कर्मन् ! मया अवश्यं दातव्यं
व्यवसायिनां (श) तत्र च तस्य परिणतिः त्वदायत्ता (ष)
इति ।

अथ यावदसौ कौलिकः प्रबुद्धः सुवर्णग्रन्थिम् अवलोक-
यति, तावत् रिक्तं पश्यति । ततः साक्षेपं (स) चिन्तया-

गच्छति तत्र तथा सति पुमान् न उपालभ्यः न तिरस्कार्यः यतः सः दैवेन अन्तरितं
तिरोहितं पौरुषं यस्य तथाभूतः ॥ १४३ ॥

(म) पर्थ्यटतः गच्छतः ।

(य) व्यालभयात् हिंस्रश्चापदभयात् ।

(र) रौद्राकारौ भौषणाकृतौ ।

(ल) कर्त्तः ! प्रभो ! ।

(व) समृद्धिः सम्पद नास्ति भोग्ये इति शेषः ।

(श) व्यवसायिनाम् उद्योगिनाम् । तस्य दत्तस्वित्थः परिणतिः परिणामः स्थिति-
रिति यावत् ।

(ष) त्वदायत्ता तवाधीना ।

(स) प्रबुद्धः जागरितः । साक्षेपं संक्षेपम् ।

मास, अहो ! त्वेतिहम् ? महता कष्टेन उपार्जितं वित्तं
 हेलया कापि गतम् । तद्वार्थश्रमोऽकिञ्चनः (ह) कथं
 स्वपत्न्या मित्राणाञ्च मुखं दर्शयिष्यामि । इति निश्चित्य
 तदेव पत्ननं (च) गतः । तत्र च वर्षमात्रेणापि सुवर्णशत-
 पञ्चकमुपार्ज्य भूयोऽपि स्वस्थानं प्रति प्रस्थितः । यावत्
 अर्द्धपथे भूयोऽटवीगतस्य भगवान् भानुरस्तं जगाम । अथ
 सुवर्णनागभयात् सुश्रान्तोऽपि न विश्राम्यति केवलं कृत-
 गृहोत्क्रण्टः (ख) सत्वरं व्रजति । अत्रान्तरे द्वौ पुरुषौ तादृशौ
 दृष्टिदेशे समागच्छन्तौ जल्पन्तौ च शृणोति । तत्रैकः प्राह,
 भो कर्त्तः ! किं त्वया एतस्य सुवर्णशतपञ्चकं प्रदत्तम् । तत्
 किं न वेत्ति ? यज्ञोजनाच्छादनाभ्यधिकमस्य किञ्चित्
 नास्ति । स आह, भोः कर्मन् ! मया अर्वाश्वं देयं व्यवसायि-
 नाम् । तस्य परिणामः त्वदायतः । तत् किं माम् उपा-
 लभयसि (ख) ? तत् श्रुत्वा सोमिलको यावदग्रन्थिम् अव-
 लोकयति तावत् सुवर्णं नास्ति । ततः परं दुःखमापन्नो
 व्यचिन्तयत्, अहो ! किं मम धनरहितस्य जीवितेन । तदत्र
 वटवृक्षे आत्मानमुद्ध्व्य प्राणान् त्यजामि । एवं निश्चित्य
 दर्भमयीं रज्जुं विधाय स्वकण्ठे पाशं नियोज्य शाखायाम्
 आत्मानं निबध्य यावत् प्रक्षिपति तावदेकः पुमान् आका-
 शस्य एव इदमाह, भो भोः सोमिलक ! मा एवं साहसं

(ह) अकिञ्चनः निर्धनः ।

(च) पत्ननं नगरम् ।

(क) कृतगृहोत्क्रण्टः गृहं प्रति उत्क्रण्टितः ।

(ख) उपालुभयसि तिरस्कारोपि दर्भमयीं कुशमयीम् ।

कुरु । अहं ते वित्तापहारको, (ग) न ते भोजनाच्छादनाभ्यधिकां वराटिकामपि सहामि । तद्वच्छ स्वगृहं प्रति । अन्यच्च भवदीयसाहसेन अहं तुष्टः । तथा मे न स्यात् व्यर्थं दर्शनम् । तत् प्रार्थिताम् अभीष्टो वरः कश्चित् । सोमिलकः आह, यदि एवं तद्देहि मे प्रभूतं धनम् । स, आह, भोः ! किं करिष्यसि भोगरहितेन धनेन ? यतः तव भोजनाच्छादनाभ्यधिका प्राप्तिरपि नास्ति । उक्तञ्च,

किं तथा क्रियते लक्ष्म्या या बधूरिव केवला ।

या च वेश्येव सामान्या पथिकैरुपमुज्यते ॥ १४४ ॥

सोमिलक आह, यद्यपि भोगो नास्ति तथापि तद्वदवतु ।

उक्तञ्च कृपणोऽप्यकुलीनोऽपि सज्जनैर्वर्जितः सदा ।

सेव्यते स नरो लोके यस्य स्यात् वित्तसञ्चयः ॥ १४५ ॥

तथाच, शिथिलौ च सुबद्धौ च पततः पततो न वा ॥

निरीक्षितौ मया भद्रे ! दश वर्षाणि पञ्च च ॥ १४६ ॥

पुरुष आह, किमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

(ग) वित्तापहारकः धनहर्त्ता ।

किमिति । तथा लक्ष्म्या सम्पदा किं क्रियते ? या लक्ष्मीः केवला बधूरिव कृषेव न भोग्येति भावः । या च सामान्या साधारणी वेश्येव पथिकैः उपमुज्यते न तु स्वयमिति भावः ॥ १४४ ॥

कृपण इति । यस्य वित्तसञ्चयः धनसञ्चयः धनसमूहः स्यात् सः नरः सदा सज्जनैः वर्जितः परित्यक्तः दुर्जन इति भावः कृपणः व्ययवर्जितः तथा अकुलीनः असत्कुलप्रसूतोऽपि लोके संसारे सेव्यते पूज्यते ॥ १४५ ॥

शिथिलाविति । हे भद्रे ! मया दश पञ्च च वर्षाणि पञ्चदशवत्सरान् इत्यर्थः शिथिलौ च सुबद्धौ दृढौ च पततः न वा पततः निरीक्षितौ दृष्टौ । वृषणाविति शेषः ॥ १४६ ॥

कथा ६ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने तीक्ष्णविषाणो (घ) नाम महावृषभः
 प्रतिवसति स्म, स च मदातिरेकात् परित्यक्तनिजयूथः
 शृङ्गाभ्यां नदीतटानि विदारयन् स्वेच्छया मरकतसदृशानि
 शष्पाणि भक्षयन् अरण्यचरो बभूव । अथ तत्र एव वने प्रलो-
 भको नाम शृगालः प्रतिवसति स्म । स कदाचित् स्वभार्यया
 सह नदीतीरे सुखोपविष्टः तिष्ठति । अत्रान्तरे स तीक्ष्ण-
 विषाणो जलार्थं तदेव पुलिनम् अवतीर्णः । ततश्च तस्य लम्ब-
 मानो वृषणो (ङ) अवलोक्य शृगाल्या शृगालोऽभिहितः,
 स्वामिन् ! पश्य अस्य वृषभस्य मांसपिण्डौ लम्बमानौ यथा
 स्थितौ । तदेतौ क्षणेन प्रहरेण वा पतन्त्यतः । एवं ज्ञात्वा
 भवता पृष्ठानुयायिना भाव्यम् । शृगाल आह, प्रिये ! न ज्ञायते
 कदाचित् एतयोः पतनं भविष्यति वा न वा । तत् किं वृथा
 श्रमाय मां नियोजयसि । अत्रस्थः तावज्जलार्थम् आगतान्
 मूषकान् (च) भक्षयिष्यामि समं त्वया मार्गोऽयं यतः तेषाम् ।
 अपरं यदि त्वां मुक्ता (छ) अस्य तीक्ष्णविषाणस्य वृषभस्य पृष्ठे
 गमिष्यामि तदा आगत्य अन्यः कश्चिदेतत् स्थानं समाश्रयि-
 ष्यति । न एतत् युज्यते कर्तुम् । उक्तञ्च,

यो भ्रुवाणि परित्यज्य अभ्रुवाणि निषेवते ।

(घ) तीक्ष्णविषाणः दृढशृङ्गः ।

(ङ) वृषणौ अण्डकोषौ ।

(च) यतः यस्मात् स्त्रीतोः तेषां मूषकाणाम् अयं मार्गः पन्थाः ।

(छ) मुक्ता विहाय ।

य इति । यो जनः भ्रुवाणि निश्चितानि परित्यज्य अभ्रुवाणि अनिश्चितानि

ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च ॥ १४७ ॥

शृगाली आह, भोः ! कापुरुषः त्वं यत्किञ्चित् प्राप्तं तेनापि सन्तोषं करोषि । उक्तञ्च,

सुपूरा स्यात् कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः ।

सुसन्तुष्टः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ १५८ ॥

तस्मात् पुरुषेण सदा एव उत्साहवता भाव्यम् । उक्तञ्च,

यत्रोत्साहसमारम्भो यत्रालस्यविहीनता ।

नयविक्रमसंयोगस्तत्र श्रीरचला ध्रुवम् ॥ १४८ ॥

तद्वैवमिति सञ्चिन्त्य त्यजेन्नोद्योगमात्मनः ।

अनुयोगं विना तैलं तिलानां नोपजायते ॥ १५० ॥

अन्यञ्च, यः स्तोकेनापि सन्तोषं कुरुते मन्दधीर्जनः ।

तस्य भाग्यविहीनस्य दत्ता श्रीरपि मार्ज्यते ॥ १५१ ॥

निषेवते आश्रयति तस्य ध्रुवाणि नश्यन्ति अध्रुवम् अनिश्चितं नष्टमेव पूर्वमेव नष्टम् इत्यर्थः ॥ १४७ ॥

सुपूरेति । कुनदिका क्षुद्रा नदी सुपूरा अल्पेनैव पूरणीया स्यात् मूषिकस्य अञ्जलिः अतिक्षुद्र इति भावः । सुपूरः अल्पेनैव पूर्यः । तथा सुसन्तुष्टः कापुरुषः क्षुद्रो नरः स्वल्पकेनापि वस्तुनेति शेषः तुष्यति ॥ १४८ ॥

यवेति । यत्र उत्साहेन समारम्भः सम्यक् उद्योगः कर्म वा यत्र आलस्यहीनता अनालस्यं तथा नयविक्रमयोः नीतिपुरुषकारयोः संयोगः समावेशः, तत्र अचला श्रीः सम्पद ध्रुवं निश्चितं तिष्ठतीति शेषः ॥ १४९ ॥

तदिति । तत् प्रसिद्धम् इत्यर्थः दैवम् अप्रतिसमाधेयमिति भावः । सञ्चिन्त्य आत्मनः उद्योगं न त्यजेत् । अनुयोगं पौरुषेण सह योगं विना तिलानां तैलं न उपजायते । तिलपेषणेनैव तैलं भवतीति भावः ॥ १५० ॥

य इति । यः मन्दधीः मूढमतिर्जनः स्तोकेनापि अल्पेनैव सन्तोषं कुरुते भाग्यविहीनस्य हतभाग्यस्य तस्य दत्तापि केनापीति शेषः । श्रीः सम्पद मार्ज्यते क्रीयते जनैरिति शेषः ॥ १५१ ॥

यच्च त्वं वदसि, एतौ पतिष्यतो न वेति, तदपि अयुक्तम् ।
उक्तञ्च, कृतनिश्चयिनो वन्द्या तुङ्गिमा नः प्रशस्यते ।

चातकः को वराकोऽयं ? यस्येन्द्रो वारिवाहकः ॥१५२॥

अपरं मूषकमांसस्य निर्विषा (ज) अहम्, एतौ च मांस-
पिण्डी पतनप्रायौ दृश्येते, तत्सर्वथा नान्यथा कर्त्तव्यमिति अथ
असौ तदाकर्ण्य मूषकप्राप्तिस्थानं परित्यज्य तीक्ष्णविषाणस्य
पृष्ठमन्वगच्छत् । अथवा साधु इदमुच्यते,

तावत् स्यात् सर्वकृत्येषु पुरुषोऽत्र स्वयं प्रभुः ।

स्त्रीवाक्याङ्कुशविच्छुषो यावन्नो भ्रियते बलात् ॥ १५३ ॥

अकृत्यं मन्यते कृत्यमगम्यं मन्यते सुगम् ।

अभक्ष्यं मन्यते भक्ष्यं स्त्रीवाक्यप्रेरितो नरः ॥ १५४ ॥

एवं स तस्य (भ) पृष्ठतः सभार्यः परिभ्रमन् चिरकालम्

कृतेति । कृतनिश्चयिनः कार्यसिद्धौ दृढोत्साहवत इत्यर्थः वन्द्या वन्दनीया पूज-
नीया इत्यर्थः तुङ्गिमा उच्चाभिलाष इति यावत् नः अस्माकं प्रशस्यते । तथाहि
अयं चातको वराकः दीनः कः ? यस्य चातकस्य कृतनिश्चयिन इति भावः इन्द्रः
देवराजः वारिवाहकः जलदाता । चातकः अतिचुद्रोऽपि निश्चितं कार्यं साधया-
मीति प्रतिज्ञाय देवराजं जलार्थं प्रार्थयते, देवराजोऽपि तदीयं निश्चयं ज्ञात्वा तं
तस्य मनोरथं पूरयतीति भावः ॥ १५२ ॥

(ज) निर्विषा ढप्ता मूषकमांसमन्त्रेण न मम रुचिरस्तीति भावः ।

तावदिति । अत्र संसारे पुरुषः यावत् बलात् स्त्रीणां वाक्यमेव अङ्कुशं दण्ड-
विशेषः तेन विच्छुषः विताडितः न भ्रियते न तिष्ठति तावत् सर्वेषु कृत्येषु कार्येषु
स्वयं प्रभुः स्वाधीनः स्यात् । स्त्रीवशानां हि स्वाधीनता नश्यतीति भावः ॥ १५३ ॥

अकृत्यमिति । स्त्रीणां वाक्येन प्रेरितः नियुक्तः नरः अकृत्यम् अकार्यं कृत्यं
मन्यते, अगम्यं सुगं सुगमं मन्यते, तथा अभक्ष्यं भक्ष्यं मन्यते ॥ १५४ ॥

(भ) तस्य वृषभस्य ।

अनयत् । न च तयोः पतनम् अभूत् । ततश्च निर्वेदात् (ज)
पञ्चदशे वर्षे शृगालः स्वभार्यामाह,

शिशिलौ च सुबद्धौ च पततः पततो न वा ।

निरीक्षितौ मया भद्रे ! दश वर्षाणि पञ्च च ॥ १५५ ॥

तयोः तत्पश्चादपि पातो न भविष्यति । तत् तदेव स्वस्थानं
गच्छावः अतोऽहं ब्रवीमि,

शिशिलौ च सुबद्धौ च पततः पततो न वा ।

निरीक्षितौ मया भद्रे ! दश वर्षाणि पञ्च च ॥ १५६ ॥

पुरुष आह, यदि एवं तद्वच्छ भूयोऽपि वर्द्धमानपुरम् ।
तत्र द्वौ वणिक्पुत्रौ वसतः, एको गुप्तधनः, द्वितीय उपभुक्तः
धनः । (ट) ततः तयोः स्वरूपं (ठ) बुद्ध्वा एकस्य वरः प्रार्थ-
नीयः । यदि ते धनेन प्रयोजनम् अभक्षितेन ततः त्वामपि
गुप्तधनं करोमि । अथवा दत्तभोग्येन धनेन ते प्रयोजनं
तदुपभुक्तधनं करोमीति । एवमुक्त्वा अदर्शनं गतः । सोमि-
लकोऽपि विस्मितमना भूयोऽपि वर्द्धमानपुरं गतः । अथ
सन्ध्यासमये आन्तः कथमपि तत् पुरं प्राप्तो गुप्तधनगृहं
पृच्छन् कृच्छात् लब्ध्वा अस्तमितसूर्ये प्रविष्टः । अथ असौ
भार्यापुत्रसमेतेन गुप्तधनेन निर्भर्त्यमानो हठाद् गृहं
प्रविश्य उपविष्टः । ततश्च भोजनवेलायां तस्यापि भक्तिवर्जितं
किञ्चिदशनं दत्तम् । ततश्च भुक्त्वा तत्र एव यावत् सुप्तो
निशीथे पश्यति तावत् तौ अपि द्वौ पुरुषौ परस्परं मन्त्रयतः ।

(ज) तयोः वृषणयोः । निर्वेदात् विरागात् ।

(ट) गुप्तधनः रक्षितधनः । उपभुक्तधनः व्ययितधनः ।

(ठ) स्वरूपं भावम् आशयम् इत्यर्थः ।

तत्र एक आह, भोः कर्त्तुः ! किं त्वया अस्य गुप्तधनस्य अन्यो-
ऽधिको व्ययो निर्मितो (ड) यत् सोमिलकस्य अनेन भोजनं
दत्तम् । तदयुक्तं त्वया कृतम् । स आह, भोः कर्मन् ! न
मम अत्र दोषः मया पुरुषस्य लाभप्राप्तिर्दातव्या । तत्परि-
णतिः पुनः त्वदायतेति । अथ असौ यावदुत्तिष्ठति तावद्
गुप्तधनो विसूचिकया खिद्यमानो (ढ) रुजाभिभूतः क्षणं
तिष्ठति । ततो द्वितीयेऽङ्कि तद्दोषेण (ण) कृतोपवासः
सञ्जातः । सोमिलकोऽपि प्रभाते तद्गृहात् निष्क्रम्य उप-
भुक्तधनगृहं गतः । तेनापि च अभ्युत्थानादिना सत्कृतो
विहितभोजनाच्छादनसम्मानः तस्य एव गृहे भव्यशय्यायाम्
प्रावृष्ट्य सुष्वाप । ततश्च निशीथे यावत्पश्यति तावत् तौ एव
द्वौ पुरुषौ मिथो मन्त्रयतः । अथ तयोः एक आह, भोः
कर्त्तुः ! अनेन सोमिलकस्य उपकारं कुर्वता प्रभूतो व्ययः
कृतः तत् कथय कथम् अस्य उद्धारकविधिः भविष्यति ।
अनेन सर्वमेतद्व्यवहारकगृहात् (त) समानीतम् । स आह,
भोः कर्मन् ! मम कृत्यमेतत् । परिणतिः त्वदायतेति ।
अथ प्रभातसमये राजपुरुषो राजप्रसादजं (थ) वित्तम् आदाय

(ड) निर्मितः सृष्टः निर्द्धारित इत्यर्थः ।

(ढ) विसूचिकया व्याधिविशेषेण । खिद्यमानः पीड्यमानः ।

(ण) तद्दोषेण तेन दोषेण व्याधिरिति भावः । सोमिलकाय एकवारभोजनदानेन
आत्मनस्तदंशस्य विच्छेदात् एकदिनोपवासेन तत्प्रतिसमाहितं कर्मण्येति भावः ।

(त) उद्धारकविधिः परिशोधविधानम् । एतत् सोमिलकस्य परिचर्यार्थं द्रव्यम् ।
व्यवहारकगृहात् व्यवसायिगृहात् ।

(थ) राजप्रसादजं राज्ञा पुरस्कारत्वेन दत्तमिति भावः । आतिथ्यसत्काररूपकर्म-
फलमिदमिति भावः ।

समायात उपभुक्तधनाय समर्पयामास । तद् दृष्ट्वा सोमिलकः
चिन्तयामास, सञ्चयरहितोऽपि वरमेष उपभुक्तधनो न असौ
गुप्तधनः । उक्तञ्च,

अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवित्तफलं श्रुतम् ।

रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ १५७ ॥

तद्विधाता मां दत्तभुक्तधनं करोतु, न कार्यं मे गुप्तधनेन ।

ततः सोमिलको दत्तभुक्तधनः सञ्जातः । अतोऽहं ब्रवीमि,

अर्थस्योपार्जनं कृत्वा नैव भोगं समश्नुते ।

अरण्यं महदासाद्य मूढः सोमिलको यथा ॥ १५८ ॥

तद्गद्गदं हिरण्यक ! एवं ज्ञात्वा धनविषये सन्तापो न
कार्यः । अथ विद्यमानमपि धनं भोज्यवन्ध्यतया (द) तत्
अविद्यमानं मन्तव्यम् । उक्तञ्च,

गृहमध्यनिखातेन धनेन धनिनो यदि ।

भवामः किं न तेनैव धनेन धनिनो वयम् ॥ १५९ ॥

तथाच, उपार्जितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् ।

अग्रीति । वेदाः अग्निहोत्रं यज्ञार्चनं फलं प्रयोजनं येषां तादृशाः श्रुतं
शास्त्रज्ञानं शीलं सुचरित्रं वित्तं धनञ्च फलं प्रयोजनं यस्य तादृशं विद्वान् जनः
सुशीलो भवति सत्पावतया सम्पदञ्च लभते इति भावः । दाराः स्त्रियः रतिः सुरतं
पुत्रश्च फलं येषां तादृशाः पुत्रार्थे रत्यर्थे च क्रियते भार्येति भावः । धनं दत्तं दानं
भुक्तं भोगश्च फलं यस्य तथाभूतं धनं भुज्यते दौयते चेति भावः अन्यथा सर्वं
निष्फलमिति तात्पर्यम् ॥ १५७ ॥

(द) भोज्यवन्ध्यतया भोक्तृमशक्यतया इत्यर्थः ।

गृह्णति । यदि सानवाः गृहमध्ये निखातेन धनेन धनिनः धनवन्तः भवन्ति,
तदा वधमपि तेनैव धनेन किं कथं धनिनः न भवासः ॥ १५९ ॥

उपार्जितानामिति । तद्गङ्गादीरसंस्थानां सरोवरमध्यस्थितानाम् अन्धसां

तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवान्धसाम् ॥ १६० ॥
 दातव्यं भोक्तव्यं धनविषये सञ्चयो न कर्त्तव्यः ।
 पश्येह मधुकरीणां सञ्चितमर्थं हरन्त्यग्रे ॥ १६१ ॥
 अन्यच्च, दानं भोगो नाशस्त्रिस्तो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
 यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ १६२ ॥
 एवं ज्ञात्वा विवेकिना न स्थित्यर्थं वित्तोपार्जनं कर्त्तव्यं
 यतो दुःखाय तत् । उक्तञ्च,
 धनादिकेषु विद्यन्ते येऽत्र मूर्खाः सुखाशया ।
 तप्तग्रीष्मेण सेवन्ते शैत्यार्थं ते हुताशनम् ॥ १६३ ॥
 सर्पाः पिबन्ति पवनं न च दुर्बलास्ते
 शुष्कैस्तृणैर्वनगजा बलिनो भवन्ति ।
 कन्दैः फलैर्मुनिवरा गमयन्ति कालं
 सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम् ॥ १६४ ॥

जलानां परीवाह इव जलोच्छ्वास इव जलनिःसारणमिव इत्यर्थः उपार्जितानाम् अर्थानां धनानां त्यागः दानं भोगो वा रक्षणं हि ॥ १६० ॥

दातव्यमिति । धनविषये दातव्यं दानं कर्त्तव्यं, भोक्तव्यं भोगः कर्त्तव्यः, सञ्चयः संग्रहः न कर्त्तव्यः । पश्य इह संसारे मधुकराणां मधुकराणामिति वा पाठः भ्रमराणां सञ्चितम् अर्थम् अन्ये जनाः हरन्ति । आर्यावृत्तम् ॥ १६१ ॥

दानमिति । वित्तस्य धनस्य तिस्रो गतयः अवस्थाः भवन्ति दानं भोगः नाशश्च । यो जनः न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिः नाशः इति भावः भवति ॥ १६२ ॥

धनादिकेष्विति । धनादिकेषु सत्तु ये मूर्खा अत्र संसारे सुखाशया विद्यन्ते ते तप्त-ग्रीष्मे उपलब्धिताः आर्त्ता इत्यर्थः सन्तः शैत्यार्थं हुताशनम् अग्निं सेवन्ते आश्रयन्ति । धनादिना सुखसेवनं ग्रीष्मार्त्तस्य अग्निसेवनमिवेति भावः ॥ १६३ ॥

सर्पा इति । सर्पाः पवनं पिबन्ति, न च ते सर्पाः दुर्बलाः । वनगजाः शुष्कैः तृणैः भक्षितैरिति भावः बलिनः बलवान् भवन्ति, मुनिवराः कन्दैः मूल-

सन्तोषानृतदत्तानां यत् सुखं शान्तचेतसाम् ।

कुतस्तद्वनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ? ॥ १६५ ॥

पौयूषमिव सन्तोषं पिबतां निर्वृतिः परा ।

दुःखं निरन्तरं पुंसामसन्तोषवतां पुनः ॥ १६६ ॥

निरोधाच्चेतसोऽक्षाणि निरुद्धान्यखिलान्यपि ।

आच्छादिते रवौ मेघैराच्छन्नाः स्युर्गमस्तयः ॥ १६७ ॥

वाञ्छाविच्छेदनं प्राहुः स्वास्थ्यं शान्ता महर्षयः ।

वाञ्छा निवर्त्तते नार्थैः पिपासेवाग्निसेवनैः ॥ १६८ ॥

अनिन्द्यमपि निन्दन्ति सुवन्त्यस्तुत्यमुच्चकैः ।

स्वापतेयकृते मर्त्याः किं किं नाम न कुर्वते ? ॥ १६९ ॥

विशेषैः फलैश्च कालं गमयन्ति यापयन्ति, तस्मात् सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानं
रत्नम् आश्रयो वा । सानान्यतः विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ १६४ ॥

सन्तोषेति । सन्तोष एव अमृतं तेन दत्तानां परितोषं गतानां शान्तचेतसां
निःस्पृहचित्तानां यत् सुखं भवतीति शेषः धनलुब्धानाम् अतएव इतश्च इतश्च
समन्तादित्यर्थः धावतां जनानां तत् सुखं कुतः ? कस्माद् भवतीति शेषः ? नैव
भवति इत्यर्थः ॥ १६५ ॥

पौयूषमिवेति । पौयूषमिव अमृतमिव सन्तोषं पिबतां जनानां परा निर्वृतिः परमं
सुखं भवतीति शेषः । पुनः किन्तु असन्तोषवताम् असन्तुष्टानां पुंसां निरन्तरम् अवि-
च्छिन्नं दुःखं भवतीति शेषः ॥ १६६ ॥

निरोधादिति । चेतसः चित्तस्य निरोधात् दमनादित्यर्थः अखिलानि समशानि
अपि अक्षाणि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि निरुद्धानि दान्तानि भवन्ति सर्वेषामिव मनोनियन्तृत्वा-
दिति भावः । तथाहि रवौ सूर्ये मेघैः आच्छादिते सति गमस्तयः सूर्यकिरणाः आच्छन्नाः
स्युः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १६७ ॥

वाञ्छेति । शान्ताः महर्षयः वाञ्छायाः वासनाया विच्छेदनं विध्वंसं स्वास्थ्यम् ।
आरामं प्राहुः कथयन्ति । अग्निसेवनैः पिपासे वाग्निः धनैः वाञ्छा न निवर्त्तते ॥ १६८ ॥

अनिन्द्यमिति । मर्त्याः मानवाः स्वापतेयकृते धनार्थम् अनिन्द्यमपि जनैः

धर्मार्थं यस्य वित्तेहा तस्यापि न शुभावहा ।

प्रचालनादि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ १७० ॥

दानेन तुल्यो निधिरस्ति नान्यो

लोभाच्च नान्योऽस्ति रिपुः पृथिव्याम् ।

विभूषणं शीलसमं न चान्यत्

सन्तोषतुल्यं धनमस्ति नान्यत् ॥ १७१ ॥

दारिद्र्यस्य परा भूतिर्यन्मानद्रविणाल्पता ।

जरङ्गवधनः शर्वः तथापि परमेश्वरः ॥ १७२ ॥

सक्तत् कन्दुकपातेन पतत्यार्थ्यः पतन्नपि ।

तथा पतति मूर्खस्तु मृत्पिण्डपतनं यथा ॥ १७३ ॥

एवं ज्ञात्वा भद्र ! त्वया सन्तोषः कार्य्य इति । मन्थरक-
वचनमाकर्ण्य वायस आह, भद्र ! मन्थरको यत् एवं वदति
तत् त्वया चित्ते कर्त्तव्यम् । अथवा साध इदमुच्यते ।

निन्दन्ति अस्तुत्यश्च निन्द्यश्च इत्यर्थः जनम् उच्चकैः अतिमात्रं स्तुवन्ति । किं बहुना, किं
किं न कुर्वते ? सर्वमेव कुर्वते इत्यर्थः ॥ १६८ ॥

धर्मार्थमिति । यस्य जनस्य धर्मार्थं धर्मकार्य्यानुष्ठानार्थं वित्तेहा धनार्जनचेष्टा तस्यापि
सा चेष्टा न शुभावहा न शुभकारी, हि यतः पङ्क्तस्य प्रचालनात् प्रचालनम् अपेक्ष्य
इत्यर्थः दूरात् अस्पर्शनं वरं मनाक् प्रियम् ॥ १७० ॥

दानेन इति । दानेन तुल्यः समः अन्यः अपरः निधिः रत्नं नास्ति, लोभात्, अन्यः
पृथिव्यां रिपुः नास्ति, शीलेन समं तुल्यम् अन्यत् अपरं विभूषणं न अस्तीति शेषः सन्तो-
षेण तुल्यम् अन्यत् धनं नास्ति । उपजातिवृत्तम् ॥ १७१ ॥

दारिद्र्यस्य इति । मान एव द्रविणं धनं तस्य अल्पता इति यत् सा दारिद्र्यस्य
दैन्यस्य परा भूतिः परमैश्वर्य्यम् । शर्वः शम्भुः जरङ्गवधनः जीर्णवेषमावधनः तथापि पर-
मेश्वरः मानोन्नतत्वादिति भावः ॥ १७२ ॥

सक्तदिति । कार्य्यः सुजनः पतन्नपि कन्दुकपातेन सक्तत् पतति पुनरुत्पततीति
भावः मूर्खस्तु तथा पतति यथा मृत्पिण्डपतनं मृत्पिण्डो यथा पतति न पुनः केनापि
अग्नी उत्थार्य्यते इति भावः ॥ १७३ ॥

सुलभाः पुरुषा राजन् ! सततं प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १७४ ॥

अप्रियाण्यपि पथ्यानि ये वदन्ति नृणामिह ।

त एव सुहृदः प्रोक्ता अन्ये स्युर्नामधारकाः ॥ १७५ ॥

अथ एवं जल्पतां तेषां चित्वाङ्गो नाम हरिणो लुब्धक-
त्रासितः तस्मिन् एव सरसि प्रविष्टः । अथ आयान्तं ससम्भ्रमम्
अवलोक्य लघुपतनको वृक्षमारुहः । हिरण्यको निकट-
वर्तिनं शरस्तम्बं (ध) प्रविष्टः । मन्यरकः सलिलाशयम्
आस्थितः । अथ लघुपतनको मृगं सम्यक् परिज्ञाय मन्यरकम्
उवाच, एहि एहि सखे मन्यरक ! मृगोऽयं त्वपात्तोऽत्र समा-
यातः सरसि प्रविष्टः । तस्य शब्दोऽयं न मानुषसम्भव इति ।
तच्छ्रुत्वा मन्यरको देशकालोचितमाह, भो लघुपतनक !
यथा अयं मृगो दृश्यते प्रभूतम् उच्छ्वासम् उद्वहम् उद्भ्रान्त-
दृष्ट्या (न) पृष्ठतोऽवलोकयति तत्र त्वपात्त एष नूनं लुब्धकत्रा-
सितः । तज्ज्ञायताम् अस्य पृष्ठे लुब्धका आगच्छन्ति न वा
इति । उक्तञ्च,

सुलभा इति । हे राजन् ! सततं प्रियवादिनः पुरुषाः सुलभाः, अप्रियस्य
किन्तु पथ्यस्य हितस्य वचनस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः । यः अप्रियं किन्तु हितम् उप-
दिशति यश्च तत् शृणोति तावुमौ दुर्लभौ इत्यर्थः ॥ १७४ ॥

अप्रियाणीति । इह अस्मिन् संसारे ये जनाः नृणाम् अप्रियाणि आपाततः
असन्तोषकराण्यपि पथ्यानि हितानि परिणामसुखानीति यावत् वदन्ति ते एव सुहृदः
मित्राणि प्रोक्ताः कथिताः, अन्ये पुनः सुहृद इति नामधारकाः नाममात्रधारिणः
स्युः ॥ १७५ ॥

(ध) शरस्तम्बं शरवणम् ।

(न) प्रभूतं समधिकम् । उच्छ्वासं निःश्वासम् । उद्भ्रान्तदृष्ट्या अकिन्त-
दर्शनेन ।

भयत्रस्तो नरः खासं प्रभूतं कुरुते मुहुः ।

दिशोऽवलोकयत्येव न स्वास्थ्यं व्रजति क्वचित् ॥ १७६ ॥

तच्छ्रुत्वा चित्राङ्ग आह, भो मन्थरक ! ज्ञातं त्वया सम्यक् मे त्रासकारणम् । अहं लुब्धकशरप्रहारात् उद्धारितः (प) कच्छ्रेण अत्र समायातः । मम यूथं तैः लुब्धकैः व्यापादितं भविष्यति । तत् शरणागतस्य मे दर्शय किञ्चित् अगम्यं स्थानं लुब्धकानाम् । तदाकर्ण्य मन्थरक आह, भोः चित्राङ्ग ! श्रूयतां नीतिशास्त्रम् ।

हावुपायाविह प्रोक्तौ विमुक्तौ शत्रुदर्शने ।

हस्तयोश्चालनादेको द्वितीयः पादवेगजः ॥ १७७ ॥

तद्वन्मतां शीघ्रं सघनं (फ) वनं, यावत् अद्यापि न आगच्छन्ति ते दुरात्मानो लुब्धकाः । अत्रान्तरे लघुपतनकः सत्वरम् अभ्युपेत्य उवाच, भो मन्थरक ! गतास्ते लुब्धकाः स्वगृहोन्मुखाः प्रचुरमांसपिण्डधारिणः । तत् चित्राङ्ग ! त्वं विश्रब्धो वनात् वह्निर्भव, ततः ते चत्वारोऽपि मित्रभावमाश्रिताः तस्मिन् सरसि मध्याह्नसमये वृक्षच्छायाया अधस्तात् सुभाषितगोष्ठीसुखम् अनुभवन्तः सुखेन कालं नयन्ति अथवा युक्तमेतदुच्यते,

भयत्रस्त इति । भयेन त्रस्तः युक्तः नरः मुहुः पुनः पुनः प्रभूतम् अधिकं खासं कुरुते दीर्घं निःश्रसिति इत्यर्थः दिशः अवलोकयति निरीक्षते, तथा क्वचिदपि स्वास्थ्यं न व्रजति नाधिगच्छति ॥ १७६ ॥

(प) उद्धारितः निस्तीर्णः ।

हाविति । इह संसारे शत्रुदर्शने वैरिपराभवे, इति भावः विमुक्तौ परित्राणे द्वौ उपाग्नौ प्रोक्तौ कथितौ, हस्तयोश्चालनात् एकः हस्ताभ्यां युद्धकरणमिति भावः द्वितीयः पादवेगजः दूरतः पलायनमिति भावः ॥ १७७ ॥

(फ) सघनः सान्द्रम् ।

सुभाषितरसास्वादबहरोमाञ्चकञ्चुकाः ।

विनापि सङ्गमं स्त्रीणां सुधियः सुखमासते ॥ १७८ ॥

सुभाषितमयद्रव्यसंग्रहं न करोति यः ।

स तु प्रस्तावयज्ञेषु कां प्रदास्यति दक्षिणाम् ? ॥ १७९ ॥

तथा च, सकृदुक्तं न गृह्णाति स्वयं वा न करोति यः ।

यस्य सम्पुटिका नास्ति कुतस्तस्य सुभाषितम् ? ॥ १८० ॥

अथ एकस्मिन्नहनि गोष्ठीसमये चित्राङ्गो न आयातः ।

अथ ते व्याकुलीभूताः परस्परं जल्पितुम् आरब्धाः । अहो !

किमयं सुहृन् समायातः ? किं सिंहादिभिः कापि व्यापा-

दितः ? उत लुब्धकैः ? अथवा अनले प्रपतितो गर्त्तविषमे (ब)

वा नवतृणलौल्यादिति ? अथवा साधु इदमुच्यते,

स्वगृहोद्यानगतेऽपि सिग्धैः पापं विशङ्क्यते मोहात् ।

किमु दृष्टवद्ब्रूपायप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे ? ॥ १८१ ॥

सुभाषितेति । सुधियः विदांसः सुभाषितस्य प्रणययुक्तवचनस्य रसास्वादेन बद्धः
जनितः रोमाञ्चः लोमहर्षणमिव कञ्चुकः वारवाणः येषां तादृशाः सन्तः स्त्रीणां सङ्गमं
विनापि सुखम् आसते अवतिष्ठन्ते ॥ १७८ ॥

सुभाषितेति । यः सुभाषितमयानां द्रव्याणां संग्रहं न करोति, स तु प्रस्तावाः
परस्परमालापप्रसङ्गा एव यज्ञाः तेषु कां दक्षिणां प्रदास्यति ? कथं सभ्यान् तोषयिष्य-
तीति भावः ॥ १७९ ॥

सकृदिति । यः सकृत् उक्तं वचनं न गृह्णाति स्वयं वा उक्तं न करोति वक्तुं
न शक्नोतीति भावः यस्य च सम्पुटिका आवरणभेदः अवधानमिति भावः नास्ति तस्य
सुभाषितं कुतः ? स सुभाषितं नाधिकरोतीति भावः ॥ १८० ॥

(ब) गर्त्तविषमे गर्त्तवशात् उन्नतानते प्रदेशे इत्यर्थः । नवतृणेति नवेषु नूतनेषु
तृणेषु लौल्यात् तृणावशात् ।

स्वगृहेति । सिग्धैः सुहृद्भिः मोहात् सायावशात् स्वगृहस्य उद्यानगते उपवनगते-
ऽपि सुहृदि पापम् अनिष्टं विशङ्क्यते विशेषेण चिन्त्यते, दृष्टा बहवः अपायाः विपदः यत्र
तादृशम् अतएव प्रतिभयं भयावहं यत् कान्तारं दारुणं वनं तस्य मध्यस्थे मध्यवर्तिनि

अथ मन्यरको वायसमाह, भो लघुपतनक ! अहं हिरण्य-
कश्च तावद् द्वौ अपि अशक्नौ तस्य अन्वेषणं कर्तुं मन्दगति-
त्वात् । तद्वत्त्वा त्वम् अरण्यं शोधय (भ) यदि कुत्रचित्
तं जीवन्तं पश्यसीति । तदाकर्ण्य लघुपतनको नातिदूरे
यावद् गच्छति तावत् पल्लवतारि चित्राङ्गः कूटपाशनियन्त्रितः
(म) तिष्ठति । तं दृष्ट्वा शोकव्याकुलितमनाः तम् अवोचत् ।
भद्र ! किमिदम् ? चित्राङ्गोऽपि वायसमवलोक्य विशेषेण
दुःखितमना बभूव ।

अथवा युक्तमेतत्,

अपि मन्दत्वमापन्नो नष्टो वापीष्टदर्शनात् ।

प्रायेण प्राणिनां भूयो दुःखावेगोऽधिको भवेत् ॥ १८२ ॥

ततश्च वाक्यावसाने चित्राङ्गो लघुपतनकमाह, भो मित्र !
सञ्जातोऽयं तावन्मम मृत्युः । तत् युक्तं (य) सम्पन्नं यद् भवता
सह मे दर्शनं सञ्जातम् । उक्तञ्च,

प्राणात्यये समुत्पन्ने यदि स्यान्मित्रदर्शनम् ।

तत् हाभ्यां सुखदं पञ्चाज्जीवतोऽपि मृतस्य च ॥ १८३ ॥

सति किमु वक्तव्यमिति शेषः । तादृशे देशे प्रियजनस्थितिरतीव शङ्कास्पदमिति भावः ।
आर्यावृत्तम् ॥ १८१ ॥

(भ) शोधय अवलोकयेति भावः ।

(म) कूटपाशेन कपटजालेन मियन्त्रितः निबद्धः ।

अपीति । इष्टस्य प्रियस्य दर्शनात् मन्दत्वं लाघवम् आपन्नोऽपि नष्टोऽपि प्राणिनां
दुःखावेगः प्रायेण भूयः बाहुल्येन अधिको भवेत् ॥ १८२ ॥

(य) युक्तं शुभम् । सम्पन्नं भूतम् ।

प्राणात्यये इति । प्राणानाम् अत्यये अपगमे सञ्जाते समुपस्थिते यदि मित्रदर्शनं
स्यात्, तदा हाभ्यां पथात् जीवतोऽपि मृतस्य सुखदं तत् मित्रदर्शनमित्यर्थः । मित्र-

तत् क्षन्तव्यं यन्मया प्रणयात् सुभाषितगोष्ठीषु अभिहितम् ।
तथा हिरण्यकमन्यरकौ मम वाक्याहाच्यौ ।

अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि दुरुक्तं यदुदाहृतम् ।

तत् क्षन्तव्यं युवाभ्यां मे कृत्वा प्रीतिपरं मनः ॥१८४॥

तत् श्रुत्वा लघुपतनक आह, भद्र ! न भेत्तव्यम् अस्मद्विधैः
मित्रैः विद्यमानैः, यावत् अहं द्रुततरं हिरण्यकं गृहीत्वा
आगच्छामि । अपरं ये सत्पुरुषा भवन्ति ते व्यसने न
व्याकुलत्वमुपयान्ति । उक्तञ्च,

सम्पदि यस्य न हर्षो विपदि विषादो रणे न भीरुत्वम् ।

तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम् ॥१८५॥

एवमुक्त्वा लघुपतनकः चित्राङ्गम् आश्वस्य यत्र हिरण्यक-
मन्यरकौ तिष्ठतस्तत्र गत्वा सर्वं चित्राङ्गपाशपतनं कथितवान् ।
हिरण्यकश्च चित्राङ्गपाशमोक्षणं प्रति कृतनिश्चयं (र) पृष्ठमा-
रोप्य भूयोऽपि सत्वरं चित्राङ्गमपी गतः । मोऽपि मूषकम-
वलोक्य किञ्चित् जीविताशया संश्लिष्टः (ल) आह,

आपन्नाशाय विबुधैः कर्त्तव्याः सुहृदोऽमलाः ।

कौशलेन जीवनरक्षापि सम्भवति मित्रकर्त्तव्यौर्देहिक्कव्यापारेण मृतस्यापि सद्गतिलभ्यते
इति द्विविधं सुखमिति भावः ॥ १८३ ॥

अज्ञानादिति । अज्ञानात् ज्ञानतो वा मया यत् दुरुक्तं दुर्वचः उदाहृतम् उक्तं
युवाभ्यां प्रीतिपरं मनः कृत्वा मे मम तत् दुरुक्तं क्षन्तव्यं मोदव्यम् ॥ १८४ ॥

सम्पदौति । यस्य जनस्य सम्पदि हर्षो न, विपदि विषादो न, रणे भीरुत्वं
न, जननी भुवनत्रयतिलकं तं सुतं विरलम् अल्पं जनयति प्रसूते । आर्या-
वत्तम् ॥ १८५ ॥

(र) चित्राङ्ग इति । चित्राङ्गस्य तदाख्यस्य मृगस्य पाशात् मोक्षणं परिव्राणं प्रति
परिचाणार्थम् इत्यर्थः । कृतनिश्चयं कृतप्रतिज्ञम् ।

(ल) संश्लिष्टः युक्तः ।

आपदिति । विबुधैः विद्वद्भिः आपन्नाशाय विपदो मुक्तये अमलाः निर्दोषाः

न तरत्यापदं कश्चिद्योऽत्र मित्रविवर्जितः ॥ १८६ ॥

हिरण्यक आह, भद्र ! त्वं तावत् नौतिशास्त्रज्ञो दक्ष-
मतिः (व) । तत् कथमत्र कूटपाशे पतितः । स आह,
भोः ! न कालोऽयं विवादस्य (श) । तन्न यावत् स पापात्मा
लुब्धकः समभ्येति तावत् द्रुततरं कर्त्तव्य इमं मत्पादपाशम्
(ष) । तदाकर्ण्य विहस्य आह, हिरण्यकः । किं मयि अपि
समायाते लुब्धकाद् बिभेषि । ततः शास्त्रं प्रति महती मे
विरक्तिः सम्पन्ना (स) यद्भवद्विधा अपि नौतिशास्त्रविद एनाम्
अवस्थां प्राप्नुवन्ति । तेन त्वां पृच्छामि, स आह, भद्र ! कर्मणा
बुद्धिरपि हन्यते ।

उक्तञ्च, कृतान्तपाशवद्धानां दैवोपहतचेतसाम् ।

बुद्धयः कुञ्जगामिन्यो भवन्ति महतामपि ॥ १८७ ॥

विधात्रा रचिता या सा ललाटेऽक्षरमालिका ।

न तां मार्जयितुं शक्ताः खबुद्ध्याप्यतिपण्डिताः ॥ १८८ ॥

एवं तयोः प्रवदतोः सुहृद्वसनसन्तप्तहृदयो मन्यरकः

सञ्जना इत्यर्थः सुहृदः कर्त्तव्याः । अत्र संसारे यः कश्चित् मित्रविवर्जितः बन्धुविहीनः,
स आपदं न तरति न आपदो मुच्यते इत्यर्थः ॥ १८६ ॥

(व) दक्षमतिः निपुणबुद्धिः ।

(श) विवादस्य अनुयोगस्य तिरस्कारस्य इत्यर्थः ।

(ष) कर्त्तव्यं हिम्भि । मदिति । मम पादानां चरणानां पाशः तम् ।

(स) विरक्तिः असन्तोषः । सम्पन्ना जाता ।

कृतान्तेति । कृतान्तस्य यमस्य कृतान्तो यमदैवयोरिति विश्वः । पाशेन बद्धानां
नियन्त्रितानां दैवेन उपहृतं यस्तं चेतो येषां दुर्दैवविलुप्तमतीनाम् इत्यर्थः महतामपि बुद्धयः
कुञ्जगामिन्यः कुपक्षगा भवन्ति ॥ १८७ ॥

विधात्रेति । विधात्रा ललाटे या अक्षरमालिका वर्णावली रचिता लिखिता,
अतिपण्डिताः अपि, खबुद्ध्या ताम् अक्षरमालिकां मार्जयितुं खण्डयितुं न शक्नु-
वन्ति ॥ १८८ ॥

शनैः शनैः तं प्रदेशम् आजगाम । तं दृष्ट्वा लघुपतनको हिर-
ण्यकमाह, अहो ! न शोभनम् आपतितम् (ह) । हिरण्यकः
आह, किं स लुब्धकः समायाति । स आह, आस्तां तावत्
लुब्धकवार्त्ता । एष मन्थरकः समागच्छति । तत् अनूतिः (क्ष)
अनुष्ठिता अनेन यतो वयमपि अस्य कारणात् नूनं
व्यापादनं (क) यास्यामो यदि स पापात्मा लुब्धकः समागमि-
ष्यति, तदहं तावत् खम् उत्पत्तिष्यामि । त्वं पुनर्विलं प्रविश्य
आत्मानं रक्षयिष्यसि । चित्राङ्गोऽपि वेगेन दिगन्तरं यास्यति ।
एष पुनर्जलचरः स्थले कथं भविष्यति इति व्याकुलोऽस्मि ।
अत्रान्तरे प्राप्तोऽयं मन्थरकः । हिरण्यक आह, भद्र ! न युक्तम्
अनुष्ठितं भवता, यदत्र समायातः तद्भूयोऽपि द्रुततरं
गम्यतां, यावत् असौ लुब्धको न समायाति । मन्थरक आह,
भद्र ! किं करोमि ? न शक्नोमि तत्रस्थो मितव्यसनाग्निदाहं,
सोढुम् । तेनाहम् अत्र आगतः । अथवा साधु इदमुच्यते,

दयितजनविप्रयोगाः वित्तवियोगाश्च केन सद्भाः स्युः ।

यदि सुमहौषधकल्पो वयस्यजनसङ्क्रमो न स्यात् ॥ १८८ ॥

वरं प्राणपरित्यागो न वियोगो भवादृशैः ।

(ह) आपतितम् उपस्थितम् ।

(क्ष) अनूतिः दुर्णयः ।

(क) अस्य मन्थरकस्य । व्यापादनं विनाशम् । अस्य मन्दगामित्वेन पलायना-
समत्वादिति भावः ।

दयितेति । दयितजनानां प्रियजनानां विप्रयोगाः विच्छेदाः वित्तवियोगाश्च धन-
नाशाश्च केन कथं सद्भाः सोढव्याः स्युः, यदि वयस्यजनसङ्क्रमः सुदृत्सनागमः सुमहौ-
षधकल्पः शोभनीषधसदृशः न स्यात् । आर्यावृत्तम् ॥ १८८ ॥

वरमिति । प्राणपरित्यागो वरं मनाक्प्रियः, भवादृशैः सुदृक्प्रितिरिति भावः । वियोगः

प्राणा जन्मान्तरे भूयो न भवन्ति भवद्विधाः ? ॥ १८० ॥

एवं तस्य प्रवदत आकर्णपूरितशरासनो लुब्धकोऽपि उपा-
गतः तं दृष्ट्वा मूषकेण तस्य स्नायुपाशस्तत्क्षणात् खण्डितः ।
अत्रान्तरे चित्राङ्गः सत्वरं पृष्ठमवलोकयन् प्रधावितः । लघु-
पतनको वृक्षमारूढः । हिरण्यकश्च समीपवर्त्ति विलं प्रविष्टः,
अथ असौ लुब्धको मृगगमनात् विषमवदनो व्यर्थश्रमः तं
मन्थरकं मन्दं मन्दं स्थलमध्ये गच्छन्तं दृष्ट्वान् अचिन्तयच्च ।
यद्यपि कुरङ्गो धात्वा अपहृतः तथापि अयं कूर्म आहारार्थं
सम्पादितः । तदथ अस्य आमिषेण मे कुटुम्बस्य आहार-
निर्वृत्तिः भविष्यति । एवं विचिन्त्य तं दर्भैः संच्छाद्य धनुषि
समारोप्य स्कन्धे कृत्वा गृहं प्रति प्रस्थितः, अत्रान्तरे तं नीय-
मानम् अवलोक्य हिरण्यको दुःखाकुलः पथ्यदेवयत् । कष्टं
भोः ! कष्टमापतितम् ।

एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।

तावद्वितीयं समुपस्थितं मे क्षिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ १८१ ॥

तावदस्वलितं यावत् सुखं याति समे पथि ।

स्वलिते च समुत्पन्ने विषमञ्च पदे पदे ॥ १८२ ॥

न वरमित्यनुषङ्गः । प्राणाः जन्मान्तरे भूयः पुनः भवन्ति लभ्या इति शेषः, भवद्विधाः
सुदृढः न लभ्या इति शेषः ॥ १८० ॥

एकस्मिन् । अहम् अर्णवस्य समुद्रस्य पारमिव एकस्य दुःखस्य यावत्
अन्तम् अवसानं न गच्छामि प्राप्नोमि, तावत् मे समं द्वितीयं दुःखं समुपस्थितम् ।
तथाहि अनर्थाः विपदः क्षिद्रेषु रन्ध्रेषु बहुलीभवन्ति विस्तारं गच्छन्ति । इन्द्रवज्रा-
वृत्तम् ॥ १८१ ॥

तावदिति । यावत् समे पथि सुखं याति तावत् अस्वलितम् अपतन-
मित्यर्थः, स्वलिते पतने समुत्पन्ने सति पदे पदे प्रतिपदं विषमं विपत् उपतिष्ठते
इति शेषः ॥ १८२ ॥

यन्नम्रं सरलञ्चापि तच्चापत्सु न सौदति ।

धनुर्मित्वं कलत्रं च दुर्लभं शुद्धवंशजम् ॥ १८३ ॥

न मातरि न दारेषु न सौदर्ये न चात्मजे ।

विश्वश्रस्तादृशः पुंसां यादृक् मित्रे निरन्तरे ॥ १८४ ॥

यदि तावत् कृतान्तेन (ख) मे धननाशो विहितः तन्मार्ग-
श्रान्तस्य मे विश्वामभूतं मित्रं कस्मात् अपहृतम् ? अपरमपि
मित्रं परं मन्यरकसमं न स्यात् । उक्तञ्च,

असम्पन्नौ परो लाभो गुह्यस्य कथनं तथा ।

आपदिमोक्षणं चैव मित्रस्येतत् फलत्रयम् ॥ १८५ ॥

तदस्य, (ग) पञ्चाशान्यः सुहृत् मे । तत् किं मम उपरि
अनवरतं व्यसनशरैः वर्षति हन्त विधिः (घ) ? यत आदौ
तावद्विज्ञानाशस्ततः परिवारभ्रंशः ततो देशत्यागः ततो मित्र-
वियोग इति । अथवा स्वरूपमेतत् सर्वेषामेव जन्तूनां जीवित-
धर्मस्य (ङ) । उक्तञ्च,

यदिति । यत् नम्रं सरलम् ऋजुं शुद्धवंशजं पवित्रकुलोत्पन्नं सद्गुणसमुत्पन्नञ्च अत-
एव दुर्लभं दुष्प्रापं धनुः मित्रं कलत्रं भार्या च, तत् आपत्सु न सौदति न अवसादं
गच्छति न विक्रान्तिं लभते इत्यर्थः ॥ १८३ ॥

नेति । निरन्तरे अविशेषे अभिन्नहृदये इति भावः स्वभावजे इति पाठान्तरम् ।
मित्रे पुंसां यादृक् विश्वश्रः विश्वासः, मातरि तादृशो न, दारेषु स्त्रीषु तादृशो न,
सौदर्ये सहोदरे भातरि तादृशो न, आत्मजे पुत्रे च तादृशो न भवतीति शेषः ॥ १८४ ॥

(ख) कृतान्तेन दैवेन । मार्गश्रान्तस्य अध्वकृष्टस्य अनाश्रयस्येति भावः ।

असम्पन्नाविति । असम्पन्नौ निर्धनत्वे परः महान् लाभः धनस्येति शेषः तथा
गुह्यस्य रहस्यस्य च कथनम् आलापः आपदिमोक्षणं विपदपरित्राणञ्च एतत् मित्रस्य
फलत्रयं त्रौणि प्रयोजनानि ॥ १८५ ॥

(ग) पञ्चात् परः श्रेष्ठः इत्यर्थः अस्येति सम्बन्धविवक्षया षष्ठी ।

(घ) व्यसनशरैः व्यसनाद्येव विपद एव शराः तैः । विधिः शिवम् ।

(ङ) स्वरूपं लक्षणम् इत्यर्थः । जीवितधर्मस्य जीवनवृत्तान्तस्य ।

कायः सन्निहितापायः सम्पदः क्षणभङ्गुराः ।

समागमाः सापगमाः सर्वेषामिव देहिनाम् ॥ १८६ ॥

तथाच, क्षते प्रहारा निपतन्त्यभौक्षणं

धनक्षये दीव्यति जाठराग्निः ।

आपत्सु वैराणि समुल्लसन्ति

क्षिद्रेष्वनर्था बहुलोभवन्ति ॥ १८७ ॥

अहो ! साधु उक्तं केनापि ।

प्राप्ते भये परिव्राणं प्रीतिविश्रम्भभाजनम् ।

केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥ १८८ ॥

अत्रान्तरे च आक्रन्दपरी चित्राङ्गलघुपतनको तत्र एव
समायातो । अथ हिरण्यक आह, अहो ! किं वृथा प्रलपि-
तेन ? (च) तद् यावदेव मन्थरको दृष्टिगोचरात् न नीयते
तावदस्य मोक्षोपायः (छ) चिन्त्यतामिति ।

व्यसनं प्राप्य यो मोहात् केवलं परिदेवयेत् ।

काय इति । कायः देहः सन्निहितः आसन्नः अपायो विध्वंसो यस्य तादृशः क्षण-
विनश्य इत्यर्थः । सर्वेषामिव देहिनां सम्पदः धनानि क्षणभङ्गुराः क्षणध्वंस्तः पदमा-
पदमिति पाठान्तरम् । समागमाः प्रियसंयोगाः सापगमाः सविच्छेदाः । सर्वेषामिव
देहिनामित्यत्र सर्वसुत्पादि भङ्गुरमिति पाठान्तरम् ॥ १८६ ॥

क्षते इति । क्षते क्षतस्थाने अभौक्षणं सततं प्रहाराः निपतन्ति, धनक्षये सति
जाठराग्निः उदंगनलः दीव्यति क्रीडति ज्वलति इत्यर्थः । तथा आपत्सु वैराणि विह्वेषाः
समुल्लसन्ति सम्यक् स्फुरन्ति । किमधिकं क्षिद्रेषु रन्ध्रेषु अनर्थाः विपदः बहुलोभवन्ति
प्रसरन्ति । उपजातिवृत्तम् ॥ १८७ ॥

प्राप्ते इति । भये प्राप्ते उपस्थिते सति परिव्राणं निस्तारकम् इत्यर्थः तथा प्रीत्या
विश्रम्भस्य विश्वासस्य च भाजनं पावं रत्नं रत्नमूतमिदं मित्रमिति अक्षरद्वयं द्वे अक्षरे
इत्यर्थः केन महापुरुषेणेति भावः सृष्टं निर्मितम् ॥ १८८ ॥

(च) आक्रन्दपरी/रुदन्ती । प्रलपितेन प्रलापेन अनर्थकेन वचसा इत्यर्थः ।

(छ) मोक्षोपायः/परिव्राणोपायः ।

व्यसनमिति । यः व्यसनं विपदं प्राप्य मोहात् अज्ञानात् केवलं परिदेवयेत्

क्रन्दनं वर्जयत्येव तस्यान्तं नाधिगच्छति ॥ १८८ ॥

केवलं व्यसनस्योक्तं भेषजं नयपण्डितैः ।

तस्योच्छेदसमारम्भो विषादपरिवर्जनम् ॥ २०० ॥

अन्यच्च, अतीतलाभस्य सुरक्षणार्थं
भविष्यलाभस्य च सङ्गमार्थम् ।

आपन्नपन्नस्य च मोक्षणार्थं

यन्मन्त्रातेऽसौ परमो हि मन्त्रः ॥ २०१ ॥

तत् श्रुत्वा वायस आह, भोः ! यदि एवं तत् क्रियतां
मद्वचः । एष चित्राङ्गोऽस्य मार्गो गत्वा किञ्चित् पल्लवम् (ज)
आसाद्य तस्य तोरे निश्चेतनो भूत्वा पततु । अहमपि अस्य
शिरसि समारुह्य मन्दैः चञ्चुप्रहारैः शिर उल्लेखयिष्यामि येन
असौ दुष्टलुब्धकोऽमुं मृतं मत्वा मम चञ्चुप्रहरणप्रत्ययेन (भ)
मन्थरकं भूमौ क्षिप्त्वा मृगार्थं परिधाविष्यति । अत्रान्तरे त्वया
विलपेत् तथा क्रन्दनं वर्जयति क्रन्दनपर एव भवति इत्यर्थः, म तस्य व्यसनस्य अन्तम-
श्रवमानं न अधिगच्छति न विपदो मुच्यते इत्यर्थः ॥ १८८ ॥

केवलमिति । नयपण्डितैः नोक्तकुश्लैः जनैः व्यसनस्य विपदः केवलम् एकम्
“एके मुख्यान्त्रकेवला” इत्यमरः । भेषजम् औषधम् उक्तम् । किं तदित्याह विषादस्य
अश्वेष्टस्य परिवर्जनं परित्यागः तस्य व्यसनस्य उच्छेदसमारम्भः विध्वंसकरणम् इत्यर्थः ।
चेर्यं हि विपदद्वारहन्तुरिति भावः ॥ २०० ॥

अतीतेति । अतीतः उपार्जित इति भावः लभ्यते इति लाभो धनम् अतीतस्यासौ
लाभयति तस्य उपार्जितधनस्य इत्यर्थः सुरक्षणार्थं सुष्ठु, सञ्चयार्थं भविष्यस्य भाविनो
लाभस्य सङ्गमार्थं संग्रहार्थं प्राप्तार्थम् इत्यर्थः आपदं प्रपन्नः प्राप्तः तस्य विपन्नस्य
इत्यर्थः मोक्षणार्थं वाणार्थञ्च यत् मन्त्राते परास्म्यते असौ हि परमो महान् मन्त्रः परा-
मर्शः । यथा इदानीम् आपदो मुच्येमहि तथा मन्त्रातामिति भावः । उपजाति-
वृत्तम् ॥ २०१ ॥

(ज) पल्लवं वृद्धं मरः ।

(भ) चञ्चुति । चञ्चुभ्यां यत् प्रहरणम् उल्लेखनं तेन यः प्रत्ययः मृत इति
विश्रामः तेन ।

दर्भमयाणि पाशानि खण्डनीयानि (ज) । यैन असौ मन्य-
रको द्रुततरं पल्वलं प्रविशति । चित्राङ्ग आह, भोः ! भद्रो-
ऽयं त्वया दृष्टो मन्त्रः नूनं मन्यरकोऽयं मुक्तो मन्त्रव्य इति ।
उक्तञ्च,

सिद्धं वा यदि वाऽसिद्धं चित्तोत्साहो निवेदयेत् ।

प्रथमं सर्वजन्तूनां तत् प्राज्ञो वेत्ति नेतरः ॥ २०२ ॥

तत् एवं क्रियतामिति । तथा अनुष्ठिते स लुब्धकः तथा
एव मार्गासन्नपल्वलतीरस्थं चित्राङ्गं वायससनाथम् अपश्यत् ।
तं दृष्ट्वा हर्षितमना व्यचिन्तयत् । नूनं पाशबन्धनवेदनया
वराकोऽयं मृगः सावशेषजीवितः पाशं तोटयित्वा (ट) कथ-
मपि एतद्वनान्तरं यावत् प्रविष्टः तावन्मृतः तद्वश्योऽयं मे
कच्छपः सुयान्ततत्वात् (ठ) । तत् एनमपि तावद् गृह्णामि
इति । इति अवधार्य कच्छपं भूतले प्रक्षिप्य मृगमुपाद्रवत् ।
एतस्मिन्नन्तरे हिरण्यकेन वज्रोपमदंष्ट्राप्रहरणेन तद्दर्भवेष्टनं
(ड) खण्डयः कृतम् । मन्यरकोऽपि लणमध्यात् निष्क्रम्य समी-
पवर्त्तिनं पल्वलं प्रविष्टः । चित्राङ्गोऽपि अप्राप्तस्यापि तस्य

(अ) दर्भमयाणि कुशमयाणि । खण्डनीयानि कर्त्तव्यनीयानि ।

सिद्धमिति । चित्तस्य मनसः उत्साहः उत्सासः प्रथमं सर्वेषां जन्तूनां सिद्धं वा
असिद्धं यदि वा कार्यमिति शेषः प्रथमं सिद्धसिद्धिभ्यां प्रागित्यर्थः निवेदयेत् ज्ञापयेत् ।
प्राज्ञो जनः तत् वेत्ति बुध्यते, इतरोऽनभिज्ञ इत्यर्थः ॥ २०२ ॥

(ट) तोटयित्वा क्लित्वा ।

(ठ) सुयन्त्रितत्वात् सुबद्धत्वात् ।

(ड) वज्रेति । वज्रोपमायाः कुलिशतुल्याया दंष्ट्रायाः प्रहरणेन करणेन । दर्भ-
वेष्टनं कुशबन्धनम् ।

तले (ङ) उद्यौय वायसेन सह पलायितः । एतस्मिन्नन्तरे विलक्षो (ण) विषादपरो लुब्धको निवृत्तो यावत् पश्यति, तावत् कच्छपोऽपि गतः । ततश्च तत्र उपविश्य इमं श्लोकम् अपठत् ।

प्राप्तो बन्धनमप्ययं गुरुमृगस्तावत् त्वया मे हृतः

सम्प्राप्तः कमठः स चापि नियतं नष्टस्तवादेशतः ।

क्षुत्क्षामोऽत्र वने भ्रमामि शिशुकैस्त्यक्तः समं भार्यया

यच्चान्यत्र कृतं कृतान्त ! कुरु ते तच्चापि सच्चा मया ॥२०३॥

एवं बहुविधं विलप्य स्वगृहं गतः । अथ तस्मिन् व्याधे दूरतरं गते सर्वेऽपि ते काककूर्ममृगमूषिकाः परमानन्दभाजः परस्परम् आलिङ्ग्य पुनर्जातमिव आत्मानं मन्यमानाः तदेव सरः सम्प्राप्य महासुखेन सुभाषितकथागोष्ठीविनोदेन कालं नयन्ति स्म । एवं ज्ञात्वा विवेकिना (त) मित्रसंग्रहः कार्यः । न च मित्रेण सह व्याजेन (थ) वर्तितव्यमिति । उक्तञ्च यतः,

(ङ) अप्राप्तस्यापीति । अपिरवैवार्थः अप्राप्तस्य अनुपस्थितस्य एव तस्य लुब्धकस्य इत्यर्थः । तले तलात् इत्यर्थः अधिकरणविवक्षया अपादाने सप्तमी ।

(ण) विलक्षः विस्मितो लज्जितो वा ।

प्राप्त इति । हे कृतान्त दैव ! अयं गुरुमृगः महान् मृगः बन्धनं प्राप्तोऽपि त्वया तावत् मे मम अनादरे षष्ठी सामनादृत्य इत्यर्थः हृतः । कमठः कच्छपः सम्प्राप्तः मयेति शेषः स चापि तव आदेशतः आज्ञया इत्यर्थः नियतं निश्चितं नष्टः पलायितः । भार्यया शिशुकैः पुत्रैश्च समं समकालं त्यक्तः विरहितः पुत्रकलत्रवियुक्त इत्यर्थः अत्र वने क्षुत्क्षामः क्षुधया निपीडितः सन् भ्रमामि पर्यटामि, यच्च अन्यत् अनिष्टमिति शेषः न कृतं त्वयेति शेषः तच्चापि कुरु, ते तव तच्च मया सच्चां सोद्वयम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २०३ ॥

(त) विवेकिना विज्ञेय ।

(थ) व्याजेन कपटेन ।

यो मित्राणि करोत्यत्र न कौटिल्येन वर्तते ।

तैः समं न पराभूतिं सम्प्राप्नोति कथञ्चन ॥ २०४ ॥

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रके मित्रसम्प्राप्तिर्नाम
द्वितीयं तन्त्रं समाप्तम् ।

अथ तृतीयं तन्त्रम् ।

अथ इदमारभ्यते काकोलूकीयं (क) नाम तृतीयं तन्त्रम् ।

तस्य अयमाद्यः श्लोकः ।

न विश्वसेत् पूर्वविरोधितस्य शत्रोश्च मित्रत्वमुपागतस्य ।

दग्धां गुह्यां पश्य उलूकपूर्णां काकप्रणीतेन हुताशनेन ॥ १ ॥

तद् यथा अनुश्रूयते । अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महि-
लारोप्यं नाम नगरम् । तस्य समीपस्थः (ख) अनेकशाखा-

य इति । यः भव संसारे मित्राणि करोति, तेषु च कौटिल्येन कापट्येन न
वर्तते सः तैः मित्रैः समं कथञ्चन पराभूतिं परामवं न सम्प्राप्नोति ॥ २०४ ॥

(क) काकोलूकीयं काकश्च उलूकश्च तौ, तयोः संवादो वर्णितो यस्मिन् तत् ।

नेति । पूर्वविरोधितस्य पूर्वं विद्वेषमापादितस्य शत्रोः पश्चात् मित्रत्वम् उपागतस्य
सतः न विश्वसेत् शत्रौ मित्रभावमापन्नं विश्वासो न कर्तव्य इत्यर्थः । तथाहि उलूक-
पूर्णां देवकाकीर्णां गुह्यां काकप्रणीतेन वायसदत्तेन हुताशनेन अग्निना दग्धां भक्षीकृतां
पश्य । उपजातिवृत्तम् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १ ॥

(ख) अनेकेति । बहुशाखासमन्वित इत्यर्थः ।

सनाथोऽतिघनतरपत्रच्छन्नो न्यग्रोधपादपोऽस्ति (ग) तत्र च मेघवर्णी नाम वायसराजोऽनेककाकपरिवारः प्रतिवसति स्म । स तत्र विहितदुर्गरचनः (घ) सपरिजनः कालं नयति स्म । तथा अन्योऽरिमर्दनो (ङ) नाम उलूकराजोऽसङ्गोलूकपरिवारो गिरिगुहादुर्गाश्रयः (च) प्रतिवसति स्म । स च रात्रौ अभ्येत्य सदा एव तस्य न्यग्रोधस्य समन्तात् परिभ्रमति । अथ उलूकराजः पूर्वविरोधवशाद् यं कश्चिदायसं समासादयति तं व्यापात्य गच्छति । एवं नित्याभिगमनात् शनैः शनैः तत् न्यग्रोधपादपदुर्गं तेन समन्तात् निर्वायसं कृतम् । अथवा भवत्येवम् । उक्तञ्च,

य उपेक्षेत शत्रुं स्वं प्रसरन्तं यदृच्छया ।

रोगं चालस्यसंयुक्तं स शनैस्तेन हन्यते ॥ २ ॥

तथाच, जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिष्व प्रशमं नयेत् ।

अतिपुष्टाङ्गयुक्तोऽपि स पश्चात् तेन हन्यते ॥ ३ ॥

(ग) अतीति । अतिघनतरैः अतिनिविडैरित्यर्थः पत्रैः कुत्रः आकौर्ण्यः । न्यग्रोधपादपः वटतरुः ।

(घ) विहितेति । विहिता कृता दुर्गस्य दुर्गमस्थानविशेषस्य रचना निर्माणं येन तथायुक्तः ।

(ङ) अरिमर्दनः शत्रुनाशकः ।

(च) गिरौति । गिरिः पर्वतस्य गुहा कन्दरा एव दुर्गम् आश्रयो यस्य तद्योक्तः ।

य इति । यः आलस्ययुक्तः सन् यदृच्छया स्वेच्छया प्रसरन्तं वृद्धिं गच्छन्तं शत्रुं शीघ्रं उपेक्षेत न हन्यादिति भावः सः शनैः शनैः क्रमेणेत्यर्थः तेन शत्रुणा रोगेण च हन्यते विनाशयते ॥ २ ॥

जातमात्रमिति । यः जातमात्रं शत्रुं व्याधिष्व प्रशमं शान्तिं न नयेत् । सः अतिपुष्टानि अतिप्रबलानि अङ्गानि अमात्यादीनि रात्र्याङ्गानि सपदादीनि वा यस्य तथाभूतोऽपि पश्चात् तेन शत्रुं वा व्याधिना च हन्यते ॥ ३ ॥

अथ अन्येद्युः स वायसराजो सर्वान् वायससचिवान्
 आहूय प्रोवाच । भोः ! उत्कटः तावत् अस्माकं शत्रुः उद्यम-
 सम्पन्नः (क) च कालवशात् नित्यमेव निशागमे समेत्य अस्मत्पक्ष-
 कदनं (ज) करोति, तत् कथमस्य प्रतिविधानम् ? (भ) वयं
 तावत् रात्रौ न पश्यामः । न च तस्य दिवा (ज) दुर्गं विजा-
 नीमः, येन गत्वा प्रहरामः । तदत्र विषये किं मुच्यते,
 सन्धिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावानाम् एकतमस्य क्रिय-
 माणस्य । तद्विचार्य शीघ्रं कथयन्तु भवन्तः । अथ ते प्रोचुः ।
 युक्तम् अभिहितं देवेन यदा एष प्रश्नः कृतः । उक्तञ्च,

अपृष्टेन तु वक्तव्यं सचिवेनात्र किञ्च न ।

पृष्टेन तु ऋतं पथ्यं वाच्यञ्च प्रियमप्रियम् ॥ ४ ॥

यो न पृष्टो हितं ब्रूते परिणामे सुखावहम् ।

सुमन्त्रो प्रियवक्ता च केवलं स रिपुः स्मृतः ॥ ५ ॥

तस्मादेकान्तमामाद्य कार्यो मन्त्रो महीपतेः ।

येन तस्य वयं कुर्मो निर्णयं कारणं तथा ॥ ६ ॥

(क) उत्कटः महान् दारुण इत्यर्थः । उद्यमसम्पन्नः समुत्साहान्वितः ।

(ज) अस्मत्पक्षकदनम् अस्माकं पक्षीयप्राणिविनाशनम् ।

(भ) प्रतिविधानं प्रतीकारः ।

(ज) दिवसे अव्ययमेतत् ।

अपृष्टेनेति । अत्र संसारे सचिवेन अमात्येन अपृष्टेन तु अननुयुक्तेन किञ्च न
 वक्तव्यम् । पृष्टेन तु अमात्येन ऋतं सत्यं पथ्यं हितं प्रियं प्रीतिकरम् अप्रियञ्च वाच्यं
 वक्तव्यम् ॥ ४ ॥

य इति । यः पृष्टः सन् परिणामे सुखावहं हितं न ब्रूते न कथयति नोपदिशति
 इत्यर्थः स सुमन्त्रो प्रियवक्ता च केवलं रिपुः शत्रुः स्मृतः ॥ ५ ॥

तस्मादिति । तस्मात् एकान्तं निर्जनदेशमासाद्य महीपतेः राज्ञः मन्त्रः कार्यः, येन
 वयं तस्य मन्त्रस्य निर्णयं तथा कारणं कुर्मः विदधीम इत्यर्थः । प्रकाशेन मन्त्रभङ्गमयात्
 एकान्त एव मन्त्रविधिः कार्य इति भावः ॥ ६ ॥

अथ स भिषवर्णः अन्वयागतोज्जीवि-सञ्जीवि-अनुजीवि-प्रजी-
विचिरञ्जीविनाम्नः पञ्च सचिवान् (४) प्रत्येकं प्रष्टुमारब्धः ।
तत्र एतेषामादौ तावत् उज्जीविनं पृष्ठवान् । भद्र ! एवं स्थिते
किं मन्यते (४) भवान् । स आह राजन् ! बलवता सह
विग्रहो न कार्यः । यथा स बलवान् कालप्रहर्ता (५) च ।
उक्तञ्च यतः,

बलीयसे प्रणमतां काले प्रहरतामपि ।

सम्पदो नापगच्छन्ति प्रतीपमिव निम्नगाः ॥ ७ ॥

तथाच, सन्त्याज्यो धार्मिकश्चार्यो भ्रातृसङ्घातवान् बली ।

अनेकविजयी चैव सन्धेयः स रिपुर्भवेत् ॥ ८ ॥

सन्धिः कार्योऽप्यनार्येण विज्ञाय प्राणसंशयम् ।

प्राणैः संरक्षितैः सर्वं यतो भवति रक्षितम् ॥ ९ ॥

(४) अन्वयेति । अन्वयागतान् कुलक्रमागतान् उज्जीव्यादीन् । सचिवान्
मन्त्रिणः ।

(५) स्थिते उपस्थिते । मन्यते कर्त्तव्यत्वेनावधारयतीत्यर्थः ।

(६) कालप्रहर्ता समयानुसारेणागत्य प्रहारकः । रम्भप्रहर्ता इत्यर्थः ।

बलीयसे इति । बलीयसे प्रबलाय प्रणमतां बलवन्तं रिपुं प्रणत्या सान्वयताम्
इत्यर्थः किन्तु काले समये प्रहरतां रम्भं प्राप्य तमपि घ्नताम् इत्यर्थः जनानां सम्पदः
निम्नगाः निम्नवाहिन्यः नद्य इत्यर्थः प्रतीपं प्रतिकूलमिव न अपगच्छन्ति न विनश्यन्तीति
भावः ॥ ७ ॥

सन्त्याज्य इति । धार्मिकः धर्मपरः आर्यः साधुः भ्रातृसङ्घातवान् बहुभ्रातृपरिहतः
बली प्रबलः अनेकविजयी बहुसंशयमजिता शत्रुः सन्त्याज्यः परिहरणीयः न तेन विग्रहः
कर्त्तव्यः दुर्जेयत्वादिति भावः । स रिपुः सन्धेयः सन्धिना सन्तोषणीय इत्यर्थः
भवेत् ॥ ८ ॥

सन्धिरिति । प्राणानां संशयं विज्ञाय अनार्येण दुर्जनेनापि सन्धिः कार्यः यदि
दुर्जनेन सह विग्रहं प्राणसंशयो बुध्यते तदा तेनापि सन्धिं कुर्यात् इत्यर्थः । “शान्त्यं
प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः” इति प्राणसंशयादन्यवेति बोद्धव्यम् । यतः प्राणैः
संरक्षितैः सन्धिः सर्वं रक्षितं भवति ॥ ९ ॥

येन अनेकयुद्धविजयी स तेन विशेषात् सन्धनीयः (ठ) ।
उक्तञ्च,

अनेकयुद्धविजयी सन्धानं तस्य गच्छति ।

तत्प्रभावेण तस्याशु वशं गच्छन्त्यरातयः ॥ १० ॥

सन्धिमिच्छेत् समेनापि सन्दिग्धो विजयो युधि ।

न हि सांशयिकं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ११ ॥

सन्दिग्धो विजयो युद्धे जनानामिह युध्यताम् ।

उपायव्रितयादूर्ध्वं तस्माद् युद्धं समाचरेत् ॥ १२ ॥

असन्धानो मानाद् यः समेनापि हतो भृशम् ।

आमकुम्भ इवान्येन करोत्युभयसंचयम् ॥ १३ ॥

समं शक्तिमता युद्धमशक्तस्य हि मृत्यवे ।

दृष्टत् कुम्भं यथा भित्त्वा तावत् तिष्ठति शक्तिमान् ॥ १४ ॥

(ठ) येन हेतुना । स उलूकः सन्धनीयः सन्धेयः ।

अनेकेति । अनेकयुद्धविजयी बहुसंग्रामजेता नृपतिः यस्य सन्धानं गच्छति प्राप्नोति,
येन संहित इत्यर्थः तस्य अरातयः शत्रवः तस्य संहितस्य अनेकयुद्धजयिनः प्रभावेण आशु
शीघ्रं वशं गच्छन्ति वश्या भवन्ति ॥ १० ॥

सन्धिमिति । यदि युधि युद्धे विजयः सन्दिग्धो भवेदिति शेषः तदा समेन तुल्य-
बलेनापि सन्धिम् इच्छेत् सांशयिकं सन्देहसङ्कुलं किमपि कार्यमिति शेषः न हि कुर्यात्
इति बृहस्पतिः उवाच ॥ ११ ॥

सन्दिग्ध इति । इह संसारे युध्यतां जनानां युद्धे विजयः सन्दिग्धः सन्देहपूर्णः,
तस्मात् उपायानां सामदानभेदानां व्रितयात् ऊर्ध्वं सामादिभिः कार्यस्य असिद्धौ इति
भावः युद्धं समाचरेत् कुर्यात् ॥ १२ ॥

असन्धान इति । यः असन्धानः सन्धिमकुर्वन् समेनापि तुल्येनापि मानात् भृशम्
अत्यर्थं हतो भवेदिति शेषः स आमकुम्भ इव अपक्वकलस इव अन्येन प्रबलेनेति शेषः
इतः सन् उभयसंचयं मानस्य प्राणानां च इत्युभयस्य ध्वंसं करोति ॥ १३ ॥

सममिति । अशक्तस्य अशक्तस्य दुर्बलस्य इत्यर्थः शक्तिमता प्रबलेन समं सह
युद्धं मृत्यवे हि, निधनकारणमेव इत्यर्थः । शक्तिमान् जनः दृष्टत् पाषाणः

अन्यच्च, भूमिर्मितं हिरण्यं वा विग्रहस्य फलत्रयम् ।

नास्त्येकमपि यद्येषां विग्रहं न समाचरेत् ॥ १५ ॥

खनन्नाखुविलं सिंहः पाषाणशकलाकुलम् ।

प्राप्नोति नखभङ्गं वा फलं वा मूषको भवेत् ॥ १६ ॥

तस्मान्न स्यात् फलं यत्र दृष्टं युञ्जन्तु केवलम् ।

न तत् स्वयं समुत्पाद्यं कर्त्तव्यं न कथञ्चन ॥ १७ ॥

बलीयसा समाक्रान्तो वैतसीं वृत्तिमाचरेत् ।

वाञ्छन् अभङ्शिनीं लक्ष्मीं न भौजङ्गीं कदाचन ॥ १८ ॥

कुर्वन् हि वैतसीं वृत्तिं प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।

भुजङ्गवृत्तिमापन्नो बधमर्हति केवलम् ॥ १९ ॥

कुम्भमिव स्रक्शयमिति यावत् दुर्बलं भित्त्वा निहत्य तिष्ठति तावत् स्थितिं करोत्येव ॥ १४ ॥

भूमिरिति । भूमिः राज्यं मितं सुहृत् हिरण्यं रत्नाद्युपलक्षणमितत् एतत् विग्रहस्य संगमस्य फलत्रयं प्रयोजनानि त्रीणि इत्यर्थः संगमजयिना एतानि त्रीणि लभ्यन्ते इति भावः । यदि एषां भग्यादीनाम् एकमपि नास्ति न लभ्यं भवतीत्यर्थः तदा विग्रहं न समाचरेत् न कुर्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥

खनन्नि । सिंहः पाषाणशकलैः प्रस्तरखण्डैः आकुलं पूर्णम् आखोर्मूषिकस्य विलं गत्तं खनन् सन् नखानां भङ्गं प्राप्नोति । वा मूषकः फलं भवेत् तस्येति शेषः । अतिसामान्यलाभाकाङ्क्षा सामान्यस्यापि कदाचित् लाभविरहसम्भावनायां महान् प्रयत्नो न आश्रयणीय इति भावः ॥ १६ ॥

तस्मादिति । तस्मात् यत्र फलं न दृष्टं न दृश्यते इति यावत् केवलं निरर्थकमित्यर्थः युञ्जं भवेदिति शेषः स्वयं तत् कार्यं न समुत्पाद्यं न उत्पापनीयं कथञ्चन न कर्त्तव्यञ्च ॥ १७ ॥

बलीयसेति । अभङ्शिनीम् अक्षयां कदाचन भौजङ्गीं चयिणीमिति भावः । न लक्ष्मीं सम्पदं वाञ्छन् जनः बलीयसा प्रवलेन शत्रुणा समाक्रान्तः सन् वैतसीं वृत्तिं नम्रतामिति भावः आचरेत् आश्रयेत् ॥ १८ ॥

कुर्वन्नि । वैतसीं वैतससम्बन्धिनीं वृत्तिं कुर्वन् आश्रयन् महतीं श्रियं प्राप्नोति, भुजङ्गवृत्तिमापन्नस्तु केवलं बधम् अर्हति ॥ १९ ॥

कौर्मं सङ्कोचमास्थाय प्रहारानपि मर्षयेत् ।

काले काले च मतिमान् उत्तिष्ठेत् कृष्णसर्पवत् ॥ २० ॥

आगतं विग्रहं मत्वा सुसाम्ना प्रशमं नयेत् ।

विजयस्य ह्यनित्यत्वात् रभसञ्च समुत्सृजेत् ॥ २१ ॥

तथाच, बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम् ।

प्रतिवातं न हि घनः कदाचिदुपमर्षति ॥ २२ ॥

एवमुज्जोवी साममन्त्रं सन्धिकारं क्लृप्तवान् (ण) अथ तत् श्रुत्वा सञ्जीविनम् आह, भद्र ! तव अभिप्रायमपि श्रोतुमिच्छामि । स आह, देव ! न मम एतत् (त) प्रतिभाति यत् शत्रुणा सह, सन्धिः क्रियते । उक्तञ्च यतः,

शत्रुणा न हि सन्दध्यात् सुस्तिष्ठेनापि सन्धिना ।

कौर्ममिति । कौर्मं कर्मस्यायं कौर्मः तं कर्मसम्बन्धिनं सङ्कोचं कुञ्चनभवं नसतामिति भावः आस्थाय श्रवणत्वा प्रहारानपि मर्षयेत् सहितं, तथा मतिमान् बुद्धिमान् जनः कालं कालं समयं प्राप्यति भावः कृष्णसर्पवत् कालभुजङ्ग इव उत्तिष्ठेत् शत्रुं दंशेदिति भावः ॥ २० ॥

आगतमिति । विग्रहम् आगतम् उपस्थितं मत्वा सुसाम्ना शोभनेन सान्त्वेन प्रशमं प्रकृष्टं शान्तिं नयेत् प्रापयेत् । विजयस्य अनित्यत्वात् कदाचित्कत्वादिति भावः रभसं वगं युद्धोद्योगमित्यर्थः समुत्सृजेत् त्यजेत् ॥ २१ ॥

बलिनेति । बलिना बलवता सह न योद्धव्यम् इति अत्र निदर्शनं दृष्टान्तः अस्ति, हि यतः घनः संघः प्रतिवातं वातस्य प्रातिकूल्येनेति भावः कदाचित् न उपमर्षति न उद्गच्छति ॥ २२ ॥

(ण) साममन्त्रं साधः मन्त्रं सन्धिकारं सन्धिकरणोपयोगिनमित्यर्थः । क्लृप्तवान् रचितवान् वर्णयामासित्यर्थः ।

(त) एतत् साममन्त्रमित्यर्थः न प्रतिभाति न स्फुरति न रोचते इति भावः ।

शत्रुणेति । सुस्तिष्ठेनापि सुघटितेनापि सन्धिना सन्धिनियमेनेत्यर्थः शत्रुणा सह न हि नैव सन्दध्यात् न सम्मेलनं कुर्यादित्यर्थः । पानीयं जलं सुतप्तमपि पावकम्

सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम् ॥ २३ ॥

अपरं च स क्रूरोऽत्यन्तलुब्धो धर्मरहितः । तत् त्वया
विशेषात् न सन्धेयः । उक्तञ्च यतः,

सत्यधर्मविहीनेन न सन्दध्यात् कथञ्चन ।

सुसन्धितोऽप्यसाधुत्वादचिराद्याति विक्रियाम् ॥ २४ ॥

तस्मात् तेन सह योद्धव्यमिति मे मतिः । उक्तञ्च यतः

क्रूरो लुब्धोऽलसोऽसत्यः प्रमादो भौरस्थिरः ।

मूढो युद्धावमन्ता च सुखोच्छेदो भवेत् रिपुः ॥ २५ ॥

अपरं तेन पराभूता वयम् । तत् यदि सन्धानकौर्त्तनं (थ)
करिष्यामः स भूयोऽत्यन्तं कोपं करिष्यति । उक्तञ्च,

चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया ।

स्वेद्यमामञ्जरं प्राज्ञः कोऽभ्यसा परिषिञ्चति ? ॥ २६ ॥

अग्निं शमयत्येव निर्वापयत्येव । पानीयं पावकस्य शत्रुं तत्तु पावकेन नितरामनुप्रवेशन
उष्णोक्तमपि समयं प्राप्य तमेवाग्निं नाशयतीति तात्पर्यम् ॥ २३ ॥

सत्येति । सत्यधर्मविहीनेन जनेन सह कथञ्चन न सन्दध्यात् न सन्धिं कुर्यात् ।
स सुसन्धितोऽपि सुसन्धिना नियन्त्रितोऽपि असाधुत्वात् अचिरात् विक्रियां याति गच्छति
॥ २४ ॥

क्रूर इति । क्रूरः निष्ठुरः, लुब्धः, अलसः, असत्यः, मिथ्यावादी, प्रमादी, अनव-
धानवान्, भौरः, भयशूलः, अस्थिरः, अधीरः, मूढः, निर्बोधः, युद्धावमन्ता, युद्ध-
निरस्तकः, रिपुः, शत्रुः, सुखोच्छेदः सुखेन उन्मूलनीयः भवेत् ॥ २५ ॥

(थ) सन्धानकौर्त्तनं सन्धिप्रस्तावम् ।

चतुर्थोपायेति । चतुर्थेन उपायेन युद्धेन सामदानभेददण्डमित्युपायचतुष्टयम्
इत्यनेन युद्धस्य चतुर्थत्वेन परिगणनादिति भावः साध्ये प्रतीकार्ये रिपौ शत्रौ सान्त्वं
साम, “सामसान्त्वमुभे समे” इत्यमरः । अपक्रिया अपकारः कोपवृद्धिकारणम्
इत्यर्थः । कः प्राज्ञः स्वेद्यं घर्षनिःसरणयोग्यम् इत्यर्थः । आमञ्जरं नवञ्जरम्
अभ्यसा जलेन परिषिञ्चति न कोऽपीत्यर्थः । तादृशशत्रौ सान्त्वनादी
नवञ्जरे जलसेक इव इति भावः । प्रतिवक्त्रूपमाद्यङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे,

सामवादाः सकोपस्य शत्रोः प्रत्युत दीपकाः ।

प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयविन्दवः ॥ २७ ॥

यदेव एतद्वदति रिपुर्बलवान् । तदपि अकारणम् । उक्तञ्च यतः,

सोत्साहशक्तिसम्पन्नो हन्याच्छत्रुं लघुर्गुरुम् ।

यथा कण्ठोरवो नागे सुसाम्राज्यं प्रपद्यते ॥ २८ ॥

मायया शत्रवो बध्या अबध्याः स्युर्बलेन ये ।

यथा स्त्रीरूपमास्थाय हतो भीमेन कौचकः ॥ २९ ॥

तथाच, मृत्योरिवोद्यदण्डस्य राज्ञो यान्ति वशं द्विषः ।

शष्पतुल्यं हि मन्यते दयालुं रिपवो नृपम् ॥ ३० ॥

प्रतिबलूपमा सा स्याद् वाक्ययोग्यसाव्यर्थोः । एकोऽपि धम्मः सामान्यो यव निदिश्यते
यथगिति ॥ २६ ॥

सामेति । सामवादाः प्रतप्तस्य सर्पिषः घृतस्य मधुस्य तोयविन्दव इव सकोपस्य
शत्रोः प्रत्युत वैपरैर्येन दीपकाः उद्दीपयितारः ॥ २७ ॥

सोत्साहति । लघुः क्षुद्रो जनः सोत्साहा या शक्तिः तथा सम्पन्नः समन्वितः
उत्साहशक्तिसंयुक्तश्चेत् इत्यर्थः गुरुं महान्तमपि शत्रुं हन्यात्, यथा कण्ठोरवः कण्ठस्वर
इत्यर्थः नागे हस्तिनि सर्पे वा सुसाम्राज्यं प्रपद्यते सुखिन साम्राज्यं करोति, सामान्यो-
ऽपि नरः मधुरस्वरेण महान्तं हस्तिनं भुजङ्गं वा बध्नातीति प्रसिद्धिरिव अनु-
सन्ध्या ॥ २८ ॥

माययेति । ये शत्रवः बलेन अबध्याः स्युः, ते मायया क्लेन बध्याः हन्तव्याः ।
यथा भीमेन स्त्रीरूपं सैरिन्ध्रीवेशम् आस्थाय अवलम्ब्य कौचकः विराटसेनापतिः द्रौपदी-
सतीत्वनाशोच्चत इति भावः हतः विनाशितः । पुरा अज्ञातवासवस्थायां पाण्डवाः सह
पाञ्चाल्या कृष्णवेशेन विराटनगरमधिवसन्ति स्म । तदा अन्तःपुरवर्तिनीं सैरिन्ध्रीवेशां
पाञ्चालीं कौचको विराटसेनानीः कामयाञ्चकः । सा तु तद्वार्तां महानसाधिकृते
भीमाय समाचचचे । तदाकण्ठं भीमोऽपि तां प्रियां समाश्रय्य कौचकाय सङ्केतं
कर्तुमादिदेश । अहमेव तव वेशेन तव गत्वा तं निपातयिष्यामीत्युक्त्वा तां विससर्ज
च । ततश्च रात्रौ तद्वेशेन कौचकसकाशं गत्वा तं निहतवानिति भारतीया कथा-
दानुसन्ध्या ॥ २९ ॥

मृत्योरिति । द्विषः शत्रवः मृत्योरिव उद्यदण्डस्य तीक्ष्णनेत्रजसः राज्ञो वशं यान्ति,
बध्याः भवन्ति । शत्रवः शत्रवः दयालुं नृपं शष्पतुल्यं दण्डसमं मन्यन्ते हि ॥ ३० ॥

न याति शमनं यस्य तेजस्तेजस्वितेजसा ।

वृथा जातेन किं तेन मातुर्यौवनहारिणा ? ॥ ३१ ॥

या लक्ष्मीर्नानुलिप्ताङ्गी वैरिशोणितकुङ्कुमैः ।

कान्तापि मनसः प्रीतिं न सा धत्ते मनस्विनाम् ॥ ३२ ॥

रिपुरक्तेन संसिक्तारिस्त्रीनेत्राम्बुभिस्तथा ।

न भूमिर्यस्य भूपस्य का ज्ञाघा तस्य जीवने ॥ ३३ ॥

एवं सञ्जीवी विग्रहमन्त्रं विज्ञापयामास । अथ तत्
श्रुत्वा अनुजीविनम् अपृच्छत् । भद्र ! त्वमपि स्वाभिप्रायं
निवेदय । सोऽब्रवीत् । देव ! दुष्टः स बलाधिको निर्म-
र्यादश्च (द) तत् तेन सह सन्धिविग्रहौ न युक्तौ केवलं
यानम् अहं (ध) स्यात् । उक्तञ्च,

बलोत्कटेन दुष्टेन मर्यादारहितेन च ।

न सन्धिविग्रहौ नैव विना यानं प्रशस्यते ॥ ३४ ॥

नेति । यस्य तेजः तेजस्विनः तेजसा शमनं शान्तिं याति गच्छति पराभवं प्राप्नो-
तीति भावः । मातुः जनन्याः यौवनहारिणा तारुण्यक्षयकारिणा वृथा जातेन निरर्थक-
मुपग्रेने तेन किम् ? न किमपि प्रयोजनम् इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

येति । या लक्ष्मीः वैरिणां शत्रूणां शोणितान्येव कुङ्कुमानि तैः अनुलिप्तम् अङ्गं
यस्याः तादृशौ सा कान्तापि मनस्विनां वीराणां मनसः चित्तस्य प्रीतिम् आनन्दं न धत्ते
नोत्पादयति ॥ ३२ ॥

रिपुरक्तेनेति । यस्य भूपस्य राज्ञः भूमिः रिपूणां रक्तेन तथा अरीणां रिपूणां या
स्त्रियः तासां नेत्राम्बुभिः नयनजलैः न संसिक्ता न सम्यक् सेकं प्राप्ता तस्य जीवने का
ज्ञाघा ? न कापि इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(द) निर्मर्यादः अशिष्टाचार इत्यर्थः ।

(ध) अहं योग्यम् ।

बलोत्कटेनेति । बलोत्कटेन बलाधिकेन दुष्टेन अनार्येण मर्यादां शिष्टाचारः
तद्रहितेन शत्रुणेति शेषः सह सन्धिविग्रहौ न कायौ इति शेषः । 'यानं' विना अन्व-
दिति शेषः न प्रशस्यते न युज्यते यानमेव सन् योग्यमिति भावः ॥ ३४ ॥

द्विधाकारं भवेत् यानं भयवस्तप्ररक्षणम् ।

एकमन्यज्जिगीषोश्च यात्रालक्षणमुच्यते ॥ ३५ ॥

कार्तिके वाथ चैत्रे वा विजिगीषोः प्रशस्यते ।

यानमुत्कृष्टवीर्यस्य शत्रुदेशे न चान्यदा ॥ ३६ ॥

अवस्कन्दप्रदानस्य सर्वे कालाः प्रकीर्त्तिताः ।

व्यसने वर्त्तमानस्य शत्रोश्छिद्रान्वितस्य च ॥ ३७ ॥

स्वस्थानं सुदृढं कृत्वा शूरैश्चाप्तैर्महाबलैः ।

परदेशं ततो गच्छेत् प्रणिधिव्याप्तमग्रतः ॥ ३८ ॥

अज्ञातविविधासारतोयशस्यो व्रजेत् तु यः ।

परराष्ट्रं स नो भूयः स्वराष्ट्रमधिगच्छति ॥ ३९ ॥

तत् ते युक्तं कर्तुम् अपसरणम् (न) ।

द्विधेति । यानं द्विधाकारं द्विप्रकारं भवेत् । एकं तयोरिति शेषः भयवस्तप्ररक्षणं भयवस्तानां प्रकर्षेण रक्षणम् अन्यत् द्वितीयं जिगीषोः जयार्थिनः यात्रालक्षणं युद्धार्थं शत्रोः प्रति गमनस्वरूपम् उच्यते कथ्यते ॥ ३५ ॥

कार्तिके इति । उत्कृष्टवीर्यस्य अधिकतेजसः विजिगीषोः विजयार्थिनः रात्रः कार्तिके वा अथवा चैत्रे अन्यदा अन्यस्मिन् काले न शत्रुदेशे यानं प्रशस्यते ॥ ३६ ॥

अवस्कन्देति । व्यसने स्त्रीमयादौ वर्त्तमानस्य प्रसक्तस्य अतएव छिद्रान्वितस्य दोष-युक्तस्य इत्यर्थः शत्रोः अवस्कन्दप्रदानस्य आक्रमणस्य इत्यर्थः सर्वे कालाः प्रकीर्त्तिताः कथिताः । तादृशः शत्रुः सर्वदैव बधमाप्नोतीति भावः ॥ ३७ ॥

स्वस्थानमिति । शूरैः वीरैः आप्तैः विश्वसैः महाबलैः पुरुषैः स्वस्थानं स्वं नगरं सुदृढं शत्रुदुरासदनमिति भावः कृत्वा सुसंरक्ष्येति भावः ततः अनन्तरम् अग्रतः पूर्वं प्रणिधिभिः चारैः स्वप्रेतैरिति भावः व्याप्तम् आकीर्णं परदेशं शत्रुराज्यं गच्छेत् ॥ ३८ ॥

अज्ञातेति । अज्ञातानि अविदितानि चारैरिति भावः विविधानि बहुप्रकाराणि आसारः सुदृढबलं तीर्थं जलं शस्यच्च तानि आसारतोयशस्यानि येन तादृशः यः राजा परराष्ट्रं शत्रुदेशं व्रजेत् गच्छेत् सः भूयः पुनः स्वराष्ट्रं न अधिगच्छति नागच्छति, शत्रुभिः पराजीयते इति भावः ॥ ३९ ॥

(न) अपसरणं शानम् ।

अन्यच्च, न विग्रहं न सम्भानं बलिना तेन पापिना ।

कार्यलाभमपेक्ष्यापसरणं क्रियते बुधैः ॥ ४० ॥

उक्ताच्च यतः, यदपसरति मेघः कारणं तत् प्रहर्तुम्

मृगपतिरपि कोपात् सङ्कुचत्युत्पतिष्णुः ।

हृदयविहितवैरा गूढमन्त्रोपचाराः

किमपि विगणयन्तो बुद्धिमन्तः सहन्ते ॥ ४१ ॥

अन्यच्च, बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा देशत्यागं करोति यः ।

युधिष्ठिर इवाप्नोति पुनर्जीवन् स मेदिनीम् ॥ ४२ ॥

युद्धप्रतेऽहङ्कृतिं कृत्वा दुर्बलो यो बलीयसा ।

स तस्य वाञ्छितं कुर्यादात्मनश्च कुलक्षयम् ॥ ४३ ॥

तद्वलवताभियुक्तस्य अपसरणसमयोऽयं न सन्धेर्विश्वस्य
च, एवम् अनुजीविष्यन्तोऽपसरणस्य । अथ तस्य वाक्यं
समाकर्ण्य प्रजीविनमाह । भद्र ! त्वमपि आत्मनोऽभिप्रायं

नेति । बलिना बलवता पापिना तेन विग्रहो न, सम्भानं सम्बन्ध न कर्त्तव्यमिति शेषः, कार्यलाभम् अपेक्ष्य विविच्य बुधैः विद्वद्भिः अपसरणं यानं क्रियते ॥ ४० ॥

यदिति । मेघः यत् अपसरति सिंहेनाक्रान्त इति शेषः तत् अपसरणं प्रहर्तुं कारणं सिंहं प्रति प्रहारार्थम् इत्यर्थः मृगपतिः सिंहोऽपि कोपात् उग्र्यतिष्णुः तदुपरौति शेषः सङ्कुचति सङ्कोचं प्राप्नोति, कथमयं मां प्रति बहललक्ष्यः क्रमेणापसरति प्रहारार्थमेवेत्याशङ्क्य उत्पतनात् निवर्त्तते इति भावः । तथाहि बुद्धिमन्तो जनाः हृदये विहितं वैरं यैः तथोक्ताः अपि गूढः अप्रकाशितः मन्त्रः मन्त्रणमेव उपचारः मनोवृत्तिविशेषः येषां तथाभूताः सन्तः किमपि विगणयन्त विचारयन्तः सहन्ते शत्रूणां सुपद्रवमिति शेषः । मालिनौष्ठम् ॥ ४१ ॥

बलवन्तमिति । यः बलवन्तं रिपुं शत्रुं दृष्ट्वा देशत्यागं करोति, स पुनर्जीवन् युधिष्ठिर इव मेदिनीं राज्यम् आप्नोति ॥ ४२ ॥

युध्यते इति । यः दुर्बलः अहङ्कृतिं गर्वं कृत्वा बलीयसा प्रबलीन सद्य युध्यते सः तस्य बलीयसः रिपोः वाञ्छितं मनोरथम् आत्मनः कुलक्षयश्च कुर्यात् ॥ ४३ ॥

वद । सोऽब्रवीत् । देव ! मम सन्धिविग्रहयानानि त्रीणि
अपि न प्रतिभान्ति (प) विशेषतश्च आसनं प्रतिभाति ।

उक्तञ्च यतः, नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।

स एव प्रच्युतः स्थानाच्छुनापि परिभूयते ॥ ४४ ॥

अन्यच्च, अभियुक्तो बलवता दुर्गे तिष्ठेत् प्रयत्नवान् ।

ततस्थः सुहृदोद्धानं प्रकुर्वीतात्ममुक्तये ॥ ४५ ॥

यो रिपोरागमं श्रुत्वा भयसन्तस्तमानसः ।

स्वस्थानं सन्त्यजेत्तत्र न स भूयो वसेन्नरः ॥ ४६ ॥

दंष्ट्राविरहितः सर्पो मदहीनो यथा गजः ।

स्थानहीनस्तथा राजा गम्यः स्यात् सर्वजन्तुषु ॥ ४७ ॥

निजस्थानस्थितोऽप्येकः शतं योद्धुं सहेन्नरः ।

शक्तानामपि शत्रूणां तस्मात् स्थानं न सन्त्यजेत् ॥ ४८ ॥

(प) प्रतिभान्ति रोचन्ते । आसनं स्वस्थाने अवस्थितिः ।

नक्र इति । नक्रः कुम्भीरः स्वस्थानम् आसाद्य स्वस्मिन् स्थाने स्थित्वैत्यर्थः गजेन्द्र-
मपि कर्षति, स एव नक्रः स्थानात् प्रच्युतः भटः यना कुक्कुरेणापि परिभूयते परा-
जीयते बध्यते इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अभियुक्त इति । बलवता प्रबलेन शत्रूणां अभियुक्तः आक्रान्तो जनः प्रयत्नवान्
सन् दुर्गे तिष्ठेत् ततस्थः दुर्गस्थितः आत्ममुक्तये आत्मनस्त्राणाय सुहृदां मित्राणामाद्धानं
प्रकुर्वीत ॥ ४५ ॥

य इति । यः रिपोः शत्रोः आगमं श्रुत्वा भयेन सन्तस्तमानसं यस्य तथाभूतः
सन् स्वस्थानं सन्त्यजेत् स नरः तत्र स्वस्थाने भूयः पुनः न वसेत् न वसतिं कर्तुं
शक्नोतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

दंष्ट्रेति । यथा दंष्ट्राविरहितः दशनवर्जितः सर्पः, यथा मदहीनः मदस्त्रावशून्यः
गजः तथा स्थानहीनः स्वस्थानात् भटः राजा सर्वेषु जन्तुषु प्राणिषु मध्ये येन केन-
चिदिति शेषः । गम्यः सुधर्वशीवः त्यात् ॥ ४७ ॥

निजेति । एकोऽपि नरः निजस्थानस्थितः सन् शक्तानामपि शत्रूणां शतं योद्धुं शक्तेन
वीरैः सह विग्रहं कर्तुमित्यर्थः सहेत् शत्रुयात् । तथा स्थानं न सन्त्यजेत् ॥ ४८ ॥

तस्माद्दुर्गं दृढं कृत्वा सुभटासारसंयुतम् ।

प्राकारपरिखायुक्तं शस्त्रादिभिरलङ्घ्यतम् ॥ ४८ ॥

तिष्ठ मध्यगतो नित्यं युद्धाय कृतनिश्चयः ।

जीवन् सम्प्राप्स्यसि क्षान्तं मृतो वा स्वर्गमेष्टसि ॥ ५० ॥

अन्यच्च, बलिनापि न बध्यन्ते लघवोऽप्येकसंश्रयाः ।

विपक्षेणापि मरुता यथैकस्थानवीरुधः ॥ ५१ ॥

महानप्येकजो वृक्षः बलवान् सुप्रतिष्ठितः ।

प्रसङ्ग इव वातेन शक्यो धर्षयितुं यतः ॥ ५२ ॥

अथ ये संहता वृक्षाः सर्वतः सुप्रतिष्ठिताः ।

न ते शीघ्रेण वातेन हन्यन्ते ह्येकसंश्रयात् ॥ ५३ ॥

एवं मनुष्यमेकञ्च शौर्येणापि समन्वितम् ।

शक्यं द्विषन्तो मन्त्रान्ते हिंसन्ति च ततः परम् ॥ ५४ ॥

तस्मादिति । तस्मात् युद्धाय कृतनिश्चयः प्रतिज्ञामारुढः सन् शत्रुदुर्भेद्यमिति भावः सुभटैः सुयोधैः आसारैः सहृदवैश्च संयुतं प्राकारैः प्राचीरैः परिखाभिश्च युक्तं शस्त्रादिभिः प्रहरणसाधनैः अलङ्घ्यतं सज्जितं दुर्गं कृत्वा मध्यगतः तन्मध्यवर्त्ती नित्यं सततं तिष्ठ । एवं कृते जीवन् क्षान्तं पृथिव्यन्तं सभयां पृथिवीं प्राप्नोति मृतो वा युद्धे इति शेषः स्वर्गम् एष्टसि प्राप्स्यसि ॥ ४८ ॥ ५० ॥

बलिनेति । मरुता वायुनः एकस्थानवीरुधः एकस्थानस्थिता व्रतस्यः यथा बलिनापि विपक्षेण शत्रुणा एकः संश्रयो येषां तथोक्ता एकस्थानस्थाः लघवोऽपि न बध्यन्ते न विनाश्यन्ते ॥ ५१ ॥

महानिति । महान् बलवान् सुप्रतिष्ठितः सुबहुमूल इत्यर्थः अपि एकजः एक एव आयते इति एकजः एकमात्रजात इत्यर्थः वृक्षः यतः वातेन प्रसङ्ग इव क्लादिव धर्षयितुं शक्यः तस्मात् एकाकी न सन्तिष्ठेदिति भावः ॥ ५२ ॥

अथेति । अथ पचान्ते ये वृक्षाः संहताः मिलिताः सर्वतः समन्तात् सुप्रतिष्ठिताः सुबहुमूलाः, ते शीघ्रेण वेगवतापि वातेन एकसंश्रयात् एकवावस्थानात् न हन्यन्ते हि नैव विनाश्यन्ते इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

एवमिति । द्विषन्तः शत्रवः शौर्येणापि समन्वितम् एकम् अपहरणं परं शत्रुं मनुष्यम् एवम् एकं वृक्षं वायुरिवेति भावः शक्यम् अभिभवनीयं मन्त्रान्ते ततः तस्मात् अभिभवनीयत्वात् हिंसन्ति च ॥ ५४ ॥

एवं प्रजीविमन्त्रम् इदम् आसनसंज्ञकम् । एतत् समाकर्ण्य
चिरञ्जीविनं ग्राह, भद्र ! त्वमपि स्वाभिप्रायं वद । सोऽब्र-
वीत् देव ! षाड्गुण्यमध्ये (फ) मम संश्रयः सम्यक् प्रति-
भाति । तत् तस्य अनुष्ठानं कार्यम् । उक्तञ्च,

असहायः समर्थोऽपि तेजस्वी किं करिष्यति ? ।

निर्वाते ज्वलितो वज्रः स्वयमेव प्रशाम्यति ॥ ५५ ॥

सङ्गतिः श्रेयसी पुंसां स्वपक्षे च विशेषतः ।

तुषैरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ॥ ५६ ॥

तदत्रैव स्थितेन त्वया कश्चित् समर्थः (व) समाश्रयणीयः ।
यो विपत्प्रतीकारं करोति । यदि पुनस्त्वं स्वस्थानं त्यक्त्वा
तन्त्रं यास्यसि । तत् कोऽपि ते दाप्तात्रेणापि सहायत्वं न
करिष्यति । उक्तञ्च यतः,

वनानि दहतो वज्रः सखा भवति मारुतः ।

स एव दीपनाशाय क्लेशे कस्यास्ति सौहृदम् ? ॥ ५७ ॥

(फ) षाड्गुण्यमध्ये सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयमध्ये ।

असहाय इति । समर्थोऽपि तेजस्वी अपि असहायः किं करिष्यति ? न किमपि
कर्तुं शक्यतीत्यर्थः । निर्वाते वायुगुण्यदेशे ज्वलितो वज्रः स्वयमेव प्रशाम्यति निर्वाण-
मेति सहायीभावादिति भावः ॥ ५५ ॥

सङ्गतिरिति । पुंसां पुरुषाणां सङ्गतिः सम्मेलनं विशेषतः स्वपक्षे श्रेयसी अति-
शयेन श्रेयस्करीत्यर्थः । तण्डुलाः तुषैः परिभ्रष्टाः विच्युताः सन्तः न प्ररोहन्ति नोत्पद्यन्ते
॥ ५६ ॥

(व) समर्थः शक्तिमान् शत्रुपराजयक्षम इत्यर्थः ।

वनानीति । मारुतः वायुः वनानि दहतः भस्मीकुर्वतः वज्रः सखा भवति, स एव
मारुतः दीपनाशाय भवतीति शेषः, तथाहि क्लेशे क्षीये सति कस्य सौहृदं सङ्गाव-
शस्ति ? न कस्यापीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अथवा न एतत् एकान्तं (भ) यद्वलिनमेकं समाश्रयेत् ।
लघूनामपि संश्रयो रक्षार्थ एव भवति । उक्तञ्च यतः,

सङ्घातवान् यथा वेणुर्निविडो वेणुभिर्वृतः ।

न शक्यः स समुच्छेत्तुं दुर्बलोऽपि तथा नृपः ॥ ८५ ॥

यदि पुनरुत्तमसंश्रयो भवति तत्किमुच्यते ? उक्तञ्च,

महाजनस्य सम्पर्कः कस्य नोन्नतिकारकः ? !

पद्मपत्रस्थितं तोयं धत्ते मुक्ताफलश्रियन् ॥ ८६ ॥

तदेवं संश्रयं विना न कश्चित् प्रतीकारो भवति । तस्मात्
संश्रयः कार्यः इति मेऽभिप्रायः । एवं चिरञ्जीविमन्त्रः ।
अथ एवमभिहिते स मेघवर्णी राजा चिरन्तनं पितृसचिवं (म)
दीर्घायुषं सकलनीतिशास्त्रपारङ्गतं स्थिरजीविनामानं प्रणम्य
प्रोवाच । तात ! तद् एते मया पृष्टाः सचिवाः तावदत्रस्थित-
स्यापि तव, तत् परीक्षार्थं, येन त्वं सकलं श्रुत्वा यदुचितं
तन्मे समादिशसि । तत् यत् युक्तं भवति तत्समादेश्यम् । मः
आह, वत्स ! सर्वैरपि एतैः नीतिशास्त्राश्रयमुक्तं (य) सचिवैः ।
तदुपयुज्यते स्वकालोचितं (र) सर्वमेव, परमेष द्वैधीभावस्य
कालः । उक्तञ्च,

(भ) एकान्तं सिद्धान्तितमित्यर्थः ।

सङ्घातवानिति । वेणुभिः वंशैः वृतः आकीर्णः सङ्घातवान् समूहालम्बनः अतएव
निविडः घनः वेणुः यथा समुच्छेत्तुं न शक्यः, तथा दुर्बलोऽपि ससर्हायः नृपः न
समुच्छेत्तुं शक्यते इति ॥ ८५ ॥

महाजनस्येति । महाजनस्य महतो जनस्य सम्पर्कः कस्य जनस्य न उन्नतिकारकः
अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः । पद्मपत्रस्थितं तोयं जलं मुक्ताफलस्य श्रियं कान्तिं धत्ते धारयति
महत्संसर्गादिति भावः ॥ ८६ ॥

(म) पितृसचिवं पितृमन्त्रिणम् ।

(य) नीतिशास्त्राश्रयं नीतिशास्त्रयुक्तं वचनमिति शेषः ।

(र) स्वकालोचितं स्वसमयोचितम् ।

अविश्वासं सदा तिष्ठेत् सन्धिना विग्रहेण च ।

द्वैधीभावं समाश्रित्य नैव शत्रौ बलीयसि ॥ ६० ॥

तत् शत्रुं विश्वास्य अविश्वस्तैर्लोभं दर्शयद्भिः सुखेन
उच्छेद्यते रिपुः । उक्तञ्च,

उच्छेद्यमपि विद्वांसो बर्हयन्त्यरिमिकदा ।

गुडेन वर्द्धितः श्लेष्मा सुखं वृद्ध्या निपात्यते ॥ ६१ ॥

तथाच, स्त्रीणां शत्रोः कुमित्रस्य पण्यस्त्रीणां विशेषतः ।

यो भवेदेकभावेन न स जीवति मानवः ॥ ६२ ॥

कृत्यं देवद्विजातीनामात्मनश्च गुरोस्तथा ।

एकभावेन कर्त्तव्यं शेषं द्वैधं समाश्रितम् ॥ ६३ ॥

एको भावः सदा शस्त्रो यतीनां भावितात्मनाम् ।

स्त्रीलुब्धानां न लोकानां विशेषेण आर्होभ्यताम् ॥ ६४ ॥

अविश्वासमिति । सन्धिना विग्रहेण च सदा अविश्वासं यथा तथा तिष्ठेत् सन्धि-
विग्रहाभ्यां शत्रुप्रतिविधाने सर्वदा संशय एव अवतिष्ठते इति भावः । किन्तु बलीयसि
अतिप्रबले शत्रौ द्वैधीभावं समाश्रित्य नैव अविश्वासं तिष्ठेदिति शेषः । द्वैधीभावेन शत्रूणां
जितत्वादिति भावः ॥ ६० ॥

उच्छेद्यमिति । विद्वांसः उच्छेद्यमपि अरिम् एकदा एकस्मिन् काले कदाचिदित्यर्थः
वर्द्धयन्ति । तथाहि गुडेन वर्द्धितः वृद्धिं नीतः श्लेष्मा वृद्ध्या सुखम् अनायासेन निपात्यते
निहन्त्यते । यथा गुडः श्लेष्मिणः श्लेष्माणं वर्द्धयित्वा पश्चात् तं श्लेष्माणं निपातयति
तद्वत् प्रथमं विश्वाससुत्पाद्य शत्रुं वर्द्धयन् पश्चात् निपातयेदिति भावः ॥ ६१ ॥

स्त्रीणामिति । यः मानवः स्त्रीणां शत्रोः कुमित्रस्य विशेषतः पण्यस्त्रीणां वेश्यानां
प्रतीति शेषः एकभावेन एकभावमवलम्ब्य व्यवहरेत् विश्वासं दर्शयेदिति भावः स मानवः
न जीवति ॥ ६२ ॥

कृत्यमिति । देवद्विजादीनाम् आत्मनः तथा गुरोः कृत्यम् एकभावेन वाच्याभ्यन्तरैक्ये-
नेति भावः कर्त्तव्यं शेषम् अवशिष्टं कृत्यमिति शेषः द्वैधं द्विभावं समाश्रितं द्विभावेनैव
कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

एक इति । भावितात्मनां सहावपूर्वणां यतीनां योगिनां प्रतीति शेषः सदा एको

तद् द्वैधीभावं संश्रितस्य तव स्वस्थाने वासो भविष्यति,
लोभाश्रयाच्च शत्रुम् उच्चाटयिष्यसि (ल) अपरं यदि किञ्चित्
छिद्रं तस्य पश्यसि तद्गत्वा व्यापादयिष्यसि । मेघवर्णं आह,
तात ! मया सोऽविदितसंश्रयः, (व) तत् कथं तस्य छिद्रं
ज्ञास्यामि । स्थिरजोवी आह, वत्स ! न केवलं स्थानं छिद्रा-
स्थपि तस्य प्रकटीकरिष्यामि (श) प्रणिधिभिः । उक्तञ्च,

गावो गन्धेन पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति वै द्विजाः ।

चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ६५ ॥

उक्तञ्चात्र विषये, यस्तीर्थानि निजे पक्षे परपक्षे विशेषतः ।

गुप्तैश्चारैर्नृपो वेत्ति न स दुर्गतिमाप्नुयात् ॥ ६६ ॥

मेघवर्णं आह, तात ! कानि तीर्थानि उच्यन्ते कति-
सङ्ख्यानानि च, कीदृशाः सुपचराः, तत्सर्वं निवेद्यतामिति । स
आह, तत्र विषये भगवता नारदेन युधिष्ठिरः प्रोक्तः । यत्
शत्रुपक्षेऽष्टादशतीर्थानि स्वपक्षे पञ्चदश । त्रिभिः त्रिभिः
गुप्तचरैः तानि ज्ञेयानि । तैः ज्ञातैः स्वपक्षः परपक्षश्च वश्यो
भवति । उक्तञ्च नारदेन युधिष्ठिरं प्रति,

भावः शस्तः प्रशंसनीयः । स्त्रीणां लुब्धानां लोकानां विशेषतः महीभृतां राज्ञां न एको
भात्रः शस्त इति शेषः ॥ ६४ ॥

(ल) लोभाश्रयात् लोभपरवशत्वात् शत्रोरिति शेषः । उच्चाटयिष्यसि दूरी-
करिष्यसि ।

(व) अविदितसंश्रयः अज्ञातवासः ।

(श) प्रकटीकरिष्यामि प्रकाशयिष्यामि । 'प्रणिधिभिः चारैः ।

गाव इति । गावः गन्धेन पश्यन्ति द्विजाः ब्राह्मणाः वेदैः पश्यन्ति राजानः चारैः
प्रणिधिभिः पश्यन्ति, इतरे जनाः अक्षुर्भ्यां पश्यन्ति ॥ ६५ ॥

य इति । यः निजे पक्षे विशेषतः परपक्षे गुप्तैः चारैः तीर्थानि अष्टादश-
ख्यानानि वेत्ति जानाति सः दुर्गतिं दुरवस्थाम् न आप्नुयात् ॥ ६६ ॥

कश्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दशपञ्च च॥

त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥ ६७ ॥

तीर्थशब्देन अयुक्तकर्माभिधीयते (ष) तद् यदि तेषां कुक्षितं भवति तत् स्वामिनोऽभिघाताय भवति । प्रधानं भवति तद्वृद्धये स्यादिति । तद्यथा—मन्त्री पुरोहितः सेनापतिः युवराजो दौवारिकोऽन्तर्वासिकः प्रशासकः (स) समाहर्त्तृसन्निधात्प्रदेष्टृज्ञापकाः साधनाध्यक्षो गजाध्यक्षः कोशाध्यक्षो दुर्गपालकरपालसीमापालप्रोक्तभृत्याः (ह) एषां भेदेन द्राक् रिपुः साध्यते (क्ष) स्वपक्षे च देवी जननी कञ्चुकी मालिकः शय्यापालकः (क) स्पर्शाध्यक्षः सांवत्सरिको (ख) भिषग् जलवाहकः ताम्बूलवाहक आचार्योऽङ्गरक्षकः

कश्चिदिति । त्रिभिः त्रिभिः अविज्ञातैः गूढैः चारकैः प्रणिधिभिः अन्येषु विपक्षेषु अष्टादश स्वपक्षे पञ्चदशतीर्थानि वेत्सि कश्चित् ? जानासि किम् ? ॥ ६७ ॥

(ष) अयुक्तकर्मां शत्रुजयार्थं निभृतनिष्पाद्योपायरूपं कर्म मन्त्रादीत्यर्थः ।

(स) अन्तर्वासिकः अन्तःपुरचरः । प्रशासकः प्रकर्षेण शासनकर्त्ता सर्वशासनाध्यक्षः इत्यर्थः । समाहर्त्ता इत्यादि । समाहर्त्ता करसंग्रहकर्त्ता, सन्निधाता सततसन्निहितः प्रदेष्टा प्रदर्शकः ज्ञापकः ज्ञापयिता संवादस्थिति भावः ।

(ह) साधनाध्यक्षः बलाध्यक्षः । कोशाध्यक्षः धनाध्यक्षः । दुर्गत्यादि । दुर्गपालः दुर्गरक्षिताः करपालः राजस्वरक्षकः, सीमापालः सीमाध्यक्षः, प्रोक्तभृत्यः प्रबलकर्माचारी ।

(क्ष) भेदेन मनोभङ्गेन । द्राक् भटिति । साध्यते पराजयीते ।

(क) कञ्चुकी, अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते इत्युक्तलक्षणः । मालिकः मालाकारः, आज्ञः अन्तःपुरे नित्यमाख्यदायकः, शय्यापालकः शय्यारक्षिता ।

(ख) स्पर्शाध्यक्षः राज्ञः स्पर्शेन्द्रिययाज्ञवस्तूनां गन्धद्रव्यादीनाम् अधिपतिः । सांवत्सरिकः दैवज्ञः, भिषक् चिकित्सकः, जलवाहकः पानीयभारी ।

स्थानचिन्तकः कृत्तधरो विलासिनी (ग) एषां वैरहारेण (घ)
स्वपत्ने विधातः । तथाच,

वैद्यसांवत्सरिकाचार्याः स्वपत्नेऽधिकृताश्चराः ।

यथाहितुण्डिकोन्मत्ताः सर्वे जानन्ति शत्रुषु ॥ ६८ ॥

तथाच, कृत्याकृत्यविदस्तीर्थेष्वन्तः प्रणिधयः पदम् ।

विदाङ्कुर्वन्तु महत्तलं विहिषदम्भसः ॥ ६९ ॥

एवं मन्त्रिवाक्यम् आकर्ण्य अत्रान्तरे मेघवर्णं आह,
तात ! अयं किं निमित्तम् एवंविधं प्राणान्तिकं सदैव वाय-
सोलूकानां वैरम् । स आह, वत्स ! कदाचिन् हंसशुकवक-
कोकिलचातकोलूकमयूरकपोतपारावतविष्किरप्रभृतयः सर्वे-
ऽपि पक्षिणः समेत्य सोद्वेगं मन्त्रयितुम् आरब्धाः । अहो !
अस्माकं तावत् वैततेयो (ङ) राजा—स च वासुदेवभक्तः न
कामपि चिन्ताम् अस्माकं करोति । तत् किं तेन वृथा-
स्वामिना यो लब्धकपाशैः नित्यं निबध्यमानानां न रक्षां
विधत्ते ।

यो न रक्षति वित्रस्तान् पीड्यमानान् परैः सदा ।

(ग) आचार्यः गुरुः । अङ्गरक्षकः शरीरगोप्ता । स्थानचिन्तकः स्थानस्य मदसङ्गाव-
विवेचकः । विलासिनी वेश्या ।

(घ) एषां देवीप्रभतीनां वैरहारेण वैरविधानेन । एभिरेव प्रभुः रक्ष्यते, विरूपस्तु
हन्यते इति भावः ।

वैद्येति । वैद्यसांवत्सरिकाचार्याः स्वपत्ने अधिकृताः आहितुण्डिकोन्मत्ताः विषवैद्याः
चित्राश्च यथा चराः मूढचारिणः सन्तः शत्रुषु सर्वे जानन्ति ॥ ६८ ॥

कृत्येति । कृत्याकृत्यः कार्यज्ञाः प्रणिधयः मूढचराः तीर्थेषु चक्रेषु मन्त्राद्यष्टादश-
स्थानेषु अन्तः पदं कृत्वा महत्तलं विहिषदम्भसः वैरिजलस्य तलं विदाङ्कुर्वन्तु जानन्तु ।
शिथिलपानं प्रति यावोक्तकं कृण्वन् प्रति उज्ज्वल्योक्तिरियम् ॥ ६९ ॥

(ङ) वैततेयः विमत्तानन्दनः गरुड इत्यर्थः ।

न इति । यः परैः शत्रुभिः पीड्यमानान् अतएव सदा वित्रस्तान् विप्रेष्य

जन्तून् पार्थिवरूपेण स कृतान्तो न संशयः ॥ ७० ॥

यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा ।

अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ॥ ७१ ॥

षडिमान् पुरुषो जह्याद्विन्नां नावमिवार्णवे ।

अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ७२ ॥

अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीम् ।

ग्रामकामञ्च गोपालं वनकामञ्च नापितम् ॥ ७३ ॥

तत् सञ्चिन्त्य अन्यः कश्चित् राजा विहङ्गमानां क्रियता-
मिति अथ तैः भद्राकारम् (च) उलूकम् अवलोक्य सर्वैः
अभिहितम् । यत् एष उलूको राजा अस्माकं भविष्यति, तत्
आनीयन्तां नृपाभिषेकमम्बन्धिनः सम्भारा इति । अथ
साधिते (क) विविधतीर्थोदके (ज) प्रगुणीकृतेऽष्टोत्तरशत-
मूलिकासङ्घाते प्रदत्ते सिंहासने वर्त्तिते सप्तद्वीपसमुद्रभूधर-

जङ्घितान् जन्तून् प्राणिनः प्रजा इत्यर्थः पार्थिवः पार्थिवरूपेण राजरूपेण अवस्थायेति
शेषः न रक्षति, स कृतान्तो यमः न संशयः सन्देहो नास्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥

यदौति । यदि नरपतिः सम्यक् नेता नायकः राजकार्यदर्शीत्यर्थः न स्यात्, ततः
तदा प्रजा अकर्णधारा नाविकयन्त्या नौः तरणिः जलधौ समुद्रे इव इह संसारे विप्लवेत्
विपर्यासं गच्छेत् म्रियेत इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

षडिति । पुरुषः अर्णवे समुद्रे भिन्नां तृटितां नावमिव तरणमिव अप्रवक्तारं
प्रकृष्टवाक्यरहितम् आचार्यं गुरुम्, अनधीयानम् अध्ययनवर्जितम् मृत्विजं पुरो-
हितम्, अरक्षितारं राजानम्, अप्रियवादिनीं भार्यां, ग्रामकामं ग्रामलुब्धं गोपालं
गोपं, वनकामं जलाशयार्थिन् अरक्ष्यार्थिनं वा नापितम् इमान् षट् जह्यात् त्यजेत्
॥ ७२ ॥ ७३ ॥

(च) भद्राकारं शोभनावयवम् ।

(क) सम्भाराः द्रव्याणि । साधिते आहूते इत्यर्थः ।

(ज) प्रगुणिते प्रकर्षेण संख्याते ।

विचित्ते धरित्रीमण्डले प्रसारिते व्याघ्रचर्मणि, आपूरितेषु
हेमकुम्भेषु दीपेषु वाद्येषु च सज्जीकृतेषु दर्पणादिषु माङ्गल्य-
वस्तुषु, पठस्तु वन्दिमुख्येषु, वेदोच्चारणपरेषु समुदितमुखेषु
ब्राह्मणेषु गीतपरे युवतीजने, आनीतायाम् अग्रमहिष्यां
कृत्वा कालिकायाम् (भ) उलूकोऽभिषेकार्थं यावत् सिंहासने
उपविशति तावत् कुतोऽपि वायसः समायातः । सोऽचिन्त-
यत्, अहो ! किमेष सकलपक्षिसमागमो महोत्सवश्च । अथ
ते पक्षिणः तं दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः । पक्षिणां मध्ये वायसः
चतुरः श्रूयते । उक्तञ्च,

नराणां नापितो धूर्तः पक्षिणां चैव वायसः ।

दंष्ट्रिणाञ्च शृगालस्तु श्वेतभिच्छुस्तपस्विनाम् ॥ ७४ ॥

तदस्यापि वचनं ग्राह्यम् । उक्तञ्च,

बहुधा बहुभिः सार्धं चिन्तिताः सुनिरूपिताः ।

कथञ्चिन्न विलीयन्ते विहङ्गिश्चिन्तिता नयाः ॥ ७५ ॥

अथ वायसः समेत्य तान् आह, अहो ! किं महाजन-
समागमोऽयं परममहोत्सवश्च । ते प्रोचुः, भोः ! नास्ति
कश्चित् विहङ्गमानां राजा । तदस्य उलूकस्य विहङ्गराज्या-
भिषेको निरूपितः तिष्ठति समस्तपक्षिभिः । तत् त्वमपि
स्वमतं देहि, प्रस्तावे (ज) समागतोऽसि । अथ असौ काको

(भ) अग्रमहिष्यां प्रधानमहिष्यां कृत्वा कालिकायां तदाख्यपेचकपत्रायाम् ।

नराणामिति । नराणां मनुष्याणां मध्ये नापितः, पक्षिणां मध्ये वायसः काकः,
दंष्ट्रिणां जन्तूनां मध्ये शृगालः तथा तपस्विनां मध्ये श्वेतभिच्छुः धूर्तः ॥ ७४ ॥

बहुधिति । विहङ्गः विचक्षणैः जनैः चिन्तिताः बहुभिः सार्धं बहुधा चिन्तिताः
भाविताः अतएव सुनिरूपिताः सुनिर्द्धारिताः नयाः नौतिकार्याणि कथञ्चित् न विलीयन्ते
न विकृतिं गच्छन्ति ॥ ७५ ॥

(ज) प्रस्तावे प्रसङ्गे प्रारम्भे इति यावत् ।

विहस्य आह । अहो ! न युक्तमेतत् यन्मयूरहंसकोकिल-
चक्रवाकशुककारण्डवहारीतसारसादिषु पक्षिप्रधानेषु विह-
मानेषु दिवान्धस्य अस्य करालवक्त्रस्य (८) अभिप्रेकः क्रियते ।
तन्न एतत् मम मतम् । यतः,

वक्रनासं सुजिह्वाचं क्रूरमप्रियदर्शनम् ।

अक्रुद्धस्येदृशं वक्त्रं भवेत् क्रुद्धस्य कौटुशम् ॥ ७६ ॥

तथाच, स्वभावरौद्रमत्युग्रं क्रूरमप्रियवादिनम् ।

उलूकं नृपतिं कृत्वा का नः सिद्धिर्भविष्यति ? ॥ ७७ ॥

अपरं वैनतेये स्वामिनि स्थिते किमेष दिवान्धः (८) क्रियते
राजा, तत् यद्यपि गुणवान् भवति तथापि एकस्मिन् स्वामिनि
स्थिते नान्यो भूपः प्रशस्यते ।

एक एव हितार्थाय तेजस्वी पार्थिवो भुवः ।

युगान्त इव भास्वन्तो बहवोऽत्र विपत्तये ॥ ७८ ॥

(८) करालवक्त्रस्य भीषणवदनस्य ।

वक्रनासमिति । अक्रुद्धस्य कोपमकुर्वतः अस्म्येति शेषः वक्त्रं वदनम् ईदृशं वक्रा-
नासा यस्य तथोक्तं कुटिलनासिकं सुजिह्वं सुवक्त्रं अक्षिणी नेत्रे यस्य तादृशं क्रूरं
विकटं तथा अप्रियदर्शनं द्रष्टुमप्रीतिकरमित्यर्थः, क्रुद्धस्य कुप्यतः अस्य कौटुशं भवेत् ?
न जानामीति भावः ॥ ७६ ॥

स्वभावेति । स्वभावेन रौद्रं भीषणम् अत्युग्रम् अतिदारुणं क्रूरं निष्ठुरम् अप्रिय-
वादिनम् उलूकं पेशकं नृपतिं कृत्वा नः अस्माकं का सिद्धिर्भविष्यति ? ॥ ७७ ॥

(३) दिवान्धः उलूकः ।

एक इति । एक एव न तु द्वौ बहवो वा, तेजस्वी पार्थिवः नृपः भुवः पृथिव्याः
हिताधीन्य भवतीति शेषः । युगान्तं प्रलये बहवो दादृशेत्यर्थः, भास्वन्तः सूर्या इव अत्र
संसारे बहवो नृपाः विपत्तये भवन्तीति शेषः । बहूनां परस्परवेषात् प्रजानामिव उच्छेदः
सम्पद्यते इति भावः ॥ ७८ ॥

तत् तस्य नाम्नापि यूयं परेषाम् अगम्या (ड) भविष्यथ ।
उक्तञ्च,

गुरुणां नाममात्रेऽपि गृहीते स्वामिसम्भवे ।

दुष्टानां पुरतः क्षेमं तत्क्षणादेव जायते ॥ ७६ ॥

तथाच,

व्यपदेशेन महतां सिद्धिः सञ्जायते परा ।

शशिनो व्यपदेशेन वसन्ति शशकाः सुखम् ॥ ८० ॥

ते ऊचुः कथमेतत् ? स आह,

कथा ६ ।

कस्मिंश्चित् वने चतुर्दन्तो नाम महागजो यूथाधिपः
प्रतिवसति स्म । तत्र कदाचित् महती अनावृष्टिः सञ्जाता
प्रभूतवर्षाणि (ढ) गावत् । तथा तडागङ्गदपल्लवसरांसि
शोषमुपगतानि (ण) । अथ तैः समस्तगजैः स गजराजः
प्रोक्तः । देव ! पिपासाकुला गजकलभा (त) मृतप्राया अपरे
मृताश्च । तत् अन्विष्यतां कश्चित् जलाशयो यत्र जलपानेन
स्वस्थतां व्रजन्ति, ततश्चिरं ध्यात्वा तेन अभिहितम् । अस्ति

(ड) तस्य वैनतेयस्य । परेषां शत्रूणाम् । अगम्याः दुर्घर्षा इत्यर्थः ।

गुरुणामिति । स्वामिसम्भवे स्वामित्वसम्बन्धवति इत्यर्थः गुरुणां महतां नाममात्रं
गृहीते असुकस्य महामहिमशालिनः प्रजा वयमिति कौर्त्तितोऽपीति भावः । दुष्टानां
शत्रूणां पुरतः तत्क्षणादेव नाममात्रत एव क्षेमं मङ्गलं जायते ॥ ७६ ॥

व्यपदेशेनेति । महतां व्यपदेशेन नामकौर्त्तनेन परा महती सिद्धिः सञ्जायते,
तथाहि शशकाः शशिनः चन्द्रस्य व्यपदेशेन सुखं वसन्ति ॥ ८० ॥

(ढ) प्रभूतवर्षाणि बहून् बह्वरान् व्याप्तार्थे द्वितीया । तथा अनावृष्ट्या । तडागेति ।
तडागः महत् सरः, ऋदः अकृविमजलाशयः, पल्लवं शुद्रजलाशयः सरः सरोवरः पुष्क-
रिणीत्यर्थः तानि ।

(ण) शोषमुपगतानि शुष्काणि ।

(त) गजकलभाः करिशावकाः ।

महान् क्रदो विविक्ते (थ) प्रदेशे स्थलमध्यगतः पातालगङ्गा-
जलेन सदैव पूर्णः । तत् तत्र गम्यतामिति । तथानुष्ठिते
पञ्चरात्रम् उपसर्पद्भिः (द) समासादितः (ध) तैः स क्रदः ।
तत्र स्वेच्छया जलमवगाह्य अस्तमनवेलायां निष्क्रान्ताः (न)
तस्य च क्रदस्य समन्तात् शशकविला असंख्याः सुकोमलभूमौ
तिष्ठन्ति । तेषुपि समस्तैरपि तैः गजैः इतस्ततो भ्रमद्भिः
परिभग्नाः । बहवः शशका भग्नपादशिरोग्रोवा विहिताः (प)
केचिन्मृताः केचिज्जीवशेषा जाताः । अथ गते तस्मिन्
गजयूथे (फ) शशकाः सोद्देगा गजपादक्षुससमावासाः केचि-
द्भग्नपादा अन्ये जर्जरितकलेवरा रुधिरप्लुता अन्ये हतशिखो
वाष्पपिहितलोचनाः समेत्य मियो मन्त्रं चक्रुः । अहो !
विनष्टा वयम्, नित्यमेव एतद्गजयूथमागमिष्यति यतो नान्यत्र
जलमस्ति । तत् सर्वेषां नाशो भविष्यति । उक्तञ्च,

स्यृशन्नपि गजो हन्ति जिघ्रन्नपि भुजङ्गमः ।

हसन्नपि नृपो हन्ति मानयन्नपि दुर्जनः ॥ ८१ ॥

(थ) विविक्ते विजने ।

(द) पञ्चरात्रं पञ्चानां रात्रीणां समाहारः पञ्चरात्रं व्याप्तार्थे द्वितीया । दिवा
आतपतापान् गमनस्य अतीवक्लेशकरत्वादिति भावः । उपसर्पद्भिः गच्छद्भिः ।

(ध) समासादितः प्राप्तः ।

(न) अस्तमनवेलायां सन्ध्यासमये । निष्क्रान्ताः क्रदात् निर्गताः समन्तात्
चतुर्दिक्षु ।

(प) विहिताः कृताः । जीवशेषाः जीवनावशिष्टाः ।

(फ) गजेति । गङ्गानां पादैः क्षुब्धाः दलिताः समावासाः संशयाः येषां तथा-
भूताः ।

स्यृशन्निति । गजः स्यृशन्नपि, भुजङ्गमः जिघ्रन्नपि, नृपः हसन्नपि दुर्जनः मानय-
न्नपि हन्ति नाशयति ॥ ८१ ॥

तच्चिन्त्यतां कश्चिदुपायः तत्रैकः प्रोवाच । गम्यतां देश-
स्थानेन, किमन्यत्, उक्तञ्च मनुना व्यासेन च,

त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ८२ ॥

क्षेत्र्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।

परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्यमविचारयन् ॥ ८३ ॥

आपदर्थे धनं रक्षेद्द्वारान् रक्षेन्नैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेद्द्वारैरपि धनैरपि ॥ ८४ ॥

ततश्च अन्ये प्रोचुः । भोः ! पितृपैतामहं स्थानं न शक्यते
सहसा त्यक्तुम् । तत् क्रियतां तेषां कृते काचित् विभीषिका

(व) यत् कथमपि देवात् न समायान्ति (भ) उक्तञ्च,

निर्विषेणापि सर्पेण कर्त्तव्या महती फटा ।

त्यजेदिति । कुलस्य वंशस्य अर्थे निमित्तम् एकं त्यजेत् एकव्यागे यदि कुलरक्षा
स्यात् तदा तत्कर्त्तव्यमित्यर्थः । ग्रामस्य अर्थे कुलं त्यजेत् यदि कुले त्यक्ते ग्रामरक्षा
स्यात् तदा तत्कर्त्तव्यमित्यर्थः । जनपदस्य देशस्य अर्थे ग्रामं त्यजेत् यदि ग्रामे त्यक्ते
देशरक्षा स्यात् तदा तत् कर्त्तव्यमित्यर्थः । आत्मार्थे आत्मरक्षार्थे पृथिवीं त्यजेत् यदि
पृथिवीपर्यन्तव्यामे आत्मरक्षा स्यात् तदा तदपि कार्यमित्यर्थः । सततमेवात्मानं गोपा-
यीतेति श्रुतिरिति भावः ॥ ८२ ॥

क्षेत्र्यामिति । नृपः अविचारयन् विचारमकुर्वन् आत्मार्थं स्वरक्षार्थं क्षेत्र्यां क्षेमकरीं
नित्यं शस्यप्रदां बहुशस्यामित्यर्थः पशुवृद्धिकरीं बहुपशुत्पादनशालिनौम् अपि भूमिं परि-
त्यजेत् ॥ ८३ ॥

आपदर्थे इति । आपदर्थे विपन्निवारणार्थे धनं रक्षेत्, धनैः रक्षितैरिति भावः
दारान् रक्षेत् दारैरपि धनैरपि आत्मानं सततं रक्षेत् यथाकथञ्चित् आत्मा रक्षणीय
इति भावः ॥ ८४ ॥

(व) विभीषिका भयप्रदर्शनम् ।

(भ) यदित्यव्ययं येन भयप्रदर्शनेनेत्यर्थः । देवात् भाग्यात् अस्माकं भाग्यबलेनेति
भावः । समायान्ति समागच्छन्ति ।

विषं भवतु मा वास्तु फटाटोपो भयङ्करः ॥ ८५ ॥

अथ अन्ये प्रोचुः । यदि एवं ततः तेषां महद्भिभीषिका-
स्थानम् अस्ति येन न आगमिष्यन्ति । सा च चतुरदूतायत्ता
(म) विभीषिका । तयो विजयदत्तो नाम राजा अस्मत्-
स्वामी शशकः चन्द्रमण्डले निवसति तत् प्रेष्यतां कश्चित्
मिथ्यादूतो यूथाधिपसकाशं यत् चन्द्रः त्वाम् अत्र क्रुदे आग-
च्छन्तं निषेधयति यतोऽस्मत् परिग्रहोऽस्य (य) समन्ताद्वसति ।
एवम् अभिहिते अज्ञेयवचनात् (र) कदापि निवर्त्तते । अथ
अन्ये प्रोचुः, यदि एवं तदस्ति लम्बकर्णो नाम शशकः । स
च वज्रनरचनाचतुरो दूतकर्मज्ञः । स तत्र प्रेष्यतामिति ।
उक्तञ्च,

साकारो निष्पृहो वाग्मी नानाशास्त्रविचक्षणः ।

परचित्तावगन्ता च राज्ञो दूतः स इष्यते ॥ ८६ ॥

अन्यच्च, यो मूर्खं लौल्यसम्पन्नं राजद्वारिकमाचरेत् ।

मिथ्यावादं विशेषेण तस्य कार्यं न सिद्ध्यति ॥ ८७ ॥

निर्विषेति । सर्पेण निर्विषेणापि विषशून्येनापि महती फटा फणा कर्त्तव्या सर्प-
विषं भवतु वा, मा अस्तु, भवतु वा, फटाटोपः फणाविलारः भयङ्करः । भयदर्शनेनापि
कदाचित् शत्रुजयः स्यादिति भावः ॥ ८५ ॥

(म) चतुरेति । चतुरस्य विज्ञस्य दूतस्य आद्यत्ता अधीना तत्साध्या इत्यर्थः ।

(य) अस्मत्परिग्रहः अस्मदाश्रित इत्यर्थः । अस्य क्रुदस्य ।

(र) अज्ञेयवचनात् विश्वासयोग्यवाक्यात् ।

साकार इति । अत्र य इत्यध्याहार्यं तत् शब्देन परामर्शात् । यः साकारः शोभ-
नावयवसम्पन्नः, निष्पृहः अलुब्धः, वाग्मी वाक्पटुः, नानाशास्त्रेषु विचक्षणः अभिज्ञः,
परचित्तावगन्ता परचित्तावबोधक्षमश्च, स राज्ञः दूत इष्यते ॥ ८६ ॥

य इति । यः मूर्खं निर्बोधं लौल्यसम्पन्नं लुब्धं, विशेषेण मिथ्यावादम् अलीकवाद-
रतं जनं राजद्वारिकं दूतमित्यर्थः आचरेत् कुर्यात् तस्य कार्यं न सिद्ध्यति ॥ ८७ ॥

तदन्विष्यतां यदि अस्माद् व्यसनात् आत्मनां (ल) सुनि-
 र्मुक्तिः । अथ अन्ये प्रोचुः, अहो ! युक्तमेतत् । न अन्यः
 कश्चिदुपायोऽस्माकं जीवितस्य, तथा एव क्रियताम् । अथ
 लम्बकर्णो गजयूथाधिपसमीपे निरूपितो (व) गतश्च ।
 तथानुष्ठिते लम्बकर्णोऽपि गजमार्गम् आसाद्य अगम्यं स्थलम्
 आरुह्य तं गजम् उवाच । भो भो दुष्ट गज ! किमेवं लीलया
 निःशङ्कतया अत्र चन्द्रहृदे आगच्छसि । तन्न आगन्तव्यं
 निवर्त्यतामिति । तदाकर्ण्य विस्मितमना गज आह, भोः !
 कस्त्वम् ? स आह, अहं लम्बकर्णो नाम शशकः चन्द्रमण्डले
 वसामि । साम्प्रतं भगवता चन्द्रमसा तव पार्श्वे प्रहितो दूतो
 जानाति एव भवान्, यथार्थवादिनो दूतस्य न दोषः करणीयः
 दूतमुखाः हि राजानः सर्व एव, उक्तश्च,

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु बन्धुवर्गबंधेष्वपि ।

परुषाण्यपि जल्पन्तो बध्ना दूता न भूभुजा ॥ ८८ ॥

तत् श्रुत्वा स आह, भोः शशक ! तत्कथय भगवतः चन्द्र-
 मसः सन्देशं, येन सत्वरं क्रियते । स आह, भवता अतीत-
 दिवसे यूथेन सह आगच्छता प्रभूताः शशका निपातिताः ।
 तत् किं न वेत्ति भवान्, यत् मम परिग्रहोऽयम् ? (श)

(ल) व्यसनात् विपदः । आत्मनां स्वेषां शशकानामिति यावत् सुनिर्मुक्तिः सुखेन
 परित्राणम् ।

(व) निरूपितः गमनार्थं सर्वैर्निर्द्धारित इत्यर्थः ।

उद्यतेष्विति । शस्त्रेषु उद्यतेषु उत्तोलितेषु, बन्धुवर्गाणां बन्धेषु अपि सत्सु दूताः
 शत्रुप्रेरिता इति भावः । परुषाणि निष्ठुराणि जल्पन्तः कथयन्तोऽपि भूभुजा राक्षा न
 बध्नाः न हनन्त्याः ॥ ८८ ॥

(श) परिग्रहः आश्रितः अयं शशकसमूह इत्यर्थः ।

तद् यदि जीवितेन ते प्रयोजनं तदा केनापि प्रयोजनेन
 अत्र ऋदे न आगन्तव्यमिति सन्देशः । गज आह, अथ क
 वर्त्तते भगवान् स्वामी चन्द्रः ? स आह, अत्र ऋदे साम्प्रतं
 शशकानां भवदयूयमथितानां हतशेषाणां समाश्वासनाय
 समायातः तिष्ठति । अहं पुनः तवान्तिकं प्रेषितः । गज
 आह, यदि एवं तद्दर्शय मे तं स्वामिनं येन प्रणम्य अन्यत्र
 गच्छामि । शशक आह, भोः ! आगच्छ मया सह एकाकी
 येन दर्शयामि । तथानुष्ठिते शशको निशासमये तं गजं
 ऋदतीरे नीत्वा जलमध्ये स्थितं चन्द्रविम्बं अदर्शयत् । आह
 च, भोः ! एष नः स्वामी जलमध्ये समाधिस्थः तिष्ठति तत्
 निभृतं (ष) प्रणम्य सत्वरं व्रजेति, नोचेत् समाधिभङ्गात्
 भूयोऽपि प्रभूतं कोपं करिष्यति । अथ गजोऽपि तस्तमनाः
 तं प्रणम्य पुनर्गमनाय प्रस्थितः । शशकाश्च तद्दिनात् आरभ्य
 सपरिवाराः सुखेन खेषु स्थानेषु तिष्ठन्ति स्म । अतोऽहं
 ब्रवीमि ।

व्यपदेशेन महतां सिद्धिः सञ्जायते परा ।

शशिनो व्यपदेशेन वसन्ति शशकाः सुखम् ॥ ८८ ॥

अपिच, क्षुद्रमलसं कापुरुषं व्यसनिनमकृतज्ञम् ।

पृष्ठप्रलपनशीलं स्वामित्वेन नाभियोजयेज्जीवितकामः ॥ ८९ ॥

समाधिस्थः ध्यानस्थः । निभृतं निःशब्दम् ।

क्षुद्रमिति । जीवितकामः जीवनार्थो जनः क्षुद्रं नीचम्, 'मलसं' कर्माचमं
 कापुरुषम् 'असारं', व्यसनिनं मृगयायासक्तम्, 'अकृतज्ञम्' उपकाराविदं तथा पृष्ठे
 पश्चात् असमक्षमित्यर्थः प्रलपनशीलं परोक्षे कुत्सान्वितं पुरुषं स्वामित्वेन न अभि-
 योजयेत् न स्वामिनं कुर्व्यादित्यर्थः ॥ ८९ ॥

क्षुद्रमर्थपतिं प्राप्य न्यायान्वेषणतत्परौ ।

उभावपि क्षयं प्राप्तौ पुरा शशकपिञ्जलौ ॥ ८१ ॥

ते प्रोचुः, कथमेतत् ? स आह,

कथा ७ ।

कस्मिंश्चिद्वृत्ते पुरा अहं अवसम् । तत्र अधस्तात् कोटरे
कपिञ्जलो नाम चटकः प्रतिवसति स्म । अथ सदैव अस्त-
मनवेलायाम् आगतयोः द्वयोः (स) अनेकसुभाषितगोष्ठ्या
देवर्षिब्रह्मर्षिराजर्षिपुराणचरितकीर्त्तनेन च पर्यटनदृष्टा-
नेककौतूहलप्रकथनेन च परमसुखमनुभवतोः कालो व्रजति ।
अथ कदाचित् कपिञ्जलः प्राणयात्रार्थमन्यैः चटकैः सह
अन्यं पक्षशालिप्रायं देशं गतः । ततो यावत् निशासमयेऽपि न
आयातः तावदहं सोद्वेगमनाः तद्वियोगदुःखितः चिन्तित-
वान् । अहो ! किमयं कपिञ्जलो न आयाति । किं केनापि
पाशेन बद्धः ? एताद्वोस्वित् केनापि व्यापादितः ? सर्वथा
यदि कुशलो भवति तस्मां विना न तिष्ठति । एवं मे चिन्त-
यतो बह्वनि अहानि व्यतिक्रान्तानि । ततश्च तत्र कोटरे
कदाचित् शीघ्रगो नाम शशकोऽस्तमनवेलायाम् आगत्य
प्रविष्टः । मया अपि कपिञ्जलनिराशत्वेन न निवारितः ।
अथ अन्यस्मिन् अहनि कपिञ्जलः शालिभक्षणात् अतीवपीवर-
तनुः स्वम् आश्रयं स्मृत्वा भूयोऽपि तत्रैव समायातः । अथवा
साधु इदमुच्यते ।

क्षुद्रमिति । पुरा पूर्वस्मिन् काले न्यायान्वेषणतत्परौ, न्यायपरायणौ इत्यर्थः
उभौ अपि शशकपिञ्जलौ क्षुद्रम् अर्थपतिं प्रभुं प्राप्य क्षयं निधनं प्राप्तौ
गता ॥ ८१ ॥

(स) द्वयोः आवयोरिति शेषः ।

न तादृग् जायते सौख्यमपि स्वर्गे शरीरिणाम् ।

दारिद्रेऽपि हि यादृक् स्यात् स्वदेशे स्वपुरे गृहे ॥८२॥

अथ असौ कोटरान्तर्गतं शशकं दृष्ट्वा साक्षेपमाह, (ह)
भो शशक ! न त्वया सुन्दरं कृतं यत् मम आवसथस्थाने (क्ष)
प्रविष्टोऽसि, तत् शीघ्रं निष्क्रम्यताम् । शशक आह, न
तव इदं गृहं किन्तु मम एव । तत् किं मिथ्या परुषाणि
जल्पसि । उक्तञ्च,

वापोकूपतडागानां देवालयकुजन्मनाम् ।

उत्सर्गात्परतः स्वाम्यमपि कर्तुं न शक्यते ॥ ८३ ॥

तथाच, प्रत्यक्षं यस्य यद्भुक्तं क्षेत्राद्यं दश वत्सरान् ।

तत्र भुक्तिः प्रमाणं स्यान्न साक्षी नाक्षराणि वा ॥ ८४ ॥

मानुषाणामयं न्यायो मुनिभिः परिकीर्तितः ।

तिरश्चाच्च विहङ्गानां यावदेव समाश्रयः ॥ ८५ ॥

नेति । स्वदेश, स्वपुर, गृहे स्वे इति शेषः दारिद्र्येऽपि दरिद्रावस्थायामपि
यादृक् मौल्यं स्यात्, स्वर्गेऽपि शरीरिणां तादृक् सौख्यं न जायते ॥ ८२ ॥

(ह) साक्षेपं मतिरस्कारम् ।

(क्ष) आवसथस्थाने आवसथे वासस्थाने इत्यर्थः ।

वापौति । वापो दीर्घिका, कूपः प्रसिद्धः, तडागः सरावरः तेषां तथा
देवालयानां कुजन्मनां महीरुहाणाञ्च उत्सर्गात् दानात् परित्यागादिति भावः
परतोऽपि स्वाम्यं प्रसुत्वं कर्तुं न शक्यते कौरपौति शेषः ॥ ८३ ॥

प्रत्यक्षमिति । दश वत्सरान् व्याप्य यस्य प्रत्यक्षं यत् क्षेत्राद्यं भूयादिकं
वस्तु भुक्तम् अपरिण्येति शेषः तत्र भुक्तिः भोगः दशवार्षिकौति भावः प्रमाणं
प्रक्षलं स्वत्वकारणमित्यर्थः न साक्षी, अक्षराणि लिख्यमित्यर्थः वा न प्रमाणमिति
शेषः । साक्षिलेख्यादिभ्योऽपि दशवर्षीया भुक्तिरधिकं स्वत्वे प्रमाणमिति
भावः ॥ ८४ ॥

मानुषाणामिति । मुनिभिः मानुषाणाम् अयं न्यायः पूर्वोक्ता नीतिरित्यर्थः
परिकीर्तितः । तिरश्चां पशूनां विहङ्गानाञ्च यावदेव समाश्रयः अवस्थितिः ताव-
देव स्वामित्वमिति भावः ॥ ८५ ॥

तन्मम एतद्गृहं न तव इति । कपिञ्जल आह, भोः ! यदि स्मृतिं प्रमाणीकरोषि तदागच्छ मया सह येन स्मृतिपाठकं (क) पृष्ट्वा स यस्य ददाति स गृह्णातु । तथानुष्ठिते मया अपि चिन्तितम् । किमत्र भविष्यति । मया द्रष्टव्योऽयं न्यायः (ख) । ततः कौतुकात् अहमपि तावनु (ग) प्रस्थितः । अत्रान्तरे तीक्ष्णदंष्ट्रो नाम आरण्यमार्जारः तयोर्विवादं श्रुत्वा मार्गासन्नं नदीतटम् आसाद्य कृतकुशोपग्रहो (घ) निमीलितनयन उर्ध्वबाहुः अर्धपादस्पृष्टभूमिः श्रीसूर्याभिमुख इमां धर्मोपदेशनाम् (ङ) अकरोत् अहो ! असारोऽयं संसारः (च) । क्षणभङ्गुराः प्राणाः । स्वप्नसदृशः प्रियसमागमः । इन्द्रजालवत् कुटुम्बपरिग्रहोऽयम् । तत् धर्मं मुक्त्वा नान्या गतिः अस्ति (छ) । उक्तञ्च,

अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव शाश्वतः ।

नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्त्तव्यो धर्मसंग्रहः ॥ ८६ ॥

यस्य धर्मविहीनानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।

(क) स्मृतिं धर्मशास्त्रं “स्मृतिस्तु धर्मसंहिता” इत्यमरः ।

(ख) न्यायः विचारः ।

(ग) तावनु तयोः पश्चात् ।

(घ) कृतेति । कृतः कुशस्य उपग्रहः ग्रहणं येन तथोक्तः दर्भपाणिनित्यर्थः अतिपवित्रभावज्ञापनार्थमिति भावः ।

(ङ) धर्मोपदेशनां धर्मशास्त्रालापमित्यर्थः ।

(च) संसारः पुत्रकलत्रादिपरिवारमध्यस्थितिरित्यर्थः ।

(छ) मुक्त्वा विहाय । गतिः उपायः ।

अनित्यानीति । शरीराणि अनित्यानि नश्वराणि, विभवः सृष्ट्यद् नैव शाश्वतः न हि नित्यः । मृत्युः यमः नित्यं सततं सन्निहितः आसन्नः तस्मात् धर्मसंग्रहः धर्मस्य उपार्जनं कर्त्तव्यः ॥ ८६ ॥

धस्येति । यस्य दिनानि धर्मविहीनानि धर्मशून्यानि यान्ति आयान्ति आन-

स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥ ८७ ॥

आच्छादयति कौपीनं यो दंशमशकापहम् ।

शुनः पुच्छमिव व्यर्थं पाण्डित्यं धर्मवर्जितम् ॥ ८८ ॥

अन्यच्च,

पुलाका इव धान्येषु पूतिका इव पक्षिषु ।

मशका इव मर्त्येषु येषां धर्मो न कारणम् ॥ ८९ ॥

श्रेयः पुष्पं फलं वृक्षाद्दध्नः श्रेयो वृत्तं स्मृतम् ।

श्रेयस्तैलञ्च पिण्याकात् श्रेयान् धर्मसु मानुषात् ॥ ९० ॥

सृष्टा मृतपुरीषार्थमाहाराय च केवलम् ।

धर्महीनाः परार्थाय पुरुषाः पशवो यथा ॥ ९१ ॥

स्थैर्यं सर्वेषु कृत्येषु शंसन्ति नयपण्डिताः ।

बहन्तराययुक्तस्य धर्मस्य त्वरिता गतिः ॥ ९२ ॥

कृति च, लोहकारस्य कर्मकारस्य भस्त्रा अग्न्युद्दीपनयन्त्रविशेष इव श्वसन् यासं
न्यजन्नपि न जीवति न प्राणिति ॥ ८७ ॥

नेति । यो जनः दंशमशकापहं कौपीनम् आच्छादयति, तत् धर्मवर्जितं पाण्डित्यं
शुनः पुच्छमिव कुक्कुलमिव व्यर्थं विफलम् ॥ ८८ ॥

पुलाका इति । येषां मनुष्याणां धर्मः न कारणं न प्रमाणमित्यर्थः ये धर्मं प्रमाणी-
कृत्य न व्यवहरन्तीति भावः ते धान्येषु मध्ये पुलाका इव तुम्बुधान्यविशेषा इव, पक्षिषु
पूतिका इव, तदाख्यस्तुद्रपक्षिविशेषा इव मर्त्येषु मरणधर्मेषु मशका इव अतिहीना
इति भावः ॥ ८९ ॥

श्रेय इति । वृक्षात् पुष्पं फलं श्रेयः श्रेष्ठं, दध्नः वृत्तं श्रेयः स्मृतम् । पिण्याकात्
तिलचूर्णात् तैलं श्रेयः, मानुषात् धर्मसु धर्म एव श्रेयान् ॥ ९० ॥

सृष्टा इति । केवलं मृतपुरीषार्थं प्रस्नावमलार्थम् आहाराय च आहारार्थस्य सृष्टाः
निर्मिताः विधिवेति शेषः पशवो यथा धर्महीनाः पुरुषाः परार्थाय परेषां प्रयोजनाय
भवन्तीति शेषः ॥ ९१ ॥

स्थैर्यमिति । नयपण्डिताः नीतिज्ञा जनाः सर्वेषु कृत्येषु कार्येषु स्थैर्यं स्थिरतां
विविच्य कारणमिति भावः शंसन्ति कथयन्ति उपदिशन्तीत्यर्थः । किन्तु बहन्तराय-

सङ्क्षेपात् कथ्यते धर्मो जनाः ! किं विस्तरेण वः ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥ १०३ ॥

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ १०४ ॥

अथ तस्य तां धर्मोपदेशनां श्रुत्वा शशक आह, भो भोः कपिञ्जल ! एष नदीतीरे तपस्वी धर्मवादी तिष्ठति । तदेनं पृच्छावः । कपिञ्जल आह, ननु स्वभावतोऽस्माकं शत्रुभूतोऽयमस्ति । तद् दूरे स्थितौ पृच्छावः । कदाचित् अस्य व्रत-वैकल्यं (ज) सम्पद्यते । ततो दूरस्थितौ ऊचतुः । भो भोः तपस्विन् ! धर्मोपदेशक ! आवयोर्विवादो वर्तते । तद् धर्म-शास्त्रद्वारेण अस्माकं निर्णयं कुरु यो हीनवादी स ते भक्ष्य इति । स आह, भद्रौ ! मा मैवं वदतम्, निवृत्तोऽहं नरकपातक-मार्गात् (भ) अहिंसैव धर्ममार्गः । उक्तञ्च,

अहिंसापूर्वको धर्मो यस्मात् सद्भिर्दुदाहृतः ।

युक्तस्य बहुविन्नसमन्वितस्य धर्मस्य गतिः त्वरिता सवेगा, कालविलम्बे विन्नसम्भवात्, धर्मः विना विचारमेव अनुज्ञातव्य इति भावः ॥ १०२ ॥

संक्षेपादिति । हे जनाः ! संक्षेपात् वः युष्मभ्यं धर्मः कथ्यते, विस्तरेण किम् ? बाहुल्येन न प्रयोजनमित्यर्थः । परोपकारः पुण्याय, परपीडनं पापाय भवतीति शेषः ॥ १०३ ॥

श्रूयतामिति । धर्मस्य सर्वस्वं सर्वं धर्मं श्रूयतां श्रुत्वा च अवधार्यताम् । आत्मनः प्रतिकूलानि स्वस्य क्लेशकराणीत्यर्थः परेषां न समाचरेत् न कुर्व्यात् येन कर्मणा परकृतेन आत्मा क्रियते तत् कर्म परेषां प्रति न प्रयुज्यात् । आत्मवत् सर्व-भूतानि द्रष्टव्यानीति भावः ॥ १०४ ॥

(ज) व्रतवैकल्यं व्रतभङ्गः ।

(भ) नरकेति । नरके पातयतीति नरकपातकः स एव मार्गः पन्थाः तस्मात् ।

अहिंसैति । यस्मात् सद्भिः साधुभिः अहिंसापूर्वकः अहिंसा पूर्वः प्रधानं यस्य

यूकमत्कुण्डंशादींस्तस्मात्तानपि रक्षयेत् ॥ १०५ ॥

हिंसकान्यपि भूतानि यो हिंसति स निर्घृणः ।

स याति नरकं घोरं किं पुनर्यः शुभानि च ॥ १०६ ॥

एतेऽपि ये याज्ञिका यज्ञकर्मणि पशून् व्यापादयन्ति ते मूर्खाः परमार्थं (ज) श्रुतेः न जानन्ति । तत्र किल एतदुक्तम् अजैर्यष्टव्यम् । अजा व्रीहयः तावत् सप्तवार्षिकाः कथ्यन्ते न पुनः पशुविशेषाः । उक्तञ्च,

वृक्षांश्छित्वा पशून् हत्वा कृत्वा रुधिरकर्दमम् ।

यद्येव गम्यते स्वर्गे—नरकं केन गम्यते ? ॥ १०७ ॥

तत्र अहं भक्षयिष्यामि । परं जयपराजयनिर्णयं करिष्यामि । किन्तु अहं वृद्धो दूरात् युवयोः भाषान्तरं (ट) सम्यक् न शृणोमि । एवं ज्ञात्वा मम समीपवर्त्तिनौ भूत्वा मम अग्रे न्यायं वदतम् । येन विज्ञाय विवादपरमार्थं वचो वदतो मे परलोकबाधो (ठ) न भवति । उक्तञ्च यतः,

नथाविधः धर्मः उदाहृतः उक्तः अहिंसैव प्रधानधर्म इति भावः । तस्मात् तान् क्षुद्रानिति भावः यूकमत्कुण्डंशादीन् अपि रक्षयेत् न हिंस्यादिति भावः ॥ १०५ ॥

हिंसकानौति । यः हिंसकानि अपि भूतानि प्राणिनः हिंसति, स निर्घृणः निर्दयः । अपिशब्दोऽत्राध्याहार्यः । घोरं नरकं याति, यः शुभानि अहिंसकानि इति भावः हिंसतीति शेषः स किं पुनः वक्तव्य इति शेषः तेन अतिघोरे नरके गन्तव्यमिति भावः ॥ १०६ ॥

(ज) परमार्थं यायार्थम् ।

हृत्निति । हृत्नान् छित्वा श्रृपादर्थमिति भावः, पशून् हत्वा रुधिरेण तेषां शोणितेन कर्दमं कृत्वा यदि एव यद्यपि स्वर्गे गम्यते लोकैरिति शेषः तदा केन नरकं गम्यते ? न केनापीत्यर्थः पशुबधादिकं विधाय यत् यज्ञमनुतिष्ठन्ति लोकाः तत् केवलं नरकायेति भावः ॥ १०७ ॥

(ट) भाषान्तरं वाक्यभेदम् ।

(ठ) परलोकबाधः स्वर्गप्रतिरोधः ।

मानाद्वा यदि वा लोभात् क्रोधाद्वा यदि वा भयात् ।

यो न्यायमन्यथा ब्रूते स याति नरकं नरः ॥ १०८ ॥

पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतं कन्यानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ १०९ ॥

उपविष्टः सभामध्ये यो न वक्ति स्फुटं वचः ।

तस्माद्दूरेण स त्याजो न्यायो वा कीर्तयेद्वृतम् ॥ ११० ॥

तस्मात् विश्रब्धौ (ड) मम कर्णोपान्तिके स्फुटं निवेदय-
तम् । किं बहुना तेन क्षुद्रेण तथा तौ (ढ) तूर्णं विश्वासितौ,
यथा तस्य उत्सङ्गवर्त्तिनौ सञ्जातौ । ततश्च तेनापि समकालम्
एव एकः पदान्तेन आक्रान्तः, अन्यो दंष्ट्राक्रकचेन (ख) च ।
ततो मत्तमन्ते भक्षितौ इति । अतोऽहं ब्रवीमि,

क्षुद्रमर्थपतिं प्राप्य न्यायान्वेषयत्तत्परी ।

उभावपि क्षयं प्राप्नोतु पुरा शशकपिञ्जलौ ॥ १११ ॥

भवन्तोऽपि एनं दिवाभ्यं क्षुद्रम् अर्थपतिम् आसाद्य
रात्र्यन्धाः सन्तः शशकपिञ्जलमार्गेण यास्यन्ति । एवं ज्ञात्वा

मानादिति । यः मानात् सम्मानलाभात् वा, यदि वा लोभात् धनादीनाम् इति
शेषः, क्रोधात् विद्वात् वा अथवा भयात् न्यायं विचारम् अन्यथा ब्रूते विरुद्धं वदति
स नरः नरकं याति ॥ १०८ ॥

पञ्चेति । पञ्चनृते पशुविषयकमिष्याकथने पञ्च पुरुषानिति शेषः हन्ति नरके
पातयतीति भावः, गवानृते गोविषयकमिष्याकथने दश पुरुषान् हन्ति, कन्यानृते
कन्याविषयकमिष्याकथने शतं हन्ति, पुरुषानृते पुरुषविषयकमिष्याकथने सहस्रं पुरुषान्
हन्ति ॥ १०९ ॥

उपविष्ट इति । यः सभामध्ये धर्माधिकारसंसदि उपविष्टः सन् स्फुटं विशदं
यथा तथा वचः न वक्ति, तस्मात् दूरेण स न्यायः त्याज्यः, 'वा श्रुतं सत्यं' कीर्तयेत्
कथयेत् ॥ ११० ॥

(ड) विश्रब्धौ निःशङ्कौ ।

(ढ) क्षुद्रेण नीचेन पापाशयेनेति यावत् । तौ शशकपिञ्जलौ ।

(ख) दंष्ट्राक्रकचेन दन्तरूपेण अस्त्रविशेषेण ।

यदुचितं तद्विधेयम् अतःपरम्, अथ तस्य तत् वचनम् आकर्ण्य
साधु अनेन अभिहितम् इति उक्त्वा भूयोऽपि पार्थिवार्थं समेत्य
मन्त्रयिष्यामहे इति ब्रुवाणाः सर्वे पक्षिणो यथाभिमतं जग्मुः ।
केवलम् अवशिष्टो भद्रासनोपविष्टः (त) अभिषेकाभिमुखो
दिवास्त्रः कृकालिकया सह आस्ते । आह च कः कोऽत्र
भो भोः ! किमद्यापि न क्रियते मम अभिषेकः ? इति श्रुत्वा
कृकालिकया अभिहितम् । भद्र ! तव अभिषेके कृतोऽयं
विघ्नो वायसेन । गताश्च सर्वेऽपि विहगा यथेप्सितासु
दिक्षु केवलमेकोऽयं वायसोऽवशिष्टः केनापि हेतुना तिष्ठति
तत् त्वरितमुत्तिष्ठ येन त्वां स्वाश्रयं प्रापयामि । तत् श्रुत्वा
सविषादम् उलूको वायसम् आह, भो भो दुष्टात्मन् ! किं
मया ते अपकृतम् ? यत् राज्याभिषेको मे विघ्नितः । तत् अद्य
प्रभृति सान्वयम् (थ) आवयोर्वैरं सञ्जातम् । उक्तञ्च,

रोहति सायकैर्विद्धं क्षिप्तं रोहति चासिना ।

वचो दुरुक्तं वीभक्तं न प्ररोहति वाक्क्षतम् ॥ ११२ ॥

इति एवमभिधाय कृकालिकया सह स्वाश्रयं गतः । अथ
भयव्याकुलो वायसो व्यचिन्तयत् । अहो ! अकारणं वैरम्
आसादितं मया । किमिदं व्याहृतम् । उक्तञ्च,

अदेशकालन्नमनायतिक्षमं

यदप्रियं लाघवकारि चात्मनः ।

(त) भद्रासनोपविष्टः शुभे आसने आसीनः ।

(थ) सान्वयं सर्वशं कुलक्रमायातमित्यर्थः ।

रोहतीति । सायकैः शरैः विद्धं प्रचादि इति शेषः रोहति पुनरुत्पद्यते, असिना
तलवारेण क्षिप्तमपि रोहति । वाक्क्षतं वाचा विद्धं न प्ररोहति शत्रुप्रयुक्तं दुर्वाक्यं
न कदापि विस्मर्यते इति भावः । तस्मात् दुरुक्तं वचः वीभक्तम् अतिघृणितमित्यर्थः

योऽत्राब्रवीत् कारणवर्जितं वचो

न तद्वचः स्याद् विषमेव तद्वचः ॥ ११३ ॥

बलोपपन्नोऽपि हि बुद्धिमान्नरः

परं नयेन्न स्वयमेव वैरिताम् ।

भिषक् ममास्तोति विचिन्त्य भक्षयेत्

अकारणात् को हि विचक्षणो विषम् ? ॥ ११४ ॥

परपरिवादः परिषदि न कथञ्चित् पण्डितेन वक्तव्यः ।

सत्यमपि तन्न वाच्यं यदुक्तमसुखावहं भवति ॥ ११५ ॥

सुहृद्भिराप्तै रसकृद्भिचारितं

स्वयञ्च बुद्ध्या प्रविचारिताश्रयम् ।

करोति कार्यं खलु यः स बुद्धिमान्

स एव लक्ष्म्याः यशसाञ्च भाजनम् ॥ ११६ ॥

एवं विचिन्त्य काकोऽपि प्रयातः । तदा प्रभृति अस्माभिः

अदेशेति । अत्र संसारी यः अदेशकालञ्च देशकालज्ञानवर्जितम् अनायतिचमं परिणामकटु इत्यर्थः अप्रियम् अन्येषाम् अप्रीतिकरम् आत्मनः स्वस्य लाघवकारि लघुत्व-प्रकाशकं कारणवर्जितम् अकारणञ्च वचः अब्रवीत् तस्य वचः न स्वात्, विषमेव स्यादित्यन्वयः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ ११३ ॥

बलोपपन्न इति । बुद्धिमान् नरः बलोपपन्नोऽपि सबलोऽपि स्वयं परम् अन्यं वैरितं शत्रुतां न नयेत् प्रापयेत् । विचक्षणः को हि जनः मम भिषक् चिकित्सकः अस्ति इति विचिन्त्य अकारणात् विषं भक्षयेत् ? न कोऽपीत्यर्थः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ ११४ ॥

परेति । परिषदि सभायां पण्डितेन विद्वान् जनेन परपरिवादः परेषां निन्दा कथञ्चित् न वक्तव्यः । यत् उक्तं वचनम् असुखावहम् अप्रीतिकरं लोकसेति शेषः भवति, तत् सत्यमपि न वाच्यम् । आर्यावृत्तम् ॥ ११५ ॥

सुहृद्भिरिति । यः आप्तैः विश्वस्तैः सुहृद्भिः असकृत् पुनः पुनः विचारितं विशेषेण कर्त्तव्यतया निर्धारितं, स्वयञ्च बुद्ध्या प्रविचारिताश्रयं प्रकृष्टविचारसङ्गतम् इत्यर्थः कार्यं करोति स खलु स एव बुद्धिमान्, स एव लक्ष्म्याः सम्पदः यशसाञ्च भाजनं प्राप्तं भवतीति शेषः ॥ ११६ ॥

सह कौशिकानाम् अन्वयगतं (द) वैरमस्ति । मेघवर्णः आह,
तात ! एवं गते अस्माभिः किं कृतम् अस्ति । स आह वत्स !
एवं गतेऽपि षाड्गुण्यात् अपरः स्थूलोऽभिप्रायोऽस्ति (घ) तम्
अङ्गीकृत्य स्वयमेव अहं तद्विजयाय यास्यामि रिपून् वञ्चयित्वा
बधिष्यामि । उक्तञ्च यतः ।

बहुबुद्धिसमायुक्ताः सुविज्ञाना बलोत्कटान् ।

शक्ता वञ्चयितुं धूर्ता ब्राह्मणं कागलादिव ॥ ११७ ॥

मेघवर्ण आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ३ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने मित्रशर्मा नाम ब्राह्मणः कृताग्नि-
होत्रपरिग्रहः (न) प्रतिवसति स्म । तेन कदाचित् माघमासे
सौम्यानिने (प) प्रवाति, मेघाच्छादिते गगने मन्दं मन्दं
प्रवर्धति पर्जन्ये (फ) पशुप्रार्थनाय ग्रामान्तरे गत्वा कश्चिद्
यजमानो याचितः । भो यजमान ! आगामिन्याम् अमा-
वस्यायाम् अहं यच्छामि यज्ञम् । तद् देहि मे पशुम् एकम् ।
अथ तेन तस्य शास्त्रोक्तः पीवरतनुः (ब) पशुः प्रदत्तः । सोऽपि

(द) कौशिकानां पेचकानाम् । अन्वयगतं पेचकान्वयगतम् ।

(घ) षाड्गुण्यात् सन्ध्यादिषट्कात् इत्यर्थः अपरः अन्यः । स्थूलः महान् । अभि-
प्रायः कौशलमिति यावत् । अङ्गीकृत्य अवलम्ब्य ।

बद्धिति । बहुबुद्धिसमायुक्ताः विविधमतिसम्पन्नाः सुविज्ञानाः सुविचक्षणाः जनाः
धूर्ताः ब्राह्मणं कागलादिव बलोत्कटान् प्रबलान् शत्रूनि शेषः वञ्चयितुं स्वाधिकार-
दिति शेषः शक्ताः समर्थाः भवन्तीति शेषः ॥ ११७ ॥

(न) कृतेति । कृतः अग्निहोत्रपरिग्रहो येन तथोक्तः अग्निहोत्रो इत्यर्थः ।

(प) सौम्यानिने मन्दे मरुति ।

(फ) पर्जन्ये मेघे ।

(ब) पीवरतनुः स्थलकायः ।

तं समर्थम् इतस्त्रेतश्च गच्छन्तं विज्ञाय स्कन्धे कृत्वा सत्वरं
स्वपुराभिमुखः प्रतस्थे । अथ तस्य गच्छतो मार्गे त्रयो धूर्त्ताः
क्षुत्क्षामकण्ठाः सम्मुखा बभूवुः । तैश्च तादृशं पीवरतनुं
स्कन्धे आरूढम् अवलोक्य मिथोऽभिहितम्, अहो ! अस्य पशोः
भक्षणात् अद्यतनीयो हिमपातो (भ) व्यर्थतां नीयते । तत् एनं
वञ्चयित्वा पशुम् आदाय शीतवाणं (म) कुर्मः । अथ तेषाम्
एकतमो वेशपरिवर्त्तनं विधाय सम्मुखो भूत्वा अपमार्गेण (य)
तम् आहिताग्निम् जचे । भो ! भो ! बालाग्निहोत्रिन् ! (र)
किम् एवं जनविरुद्धं हास्यकार्यम् अनुष्ठीयते । यदेष सार-
मेयो (ल) ऽपवित्रः स्कन्धाधिरूढो नीयते । उक्तञ्च यतः,

श्वानकुक्कुटचाण्डालाः समस्पर्शाः प्रकीर्त्तिताः ।

रासभोद्वै विशेषेण तस्मात् तान्नैव संस्पृशेत् ॥ ११८ ॥

ततश्च तेन कोपाभिभूतेन अभिहितम् । अहो ! किमन्यो
भवान् ? यत् पशुं सारमेयं प्रतिपादयसि । सोऽन्नवीत्
ब्रह्मन् ! कोपः त्वया न कार्यः । यथेच्छया गम्यतामिति

(भ) अद्यतनीयः अद्यभवः । हिमपातः शीतागमः व्यर्थतां विफलतां मांसभक्षणे
शरीरस्य उष्मा जायते तेन शीतनिवृत्तिरिति भावः ।

(म) शीतवाणं शीतात् वाणं रक्षणम् आत्मन इति शेषः ।

(य) अपमार्गेण कुमार्गेण आगत्य इति शेषः ।

(र) आहिताग्निं कृताग्निहोत्रम् । बालाग्निहोत्रिन् ! बालः शिशुः निर्बोध इत्यर्थः
स चासौ अग्निहोत्री चेति तत्सम्बन्धी ।

(ल) सारमेयः सरमा कुक्कुरी तस्या अपत्यं पुमान् सारमेयः सरमाशब्दादपत्याद्यर्थे
प्रत्ययः ।

शानेति । आ कुक्कुरः स एव श्वानः स्वार्थे णप्रत्ययः ततः श्वानश्च कुक्कुटश्च चाण्डा-
लश्च ते, विशेषेण रासभोद्वै समस्पर्शाः प्रकीर्त्तिताः कथिताः एतेषां स्पर्शस्य अपवित्रत्वेन
तुल्यपापजनकत्वमिति भावः । तस्मात् तान् आदीन् नैव संस्पृशेत् ॥ ११८ ॥

अथ यावत् किञ्चित् अध्वनो (व) उत्तरं गच्छति, तावत्
द्वितीयो धूर्तः सन्मुखे समुपेत्य तमुवाच । भो ब्रह्मन् !
कष्टं कष्टं यद्यपि वल्लभोऽयं ते मृतवत्सः, (श) तथापि स्कन्धम्
आरोपयितुम् अयुक्तम् । उक्तञ्च यतः,

तिर्य्यञ्चं मानुषं वापि यो मृतं संस्पृशेत् कुधीः ।

पञ्चगव्येन शुद्धिः स्यात् तस्य चान्द्रायणेन वा ॥ ११८ ॥

अथ असौ सकोपमिदम् आह, भोः ! किमन्धो भवान् ?
यत् पशुं मृतवत्सं वदसि सोऽब्रवीत् । भगवन् ! मा कोपं
कुरु । अज्ञानात् मया अभिहितम् । तत् त्वमात्मरुचिं समा-
चरेति । अथ यावत् स्तोत्रं (घ) वनान्तरं गच्छति तावत्
तृतीयोऽन्यवेशधारी धूर्तः सन्मुखः समुपेत्य तमुवाच । भोः !
अयुक्तम् एतत् । यत् त्वं रासभं (स) स्कन्धाधिरूढं नयसि ।
तत् त्यज्यताम् एषः । उक्तञ्च,

यः स्पृशेद्रासभं मर्त्यो ज्ञानादज्ञानतोऽपि वा ।

सचेलं स्नानमुद्दिष्टं तस्य पापप्रशान्तये ॥ १२० ॥

(व) अध्वनः पथः ।

(श) वल्लभः प्रियः । मृतवत्सः मृतो गोत्रिशुः ।

तिर्य्यञ्चमिति । यः कुधीः दुर्बुद्धिः नरः मृतं तिर्य्यञ्चं पशुं मानुषं वा संस्पृशेत्
तस्य पञ्चगव्येन पञ्चानां गव्यानां समाहारः पञ्चगव्यं तेन दधिदुग्धघृतगोमयगोमूत्रे-
षेत्यर्थः भक्षितेनेति शेषः चान्द्रायणेन चन्द्रस्य अथनमिव अथनं गतिः यस्य तथाभूतेन वा
चन्द्रे चन्द्रलोके अथनं गतिः वास इत्यर्थः येन तादृशेन माससाध्यव्रतविशेषेण इत्यर्थः
ऋणप्रतिपदम् आरभ्य पौर्णमासीपर्यन्तमनुष्ठेयेनेति यावत् एकैकं ज्ञासयेत् पिण्डं ऋणे
शुक्ले च वर्जयेदिति शास्त्रादिति भावः । तस्य मृतस्पर्शस्य शुद्धिः तज्जनितपापात् मुक्ति-
रित्यर्थः स्यात् ॥ ११८ ॥

(घ) स्तोत्रं अल्पम् ।

(स) रासभं गर्दभम् ।

य इति । यः मर्त्यः ज्ञानात् अज्ञानतो वापि रासभं गर्दभं स्पृशेत्, तस्य पाप-

तत् त्यज एनं यायत् अन्यः कश्चित् न पश्यति । अथ असौ
तं पशुं रासभं मन्यमानो भयात् भूमौ प्रक्षिप्य खगृहमुद्दिश्य
प्रपलायितः । ततः ते त्वयो मिलित्वा तं पशुम् आदाय यथे-
च्छया भक्षितुम् आरब्धाः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

बहुबुद्धिसमायुक्ताः सुविप्रानां बलोत्कटान् ।

शक्ता वञ्चयितुं धूर्ता ब्राह्मणं छागलादिव ॥ १२१ ॥

अथवा साधु इदम् उच्यते,

अभिनवसेवकविनयैः प्राघुणकोक्तैर्विलासिनीरुदितैः ।

किञ्च, दुर्वलैः अपि बहुभिः सह विरोधो न युक्तः ॥ १२२ ॥

उक्तञ्च, बहवो न विरोद्धव्या दुर्जया हि महाजनाः ।

स्फुरन्तमपि नागेन्द्रं भक्षयन्ति पिपीलिकाः ॥ १२३ ॥

मेघवर्ण आह, कथमेतत् ? स्थिरजीवी कथयति ।

कथा ४ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् वल्मीके महाकायः कृष्णसर्पोऽतिदर्पो
नाम । स कदाचित् विलानुसारमार्गमुत्सृज्य अन्येन लघु-

प्रशान्तये रासभस्पर्शजनितपातकोपशमायेत्यर्थः सचेलं स्वपरिधेयोत्तरीयवस्त्रसहितं
स्नानम् उद्दिष्टं कथितम् ॥ १२० ॥

अभिनवेति । इह अस्मिन् जगति कश्चित् कोऽपि जनः अभिनवस्य नवागतस्य
सेवकस्य विनयैः शिष्टव्यवहारैः प्राघुणकोक्तैः आगन्तुकवचनैः, विलासिनीनां नारीणां
रुदितैः तथा धूर्तजनानां वचननिकरैः वाक्प्रपञ्चैः अवस्थितः अप्रतारितः नास्ति सर्व
एव प्रतारितो भवतीत्यर्थः । आर्यावृत्तम् ॥ १२२ ॥

* बहव इति । बहवः सङ्ग्रहस्तय इत्यर्थः न विरोद्धव्याः न विरोधनीयाः, हि यतः
महाजनाः महान्तः बहवः समवेता इति भावः, जनाः दुर्जया जेतुमशक्याः ।
तथाहि पिपीलिकाः स्फुरन्तं विराजमानं स्वतेजसेति भावः अपि नागेन्द्रं भुजगेन्द्रं
भक्षयन्ति ॥ १२३ ॥

द्वारेण निष्क्रामितुमारब्धः । निष्क्रामतश्च तस्य महाकायत्वात्
 दैववशतया लघुविवरत्वाच्च शरीरे व्रणः समुत्पन्नः । अथ व्रण-
 शोणितगन्धानुसारिणीभिः पिपीलिकाभिः सर्वतो व्याप्तो
 व्याकुलीकृतश्च । कति व्यापादयति कति वा ताडयति । अथ
 प्रभूतत्वात् विस्तारितबहुव्रणः क्षतसर्वाङ्गोऽतिदर्पः पञ्चत्व-
 मुपागतः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

बहवो न विरोद्धव्या दुर्जया हि महाजनाः ।

स्फुरन्तमपि नागेन्द्रं भक्षयन्ति पिपीलिकाः ॥ १२४ ॥

तत् अत्रास्ति किञ्चिद् मे वक्तव्यमेव । तदवधार्य यथो-
 क्तम् अनुष्ठीयताम् । मेघवर्णं आह, तत् समादेश्य—तवा-
 देशो नान्यथा कर्त्तव्यः स्थिरजीवी प्राह, वत्स ! समाकर्णय
 तर्हि सामादीनतिक्रम्य यो मया पञ्चम उपायो निरूपितः ।
 तन्मां विपक्षभूतं (ह) कृत्वा, अतिनिष्ठुरवचनैः निर्भक्ष्य,
 यथा विपक्षप्रणिधीनां (क्ष) प्रत्ययो भवति, तथा समाहृत-
 रुधिरः (क) आलिप्य, अस्थैव न्यग्रोधस्य (ख) अधस्तात्
 प्रक्षिप्य मां, गम्यतां पर्वतम् ऋष्यभूकं प्रति, तत्र सपरिवार-
 स्तिष्ठ । यावदहं समस्तान् सपत्नान् सुप्रणीतेन विधिना (ग)
 विश्वास्य अभिमुखान् कृत्वा कृतार्थो ज्ञातदुर्गमध्यः दिवसे तान्
 अभ्यतां प्राप्तान् ज्ञात्वा व्यापादयामि, ज्ञातं मया सम्यक्,

(ह) विपक्षभूतं शत्रुभूतम् ।

(क्ष) विपक्षप्रणिधीनां शत्रुपक्षीयचाराणाम् ।

(क) समाहृतरुधिरैः कुतश्चित् आनीतैः रक्तैः ।

(ख) न्यग्रोधस्य वटस्य ।

(ग) सुप्रणीतेन सुरचितेन । विधिना उपायेन ।

(घ) सिद्धिः कार्यस्येति शेषः ।

नान्यथा अस्माकं सिद्धिरिति (घ) । यतो दुर्गम् एतत् अप-
साररहितं (ङ) केवलं बधाय भविष्यति । उक्तञ्च यतः,

अपसारसमायुक्तं नयज्ञैर्दुर्गमुच्यते ।

अपसारपरित्यक्तं दुर्गं व्याजेन बन्धनम् ॥ ११५ ॥

न च त्वया मदर्थं कृपा कार्या । उक्तञ्च,

अपि प्राणसमानिष्टान् पालितान् लालितानपि ।

भृत्यान् युद्धे समुत्पन्ने पश्येच्छृङ्खलिवेन्धनम् ॥ १२६ ॥

तथाच, प्राणवद्रक्षयेद् भृत्यान् स्वकायमिव पोषयेत् ।

सदैकदिवसस्यार्थे यत्र स्याद्रिपुसङ्ग्रमः ॥ १२७ ॥

तत् त्वया अहं न अत्रविषये प्रतिषेधनीयः (च) । इत्युक्त्वा
तेन सह शुष्ककलहं कर्तुमारब्धः । अथ अन्ये तस्य भृत्याः
स्थिरजीविनमुच्छृङ्खलवचनैर्जल्पन्तम् (क) अवलोक्य तस्य बधाय
उद्यताः मेघवर्णेन अभिहिताः । अहो ! निवर्त्तध्वं यूयम् ।
अहमेव अस्य शत्रुपक्षपातिनो दुरात्मनः स्वयं निग्रहं करि-

(ङ) एतत् दुर्गम् अस्माकमावास इति भावः अपसाररहितं निर्गमोपायशून्य-
मित्यर्थः ।

अपसारिति । नयज्ञैः नैतिकशलैः जनैः दुर्गम् अपसारसमायुक्तं निर्गमोपाय-
समन्वितम् उच्यते प्रशस्यते इति भावः । अपसारपरित्यक्तं निर्गमरहितं दुर्गं व्याजेन
कुलेन बन्धनं कारावास इव इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

अपीति । युद्धे समुत्पन्ने समुपस्थिते सति, प्राणसमान् इष्टान् प्रियान्
पालितान् लालितान् अपि भृत्यान् परिजनानित्यर्थः शुष्कम् इन्धनमिव काष्ठमिव
पश्येत् यथा शुष्कं काष्ठमग्नौ क्षिपति तथा तादृशानपि जनान् समरानले प्रेरयेत्
इति भावः ॥ १२६ ॥

प्राणेति । एकस्य दिवसस्य अर्थे निमित्तं यत्र रिपुसङ्ग्रमः शत्रुसन्मेलनं
तस्य अर्थे विपदुद्धारार्थमिति भावः सदा भृत्यान् प्राणवत् स्वान् प्राणानिव रक्षयेत्
तथा स्वकायमिव पोषयेत् प्रतिपालयेत् ॥ १२७ ॥

(च) प्रतिषेधनीयः निवारणीयः ।

(क) उच्छृङ्खलवचनैः अशिष्टवाक्यैः । जल्पनं प्रलपनम् ।

यामि । इत्यभिधाय तस्योपरि समारुह्य, लघुभिस्त्र्यम्बुप्रहा-
 रैस्तं प्रहृत्य, आहतरुधिरेण प्रावयित्वा, तदुपदिष्टम् ऋथमूक-
 पर्वतं सपरिवारो गतः । एतस्मिन्नन्तरे कृकालिकया द्विषत्-
 प्रणिधीभूतया (ज) तत् सर्वं मेघवर्णस्य अमात्यस्य व्यसनम्
 उलूकराजस्य निवेदितम् । यत् तव अरिः सम्प्रति भीतः क्वचित्
 प्रचलितः सपरिवार इति । अथ उलूकाधिपः तदाकर्ण्य अस्त-
 मनवेलायां सामात्यः सपरिजनो वायसवधार्थं प्रचलितः ।
 प्राह च, त्वर्थ्यताम् त्वर्थ्यताम् । भीतः शत्रुः पलायनपरः पुण्यै-
 र्लभ्यते । उक्तञ्च,

शत्रोः प्रचलने छिद्रमेकमन्यच्च संशयम् ।

कुर्वाणो जायते वश्यो व्यग्रत्वे राजसेविनाम् ॥ १२८ ॥

एवं ब्रुवाणः समन्तात् न्यग्रोधपादपमधः परिवेष्ट्य व्यव-
 स्थितः । यावत् न कश्चिद् वायसो दृश्यते तावत् शाखा-
 ग्रम् अधिरूढो हृष्टमना वन्दिभिः अभिष्टूयमानोऽरिमर्दनः
 तान् परिजनान् प्रोवाच । अहो ज्ञायतां तेषां मार्गः ।
 कतमेन मार्गेण प्रनष्टाः (भू) काकाः । तत् यावत् न दुर्गं
 समाश्रयन्ति, तावत् एव पृष्ठतो गत्वा व्यापादयामि । उक्तञ्च,
 इतिमप्याश्रितः शत्रुरबध्यः स्याज्जिगीषुणा ।

किं पुनः संश्रितो दुर्गं सामग्रा परया युतम् ॥ १२९ ॥

(ज) द्विषत्प्रणिधीभूतया शत्रुपक्षीयचारकर्मणि नियुक्तयेति भावः ।

शत्रोरिति । शत्रोः प्रचलने पलायने एकं छिद्रम् अन्यच्च छिद्रं संशयम् अवलम्बनं
 कुर्वाणः नृप इति शेषः राजसेविनां राजभृत्यानां व्यग्रत्वे शत्रोः छिद्रानुसरणे तत्परत्वे,
 यदि भृत्याः शत्रोः छिद्रानुसरणार्थं तत्परा भवन्ति तदेति भावः वश्यः वश्यं गतः तेषामिति
 भावः जायते राजप्रियकार्यकारिणामिव राजा वश्यतां गच्छतीति भावः ॥ १२८ ॥

(भू) प्रनष्टाः पलायिताः ।

इतिमिति । इतिम् आवरणविशेषम् आश्रितोऽपि शत्रुः जिगीषुणा नृपेण अवध्यः

अथ एतस्मिन् प्रस्तावे स्थिरजीवी चिन्तयामास । यत् एते अस्मच्छ्रवणोऽनुपलब्धास्मद्वृत्तान्ता (ज) यथागतमेव यान्ति । ततो मया न किञ्चित् कृतं भवति । उक्तञ्च,

अनारम्भो हि कार्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ।

प्रारब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् ॥ १३० ॥

तद्वरम् अनारम्भो न च आरम्भविघातः । तदहमेतान् शब्दं संश्राव्य आत्मानं दर्शयामि इति विचार्य मन्दं मन्दं शब्दमकरोत् । तत् श्रुत्वा ते सकला अपि उलूकाः तद्वधाद्य प्रजग्मुः । अथ तेनोक्तम्, अहो ! अहं स्थिरजीवी नाम मेघवर्णस्य मन्त्री । मेघवर्णेन एव ईदृशीम् अवस्थां नीतः । तन्निवेदयत आत्मस्वाम्यग्रे, तेन सह बहु वक्तव्यम् अस्ति । अथ तैः निवेदितः स उलूकराजो विस्मयाविष्टस्तत्क्षणात् तस्य सकाशं गत्वा प्रोवाच । भो भोः ! किमेतां दशां गतस्त्वम् ? तत् कथ्यताम् । स्थिरजीवी प्राह, देव ! श्रूयतां तदवस्थाकारणम् । अतौतदिने स दुरात्मा मेघवर्णी युष्मद्व्यापादितप्रभूतवायसानां पौड्या युष्माकम् उपरि कोपशोकग्रस्तो युद्धार्थं प्रचलित आसीत् । ततो मया अभिहितं स्वामिन् ! न युक्तं भवतस्तदुपरि गन्तुं बलवन्त एते, बलहीनाश्च वयम् । उक्तञ्च,

स्यात् परया सहया सामय्या प्रहरणाद्युपायेन युतम् दुर्गे संश्रितः किं पुनः वक्तव्यम् इति शेषः तादृशः शत्रुर्जिघ्र एवेति भावः ॥ २९ ॥

(ज) अनुपलब्धेति । अनुपलब्धः अज्ञातः अस्माकं वृत्तान्तः यैः तथाभूताः मद्वृत्तान्तमजानन्त इत्यर्थः ।

अनारम्भ इति । कार्याणाम् अनारम्भः आरम्भाकरणं हि प्रथमम् आद्यं बुद्धिलक्षणं प्रज्ञाचिह्नं प्रारब्धस्य कृतारम्भस्य अन्तगमनं पारगमनं सम्यक् साधनम् इत्यर्थः द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् । बुद्धिमन्तः प्रथमं कार्यं नारम्भन्ते एव, यदि आरम्भेन तर्हि तत् निष्पादयंयुरिति भावः ॥ १३० ॥

बलीयसा ह्रीनबलो विरोधं

न भूतिकामो मनसापि वाञ्छेत् ।

न बध्यतेऽत्यन्तबलो हि यस्मात्

व्यक्तं प्रणाशोऽस्ति पतङ्गवृत्तेः ॥ १३१ ॥

तत् तस्य उपायनप्रदानेन (ट) सन्धिरेव युक्तः । उक्तञ्च,

बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा सर्वस्वमपि बुद्धिमान् ।

दत्त्वा हि रक्षयेत् प्राणान् रक्षितैस्तैर्धनं पुनः ॥ १३२ ॥

तत् श्रुत्वा तेन दुर्जनप्रकोपितेन त्वत्पक्षपातिनं माम्
आशङ्कमानेन इमां दशां नीतः । तत् तव पादौ साम्प्रतं
मे शरणम्, किं बहुना विज्ञप्तेन । यावत् अहं प्रचलितुं
शक्नोमि, तावत् त्वां तस्य आवासे नीत्वा सर्ववायसद्यं विधा-
स्यामि इति । अथ अरिमर्दनः तदाकर्ण्य पिष्टपितामङ्कमा-
गतमन्त्रिभिः सार्द्धं मन्त्रयाञ्चक्रे । तस्य च पञ्च मन्त्रिणः ।
तदुयथा रक्ताक्षः क्रूराक्षो दीप्ताक्षो वक्रनासः प्राकारकर्ण-
श्वेति । तत्रादौ रक्ताक्षम् अपृच्छत् । भद्र ! एष तावत् तस्य
रिपोर्मन्त्री मम हस्तगतः । तत् किं क्रियतामिति । रक्ताक्षः

बलीयसीति । भूतिकामो मङ्गलार्थी ह्रीनबलो दुर्बलो जनः बलीयसा बलवत्तरेण
सह मनसापि विरोधं न वाञ्छेत् नेच्छेत् । यस्मात् अत्यन्तबलः अतिप्रबलः
न बध्यते हि नैव जीयते इत्यर्थः किन्तु पतङ्गस्य वृत्तिरिव वृत्तिर्यस्य तादृशस्य दुर्बलस्येत्यर्थः
व्यक्तं निश्चितं प्रणाशः अस्ति, अग्नौ पतङ्गवत् प्रबले दुर्बलः इति भावः । उपजाति-
वृत्तम् ॥ १३१ ॥

(ट) उपायनप्रदानेन उपहारदानेनेति भावः ।

बलवन्तमिति । बुद्धिमान् जनः बलवन्तं बलीत्काटं रिपुं शत्रुं दृष्ट्वा सर्वस्वमपि दत्त्वा
तस्मै इति शेषः प्राणान् रक्षयेत् हि यतः तैः प्राणैः रक्षितैः सहिः पुनः धनं भवतीति
शेषः ॥ १३२ ॥

आह, देव ! किमत्र चिन्त्यते ? अविचारितमयं हन्तव्यः ।
यतः,

हीनः शत्रुर्निहन्तव्यो यावन्न बलवान् भवेत् ।

प्राप्तस्वपौरुषबलः पश्चाद्भवति दुर्जयः ॥ १३३ ॥

किञ्च स्वयम् उपागता श्रीस्यज्यमानां शपतीति लोके
प्रवादः (ठ) । उक्तञ्च,

कालो हि सकृदभ्येति यन्नरं कालकाङ्क्षिणम् ।

दुर्लभः स पुनस्तेन कालकर्माचिकीर्षता ॥ १३४ ॥

श्रूयते च यथा,

चितिकां दीपितां पश्य फटां भग्नां ममैव च ।

भिन्नश्छिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्धते ॥ १३५ ॥

अरिमर्दनः प्राह, कथमेतत् ? रक्ताक्षः कथयति ।

हीन इति । यावत् बलवान् न भवेत् तावदेव हीनः शत्रुः निहन्तव्यः निःशेषेण
बध्यः । यतः प्राप्तं स्वं पराक्रमः बलं सैन्यं सहाय इत्यर्थः येन तादृशः सः पश्चात् परि-
णामे दुर्जयः जेतुमशक्यः ॥ १३३ ॥

(ठ) उपागता उपस्थिता । श्रीः लक्ष्मीः सम्पदित्यर्थः शपति अभिसम्पातेन भावि-
विश्वसम्बन्धकेन योजयतीत्यर्थः । प्रवादः प्रसिद्धिः ।

काल इति । यत् यतः कालः समयः सीभाग्यस्येति भावः कालकाङ्क्षिणं सुसमया-
धिर्न नरं सकृत् एकवारम् अभ्येति प्राप्नोति, काले समये कर्म योग्यमिति भावः अचि-
कीर्षता कर्तुमनिच्छता तेन नरेण स कालः सुसमय इत्यर्थः पुनर्दुर्लभः दुष्प्रापः ।
सुसमये गते पुनस्तत् प्राप्तिर्दुर्घटिति भावः ॥ १३४ ॥

चितिकामिति । हे ब्राह्मणेति अध्याहार्यं चितिकां चितां श्रमशानाग्निमिति भावः
दीपितां ज्वलन्तीमित्यर्थः तथा मम फटां फणामित्यर्थः भग्नश्च पश्य अवलोकय, तव पुत्रो
मां शिरसि आहतवान् तेन मम फणा भग्ना, तव पुत्रश्चाहं ततो दष्टवानिति स चिताग्नौ
दह्यते इति भावः । अतः भिन्ना चासौ श्लिष्टा चेति तथोक्ता खण्डिता पुनर्योजितेत्यर्थः ।
या प्रीतिः सा स्नेहेन न वर्धते, न तव प्रीतिर्भवतीति भावः ॥ १३५ ॥

कथा ५ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः ।
 तस्य च कृषिं कुर्वतः सदा एव निष्फलः कालोऽतिवर्त्तते (ङ) ।
 अथ एकस्मिन् दिवसे स ब्राह्मण उष्णकालावसाने धर्मार्त्तः
 स्वक्षेत्रमध्ये वृक्षच्छायायां प्रसुप्तः अनतिदूरे वल्मीकोपरि (ढ)
 प्रसारितं वृहत्फटायुक्तं भीषणं भुजङ्गमं दृष्ट्वा चिन्तयामास ।
 नूनमेषा क्षेत्रदेवता मया कदाचिदपि न पूजिता । तेन इदं
 मे कृषिकर्म विफलीभवति । तदस्या अहं पूजाम् अद्य करि-
 ष्यामि इति अवधार्य कुतोऽपि क्षीरं याचित्वा, शरावे
 निक्षिप्य वल्मीकान्तिकमुपागम्य उवाच । भोः क्षेत्रपाल !
 मया एतावन्तं (ण) कालं न ज्ञातं यत् त्वम् अत्र वससि,
 तेन पूजा न कृता, तत् साम्प्रतं क्षमस्व इत्येवमुक्त्वा, दुग्धञ्च
 निवेद्य, गृहाभिमुखं प्रायात् । अथ प्रातः यावत् आगत्य
 पश्यति, तावत् दीनारम् (त) एकं शरावे दृष्टवान् । एवं
 च प्रतिदिनमेकाको समागत्य तस्मै क्षीरं ददाति, एकैकञ्च
 दीनारं गृह्णाति । अथ एकस्मिन् दिवसे वल्मीके क्षीरनयनाय
 पुत्रं निरूप्य (थ) ब्राह्मणो ग्रामान्तरं जगाम । पुत्रोऽपि
 क्षीरं तत्र नीत्वा संस्थाप्य च पुनर्गृहं समायातः । दिनान्तरे
 तत्र गत्वा दीनारमेकञ्च दृष्ट्वा गृहीत्वा च चिन्तितवान् ।

(ङ) निष्फलः कृषेः फलविरहादिति भावः । अतिवर्त्तते अतिक्रामति ।

(ढ) वल्मीकोपरि, वल्मीकं तदाख्यकीटविशेषः तेनोत्थापितसत्कूटोऽपि तदास्थया
 अभिधीयते, तस्योपरि ।

(ण) एतावन्तं कालमिति व्याप्तार्थे द्वितीया ।

(त) दीनारं स्वर्णमुद्रामेदम् ।

(थ) निरूप्य नियुज्य ।

नूनं सौवर्णदीनारपूर्णेऽयं वल्लीकः । तत् एनं हत्वा सर्व-
मेकवारं ग्रहीष्यामि इत्येवं सम्प्रधार्य अन्येभ्यः क्षीरं ददता
ब्राह्मणपुत्रेण सर्पो लगुडेन शिरसि ताडितः ततः कथमपि
दैववशात् अमुक्तजीवित (द) एव रोषात् तमेव तीव्रविषदशनैः
तथा अदशत्, यथा सद्यः पञ्चत्वमुपागतः । स्वजनेष्व
नातिदूरे क्षेत्रस्य काष्ठसञ्चयैः संस्कृतः (घ) । अथ द्वितीय-
दिने तस्य पिता समायातः । स्वजनेभ्यः सुतविनाशकारणं
श्रुत्वा तथैव समर्थितवान् (न) अब्रवीच्च,

भूतान् यो नानुगृह्णाति ह्यात्मनः शरणागतान् ।

भूतार्थास्तस्य नश्यन्ति हंसाः पद्मवने यथा ॥ १३६ ॥

पुरुषैरुक्तम्, कथमेतत् ? ब्राह्मणः कथयति ।

कथा ६ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने (प) चित्ररथो नाम राजा ।
तस्य योधैः (फ) सुरेच्छमाणं पद्मसरो नाम सरस्तिष्ठति ।
तत्र च प्रभूता जाम्बूनदमया (व) हंसास्तिष्ठन्ति । षण्मासे
षण्मासे पिच्छमेकैकं परित्यजन्ति । अथ तत्र सरसि

(द) अमुक्तजीवितः अत्यक्तप्राणः ।

(घ) संस्कृतः दग्धः ।

(न) समर्थितवान् सम्बुधे ।

भूतानिति । यः आत्मनः स्वस्य शरणागतान् आश्रयप्राप्तान् भूतान् प्राणिनः न
अनुगृह्णाति न दयते, तस्य भूतार्थाः निश्चितार्थाः पद्मवने हंसाः यथा नश्यन्ति नाशं
प्राप्नुवन्ति ॥ १३६ ॥

(प) अधिष्ठाने स्थाने ।

(फ) योधैः सैन्यैः ।

(व) प्रभूता बहुवः । जाम्बूनदमया हिरण्यया ।

सौवर्णो (भ) वृहत् पक्षी समायातः तैश्चोक्तः । अस्माकं मध्ये त्वया न वस्तव्यम् । येन कारणेन अस्माभिः परमासान्ते पिच्छैकैकदानं कृत्वा गृहीतमेतत् सरः । एवं च किं बहुना परस्परं द्वैधम् (म) उत्पन्नम् । स च राज्ञः शरणं गतोऽब्रवीत्, देव ! एते पक्षिण एवं वदन्ति, यत् अस्माकं राजा किं करिष्यति ? न कस्यापि आवासं दद्वः । मया च उक्तं, न शोभनं युष्माभिः अभिहितम् । अहं गत्वा राज्ञे निवेदयिष्यामि । एवं स्थिते देवः प्रमाणम् । ततो राजा भृत्यान् अब्रवीत्, भो भो ! गच्छत, सर्वान् पक्षिणो गतासून् (य) कृत्वा शीघ्रमानयत । राजादेशानन्तरमेव प्रचेलुः ते । अथ लगुडहस्तान् राजपुरुषान् दृष्ट्वा तत्र एकेन पक्षिणा वृद्धेन उक्तं, भोः स्वजना ! न शोभनम् (र) आपतितम् । ततः सर्वैः एकमतीभूय शीघ्रमुत्पतितव्यम् (ल) । तैश्च तथा अनुष्ठितम् । अतोऽहं ब्रवीमि ।

भूतान् यो नानुगृह्णाति ह्यात्मनः शरणागतान् ।

भूतार्थास्तस्य नश्यन्ति हंसाः पद्मवने यथा ॥ १३७ ॥

इत्युक्त्वा पुनरपि ब्राह्मणः प्रत्यूषे क्षीरं गृहीत्वा, तत्र गत्वा तारस्वरेण सर्पमस्तीत् । तथा सर्पश्चिरं वल्मीकद्वारान्तर्लीन एव ब्राह्मणं प्रत्युवाच, त्वं लोभादत्र आगतः पुत्रशोक-

(भ) सौवर्णः स्वर्णमयः ।

(म) द्वैधं विरोधः ।

(य) गतासून् गतप्राणान् निहतानित्यर्थः । प्रचेलुः प्रस्थिताः ।

(र) शोभनं भद्रम् । आपतितम् उपस्थितम् । ततः तस्मात् कारणात् । एकमतीभूय एकमतंभवत्त्वमित्यर्थः ।

(ल) उत्पतितव्यम् उच्छेद्यनीयम् ।

मपि विहाय । अतः परं तव मम च प्रीतिर्नोचिता । तव पुत्रेण यौवनोन्मदेन अहं ताडितः । मया स दष्टः । कथं मया लगुडप्रहारो विस्मर्त्तव्यः, त्वया पुत्रशोकदुःखं कथं विस्मर्त्तव्यम् । इत्युक्त्वा बहुमूल्यं हीरकमणिं तस्मै दत्त्वा अतः परं पुनस्त्वया न आगन्तव्यम् इति पुनरुक्त्वा विवरान्तर्गतः । ब्राह्मणश्च मणिं गृह्णीत्वा पुत्रबुद्धिं निन्दन् स्वगृहम् आगतः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

चितिकां दीपितां पश्य फटां भग्नां ममैव च ।

भिन्नश्लिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्धते ॥ १३८ ॥

तदस्मिन् हते यत्नादेव राज्यसकल्लोकं भवतो भवति । तस्य एतद्वचनं श्रुत्वा क्रूराक्षं पप्रच्छ, भद्र ! त्वं तु किं मन्यसे ? सोऽब्रवीत्, देव ! निर्दयम् एतत् यदनेन अभिहितम् । यत् कारणं शरणागतो न बध्यते । सुष्ठु खलु इदम् आख्यातम् ।

श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ।

पूजितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्नियन्त्रितः ॥ १३९ ॥

अरिमर्दनोऽब्रवीत् कथमेतत् ? क्रूराक्षः कथयति ।

कथा ७ ।

कश्चित् क्षुद्रसमाचारः प्राणिनां कालसन्निभः ।

विचचार महारण्ये घोरः शकुनिलुब्धकः ॥ १४० ॥

श्रूयते इति । श्रूयते अस्माभिरिति शेषः कपोतेन पागावतेन केनचिदिति शेषः शरणमागतः आश्रयं प्राप्तः शत्रुः यथान्यायं यथार्हं पूजितश्च, स्वैः भिजैः मांसैः निमन्त्रितः तर्पितश्च हिशब्दोऽवधारणे ॥ १३९ ॥

कश्चिदिति । क्षुद्रः समाचारः व्यवहारः यस्य तथोक्तः प्राणिनां कालसन्निभः यमसदृशः घोरः दारुणः कश्चित् शकुनिलुब्धकः व्याधः महारण्ये विचचार बभाम ॥ १४० ॥

नैव कश्चित् सुहृत् तस्य न सम्बन्धी न बान्धवः ।

स तैः सर्वैः परित्यक्तस्तेन रौद्रेण कर्मणा ॥ १४१ ॥

अथवा, ये नृशंसा दुरात्मानः प्राणिनां प्राणनाशकाः ।

उद्देजनीया भूतानां व्याला इव भवन्ति ते ॥ १४२ ॥

स पञ्जरकमादाय पाशं च लगुडं तथा ।

नित्यमेव वनं याति सर्वप्राणिविहंसकः ॥ १४३ ॥

अन्येद्युर्भ्रमतस्तस्य वने कापि कपोतिका ।

जाता हस्तगता तां स प्राक्षिपत् पञ्जरान्तरे ॥ १४४ ॥

अथ कृष्णा दिशः सर्वा वनस्थस्याभवन् घनैः ।

वातवृष्टिश्च महती क्षयकाल इवाभवत् ॥ १४५ ॥

ततः सन्त्रस्तहृदयः कम्पमानो मुहुर्मुहुः ।

अन्वेषयन् परिव्राणमाससाद वनस्पतिम् ॥ १४६ ॥

नैवेति । तेन रौद्रेण दारुणेन कर्मणा हेतुना कश्चित् जनः तस्य व्याधस्य न सुहृत्, न सम्बन्धी, न बान्धवः आसौदिति शेषः स व्याधः तैः सर्वैः सुहृदादिभिः परित्यक्तश्च अभवदिति शेषः ॥ १४१ ॥

ये इति । ये जनाः नृशंसाः निष्ठुराः दुरात्मानः दुराचाराः प्राणिनां प्राणनाशकाः ते व्याला इव हिंस्रजन्तव इव भूतानाम् उद्देजनीया उद्देगजनका भवन्ति उत्पूर्वाद् विजनेः कर्तारि अनौघप्रत्ययप्रयोगादेव साधुर्बोद्धव्यः ॥ १४२ ॥

स इति । सर्वप्राणिविहंसकः स व्याधः पञ्जरकं पाशं रज्जुं तथा लगुडम् आदाय गृहीत्वा नित्यमेव प्रतिदिनमेव वनं याति ॥ १४३ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्युः अन्यस्मिन् दिने कापि कपोतिका वने भ्रमतस्तस्य व्याधस्य हस्तगता जाता, स व्याधः तां कपोतिकां पञ्जरमध्ये प्राक्षिपत् निविष्टेन ॥ १४४ ॥

अथेति । वनस्थस्य वने तिष्ठत एव तस्य सर्वा दिशः घनैः मेघैः कृष्णा नीलवर्णाः अङ्कुरा इत्यर्थः अभवन् तथा क्षयकाल इव प्रलयकाल इव महती वातवृष्टिः वायुना सह वृष्टिः अभवत् ॥ १४५ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं स व्याधः सम्यक्त्वत्तं भीतं हृदयं यस्य तथोक्तः तथा मुहुः मुहुः पुनः पुनः कम्पमानः कम्पान्वितकलिवर इत्यर्थः सन् परिव्राणं स्वरचाम्

मुहूर्त्तं पश्यते यावद्वियद् विमलतारकम् ।
 प्राप्य वृक्षं वदत्येव योऽत्र तिष्ठति कश्चन ॥ १४७ ॥
 तस्याहं शरणं प्राप्तः स परित्रातु मामिति ।
 शीतेन भिद्यमानश्च क्षुधया गतचेतसम् ॥ १४८ ॥
 अथ तस्य तरोः स्क्रन्धे कपोतः सुचिरोषितः ।
 भार्याविरहितस्तिष्ठन् विललाप सुदुःखितः ॥ १४९ ॥
 वातवर्षो महानासीन्न चागच्छति मे प्रिया ।
 तथा विरहितं ह्येतत् शून्यमद्य गृहं मम ॥ १५० ॥
 प्रतिव्रता पतिप्राणा पत्युः प्रियहिते रता ।
 यस्य स्यादीदृशी भार्या धन्यः स पुरुषो भुवि ॥ १५१ ॥
 न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।

अन्वेषयन् वाञ्छन् वनस्पतिं महातरुविशेषम् अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृता
 इति मनुः । आससाद प्राप ॥ १४६ ॥

मुहूर्त्तमिति । मुहूर्त्तम् अल्पक्षणमात्रेण इत्यर्थः यावत् विमलाः तारका यत्र तादृशं
 वियत् अन्तर्गत्तं पश्यते दृष्टवानित्यर्थः मेघाद्यभावादिति भावः तावत् वृक्षं तं वनस्पतिं
 प्राप्य वदति उवाच इत्यर्थः । किमित्याह य इति । अत्र वनस्पतौ यः कश्चन प्राप्यौति
 शेषः तिष्ठति, अहं तस्य शरणम् आश्रयं प्राप्तः, स शीतेन भिद्यमानम् अत्यर्थं पीड्यमानं
 तथा क्षुधया गतचेतसम् अचेतनतामापन्नमित्यर्थः सां परित्रातु रक्षतु शीतात् क्षुधानला-
 च्छेति शेषः ॥ १४७ ॥ १४८ ॥

अथेति । अनन्तरं तस्य तरोः स्क्रन्धे सुचिरोषितः बहुकालकृतनिवासः कपोतः
 कश्चिदिति शेषः भार्याविरहितः कपोतिकावियुक्तः अतएव सुदुःखितः अतिदुःखितः
 तिष्ठन् विललाप ॥ १४९ ॥

वातवर्ष इति । महान् वातवर्षः वायुना सह वृष्टिः आसीत्, मे मम प्रिया न च
 आगच्छति, अद्य तथा विरहितं मे एतत् गृहं शून्यं प्रतिभातीति शेषः ॥ १५० ॥

पतिव्रतेति । ईदृशी पतिव्रता पतिप्राणा पत्युः प्रियहिते रता यस्य भार्या स्यात् स
 पुरुषः भुवि पृथिव्यां धन्यः ॥ १५१ ॥

नेति । गृहं निकेतनं गृहम् इति न आहुः न कथयन्ति विद्वांस इति शेषः,

गृहं हि गृहिणीहीनमरण्यसदृशं मतम् ॥ १५२ ॥

पञ्जरस्था ततः शुत्वा भर्तुर्दुःखान्वितं वचः ।

कपोतिका सुसन्तुष्टा वाक्यञ्चेदमथाह सा ॥ १५३ ॥

न सा स्त्रीत्यभिमन्तव्या यस्यां भर्ता न तुष्यति ।

तुष्टे भर्त्तरि नारीणां तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ १५४ ॥

दावाग्निना विदग्धेव सपुष्पस्तवका लता ।

भस्मीभवतु सा नारी यस्यां भर्ता न तुष्यति ॥ १५५ ॥

मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।

अमितस्य हि दातारं भर्त्तारं का न पूजयेत् ॥ १५६ ॥

पुनश्च अब्रवीत्,

शृणुष्वावहितः कान्त ! यत् ते वक्ष्याम्यहं हितम् ।

प्राणैरपि त्वया नित्यं संरक्ष्यः शरणागतः ॥ १५७ ॥

गृहिणी एव गृहम् उच्यते कथ्यते । हि यतः गृहिणीहीनं गृहम् अरण्यसदृशं कानन-
तुल्यं मतम् उक्तं पण्डितैरिति शेषः ॥ १५२ ॥

पञ्जरस्थेति । ततः पञ्जरस्था व्याधस्यति शेषः सा कपोतिका भर्तुः स्वामिनः दुःखा-
न्वितं वचः शुत्वा सुसन्तुष्टा अतीव प्रीता सती इदं वाक्यम् आह च कथयामास
च ॥ १५४ ॥

नेति । यस्यां स्त्रियां भर्ता न तुष्यति, सा स्त्री न अभिमन्तव्या स्त्रीति न वाच्या
इत्यर्थः । भर्त्तरि पत्न्यौ तुष्टे सति नारीणां सर्वदेवताः तुष्टाः स्युः ॥ १५४ ॥

दावेति । भर्ता यस्यां न तुष्यति, सा नारी दावाग्निना वनवह्निना विशेषेण दग्धा
सपुष्पस्तवका पुष्पस्तवकवती लतेव भस्मीभवतु ॥ १५५ ॥

मितमिति । पिता मितं हि परिमितमेव ददाति, कन्यायै इति शेषः, भ्राता मितं
ददाति भगिन्यै इति शेषः, सुतः पुत्रः मितं ददाति माते इति शेषः का नारी अमितस्य
अपरिमितस्य धनस्येति शेषः दातारं भर्त्तारं न पूजयेत् ? सर्वेव पूजयेदित्यर्थः स्वामिनः
स्त्रीषु अदेशं किमपि नास्ति, अतः सर्वथा स्त्रीणां स्वामी एव परं पूजनीय इति
भावः ॥ १५६ ॥

शृणुष्वेति । हे कान्त ! अहं ते तुभ्यं यत् हितं वक्ष्यामि, तत् अवहितः

एष शाकुनिकः शीते तवावासं समाश्रितः ।

शीतार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च पूजामस्मै समाचर ॥ १५८ ॥

श्रूयते च, यः सायमतिथिं प्राप्तं यथाशक्ति न पूजयेत् ।

तस्यासौ दुःखतं दत्त्वा सुकृतं चापकर्षति ॥ १५९ ॥

मा चास्मै त्वं कृथा द्वेषं बद्धानेनेति मत्प्रिया ।

स्वकृतैरेव बद्धाहं प्राक्तनैः कर्मबन्धनैः ॥ १६० ॥

दारिद्र्यरोगदुःखानि बन्धनव्यसनानि च ।

आत्मापराधवृक्षस्य फलान्येतानि देहिनाम् ॥ १६१ ॥

तस्मात् त्वं द्वेषमुत्सृज्य मद्बन्धनममुद्भवम् ।

धर्मे मनः समाधाय पूजयेनं यथाविधि ॥ १६२ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम् ।

सन् शृणुष्व, त्वया शरणागतः जनः नित्यं सततं प्राणैरपि संरक्ष्यः परिव्रातव्यः ॥ १५७ ॥

एष इति । एषः शाकुनिकः व्याधः तव आवासम् आलयं समाश्रितः शीतार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च शीते अवसौदति इत्यर्थः, अस्मै शाकुनिकाय पूजां समाचर विधेहि ॥ १५८ ॥

अ इति । यः जनः सायं प्राप्तं सत्याकालोपस्थितम् अतिथिं यथाशक्ति न पूजयेत्, अस्मै अतिथिः तस्य जनस्य दुःकृतं स्वमिति शेषः दत्त्वा सुकृतं पुण्यं तस्माज्जनादिति शेषः अपकर्षति च आहृत्य गच्छति इत्यर्थः ॥ १५९ ॥

नेति । अनेन मम प्रिया बद्धा पञ्जरे इति शेषः इति हेतोः अस्मै द्वेषं कोपं मा च कृथाः न कुरु, अहं स्वकृतैरेव निजकृतैरेव प्राक्तनैः पूर्वकालीनैः कर्मस्थैश्च बध्यन्ते एभिरिति कर्मबन्धनानि तैः बद्धा ॥ १६० ॥

दारिद्र्येति । एतानि दारिद्र्यं निर्धनत्वं रोगः दुःखश्च तानि तथा बन्धनानि एव व्यसनानि विपदः देहिनाम् आत्मापराधवृक्षस्य निजदोषतरोः फलानि । स्वकर्मफलभुक् प्राणौति भावः ॥ १६१ ॥

तस्मादिति । तस्मात् कारणात् त्वं मम बन्धनसमुद्भवं द्वेषं कोपम् उत्सृज्य त्यक्त्वा धर्मे मनः समाधाय निवेश्य एनं शाकुनिकं यथाविधि यथाशास्त्रं पूजय ॥ १६२ ॥

तस्या इति । ततः अनन्तरं कपीतः तस्याः स्वकान्तायाः कपीतिकायाः तत्

उपगम्य ततोऽधृष्टः कपोतः प्राह लुब्धकम् ॥ १६३ ॥
 भद्र ! सुखागतं तेऽसु ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 सन्तापश्च न कर्त्तव्यः खगट्हे वर्त्तते भवान् ॥ १६४ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच विहङ्गमम् ।
 कपोत ! खलु शीतं मे हिमव्रणं विधीयताम् ॥ १६५ ॥
 स गत्वाङ्गारकं नीत्वा पातयामास पावकम् ।
 ततः शुष्केषु पर्णेषु तमाशु समदीपयत् ॥ १६६ ॥
 सुसन्दीप्तं ततः कृत्वा तमाह शरणागतम् ।
 सन्तापयस्व विश्रब्धं स्वगात्राण्यत्र निर्भयः ।
 न चास्ति विभवः कश्चिन्नाशये येन ते क्षुधम् ॥ १६७ ॥
 सहस्रं भरते कश्चिच्छतमन्यो दशापरः ।

धर्मयुक्तिसमन्वितं धर्म्यं युक्तियुक्तञ्च वचनं श्रुत्वा लुब्धकं व्याधम् उपगम्य अभ्येत्य
 अधृष्टः विनीतः सन् प्राह ॥ १६३ ॥

भद्रेति । हे भद्र ! ते तव सुखागतं सुमङ्गलम् असु, किं ते तव करवाणि ब्रूहि
 कथय, सन्तापः उद्वेगः न कर्त्तव्यः, भवान् खगट्हे वर्त्तते, खगट्हे इवाव निरुद्वेगेन
 वस इत्यर्थः ॥ १६४ ॥

तस्येति । तस्य कपोतस्य तद्वचनं श्रुत्वा विहङ्गमं तं कपोतं प्रत्युवाच व्याध इति
 शेषः, हे कपोत ! मे मम शीतं खलु अतिमात्रमित्यर्थः तस्मात् हिमव्रणं शीतात्
 परिव्राणं विधीयतां यथा शीतापनयनं भवेत् तथा क्रियताम् इत्यर्थः ॥ १६५ ॥

स इति । सः कपोतः गत्वा कुत्रचिदिति शेषः अङ्गारकं ज्वलन्तं दारुखण्डविशेषं
 नीत्वा कुत्रचिदिति शेषः ततः शुष्केषु पर्णेषु पत्रेषु पावकम् अग्निं पातयामास, आशु
 शीघ्रं तम् अग्निं समदीपयश्च ज्वालयामास च ॥ १६६ ॥

सुसन्दीप्तमिति । ततः अनन्तरं सुसन्दीप्तं प्रज्वलितम् अग्निमिति शेषः कृत्वा तं
 शरणागतम् आह, हे शाकुनिक ! त्वं निर्भयः सन् अत्र प्रज्वलितेऽग्नीं स्वगात्राणि
 निजानि अङ्गानि विश्रब्धं सविश्वासं यथा तथा सन्तापयस्व उष्णीकुरु । कश्चित् विभवः
 सम्पद् न चास्ति ममेति शेषः येन विभवेन ते तव क्षुधं नाशये अपनयामि ॥ १६७ ॥

मम त्वक्तपुण्यस्य क्षुद्रस्यात्मापि दुर्भरः ॥ १६८ ॥

एकस्याप्यतिथेरन्नं यः प्रदातुं न शक्तिमान् ।

तस्यानेकपरिक्षेशे गृहे किं वसतः फलम् ? ॥ १६९ ॥

तत्तथा साधयाम्येतच्छरीरं दुःखजोवितम् ।

यथा भूयो न वक्ष्यामि नास्तीत्यर्थिसमागमे ॥ १७० ॥

स निनिन्द किलात्मानं न तु तं लुब्धकं पुनः ।

उवाच तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्त्तं प्रतिपालय ॥ १७१ ॥

एव मुक्त्वा स धर्मात्मा प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।

तमग्निं सम्परिक्रम्य प्रविवेश स्ववेश्मवत् ॥ १७२ ॥

ततस्तं लुब्धको दृष्ट्वा कृपया पीडितो भृशम् ।

कपोतमग्नौ पतितं वाक्यमेतदभाषत ॥ १७३ ॥

सहसमिति । कश्चित् जनः सहस्रं जनान्, अन्यः शतं जनान्, अपरः दशजनान् भरते प्रतिपालयति, अक्तपुण्यस्य क्षुद्रस्य मम तु आत्मापि दुर्भरः भरितुमशक्यः अन्नम् आत्मानमपि प्रतिपालयितुं न शक्नोमि का कथा अन्येषामिति भावः ॥ १६८ ॥

एकस्येति । यः एकस्यापि अतिथेः गृहागतस्य अन्नं प्रदातुं न शक्तिमान् न समर्थः, तस्य अनेकपरिक्षेशे बहुक्तं शसङ्गुले गृहे वसतः फलं किम् ? न किमपि इत्यर्थः ॥ १६९ ॥

तदिति । तत् तस्मात् एतत् दुःखजोवितं क्षीणबलजोवनं शरीरं तथा साधयामि करोमि, यथा अर्थिसमागमे याचकसमीपे नास्तीति भूयः पुनः न वक्ष्यामि । देहपातयामीति भावः ॥ १७० ॥

स इति । स कपोतः आत्मानं किल केवलं निनिन्द, न तु तं लुब्धकं व्याधं पुनः निनिन्द इत्यनुषङ्गः जायाया बन्धनादिति भावः । ततः सः कपोतः उवाच, हे लुब्धक ! त्वां तर्पयिष्ये भोजयिष्ये, मुहूर्त्तं अणं प्रतिपालय अपेक्षस्व ॥ १७१ ॥

एवमिति । स धर्मात्मा कपोतः एवमुक्त्वा प्रहृष्टेन प्रीतेन अन्तरात्मना मनसा अग्निं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य स्ववेश्मवत् स्वं गृहमिव प्रविवेश ॥ १७२ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं लुब्धकः तम् अग्नौ पतितं कपोतं दृष्ट्वा कृपया भृशमिति भावं पीडितः आक्रान्तः सन् एतत् वाक्यम् अभाषत उक्तवान् ॥ १७३ ॥

यः करोति नरः पापं न तस्यात्मा ध्रुवं प्रियः ।
 आत्मना हि कृतं पापमात्मनैव हि भुज्यते ॥ १७४ ॥
 सोऽहं पापमतिश्चैव पापकर्मरतः सदा ।
 पतिष्यामि महाघोरे नरके नात्र संशयः ॥ १७५ ॥
 नूनं मम नृशंसस्य प्रत्यादर्शः सुदर्शितः ।
 प्रयच्छता स्वमांसानि कपोतेन महात्मना ॥ १७६ ॥
 अथ प्रभृति देहं स्वं सर्वभोगविवर्जितम् ।
 तोयं स्वल्पं यथा ग्रीष्मे शोषयिष्याम्यहं पुनः ॥ १७७ ॥
 शीतवातातपसहः कशाङ्गो मलिनस्तथा ।
 उपवासैर्वहुविधैश्चरिष्ये धर्ममुत्तमम् ॥ १७८ ॥
 ततो यष्टिं शलाकाञ्च जालकं पञ्जरं तथा ।
 बभञ्ज लुब्धको दीनां कपोतीञ्च मुमोच ताम् ॥ १७९ ॥

य इति । यः नरः पापं करोति, ध्रुवसुत्ये च तस्य आत्मा प्रियः न, स आत्मानं
 नाद्रियते इत्यर्थः आत्मना कृतमेव पापम् आत्मना एव स्वयमेव भुज्यते ॥ १७४ ॥

स इति । पापमतिः सदा पापकर्मरतः सोऽहं महाघोरे नरके पतिष्यामि अत्र
 संशयो नास्ति ॥ १७५ ॥

नूनमिति । नूनं निश्चितम् अनेन महात्मना कपोतेन स्वमांसानि प्रयच्छता
 प्रददता सता नृशंसस्य निर्दयस्य मम प्रत्यादर्शः शिष्याविशेष इति यावत् सुदर्शितः
 ॥ १७६ ॥

अथेति । अहं पुनः अथ प्रभृति अस्मात् दिनादारभ्य सर्वेभ्यः भोगेभ्यः विवर्जितं
 विहीनं स्वं देहं ग्रीष्मे स्वल्पं तोयं अल्पं यथा शोषयिष्यामि ॥ १७७ ॥

शीतेति । शीतवातातपसहः शीतं वातम् आतपं सूर्यातपञ्च सहते इति तथोक्तः
 कशाङ्गः शीर्षदेहः तथा मलिनः संस्कारराहित्यात् मलव्याप्तशरीरः सन् बहुविधैः
 उपवासैः उत्तमं धर्मं चरिष्ये तपश्चरिष्यामि इत्यर्थः ॥ १७८ ॥

ततो इति । ततः अनन्तरं लुब्धकः यष्टिं लघुङ् शलाकां जालकं पाशं तथा
 पञ्जरं बभञ्ज तां दीनां कातरां भर्तृशोकेनेति भावः कपोतीं मुमोच तस्याञ्च च
 ॥ १७९ ॥

लुब्धकेन ततो मुक्ता दृष्ट्वाग्नी पतितं पतिम् ।
 कपोती विललापार्त्ता शोकमन्तप्तमानसा १८०
 न कार्यमय मे नाथ ! जीवितेन त्वया विना ।
 दीनायाः पतिह्वीनायाः किं नार्थ्यं जीविते फलम् ॥ १८१ ॥
 मनोदर्पस्त्वहङ्कारः कुलपूजा च बन्धुषु ।
 दासभृत्यजनेष्वाद्या वैधव्येन प्रणश्यति ॥ १८२ ॥
 एवं विलप्य बहुशः कृपणं भृशदुःखिता ।
 पतिव्रता सुसन्दीप्तं तमेवाग्निं विवेश सा ॥ १८३ ॥
 ततो दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ।
 भर्तारं सा विमानस्थं ददर्श स्वं कपोतिका ॥ १८४ ॥
 सोऽपि दिव्यतनुर्भूत्वा यथार्थमिदमब्रवीत् ।

लुब्धकेनेति । ततः अनन्तरं लुब्धकेन मुक्ता परित्यक्ता कपोती अप्रौ पतितं
 पतिं कपोतं दृष्ट्वा भार्ता कातरा तथा शोकेन सन्तप्तं मानसं यस्याः तथाभूता सती
 विललाप ॥ १८० ॥

नेति । हे नाथ ! अयं त्वया विना मे मन जीवितेन न कार्यं न प्रयोजनं,
 पतिह्वीनायाः अतएव दीनायाः दुःखिन्वाः नार्थ्यः जीविते किं फलम् ? न किमपि
 इत्यर्थः ॥ १८१ ॥

मन इति । वैधव्येन पतिवियोगेन मनोदर्पः मनस उक्ता बन्धुषु ज्ञातिषु अह-
 ङ्कारः गौरवमित्यर्थः कुलपूजा कुली पूजा पितृमातृसम्बन्धिनीति भावः पूजा समादरः
 तथा दासिषु किङ्करेषु तथा भृत्यजनेषु पोष्यवर्गेषु आद्या कार्ये निधीनः प्रणश्यति
 नारीभामिति शेषः पतिगौरवेणैव नारीणां गौरवं तदभावे किमपि नास्तीति
 भावः ॥ १८२ ॥

एवमिति । भृशदुःखिता अतिमात्रभार्या सा पतिव्रता कपोती एवं बहुशः पुनः
 पुनः कृपणं दीप्तं यथा तथा विलप्य तमेव सुसन्दीप्तं प्रज्वलितम् अग्निं विवेश ॥ १८३ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं सा कपोतिका दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता च
 सती विमानस्थं दिव्यामस्थं स्वं भर्तारं ददर्श ॥ १८४ ॥

अहो ! मामनुगच्छन्त्या कृतं साधु शुभे ! त्वया ॥ १८५ ॥
 तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ।
 तावत् कालं वसेत् स्वर्गे भर्तारं याऽनुगच्छति ॥ १८६ ॥
 कपोतदेवः सूर्यास्ते प्रत्यहं सुखमन्वभूत् ।
 कपोतदेहवत् सासीत् प्राक्पुण्यप्रभवं हि तत् ॥ १८७ ॥
 हर्षाविष्टस्ततो व्याधो विवेश च वनं घनम् ।
 प्राणिहिंसां परित्यज्य बहुनिर्वेदवान् भृशम् ॥ १८८ ॥
 तत्र दावानलं दृष्ट्वा विवेश विरताश्रयः ।
 निर्दग्धकल्मषो भूत्वा स्वर्गसौख्यमवाप्तवान् ॥ १८९ ॥
 अतोऽहं ब्रवीमि, श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ।
 पूजितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमग्नितः ॥ १९० ॥
 तत् श्रुत्वा अरिमर्दनो दीप्ताक्षं पृष्टवान् । एवमवस्थिते
 किं भवान् मन्यते ? सोऽब्रवीत्, देव ! न हन्तव्य एवायम् ।
 यतः, या ममोद्दिजते नित्यं सा मामद्यावगूहते ।

स इति । सोऽपि कपोतः दिव्यतनुर्भूत्वा इदं यथार्थमब्रवीत् अहो शुभे ! त्वया
 मामनुगच्छन्त्या साधु कृतम् ॥ १८५ ॥

तिस्र इति । या भर्तारम् अनुगच्छति अनुमियते, सा मानुषे मानवशरीरे यानि
 तिस्रः कोट्यः अर्द्धकोटी च सार्द्धत्रिकोटीनीत्यर्थः रोमाणि सन्तीति शेषः तावत्कालं
 वस्तुमित्यर्थः स्वर्गे वसेत् ॥ १८६ ॥

कपोतदेव इति । स कपोतदेवः सूर्यास्ते साद्यं प्रत्यहं सुखमन्वभूत् सुखं बुभुजे ।
 सा कपोतो कपोतस्य देहवत् शरीरभूता आसीत् । तत् तथोरीदृशैश्चर्यमिति भावः
 प्राक्पुण्यप्रभवं हि प्राप्तानपुण्यफलमेव ॥ १८७ ॥

हर्षाविष्ट इति । ततः अनन्तरं व्याधः हर्षाविष्टः तयोस्तादृशविभूतिदर्शनात् इति
 भावः भृशम् अत्यन्तं बहुनिर्वेदवान् अतिमाचवैराग्ययुक्तः सन् प्राणिहिंसां परित्यज्य घनं
 निविडं वनं विवेश च ॥ १८८ ॥

तत्रेति । तत्र वने दावानलं दृष्ट्वा विरताश्रयः जीवितनिःस्पृह इत्यर्थः विवेश, तथा
 निःशेषेण दग्धं कृत्वा पापं येन तथाभूतः भूत्वा स्वर्गसौख्यम् अवाप्तवान् प्राप ॥ १८९ ॥

प्रियकारक ! भद्रं ते यन्ममास्ति हरस्व तत् ॥ १८१ ॥

चौरिण च अपि उक्तम् ।

हर्त्तव्यं ते न पश्यामि हर्त्तव्यं चेद्भविष्यति ।

पुनरप्यागमिष्यामि यदीयं नावगूहते ॥ १८२ ॥

अरिमर्दनः पृष्टवान्, का च नावगूहते । कस्य अयं चौर इति विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि । दीप्ताक्षः कथयति ।

कथा ८ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने कामातुरो नाम वृद्धवणिक्, तेन च कामोपहतचेतसा मृतभार्य्येण काचिन्निर्द्धनवणिक्सुता प्रभूतं धनं दत्त्वा उद्वाहिता । अथ सा दुःखाभिभूता तं वृद्धवणिजं द्रष्टुमपि न शशाक । युक्तञ्चेतत् ।

श्वेतं पदं शिरसि यत्तु शिरोरुद्धाणाम्

स्थानं परं परिभवस्य तदेव पुंसाम् ।

आरोपितास्थिशकलं परिहृत्य यान्ति

चाण्डालकूपमिव दूरतरं तरुण्यः ॥ १८३ ॥

येति । या मम नित्यं सततम् उद्विजते मां क्लिञ्चति इत्यर्थः अद्य सा माम् अवगूहते आलिङ्गति, हे प्रियकारक ! ते तव भद्रं कुशलमस्तु इति शेषः मम यत् अस्ति तत् हरस्व । चौरं प्रति गृह्णिष्य उक्तिरियम् ॥ १८१ ॥

हर्त्तव्यमिति । ते तव हर्त्तव्यं न पश्यामि, चेत् यदि हर्त्तव्यं भविष्यति, तदा पुनरपि आगमिष्यामि, यदि इयं मारी न अवगूहते नालिङ्गति ॥ १८२ ॥

श्वेतमिति । शिरसि मस्तके शिरोरुद्धाणां केशानां यत्तु श्वेतं पदं धावत्यम् इत्यर्थः तदेव पुंसं परिभवस्य अवमानस्य परं स्थानम् । तरुण्यः युवत्यः चाण्डालकूपमिव चाण्डालत्वात् जलाशयविशेषमिव तस्य अपेयजलत्वादिति भावः आरोपितामि बहिष्कृतानि अस्यां कङ्कालानां शकलानि खण्डाः यस्य तादृशं शीर्षदेहमिति भृशः पुमांसमिति शेषः परिहृत्य परित्यज्य दूरतरम् अतिदूरं यान्ति गच्छन्ति वृद्धं पतिं परित्यजन्तीति भावः ॥ १८३ ॥

तथाच, गात्रं सङ्कुचितं गतिर्विगलिता दन्ताश्च नाशं गताः

दृष्टिर्भ्राम्यति रूपमप्युपहतं वक्त्रं लालायते ।

वाक्यं नैव करोति बान्धवजनः पत्नी न शुश्रूषते

धिकं कष्टं जरयाभिभूतपुरुषं पुत्रोऽप्यवज्ञायते ॥ १८४ ॥

अथ कदाचित् सा तेन सह एकशयने पराङ्मुखी यावत् तिष्ठति, तावद्गृहे चौरः प्रविष्टः । सा अपि तं चौरं दृष्ट्वा भयव्याकुलिता वृद्धमपि तं पतिं गाढं समालिलिङ्ग । सोऽपि विस्मयात् पुलकाङ्कितसर्वगात्रः चिन्तयामास । अहो ! किम् एषा माम् अद्य अवगूहते । यावत् निपुणतया पश्यति, तावत् गृहकोणैकदेशे चौरं दृष्ट्वा व्यचिन्तयत् । नूनम् एषा अस्य भयात् माम् आलिङ्गतीति ज्ञात्वा तं चौरम् आह,

या ममोद्दिजते नित्यं सा मामद्यावगूहते ।

प्रियकारक ! भद्रं ते यन्ममास्ति हरस्व तत् ॥ १८५ ॥

तत् श्रुत्वा चौरोऽपि आह,

हर्त्तव्यं ते न पश्यामि हर्त्तव्यं चेद्भविष्यति ।

पुनरप्यागमिष्यामि यदीयं नावगूहते ॥ १८६ ॥

तस्मात् चौरस्यापि उपकारिणः श्रेयः (व) चिन्त्यते, किं पुनर्न शरणागतस्य । अपि च अयं तैः विप्रकृतोऽस्माकमेव

गात्रमिति । गात्रं शरीरं वृद्धस्येति शेषः सङ्कुचितं सङ्कोचमाप्तं गतिः विगलिता, ममनशक्तिर्नास्तीति भावः दन्ताः नाशं गताः पतिता इत्यर्थः । दृष्टिः भ्राम्यति, भ्रान्तवत् पश्यतीत्यर्थः रूपं सौन्दर्यमपि उपहतं विनष्टं, वक्त्रं मुखं लालायते लालमुदमति । बान्धवजनः वाक्यं न करोति न शृणोतीत्यर्थः पत्नी न शुश्रूषते न सेवते । धिकं कष्टं पुत्रोऽपि जरया अभिभूतम् आक्रान्तं पुरुषम् अवज्ञायते अवमन्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८४ ॥

(व) श्रेयः मङ्गलम् ।

पुष्टये (श) भविष्यति तदीयरन्मृदुर्धनाय चेति । अनेन कार-
णेन अयम् अवध्य इति । एतदाकर्ण्य परिमर्दनोऽन्यं
सचिवं वक्रनासं प्रपच्छ, भद्र ! साम्प्रतमेवं स्थिते किं कर्त्तव्यं,
सोऽब्रवीत्, देव ! अवध्योऽयम् ।

यतः, शश्वोऽपि हितायैव विवदन्तः परस्परम् ।

चौरैश्च जीवितं दत्तं राक्षसेन तु गोयुगम् ॥ १८७ ॥

चा मर्दनः प्राह, कथमेतत् ? वक्रनासः कथयति ।

कथा ६ ।

अस्ति कश्चिन्मृदु अधिष्ठाने दरिद्रो द्रोणनामा ब्राह्मणः
प्रतिग्रहधनः (ष) सततं विशिष्टवस्त्रानुलेपनगन्धमाल्यालङ्कार-
ताम्बूलादिभोगपरिवर्जितः प्ररुढकेशश्मश्रुनखरोमोपचितः
(स) शीतोष्णवातवर्षादिभिः परिशोषितशरीरः । तस्य च
केनापि यजमानेन अनुकम्पया शिशुगोयुगं (ह) दत्तम् ।
ब्राह्मणेन च बालभावात् आरभ्य याचितृष्टतैलयवसा-
दिभिः (ज) संवर्द्ध्य सुपुष्टं कृतम् । तच्च दृष्ट्वा सहसा एव
कश्चित् चौरः चिन्तितवान्, अहमस्य ब्राह्मणस्य गोयुगमिदम्

(श) पुष्टये वृद्धये । विप्रकृतः निपौडितः ।

शवव इति । परस्परं विवदन्तः विवादं कुर्वन्तः शववोऽपि हितायैव भवन्तीति शेषः,
तथाहि चौरैश्च जीवितं दत्तं राक्षसेन तु गोयुगं गोद्वयं दत्तमित्यनुषङ्गः ॥ १८७ ॥

(ष) प्रतिग्रहधनः प्रतिग्रहमात्रजीवी इत्यर्थः ।

(स) प्ररुढेति । प्ररुढैः प्रकर्षेण वृद्धिं गतैरित्यर्थः केशैः श्मश्रुभिः नखैः रोमभिश्च
उपचितः व्याप्तः अर्थविरहेण चौरकर्माभावादिति भावः ।

(ह) शिशुगोयुगं वक्रवयम् इत्यर्थः ।

(ज) बालभावात् तथोः वक्तव्योः शेषवात् । याचितैः भिक्षितैः दृतैः तैलैः यवसा-
दिभिः आसादिभिश्च ।

अपहरिष्यामि । इति निश्चित्य निशायां बन्धनपाशं (क)
 गृहीत्वा यावत् प्रस्थितः, तावत् अर्द्धमार्गे प्रविरलतीक्ष्ण-
 दन्तपङ्क्तिः उन्नतनासावंशो प्रकटरक्तान्तनयनोपचितस्त्रायु-
 सन्ततिर्नतगात्रः शुष्ककपोलः सुहुतहुतवहपिङ्गलश्मश्रुकेश-
 शरीरः (ख) कश्चिद् दृष्टः । दृष्ट्वा च तं तीव्रभयत्रस्तोऽपि
 चैरोऽब्रवीत्, को भवानिति ? स आह सत्यवचनोऽहं, ब्रह्म-
 राक्षसः । भवान् अपि आत्मानं निवेदयत् । सोऽब्रवीत्,
 अहं क्रूरकर्मा चौरः । दरिद्रब्राह्मणस्य गोयुगं हर्त्तुं प्रस्थितो-
 ऽस्मि । अथ जातप्रत्ययो राक्षसोऽब्रवीत्, भद्र ! षष्ठाङ्ग-
 कालिकोऽहं, (ग) अतः तमेव ब्राह्मणम् अद्य भक्षयिष्यामि ।
 तत् सुन्दरमिदम् एककार्यौ (घ) एव आवाम् । अथ तौ
 तत्र गत्वा एकान्ते कालमन्वेषयन्तौ (ङ) स्थितौ । प्रसुप्ते
 च ब्राह्मणे तद्गच्छणार्थं प्रस्थितं राक्षसं दृष्ट्वा चैरोऽब्रवीत्,
 भद्र ! नैष न्यायः, (च) यतो गोयुगे मया अपहृते पश्चात्

(क) बन्धनपाशं बन्धनरज्जुम् ।

(ख) प्रविरलति प्रविरला अस्यास्या तीक्ष्णा दन्तपङ्क्तिर्यस्य तथोक्तः । उन्नत-
 नासावंशः उत्तुङ्गनासिकः । प्रकटेति । प्रकटे उज्ज्वले रक्तान्ते ये नयने ताभ्याम्
 उपचिता पुष्टौ नानुमिता स्त्रायुसन्ततिः धमनीसमूहो यस्य तथाभूतः सुहुतेति । सुहु-
 हुतः हुतवहोऽग्रियेन तथाभूतः यथाविधि कृताग्रिहोत्र इत्यर्थः अतएव पिङ्गलानि कपि-
 शानि श्मश्रुकेशशरीराणि यस्य तथाविधः ।

(ग) षष्ठाङ्गकालिकः अङ्गः षष्ठो भागः षष्ठाङ्गः स एव कालः षष्ठाङ्गकालः तत्र
 भुङ्क्ते इति षष्ठाङ्गकालिकः भुङ्क्ते चिकप्रत्ययः । अष्टप्रहरपरिमाणमहः तत्र पञ्चमे
 प्रहरे गते नियतभोजन इत्यर्थः रात्रेः प्रहरे गते द्विप्रहरसमये भोजननिरत इति
 यावत् ।

∴ (घ) एककार्यौ एकं गोब्राह्मणहरणरूपं कार्यं यथोक्ती ।

(ङ) अन्वेषयन्तौ अपेक्षमाणी ।

(च) अभयः विचारः भीक्षित्वमिति यावत् ।

त्वम् एनं ब्राह्मणं भक्षय । सोऽब्रवीत्, कदाचित् अयं ब्राह्मणो
 गोशब्देन बुध्येत, तदा अनर्थकोऽयं मम आरम्भः स्यात् ।
 चैरोऽपि अब्रवीत्, तव अपि यदि भक्षणाय उपस्थितस्यान्तर
 एकोऽपि अन्तरायः (छ) स्यात् तदाहमपि न शक्नोमि
 गोयुगम् अपहर्तुम् । अतः प्रथमं मया अपहृते गोयुगे
 पश्चात् त्वया ब्राह्मणो भक्षयितव्यः । इत्थं च अहमहमिकया
 तयोर्विवदतोः समुत्पन्ने द्वैधे (ज) प्रतिरववशाद् ब्राह्मणो जजा-
 गार । अथ तं चैरोऽब्रवीत् ब्राह्मण ! त्वामेव अयं राक्षसो
 भक्षयितुमिच्छति । राक्षसोऽपि आह, ब्राह्मण ! चैरोऽयं,
 गोयुगं ते अपहर्तुमिच्छति । एवं श्रुत्वा उत्थाय ब्राह्मणः
 सावधानो भूत्वा इष्टदेवतामन्त्राध्यायेन (भ) आत्मानं
 राक्षसादुदगूर्णलगुडेन (ङ) चौरात् गोयुगं ररक्ष । अतो-
 ऽहं ब्रवीमि,

शत्रवोऽपि हितायैव विवदन्तः परस्परम्

चैरेण जीवितं दत्तं राक्षसेन तु गोयुगम् ॥ १८८ ॥

अथ तस्य वचनम् अवधार्य अरिमर्दनः पुनरपि प्राकार-
 कर्णम् अपृच्छत्, कथय किमत्र मन्यते भवान् ? सोऽब्रवीत्,
 देव ! अबध्य एवायं यतो रक्षितेन अनेन कदाचित् परस्पर-
 प्रीत्या कालः सुखेन गच्छति । उक्तञ्च,

परस्परस्य मर्माणि ये न रक्षन्ति जन्तवः ।

त एव निधनं यान्ति वस्त्रीकोदरसर्पवत् ॥ १८९ ॥

(छ) अन्तरायः विप्रः ।

(ज) द्वैधे कलहे । प्रतिरववशात् कलहस्य प्रतिध्वनिकारभात् ।

(भ) इष्टेति । इष्टाया देवतायाः मन्त्राध्यायेन मन्त्रोच्चारणेन ।

(ङ) उदगूर्णलगुडेन उत्क्षिप्तेन दण्डेन ।

परस्परस्तेति । ये जन्तवः प्राणिनः परस्परस्य अन्योन्यस्य मर्माणि जीवना-

अरिमर्दनोऽब्रवीत् कथमेतत् ? प्राकारकर्णः कथयति ।

कथा ६ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् नगरे देवशक्तिर्नाम राजा, तस्य च पुत्रो जठरवल्लीकाश्रयेण (ट) उरगेण प्रतिदिनं प्रत्यङ्गं चीयते । अनेकोपचारैः सदैवैः सच्छास्त्रोपदिष्टौषधमुक्त्यापि चिकित्स्यमानो न स्वास्थ्यमाप्नोति । अथ असौ राजपुत्रो निर्वेदात् देशान्तरं गतः । कस्मिंश्चित् नगरे भिच्छाटनं (ड) कृत्वा महति देवालये कालं यापयति । अथ तत्र नगरे बलिर्नाम राजा आस्ते, तस्य च द्वे दुहितरौ यौवनस्थे तिष्ठतः । ते च प्रतिदिवसमादित्योदये पितुः पादान्तिकमागत्य नमस्कारं चक्रतुः । तत्र च एका अब्रवीत् विजयस्व महाराज ! यस्य प्रसादात् सर्वं सुखं लभ्यते । द्वितीया तु विहितं (ठ) भुङ्क्ष्व, महाराज ! इति ब्रवीति । तत् श्रुत्वा प्रकुपितो राजा अब्रवीत्, भो मन्त्रिन् ! एनां दुष्टभाषिणीं कुमारिकां कस्यचिद् वैदेशिकस्य (ण) प्रयच्छत (त) । येन निजविहितम् इयमेव भुङ्क्ते । अथ तथेति (थ) प्रतिपद्य अल्पपरिवारा मा कुमारिका मन्त्रिभिः तस्य देवकुलाश्रितराजपुत्रस्य प्रतिपादिता ।

नैति भावः न रक्षन्ति त एव वल्लीकोदरसर्पवन्निधनं यान्ति म्रियन्ते इत्यर्थः ॥ ३२८ ॥

(ट) जठरेति । जठरमुदरमेव वल्लीकं जठरवल्लीकं तत् आश्रयो यस्य तेन उदरस्थेन इत्यर्थः । उरगेण सर्पेण । चीयते दृश्यते ।

(ड) अनेकोपचारैः नानाविधाभिः प्रक्रियाभिः ।

(ड) भिच्छाटनं भिक्षार्थं पर्यटनम् ।

(ठ) विहितं स्वकर्म्मोपार्जितम् ।

(ण) वैदेशिकस्य विदेशीयस्य जनस्य ।

(त) प्रयच्छत प्रदत्त, निजविहितं स्वकृतं कर्म्मफलमिति भावः ।

(थ) प्रतिपद्य स्वीकृत्य ।

सा अपि प्रष्टमानसा तं पतिं देववत् प्रतिपद्य आदाय च
 अन्यविषयं गता । ततः कस्मिंश्चिद् दूरतरनगरप्रदेशे तडाग-
 तटे राजपुत्रम् आवासरक्षायै निरूप्य, (द) स्वयं च घृततैल-
 लवणतण्डुलादिक्रयनिमित्तं सपरिवारा गता । कृत्वा च
 क्रयविक्रयं यावत् आगच्छति, तावत् स राजपुत्रो वल्मीको-
 परिकृतमूर्द्धा प्रसुप्तः । तस्य च मुखात् भुजगः फणां
 निष्क्रम्य वायुमग्राति । तत्र एव चं वल्मीकोऽपरः सर्पे
 निष्क्रम्य तथा एव आसीत् । अथ तयोः परस्परदर्शनेन क्रोध-
 संरक्तलोचनयोः मध्यात् वल्मीकस्थेन सर्पेण उक्तं, भो भो
 दुरात्मन् ! कथं सुन्दरसर्वाङ्गं राजपुत्रमित्यं कदर्थयसि (ध) ।
 मुखस्थोऽहिरब्रवीत् भो भोः ! त्वया अपि दुरात्मना अस्य
 वल्मीकस्य मध्ये कथमिदं दूषितं हाटकपूर्णं (न) कलश-
 युगलमिति एवं परस्परस्य मर्माणि उद्धाटितवन्तौ पुनः
 वल्मीकस्थोऽहिरब्रवीत् भो दुरात्मन् ! भेषजमिदं ते किं
 कोऽपि न जानाति ? यत् जीर्णोत्कालितकञ्जिकाराजिका-
 पानेन (प) भवान् विनाशम् उपयाति अथ उदरस्थोऽहिर-
 ब्रवीत् । तवापि एतत् भेषजं किं कश्चिदपि न वेत्ति ? यत्
 उष्णतैलेन वा महोष्णोदकेन तव विनाशः स्यादिति । एवञ्च
 सा राजकन्या विटपान्तरिता (फ) तयोः परस्परालापान् मर्म-
 मयान् आकर्ण्य तथा एव अनुष्ठितवती । विधाय (ब) अव्यङ्गं

(द) निरूप्य रचिला ।

(ध) कदर्थयसि क्लेशयसि ।

(न) हाटकपूर्णं सुवर्णपूर्णम् । कलसयुगलं कुम्भद्वयम् ।

(प) जीर्णेति । जीर्णायाः पुरातन्या उत्कालितायाः आलोडितायाः कञ्जिका-
 राजिकायाः काञ्चीति प्रसिद्धायाः पानेन ।

(फ) विटपान्तरिता शाखान्तरालस्थिता ।

(ब) विधाय कृत्वा । निधिं वल्मीकाभ्यन्तरस्थितं महामूर्खं धनम् इत्यर्थः ।

नीरोगं भर्त्तारं निधिञ्च परमम् आसाद्य स्वदेशाभिमुखं प्रायात् ।
पितृमातृस्वजनैः प्रतिपूजिता विहितोपभोगं प्राप्य सुखेन
अवस्थिता । अतोऽहं ब्रवीमि ।

परस्परस्व मर्माणि ये न रक्षन्ति जन्तवः ।

त एव निधनं यान्ति वल्मीकोदरसर्पवत् ॥ २०० ॥

तच्च श्रुत्वा स्वयम् अरिमर्दनोऽपि एवं समर्थितवान् (भ) ।
तथाच अनुष्ठितं दृष्ट्वान्तर्लीनं (म) विहस्य रक्षाक्तः पुनरब्रवीत्,
कष्टम् ! विनाशितोऽयं भवद्भिः अन्यायेन स्वामी । उक्तञ्च,

अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानान्तु विमानना ।

त्रीणि तत्र प्रवर्त्तन्ते दुर्भिक्षं मरणं भयम् ॥ २०१ ॥

तथाच, प्रत्यक्षेऽपि कृते पापे मूर्खः साम्ना प्रशाम्यति ।

रथकारः स्वकां भार्यां सजारां शिरसावहत् ॥ २०२ ॥

मन्त्रिणः प्राहुः । कथमेतत् ? रक्षाक्षः कथयति,

कथा ११ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने वीरधरो नाम रथकारः, तस्य
भार्या कामटमनी । सा च पुंश्चली जनापवादसंयुक्ता ।

(भ) समर्थितवान् शरणागतस्य श्वोः रक्षणं कर्त्तव्यमिति स्थिरीचकार इत्यर्थः ।

(म) अनुष्ठितं कृतं शरणागतं काकं रक्षितमित्यर्थः । अन्तर्लीनम् अप्यष्टम्
इत्यर्थः ।

अपूज्या इति । यत्र देशे अपूज्या अपूजनीया जनाः पूज्यन्ते, पूज्यानाञ्च पूजार्हाणाञ्च
विमानना अवमानना, तत्र दुर्भिक्षं मरणं भयम् एतानि त्रीणि प्रवर्त्तन्ते सम्भवन्ति
॥ २०१ ॥

प्रत्यक्षे इति । मूर्खो जनः प्रत्यक्षे पापे कृतेऽपि साक्षा विनयेन पापकारिण इति
शेषः प्रशाम्यति अक्रोधी भवति, तथाहि रथकारः स्वधरः सजारां सोपपत्तिकां स्वकां
निकां भार्यां शिरसा अवहत् ॥ २०२ ॥

सोऽपि तस्याः परीक्षणार्थं व्यचिन्तयत्, अथ मया अस्याः
परीक्षणं कर्त्तव्यम् । उक्तञ्च यतः ।

यदि स्यात् पावकः शीतः प्रोष्णो वा शशलाञ्छनः ।

स्त्रीणां तदा सतीत्वं स्याद् यदि स्याद् दुर्जनो हितः ॥२०३॥

जानामि च एनां लोकवचनात् असतीम् । उक्तञ्च,

यच्च वेदेषु शास्त्रेषु न दृष्टं न च संश्रुतम् ।

तत् सर्वं वेत्ति लोकोऽयं यत् स्याद् ब्रह्माण्डमध्यगम् ॥२०४॥

एवं सम्प्र धार्य भाय्याम् अववोचत्, प्रिये ! प्रभातेऽहं ग्रामा-
न्तरं यास्यामि । तत्र कतिचिद्दिनानि लगिष्यन्ति । तत्
त्वया किमपि पाथेयं मम योग्यं विधेयम् । सापि तद्वचनं
श्रुत्वा हर्षितचित्ता औत्सुक्यात् सर्वकार्याणि सन्त्यज्य सिद्ध-
मन्नं घृतशर्कराप्रायमकरोत् । अथवा साधु इदमुच्यते,

दुर्दिवसे घनतिमिरे वर्षति जलदे महाटवीप्रभृतौ ।

पल्युर्विदेशगमने परमसुखं जघनचपलायाः ॥ १०५ ॥

अथ असौ प्रलूषे उत्थाय खगट्हात् निर्गतः । सापि तं
प्रस्थितं विज्ञाय प्रहसितवदना अङ्गसंस्कारं (य) कुर्वाणा

यदीति । यदि पावकः अग्निः शीतः शीतलः शशलाञ्छनश्चन्द्रः प्रोष्णः प्रकर्षेण
उष्णो वा स्यात् यदि वा दुर्जनः हितः सुजनः स्यात् तदा स्त्रीणां सतीत्वं स्यात् स्त्रियः
प्रायेणासत्य इति भावः ॥ २०३ ॥

यदिति । वेदेषु शास्त्रेषु पुराणादिषु यत् न दृष्टं यच्च न संश्रुतम्, अयं लोकः
सामारिकजनः ब्रह्माण्डमध्यगं जनतीत्यर्थं यत् स्यात् तत् सर्वं वेत्ति जानाति । लोकेषु
किमपि गुप्तं न तिष्ठतीति भावः ॥ २०४ ॥

दुर्दिवसे इति । दुर्दिवसे दुर्दिने घनतिमिरे सान्द्रतमसि, जलदे मेघे वर्षति तथा
महाटवीप्रभृतौ महारण्यप्रभृतिप्रदेशे तथा पल्युर्विदेशगमने जघनचपलायाः कल्लुक्वा
इत्यर्थः परमसुखं महती प्रीतिः भवतीति शेषः ॥ २०५ ॥

(य) अङ्गसंस्कारं शरीरशीघ्रनपूर्वकमङ्गरागादिधारणम् ।

कथञ्चित् तद्विवसमत्यवाहयत् । अथ पूर्वपरिचितविटगृहे (र) गत्वा तं प्रत्युक्तवती । स दुरात्मा मे पतिर्ग्रामान्तरं गतः । तत् त्वया अस्मद्गृहे प्रसुप्ते जने समागन्तव्यम् । तथा अनुष्ठिते (ल) स रथकारोऽरण्ये दिनम् अतिवाह्य प्रदोषे स्वगृहेऽपरहारेण (व) प्रविश्य शय्याधस्तले निभृतो भूत्वा स्थितः । एतस्मिन्नन्तरे स देवदत्तः (श) समागत्य तत्र शरणे उपविष्टः । तं दृष्ट्वा रोषाविष्टचित्तो रथकारो व्यचिन्तयत् किम् एनम् उत्थाय हस्मि, अथवा हेलया एव प्रसुप्तौ (ष) द्वौ अपि एतौ व्यापादयामि । परं पश्यामि तावदस्याः चेष्टितम् । शृणोमि च अनेन सह आलापान् । अत्रान्तरे सा गृहद्वारं निभृतं (स) विधाय शयनतलम् आरूढा । अथ तस्याः, तत्र आरोहन्त्या रथकारशरीरे पादो विलम्बः । ततः सा व्यचिन्तयत् नूनम् एतेन दुरात्मना रथकारेण मत्परीक्षणार्थं भाव्यम् । ततः स्त्रीचरित्रविज्ञानं (ह) किमपि करोमि । एवं तस्याः चिन्तयन्त्याः स देवदत्तः स्पर्शोत्सुको बभूव । अथ तया कृताञ्जलिपुटया अभिहितम् । भो महानुभव ! न मे शरीरं त्वया स्पर्शनीयं, यतोऽहं पतिव्रता महासती च । न चेत् शापं दत्त्वा

(र) अत्यवाहयत् यापयामास । पूर्वति । पूर्वपरिचितस्य प्राक् संस्तुतस्य विटस्य नारस्य गृहे ।-

(ल) तथानुष्ठिते तथाविधे व्यापारे अनुष्ठिते कृते व्यवस्थापिते इति भावः तथा कुलटयेति शेषः ।

(व) अतिवाह्य गमयित्वा प्रदोषे रजनौमुखे । अपरहारेण पक्षहारेण ।

(श) निभृतः निस्तब्धः । देवदत्तः तदाख्यो नारः ।

(ष) हेलया अनायासेन प्रसुप्तत्वादिति भावः ।

(स) निभृतं बद्धम् ।

(ह) भाव्यं स्थातव्यम् इत्यर्थः । स्त्रीति । स्त्रीणां चरित्रस्य विज्ञानं विशेषेण ज्ञानं वि शिष्टकौशलम् इत्यर्थः ।

त्वां भस्मसात् करिष्यामि । स आह, यदि एवं तर्हि त्वया किमहम् आहूतः ? सा अब्रवीत्, भोः ! शृणुष्व एकाग्रमनाः । अहमद्य प्रत्यूषे देवतादर्शनार्थं चण्डिकायत्नं गता, तत्र अकस्मात् खे वाणो सञ्जाता । पुत्रि ! किं करोमि, भक्तासि मे त्वं परं षष्मसाभ्यन्तरे विधिनियोगाद् (क) विधवा भविष्यसि । ततो मया अभिहितं भगवति ! यथा त्वम् आपदं वेत्सि, तथा तत्प्रतीकारमपि जानासि । तत् अस्ति कश्चित् उपायो येन मे पतिः शतसंवत्सरजीवी भवति । ततः तथा अभिहितम् । वत्से ! सन्नपि नास्ति, यतः तव आयत्तः (क) स प्रतीकारः, तत् श्रुत्वा मया अभिहितम्, देवि ! यदि तत् मम प्राणैर्भवति, तत् आदेशय येन करोमि । अथ देव्या अभिहितम्, यदि अद्यदिने परपुरुषेण सह एकस्मिन् शयने समारुह्य आलिङ्गनं करोषि, तत् तव भर्तृसक्तोऽपमृत्युः तस्य सञ्चरति, (ख) भर्तापि पुनः वर्षशतं जीवति । तेन त्वं मया अभ्यर्थितः । तद्यत् किञ्चित् कर्तुमनाः तत् कुरुष्व । न हि देवतावचनम् अन्यथा भविष्यति इति निश्चयः, ततोऽन्तर्हासविकाशमुखः स तदुचितम् आचचार । सोऽपि रथकारो मूर्खः तस्याः तद्वचनमाकर्ण्य पुलकाङ्किततनुः (ग) शय्याधस्तलात् निष्क्रम्य तामुवाच, साधु पतिव्रते ! साधु कुलनन्दिनि !

(क) विधिनियोगात् दैवनिर्बन्धात् ।

(क) सन् अपि विद्यमानोऽपि प्रतीकार इति शेषः । आयत्तः अधीनः ।

(ख) भर्तृसक्तः पतिलग्नः पत्न्यौ नियत इत्यर्थः । तस्य परपुरुषस्य सञ्चरति भवति इत्यर्थः तव भर्तुरपमृत्युस्तस्मिन् परपुरुषे सञ्चरति इत्यर्थः ।

(ग) पुलकेति । पुलकैः रोमाश्चैरङ्किता व्याप्ता तनुः शरीरं यस्य वषाभूकः रोमाश्चिंत्यशरीर इत्यर्थः ।

(घ) कुलनन्दिनि ! वंशानन्दनयनि ! ।

अहं दुर्जनवचनशङ्कितहृदयः त्वत्परीक्षानिमित्तं ग्रामान्तर-
व्याजं (ङ) कृत्वा अत्र खट्वाधस्तले निभृतं लीनः (च) । तत्
एहि आलिङ्ग्य मां, त्वं स्वभर्तृभक्तानां मुख्या नारीणां यत्
एव ब्रह्मव्रतं परसङ्गेऽपि (छ) पालितवती । मदायुर्वृद्धिकृते-
(ज) ऽपमृत्युविनाशार्थञ्च त्वमेवं कृतवती । तामेवमुक्त्वा सखे हम्
आलिङ्गितवान् । स्वस्कन्धे ताम् आरोप्य तमपि देवदत्तम्
उवाच, भो महानुभाव ! मत्पुण्यैः त्वमिह आगतः, त्वत्-
प्रसादात् मया प्राप्तं वर्षशतप्रमाणमायुः । तत् त्वमपि माम्
आलिङ्ग्य मत्स्कन्धे समारोह । इति जल्पन् अनिच्छन्तमपि
देवदत्तमालिङ्ग्य बलात् स्वकीयस्कन्धे आरोपितवान् । ततश्च
नृत्यं कृत्वा, हे ब्रह्मव्रतधराणां धुरीण ! (झ) त्वयापि मयि
उपकृतम् इत्यादि उक्त्वा स्कन्धात् उच्चार्य, यत्र यत्र स्वजनगृह-
द्वारादिषु बभ्राम, तत्र तत्र तयोः उभयोरपि तद्गुणवर्णनम्
अकरोत् । अतोऽहं ब्रवीमि,

प्रत्यक्षेऽपि कृते पापे मूर्खः सान्ना प्रशाम्यति ।

रथकारः स्वकां भार्यां सजारां शिरसावहत् ॥ २०६ ॥

तत् सर्वथा मूलोत्खाता (ज) वयं विनष्टाः स्मः । सुष्ठु
खलु इदमुच्यते,

(ङ) ग्रामान्तरव्याजं ग्रामान्तरगमनरूपं कलम् ।

(च) लीनः स्थितः ।

(छ) ब्रह्मव्रतं तपोरूपं व्रतं नियमः । परसङ्गे परपुरुषसङ्गवासे । पालितवती
रक्षितवती ।

(ज) सदिति । मम आयुर्वृद्धिकृते परमायुर्वर्धनाय ।

(झ) धुरीणः अग्रणीः ।

(ज) मूलोत्खाताः मूलिन सङ्घ उत्खाता उन्मूलिताः ।

मितरूपा हि रिपवः सन्भाव्यन्ते विचक्षणैः ।

ये हितं वाक्यमुत्सृज्य विपरीतोपसेविनः ॥ २०७ ॥

तथा च, सन्तोऽप्यर्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिनः ।

अप्राज्ञान् मन्त्रिणः प्राप्य तमः सूर्योदये यथा ॥ २०८ ॥

ततः तद्वचोऽनादृत्य सर्वे ते स्थिरजीविनमुत्क्षिप्य (ट)
स्वदुर्गमानेतुमारब्धाः । अथ आनीयमानः, स्थिरजीवी आह
देव ! अद्य अकिञ्चित्कारेण एतदवस्थेन किं मया उपसंगृहीतेन
(ठ) यत्कारणमिच्छामि दीप्तं वङ्गिमनुवेष्टुम् (ड) । तत्
अर्हसि मामग्निप्रदानेन समुद्धर्तुम् (ढ) । अथ रक्ताक्षः तस्य
अन्तर्मतभावं ज्ञात्वा अब्रवीत्, किमर्थम् अग्निपतनमिच्छसि ।
सोऽब्रवीत्, अहं तावद् युष्मदर्थे इमाम् आपदं मेघवर्णेन
प्रापितः । तदिच्छामि तेषां वैरयातनार्थम् उलूकत्वमिति
(ण) । तच्च श्रुत्वा राजनीतिकुशलो रक्ताक्षः प्राह,
भद्र ! कुटिलस्त्व' कृतकवचनचतुरश्च । उलूकयोनित्वाभावेऽपि

मितेति । ये जनाः हितं वाक्यम् उत्सृज्य परित्यज्य विपरीतम् उपसेवन्ते इति
तथोक्ताः विरुद्धमाचरन्ति इत्यर्थः, विचक्षणैः विद्वद्भिः ते मितरूपा बन्धुरूपधारिणः रिपवः
यथार्थाः शत्रवः सन्भाव्यन्ते हि मन्त्र्यन्ते एव ॥ २०७ ॥

सन्त इति । सूर्योदये तमः अन्धकार' यथा देशकालविरोधिनः देशकालविरुद्ध-
बुद्धीनित्यर्थः अप्राज्ञान् अविचक्षणान् मन्त्रिणः प्राप्य सन्तोऽपि अर्था वस्तूनि विनश्यन्ति
विनाश' यान्ति ॥ २०८ ॥

(ट) उत्क्षिप्य उत्तोल्य ।

(ठ) अकिञ्चित्कारे किमपि कर्तुमचमेष इत्यर्थः एतदवस्थेन एतामवस्थां प्राप्तेन ।
उपसंगृहीतेन सयव' गृहीतेन ।

(ड) दीप्तं प्रज्वलितम् । अनुवेष्टुम् प्रवेष्टुम् ।

(ढ) समुद्धर्तुं सयक् परिवातुम् इत्यर्थः ।

(ण) उलूकत्व' पेचकत्वम् इच्छामि मृतः सन् उलूकीभूय स्ववैरिणं निर्यातयितुः
अभिलषामि इत्यर्थः ।

तव स्वकीया एव वायसयोनिः स्नाध्या । श्रूयते च एतदाख्यान-
कम् (त) ।

सूर्यं भर्तारमुत्सृज्य पर्जन्यं मारुतं गिरिम् ।

स्वजातिं मूषिका प्राप्ता स्वजातिर्दुरतिक्रमा ॥ २०८ ॥

मन्त्रिणः प्रोचुः कथमेतत् ? रक्ताक्षः कथयति ।

कथा १२ ।

अस्ति विषमशिलातल-स्खलिताम्बुनिर्घोष-श्रवणसन्धस्त-
मस्यपरिवर्त्तनसञ्जनितश्चेतफेनश्वलतरङ्गाया (थ) गङ्गायाः
तटे जपनियमतपःस्नाध्यायोपवासयोगक्रियानुष्ठानपरायणैः
परिपूतपरिमितजलजिष्टुभिः (द) कन्दमूलफलशैवलाभ्यव-
हारकदर्थितशरीरैः (ध) वल्कलकृतकौपीनमात्रप्रच्छादनैः तप-

(त) आख्यानकम् इतिवृत्तम् ।

सूर्यमिति । मूषिका सूर्यं पर्जन्यं मेघं मारुतं वायुं गिरिं पर्वतं भर्तारम् उत्सृज्य
विहाय स्वजातिं प्राप्ता यतः स्वजातिः दुरतिक्रमा दुस्यजा नैव स्वा जातिस्तु शक्यते
इत्यर्थः ॥ २०८ ॥

(थ) विषमेषु । विषमेषु उन्नतानिषु शिलातली स्खलितानां पतितानाम् अम्बुनां
जलानां निर्घोषस्य कलकलरवस्य श्रवणात् सन्धस्ताः सम्यक् भीता ये मत्स्याः तेषां
परिवर्त्तनं तेन उल्लम्फनप्रोल्लम्फनेन सञ्जनिता ये श्वेताः शुक्लाः फेनाः तैः श्वलाः चित्रिताः
मिश्रा इत्यर्थः तरङ्गा यस्याः तथाभूतायाः ।

(द) जर्पति । जपः मनसा मन्त्रोच्चारणं, नियमः इन्द्रियनियमः तपश्चान्द्रा-
यणादि, स्नाध्यायः वेदाध्ययनम् उपवासः अहोरात्राभोजनरूपः योगः समाधिः
जीवब्रह्मणोरैक्यचिन्तनमित्यर्थः क्रिया होमादिका एतासाम् अनुष्ठानम् आचरणं
परं श्रेष्ठम् अयनम् आश्रयो येषां तैः । परिपूतेति । परिपूतानां विशुद्धानां पवि-
वाणामित्यर्थः परिमितानाम् अल्पानां जलानां जिष्टुभिः यद्हीतुमिच्छुभिः
यत्किञ्चिज्जलपायिभिरिति भावः ।

(ध) कन्देति । कन्दानां मूलविशेषाणां मूलानां फलानां कदल्यादीनां
शैवलानाञ्च अभ्यवहारेण कदर्थितानि क्लेशितानिशरीराणि यैः तथाभूतैः ।

स्त्रिभिः आकौर्णमान्नमपदः । (न) तत्र याज्ञवल्क्यो नाम कुलपतिः (प) आसीत् । तस्य जाङ्गव्यां स्नात्वा उपस्पृष्टुम् आरब्धस्य करतले श्येनमुखात् (फ) परिभ्रष्टा मूषिका पतिता । तां दृष्ट्वा न्यग्रोधपत्रेऽवस्थाप्य, (ब) पुनः स्नात्वा उपस्पृश्य च, प्रायश्चित्तादिक्रियां (भ) कृत्वा च, मूषिकां तां स्वतपोबलेन कन्यकां कृत्वा समादाय स्वाश्रमम् आनिनाय । अनपत्याञ्च जायामाह, (म) भद्रे ! गृह्यतामियं तव दुहितो-
त्पन्ना प्रयत्नेन संवर्द्धनीयेति । ततः तया (य) संवर्द्धिता लालिता पालिता च यावत् द्वादशवर्षा संजज्ञे । अथ विवाहयोग्यां तां दृष्ट्वा भर्तारमेव जाया उवाच, भो भर्तः ! किमिदं न अव-
बुध्यसे यथा अस्याः स्वदुहितुर्विवाहसमयातिक्रमो भवति, असौ आह, साधु उक्तम् । उक्तञ्च,

स्त्रियः पूर्वं सुरैर्भुक्ता सोमगन्धर्ववज्रिभिः ।

भुञ्जते मानुषाः पश्चात् तस्माद्दोषो न विद्यते ॥ २१० ॥

(न) वल्कलेति । वल्कलेन तद्वत्त्वा कृतं यत् कौपीनं तदेव तन्मात्रं प्रकादनम् आच्छादनं वसनमित्यर्थः । येषां तथोक्तैः । आकौर्णं व्याप्तम् । आश्रम-
पदं धर्मक्षेत्रं तपोवनम् इत्यर्थः ।

(प) कुलपतिः बहूनां तापसानामधिपतिः इत्यर्थः ।

(फ) जाङ्गव्यां गङ्गायाम् । उपस्पृष्टुम् आचमितुम् । श्येनमुखात् श्येनस्य पक्षिविशेषस्य मुखात् ।

(ब) न्यग्रोधपत्रे वटपत्रे । अवस्थाप्य संस्थाप्य ।

(भ) पुनः स्नात्वा प्रायश्चित्तादिक्रियां अपवित्रस्पर्शजनितदुरदृष्टशान्वादिव्यापारम् ।

(म) अनपत्या निःसन्तानाम् ।

(य) तया याज्ञवल्क्यपत्न्या ।

स्त्रिय इति । पूर्वं पुरा स्त्रियः सोमगन्धर्ववज्रिभिः सुरैः देवैः भुक्ताः, पश्चात् मानुषाः भुञ्जते, तस्मात् सुरैः पूर्वभोगादित्यर्थः । दोषः तासामिति शेषः न विद्यते ॥ २१० ॥

सोमस्तासां ददौ शीचं गन्धर्वाः शिञ्जितां गिरम् ।

पावकः सर्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कल्मषाः स्त्रियः ॥ २११ ॥

असम्प्राप्तमरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।

अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना च नग्निका ॥ २१२ ॥

व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुङ्क्ते हि कन्यकाम् ।

पयोधराभ्यां गन्धर्वा रजस्यग्निः प्रतिष्ठितः ॥ २१३ ॥

तस्माद्दिवाहयेत् कन्यां यावन्नक्तुमती भवेत् ।

विवाहश्चाष्टवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते ॥ २१४ ॥

व्यञ्जनं हन्ति वै पूर्वं परं चैव पयोधरौ ।

रतिरिष्टांस्तथा लोकान् हन्याच्च पितरं रजः ॥ २१५ ॥

ऋतुमत्यां तु तिष्ठन्त्यां स्वेच्छादानं विधीयते ।

तस्मादुद्वाहयेन्नग्नां मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ २१६ ॥

सोम इति । सोमश्चन्द्रः तासां भुक्तानां स्त्रीणामित्यर्थः शीचं शुद्धिं पवित्रता-
मित्यर्थः ददौ भोगेन प्रीतः सन् यूयं पवित्रा भवत इति वरमदादित्यर्थः अतः स्त्रियः
सर्वाः पवित्रा इति भावः । गन्धर्वाः तासां शिञ्जितां स्वभावतः कृतशिञ्जामित्यर्थः मतिं
बुद्धिं भोगसन्तुष्टतया वरत्वेन ददुरित्यनुषङ्गः । पावकः अग्निः सर्वमेध्यत्वं सर्वाङ्गेषु
पवित्रत्वं भोगप्रीततया वरत्वेन प्रादादित्यनुषज्यते । तस्मात् स्त्रियः निष्कल्मषा निष्पापाः
॥ २११ ॥

असम्प्राप्तेति । असम्प्राप्तम् अनुदितं रजः आर्चवं यस्याः सा गौरी रजसि प्राप्ते
आगते जाते इत्यर्थः रोहिणी आवाद्यमानं व्यञ्जनं चिह्नं यस्याः तादृशी कन्या, कुचहीना
अनुदितकुचेत्यर्थः नग्निका भवेत् ॥ २१२ ॥

व्यञ्जनैरिति । सोमश्चन्द्रः व्यञ्जनैः चिह्नैः समुत्पन्नैः उपलक्षितामिति शेषः कन्यकां
भुङ्क्ते हि साम्प्रतमपि भुङ्क्ते इत्यर्थः । पयोधराभ्यां सनाभ्याम् उपलक्षितां गन्धर्वा
भुञ्जते इति शेषः । रजसि जाते इति शेषः अग्निः प्रतिष्ठितः भोक्तुं प्रवृत्तः भवतीति
शेषः ॥ २१३ ॥

तस्मादिति । तस्मात् यावत् न ऋतुमती भवेत् तावत् कन्यां विवाहयेत् उद्वाहयेत् ।

अष्टवर्षायास्तु कन्यायाः तुशब्दोऽवधारणार्थः विवाहः प्रशस्यते ॥ २१४ ॥

पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

अविवाद्या तु सा कन्या जघन्या वृषली स्मृता ॥ २१७ ॥

श्रेष्ठेभ्यः सदृशेभ्यश्च जघन्येभ्यो रजस्वला ।

पित्रा देया विनिश्चित्य यतो दोषो न विद्यते ॥ २१८ ॥

अतोऽहमेनां सदृशाय प्रयच्छामि न अन्यस्मै । उक्तञ्च,

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।

तयोर्विवाहः सख्यं च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ २१९ ॥

तथाच, कुलञ्च शीलञ्च सनायता च

विद्या च वित्तञ्च वपुर्वयश्च ।

व्यञ्जनमिति । व्यञ्जनं स्त्रीचिह्नविशेषः प्रकटितमिति भावः पूर्वं प्राक्तनं पुण्यमिति शेषः हन्ति नाशयति, पयोधरौ सनौ परं परवलभ्यं पुण्यमिति शेषः हत इति शेषः, रतिः सुरतः इष्टान् लोकान् स्वर्गादीन् तथा रजः पितरं हन्यात् पातयेदित्यर्थः । स्त्री-व्यञ्जनादीनां सम्भवात् प्राक् कन्यादानं कर्त्तव्यमिति भावः ॥ २१५ ॥

ऋतुमत्यामिति । ऋतुमत्यां रजस्वलायां कन्यायामिति शेषः तिष्ठन्त्यां सत्यां स्वेच्छा-दानं कन्याया इच्छानुसारेण दानं विधीयते न तदानीं पित्रादीनां पात्रापात्रपरीक्षणं कर्त्तव्यं कन्या यमभिलषेत् तस्मै एव दातव्यमिति भावः । तस्मात् नग्नम् अरजस्का-मित्यर्थः नग्निका नागतात्तं वेत्यमरः । उद्वाहयेत् । स्वायम्भुवः ब्रह्मसुतः मनुः अब्रवीत् इति शेषः ॥ २१६ ॥

पितृवेश्मनीति । या कन्या पितृवेश्मनि पितुर्गृहे स्थितेति शेषः असंस्कृता अविवा-हिता सती रजः आर्त्तवं पश्यति, सा कन्या अविवाद्या न उवाद्या, जघन्या अधमा तथा वृषली शूद्रा स्मृता ॥ २१७ ॥

श्रेष्ठेभ्य इति । यतो यथा दोषो न विद्यते तथा विनिश्चित्य विचार्य पित्रा सा रज-स्वला जघन्येभ्यः अधमेभ्यः अपि श्रेष्ठेभ्यः सदृशेभ्यः सवर्णेभ्यः जघन्येषु मध्ये ये श्रेष्ठाः सदृशस्य तेभ्य इत्यर्थः देया ॥ २१८ ॥

ययोरिति । ययोर्योनयोः समं तुल्यं वित्तं धनं ययोरेव समं कुलम्, तयोः विवाहः सख्यं मैत्री च शस्तमिति शेषः पुष्टविपुष्टयोः सधननिर्धनयोः न तु नैव शस्तमिति शेषः ॥ २१९ ॥

एतान् गुणान् सप्त विचिन्त्य देवा

कन्याः बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥ २३० ॥

तद् यदि अस्या रोचते तदा भगवन्तम् आदित्यमाह्वय
तस्मै प्रयच्छामि । सा प्राह, इह को दोषः ? क्रियताम्
एतत् । अथ मुनिना रविराहृतः । वेदमन्त्रामन्त्रणप्रभावात् (र)
तत्क्षणादेवाभ्युपगम्यादित्यः प्रोवाच, भगवन् ! किमहम्
आहृतः ? सोऽब्रवीत्, एषा मदीया कन्यका तिष्ठति । यदि
एषा त्वां वृणोति तर्हि उद्वहस्वेति । एवमुक्त्वा स्वदुहितरम्
उवाच, पुत्रि ! किं तव रोचते एष भगवान् त्रैलोक्यदी-
पको (ल) भानुः ? पुत्रिका अब्रवीत्, तात ! अतिदहना-
त्मकोऽयम् । न अहमेनम् अभिलषामि । तदस्मात् अन्यः
प्रकृष्टतरः (व) कश्चित् आह्वयताम् । अथ तस्याः तद्वचनं श्रुत्वा
मुनिः भास्करमुवाच, भगवन् ! त्वत्तोऽधिको (ग) ऽस्ति कश्चित् ?
भास्करः प्राह, अस्ति मत्तोऽपि अधिको मेघो येन आच्छा-
दितोऽहमदृश्यो भवामि । अथ मुनिना मेघमपि आह्वय
कन्या अभिहिता, पुत्रिके ! अस्मै त्वां प्रयच्छामि । सा प्राह,

कुलञ्चेति । बुधैः विद्वद्भिः कुलञ्च, शीलञ्च चरित्रञ्च, सनायता च सहायवत्त्वञ्च
विद्या च वित्तञ्च धनञ्च, वपुः शरीरं सौष्ठवान्वितमिति शेषः वयञ्च यौवनञ्च एतान् सप्त
गुणान् विचिन्त्य विचार्य कन्या देया, पूर्वोक्तगुणसप्तकशालिने वराय दातव्येत्यर्थः
शेषम अतः परं यत् भवितव्यमिति शेषः तत् अचिन्तनीयं न भावनीयं भाग्याय तत्त्वा-
दिति भावः ॥ २२० ॥

(र) वेदमन्त्रेति । वेदमन्त्रेण यत् आमन्त्रणम् आह्वानं तस्य प्रभावात् बलात् ।

(ल) त्रैलोक्यदीपकः त्रिलोकमुकाशक इत्यर्थः । भानुः सूर्यः ।

(व) प्रकृष्टतरः अत्युत्कृष्टः ।

(ग) अधिकः अधिकशक्तिमान् ।

कृष्णवर्णीऽयं जडात्मा (ष) च । तदस्मात् अन्यस्य प्रधानस्य कस्यचित् मां प्रयच्छ । अथ मुनिना मेघोऽपि पृष्ठः । भो भो मेघ ! त्वत्तोऽपि अधिकोऽस्ति कश्चित् ? मेघेनोक्तं, मत्तोऽपि अधिकोऽस्ति वायुः । वायुना हतो (स) ऽहं सहस्रधा यामि तत् श्रुत्वा मुनिना वायुराहृतः । आह च, पुत्रिके ! किम् एष वायुस्ते विवाहाय उत्तमः प्रतिभाति ? सा अब्रवीत् । तात ! अतिचपलयोऽयं तदस्मादपि अधिकः कश्चित् आनीयताम् । मुनिराह, वायो ! त्वत्तोऽपि अधिकोऽस्ति कश्चित् ? पवनेन उक्तं, मत्तोऽपि अधिकोऽस्ति पर्वतो येन संस्तभ्य (ह) बलवानपि अहं ध्रिये । अथ मुनिः पर्वतमाह्वय कन्यामुवाच । पुत्रिके ! त्वाम् अस्मै प्रयच्छामि । सा प्राह, तात ! कठिनात्मकोऽयं स्तब्धश्च (ज) । तत् अन्यस्मै देहि मां, मुनिना पर्वतः पृष्ठः । भो पर्वतराज ! त्वत्तोऽपि अधिकोऽस्ति कश्चित् गिरिणा उक्तम् । मत्तोऽपि अधिकाः सन्ति मूषिका ये मच्छरीरं बलात् विदारयन्ति । ततो मुनिः मूषिकमाह्वय तस्या अदर्शयत् । आह च पुत्रिके ! त्वाम् अस्मै प्रयच्छामि किम् एष प्रतिभाति ते मूषिकराजः ? सापि तं दृष्ट्वा स्वजातीय एष इति मन्यमाना (क) पुलकोद्भूषितशरीरोवाच । तात ! मां मूषिकां कृत्वा अस्मै प्रयच्छ । येन स्वजातिविहितं गृह-

(ष) जडात्मा अचेतन इत्यर्थः ।

(स) हतः खण्डितः ।

(ह) येन पर्वतेन । संस्तभ्य निर्जित्य इत्यर्थः ।

(ज) स्तब्धः निश्चलः ।

(क) पुलकेति । पुलकेन आनन्दजनितरोमाञ्चेन उद्भूषितम् अलङ्कृतं शरीरं यस्याः तथाभूता ।

धर्मम् अनुतिष्ठामि । ततः सोऽपि स्वतपोबलेन तां मूषिकां
कृत्वा तस्मै प्रादात् । अतोऽहं ब्रवीमि ।

सूर्यं भर्तारमुत्सृज्य पर्जन्यं मारुतं गिरिम् ।

स्वजातिं मूषिका प्राप्ता स्वजातिर्दुरतिक्रमा ॥ २२१ ॥

अथ रक्ताक्षवचनम् अनादृत्य तैः स्ववंशविनाशाय स खदु-
र्गम् उपनीतः । नीयमानश्च अन्तर्लीनमवहस्य स्थिरजीवी
व्यचिन्तयत् ।

हन्यतामिति येनोक्तं स्वामिनो हितवादिना ।

स एवैकोऽत्र सर्वेषां नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ २२ ॥

तद् यदि तस्य वचनम् अकरिष्यन् एते, ततो न स्वल्पोऽपि
अनर्थोऽभविष्यत् एतेषाम् । अथ दुर्गहारं प्राप्य अरिमर्दनो-
ऽब्रवीत्, भो ! भो ! हितैषिणोऽस्य स्थिरजीविनो यथासमी-
हितं स्थानं प्रयच्छत, तच्च श्रुत्वा स्थिरजीवी व्यचिन्तयत्,
मया तावत् एतेषां बधोपायः चिन्तनीयः, स मया मध्यस्थेन
(ख) न साध्यते । यतो मदीयम् इङ्गितादिकं (ग) विचारयन्तः
तेऽपि सावधाना भविष्यन्ति, तत् दुर्गहारम् अधिश्रितोऽभिप्रेतं
साधयामि । इति निश्चित्य उलूकपतिमाह, देव ! युक्तमिदं
यत् स्वामिना प्रोक्तं परमहमपि नीतिज्ञस्ते अहितश्च । यद्यपि
अनुरक्तः, (घ) शुचिस्तथापि दुर्गमध्ये आवासो (ङ) न अर्हः ।

हन्यतामिति । स्वामिनो हितवादिना येन रक्ताक्षेण हन्यताम् इति उक्तम्
अत्र सर्वेषां मध्ये स एव एकः केवलः नीतिशास्त्रार्थस्य तत्त्वं याप्यार्थं वेत्तीति
तथोक्तः ॥ २२२ ॥

(ख) मध्यस्थेन उदासीनेन अयव्रवता इत्यर्थः ।

(ग) इङ्गितादिकं चैष्टादिकम् ।

(घ) अनुरक्तः भक्तः शुचिः निर्दोषः अहमिति शेषः ।

(ङ) आवासः अवस्थानं ममेति शेषः । अर्हः योग्यः उचित इत्यर्थः ।

तत् अहमत्र एव दुर्गद्वारस्थः प्रत्यहं भवत्पादपद्मरजःपवित्री-
कृततनुः सेवां करिष्यामि । तथेति प्रतिपन्ने (च) प्रतिदिनम्
उलूकपतिसेवकास्ते प्रकाममाहारं कृत्वा उलूकराजादेशात्
प्रकृष्टमांसाहारं स्थिरजीविने प्रयच्छन्ति । अथ कतिपयैः
एव अहोभिः मयूर इव स बलवान् संवृत्तः । अथ रत्नाक्षः
स्थिरजीविनं पोष्यमाणं दृष्ट्वा सविस्मयो मन्त्रिजनं राजानञ्च
प्रत्याह, अहो ! मूर्खोऽयं मन्त्रिजनो भवांश्च इति एवमहम्
अवगच्छामि । उक्तञ्च,

पूर्वं तावदहं मूर्खो द्वितीयः पाशबन्धकः ।

ततो राजा च मन्त्री च सर्वं वै मूर्खमण्डलम् ॥ २२३ ॥

ते प्राहुः, कथमेतत् रत्नाक्षः कथयति,

कथा १३ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् पर्वतैकदेशे महान् वृक्षः । तत्र च
सिन्धुकनामा कोऽपि पक्षी प्रतिवसति स्म । तस्य पुरीषे (क)
सुवर्णमुत्पद्यते अथ कदाचित् तमुद्दिश्य व्याधः कोऽपि समा-
ययौ । स च पक्षी तदग्रत एव पुरीषमुत्सर्ज (ज) । अथ
पातसमकालमेव (भ) तत् सुवर्णीभूतं दृष्ट्वा व्याधो विस्मयम्

(च) प्रतिपन्ने अङ्गीकृतवति इत्यर्थः ।

पूर्वमिति । अहं तावत् पूर्वं प्रथमं मूर्खः आसमिति शेषः पाशेन बध्नातीति पाश-
बन्धकः व्याधः द्वितीयः मूर्ख इति शेषः । ततः अनन्तरं राजा च मन्त्री च मूर्ख इति
शेषः अतः सर्वं वै सर्वमेव मूर्खमण्डलं मूर्खाणां समष्टिः इत्यर्थः ॥ २२३ ॥

(क) पुरीषे विज्ञायाम् ।

(ज) उत्सर्ज तयाज ।

(भ) पातसमकालं पतनमात्रम् । तत् पुरीषमित्यर्थः । सुवर्णीभूतम् असुवर्णं
सुवर्णं भूतमिति तथोक्तम् ।

अगमत् । अहो ! मम शिशुकालात् आरभ्य शकुनिबन्धव्यस-
 निनः (ज) अशीतिवर्षाणि समभूवन् । न च कदाचित् अपि
 पक्षिपुरीषे सुवर्णं दृष्टम् । इति विचिन्त्य तत्र हृत्ते पाशं
 बबन्ध । अथ असौ अपि पक्षी मूर्खस्तत्रैव विश्वस्तचित्तो यथा-
 पूर्वम् (ट) उपविष्टः । तत् कालमेव पाशेन बद्धः । व्याधस्तु
 तं पाशात् उन्मुच्य (ठ) पञ्जरके संस्थाप्य निजावासं नीतवान् ।
 अथ चिन्तयामास, किमनेन सापायेन (ड) पक्षिणा अहं
 करिष्यामि, यदि कदाचित् कोऽपि अमुमीदृशं ज्ञात्वा राज्ञे
 निवेदयिष्यति, तत् नूनं प्राणसंशयो मे भवेत्, अतः स्वयमेवं
 पक्षिणं राज्ञे निवेदयामि । इति विचार्य तथैव अनुष्ठितवान् ।
 अथ राजापि तं पक्षिणं दृष्ट्वा विकसितनयनवदनकमलः परां
 तुष्टिमुपागतः, प्राह च एवं, हंहो ! रक्षापुरुषा ! एनं पक्षिणं
 यत्नेन रक्षत अशनपानादिकं च अस्य यथेच्छं प्रयच्छत । अथ
 मन्त्रिणा अभिहितम्, किमनेन अश्वज्ञेयव्याधवचनप्रत्ययमात्र-
 परिगृहीतेन अण्डजेन ? (ढ) किं कदाचित् पक्षिपुरीषे सुवर्णं
 सम्भवति ? तन्मुच्यतां पञ्जरबन्धनादयं पक्षी । इति मन्त्रि-
 वचनात् राज्ञा मोचितोऽसौ पक्षी उन्नतद्वारतोरणे (ण)
 समुपविश्य सुवर्णमयीं विष्ठां विधाय, पूर्वं तावत् अहं मूर्ख

(ज) शकुनिबन्धव्यसनिनः पक्षिबन्धनासक्तस्य ।

(ट) यथापूर्वं पूर्ववत् ।

(ठ) तत्कालमेव उपवेशनमात्रमेव । उन्मुच्य निःसार्य ।

(ड) सापायेन सविपदा ।

•(ढ) अश्वज्ञेय इति । अश्वज्ञेयम् अविश्वसनीयं तत् व्याधस्य वचनं तस्मिन् प्रत्यय-
 मात्रेण परिगृहीतः तेन । अण्डजेन पक्षिणा ।

(ण) उन्नतेति । उन्नतं द्वारं यच्च तादृशे तोरणे बहिर्द्वारप्रदेशे ।

इति श्लोकं पठित्वा यथासुखम् आकाशमार्गेण प्रायात् ।
अतोऽहं ब्रवीमि ।

पूर्वं तावदहं मूर्खो द्वितीयः पाशबन्धकः ।

ततो राजा च मन्त्री च सर्वे वै मूर्खमण्डलम् ॥ २२४ ॥

अथ ते पुनरपि प्रतिकूलदैवतया हितमपि रक्ताक्षवचनम्
अनादृत्य भूयस्तं प्रभूतमांसादिविविधाहारिण पोषयामासुः ।
अथ रक्ताक्षः स्ववर्गमाह्वय रहः प्रोवाच, अहो ! एतावत् एव
अस्मद् भूपतेः कुशलं दुर्गञ्च । तदुपदिष्टं मया यत् कुलक्रमा-
गतः (त) सचिवोऽभिधत्ते । तद्वयमन्यत् पर्वतदुर्गं सम्प्रति
समाश्रयामः । उक्तञ्च यतः,

अनागतं यः कुरुते स शोभते

स शोच्यते यो न करोत्यनागतम् ।

वनेऽत्र संस्थस्य समागता जरा

विलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता ॥ २२५ ॥

ते प्रोचुः, कथमेतत् ? रक्ताक्षः कथयति,

कथा १४ ।

कस्मिंश्चित् वनोद्देशे खरनखरो (थ) नाम सिंहः प्रतिवसति
स्म । स कदाचित् इतश्चेतश्च परिभ्रमन् क्षुत्क्षामकण्ठो (द)

(त) कुलक्रमागतः वंशक्रमेणागतः सचिवः मन्त्री यत् अभिधत्ते वदति, तन् मया
उपदिष्टं तथा उपदेशो दत्त इत्यर्थः ।

अनागतमिति । यः अनागतम् अनुपस्थितं कुरुते नाविविपदमाशङ्क्य उपायं
करोति इत्यर्थः स शोभते सुखेन वर्तते इत्यर्थः, यः अनागतं न करोति स शोच्यते
विपन्नतया बन्धुभिः तदर्थं शोकः क्रियते इत्यर्थः । अत्र वने संस्थस्य स्थितस्य मम जरा
वार्द्धक्यं समागता उपस्थिता, कदापि विलस्य गङ्गरस्य वाणी वचनं मे मया इत्यर्थः
कर्त्तरि बध्नी न श्रुता नानुस्मिता । वंशस्य विलं वचनं ॥ २२५ ॥

न किञ्चिदपि सत्त्वम् आससाद । ततश्च अस्तमनसमये (ध)
महतीं गिरिगुहाम् आसाद्य प्रविष्टः चिन्तयामास । नूनम्
(न) एतस्यां गुहायां रात्रौ केनापि सत्त्वेन आगन्तव्यम् ।
तत् निभृतो (प) भूत्वा तिष्ठामि । एतस्मिन्नन्तरे तत्स्वामी
दधिपुच्छो (फ) नाम शृगालः समायातः, स च यावत्
पश्यति, तावत् सिंहपदपङ्क्तिर्गुहायां (ब) प्रविष्टा न च
निष्क्रमणं गता । ततश्च अचिन्तयत्, अहो ! विनष्टोऽस्मि ।
नूनमस्यामन्तर्गतेन (भ) सिंहेन भाव्यम् । तत् किं करोमि ?
कथं ज्ञास्यामि ? एवं विचिन्त्य द्वारस्थः फूल्कर्तुम् (म) आरब्धः
अहो विल ! अहो विल ! इत्युक्त्वा तूष्णीम्भूय (य) भूयोऽपि
तथा एव प्रत्यभाषत, भोः ! किं न स्मरसि यत् मया त्वया
सह समयः (र) कृतोऽस्ति । यत् मया वाच्यात् (ल) समागतेन
त्वं वक्तव्यः । त्वया च अहमाकारणीय इति । तद्यदि मां
न आह्वयसि ततोऽहं द्वितीयं विलं यास्यामि । अथ तत् श्रुत्वा
सिंहः चिन्तितवान् नूनम् एषा गुहा अस्य समागतस्य सदा

(ध) खरनखरः खराः तीक्ष्णा नखराः यस्य तथोक्तः ।

(द) क्षुदिति । क्षुधा क्षामः युष्कः कण्ठो यस्य तादृशः ।

(ध) सत्त्वं जीवम् । अस्तमनसमये साधनकालः ।

(न) नूनं निश्चितम् ।

(प) निभृतः निस्तब्धः ।

(फ) दधिपुच्छः दधिवत् श्वेतं पुच्छं लाङ्गूलं यस्य तथाभूतः ।

(ब) सिंहेति । सिंहस्य पदपङ्क्तिः पदप्रचेपचिह्नम् ।

(भ) अन्तर्गतेन अन्तःस्थितेन ।

(म) फूल्कर्तुम् आह्वातुम् ।

(य) तूष्णीम्भूय मौनीभूय ।

(र) समयः नियमः ।

(ल) वाच्यात् बहिर्देशात् । वक्तव्यः आह्वातव्यः । आकारणीयः आह्वानीयः ।

समाधानं करोति । परम् अथ मङ्गयात् न किञ्चिदुद्धृते ।
अथवा साधु इदमुच्यते ।

भयसन्वस्तमनसां हस्तपादादिकाः क्रियाः ।

प्रवर्त्तन्ते न वाणी च वेपथुश्चाधिको भवेत् ॥ २२६ ॥

तत् अहमस्य आधानं करोमि येन तदनुसारेण प्रविष्टोऽयं
मे भोज्यतां यास्यति । एवं सम्प्रधार्य सिंहः तस्याह्वानम् अक-
रोत् । अथ सिंहशब्देन सा गुह्या प्रतिरवसम्पूर्णा (व) अन्यान्
अपि दूरस्थान् अरण्यजीवान् त्रासयामास । शृगालोऽपि पलाय-
मान इमं श्लोकम् अपठत् ।

अनागतं यः कुरुते स शोभते

स शोच्यते यो न करोत्यनागतम् ।

वनेऽत्र संस्थस्य समागता जरा

विलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता ॥ २२७ ॥

तदेवं मत्वा बुधाभिर्मया सह गन्तव्यमिति । एवमभि-
धाय आत्मानुयायिपरिवारानुगतो दूरदेशान्तरं रक्ताक्षो
जगाम ।

अथ रक्ताक्षे गते स्थिरजीवी अतिहृष्टमना व्यचिन्तयत्,
अहो ! कल्याणमस्माकम् उपस्थितं यत् रक्ताक्षो गतः । यतः स
दीर्घदर्शी, एते च मूढमनसः ततो मम सुखवात्याः सञ्जाताः ।
उक्तञ्च यतः,

अथेति । भयेन सन्वस्तम् आक्रान्तं मनो येषां तथोक्तानां जनानां हस्तपादादिकाः
क्रियाः व्यापाराः न प्रवर्त्तन्ते, वाणी च वाक् च न प्रवर्त्तते इति शेषः वेपथुश्च कम्प-
नः अधिकः भवेत् ॥ २२६ ॥

(व) प्रतिरवसम्पूर्णा प्रतिध्वनिपूरिता ।

न दीर्घदर्शिनो यस्य मन्त्रिणः स्युर्महीपतेः ।

क्रमायाता ध्रुवं तस्य न चिरात् स्यात् परिक्षयः ॥ २२८ ॥

अथवा साधु इदमुच्यते,

मन्त्रिरूपा हि रिपवः सम्भाव्यन्ते विचक्षणैः ।

ये सन्तं नयमुत्सृज्य सेवन्ते प्रतिलोमतः ॥ २२९ ॥

एवं विचिन्त्य स्वकुलाये (श) एकैकां वनकाष्ठिकां गुहा-
दीपनार्थं दिने दिने प्रक्षिपति । न च ते मूर्खा उलूका विजा-
नन्ति । यत् एष कुलायम् अस्महाहाय वृद्धिं नयति । अथवा
साधु इदमुच्यते ।

अमितं कुरुते मितं मितं हेष्टि हिनस्ति च ।

शुभं वेत्त्यशुभं पापं भद्रं देवहतो नरः ॥ २३० ॥

अथ कुलायव्याजेन (ष) दुर्गद्वारे कृते काष्ठनिचये सञ्जाते
सूर्योदयेऽन्धतां प्राप्तेषु उलूकेषु सत्सु स्थिरजीवी शीघ्रं गत्वा
मेघवर्णमाह, स्वामिन् ! दाहसाध्या (स) कृता रिपुगुहा ।

नेति । यस्य महीपतेः मन्त्रिणः क्रमायाताः कुलक्रमागताः तथा दीर्घदर्शिनः
बृहदर्शनशीलाः न स्युः, तस्य न चिरात् अविलम्बेनैव ध्रुवं निश्चयेन परिक्षयः विनाशः
स्यात् ॥ २२८ ॥

मन्त्रिरूपा इति । ये सन्तं शोभनं नयं नीतिमार्गम् उत्सृज्य विहाय प्रतिलोमतः
प्रातिकूल्येन सेवन्ते प्रभुमिति शेषः ते मन्त्रिरूपाः असाम्यव्यपदेशः रिपवः शत्रवः विच-
क्षणैः विवर्द्धिताः सम्भाव्यन्ते मन्यन्ते ॥ २२९ ॥

(श) स्वकुलाये निजनीडे । वनकाष्ठिकां वनस्य काष्ठम् । गुहादीपनार्थं
दुर्गप्रज्वालनार्थम् ।

अमिवमिति । दैवेन भाग्येन हतो विनाशितः प्रतिकूलदैव इत्यर्थः नरः अमिवं
मितं कुरुते, मितं हेष्टि हिनस्ति च । शुभम् अशुभं तथा पापम् अमङ्गलं भद्रं
मङ्गलं वेत्ति बुध्यते च ॥ २३० ॥

(ष) कुलायव्याजेन नौडवृद्धिच्छलेन ।

(स) दाहसाध्या दाहिन साध्या जेतव्या ।

तत् सपरिवारः समेत्य एकैकां वनकाष्ठिकां ज्वलन्तीं गृहीत्वा गुहाद्वारे अस्मत्कुलाये प्रक्षिप, येन सर्वे शत्रवः कुम्भीपाकनरका-
प्रायेण (ह) दुःखेन म्रियन्ते । तत् श्रुत्वा प्रहृष्टो मेघवर्ण आह,
तात ! कथय आत्मवृत्तान्तम् । चिरात् अद्य दृष्टोऽसि । स
आह, वत्स ! नायं कथनस्य कालः । यतः कदाचित् तस्य
रिपोः कश्चित् प्रणिधिर्मम इह आगमनं निर्वेदयिष्यति । तज्-
ज्ञानात् अभ्योऽन्यत्र अपसरणं करिष्यति । तत् त्वर्थ्यताम् ।
उक्तञ्च,

शौघकृत्येषु कार्येषु विलम्बयति यो नरः

तत् कृत्यं देवतास्तस्य कोपादिघ्नन्त्यसंशयम् ॥ २३१ ॥

तथाच,

यस्य यस्य हि कार्यस्य फलितस्य विशेषतः ।

क्षिप्रमक्रियमाणत्वं कालः पिबति तत्फलम् ॥ २३२ ॥

तत्गुहायाम् आयातस्य ते हतशत्रोः (क्ष) सर्वं सविस्तरं
निर्व्याकुलतया कथयिष्यामि । अथ असौ तद्वचनम् आकर्ण्य
सपरिजन एकैकां ज्वलन्तीं वनकाष्ठिकां चञ्चूरेण गृहीत्वा
तद्गुहाद्वारं प्राप्य स्थिरजीविकुलाये प्राक्षिपत् । ततः सर्वे ते
दिवान्ध्या रक्ताक्षवाक्यानि स्मरन्तो द्वारस्य आवृतत्वात् अनिः-

(ह) कुम्भीपाकेति । यथा कुम्भीपाकाख्यं नरके नारकिणः पचन्ते तथा अग्नि-
दाहेन रिपवः म्रियन्ते निधनं यान्ति ।

शौघेति । यः नरः शौघकृत्येषु अविलम्बं करणीयेषु कार्येषु विलम्बयति चिरयति,
देवताः तस्य कोपात् तं प्रति क्रोधात् तत् कृत्यम् असंशयं निःसन्देहम् विघ्नन्ति नाश-
यन्ति ॥ २३१ ॥

यस्येति । यस्य यस्य विशेषतः फलितस्य फलोन्मुखस्य कार्यस्य क्षिप्रं शौघम्
अक्रियमाणत्वम् अविलम्बाननुष्ठानम् इत्यर्थः स्यादिति शेषः, कालः विलम्बरूप इति भावः
तस्य कार्यस्य फलं पिबति हिनति इत्यर्थः ।

(क्ष) हतशत्रोः निहतवैरिणः । निर्व्याकुलतया निःशङ्कतया ।

सरन्तो (क) गुह्यामध्ये कुम्भीपाकन्यायम् आपन्ना (ख) मृताश्च ।
 एवं शत्रून् निःशेषतां नीत्वा भूयोऽपि मेघवर्णः तमेव न्यग्रोध-
 पादपदुर्गं जगाम । ततः सिंहासनस्थो भूत्वा सभामध्ये प्रसु-
 दितमनाः स्थिरजीविनम् अपृच्छत्, तात ! कथं त्वया शत्रु-
 मध्ये गतेन एतावत् पर्यन्तं कालो नीतः ? तदत्र कौतुकम्
 अस्माकं वर्त्तते । तत् कथ्यताम्,

यतः, वरमग्नौ प्रदीप्तं तु प्रपातः पुण्यकर्मणाम् ।

न चारिजनसंसर्गो मुहूर्त्तमपि सेवितः ॥ २३३ ॥

तत् आकर्ण्य स्थिरजीवो आह, भद्र ! आगामिफल-
 वाञ्छया कष्टमपि सेवको न जानाति (ग) । उक्तञ्च यतः,

उपनतभयैर्यो यो मार्गो हितार्थकरो भवेत्

स स निपुण्या बुद्ध्या सेव्यो महान् कृपणोऽपि वा ।

करिकरनिभौ ज्याघाताङ्गौ महार्थविशारदौ

रचितबलयैः स्त्रीवद्वद्धौ करौ हि किरीटिना ॥ २३४ ॥

(क) आहतत्वात् बहलात् । अनिःसरन्तः निर्गन्तुमशक्नुवन्तः ।

(ख) आपन्नाः आपत्पतिता दह्यमाना इति भावः ।

वरमिति । पुण्यकर्मणां जनानां प्रदीप्ते प्रज्ज्वलिते अग्नौ प्रपातस्तु प्रपतनमपि वर-
 मनाक् प्रियः, मुहूर्त्तमपि सेवितः कृतः अरिसंसर्गः शत्रुमध्यवासः न च वरमित्यनुसङ्गः
 ॥ २३३ ॥

(ग) आगामीति । आगामिनः भाविनः फलस्य कार्यस्य वाञ्छया प्रत्यक्षया ।
 जानाति गणयति ।

उपनतेति । उपनतम् उपस्थितं अथ येषां तैः विपन्नैरित्यर्थः जनैः यो यो
 मार्गः पथ्या उपाय इत्यर्थः हितार्थकरः हितकार्यकारी भवेत्, निपुण्या शोभनया
 चतुरया इत्यर्थः बुद्ध्या स स मार्गः महान् उत्कृष्टः कृपणो वा अधमो वा विपत्तुङ्गुलो
 वा इत्यर्थः सेव्यः आश्रयणीयः । हि तथाहि किरीटिना अर्जुनेन करिकरनिभौ
 हस्तिशृङ्गमद्वयौ ज्याघाताङ्गौ मीर्वीकिणचिह्नी मयार्थविशारदौ विपुलायंसाधने
 विख्यातावित्यर्थः करौ बाह्वौ स्त्रीवत् नारीवत् रचितैः कल्पितैः कपटनिर्मितैः इत्यर्थः

शक्तेनापि सदा नरेन्द्रविदुषा कालान्तरापेक्षिणा
 वस्तव्यं खलु वाक्यवज्रविषमे क्षुद्रेऽपि पापे जने ।
 दर्वीव्यग्रकरेण धूममलिनेनायासयुक्तेन च
 भीमेनातिबलेन मत्स्यभवने किं नोषितं सूदवत् ? ॥२३५॥
 यद्वा तद्वा विषमपतितं साधु वा गर्हितं वा
 कालापेक्षी हृदयनिहितं बुद्धिमान् कर्म कुर्यात् ।
 किं गाण्डीवस्फुरदुरुघनास्फालनक्रूरपाणिः
 नासीत्लीलानटनविलसन् मेखली सव्यसाची ॥ २३६ ॥

बलयैः बद्धौ अलङ्कृतौ इत्यर्थः अज्ञातवासे विराटालये स्थितौ इति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासः । हरिणीवृत्तम् ॥ २३४ ॥

शक्तेनेति । हे नरेन्द्र ! राजन् ! विदुषा विज्ञेन शक्तेनापि समर्थेनापि कालान्तरापेक्षिणा परिणामहितार्थिना इत्यर्थः वाक्यमेव वज्रम् अतिकटुत्वात् कुलिशोपममित्यर्थः तेन विषमे दुःसहे इत्यर्थः क्षुद्रे नीचे पापे दुराचारे जने दुर्जनसमीपे इत्यर्थः सदा वस्तव्यं वामः कर्त्तव्यः खलु । तथाहि अतिबलेन महाबलशालिना भीमेन मत्स्यभवने विराटगृहे दर्वीव्यग्रकरेण दर्वी पाकसाधनद्रव्यविशेषः तस्यां तदग्रहणे इति भावः व्यग्रः नियतः करो यस्य तादृशेन धूममलिनेन सततरन्धनशालायामवस्थानादिति भावः आयासयुक्तेन क्लेशसहेन च सता सूदवत् पाचकवत् किं न उषितं न स्थितम् ? अपि तु स्थितमेव इत्यर्थः । कार्यार्थिना क्लेशो न गणनीय इति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३५ ॥

यद्वेति । विषमे विपदि पतितः अतएव कालापेक्षी समयं प्रतीक्षमाणः बुद्धिमान् जनः यद्वा तद्वा साधु वा गर्हितम् असाधु वा हृदयनिहितं हृदयेन मनसा निहितं कर्त्तव्यत्वेन निरूपितं कर्म कुर्यात् । सव्यसाची अर्जुनः गाण्डीवस्य स्वधनुषः स्फुरता प्रसरता उरुणा महता घनेन सान्द्रेण अनवरतेन आस्फालनेन मौर्वीधोजनेन क्रूरी कठिनौ पाणौ यस्य तथाभूतोऽपि मेखली काञ्चीधारी सन् लीलया विलासेन यत् नटनं नर्त्तनं तेन विलसन् विहरन् न आसीत् ? अपि तु आसीदेव इत्यर्थः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ २३६ ॥

सिद्धिं प्रार्थयता जनेन विदुषा तेजो निगृह्य स्वकं
 सत्त्वोत्साहवतापि दैवविधिषु स्थैर्यं प्रकार्यं क्रमात् ।
 देवेन्द्रविणेश्वरान्तकसमैरप्यन्वितो भ्रातृभिः
 किं क्लिष्टः सुचिरं त्रिदण्डमवहत् श्रीमान्न धर्मात्मजः ॥ २३७ ॥
 रूपाभिजनसम्पन्नौ कुन्तीपुत्रौ बलान्वितौ ।
 गोकर्म्मरक्षाव्यापारे विराट्प्रेष्यतां गतौ ॥ २३८ ॥
 रूपेणाप्रतिमेन यौवनगुणैः श्रेष्ठे कुले जन्मना
 कान्त्या श्रीरिव यात्र सापि विदशां कालक्रमादागता ।
 सैरिन्ध्रीति सगर्वितं युवतिभिः साक्षेपमज्ञातया
 द्रौपद्या ननु मत्स्यराजभवने घृष्टं न किं चन्दनम् ? ॥ २३९ ॥

सिद्धिमिति । विदुषा विचक्षणेन सिद्धिं कार्यस्येति शेषः प्रार्थयता अभिलषता जनेन
 सत्त्वोत्साहवतापि बलवता उत्साहिनापि इत्यर्थः स्वकं स्वोयं तेजः निगृह्य नियम्य दैव-
 विधिषु दुर्देवघटनासु इत्यर्थः क्रमात् स्थैर्यं धैर्यम् इत्यर्थः प्रकार्यम् आश्रयणीयम् ।
 तथाहि श्रीमान् साम्राज्यलक्ष्मीसम्पन्नः धर्मात्मजः युधिष्ठिरः देवेन्द्रविणेश्वरान्तकसमैः
 इन्द्रकविरयमतुलैः भ्रातृभिरन्वितोऽपि परिव्रतोऽपि सुचिरं दीर्घकालं क्लिष्टः विपदि
 पतितः सन् किं त्रिदण्डं न अवहत् ? वनवासी अभवत् इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् । अत्रापि अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २३७ ॥

रूपेति । रूपाभिजनसम्पन्नौ परमरूपवन्तौ महाकुलप्रसूतौ च बलान्वितौ महाबलौ
 कुन्तीपुत्रौ नकुलसहदेवौ माद्रीपुत्राविति च पाठः । गोकर्म्मरक्षाव्यापारे पशुपालन-
 कर्म्मणि रक्षणकर्म्मणि च विराट्स्य प्रेष्यतां दासत्वं गतौ ॥ २३८ ॥

रूपेणेति । अत्र जगति या श्रीरिव लक्ष्मीरिव अप्रतिमेन निरूपमेन रूपेण यौवन-
 गुणैः स्थिरयौवनेन गुणैर्दयादाक्षिण्यादिभिः श्रेष्ठे महति कुले वंशे जन्मना उत्पत्त्या कान्त्या
 लावण्येन उपलक्षिता भवतीति शेषः सापि नारी इत्यर्थः कालक्रमात् दुःसमयवशात्
 विदशां विपरीतावस्थाम् आगता प्राप्ता भवति । ननु तथाहि युवतिभिः कामिनीभिः
 मत्स्यराजाङ्गनाभिः इत्यर्थः सैरिन्ध्रीति सगर्वितं साहङ्कारं साक्षेपं सतिरस्कारं वचनम्
 उक्तया इति शेषः अज्ञातया द्रौपद्या मत्स्यराजस्य विराट्स्य भवने चन्दनं किं न घृष्टम् ?
 अपि तु घृष्टमेक ॥ २३९ ॥

मेघवर्ण आह, तात ! असिधाराव्रतमिदं (घ) मन्ये यत्
अरिणा सह संवासः । सोऽब्रवीत्, देव ! परमेतत् धरं न
तादृग्मूर्खसमागमः क्वापि मया दृष्टः । न च महाप्रज्ञम्
अनेकशास्त्रेषु अप्रतिमबुद्धिं रक्ताक्षं विना धीमान् (ङ) । यत्-
कारणं तेन मदीयं यथावस्थितं चित्तं ज्ञातम् । ये पुनः अन्ये
मन्त्रिणस्ते महामूर्खा मन्त्रिमात्रव्यपदेशोपजीविनोऽतस्त्वकुशला
(च) यैः इदमपि न ज्ञातम् । यतः,

अरितोऽभ्यागतो भृत्यो दुष्टस्तत्सङ्गतत्परः ।

अपसर्प्य स धर्मत्वान्नित्योद्देगी च दूषितः ॥ २४० ॥

आमने शयने याने पानभोजनवस्तुषु ।

दृष्टादृष्टप्रसक्तेषु प्रहरन्त्यरयोऽरिषु ॥ २४१ ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन त्रिवर्गनिलयं बुधः ।

आत्मानमादृतो रक्षेत् प्रमादाद्धि विनश्यति ॥ २४२ ॥

(घ) असिधाराव्रतम् असिधारोपरिस्थितावपि असिना न क्रियते एवम्भूतं यत् व्रतं
नियमः । धोरविकृतिकारणे सत्यपि अविकृतभावेन स्थितिरिति भावः ।

(ङ) धीमान् बुद्धिमान् आसीत् तवेति शेषः ।

(च) मन्त्रीति । मन्त्रिमात्रमेव व्यपदेशः आख्या तेन उपजीवन्ति इति तथोक्ताः ।

अतस्त्वकुशलाः अतस्त्वविदः ।

अरित इति । अभ्यागतः आगन्तुकः अज्ञातकुलशील इति भावः तस्य आयसस्य
इत्यर्थः सङ्गे तत्परः सङ्गार्थी सन् अरितः शत्रुतोऽपिरवाध्याहार्यः । दुष्टः दुर्जन इत्यर्थः ।
सः अभ्यागतः दूषितः अतएव धर्मत्वात् धार्मिकत्वेन इत्यर्थः अपसर्प्य अनुगत्य नित्यं
सततम् उद्देगी उद्देगजनकः भवतीति शेषः ॥ २४० ॥

आमने इति । अरयः शयनः आमने याने गमने पानभोजनवस्तुषु पानभोजन-
व्यापारिषु विषयेषु दृष्टादृष्टप्रसक्तेषु दृष्टेषु अदृष्टेषु प्रसक्तेषु अनवस्थितेषु इत्यर्थः अरिषु
शत्रुषु प्रहरन्ति ॥ २४१ ॥

तस्मादिति । तस्मात् कारणात् बुधः पण्डितः आदृतः यत्नवान् सन् सर्वप्रयत्नेन
सर्वप्रकारेण त्रिवर्गनिलयं धर्मार्थकामाश्रयम् आत्मानं रक्षेत् इति यतः प्रमादात् अनव-
धानात् विनाशं प्राप्नोति आत्मा इति शेषः ॥ २४२ ॥

साधु चेदमुच्यते,

सन्तापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगाः ?

दुर्मन्त्रिणं कमपयान्ति न नीतिदोषाः ? ।

कं श्रीर्न दर्पयति ? कं न निहन्ति मृत्युः ?

कं स्त्रीकृता न विषयाः परिपीडयन्ति ? ॥ २४३ ॥

लुब्धस्य नश्यति यशः पिशुनस्य मैत्री

नष्टक्रियस्य कुलमर्यपरस्य धर्मः ।

विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यम्

राज्यं प्रमत्तमचिवस्य नराधिपस्य ॥ २४४ ॥

तत् राजन् ! अमिधाराव्रतं मया आचरितम् (क) अरि-
संसर्गादिति, यद्भवता उक्तं तन्मया साक्षात् एवानुभूतम् ।

उक्तञ्च, अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृष्ठतः ।

स्वार्थमभ्युदरेत् प्राज्ञः स्वार्थभ्रंशो हि सूर्ध्वता ॥ २४५ ॥

सन्तापयन्तीति । रोगाः कमपथ्यभुजम् अपथ्यसेविनं न सन्तापयन्ति ? नीति-
दोषाः दुर्णीतयः कं दुष्टा मन्त्रिणो यस्य तादृशं वृत्तं न उपयान्ति न प्राप्नुवन्ति ? श्रीर्लक्ष्मीः
कं जनं न दर्पयति अहङ्कृतं न करोति ? मृत्युः अन्तकः कं जनं न निहन्ति न नाशयति ?
स्त्रीघटिताः विषयाः व्यापाराः कं जनं न परिपीडयन्ति ? अपितु सन्तापयन्ति,
उपयान्ति, दर्पयति, निहन्ति, परिपीडयन्त्येव इत्यर्थः । वसन्ततिलकं व्रतम्
॥ २४३ ॥

लुब्धस्येति । लुब्धस्य जनस्य यशः, पिशुनस्य दुर्जनस्य मैत्री, नष्टक्रियस्य भट्टाचारस्य
कुलम्, अर्थपरस्य धनलालस्य धर्मः, व्यसनिनः कामादासक्तस्य विद्याफलं कृपणस्य
व्ययकुण्डस्य जनस्य सौख्यं तथा प्रमत्ता अनवहिताः सचिवाः असाल्या यस्य तथाविधस्य
नराधिपस्य राज्यं नश्यति । वसन्ततिलकं व्रतम् ॥ २४४ ॥

• (क) आचरितम् अनुष्ठितम् ।

अपमानमिति । प्राज्ञः पण्डितो जनः अपमानं पुरस्कृत्य अङ्गीकृत्य मानं सम्मानं
पृष्ठतः कृत्वा तु परित्यजेव इत्यर्थः मानापमानौ अविशेष्येत्यर्थः स्वार्थं स्वकार्यम्

स्कन्धेनापि वहेच्छत्रं कालमासाद्य बुद्धिमान् ।

महता कृष्णसर्पेण मण्डूका बहवो हताः ॥ २४६ ॥

मेघवर्ण आह, कथमेतत् ? स्थिरजीवी कथयति,

कथा १५ ।

अस्ति वरुणाद्रिसमीपे एकस्मिन् प्रदेशे परिणतवयाः (ज) मन्दविषो नाम कृष्णसर्पः, स एवं चित्ते सञ्चिन्तितवान् कथं नाम मया सुखोपायवृत्त्या वर्तितव्यमिति, (भ) ततो बहु-मण्डूकं ऋदम् उपगम्य धृतिपरीतमिव (ज) आत्मानं दर्शितवान् । अथ तथा स्थिते तस्मिन् उदकप्रान्तगतेन एकेन मण्डूकेन पृष्टः, माम् ! (ट) किमद्य यथापूर्वम् आहारार्थं न विहरसि ? सोऽब्रवीत्, मद्र ! कुतो मे मन्दभाग्यस्य आहारामिलाषः । यत्कारणम् अद्य रात्रौ प्रदोष एष मया आहारार्थं विहरमाणेन (ठ) दृष्ट एको मण्डूकः । तदग्रहणार्थं मया क्रमः सञ्जितः (ड) सोऽपि मां दृष्ट्वा मृत्युभयेन स्वाध्यायप्रसक्तानां (ठ) ब्राह्मणानाम् अन्तरमपक्रान्तो न विभावितो (ण)

अभ्युदित् साधयेत्, हि यतः कार्यभंशः कार्यहानिकरणं मूर्खता निर्बोधकार्यम् इत्यर्थः ॥ २४५ ॥

स्कन्धेनापीति । बुद्धिमान् जनः कालं दुःसमयम् आसाद्य प्राप्य विपत्नी भूत्वा इत्यर्थः शत्रुं स्कन्धेनापि वहेत् । तथाहि महता कृष्णसर्पेण बहवः मण्डूकाः भेक्ताः हताः ॥ २४६ ॥

(ज) परिणतवयाः स्थविरः ।

(भ) वर्तितव्यं जीवितव्यम् ।

(ज) धृतिपरीतमिव धैर्यशालिनमिव ।

(ट) माम् ! मातुल ! ।

(ठ) विहरमाणेन विचरता ।

(ड) क्रमः उद्योगः सञ्जितः कृतः ।

(ठ) स्वाध्यायप्रसक्तानां वेदपाठरतानाम् ।

मया क्वापि गतः । तत्सदृशमोहितचित्तेन (त) मया कस्यचिद्
ब्राह्मणस्य सूनोः (थ) ऋदतटजलान्तःस्थोऽङ्गुष्ठो दष्टः । ततो-
ऽसौ सपदि पञ्चत्वमुपागतः । अथ तस्य पित्रा दुःखितेन अहं
शप्तः, (द) यथा दुरात्मन् ! त्वया निरपराधो मत्सुतो दष्टः ।
तत् अनेन दोषेण त्वं मण्डूकानां वाहनं भविष्यसि, तत्प्रसाद-
लब्धजीविकया वर्त्तिष्यसे (ध) इति । ततोऽहं युष्माकं वाहना-
र्थम् आगतोऽस्मि । तेन च सर्वमण्डूकानाम् इदमावेदितम्
ततः तैः प्रहृष्टमनोभिः सर्वैरेव गत्वा जलपादनान्नो ददुर्-
राजस्य (न) विज्ञप्तम् । अथ असौ अपि मन्त्रिपरिवृतोऽत्यङ्गु-
तम् इदमिति मन्यमानः ससम्भ्रमं ऋदात् उत्तीर्य मन्दविषस्य
फणिनः फणप्रदेशम् अधिरूढः । शेषा अपि यथाज्येष्ठं (प)
तत्पृष्ठोपरि समारूढः । किं बहुना तदुपरि स्थानमप्राप्त-
वन्तः तस्य अनुपदं (फ) धावन्ति । मन्दविषोऽपि तेषां तुष्ट्य-
र्थम् अनेकप्रकारान् गतिविशेषान् अदर्शयत् । अथ जलपादो-
लब्धतदङ्गसंस्पर्शसुखः तमाह,

न तथा करिणा यानं तुरगेण रथेन वा ।

(ण) विभावितः लक्षितः ।

(त) तदिति । तस्य मण्डूकस्य सदृशं सादृश्यम् इत्यर्थः भावप्रधानो निर्देशः । तेन
मोहितं भान्तिं गतं चित्तं यस्य तादृशेन ।

(थ) सूनोः पुत्रस्य ।

(द) शप्तः अभिसम्पातेन योजितः ।

(ध) वर्त्तिष्यसे जीविष्यसि ।

(न) ददुर् राजस्य मण्डूकधिपतेः ।

• (प) यथाज्येष्ठं यथाप्रधानं प्रधानानुसारेण इत्यर्थः ।

(फ) अनुपदं पश्चात् ।

नेति । मन्दविषेण कृच्छ्रसर्पेण नै मम यच्चा यानं गमनं भवति, करिणा हस्तिना

नरयानेन वा यानं यथा मन्दविषेण मे ॥ २४७ ॥

अथ अन्येद्युः मन्दविषः कृद्गना (ब) मन्दं मन्दं विसर्पति । तच्च दृष्ट्वा जलपादोऽब्रवीत्, भद्र मन्दविष ! यथापूर्वं किम् अद्य साधु न जह्यते ? मन्दविषोऽब्रवीत्, देव ! अद्य आहार-वैकल्यात् (भ) न मे वोढुं शक्तिरस्ति । अथ असौ अब्रवीत्, भद्र ! भक्षय ह्रुद्रमण्डूकान् । तत् श्रुत्वा प्रहर्षितसर्वगात्रो मन्दविषः ससम्भ्रमम् अब्रवीत्, मम अयमेव विप्रशापोऽस्ति । तत् तव अनेन अनुज्ञावचनेन प्रीतोऽस्मि । ततोऽसौ नैरन्तर्येण मण्डूकान् भक्षयन् कतिपयैः एवाहोभिः बलवान् संवृत्तः । प्रहृष्टश्च अन्तर्लीनम् अवहस्य इदमब्रवीत्,

मण्डूका विविधा ह्येते क्लृपपूर्वोपसाधिताः ।

कियन्तं कालमक्षीणा भवेयुः खादिता मम ॥ १४८ ॥

जलपादोऽपि मन्दविषेण कृतकवचनव्यामोहितचित्तः (म) किमपि न अवबुध्यते । अत्रान्तरेऽन्यो महाकायः कृष्णसर्पः तमुद्देशं समायातः । तच्च मण्डूकैः वाह्यमानं दृष्ट्वा विस्मयम्

तथा न, तुरगेण अश्वेन तथा न, रथेन स्यन्दनेन तथा न, नरयानेन शिविकया च तथा न ॥ २४७ ॥

(ब) कृद्गना क्लृप ।

(भ) आहारवैकल्यात् भोजनव्याघातात् भोजनाभावात् इत्यर्थः ।

मण्डूका इति । विविधाः बहुप्रकाराः एते मण्डूकाः क्लृपपूर्वं कापश्येन इत्यर्थः उपसाधिताः वशीकृता मयेति शेषः, मया खादिताः भक्षिताः सन्तः कियन्तं कालम् अक्षीणाः भवेयुः कियत्कालमभिर्मे वर्त्तनं भविष्यतीति भावः ॥ २४८ ॥

(म) कृतकेति । कृतकं कपटं वचनं तेन व्यामोहितं विकृतं चित्तं यच्च तथाभूतः ।

अगमत् । आह च, वयस्य ! यत् अस्माकम् अशनं (य) तैः
कथं वाह्यसे । विरुद्धमेतत् । मन्दविषोऽब्रवीत्,
सर्वमेतद्विजानामि यथा वाह्योऽस्मि ददुरैः ।
किञ्चित् कालं प्रतीक्ष्योऽहं घृताम्बो ब्राह्मणो यथा ॥२४८॥
सोऽब्रवीत्, कथमेतत् ? मन्दविषः कथयति

कथा १२ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने यज्ञदत्तो नाम ब्राह्मणः, तस्य
भार्या पुंश्चली अन्यासक्तमना अजस्रं विटाय सखण्डघृतान्
घृतपूरान् कृत्वा भर्तुश्चौरिकया (र) प्रयच्छति ।

अथ कदाचिद् भर्ता दृष्ट्वा अब्रवीत्, भद्रे ! किमेतत् परि-
दृश्यते ? कुत्र वा अजस्रं नयसि इदम् ? कथय सत्यं, सा च
उत्पन्नप्रतिभा (ल) कृतकवचनैः भर्तारम् अब्रवीत्, अस्ति अत्र
नातिदूरे भगवत्या देव्या आयतनं, तत्र अहमुपोषिता सती
बलिं भक्ष्यविशेषाञ्च अपूर्वान् नयामि । अथ तस्य पश्यतो (व)
गृहीत्वा तत् सकलं देव्यायतनाभिमुखी प्रतस्थे । यत्कारणं
देव्या निवेदितेन अनेन मदीयो भर्तैवं मंस्यते यन्मम ब्राह्मणी
भगवत्याः कृते भक्ष्यविशेषान् नित्यमेव नयतीति । अथ
देव्यायतने गत्वा स्नानार्थं नद्याम् अवतीर्य यावत् स्नानक्रियां
करोति, तावत् भर्ता अन्यमार्गान्तरेण आगत्य देव्याः पृष्ठतो-

(य) अशनं भोजनम् ।

सर्वमिति । अस्मि अहं ददुरैः भैकैः वाह्यः यथा अहं भैकान् वहामि इति यथा
एतत् सर्वं विजानामि, किन्तु घृताम्बः घृतसंस्कृतद्रव्यभक्षणेन अम्बः ब्राह्मणो यथा किञ्चित्
कालम् अहं प्रतीक्ष्यः त्वयेति शेषः ॥ २४८ ॥

(र) भर्तुः भर्तारमनादृत्य इत्यर्थः अनादरे षष्ठी । चौरिकया अपहरणेन ।

(ल) उत्पन्नप्रतिभा प्रत्युत्पन्नमतिः ।

(व) तस्य पश्यतः पश्यन्तं तं पतिमनादृत्य इत्यर्थः ।

ऽदृश्योऽवतस्ये । अथ सा ब्राह्मणी स्नात्वा देव्यायतनम् आगत्य
 स्नानानुलेपनमाख्यधूपबलिक्रियादिकं कृत्वा देवीं प्रणम्य
 व्यजिज्ञपत् । भगवति ! केन प्रकारेण मम भर्ता अन्धो
 भविष्यति ? तत् श्रुत्वा स्वरभेदेन (श) देवीष्टुष्टस्थितो ब्राह्मणो
 जगाद, यदि त्वम् अजस्रं घृतपूरादिभक्ष्यं तस्मै भवेत् प्रयच्छसि
 ततः शीघ्रमन्धो भविष्यति । सा तु बन्धकी (ष) कृतकवचन-
 वञ्चितमानसा तस्मै ब्राह्मणाय तदेव नित्यं प्रदंदौ । अथ अन्येद्युः
 ब्राह्मणेन अभिहितं, भद्रे ! नाहं सुतरां (स) पश्यामि । तत्
 श्रुत्वा चिन्तितमनया, देव्याः प्रसादोऽयं प्राप्त इति अथ तस्या
 हृदयवल्गुभो विटस्तत्सकाशम् अन्धीभूतोऽयं ब्राह्मणः किं
 मम करिष्यतीति निःशङ्कः प्रतिदिवसमभ्येति अथ अन्येद्युस्तं
 प्रविशन्तम् अभ्यासगतं (ह) दृष्ट्वा केशैः गृहीत्वा लगुडपाणि-
 प्रभृतिप्रहारैः तावत् अताडयत् । यावत् असौ पञ्चत्वमाप
 तामपि दुष्टपत्नीं क्षिन्ननासिकां कृत्वा विसमर्ज । अतोऽहं
 ब्रवीमि ।

सर्वमेतद्विजानामि यथा वाह्योऽस्मि ददुरैः ।

किञ्चित् कालं प्रतीक्ष्योऽहं घृतान्धो ब्राह्मणो यथा ॥२५०॥

अथ मन्दविषोऽन्तर्लीनम् अवहस्य पुनरपि मण्डूका
 विविधास्वादा इति तमेवम् अब्रवीत् । अथ जलपादः तत् श्रुत्वा
 सुतरां व्यग्रहृदयः (ज) किमनेन अभिहितमिति तम् अपृ-
 च्छत्, भद्रे ! किं त्वया अभिहितम् इदं विरुद्धं वचः । अथ

(श) स्वरभेदेन भिन्नस्वरं विधाय इत्यर्थः ।

(ष) बन्धकी कुलटा ।

(स) सुतराम् अतिमात्रम् ।

(ह) अभ्यासगतं समीपस्थम् ।

(ज) व्यग्रहृदयः व्याकुलात्मा ।

असौ आकारप्रच्छादनार्थं (क) न किञ्चिदिति अभ्रवीत् । तथैव कृतकवचनव्यामोहितचित्तो जलपादस्तस्य दृष्टाभिसन्धिं (ख) न अवबुध्यते । किं बहुना, तथा तेन सर्वेऽपि भक्षिता यथा बीजमात्रमपि न अवशिष्टम् । अतोऽहं ब्रवीमि,

स्कन्धेनापि वह्नेच्छूलं कालमासाद्य बुद्धिमान् ।

महता कृष्णसर्पेण मण्डूका बहवो हताः ॥ २५१ ॥

अथ राजन् ! यथा मन्दविषेण बुद्धिबलेन मण्डूका निहताः तथा मयापि सर्वेऽपि वैरिण इति । साधु चेदमुच्यते,

वने प्रज्वलितो वह्निर्दहन् मूलानि रक्षति ।

स मूलोन्मूलनं कुर्याद्वायुर्यो मृदुशीतलः ॥ २५२ ॥

मेघवर्ण आह, तात ! सत्यमेवैतत् । ये महात्मानो भवन्ति ते महासत्त्वा आपन्नता अपि प्रारब्धं न सर्जन्ति (ग) उक्तञ्च यतः,

महत्त्वमेतन्महतां नयालङ्कारधारिणाम् ।

न मुञ्चन्ति यदारब्धं कच्छेऽपि व्यसनोदये ॥ २५३ ॥

तथा च, प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः

प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।

(क) आकारप्रच्छादनार्थं भावगोपनार्थम् ।

(ख) दृष्टाभिसन्धिं दृष्टमाशयम् ।

वने इति । वने प्रज्वलितः वह्निः मूलानि दहन् अपि रक्षति वनमिति शेषः दग्धवनात् पुनरङ्कुरोत्पत्तेरिति भावः किन्तु यः मृदुशीतलः वायुः स मूलोत्पाटनं कुर्यात् येन पुनर्न प्ररोहेदिति भावः ॥ २५२ ॥

(ग) सर्जन्ति त्यजन्ति ।

महत्त्वमिति । नय एव अलङ्कारः तं धरन्तीति तथोक्तानां महताम् एतत् महत्त्वं यत् कच्छे अतिकष्टे व्यसनोदये विषयसि आरब्धं न मुञ्चन्ति न त्यजन्ति ॥ २५३ ॥

विघ्नैः सहस्रगुणितैरपि हन्यमानाः

प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति ॥ २५४ ॥

तत् कृतं निष्कण्टकं मम राज्यं शत्रून् निःशेषतां नयता
त्वया, अथवा युक्तमेतत् नयवेदिनाम् उक्तञ्च यतः,

ऋणशेषं चाग्निशेषं शत्रुशेषं तथैव च ।

व्याधिशेषञ्च निःशेषं कृत्वा प्राज्ञो न सीदति ॥ २५५ ॥

सोऽब्रवीत्, देव ! भाग्यवान् त्वमेवासि यस्य आरब्धं सर्व-
मेव संसिध्यति, तत्र केवलं शौर्यं कृत्यं साधयति, किन्तु प्रज्ञया
यत् क्रियते तदेव विजयाय भवति । उक्तञ्च,

शस्त्रैर्हता न हि हता रिपवो भवन्ति

प्रज्ञाहतास्तु रिपवः सुहता भवन्ति ।

शस्त्रं निहन्ति पुरुषस्य शरीरमेकम्

प्रज्ञा कुलञ्च विभवञ्च यशश्च हन्ति ॥ २५६ ॥

तदेवं प्रज्ञापुरुषकाराभ्यां युक्तस्य अयत्नेन कार्यसिद्धयः
सम्भवन्ति ।

प्रारभ्यते इति । नौचैः क्षुद्रैः जनैः विघ्नभयेन न खलु नैव प्रारभ्यते, न कार्या-
रम्भः क्रियते । मध्या मध्यविधा जनाः प्रारम्भ उपक्रम्य विघ्नैः न विहताः प्रतिबद्धाः
सन्तः विरमन्ति निवर्तन्ते । उत्तमगुणा महान्तस्तु सहस्रगुणैः बहुभिरिति भावः
विघ्नैः प्रत्युद्धैः हन्यमाना अपि प्रारब्धं प्रक्रान्तं न परित्यजन्ति । वसन्ततिलकं वृत्तम्
॥ २५४ ॥

ऋणशेषमिति । प्राज्ञः विद्वान् जनः ऋणशेषम् अग्निशेषं शत्रुशेषं व्याधिशेषञ्च
निःशेषं शेषरहितं सम्यक् विनष्टमिति यावत् कृत्वा न सीदति न कष्टं प्राप्नोति अन्यथा
कष्टमिति भावः ॥ २५५ ॥

शस्त्रैरिति । शस्त्रैर्हताः युद्धे विजिता इत्यर्थः रिपवः शत्रवः न हता भवन्ति पुन-
रुत्थानसम्भवादिति भावः प्रज्ञया बुद्धिबलेन हतास्तु सुहताः सम्यक् हता इत्यर्थः भवन्ति
तेषां पुनरुत्थानासम्भवादिति भावः । शस्त्रं पुरुषस्य एकं केवलं शरीरं निहन्ति, प्रज्ञा
बुद्धिः कुलञ्च विभवञ्च यशश्च हन्ति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २५६ ॥

प्रसरति मतिः कार्यारम्भे दृढीभवति स्मृतिः

स्वयमुपनयन्नर्थान् मन्त्रो न गच्छति विप्रवम् ।

स्फुरति सफलस्तर्कश्चित्तं समुन्नतिमश्नुते

भवति च रतिः श्लाघ्ये कृत्ये नरस्य भविष्यतः ॥ २५७ ॥

तथाच, नयत्यागशौर्यसम्पन्ने पुरुषे राज्यमिति, उक्तञ्च,

त्याग्नि शूरे विदुषि च संसर्गरुचिर्जनो गुणी भवति ।

गुणवति धनं धनौच्छीः श्रीमत्याज्ञा ततो राज्यम् ॥ २५८ ॥

मेघवर्ण आह, नूनं सद्यःफलानि नीतिशास्त्राणि यत् त्वया अनुकृत्येन अनुप्रविश्य (घ) अरिमर्दनः सपरिजनो निःशेषितः । स्थिरजीवी आह,

तीक्ष्णोपायप्राप्तिगम्योऽपि योऽर्थः

तस्याप्यादौ संश्रयः साधुयुक्तः ।

प्रसरतीति । भविष्यतः भाविशुभस्येत्यर्थः नरस्य कार्यारम्भे कार्यारम्भं कर्तुमित्यर्थः मतिर्भवति स्मृतिर्मेधा दृढीभवति, मन्त्रः स्वयम् अर्थान् कृत्यवस्तुनि उपनयन् उद्भावयन् सन् विप्रवं वैपरीत्यं न गच्छति, तर्कः विचारः सफलः सन् स्फुरति प्रसरति, चित्तं मनः समुन्नतिम् उल्साहम् अश्नुते भजते, श्लाघ्ये प्रशंसनीये कृत्ये कार्ये रतिः अनुरागश्च भवति ॥ २५७ ॥

त्याग्नीति । गुणी जनः त्याग्नि वदान्ये शूरे विक्रमवति विदुषि विद्यावति च जने संसर्गरुचिः अनुरागी इत्यर्थः भवति । गुणवति जने धनं, धनात् श्रीलक्ष्मीः, श्रीमति जने आज्ञा, ततः आज्ञावति जने इत्यर्थः राज्यं तिष्ठतीति शेषः । आर्यावृत्तम् ॥ २५८ ॥

(घ) अनुकृत्येन मतवर्तिना इत्यर्थः । अनुप्रविश्य अभ्यन्तरीभूय ।

तीक्ष्णोपायेति । तीक्ष्णैर्दार्ढ्यैरुपायैः, या प्राप्तिः तथा गम्योऽपि दुःसाध्यः अपीत्यर्थः यः अर्थः वस्तु, तस्यापि आदौ अग्रतः साधुयुक्तः संश्रयः कर्त्तव्य इति शेषः । अतिदुर्द्वार्थसाधनेऽपि प्रथमं सान्त्वेनैव प्रवर्तितव्यमिति भावः । तथाहि उक्तञ्च अत्युन्नतम् अर्थं यस्य तथाविधः वनानां सारभूतः श्रेष्ठ इत्यर्थः पादपेन्द्रः वनस्पतिः मान्याभ्यर्थः मानितः अभ्यर्चितश्च सन् ह्रियते वनस्पतिच्छेदे कर्त्तव्येऽपि प्रथमं

उत्तङ्गायः सारभूतो वनानाम्

मान्धाभ्यर्च्यच्छिद्यते पादपेन्द्रः ॥ २५८ ॥

अथवा स्वामिन् ! किं तेन अभिहितेन यत् अनन्तरकाले
क्रियारहितम् असुखसाध्यं वा भवति । साधु चेदम् उच्यते,

अनिश्चितैरध्यवसायभौरुभिः

पदे पदे दोषशतानुदर्शिभिः ।

फलैर्विसंवादमुपागता गिरः

प्रयान्ति लोके परिहासवस्तुताम् ॥ २६० ॥

न च लघुषु अपि, कर्त्तव्येषु धीमद्भिः अनादरः (ङ)
कार्यः । यतः,

शक्यामि कर्त्तुमिदमल्पमयत्नसाध्यम्

अनादरः क इति कृत्यमुपेक्षमाणाः ।

केचित् प्रमत्तमनसः परितापदुःखम्

आपत्प्रमङ्गसुलभं पुरुषाः प्रयान्ति ॥ २६१ ॥

तत्सम्मानसत्कारौ यथा प्रयोक्तव्यौ तथा महारिपुसाधने कर्त्तव्ये प्रथमं सान्त्वेनैव
तदभ्यन्तरे प्रवेष्टव्यमिति तात्पर्यम् । इन्द्रवज्रावृत्तम् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपो-
ऽर्थान्तरन्यासः ॥ २५८ ॥

अनिश्चितैरिति । अनिश्चितैः अध्यवसायभौरुभिः उद्योगभौतैः पदे पदे प्रतिपदं
दोषशतानुदर्शिभिः फलैः विसंवादं वैपरीत्यमुपागता गिरः लोके जगति परिहास-
वस्तुताम् उपहासास्पदतां प्रयान्ति । विफलवागाङ्गुलीरेण केवलमात्मनो लाघवं प्रका-
शयति तस्मात् तेनालमिति भावः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ २६० ॥

(ङ) अनादरः अथवा ।

शक्यामीति । केचित् पुरुषाः इदं कार्यम् अल्पं लघु अतएव अथवासाध्यं विना
यत् निषाद्यम् अतएव कर्त्तुं शक्यामि शक्नो मविश्यामि, अत्र कार्ये आदरः क्वः कः ?
न कोऽपीत्यर्थः, इति कृत्यं तत्कार्यमुपेक्षमाणाः अतएव प्रमत्तम् अनवस्थितं.
मनो येषां तादृशाः सन्तः आपदां प्रमङ्गेन सुलभं सुप्रापं परितापदुःखं प्रयान्ति
प्राप्नुवन्ति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २६१ ॥

तत् अद्य जितारेः मद्भिभोः यथापूर्वं निद्रालामो भवि-
ष्यति, उच्यते चैतत् ।

निःसर्पे बद्धसर्पे वा भवने सुष्यते सुखम् ।

सदा दृष्टभुजङ्गे तु निद्रा दुःखेन लभ्यते ॥ २६२ ॥

तथाच,

विस्तीर्णव्यवसायसाध्यमहतां स्निग्धोपभुक्ताशिषाम्

कार्याणां नयसाहसोन्नतिमतामिच्छापदारोहिणाम् ।

मानोत्सेकपराक्रमव्यसनिनः पारं न यावद्गताः

सामर्षे हृदयेऽवकाशविषया तावत् कथं निर्वृतिः ॥ २६३ ॥

तदवसितकार्यारम्भस्य विश्वास्यतीव मे हृदयम् । तत् इदम्
अधुना निहतकण्टकं राज्यं प्रजापालनतत्परो भूत्वा पुन-
र्पौत्रादिक्रमेण अचलकृतासनश्रीः चिरं भुङ्क्ष्व, अपिच,

प्रजा न रञ्जयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः ।

अजागलस्तनस्येव तस्य राज्यं निरर्थकम् ॥ २६४ ॥

निःसर्पे इति । निःसर्पे सर्परहिते वा बद्धसर्पे धृतसर्पे भवने सुखं सुष्यते अनेन
इति शेषः, सदा दृष्टा भुजङ्गा यव तादृशे भवने तु निद्रा दुःखेन लभ्यते नैव लभ्यते इति
भावः ॥ २६२ ॥

विस्तीर्णैति । मानोत्सेकपराक्रमव्यसनिनः मानोन्नताः पराक्रमासक्ताश्च जनाः यावत्
विस्तीर्णैः महद्भिः व्यापारैः उद्योगैः साध्यानि अतएव महान्ति तेषां स्निग्धैः बन्धुभिः
उपभुक्ता व्यवहृता आशिषो मङ्गलाशंसा येषु तथाविधैः बन्धुभिः सप्रत्याशं सिद्धार्थं
चिन्तितानाम् इत्यर्थः नयः नीतिः साहसम् उत्साहः तयोरुन्नतिरुदयः विद्यते येषु
तथोक्ताणां नीत्युत्साहसाध्यानामिति भावः इच्छापदम् अभौष्टं पदम् आरोहन्तीति तथो-
क्तानाम् अभिलषितानामिति भावः कार्याणां पारं न गताः न कृतकार्या इत्यर्थः तावत्
सामर्षे सम्रोधि हृदये अवकाशविषया स्थायिनी इत्यर्थः निर्वृतिः सौख्यं कथम् ? नैव
निर्वृतिर्लभ्यते इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६३ ॥

प्रजा इति । यस्तु राजा रक्षादिभिः गुणैः प्रजा न रञ्जयेत् न सन्तोषयेत् तस्य अजा-
गलस्तनस्येव निरर्थकं विफलं राज्यं भवतीति शेषः ॥ २६४ ॥

गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरो

रतिः सुभृत्येषु च यस्य भूपतेः ।

चिरं स भुङ्क्ते चलचामरांशुकाम्

सितातपत्राभरणां नृपश्रियम् ॥ २६५ ॥

न च त्वया प्राप्तराज्योऽहम् इति मत्वा श्रीमदेन आत्मा
व्यंसयितव्यः, (च) यत् कारणं चला हि राज्ञो विभूतयः ।
वंशारोहणवत् (च) राजलक्ष्मीः दुरारोहा, क्षणविनिपात-
रता, (ज) प्रयत्नशतैरपि धार्यमाणा दुर्धरा, प्रशस्ताराधि-
तापि अन्ते विप्रलम्भिनी, (झ) वानरजातिरिव विद्रुतानेक-
चित्ता, (ज) पद्मपत्रोदकम् इवाघटितसंश्लेषा, पवनगतिः इव
अतिचपला, अनार्यसङ्गतमिव अस्थिरा, आशीविष इव दुरुप-
चारा (ट) सम्याभ्रलेखेव सुहृत्तरागा जलबुद्बुदावलीव
स्वभावभङ्गरा, सौरप्रकृतिरिव कृतघ्ना (ठ) । स्वप्नलब्धव्य-
आपत्तमिति । अगि च,
राशिरिव क्षणदृष्टनष्टा ।

गुणवृत्तिः । यस्य भूपतेः नृपस्य गुणेषु रागः अनुरागः व्यसनेषु स्वगथादिषु अनादरो
अयत्नः अनासक्तिरित्यर्थः सुभृत्येषु च रतिः वात्सल्यम् इत्यर्थः सः चलं चञ्चलं चामरस्य
अंगकं प्रान्तं यस्यां तादृशीं तथा सितम् आतपवं क्वम् आभरणं यस्यां तथाभूतां नृपश्रियं
राजलक्ष्मीं चिरं भुङ्क्ते । वंशस्थविलं व्रत्तम् ॥ २६५ ॥

(च) श्रीमदेन विभवगर्वेण । व्यंसयितव्यः प्रतापयितव्यः ।

(च) वंशारोहणवत् यथा वंशे आरोहणं दुःसाध्यमिति भावः ।

(ज) क्षणेति । क्षणेन विनिपातः विध्वंसनं तव रता तदासक्ता क्षणविनाशिनी
इत्यर्थः ।

(झ) प्रशस्तेति । प्रशस्तेन सुयोग्येन आराधितापि सेवितापि । विप्रलम्भिनी प्रता-
पराकारिणी ।

(ज) विद्रुतेति । विद्रुतं चञ्चलितम् अनैकेषां चित्तं यया तादृशी ।

(ट) अनार्याणां असाधूनां सङ्गतमिव सम्यमिव । अस्थिरा क्षणस्थायिनी ।
दुरुपचारा दुःसम्या ।

(ठ) सम्याभेति । सम्यायां या अभिलषा मेघराजिः सेव, 'सुहृत्' च

यदैव राज्यं क्रियतेऽभिषेकस्तदैव बुद्धिर्व्यसनेषु योज्या ।

घटा हि राज्ञामभिषेककाले सङ्ग्राहसेवापदमुद्भिरन्ति ॥२६६॥

न च कश्चित् अनधिगमनीयो (ड) नाम अस्ति आपदाम्
उक्तञ्च,

रामस्य व्रजनं बलेर्नियमनं पाण्डोः सुतानां वनम्
वृष्णीनां निधनं, नलस्य नृपते राज्यात् परिभ्रंशनम् ।
नाट्याचार्यकमर्जुनस्य पतनं सञ्चिन्त्य लङ्केश्वरे
सर्वे कालवशाज्जनोऽत्र सङ्गते कः कं परिव्रायते ॥ २६७ ॥
क स दशरथः स्वर्गे भूत्वा महेन्द्रसुहृन्नतः
क्व स जलनिधेर्वेलां बध्ना नृपः सगरस्तथा ।
क्व स करतलाज्जातो वैश्यः क्व सूर्यतनुर्मनुः

१. रागः अनुरागः अन्यत्र लौहित्यं यस्याः तथाविधा । सौरप्रकृतिरिव लाङ्गलस्वभाव इव ।
कृतघ्ना कृतोपकारामानिनीत्यर्थः अन्यत्र कृष्टचेतस्य पुनः कर्षणीति भावः ।

यदैवेति । यदैव राज्यं अभिषेकः क्रियते, तदैव बुद्धिः राज्ञामिति शेषः व्यस-
नेषु कामादिषु योज्या योजनीया दृश्यते इति शेषः । हि तथाहि राज्ञामभिषेककाले
घटाः कुम्भाः अन्धमा जलेन सङ्घैव आपदम् उद्भिरन्ति उदमन्ति । नृपतयः अभिषेक-
काले एव विषयमदमत्ता भवन्तीति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ २६६ ॥

(ड) अनधिगमनीयः अगम्यः सर्व एव आपदा आक्रम्यन्ते इति भावः ।

रामस्येति । अत्र संसारे जनः रामस्य व्रजनम् अरण्यगमनं बलेः दैत्यराजस्य
नियमनं बन्धनं पाण्डोः सुतानां युधिष्ठिरादीनां वनं वनवासं वृष्णीनां यदूना निधनं
'ध्वंसं' नलस्य नृपतेः राज्यात् परिभ्रंशनं च्युतिम् अर्जुनस्य नाट्याचार्यकं विराट-
भवने अज्ञातवासे बालिकानां नृत्यशिक्षणं तथा लङ्केश्वरे रावणे विभुवनजयिनि
इति भावः पतनं सञ्चिन्त्य विचार्य कालवशात् सर्वे सङ्गते, को जनः कं परिव्रायते ?
न कोऽपि कम् इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६७ ॥

क्वेति । यः महेन्द्रस्य देवराजस्य सुहृदः सखा भूत्वा स्वर्गे गतः स दशरथः
क्व ? तथा, जलनिधेः समुद्रस्य वेलां बध्ना समुद्रजलानियन्ता इत्यर्थः स सगरः

ननु बलवता कालेनैते प्रबोध्य निमीलिताः ॥ २६८ ॥

मान्धाता क्व गतस्त्रिलोकविजयी राजा क्व सत्यव्रतः

देवानां नृपतिर्गतः क्व नहुषः सच्छास्त्रवान् केशवः ।

मन्यन्ते सरथाः सकुञ्जरवराः शक्रासनाध्यासिनः

कालेनैव महात्मना त्वनुकृता कालेन निर्वासिताः ॥ २६९ ॥

अपि च,

स च नृपतिस्ते सचिवास्ताः प्रमदास्तानि क्लाननवनानि ।

स च ते च ताश्च तानि च कृतान्तदृष्टानि नष्टानि ॥ २७० ॥

एवं मत्तकरिकर्णचञ्चलां राज्यलक्ष्मीम् अवाप्य न्यायैकनिष्ठो
भूत्वा उपभुङ्क्ष्व ।

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रके काकोलूकीयं
नाम तृतीयं तन्त्रं समाप्तम् ।

क्व ? करतलात् वेषनृपतेः करतलात् करतलमर्दनादित्यर्थः जातः स वैश्यः पृथुः

क्व ? पुरा दुर्दान्तं वेषं निजिष्ठक्षवो मुनयः वेषस्य दक्षिणं करं मथित्वा पृथु-

मुत्पादयामासुरिति पौगणिकी वार्त्तानुसन्धेया । तथा स सूर्यतनुः सूर्यस्य आत्मा पुत्रः

इत्यर्थः मनुः आदिराजः “आत्मा वै जायते पुत्रः” इति श्रुतेः । क्व ननु भोः ! बलवता

कालेन एते दशरथादयः प्रबोध्य निमीलिताः निधनं नीताः ॥ २६८ ॥

मान्धातेति । मान्धाता क्व गतः त्रिलोकविजयी राजा सत्यव्रतः क्व गतः, देवानां

नृपतिः नहुषः क्व गतः ? तथा सच्छास्त्रवान् सच्छास्त्रानुशीलो केशवः कृष्णश्च क्व गतः ?

एते महात्मना कालेनैव सरथाः सकुञ्जरवराः सबाहना इत्यर्थः शक्रासनाध्यासिनः इन्द्र-

महैकासनस्थाधिनः मन्यन्ते जनैरिति शेषः, कालेन तु अनुकृताः निर्वासिताः ध्वंसिताश्च ।

आर्द्रलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६९ ॥

स चेति । स च नृपतिः, ते सचिवाः मन्त्रिणः, ताः प्रमदाः कान्ताः, तानि क्लान-

वनानि उपवनानि इत्यर्थः, स च ते च ताश्च तानि च सर्वाणि कृतान्तेन कालेन दृष्टानि

अवलोकितानि दृष्टानीति वा पाठः नष्टानि च । सर्वं कालेन विलीयते इति भावः

॥ २७० ॥

अथ चतुर्थं तन्त्रम् ।

अथ इदम् आरभ्यते लब्धप्रणाशं (क) नाम चतुर्थं तन्त्रं
यस्य अयम् आदिमः श्लोकः ।

समुत्पन्नेषु कार्येषु बुद्धिर्यस्य न हीयते ।

स एव दुर्गं तरति जलस्थो वानरो यथा ॥ १ ॥

तद् यथा अनुश्रूयते,

कथा १ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् समुद्रोपकण्ठे महान् जम्बूपादपः सदा-
फलः, (ख) तत्र च रक्तमुखो नाम वानरः प्रतिवसति स्म ।
तत्र च तस्य तरोरधः कदाचित् करालमुखो (ग) नाम मकरः
समुद्रसलिलात् निष्क्रम्य सुकोमलवालुकासनाथे (घ) तीरोपान्ते
न्यविशत् । ततश्च रक्तमुखेन स प्रोक्तः, भो ! भवान् समभ्या-
गतोऽतिथिः । तद्भक्षयतु मया दत्तानि अमृततुल्यानि जम्बू-
फलानि । उक्तञ्च,

प्रियो वा यदि वा द्वेष्टो मूर्खो वा यदि पण्डितः ।

(क) लब्धप्रणाशं लब्धस्य प्राप्तस्य प्रणाशो यत्र तथाविधम् । यथा प्राप्तं वस्तु प्रणश्यति
तद्विषयम् इत्यर्थः ।

समुत्पन्नेष्विति । कार्येषु समुत्पन्नेषु उपस्थितेषु सत्सु यस्य बुद्धिः न हीयते न
क्षयं गच्छति, प्रत्युत प्रस्फुरतीति भावः स एव जलस्थः वानरो यथा दुर्गं सङ्गतं तरति
विपदस्त्राणं प्राप्नोति इत्यर्थः ॥ १ ॥

(ख) सदाफलः अविरतफलः सर्वस्मिन्नेव काले फलशाली इत्यर्थः ।

(ग) करालमुखः करालं विकटं मुखं यस्य तथाविधः ।

(घ) सुकोमलवालुकासनाथे सदुलसैकतसमन्विते ।

प्रिय इति । यो जनः प्रियो वा द्वेष्टो वा, मूर्खो वा, यदि वा पण्डितः वैश्वदेवान्

वैश्वदेवान्तमापन्नः सोऽतिथिः सर्गसंक्रमः ॥ २ ॥

न पृच्छेत् शरणं गोत्रं न च विद्यां कुलं न च ।

अतिथिं वैश्वदेवान्ते आढे च मनुरब्रवीत् ॥ ३ ॥

दूरमार्गश्चमश्रान्तं वैश्वदेवान्तमागतम् ।

अतिथिं पूजयेद्यस्तु स याति परमां गतिम् ॥ ४ ॥

अपूजितोऽतिथिर्यस्य गृह्णाद् याति विनिश्चसन् ।

गच्छन्ति विमुखास्तस्य पितृभिः सह देवताः ॥ ५ ॥

एवम् उक्त्वा तस्मै जम्बूफलानि ददौ । सोऽपि तानि भक्षयित्वा तेन सह चिरं गोष्ठीमुखम् अनुभूय भूयोऽपि स्वभवनम् अगात् । एवं नित्यमेव तौ वानरमकरो जम्बू-
च्छायास्थितौ विविधशास्त्रगोष्ठ्या कालं नयन्तौ सुखेन तिष्ठतः । सोऽपि मकरो भक्षितशेषाणि जम्बूफलानि गृहं गत्वा स्वपत्न्याः प्रयच्छति । अथ अन्यतमे दिवसे तथा स पृष्टः, नाथ ! क्व एवंविधानि (६) अमृतफलानि प्राप्नोषि । स आह, भद्रे ! मम अस्ति परमसुहृद् रक्तमुखो नाम वानरः, स प्रीतिपूर्वम् इमानि फलानि प्रयच्छति । अथ तथा अभि-

वैश्वदेवाख्यबलिसमयात् परम् आपन्नः उपस्थितो भवतीति शेषः, सः सर्गसंक्रमः स्वर्गस्य गमने सेतुभूतः अतिथिः । तादृशातिथिसत्कारात् स्वर्गलाभो जायते इति भावः ॥ २ ॥

नेति । मनुरब्रवीत् वैश्वदेवान्ते आढे च उपस्थितमिति शेषः अतिथिं शरणं गृहं न, गोत्रं न, विद्यां न, तथा कुलञ्च न पृच्छेत् ॥ ३ ॥

दूरेति । यस्तु दूरेण मार्गेण अव्यगमनेन यः श्रमः तेन श्रान्तं क्लान्तं वैश्वदेवान्तम् आगतम् अतिथिं पूजयेत्, स परमां गतिं याति प्राप्नोति ॥ ४ ॥

अपूजित इति । अतिथिः अपूजितः असत्कृतः अतएव विनिश्चसन् दीर्घं निश्चसन् यस्य गृह्णात् याति गच्छति, तस्य देवता गृहस्था इति शेषः पितृभिः सह विमुखा गच्छन्ति ॥ ५ ॥

(६) अमृतकल्पानि अमृततुल्यानि ।

हितम्, यः सदा एव अमृतप्रायाणि ईदृशानि फलानि भक्षयति
तस्य हृदयम् अमृतमयं भविष्यति । तत् यदि मया भार्यया
ते प्रयोजनं, ततः तस्य हृदयं मद्यं प्रयच्छ, येन तद्भक्षयित्वा
जरामरणरहिता त्वया सह भोगान् भुनज्मि । स आह,
भद्रे ! मा मा एवं वद । यतः स प्रतिपन्नो (च) उष्माकं
भ्राता, अपरं फलदाता, ततो व्यापादयितुं न शक्यते । तत्
त्यज एनं मिथ्याग्रहम् (क) । उक्तञ्च,

एकं प्रसूयते माता द्वितीयं वाक् प्रसूयते ।

वाग्जातमधिकं प्रोचुः सोदर्यादपि बन्धुवत् ॥ ६ ॥

अथ मकरी आह, त्वया कदाचित् अपि मम वचनं न
अन्यथा कृतम् । तत् नूनं (ज) सा वानरी भविष्यति यतः
तस्या अनुरागतः सकलमपि दिनं तत्र गमयसि । तत् त्वं ज्ञातो
मया सम्यक् । यतः,

साह्लादं वचनं प्रयच्छसि न मे नो वाञ्छितं किञ्चन

प्रायः प्रोच्छसिषि द्रुतं हुतवहज्वालासमं रात्रिषु ।

कण्ठाश्लेषपरिग्रहे शिथिलता यन्नादराच्चुम्बसे

तत्ते धूर्त्त ! हृदि स्थिता प्रियतमा काचिन्ममैवापरा ॥ ७ ॥

(च) प्रतिपन्नः अङ्गीकृतः ।

(क) मिथ्याग्रहम् अयुक्तमाग्रहम् ।

एकेति । माता जननी एकं सोदरमिति शेषः प्रसूयते जनयति, वाक् वाणी द्वितीयं
भातरमिति शेषः प्रसूयते, वाग्जातं भातरं सोदर्यादपि भातुः बन्धुवत् मित्रमिव अधिकं
श्रेष्ठं प्रियमिति भावः प्रोचुः पण्डिता इति शेषः ॥ ६ ॥

(ज) नूनं मन्ये इत्यर्थः ।

साह्लादमिति । हे धूर्त्त ! त्वं मे मम साह्लादं सानन्दं वचनं न, तथा किञ्चन
वाञ्छितम् अभिलषितं नो प्रयच्छसि प्रददासि । रात्रिषु प्रायः बाहुल्येन हुतवहज्वाला-
समम् अग्निशिखासदृशमुष्णमिति भावः द्रुतं पुनः पुनः प्रोच्छसिषि निश्वासं त्यजसि ।
कण्ठे यः आश्लेषः आलिङ्गनं तस्य परिग्रहे ग्रहणे शिथिलता शैथिल्यम् अनास्था इत्यर्थः

सोऽपि पत्न्याः पादोपसंग्रहं (भ) कृत्वा अङ्गोपरि निधाय
तस्याः कोपकोटिमापन्नायाः (ज) पत्न्याः सुदीनम् उवाच ।

मयि ते पादपतिते किङ्करत्वमुपागते ।

त्वं प्राणवल्लभे ! कस्मात् कोपने ! कोपमेण्यसि ? ॥ ८ ॥

सा अपि तद्वचनम् आकर्ण्य अश्रुप्लुतमुखो (ट) तमुवाच ।

सार्द्धं मनोरथशतैस्तव धूर्त्त ! कान्ता

सैव स्थिता मनसि कृत्रिमभावरम्या ।

अस्माकमस्ति न कथञ्चिदिहावकाशः

तस्मात् कृतं चरणपातविडम्बनाभिः ॥ ९ ॥

अपरं सा यदि तव वल्लभा न भवति तत् किं मया
भणितेऽपि तां न व्यापादयसि अथ यदि स वानरस्तत्

तवेति शेषः यच्च आदरात् न चम्बसे न चुम्बनं करोषि, तत् तस्मात् समैव मदपेक्षयैवे-
त्यर्थः प्रियतमा काचित् अपरा नारी ते हृदि स्थितेति मन्त्रे इति अश्रद्धाहार्यम् ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

(भ) पादोपसंग्रहं चरणधारणम् ।

(ज) कोपकोटिं कोपस्य परां काष्ठामित्यर्थः । आपन्नायाः प्राप्ताया अतिक्रुद्धाया
इत्यर्थः सुदीनम् अतिकातरम् ।

मयीति । हे कोपने ! प्राणवल्लभे ! जीवितेश्वरि ! ते तव पादपतिते किङ्करत्वं
दासत्वमुपागते मयि त्वं कस्मात् कोपम् एण्यसि प्राप्स्वसि ? कस्मात् क्रुप्यसि इत्यर्थः
॥ ८ ॥

(ट) अश्रुप्लुतमुखी नेत्रजलपूर्णवदना ।

सार्द्धमिति । हे धूर्त्त ! मनोरथशतैः सार्द्धं कृत्रिमेण कण्टेन न तु वास्तवेन, भावेन
विलासविशेषेण रम्या मनोहारिणी सैव कान्ता तव मनसि स्थिता । उह संसारे अस्माकं
कथित् कथञ्चित् अवकाशः स्थानं नास्ति, तस्मात् चरणपातविडम्बनाभिः पादपतन-
रूपप्रतारणाभिः कृतम् अलं न किमपि प्रयोजनम् इत्यर्थः । यदान्यत्र मदीयं स्थानं
नास्ति तदा त्वदधीना एव क्लेशमगुभविष्याम्येव इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ९ ॥

कः तेन सह तव स्नेहः ? तत् किं बहुना, यदि तस्य हृदयं न भक्षयामि, तत् मया प्रायोपवेशनं (ट) कृतं विद्धि । एवं तस्याः तत् निश्चयं ज्ञात्वा चिन्ताव्याकुलितहृदयः स प्रोवाच ।
अथवा माधु इदमुच्यते,

वज्रलेपस्य सूर्गस्य नारीणां कर्कटस्य च ।

एको ग्रहस्तु मीनानां नीलीमद्यपयोस्तथा ॥ १० ॥

तत् किं करोमि ? कथं स मे बध्यो भवति ? इति विचिन्त्य वानरपार्श्वम् अगमत् । वानरोऽपि चिरायान्तं तं मोहेगम् अवलोक्य प्रोवाच, भोः मित्र ! किम् अद्य चिरवेलायां समायातोऽसि ? कस्मात् साह्लादं न आलपसि ? न सुभाषितानि पठसि ? स आह, मित्र ! अहं तव भ्रातृजायया (ड) निष्ठुरतरैर्वाक्यैः अभिहितः, भो कृतघ्न ! मा मे त्वं स्वमुखं दर्शय यतः त्वं प्रतिदिनं मित्रम् उपजीवसि (ट) न च तस्य पुनः प्रत्युपकारं गृहदर्शनमात्रेण अपि न करोषि । तत् ते प्रायश्चित्तम् (ण) अपि न नास्ति । उक्तञ्च, ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरैः भग्नव्रते शठे ।

निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ ११ ॥

(ठ) प्रायोपवेशनम् अनशनव्रतम् अभोजनेन प्राणान् त्यज्यामीति भावः । वज्रलेप-
खेति । पूर्वं ब्राह्म्यातम् ॥ १० ॥

(ड) भ्रातृजायया मत्पत्न्या इति भावः निष्ठुरतरैः अतिनिष्ठुरैः । कृतघ्न ! उपकृता-
मानिन् ।

(ट) उपजीवसि मित्रात् उपकारं प्राप्नोषि इत्यर्थः ।

(ण) प्रायश्चित्तं पापशान्तिः ।

ब्रह्मघ्ने इति । ब्रह्मघ्ने ब्रह्मघातिनि सुरापे मद्यपायिनि चौरैः तस्करैः, मग्नव्रते
खलितब्रह्मचर्ये तथा शठे धूर्ते प्रतारके इत्यर्थः सद्भिः साधुभिः निष्कृतिः प्रायश्चित्तं

तत् त्वं मम देवरं गृहीत्वा अद्य प्रत्युपकारार्थं गृहम्
 आनय । नो चेत् त्वया सह मे परलोके (त) दर्शनम् । तत्
 अहं तथा एवं प्रोक्तः तव सकाशम् आगतः । तत् अद्य तथा
 सह त्वदर्थे कलहायतो (थ) मम इयती वेला विलग्ना । तत्
 आगच्छ मे गृहम् । तव भ्रातृपत्नीरचितचतुष्का प्रगुणित-
 वस्त्रमणिमाणिक्याद्युचिताभरणा द्वारदेशवडवन्दनमाला (द)
 सोत्कण्ठा तिष्ठति । मर्कट आह, भो-मित्र ! युक्तम् अभि-
 हितं मदभ्रातृपत्न्या । उक्तञ्च,

वर्जयेत् कौलिकाकारं मित्रं प्राज्ञतरो नरः ।

आत्मनः सम्मुखं नित्यं य आकर्षति लोलुपः ॥ १२ ॥

तथाच, ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।

भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम् ॥ १३ ॥

विहिता निरूपिता, किन्तु कृतघ्ने उपकारिद्वेषिणि अथवा अकृतघ्ने जने निष्कृतिः
 नास्ति ॥ ११ ॥

(त) परलोके दर्शनम् अहं मरिष्यामौति भावः ।

(थ) कलहायतः कलहं कुर्वतः । विलग्ना भूता ।

(द) रचितचतुष्का सज्जितचत्वरः । प्रगुणितेति । प्रगुणितानि प्रकृतगुणानि महा-
 र्हाणीत्यर्थः वस्त्रमणिमाणिक्यादीनि उचितानि उपयुक्तानि आभरणानि अलङ्काराः
 यस्यास्तादृशी नानालङ्कारभूषिता इत्यर्थः । द्वारिति । द्वारदेशे वद्धा रचिता लम्बिता
 इत्यर्थः वन्दनमाला वन्दनपुष्पमाला यथा सा ।

वर्जयेदिति । प्राज्ञतरः अतिप्रज्ञावान् नरः कौलिकाकारं कपटमयम् इत्यर्थः मित्रं
 वर्जयेत् त्यजित्, यः कपटसुष्ठु लोलुपः लुब्धः सन् नित्यं सततम् आत्मनः सम्मुखम्
 आकर्षति मित्रमिति शेषः कथमपि मित्रं वञ्चयितुं स्वायत्तमेव चिकीर्षति इत्यर्थः ॥ १२ ॥

ददातीति । प्रीतेः प्रणयस्य लक्षणं चिह्नं षड्विधम् एकेन ददाति, द्वितीयेन प्रति-
 गृह्णाति, तृतीयेन गुह्यं रहस्यम् आख्याति आलपति, चतुर्थेन पृच्छति, पञ्चमेन भुङ्क्ते,
 षष्ठेन भोजयते च । दानं ग्रहणं रहस्यकथनं प्रश्नः भोजनं भोजनदानञ्च एतत्
 षट्कं प्रीतिनिबन्धनमिति भावः ॥ १३ ॥

परं वयं वनचराः, युष्मदीयञ्च जलान्ते (ध) गृहं, तत् कथं
 शक्यते तत्र गन्तुम् ? तस्मात् तामपि मे भ्रातृपत्नीम् अत्र
 आनय येन प्रणम्य तस्या आशीर्वादं गृह्णामि । स आह, भोः
 मित्र ! अस्ति समुद्रान्तरे सुरम्ये पुलिनदेशेऽस्मद्गृहम् ।
 तत् मम पृष्ठम् आरूढः सुखेन अकृतभयो गच्छ । सोऽपि
 तत् श्रुत्वा सानन्दम् आह, भद्र ! यदि एवं तत् किं विल-
 ष्यते त्वर्यताम् । एषोऽहं तव पृष्ठम् आरूढः । तथानुष्ठिते
 अगाधे जलधौ गच्छन्तं मकरम् आलोक्य भयत्रस्तमना
 वानरः प्रोवाच । भ्रातः ! शनैः शनैः गम्यताम् । जलकल्लोलैः
 प्राप्यते (न) मे शरीरम् । तत् आकर्ण्य मकरः चिन्तयामास ।
 असौ अगाधं जलं प्राप्तो मे वशः सञ्जातः, मत्पृष्ठगतः तिल-
 मात्रमपि चलितुं न शक्नोति । तस्मात् कथयामि अस्य
 निजाभिप्रायं, येन अभीष्टदेवतास्मरणं करोति । आह च,
 मित्र ! त्वं मया बधाय समानीतो भार्यावाक्येन विश्वास्थ्य,
 तत् स्मर्यताम् अभीष्टदेवता । स आह, भ्रातः ! किं मया
 तस्याः तवापि च अप्रकृतं येन मे बधोपायः चिन्तितः । मकर
 आह, भोः ! तस्याः तावत् तव हृदयस्य अमृतमयफलरसा-
 खादनमृष्टस्य भक्षणे दोहदः (प) सञ्जातः । तेन एतदनु-
 स्थितम् । प्रत्युत्पन्नमतिः वानरः आह, भद्र ! यदि एवं तत्
 किं त्वया मम तत्र एव न व्याहृतम् ? (फ) येन स्वहृदयं
 जम्बूकोटरे सदा एव मया सुगुप्तं (ब) कृतम्, तद् भ्रातृपत्न्या

(ध) जलान्ते जलमर्धे ।

(न) प्राप्यते क्वायते ।

(प) दोहदः गर्भावस्थायां मनोरथः ।

(फ) व्याहृतम् उक्तम् ।

(ब) जम्बूकोटरे जम्बूद्वीपदेशे । सुगुप्तं सुरक्षितम् ।

अर्पयामि । त्वया अहं शून्यहृदयोऽत्र कस्मात् आनीतः ? तदाकर्ण्य मकरः सानन्दमाह, भद्र ! यदि एवं तदर्पय मे हृदयं येन सा दुष्टपत्नी तद्भक्षयित्वा अनशनात् उत्तिष्ठति । अहं त्वां तमेव जम्बूपादपं प्रापयामि । एवमुक्त्वा निवर्त्य जम्बूतलम् अगात् । वानरोऽपि कथमपि जल्पितविविध-
देवतोपचारपूजः तीरमासादितवान् (भू) ततश्च दीर्घतरचङ्क्रमणेन (म) तमेव जम्बूपादपमारूढः चिन्तयामास, अहो ! लब्धाः तावत् प्राणाः । अथवा साधु इदमुच्यते,

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् ।

विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ १४ ॥

तन्मम एतदयं पुनर्जन्मदिनमिव सञ्जातम् । इति चिन्तयमानं मकर आह, भो मित्र ! अर्पय तत् हृदयं यथा ते भ्रातृपत्नी भक्षयित्वा अनशनात् उत्तिष्ठति । अथ विहस्य निर्भर्त्सयन् वानरः तमाह, धिक् धिक् मूर्ख ! विश्वासघातक ! किं कस्यचित् हृदयद्वयं भवति ? तदाशु गम्यताम्, जम्बूवृक्षस्य अधस्तात् न भूयोऽपि त्वया अत्र आगन्तव्यम् । उक्तञ्च यतः,

सकृदुष्टञ्च यो मितं पुनः सन्धातुमिच्छति ।

स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरो यथा ॥ १५ ॥

(म) जल्पतेति । जल्पितः यदि अहम् अस्मात् सङ्गटात् जीवामि तदा एवमेवं रूपेण देवतासर्पशामीति चिन्तितः विविधानां बह्वीनां देवतानाम् उपचारः पूजा येन तथोक्तः ।

(न) दीर्घतरचङ्क्रमणेन दीर्घतरेण उत्प्रवनेन इत्यर्थः ।

नेति । अविश्वस्ते जने न विश्वसेत्, विश्वस्तेऽपि जने न विश्वसेत् । विश्वासात् उत्पन्नं जातं भयं मूलानि अपि निकृन्तति निःशेषेण किञ्चित् ॥ १४ ॥

सकृदिति । यः सकृत् एकवारं दुष्टं मितं पुनः सन्धातुं सम्मेलयितुम् इच्छति सः अश्वतरो गर्भं यथा मृत्युम् उपगृह्णाति आश्रयति ॥ १५ ॥

तत् श्रुत्वा मकरः सविलसं (य) चिन्तितवान्, अहो !
मया अतिमूढेन किमस्य स्वचित्ताभिप्रायो निवेदितः, तद्यदि
असौ पुनरपि कथञ्चिद्विश्वासं गच्छति तद्भूयोऽपि विश्वास-
यामि । आह च, मित्र ! हास्येन मया तेऽभिप्रायो लब्धः ।
तस्या न किञ्चित् तव हृदयेन प्रयोजनम् । तत् आगच्छ
प्राघुणिकन्यायेन (र) अस्मदुग्रहम् । तव भ्रातृपत्नी सोत्कण्ठा
वर्त्तते । वानर आह, भो दुष्ट ! गम्यताम्, अधुना नाहम्
आगमिष्यामि । उक्तञ्च,

बुभुक्षितः किं न करोति पापम्

क्षीणा जना निष्करुणा भवन्ति ।

आख्याहि भद्रे ! प्रियदर्शनस्य

न गङ्गदत्तः पुनरेति कूपम् ॥ १६ ॥

मकर आह, कथमेतत् ? स आह ।

कथा २ ।

कस्मिंश्चित् कूपे गङ्गदत्तो नाम मण्डूकराजः प्रतिवसति
स्म । स कदाचित् दायादैः उद्देजितोऽरघट्टघटीम् आरुह्य
निष्क्रान्तः (ल) । अथ तेन चिन्तितम्, यत् कथं तेषां दाया-
दानां मया प्रत्यपकार कर्त्तव्यः । उक्तञ्च,

(य) सविलसं सलज्जम् ।

(र) प्राघुणिकन्यायेन अतिथिरूपेण ।

बुभुक्षित इति । बुभुक्षितः क्षुधितः जनः किं पापं न करोति ? सर्वमेव बुभुक्षा-
निवारणार्थं करोति इत्यर्थः । क्षीणाः क्षुधयेति शेषः । जनाः निष्करुणा निर्दया
भवन्ति । हे भद्रे ! प्रियदर्शनस्य आख्याहि कथय, गङ्गदत्तः पुनः कूपं न एति न
आगच्छति । उपजातिवृत्तम् ॥ १६ ॥

(ल) दायादैः श्रुतिभिः उद्देजितः विरक्तौकृतः । अरघट्टघटीं कूपस्य सोपान-
पङ्क्तिम् । निष्क्रान्तः कूपात् निर्गतः ।

आपदि येनापकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु ।

अपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥ १७ ॥

एवं चिन्तयन् विले प्रविशन्तं कृष्णसर्पम् अपश्यत् । तं
दृष्ट्वा भूयोऽपि अचिन्तयत्, यत् एनं तत्र कूपे नीत्वा सकल-
दायादानाम् उच्छेदं करोमि । उक्तञ्च,

शत्रुभिर्योजयेच्छत्रुं बलिना बलवत्तरम् ।

स्वकार्याय यतो न स्यात्काचित्पीडात्र नत्तये ॥ १८ ॥

तथाच, शत्रुमुन्मूलयेत्प्राज्ञस्तीक्ष्णं तीक्ष्णेन शत्रुणा ।

व्यथाकरं सुखार्थाय कण्टकेनैव कण्टकम् ॥ १९ ॥

एवं स विभाव्य विलहारं गत्वा तम् आहूतवान्, एहि
एहि प्रियदर्शन ! (व) एहि, तत् श्रुत्वा सर्पः चिन्तयामास ।
य एष माम् आह्वयति, स स्वजातीयो न भवति यतो नैषा
सर्पवाणी । अन्येन केनापि सह मम मर्त्यलोके सन्धानं (श)
नास्ति । तदत्र एव दुर्गे स्थितः तावत् वेद्मि कोऽयं भवि-
ष्यति । उक्तञ्च,

आपदोति । येन जनेन आपदि अपकृतम् अनिष्टं कृतं येन च विषमासु कष्टासु
दशासु हसितं हास्यं कृतं तयोरुभयोः अपकृत्य अपकारं कृत्वा नरः पुनर्जातं मन्ये ।
वैरनिर्यातने परमं सुखमिति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ १७ ॥

शत्रुभिरिति । स्वकार्याय स्वं कार्यं साधयितुं शत्रुभिः सह शत्रुं तथा बलिना
शत्रुणा सह बलवत्तरम् अतिप्रबलं जनं योजयेत् सङ्गमयेत् यतः अत्र संसारी तत्तद्ये
तेषां शत्रूणां जये काचित् पीडा न स्यात् प्रत्युत सुखमेव स्यादिति भावः ॥ १८ ॥

शत्रुमिति । प्राज्ञः बुद्धिमान् जनः तीक्ष्णेन दारुणेन शत्रुणा तीक्ष्णं दारुणं शत्रुं
व्यथाकरं क्लेशप्रदं कण्टकम् अङ्गविड्मिति शेषः कण्टकेनैव सुखार्थाय सौख्यनिमित्तम्
उन्मूलयेत् ॥ १९ ॥

(व) प्रियदर्शन ! प्रियं दर्शनं यस्य तथोक्तः तत्सम्बन्धी ।

(श) सन्धानं सम्मेलनं सख्यम् इत्यर्थः ।

यस्य न ज्ञायते शीलं न कुलं न च संश्रयः ।

न तेन सङ्गतिं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ २० ॥

कदाचित् कोऽपि (ष) मन्त्रवादी औषधचतुरो वा माम्
आह्वय बन्धने क्षिपति । अथवा कश्चित् पुरुषो वैरमाश्रित्य
कस्यचिद्गच्छणार्थं मामाह्वयति । आह च, भोः ! को भवान् ?
स आह, अहं गङ्गदत्तो नाम मण्डूकाधिपतिः त्वत्सकाशे
मैत्र्यर्थम् अभ्यागतः । तत् श्रुत्वा सर्प आह, भोः ! अश्वदेय-
मेतत् यत् तृणानां वह्निना सह सङ्गमः । उक्तञ्च,

यो यस्य जायते बध्यः स स्वप्नेऽपि कथञ्चन ।

न तत्समौपमभ्येति तत्किमेवं प्रजल्पसि ? ॥ २१ ॥

गङ्गदत्त आह, भोः ! सत्यमेतत् । स्वभाववैरी त्वम् अस्मा-
कम् । परं परपरिभवात् प्राप्तोऽहं ते सकाशम् । उक्तञ्च,
सर्वनाशे च सञ्जाते प्राणानामपि संशये ।

अपि शत्रुं प्रणम्यापि रक्षेत् प्राणधनानि च ॥ २२ ॥

सर्प आह, कथय कस्मात् ते परिभवः ? स आह, दाया-
देभ्यः । सोऽपि आह, क ते आश्रयो (स) वाप्यां कूपे तडागे

यस्येति । यस्य जनस्य शीलं चरितं न, कुलं वंशः, संश्रयः आवासश्च न ज्ञायते,
तेन जनेन सङ्गतिं सम्मेलनं न कुर्यादिति बृहस्पतिः उवाच ॥ २० ॥

(ष) मन्त्रवादी सर्पमन्त्रोच्चारणकुशलः ।

य इति । यः यस्य जनस्य बध्यः जायते भवति, स स्वप्नेऽपि कथञ्चन तत्समौप-
म अभ्येति न गच्छति, वैरिसमौपे कदापि न गन्तव्यमित्यर्थः तत् तस्मात् किं कथम् एव
प्रजल्पसि ? आलपसि ? अहं तव वैरी, त्वं मम समौपमागत एव मया बध्यते एव
किमर्थं त्वमेवं मामाह्वयसीति भावः ॥ २१ ॥

सर्वनाशे इति । सर्वनाशे प्राणानामपि संशये च सञ्जाते उपस्थिते सति शत्रुं प्रण-
म्यापि शरणं प्रपद्यापि इत्यर्थः प्राणधनानि प्राणान् धनानि च रक्षेत् ॥ २२ ॥

(स) आश्रयः आवासः ।

ऋदे वा तत्कथय स्वाश्रयम् ? तेनोक्तम्, पाषाणचयनिबद्धे
कूपे । सर्प आह, अहो ! अपदा वयं, तन्नास्ति तत्र मे प्रवेशः,
प्रविष्टस्य च स्थानं नास्ति, यत्र स्थितः तव दायादान् व्यापा-
दयामि । तद्गम्यताम् । उक्तञ्च,

यत् शक्यं ग्रसितुं शस्तं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।

हितञ्च परिणामे यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता ॥ २३ ॥

गङ्गदत्त आह, भोः ! समागच्छ त्वम्, अहं सुखोपायेन
तत्र तव प्रवेशं कारयिष्यामि । तथा तस्य मध्ये जलोपान्ते
रम्यतरं कोटरम् अस्ति, तत्र स्थितः त्वं लीलया दायादान्
व्यापादयिष्यसि । तत् श्रुत्वा सर्पो व्यचिन्तयत्, अहं तावत्
परिणतवयाः, (ह) कदाचित् कथञ्चित् मूषकमेकं प्राप्नोमि ।
तत्सुखावहो जीवनोपायोऽयमनेन कुलाङ्गारेण (च) मे
दर्शितः । तद् गत्वा तान् मण्डूकान् भक्षयामासीति । अथवा
साधु इदमुच्यते,

यो हि प्राणपरिह्नीणः सहायपरिवर्जितः ।

स हि सर्वसुखोपायां वृत्तिमारचयेद् बुधः ॥ २४ ॥

एवं विचिन्त्य तमाह, भो गङ्गदत्त ! यदि एवं तदग्रे भव
येन तत्र गच्छावः । गङ्गदत्त आह, भोः प्रियदर्शन ! अहं त्वां

यदिति । यत् वस्तु ग्रसितुं भक्षयितुं शक्यं शस्तं तथा ग्रस्यं यच्च ग्रस्तं भक्षितं
सत् परिणमेत् परिपाकं गच्छेत्, यच्च परिणामे परिपाके हितञ्च स्यादिति शेषः, भूति-
मिच्छता कल्याणार्थिना तत् आद्यं भवणीयम् ॥ २३ ॥

(ह) परिणतवयाः स्थविरः ।

(च) कुलाङ्गारेण वंशचयकारिणेति भावः ।

अ इति । यः जनः प्राणैः परिह्नीतः स्वयं गन्तुमुद्यत इति भावः तथा सहायैः
परिवर्जितः विहीनः, स हि बुधः विश्रयेदिति शेषः तदा सर्वसुखोपायां सर्वसुखकरैः
वृत्तिभ्यः आरचयेत् विदध्यात् ॥ २४ ॥

सुखोपायेन तत्र नेष्यामि स्थानञ्च दर्शयिष्यामि । परं त्वया
 अस्मत्परिजनो रक्षणीयः । केवलं यानहं तव दर्शयिष्यामि
 ते एव भक्षणीया इति । सर्प आह, साम्प्रतं त्वं मे मित्रं
 जातम् । तत्र भेतव्यम् तव वचनेन भक्षणीयाः ते दायादाः
 एवमुक्त्वा विलात् निष्क्रम्य तम् आलिङ्ग्य च तेनैव सह
 प्रस्थितः । अथ क्रुपम् आसाद्य अरघट्टघाटिकामार्गेण सर्पः
 तेन आत्मना (क) खालयं नीतः । ततश्च गङ्गदत्तेन कृष्ण-
 सर्पं कोटरं धृत्वा दर्शिताः ते दायादाः । ते च तेन शनैः
 शनैः भक्षिताः । अथ मण्डूकाभावे सर्पेण अभिहितम् । भद्र !
 निःशेषिताः ते रिपवः तत् प्रयच्छ अन्यत् मे किञ्चित् भोजनं
 यतोऽहं त्वया अत्र आनीतः । गङ्गदत्त आह, भद्र ! कृतं
 त्वया मित्रकृत्यम्, तत् साम्प्रतम् अनेन एव घाटिकायन्त्रमार्गेण
 गम्यतामिति । सर्प आह, भो गङ्गदत्त ! न सम्यगभिहितं
 त्वया । कथमहं तत्र मच्छामि । जदीयान्तेदुर्गम् अन्येन रुद्धं
 भविष्यति । तस्मात् अत्रस्थस्य मे मण्डूकम् एकैकं खवर्गीयं
 प्रयच्छ, नो चेत् सर्वानपि भक्षयिष्यामीति । तत् श्रुत्वा गङ्ग-
 दत्तो व्याकुलमना व्यचिन्तयत् । अहो ! किमेतत् मया कृतं
 सर्पमानयता, तद् यदि निषेधयिष्यामि तत्सर्वानपि भक्षयिष्यति ।
 अथवा युक्तमुच्यते ।

योऽमित्रं कुरुते मित्रं वीर्याभ्यधिकमात्मनः ।

स करोति न सन्देहः स्वयं हि विषभक्षणम् ॥ २५ ॥

(क) आत्मना स्वयम् ।

य इति । यः जनः आत्मनः स्वस्मात् वीर्येण अभ्यधिकम् अधिकफलम् इत्यर्थः
 अमित्रं यत् मित्रं कुरुते, स स्वयं हि आत्मनैव विषभक्षणं करोति सन्देहः न
 नास्तीति शेषः ॥ २५ ॥

तत् प्रयच्छामि अस्य एकं दिनं प्रति सुहृदम् । उक्तञ्च,
सर्वस्वहरणे युक्तं शत्रुं बुद्धियुता नराः ।

तोषयन्त्यल्पदानेन वाङ्मवं सागरो यथा ॥ २६ ॥

तथाच, यो दुर्बलोऽणूनपि याच्यमानो

बलीयसा यच्छति नैव साक्षा ।

प्रयच्छते नैव च दर्शमानं

खारीं स चूर्णस्य पुनर्ददाति ॥ २७ ॥

तथाच, सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धं त्यजति पण्डितः ।

अर्द्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुस्तरः ॥ २८ ॥

न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन्नतिमान् नरः ।

एतदेव हि पाण्डित्यं यत् स्वल्पात् भूरिरक्षणम् ॥ २९ ॥

एवं निश्चित्य नित्यमेकैकम् आदिशति (ख) । सोऽपि

सर्वस्वेति । बुद्धियुताः बुद्धिमन्तो नराः सागरः वाङ्मवं वङ्गवानलं यथा सर्वस्वहरणे
युक्तम् उद्यतं शत्रुम् अल्पदानेन तोषयन्ति प्रीणयन्ति ॥ २६ ॥

स इति । यः दुर्बलः बलीयसा प्रबलेन याच्यमानः अभ्यर्थ्यमानः साक्षा सान्त्वेन
अणूनपि अल्पानपि न यच्छति न ददाति, तथा दर्शमानं नैव च प्रयच्छते न ददाति
पुनः चूर्णस्य खारीं तदाख्यपरिमाणविशेषं ददाति, यत् किञ्चित् चूर्णं याचितो बलवता
तददाने तेनाक्रान्तः चूर्णराशिं दत्त्वा तं यथा सान्त्वयति तथा अल्पदानेन परिवाच्यसम्भवे
सर्वस्वदानेनापि न शान्तिरिति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ २७ ॥

सर्वेति । पण्डितो जनः सर्वनाशे समुत्पन्ने समुपस्थिते सति अर्द्धं त्यजति, अर्द्धेन
त्यक्तावशिष्टेनेति भावः कार्यं स्वमिति शेषः कुरुते, हि यतः सर्वनाशः सर्वेषां नाशः
दुस्तरः दुःसह इत्यर्थः ॥ २८ ॥

नेति । नतिमान् नरः स्वल्पस्य कृते निमित्तं भूरि प्रभूतं बहु इत्यर्थः न नाशयेत् ।
स्वल्पात् स्वल्पवद्वात् स्वल्पे न व्ययेनेत्यर्थः यत् भूरिरक्षणं बहुरक्षणम् एतदेव पाण्डित्यं
आतुर्यम् इत्यर्थः ॥ २९ ॥

(ख) आदिशति ददाति भक्षयितुमाज्ञापयति ।

तं भक्षयित्वा तस्य परोक्षेऽन्यानपि भक्षयति । अथवा साधु
इदमुच्यते,

यथा हि मलिनैर्वस्त्रैर्यत्र तत्रोपविश्यते ।

एवं चलितवित्तसु वित्तशेषं न रक्षति ॥ ३० ॥

अथ अन्यदिने तेन अपरान् मण्डूकान् भक्षयित्वा गङ्ग-
दत्तसुतो यमुनादत्तो भक्षितः । तं भक्षितं मत्वा गङ्गदत्तः
तारस्वरेण धिक् धिक् प्रलापपरः कथञ्चिदपि न विरराम ।
ततः स्वपत्न्या अभिहितः ।

किं क्रन्दसि दुराक्रन्द ! स्वपक्षक्षयकारक ! ।

स्वपक्षस्य क्षये जाते को न स्त्राता भविष्यति ? ॥ ३१ ॥

तत् अद्यापि विचिन्त्यताम् आत्मनो निष्क्रमणम् (ग)
अस्य बधोपायश्च अथ गच्छता कालेन सकलमपि कवलितं
(घ) मण्डूककुलम् । केवलमेको गङ्गदत्तः तिष्ठति । ततः
प्रियदर्शनेन भणितम्, भो गङ्गदत्त ! बुभुक्षितोऽहम्, निःशे-
षिताः सर्वे मण्डूकाः । तद्दीयतां मे किञ्चित् भोजनं यतोऽहं
त्वया अत्र आनीतः । स आह भो मित्र ! न त्वया अत्र
विषये मया अवस्थिते कापि चिन्ता कार्या, तत् यदि मां

यथेति । मलिनैः वस्त्रैः उपलक्षितेनेति उपलक्षणे तृतीया, मलिनवस्त्रैर्जनैरित्यर्थः
यथा यत्र तत्र उपविश्यते वस्त्रमालिन्यशङ्काविरहादिति भावः, एवं तथा इत्यर्थः चलित-
वित्तः अस्थितधनः जनः वित्तशेषं न रक्षति यत् प्राप्यते तदेव, भक्षयति इत्यर्थः
सञ्चयासम्भवादिति भावः ॥ ३० ॥

किमिति । हे दुराक्रन्द ! दुष्टरोदन ! इथारोदिन् ! इत्यर्थः स्वपक्षक्षयकारक !
स्वधर्मध्वंसिन् ! किं कथं क्रन्दसि ? रोदिषि ? स्वपक्षस्य क्षये विनाशे जाते सति को
जनः नः अस्माकं वाता रक्षिता भविष्यति ? ॥ ३१ ॥

(ग) निष्क्रमणं निर्गमनम् ।

(घ) कवलितं भक्षितम् ।

प्रेषयसि, ततोऽन्यकूपस्थान् अपि मण्डूकान् विश्वास्म अत्र
 आनयामि । स आह, मम तावत् त्वम् अभक्ष्यो भ्रातृस्थाने,
 तत् यदि एवं करोषि तत् साम्प्रतं पितृस्थाने भवसि, तदेवं
 क्रियतामिति । सोऽपि तत् आकर्ण्य अरघट्टघाटिकाम् आश्रित्य
 विविधदेवतोपकल्पितपूजोपयाचितः (ड) तस्मात् कूपात्
 विनिष्क्रान्तः । प्रियदर्शनोऽपि तदाकाङ्क्षया च (च) तत्रस्थः
 प्रतीक्षमाणः तिष्ठति । अथ चिरात् अनागते गङ्गदत्ते
 प्रियदर्शनोऽन्यकोटरनिवासिनीं गोधाम् उवाच, भद्रे ! क्रियतां
 स्तोत्रं (छ) साहाय्यम् । यतः चिरपरिचितः ते गङ्गदत्तः,
 तद्वत्वा तत्सकाशं कुत्रचित् जलाशये अन्विष्य मम सन्देशं
 (ज) कथय । येन आगम्यताम् एकाकिना अपि भवता
 द्रुततरं यदि अन्ये मण्डूका न आगच्छन्ति । अहं त्वया
 विना नात्र वस्तुं शक्नोमि । तथा यदि अहं तव विरुद्धं
 आचरामि तत् सुकृतमन्तरे मया विदृतम् (झ) गोधा अपि
 तद्वचनात् गङ्गदत्तं द्रुततरम् अन्विष्य आह, भद्र गङ्गदत्त ! स
 तव सुहृत् प्रियदर्शनः तव मार्गं समीक्षमाणः (ञ) तिष्ठति ।
 तत् शीघ्रम् आगम्यतामिति । अपरञ्च तेन तव विरूपकरणे

(ड) विविधेति । विविधाभ्यः देवताभ्यः उपकल्पिता सङ्कल्पिता या पूजा तथा उप-
 याचितः आत्मप्राणरक्षार्थं याज्ञा जातोऽस्य तथोक्तः इतोऽस्य जाते इति इतप्रत्ययः ।

(च) तदाकाङ्क्षया तत्प्रतीक्षया ।

(छ) स्तोत्रम् अल्पम् ।

(ज) सन्देशं वाचिकम् ।

(झ) तत् तदा सुकृतं मदीयमिति भावः अन्तरे अस्मिन् अवसरे इत्यर्थः विदृतं
 तदर्थं रक्षितम् इत्यर्थः ।

(ञ) समीक्षमाणः प्रतीक्षमाणः ।

(८) सुकृतमन्तरे धृतम् । तत् निःशङ्केन मनसा समागम्य-
ताम् । तत् अकथ्यं गङ्गदत्त आह,

बुभुक्षितः किं न करोति पापं

क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ।

आख्याहि भद्रे ! प्रियदर्शनस्य

न गङ्गदत्तः पुनरेति कूपम् ॥ ३२ ॥

एवमुक्त्वा स तां विसर्जयामास ।

तत् भो दुष्टजलचरं ! अहमपि गङ्गदत्त इव त्वदुष्टहे न
कथञ्चित् अपि यास्यामि । तत् श्रुत्वा मकर आह, भो मित्र !
न एतद् युज्यते । सर्वथा एव मे कृतघ्नतादोषम् अपनय (८)
मदुष्टहागमनेन । अथवा अत्र अहम् अनशनात् (९) प्राण-
त्यागं तव उपरि करिष्यामि । वानर आह, मूढ ! किम् अहं
लम्बकर्णो मूर्खः ? दृष्टापायोऽपि स्वयमेव तत्र गत्वा आत्मानं
व्यापादयामि ।

आगतश्च गतश्चैव दृष्ट्वा सिंहपराक्रमम् ।

अकर्णहृदयो मूर्खो यो गत्वा पुनरागतः ॥ ३३ ॥

मकर आह, भद्रे ! स को लम्बकर्णः कथं दृष्टापायो-
(८) ऽपि मृतः ? तत् मे निवेद्यताम् । वानर आह,

(८) विरूपकरणे विरुद्धाचरणे ।

बुभुक्षित इति । पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

(८) कृतघ्नतादोषम् अकृतघ्नतादोषम् । अपनय क्षालय ।

(९) अनशनात् अनाहारात् ।

आगत इति । यः आगतस्य उपस्थितस्य सिंहस्य पराक्रमं दृष्ट्वा गतश्च पलायितश्च
किन्तु यतः अकर्णहृदयः कर्णहृदयरहितः मूर्खश्च, ततः पुनरागतः ॥ ३३ ॥

(८) दृष्टापायः दृष्टः अपायः आसन्नपात इत्यर्थः येन तथाभूतः ।

कथा ३ ।

कस्मिंश्चित् वनोद्देशे करालकेशरो (ण) नाम सिंहः प्रति-
वसति स्म । तस्य च धूसरको नाम शृगालः सदा एव अनु-
यायी (त) परिचारकोऽस्ति । अथ कदाचित् तस्य हस्तिना
सह युध्यमानस्य शरीरे गुरुतराः प्रहाराः सञ्जाता यैः पदमेक-
मपि चलितुं न शक्नोति तस्य अचलनात् च धूसरकः क्षुत्-
क्षामकण्ठो दीर्घल्यं गतः । अन्यस्मिन् अहनि तम् अवोचत्
स्वामिन् ! बुभुक्षया पीडितोऽहं, पदात् पदमपि चलितुं न
शक्नोमि । तत्कथं ते शुश्रूषां करोमि । सिंह आह, भोः !
गच्छ अन्वेषय किञ्चित् सत्त्वं, येन इमाम् अवस्थां गतोऽपि
व्यापादयामि । तदाकर्ण्य शृगालोऽन्वेषयन् कञ्चित्समीपव-
र्त्तिनं ग्रामम् आसादितवान् । तत्र लम्बकर्णी नाम गर्दभः
तडागोपान्ते प्रविरलदूर्वाङ्गुरान् कृच्छादास्वादयन् (थ)
दृष्टः । ततश्च समीपवर्त्तिना भूत्वा तेन अभिहितः, माम् !
नमस्कारोऽयं मदीयः सम्भाव्यताम् (द) चिरात् दृष्टोऽसि ।
तत् कथय किमेवं दुर्बलतां गतः । स आह, भो भगि-
नीपुत्र ! किं कथयामि, रजकोऽतिनिर्दयोऽतिभारेण मां
पीडयति, घासमुष्टिम् (ध) अपि न प्रयच्छति । केवलं

(ण) करालेति । करालाः उत्कटाः केशरा जटा यस्य तथोक्तः यस्य जटादर्शनेनैव
भयं जायते इति भावः ।

(त) अनुयायी अनुचरः । परिचारकः सेवकः ।

(थ) प्रविरलेति । प्रविरलाः अल्पाल्पाः दूर्वाणाम् अङ्गुराः प्ररोहाः तान् । आस्वा-
दयन् भक्षयन् ।

(द) सम्भाव्यतां गृह्यताम् ।

(ध) घासमुष्टिं मुष्टिमितघासम् ।

दूर्वाङ्कुरान् धूलिमिश्रितान् भक्षयामि । तत्कृतो मे शरीरे
 पुष्टिः ? शृगाल आह, [माम् ! यदि एवं तदस्ति मरकत-
 सदृशशष्पप्रायो (न) नदीसनाथो रमणीयतरः प्रदेशः । तत्र
 आगत्य मया सह सुभाषितगोष्ठौसुखम् अनुभवन् तिष्ठ ।
 लब्धकर्ण आह, भो भगिनीसुत ! युक्तमुक्तं भवता । परं वयं
 ग्राम्याः पशवोऽरस्यचारिणां बध्नास्तत् किं तेन भव्यप्रदेशेन ?
 (प) शृगाल आह, माम् ! मैवं वद, मद्भुजपञ्जरपरिरक्षितः
 स देशः । तस्मास्ति कश्चित् अपरस्य तत्र प्रवेशः । परमनेन
 एव दोषेण रजककदर्थिताः (फ) तत्र तिस्रो रासभ्योऽनाथाः
 सन्ति । ताश्च पुष्टिमापन्ना यौवनोत्कटा (ब) इदं माम्
 ज्ञचुः, यदि त्वम् अस्माकं सत्यो मातुलः तदा किञ्चित् ग्रामा-
 न्तरं गत्वा अस्मदयोग्यं कश्चित् पतिमानय । तदर्थं त्वामहं
 तत्र नयामि । अथ शृगालवचनानि श्रुत्वा कामपीडिताङ्गः
 तम् अवोचत् भद्र ! यदि एवं तदग्रे भव, येन आगच्छामि ।
 अथवा साधु इदमुच्यते ।

नामृतं न विषं किञ्चिदेकां मुक्ता नितम्बिनीम् ।

यस्याः सङ्गेन जीव्येत म्रियते च वियोगतः ॥ ३४ ॥

(न) मरकतेति । मरकतैः इरिण्णखिभिः सदृशानि यानि शष्पाणि घासाः तत्प्रायः
 तदवहुजः ।

(प) भव्यप्रदेशेन उत्कृष्टस्थानेन ।

(फ) रजककदर्थिताः रजकेन क्लेशिताः ।

(ब) अनाथा अस्वामिकाः । पुष्टिमापन्ना परिपुष्टशरीराः । यौवनोत्कटाः पूर्णयुवत्यः ।

नेति । एकां नितम्बिनीं कान्तां मुक्ता विहाय किञ्चिदपि वस्तु अमृतं न, विषञ्च न,
 विना गृहिणीं किमपि प्रीतिं न विद्धातीति भावः । यस्याः नितम्बिन्याः सङ्गेन संसर्गेण
 जीव्येत प्राप्तिः, वियोगतः विच्छेदेन म्रियते च जन इति शेषः ॥ ३४ ॥

तथाच, यासां नाम्नापि कामः दर्शनं विना ।

तासां दृक्सङ्गमं प्राप्य यन्न द्रवति कौतुकम् ॥ ३५ ॥

तथानुष्ठिते शृगालेन सह सिंहा दत्तः । सिंहोऽपि व्यथाकुलितस्त्वं दृष्ट्वा यावत् समुत्तिष्ठति, तावत् रासभः पलायितुम् आरब्धवान् । अथ तस्य पलायमानस्य सिंहेन तलप्रहारो (भ) दत्तः । स च मन्दभाग्यस्य व्यवसाय इव व्यर्थतां गतः । अत्रान्तरे शृगालः कोपाविष्टस्तम् उवाच भोः ! किम् एवंविधः प्रहारस्ते ? यत् गर्दभोऽपि तव पुरतो बलाद्गच्छति तत्कथं गजेन सह युद्धं करिष्यसि ? तत् दृष्टं ते बलम् । अथ विलक्षितं (म) सिंह आह, भोः ! किम् अहं करोमि । मया न क्रमः सञ्जीकृत (य) आसीत् । अन्यथा गजोऽपि मत्क्रमाक्रान्तो (र) न गच्छति शृगाल आह, अद्यापि एकवारं तवान्तिके तमानेयामि । परं त्वया सञ्जीकृतक्रमेण स्यातव्यम् । सिंह आह, भद्र ! यो मां प्रत्यक्षं दृष्ट्वा गतः स पुनः कथम् अत्र आगमिष्यति । तदन्यत् किमपि सत्त्वम् अन्विष्यताम् । शृगाल आह, किं तव अनेन व्यापारेण ? (ल)

यासामिति । यासां सङ्गमं दर्शनं वा विनापि नाम्नापि नाममात्रेणैव कामः मदनोद्रेकः स्यात् तासां नारीणां दृक्सङ्गमं नेवसङ्गं दृष्टिपातम् इत्यर्थः प्राप्य यत् न द्रवति आर्द्रो भवति जन इति शेषः तत् कौतुकम् आश्चर्यम् ॥ ३५ ॥

(भ) तलप्रहारः चपेटाघातः । स च तलप्रहारः मन्दभाग्यं यस्य तस्य अभाग्यस्य इत्यर्थः व्यवसायप्रयत्नमिव व्यर्थतां विफलतां गतः व्यर्थो जात इत्यर्थः तेन तलप्रहारेण रासभस्य न किमपि अनिष्टं जातमिति भावः ।

(म) विलक्षितं सलञ्छितम् ।

(य) क्रमः उद्योगविशेषः । सञ्जीकृतः असञ्जः सञ्जः कृतः तथोक्तः । अभूत-तद्भावे चिप्रत्ययः ।

(र) मदिति । मम क्रमेण आक्रान्तः धृतः ।

(ल) व्यापारेण पर्यालोचनया इत्यर्थः ।

त्वं केवलं सज्जितक्रमः तिष्ठ । तथा अनुष्ठिते शृगालोऽपि
यावत् रासभमार्गेण गच्छति, तावत् तत्रैव स्थाने चरन् (व)
दृष्टः । अथ शृगालं दृष्ट्वा रासभः प्राह, भो भगिनीसुत !
शोभनस्थाने त्वया अहं नीतः, द्राक् (श) मृत्युवशं गतः ।
तत्त्वयि किं तत्सत्त्वं, यस्य अतिरौद्रवज्रसदृशकरप्रहारात् (ष)
अहं मुक्तः । तत् श्रुत्वा प्रहसन् शृगाल आह, भद्र ! रासभी
त्वाम् आयातन्तं दृष्ट्वा सानुरागम् आलिङ्गितुं समुत्थिता । त्वं च
कातरत्वात् नष्टः (स) सा पुनर्न शक्ता त्वां विना स्थातुम् ।
तया तु नश्यतः ते अवलम्बनार्थं (ह) हस्तः क्षिप्तो न अन्य-
कारणेन, तत् आगच्छ, सा त्वत्कृते प्रायोपवेशना (ज)
उपविष्टा तिष्ठति । एतत् वदति, यत् लम्बकर्णो यदि मे
भर्त्ता न भवति, तत् अहमग्नौ जले वा प्रविशामि, पुनस्तस्य
वियोगं सोढुं न शक्नोमि । तत्प्रसादं कृत्वा तत्र आगम्यता-
मिति । नो चेत् तव स्त्रीहत्या भविष्यति । अपरं भगवान्
कामः कोपं तव उपरि करिष्यति । उक्तञ्च,

स्त्रीमुद्रां मकरध्वजस्य जयिनीं सर्वार्थसम्पत्करीं

ये मृदाः प्रविहाय यान्ति कुधियो मिथ्याफलान्वेषिणः ।

(व) चरन् रासभ इति शेषः ।

(श) द्राक् भटिति सदृसा वा ।

(ष) अतीति । अतिरौद्रः अतिदारुणः वज्रसदृशः यः करः तस्य प्रहारात्
आघातात् ।

(स) नष्टः पलायितः ।

(ह) नश्यतः पलायमानस्य । अवलम्बनार्थं धारणार्थम् ।

(ज) प्रायोपवेशना अनशनव्रतधारिणी ।

ते तेनैव निहत्य निर्दयतरं नग्नीकृता मुण्डिताः

केचिद्रक्तपटीकृताश्च जटिलाः कापालिकाश्चापरे ॥ ३६ ॥

अथ असौ तद्वचनं श्रद्धेतया श्रुत्वा भूयोऽपि तेन सह
प्रस्थितः अथवा साधु इदमुच्यते ।

जानन्नपि नरो देवात् प्रकरोति विगर्हितम् ।

कर्म किं कस्यचिल्लोके गर्हितं रोचते कथम् ॥ ३७ ॥

अत्रान्तरे सज्जितक्रमेण सिंहेन स लम्बकर्णो व्यापादितः ।

ततस्तं हत्वा शृगालं रक्तकं निरूप्य स्वयं स्नानार्थं नद्यां गतः ।

शृगालेनापि लौल्यौत्सुक्यात् (क) तस्य कर्णहृदयं भक्षितम्

अत्रान्तरे सिंहो यावत् स्नात्वा कृतदेवार्चनः प्रतर्पितपितृगणः

समायाति तावत् कर्णहृदयरहितो (ख) रासभः तिष्ठति ।

तं दृष्ट्वा कोपपरीतात्मा सिंहः शृगालम् आह, पाप !

किमिदमनुचितं कर्म समाचरितम् ? यत् कर्णहृदयभक्षणेन

अयमुच्छिष्टतां नीतः । शृगालः सविनयमाह । स्वामिन् !

स्वौमुदमिति । ये कुपियः दुर्बुद्धयः मकरध्वजस्य कामस्य जयिनीं जैवीं सर्वांश्च-
सम्पत्करिं सर्वसुखविधायिनीम् इत्यर्थः स्वौमुदां स्त्रिया मुदा चिद्भविष्यः तां योषियोनि-
मिति भावः । प्रविहाय परित्यज्य मिथ्याफलस्य अलौकप्रयोजनस्य तपश्चर्यादेरिति भावः
अन्वेषिषः अर्थिनः मन्तः यान्ति विचरन्ति इत्यर्थः ते तेनैव कामेनैव निर्दयतरम् अति-
निष्ठुरं यथा तथा निहत्य आहत्य केचित् नग्रीकृताः विवसनाः कृताः, केचित् मुण्डिताः
कृतशिरोमुण्डनाः, केचित् रक्तपटीकृताः रक्तवसनाः कृताः केचित् जटिलाः जटाधारिणः
कृताः अपरे कापालिकाः तदाख्यव्रतिनः कृता इति सर्वबोद्धव्यम् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ३६ ॥

जानन्निति । नरः जानन्नपि देवात् देवायत्तत्वादित्यर्थः विगर्हितं विशेषेण निन्दितं
कर्म कुर्यात् । लोके जगति गर्हितं कर्म कस्यचित् जनस्य किं कथं रोचते अन्यथेति
शेषः ॥ ३७ ॥

(क) लौल्यौत्सुक्यात् चापल्यात्, औत्सुक्यात् विलम्बासहत्वाच्च इत्यर्थः ।

(ख) कर्णहृदयरहितः यद्यस्य कर्णौ सः तदा अवश्यमेव कदाचिदनेन छिन्द्यपराक्रमः
श्रुतः, तच्छ्रवणे सति नैव पुनरागच्छेत् । हृदयमपि अस्य नासीत् तथा सति सिंहविक्रमः
यूयैद्यदृष्टोऽपि न कथमनेन श्रुतः तथात् कर्णहृदयरहितः एवायमिति भावः ।

मा मा एवं वद । यत्कर्णहृदयरहितोऽयं रासभ आसीत् ।
येन इह आगत्य त्वाम् अवलोक्य भूयोऽपि आगतः अथ तद्वचनं
अज्ञेयं मत्वा सिंहः तेनैव सह संविभज्य निःशङ्कितमनाः तं
भक्षितवान् । अतोऽहं ब्रवीमि ।

आगतश्च गतश्चैव दृष्ट्वा सिंहपराक्रमम् ।

अकर्णहृदयो मूर्खो यो गत्वा पुनरागतः ॥ ३८ ॥

तन्मूर्ख ! कपटं कृतं त्वया । परं बुधिष्ठिरेणैव सत्य-
वचनेन (ग) विनाशितम् (घ । अथवा साधु इदमुच्यते ।

स्वार्थमुत्सृज्य यो दम्भी सत्यं ब्रूते सुमन्दधीः ।

स स्वार्थाद् भ्रश्यते नूनं बुधिष्ठिर इवापरः ॥ ३९ ॥

मकर आह, कथमेतत् ? स आह,

कथा ४ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने कुम्भकारः प्रतिवसति स्म, स कदा-
चित् प्रमादादर्हभग्नघटकर्परतीक्ष्णाग्रस्योपरि (ङ) महता
वेगेन धावन् पतितः । ततः कर्परकोट्या पाटितललाटो (च)
रुधिरप्लाविततनुः कृच्छ्रात् उत्थाय स्वाश्रयं गतः । ततश्च अपश्य-
सेवनात् स प्रहारस्तस्य करालतां गतः कृच्छ्रेण नीरो-

(ग) सत्यवचनेन सत्यवादिना ।

(घ) विनाशितं कपटमिति शेषः ।

स्वार्थमिति । यः सुमन्दधीः अतिमूढमतिः दम्भी प्रतारककुशलः नरः स्वार्थम्
उत्सृज्य विहाय सत्यं ब्रूते, सः अपरः बुधिष्ठिर इव नूनं निश्चितं स्वार्थात् भ्रश्यते
भट्टो भवति ॥ ३९ ॥

(ङ) प्रमादात् अनवधानात् । अर्हं भग्नः यः घटः तस्य कर्परस्य घुदखण्डस्य यत्
तीक्ष्णाग्रं तस्य ।

• (च) कर्परकोट्या कर्परस्य अग्रभागेन । पाटितेति पाटितं कृतं ललाटं यस्य
तथाभूतः ।

म्यतां (छ) नीतः । अथ कदाचित् दुर्भिक्षपीडिते देशे स कुम्भकारः क्षुत्क्षामकण्ठः कैश्चित् राजसेवकैः सह देशान्तरं गत्वा कस्यापि राज्ञः सेवको बभूव । सोऽपि राजा तस्य ललाटे विकरालं (ज) प्रहारक्षतं दृष्ट्वा चिन्तयामास, यद्दीरः पुरुषः कश्चित् अयम् । नूनं तेन ललाटपट्टे सम्मुख-प्रहारः अतस्तं सम्मानादिभिः सर्वेषां राजपुत्राणां (झ) मध्ये विशेषप्रसादेन पश्यति स्म । तेऽपि राजपुत्राः तस्य तं प्रसादातिरेकं (ज) पश्यन्तः परमैर्थाधर्मं (ट) वहन्तो राजभयात् न किञ्चित् ऊचुः । अथ अन्यस्मिन्नहनि तस्य भूपतेः वीरसम्भावनायां क्रियमाणायां विग्रहे (ठ) समुपस्थिते प्रकल्पमानेषु गजेषु सन्नद्धमानेषु वाजिषु (ड) योधेषु प्रगुणीक्रियमाणेषु तेन भूभुजा स कुम्भकारः प्रस्तावानु-गतं (ठ) पृष्टो निर्जने । भो राजपुत्र ! किं ते नाम ? का च जातिः ? कस्मिन् संग्रामे प्रहारोऽयं ते ललाटे लग्नः । स आह, देव ! नायं शस्त्रप्रहारः, युधिष्ठिराभिधः । कुलालोऽहं

(छ) करालतां भयानकत्वम् । नीरोग्यताम् आरोग्यम् ।

(ज) विकरालम् अत्युत्कटम्

(झ) राजपुत्राणाम् । अनादरेषु षष्ठी । राजपुत्राननादृत्य इत्यर्थः ।

(ज) प्रसादातिरेकम् अनुग्रहातिशयम् ।

(ट) ईर्ष्याधर्मं विद्वेषम् इत्यर्थः ।

(ठ) वीरिति । वीराणां सम्भावना परीक्षा तस्याम् । विग्रहे संग्रामे ।

(ड) प्रकल्पमानेषु सज्जमानेषु । सन्नद्धमानेषु सदयुक्तमानेषु । वाजिषु अन्येषु ।

(ठ) प्रगुणीक्रियमाणेषु प्रकर्षशालीक्रियमाणेषु योधेषु वीरेषु भूभुजा राजा । प्रकी-
वानुगतं प्रसन्नसङ्गतं यथा तथा ।

(श) प्रकृत्या (त) मद्गोहेऽनेककर्पराणि आसन् । अथ कदाचित् मद्यपानं कृत्वा निर्गतः प्रधावन् कर्परोपरि पतितः । तस्य प्रहारविकारोऽयं मे ललाटे, एवं विकरालतां गतः । तदाकर्ण्य राजा सत्रीडमाह, अहो ! वञ्चितोऽहं राजपुत्रानुकारिणा अनेन कुलालेन । तत् दीयतां द्राक् एतस्य चन्द्रार्धः (थ) । तथानुष्ठिते कुम्भकार आह, मा मा एवं कुरु । पश्य मे रणे हस्तलाघवम् (द) । राजा प्राह, भोः ! सर्वगुणसम्पन्नो भवान् । तथापि गम्यताम् । उक्तञ्च,

शूरस्य कृतविद्यस्य दर्शनीयोऽपि पुत्रक ! ।

यस्मिन् कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते ॥ ४० ॥

कुलाल आह, कथमेतत् ? राजा कथयति,

कथा ५ ।

कस्मिंश्चित् उद्देशे सिंहदम्पती प्रतिवसतः स्म, अथ सिंही पुत्रद्वयम् अजीजनत् । सिंहीऽपि नित्यमेव शृगान् व्यापाद्य सिंघै ददाति, अथ अन्यस्मिन्नहनि तेन किमपि न आसादितम् । वने भ्रमतोऽपि रविरस्तं गतः । अथ तेन स्वगृहम् आगच्छता शृगालशिशुः प्राप्तः । स च बालकोऽयमिति अवधार्य यत्नेन दंष्ट्रामध्यगतं कृत्वा सिंघ्या जीवन्तमेव समर्पित-

(श) कुलालः कुम्भकारः ।

(त) प्रकृत्या जातिस्वभावेन ।

(थ) द्राक् शीघ्रम् । चन्द्रार्धः अर्धचन्द्रः गलहस्त इत्यर्थः ।

(द) हस्तलाघवं क्षिप्रहस्ताताम् ।

शूरश्चेति । पुत्रक ! त्वं शूरस्य बलवांस्य कृतविद्यस्य शिचितविद्यस्य अस्ति इति शेषः किमु यस्मिन् कुले त्वम् उत्पन्नः, तत्र उत्पन्नेन इति शेषः गजः न हन्यते ॥ ४० ॥

वान् । ततः सिंहा अभिहितं, भोः कान्त ! त्वयानीतं किञ्चित्
अस्माकं भोजनम् ? सिंह आह, प्रिये ! मया अद्य एनं शृगाल-
शिशुं परित्यज्य न किञ्चित् सत्वम् आसादितम् । स च
बालोऽयमिति मत्वा न व्यापादितो विशेषात् स्वजातीयस्य ।
उक्तञ्च,

स्त्रीविप्रलिक्षिवालेषु प्रहर्त्तव्यं न कर्हिचित् ।

प्राणत्यागेऽपि सञ्जाते विश्वस्तेषु विशेषतः ॥ ४१ ॥

इदानीं त्वम् एनं भक्षयित्वा पथं कुरु । प्रभातेऽन्यत्
किञ्चित् उपार्जयिष्यामि । सा आह, भो कान्त ! त्वया बाल-
कोऽयं विचिक्त्व न हतः । तत् कथम् एनमहं स्वीदरार्थं
विनाशयामि । उक्तञ्च,

अकृत्यं नैव कर्त्तव्यं प्राणत्यागेऽपि संस्थिते ।

न च कृत्यं परित्याज्यं धर्म एव सनातनः ॥ ४२ ॥

तस्मात् मम अयं तृतीयः पुत्रो भविष्यति । इत्येव मुक्ता
तमपि स्वस्तनक्षीरेण परां पुष्टिम् अनयत् । एवं ते त्रयोऽपि
शिशवः परस्परम् अज्ञातजातिविशेषा एकाचारविहारा बाल्य-
समयं निर्वाहयन्ति । अथ कदाचित् तत्र वने भ्रमन् अरस्य-
गजः समायातः । तं दृष्ट्वा तौ सिंहसुतौ हौ अपि कुपिता-
ननौ तं प्रति प्रचलितौ यावत् तावत् तेन शृगाल-
सुतेन अभिहितम्, अहो ! गजोऽयं सुखकुलशत्रुः तत्र

स्त्रीति । प्राणत्यागे प्राणसंशये इत्यर्थः सञ्जाते उपस्थितेऽपि कर्हिचित् कदाचित्
स्त्रीविप्रलिक्षिवालेषु स्त्रीषु विप्रैषु लिङ्गेषु ब्रह्मचर्यादिषु बालेषु शिशुषु विशेषतः विप्र-
क्षेपेषु कृतविप्रक्षेपेषु जनेषु न प्रहर्त्तव्यम् ॥ ४१ ॥

अकृत्यमिति । प्राणत्यागे संस्थिते उपस्थितेऽपि अकृत्यम् अकार्यं नैव कर्त्तव्यं कृत्यं
कर्त्तव्यञ्च न परित्याज्यम् । एव सनातनः नित्यः धर्मः ॥ ४२ ॥

गन्तव्यमेतस्य अभिमुखम् । एवमुक्त्वा गृहं प्रधावितः । तौ
अपि ज्येष्ठबान्धवभङ्गान्निरुत्साहतां (ध) गतौ । अथवा साधु
इदमुच्यते ।

एकेनापि सुधीरेण सोत्साहेन रणं प्रति ।

सोत्साहं जायते सैन्यं भग्ने भङ्गमवाप्नुयात् ॥ ४३ ॥

तथाच, अतएव हि वाञ्छन्ति भूपा योधान् महाबलान् ।

शूरान् वीरान् कृतोत्साहान् वर्जयन्ति च कातरान् ॥ ४४ ॥

अथ तौ द्वौ अपि गृहं प्राप्य पित्रोरग्रतो विहसन्तौ ज्येष्ठ-
भ्रातृचेष्टितम् जचतुः । यथा गजं दृष्ट्वा दूरतोऽपि नष्टः ।
सोऽपि तदाकर्ण्य कोपाविष्टमनाः प्रस्फुरिताधरपल्लवः ताम्र-
लोचनः (न) त्रिशिखां भृकुटिं कृत्वा तौ निर्भर्त्सयन् परुष-
तरवचनानि उवाच । ततः सिंघ्या एकान्ते नीत्वा प्रबोधितो-
ऽसौ । वत्स ! मैवं कदाचित् जल्प । भवदीयलघुभ्रातरौ एतौ ।
अथ असौ प्रभूतकोपाविष्टः तामुवाच, किमहम् एताभ्यां
शौर्येण रूपेण विद्याभ्यासेन कौशलेन वा हीनः ? येन माम्
उपहसतः । तन्मया अवश्यम् एतौ व्यापादनीयौ । तदाकर्ण्य
सिंही तस्य जीवितमिच्छन्ती अन्तर्विहस्य प्राह ।

(ध) ज्येष्ठबान्धवस्य ज्येष्ठभातुः शृगालसुतस्येति भावः भङ्गात् पलायनात् । निरु-
त्साहतां भग्नोत्साहत्वम् ।

एकेनेति । सैन्यम् एकेनापि सुधीरेण सोत्साहवता उत्साहवता स्थितेन इति शेषः ।
सैन्यं रणं प्रति सोत्साहम्, उत्साहान्वितं जायते, भग्ने एकस्मिन् प्रधाने इति शेषः भङ्गं
निरुत्साहत्वम् अवाप्नुयात् प्राप्नोति इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

अत इति । अतएव अद्यादेव हेतोः भूपाः राजानः महाबलान् शूरान् वीरान्
कृतोत्साहान् उत्साहवतः योधान् सैनिकान् वाञ्छन्ति अभिलषन्ति, कातरान् भौषन्
वर्जयन्ति त्यजन्ति च ॥ ४४ ॥

(न) ताम्रलोचनः रत्ननेत्रः ।

शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनौयोऽसि पुत्रक ! ।

यस्मिन् कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते ॥ ४५ ॥

तत् सम्यक् शृणु वत्स ! त्वं शृगालीसुतः कृपया मया स्वस्तनक्षीरेण पुष्टिं नीतः । तदयावत् एतौ मत्पुत्रौ शिशुत्वात् त्वां शृगालं न जानीतः, तावत् द्रुततरं गत्वा स्वजातीयानां मध्ये भव, नो चेत् आभ्यां हतो मृत्युपथं समेष्टसि । सोऽपि तद्वचनं श्रुत्वा भयव्याकुलमनाः शनैः शनैः अपसृत्य स्वजात्या मिलितः । तस्मात् त्वमपि यावत् एते राजपुत्राः त्वां कुलालं न जानन्ति तावत् द्रुततरम् अपसर । नोचेत् एतेषां सकाशात् विडम्बनां (प) प्राप्य मरिष्यसि । कुलालोऽपि तदाकर्ण्य सत्वरं प्रनष्टः । अतोऽहं ब्रवीमि,

स्वार्थमुत्सृज्य यो दम्भी सत्यं व्रूते सुमन्दधोः ।

स स्वार्थाद् भ्रश्यते नूनं युधिष्ठिर इवापरः ॥ ४६ ॥

धिक् मूर्ख ! यत् त्वया स्त्रियोऽर्थे एतत् कार्यम् अनुष्ठातुम् आरब्धम् । न हि स्त्रीणां कथञ्चिद्विश्वासम् उपगच्छेत् ।

उक्तञ्च,

यदर्थं स्वकुलं त्यक्तं जीवितार्हञ्च हारितम् ।

सा मां त्यजति निःस्नेहा कः स्त्रीणां विश्वसेवरः ? ॥ ४७ ॥

मकर आह, कथमेतत् ? वानर आह,

(प) विडम्बनां विशेषण अवसाननाम् ।

यदर्थे इति । यदर्थं यस्याः कृते स्वकुलं त्यक्तं जीवितार्हञ्च हारितं परित्यक्तम् । यदर्थः सा निःस्नेहा त्यक्तप्रणया सती मां त्यजति, अतः को नरः स्त्रीणां विश्वसितुः ? मकरोऽपि स्त्रीषु विश्वासः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

कथा ६ ।

अस्ति कश्चित् अधिष्ठाने कोऽपि ब्राह्मणः, तस्य च भार्या प्राणिभ्योऽपि अतिप्रिया आसीत् । सापि प्रतिदिनं कुटुम्बेन (फ) सह कलहं कुर्वाणा न विश्राम्यति (ब) सोऽपि ब्राह्मणः कलहम् असहमानो भार्यावात्सल्यात् स्वकुटुम्बं परित्यज्य ब्राह्मण्या सह विप्रकृष्टं (भ) देशान्तरं गतः । अथ महाटवौमध्ये ब्राह्मण्या अभिहितः, आर्यपुत्र ! तृष्णां मां बाधते । तदुदकं क्वापि अन्वेषय । अथ असौ तद्वचना-न्तरं यावत् उदकं गृहीत्वा समागच्छति, तावत् तां मृताम् अपश्यत् अतिवल्लभतया विषादं कुर्वन् यावत् विलपति, तावत् आकाशे वाचं शृणोति । तथा हि यदि ब्राह्मण ! त्वं स्वकीयजीवितस्यार्द्धं ददासि, ततः ते जीवति ब्राह्मणो । तत् श्रुत्वा ब्राह्मणेन शचीभूय तिसृभिर्वाचाभिः स्वजीवितार्द्धं दत्तम् । वाक्सममेव च ब्राह्मणी जीविता सा । अथ तौ जलं पीत्वा वनफलानि भक्षयित्वा गन्तुम् आरब्धौ । ततः क्रमेण कस्यचित् नगरस्य प्रदेशे पुष्पवाटिकां प्रविश्य ब्राह्मणो भार्याम् अभिहितवान्, भद्रे ! यावत् अहं भोजनं गृहीत्वा समागच्छामि तावत् अत्र त्वया स्थातव्यम्, इत्यभिधाय ब्राह्मणो नगरमध्ये जगाम । अथ तस्यां पुष्पवाटिकायां पङ्क्तुः अरघट्टं खेलयन् दिव्यगिरा (म) गीतमुद्गिरति । तच्च श्रुत्वा कुसुमेषु

(फ) कुटुम्बेन परिजनेन ।

(ब) विश्राम्यति निवर्तते ।

(भ) विप्रकृष्टम् अतिदूरम् ।

(म) पुष्पवाटिकाम् उद्यानवाटोमित्यर्थः । पङ्क्तुः पङ्क्त्यां न गच्छतीति ते पङ्क्त्यां

अर्दितया (य) ब्राह्मण्या तत्सकार्यं गत्वा अभिहितम् । भद्र ! यदि मां न कामयसे, तत् मत्सक्ता स्त्रीहत्या तव भविष्यति । पङ्कुरब्रवीत्, किं व्याधिग्रस्तेन मया करिष्यसि ? सा अब्रवीत् किमनेन उक्तेन, अवश्यं त्वया सह मया सङ्गमः कर्तव्यः । तत् श्रुत्वा तथा कृतवान् । सुरतानन्तरं सा अब्रवीत्, इतः प्रभृति यावज्जीवं मया आत्मा भवते दत्तः । इति ज्ञात्वा भवानपि अस्माभिः सह आगच्छतु । सोऽब्रवीत्, एवमस्तु, अथ ब्राह्मणो भोजनं गृहीत्वा समागत्य तया सह भोक्तुम् आरब्धः । सा अब्रवीत्, एष पङ्कुरः बुभुक्षितः, तत्, एतस्यापि कियन्तमपि ग्रामं देहीति । तथा अनुष्ठिते ब्राह्मण्या अभिहितम् । ब्राह्मण ! सहायहीनः त्वं यदा ग्रामान्तरं गच्छसि, तदा मम वचनसहायोऽपि नास्ति । तत् एनं पङ्कुरं गृहीत्वा गच्छावः । सोऽब्रवीत्, न शक्नोमि आत्मानमपि आत्मना वोढुम् (र) । किं पुनः एनं पङ्कुरम् ? सा अब्रवीत्, पेटाभ्यन्तरस्थम् एनमहं नेष्यामि । अथ तत्कृतकवचनव्यामोहितचित्तेन तेन प्रतिपन्नम् (ल) तथा अनुष्ठिते अन्यस्मिन् दिने कूपोपकण्ठे विश्रान्तो ब्राह्मणः तया च पङ्कुर-

चरयहीनः कथितं पुमान् । अरघटं कूपसोपानखण्डं खेतयन् हस्तेन चिपमिति भावः दिव्यगिरा मधुरवचसा ।

(य) उद्धिरति उच्चारयति गायति इत्यर्थः । कुसुमेषुष्मा कामेन । अर्दितया पीडितया ।

(र) वोढुं स्वयं गन्तुम् इत्यर्थः ।

(ल) पेटाभ्यन्तरस्थं पेटकमध्यवर्तिनम् । कृतकेति । तस्याः कृतकेन कूपटेन वचनेन व्यामोहितं चित्तं यस्य तादृशीन तेन ब्राह्मणेन प्रतिपन्नम् अङ्गीकृतम् ।

रूपासक्तया सम्प्रेर्य (व) कूपान्तः पातितः । सापि पङ्क्तुं गृहीत्वा कस्मिंश्चित् नगरे प्रविष्टा । तत्र शुल्कचौधरन्त्या-
निमित्तं (श) राजपुरुषैः इतस्ततो भ्रमद्भिः तन्मस्तकस्या
पेटा दृष्टा, बलात् आच्छिद्य राजाग्रे नीता । राजा च यावत्
ताम् उद्घाटयति, तावत् तं पङ्क्तं ददर्श । ततः सा ब्राह्मणो
विलापं कुर्वती राजपुरुषानुपदम् (ष) एव तत्र आगता ।
राज्ञा पृष्टा को वृत्तान्त इति सा अब्रवीत्, मम एष भर्ता
व्याधिवाधितो दायादसमूहैः उद्देजितो मया स्नेहव्याकुलित-
मानसया शिरसि कृत्वा भवदीयनगरे आनीतः । तत् श्रुत्वा
राजा अब्रवीत्, ब्राह्मणि ! त्वं मे भगिनी, ग्रामद्वयं गृहीत्वा
भर्ता सह भोगान् भुञ्जाना सुखेन तिष्ठ अथ स ब्राह्मणो
दैववशात् केनापि साधुना कृपात् उत्तारितः परिभ्रमन्
तदेव नगरम् आयातः । तथा दुष्टभार्य्याया दृष्टो राज्ञे निवे-
दितः । राजन् ! अयं मम भर्तुः वैरो समायातः । राज्ञा
अपि बध आदिष्टः । सोऽब्रवीत्, देव ! अनया मम सक्तं
(स) किञ्चिद् गृहीतम् अस्ति, यदि त्वं धर्मवत्सलः, तद्दापय ।
राजा अब्रवीत्, भद्रे ! तत् त्वया अस्य सक्तं किञ्चिद् गृहीतम्
अस्ति तत् समर्पय । सा ग्राह, देव ! मया न किञ्चित्

(व) सम्प्रेर्य सत्यक् आहूय इत्यर्थः ।

(श) शुल्कचौधेति । शुल्कस्य घडादिदेयस्य यत् चौधम् अपहरणं तत्रियुक्त-
पुरुषैरिति भावः तस्य रक्षानिमित्तं निवारणार्थम् इत्यर्थः ।

(ष) राजपुरुषाणां नगरपालानाम् इत्यर्थः अनुपदं पद्यात् ।

(स) सक्तं संक्रान्तम् ।

मृहीतम् । ब्राह्मण आह, यस्याया त्रिवाचिकं (६) स्वजीवि-
तार्द्धं दत्तं, तद्देहि अथ सा राजभयात् तत्र एव त्रिवाचिकम्
एव जीवितम् अनेन दत्तमिति जल्पन्ती प्राणैः विमुक्ता । ततः
सविस्मयं राजा अब्रवीत्, किमेतदिति । ब्राह्मणेनापि पूर्व-
वृत्तान्तः सकलोऽपि तस्मै निवेदितः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

यदर्थे स्वकुलं त्यक्तं जीवितार्द्धं हारितम् ।

सा मां त्यजति निस्त्रेहा कः स्त्रीणां विश्वसेधरः ? ॥ ४७ ॥

वानरः पुनराह । साधु च इदमुपाख्यानकं श्रूयते,

न किं दद्यान्न किं कुर्यात् स्त्रीभिरभ्यर्थितो नरः ।

अनश्वा यत्र ऋषन्ते शिरःपर्वणि मुखितम् ॥ ४८ ॥

मकर आह, कथमेतत् ? वानरः कथयति ।

कथा ७ ।

अस्ति प्रख्यातबलपौरुषोऽनेकनरेन्द्रमुकुटमरीचिजाल-
जटिलीकृतपादपीठः शरच्छशाङ्ककिरणोदग्गच्छाः समुद्र-

(६) त्रिवाचिकम् अस्य स्वजीवितार्द्धं ददामि ददामि ददामीति, त्रिसंकीकृतम्
इत्यर्थः ।

नेति । स्त्रीभिः अभ्यर्थितः सम्प्रार्थितः नरः कं न दद्यात् ? किं वा न कुर्यात् ?
सर्वमेव दद्यात् सर्वमेव कुर्याच्च इत्यर्थः । यच्च यस्यामवस्थायामिति भावः अनश्वा अन-
दन्ते ऋषन्ते अश्ववत् ऋषारवं कुर्वन्ति, तस्यामवस्थायाम् पर्वणि पर्वदिनेऽपि शिरः
मुखितं चतुर्दंशदन्ती चैव अमावस्याय पूर्णिमा । पर्वण्ये तानि राजेन्द्र । रविसंक्रान्तिरेव
चेति पुराणवचनात् । चतुर्दंशदन्ती पञ्च पर्वणि, तेष्वेव मुखनस्य निषिद्धत्वात् कथं
तस्मिन् एव दिने मुखनमिति प्रश्ने उत्तरमिदमिति बोध्यम् । स्त्रिया वक्ष्यं गतः कार्य-
कार्यं न विजानामीति भावः ॥ ४८ ॥

पर्यन्तायाः (ह) पृथिव्या भर्ता नन्दो नाम राजा, तस्य सर्व-
शास्त्राधिगतसमस्ततत्त्वः (क्ष) सचिवो वररुचिर्नाम, तस्य च
प्रणयकलहेन जाया कुपिता । सा च अतीववल्गभा (क)
अनेकप्रकारं परितोषमाणापि न प्रसीदति । ब्रवीति च
भर्ता, भद्रे ! येन प्रकारेण तुष्यसि तं वद, निश्चितं करोमि ।
ततः कथञ्चित् तथा उक्तं, यदि शिरो मुण्डयित्वा मम पादयोः
निपतसि, तदा प्रसूदाभिमुखी भवामि । तथा अनुष्ठिते
प्रसन्ना आसीत् । अथ नन्दस्य भार्यापि तथा एव रुष्टा प्रसाद्य-
मानापि न तुष्यति । तेन उक्तं, भद्रे ! त्वया विना मुहूर्त्तमपि
न जीवामि, पादयोः पतित्वा त्वां प्रसादयामि । सा अब्रवीत्,
यदि खलीनं (ख) मुखे प्रक्षिप्य अहं तव पृष्ठे समारुह्य त्वां
धावयामि (ग) । धावितस्तु यदि अश्ववत् ऋषसे, (घ) तदा
प्रसन्ना भवामि । राज्ञापि तथा एव अनुष्ठितम् । अथ प्रभातसमये
सभायाम् उपविष्टस्य राज्ञःसमीपे वररुचिः आयातः । तच्च दृष्ट्वा

(ह) प्रख्याते । प्रख्यातं प्रसिद्धं बलं पौरुषं पराक्रमय यस्य तन्नाभूतः । अनेकेति ।
अनेकेषां नरेन्द्राणां यत् इन्द्रं समूहः तस्य मुकुटानां किरीटानां मरौचिजालैः प्रभा-
पञ्जैः जटिलीकृतं श्वलीकृतं पादपीठं यस्य तथोक्तः प्रणतराजमखलमुकुटरञ्जितचरणपीठ-
इत्यर्थः । शरदिति । शरदि यः शशाङ्कः चन्द्रः तस्य किरणवत् निर्मलं श्वेतोज्ज्वलं यज्ञः
यस्य तादृशः समुद्रपर्यन्तायाः पृथिव्याः आसमुद्रक्षितेः इत्यर्थः ।

(ख) सर्वेति । सर्वेषां शास्त्राणाम् अधिगतं ज्ञातं समस्तं तत्त्वं वाद्यार्थं
येन तथाविधः ।

(क) अतीववल्गभा अतिप्रेयसी ।

(ख) खलीनं बल्गाम् अश्वमुखरञ्जुविशेष इत्यर्थः ।

(ग) धावयामि द्रुतं चालयामि ।

(घ) ऋषसे ऋषारवं करोषि ।

राजा पप्रच्छ, भो वररुचे ! किं पर्वणि मुण्डितं शिरस्त्वया ? सोऽब्रवीत् ।

न किं दद्यान्न किं कुर्यात् स्त्रीभिरभ्यर्थितो नरः ।

अनश्ना यत्र ह्येषन्ते शिरः पर्वणि मुण्डितम् ॥ ४८ ॥

तत् भोः ! दुष्टमकर ! त्वमपि नन्दवररुचिवत् स्त्रीवश्यः ततो भद्र ! आगतेन त्वया मां प्रति बधोपायप्रयासः प्रारब्धः (ङ) परं स्ववाग्दोषेण एव प्रकटीभूतः (च) । अथवा माधु इदमुच्यते ।

आत्मनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुकसारिकाः ।

वकास्तत्र न बध्यन्ते मौनं सर्वार्थसाधनम् ॥ ५० ॥

तथाच, सुगुप्तं रक्ष्यमाणोऽपि दर्शयन् दारुणं वपुः ।

व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्नो वाक्कृते रासभो हतः ॥ ५१ ॥

मकर आह, कथमेतत् ? वानरः कथयति ।

कथा ८ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने शुद्धपटो नाम रजकः प्रतिवसति स्म । तस्य च गर्दभः एकोऽस्ति, सोऽपि घासाभावात् अति-

(ङ) बधोपायेति । बधस्य उपायः कौशलं तस्मिन् प्रयासः प्रयत्नः । प्रारब्धः प्रक्रान्तः ।

(च) स्वेति । स्वस्य आत्मनः वाचा दोषेणैव प्रकटीभूतः प्रकाशतां गतः ।

आत्मन इति । आत्मनः स्वस्य मुखदोषेण मधुभाषित्वेनेति भावः शुकसारिकाः तदाख्याः पक्षिण इत्यर्थः बध्यन्ते प्रियन्ते, वकास्तु तत्र न बध्यन्ते, तस्मात् मौनं तूष्णी-भावः सर्वार्थसाधनं सर्वकार्यसिद्धिकरं विपत्पाताजनकमिति भावः ॥ ५० ॥

सुगुप्तमिति । व्याघ्रचर्मणा प्रतिच्छन्नः आहतशरीरः अतएव सुगुप्तं सुगूढं यथा तदा दारुणं भयङ्करं वपुः शरीरं दर्शयन् प्रकटयन् रक्ष्यमाणः स्वाप्यमाणोऽपि रासभः गर्दभः वाक्कृते बधनदोषेनेति भावः इतः विनाशितः ॥ ५१ ॥

दुर्बलतां गतः । अथ तेन रजकेन अटव्यां परिभ्रमता मृतो
 व्याघ्रो दृष्टः । चिन्तितञ्च, अहो ! शोभनम् आपतितम् ।
 अनेन व्याघ्रचर्मणा प्रतिच्छाद्य रासभं रात्रौ यवक्षेत्रेषु (क)
 उत्सृज्यामि, (ज) येन व्याघ्रं मत्वा समोपवर्त्तिनः क्षेत्रपाला
 एनं न निष्काशयिष्यन्ति (झ) । तथा अनुष्ठिते रासभो यथे-
 च्छया यवभक्षणं करोति प्रत्यूषे भूयोऽपि रजकः स्वाश्रयं
 नयति । एवं गच्छता कालेन स रासभः पीवरतनुर्जातः ।
 कच्छाद् बन्धनस्थानमपि (ज) नीयते । अथ अन्यस्मिन्
 अहनि स मदोद्धतो दूरात् रासभीशब्दम् अशृणोत् । तच्छ-
 वणमात्रेण एव स्वयं शब्दयितुम् आरब्धः । अथ ते क्षेत्र-
 पाला रासभोऽयं व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्न इति ज्ञात्वा लघुङ्गर-
 पाषाणप्रहारैः तं व्यापादितवन्तः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

सुगुप्तं रक्ष्यमाणोऽपि दर्शयन् दारुणं वपुः ।

व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्नो वाक्कृते रासभो हतः ॥ ५२ ॥

अथ एवं तेन सह वदतो मकरस्य जलचरेण एकेन
 आगत्य अभिहितं, भो मकर ! त्वदोया भार्या अनशनो-
 पविष्टा त्वयि चिरयति प्रणयाभिभवाद्विपन्ना (ट) । एवं
 तद्व्यपातसदृशवचनम् आकर्ण्य अतीव व्याकुलितहृदयः

(क) प्रतिच्छाद्य आच्छाद्य । यवक्षेत्रेषु यवाख्यशस्यभूमिषु ।

(ज) उत्सृज्यामि मोर्त्यामि ।

(झ) निष्काशयिष्यन्ति ताडयिष्यन्ति ।

(ज) बन्धनस्थानं बद्धा रक्ष्यस्थानम् ।

(ट) चिरयति विलम्बं कुर्वति सति । प्रणयाभिभवात् अतिव्रमेजनिताभिमानात्
 इत्यर्थः विपन्ना मृता ।

प्रलपितमेवं चकार । अहो ! किमिदं सञ्जातं मे मन्दभाग्यस्य ।
उक्तञ्च,

माता यस्य गृहे नास्ति भार्या च प्रियवादिनी ।

अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥ ५३ ॥

तत् मित्र ! क्षम्यतां, मया तेऽपराधः कृतः सम्प्रति अहं
तु स्त्रीवियोगात् वैश्वानरप्रवेशं (४) करिष्यामि । तत् श्रुत्वा
वानरः प्रहसन् प्रोवाच, भो ज्ञातः संया प्रथममेव यत्
त्वं स्त्रीवश्यः स्त्रीजितश्च । साम्प्रतञ्च प्रत्ययः (५) सञ्जातः ।
तत् मूढ ! आनन्देऽपि जाते त्वं विषादं गतः तादृग् भार्यायां
मृतायाम् उत्सवं कर्तुं युज्यते, उक्तञ्च यतः ।

या भार्या दुष्टचारिता सततं कलहप्रिया ।

भार्यारूपेण सा ज्ञेया विदग्धैर्दाक्षणा जरा ॥ ५४ ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नामापि परिवर्जयेत् ।

स्त्रीणामिह हि सर्वामां य इच्छेत् सुखमात्मनः ॥ ५५ ॥

यदन्तस्तत्र जिह्वायां यज्जिह्वायां न तद्वहिः ।

मानेति । यस्य गृहे माता, प्रियवादिनी भार्या च नास्ति, तेन अरण्यं गन्तव्यं यतः
तस्य अरण्यं यथा गृहञ्च तथा उभयं समानम् इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

(४) वैश्वानरप्रवेशम् अग्निप्रवेशम् इत्यर्थः ।

(५) प्रत्ययः विज्ञातः ।

व्रैति । या भार्या दुष्टं चारिता यस्याः तथाभूता दुश्चरिता इत्यर्थः सततं कलह-
प्रिया च विदग्धैः पण्डितैः जनैः सा भार्यारूपेण उपेत्येति शेषः दाक्षणा भीषणा जरा
स्वयङ्गौरव्यकरोति भावः । ज्ञेया बोध्या ॥ ५४ ॥

तस्मादिति । इह संसारे यः आत्मनः सुखं कल्याणम् इच्छेत्, स सर्वप्रयत्नेन
सर्वान्मानस्य स्त्रीणां नामापि सर्वप्रयत्नेन परिवर्जयेत् परित्यजेत् ॥ ५५ ॥

वदिति । स्त्रियः विचित्रचरिताः अदभुतव्यापाराः, तथाहि एताः अन्तः मनसि

यष्टितं तन्न कुर्वन्ति विचित्रचरिताः स्त्रियः ॥ ५६ ॥

के नाम न विनश्यन्ति मिथ्याज्ञानात् ? नितम्बिनीम् ।

रम्यां य उपसर्पन्ति दीपाभां शलभा यथा ॥ ५७ ॥

अन्तर्विषमया ह्येता वह्नियैव मनोरमाः ।

गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योषितः ॥ ५८ ॥

ताडिता अपि दण्डेन शस्त्रैरपि विखण्डिताः ।

न वशं योषितो यान्ति न दानैर्न च संस्तवैः ॥ ५९ ॥

आस्तां तावत् किमन्येन दीरात्मनेह योषिताम् ।

विधृतं स्त्रोदरेणापि घ्नन्ति पुत्रं स्वकं रुषा ॥ ६० ॥

रुक्षायां स्त्री हसद्भावं कठोरायां सुमार्दवम् ।

नीरसायां रसं बालो बालिकायां विकल्पयेत् ॥ ६१ ॥

यत्, तत् जिह्वायां न, जिह्वायां यत्, तत् वह्निः बाह्ये न, यत् हितं तन्न न कुर्वन्ति ॥ ५६ ॥

के इति । ये मिथ्याज्ञानात् मोहादित्यर्थः शलभा दीपाभामिव नितम्बिनी रम्यां वृष्टेति शेषः उपसर्पन्ति सेवन्ते इत्यर्थः ते के नाम न विनश्यन्ति ? विनाशं भच्छन्ति ? सर्वे एव विनश्यन्ति इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अन्तरिति । एता हि योषितः स्वभावादेव अन्तर्विषमयाः वह्निय मनोरमाः अतएव गुञ्जाफलैः समः आकारो यासां ताः ॥ ५८ ॥

ताडिता इति । योषितः स्त्रियः दण्डेन ताडिताः प्रहता अपि, शस्त्रैः विखण्डिता अपि न, दानैश्च न, संस्तवैः परिचयेः आदरातिशयैश्च न वशं यान्ति न वशं गच्छन्ति ॥ ५९ ॥

आस्तामिति । आस्तां तिष्ठतु तावत् अन्यत् दीरात्मामिति शेषः योषिताम् इह संसरे अन्येन दीरात्मनेन किम् ? अन्यत् दीरात्म्यं किं वक्तव्यमिति भावः । एताः स्त्रोदरेण निजजठरेण विधृतं स्वकं निजं पुत्रमपि रुषा क्रोधेन घ्नन्ति नाशयन्ति ॥ ६० ॥

रुक्षायामिति । बालः मूढमतिरिति भावः बालिकायां नवोद्धायां रुक्षायां कर्कश-स्वभावायां स्त्री हसद्भावं प्रणयभावं कठोरायां निष्ठुरायां सुमार्दवम् अतिक्रामकतां तथा

मकर आह, भो मित्र ! अस्तु एतत्, परं किं करोमि,
मम अनर्थद्वयमेतत् सञ्जातम् । एकस्तावत् गृहभङ्गः, अप-
रस्त्वद्विधेन मित्रेण सह चित्तविश्लेषः, (ढ) अथवा भवति एवं
देवयोगात्, उक्तञ्च यतः,

यादृशं मम पाण्डित्यं तादृशं द्विगुणं तव ।

नाभूज्जारो न भर्ता च किं निरीक्षसि ? नग्निके ! ॥६२॥
वानर आह, कथमेतत् ? मकरोऽब्रवीत् ।

कथा ६ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने हालिकदम्पती प्रतिवसतः स्म ।
सा च हालिकभार्या पत्युर्वृद्धभावात् सदैव अन्यचित्ता न
कथञ्चिद् गृहे स्थैर्यम् आलम्बते, केवलं परपुरुषान् अन्वेषमाणा
परिभ्रमति । अथ केनचित् परवित्तापहारकेण (ण)
धूर्त्तेन सा लक्षिता विजने प्रोक्ता च, सुभगे मृतभार्याऽहम् ।
तद्दर्शनेन स्मरपीडितश्च । तद्दीयतां मे रतिदक्षिणा, ततः
तयाभिहितम्, भो सुभग ! यदि एवं तदस्ति मे पत्युः प्रभूतं
धनं स च वृद्धत्वात् प्रचलितुमपि असमर्थः । ततः तदनम्

नौरसायां निरनुरागायाम् रसम् अनुरागं विकल्पयेत् विशेषेण कल्पयेत् विदध्यात्
इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

(ढ) चित्तविश्लेषः मनोभङ्गः ।

यादृशमिति । मम पाण्डित्यं यादृशं तव तादृशं द्विगुणं पाण्डित्यमिति शेषः कारः
उपपत्तिः न अभूत् मर्ता च नाभूत् कारभर्तारौ उभावपि नष्टौ इत्यर्थः । हे नग्निके !
हे निर्वासने ! किं निरीक्षसि ? किं पश्यसि ? ॥ ६२ ॥

(ण) परविनीति । परधनहारीणां चौराणां इत्यर्थः ।

आदाय अहमागच्छामि । येन त्वया सह अन्यत्र गत्वा
यथेच्छया रतिसुखम् अनुभविष्यामि । सोऽब्रवीत्, रोचते
मममपि एतत् । प्रत्यूषेऽत्र स्थाने शीघ्रमेव समागन्तव्यं
येन शुभतरं किञ्चित् नगरं गत्वा त्वया सह जीवलोकः (त)
सफलीक्रियते । सापि तथेति प्रतिज्ञाय ग्रहसितवदना
स्वगृहं गत्वा रात्रौ प्रसुप्ते भर्त्तरि सर्वं वित्तम् आदाय प्रत्यूष-
समये तत् कथितस्थानम् उपाद्रवत् । धूर्त्तोऽपि तामग्रे
विधाय दक्षिणां दिशम् आश्रित्य सत्वरगतिः प्रस्थितः । एवं
तयोः व्रजतोः योजनद्वयमात्रेण अग्रतः काचित् नदी समुप-
स्थिता । तां दृष्ट्वा धूर्त्तः चिन्तयामास, किम् अहमनया
यौवनप्रान्ते (थ) वर्त्तमानया करिष्यामि । किञ्च कदापि
अस्याः पृष्ठतः कोऽपि समेधति, तन्मे महान् अनर्थः स्यात् ।
तत् केवलमस्या वित्तम् आदाय गच्छामीति निश्चित्य ताम्
उवाच, प्रिये ! सुदुस्तरा इयं महानदी । तदहं द्रव्यमात्रं पारे
धृत्वा समागच्छामि । ततः त्वाम् एकाकिनीं स्वपृष्ठमारोप्य
सुखेन उत्तारयिष्यामि । सा प्राह, सुभग ! एवं क्रियताम्
इत्युक्त्वा अशेषं वित्तं तस्मै समर्पयामास । अथ तेन अभिहितम्
भद्रे ! परिधानाच्छादनवस्त्रमपि समर्पय, येन जलमध्ये
निःशङ्का व्रजसि । तथा अनुष्ठिते धूर्त्तो वित्तं वस्त्रयुगलञ्च आदाय
यथाचिन्तितविषयं गतः । सापि कण्ठनिवेशितहस्तयुगला
सोद्वेगा नदीपुलिनदेशे उपविष्टा यावत् तिष्ठति, तावत्

(त) जीवलोकः जीवनयात्रा इत्यर्थः ।

(थ) यौवनप्रान्ते यौवनावसाने इत्यर्थः ।

एतस्मिन्नन्तरे काचित् शृगालिका मांसपिण्डं गृहीतवदना
तत्र आजगाम । आगत्य च यावत् पश्यति, तावत् नदीतीरे
महान् मत्स्यः सलिलात् निष्क्रम्य वह्निःस्थितः आस्ते । एतच्च
दृष्ट्वा सा मांसपिण्डं समुत्सृज्य तं मत्स्यं प्रति उषाद्रवत् ।
अत्रान्तरे आकाशात् अवतीर्य कोऽपि गृध्रस्तं मांसपिण्डमादाय
पुनः खमुत्पपात । मत्स्योऽपि शृगालिकां दृष्ट्वा नद्यां प्रविवेश ।
सा शृगालिका व्यर्थश्रमा गृध्रम् अवलोकयन्ती तथा नग्निकया
सस्मितम् अभिहिता,

गृध्रे णापहृतं मांसं मत्स्योऽपि सलिलं गतः ।

मत्स्यमांसपरिभ्रष्टे ! किं निरीक्षसि ? जम्बुके ! ॥ ६३ ॥

तच्छ्रुत्वा शृगालिका तामपि पतिधनजारपरिभ्रष्टां (द)

दृष्ट्वा सोपहासमाह,

यादृशं मम पण्डित्यं तादृशं द्विगुणं तव ।

नाभूज्जारो न भर्ता च किं निरीक्षसि ? नग्निके ! ॥ ६४ ॥

एवं तस्य कथयतः पुनरन्येन जलचरेण आगत्य निवेदि-
तम् । यदहो ! त्वदीयं गृहमपि अपरेण महामकरेण गृहीतं,
तत् श्रुत्वा असौ अतिदुःखितमनाः तं गृहात् निःसारयितुम्
उपायं चिन्तयन् उवाच, अहो ! पश्यतां मे देवोपहत-
त्वम् (ध) ।

मितं क्षमिष्यतां यातं अपरं मे प्रिया मृता ।

गृध्रे चेति । गृध्रेण मांसम् अपहृतं, मत्स्योऽपि सलिलं जलं गतः प्रविष्टः हि
मत्स्यमांसपरिभ्रष्टे जम्बुके ! किं निरीक्षसि ? ॥ ६३ ॥

(द) पतीति । पतिश्च धनानि च जारयतेभ्यः परिभ्रष्टा ताम् ।

(ध) देवोपहतत्वं दुर्दैवत्वम् ।

जनः स्वकर्मणा एव रतः तिष्ठति । अस्मदीयः पुनर्व्यापारो न अत्र अधिष्ठाने (व) अर्हति । यतः सर्वलोकानां चिरन्तनाः चतुर्भूमिका (भ) गृह्णाः सन्ति । मम च नात्र, (म) तत् किं मदीयेन रथकारत्वेन प्रयोजनम् ? इति चिन्तयित्वा देशात् निष्क्रान्तः । यावत् किञ्चित् वनं गच्छति तावत् गह्वराकार-वनगहनमध्ये (य) सूर्यास्तमनवेलायां स्वयूथाद् भ्रष्टां प्रसव-वेदनया पीड्यमानां उट्ट्रीम् अपश्यत्, स च दासेरकयुक्ताम् उट्ट्रीं (र) गृहीत्वा स्वस्थानाभिमुखः प्रस्थितः गृहम् आसाद्य रज्जुं गृहीत्वा ताम् उट्टिकां बबन्ध । ततश्च तीक्ष्णं परशुम् आदाय तस्याः कृते (ल) पल्लवानयनार्थं पर्वतैकदेशे गतः । तत्र च नूतनानि कोमलानि बह्विनि पल्लवानि हित्वा शिरसि समारोप्य तस्य अग्रे निचिक्षेप । तथा च तानि शनैः शनैः भक्षितानि । पश्चात् पल्लवमक्षणप्रभावात् अहर्निशं पीवर-तनुः उट्ट्री सञ्जाता । सोऽपि दासेरको महान् उष्ट्रः सञ्जातः ततः स नित्यमेव दुग्धं (व) गृहीत्वा स्वकुटुम्बं परिपालयति ।

शब्दस्य निन्दामीत्यादिकर्तृवाच्यविहितक्रियारूपार्थता तत्रैव द्वितीया, इह तु न तथेति प्रथमेति बोध्यम् ।

(व) रतः आसक्तः । व्यापारः कार्यं सूत्रधरतिः । अधिष्ठाने स्थाने ।

(भ) अर्हति चलति । चिरन्तनाः प्राचीनाः बहुकालीना इत्यर्थः । चतुर्भूमिकाः चतुःप्रकोष्ठाः ।

(म) अत्र मम च न तथाविधा गृह्णा इति शेषः ।

(य) गह्वरेति । गह्वरस्य आकार इव आकारो यस्य तादृशं घटं वनगहनं निविष्टं वनं तस्य मध्ये ।

(र) दासेरकयुक्ताम् उष्ट्रसहिताम् ।

(ल) तस्याः कृते तस्या आहारार्थम् इत्यर्थः ।

(व) दुग्धम् उष्ट्रा इति शेषः ।

अथ रथकारेण वल्लभत्वात् दासेरकश्रीवायां महती घण्टा
 प्रतिबद्धा । पश्चात् रथकारो व्यचिन्तयत्, अहो ! किमन्यैः
 दुष्कृतकर्मभिः, (श) यावत् मम एतस्मादेव उष्ट्रीपरिपाल-
 नात् अस्य कुटुम्बस्य भव्यं (ष) सञ्जातम् । तत् किम् अन्येन
 व्यापारेण (स) । एवं विचिन्त्य गृहम् आगत्य प्रियामाह ।
 भद्रे ! समीचीनोऽयं व्यापारः (ह) तव सम्प्रतिः चेत् कुतोऽपि
 धनिकात् किञ्चित् द्रव्यमादाय मया गुर्जरदेशे गन्तव्यं कलभ-
 ग्रहणाय (ज) । तावत् त्वया एतौ यत्नेन रक्षणीयौ । यावत्
 अहमपराम् उष्ट्रीं नीत्वा समागच्छामि । ततश्च गुर्जरदेशं
 गत्वा उष्ट्रीं गृहीत्वा स्वगृहम् आगतः । किं बहुना, तेन
 तथा कृतं यथा तस्य प्रचुरा उष्ट्राः करभाश्च (क) सम्मिलिताः ।
 ततस्तेन महत् उष्ट्रयूथं कृत्वा रक्षापुरुषा धृतः । तस्य वर्षं
 प्रति वृत्त्या करभम् (ख) एकं प्रयच्छति । अन्यच्च अहर्निशं
 दुग्धपानं तस्य निरूपितम् (ग) । एवं रथकारोऽपि नित्य-
 मेव उष्ट्रीकरभव्यापारं कुर्वन् सुखेन तिष्ठति । अथ ते दासे-
 रका अधिष्ठानोपवने आहारार्थं (घ) गच्छन्ति । कोमल-

(श) दुष्कृतकर्मभिः पापकर्मभिः दुःखसाध्यकर्मभिर्वा ।

(ष) भव्यं कुशलम् ।

(स) व्यापारेण क्रियया ।

(ह) समीचीनः साधुः । व्यापारः उपायः ।

(ज) कलमग्रहणाय उष्ट्रानयनाय ।

(क) करभाः उष्ट्रशावकाः ।

(ख) रक्षापुरुषः रक्षकः धृतः नियुक्तः । तस्य रक्षापुरुषस्य वर्षं प्रति प्रतिवर्षं
 वृत्त्या वेतनेन । करभम् उष्ट्रशावकम् ।

(ग) तस्य रक्षापुरुषस्य निरूपितं व्यवस्थापितम् ।

(घ) अधिष्ठानोपवने गृहीतवने । आहारार्थं चरकार्थम् ।

गृहमन्येन च व्याप्तं किमद्यापि भविष्यति ॥ ६५ ॥

अथवा युक्तमिदमुच्यते,

क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णम्

अन्नक्षये वर्धति जाठराग्निः ।

आपत्सु वैराणि समुद्भवन्ति

वामे विधौ सर्वमिदं नराणाम् ॥ ६६ ॥

तत् किं करोमि ? किमनेन सह युद्धं करोमि ? किंवा
साम्ना एव सम्बोध्य गृहात् निःसारयामि । किंवा भेदं
दानं (न) वा करोमि ? अथवा अमुमेव वानरमित्तं पृच्छामि ?
उक्तञ्च,

यः पृष्ट्वा कुरुते कार्यं प्रष्टव्यान् स्वहितान् गुरुन् ।

न तस्य जायते विघ्नः कस्मिंश्चिदपि कर्मणि ॥ ६७ ॥

निवमिति । निवम् अमिवतां यातम्, अपरम् अन्यत् प्रिया मे मम मृता ।
गृहम् अन्येन जलचरेण व्याप्तम् आक्रान्तम्, अद्यापि अतःपरमित्यर्थः किं भवि-
ष्यति ॥ ६५ ॥

क्षते इति । विधौ देवे वामे प्रतिकूले सति नराणाम् इदं सर्वं घटते इति शेषः ।
तथाहि अभीक्ष्णं सततं क्षते क्षतस्थाने प्रहारा आघाताः निपतन्ति भवन्ति, अन्नक्षये
सति जाठराग्निः उदरान्नः वर्धति इष्टिं गच्छति परस्त्रोपदमिच्छन्ति आत्मनेपदिनां
कश्चित् । आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्त्रोपदिनां कश्चिदिति महाजनवाक्यात् वर्धति इति पदं
परस्त्रोपदं बोध्यम् । तथा आपत्सु वैराणि समुद्भवन्ति । उपजातिवृत्तम् ॥ ६६ ॥

(न) साम्ना सत्त्वप्रयोगेण । भेदं मनोभङ्गरूपं तृतीयमुपायम् । दानम् अर्थेन
सन्तोषणम् ।

य इति । यः जनः प्रष्टव्यान् स्वहितान् निजमङ्गलकामिनः गुरुन् महतः जनान्
पृष्ट्वा कार्यं कुरुते तेषामनुमत्वा इति शेषः । तस्य कस्मिंश्चिदपि कर्मणि न विघ्नः
जायते ॥ ६७ ॥

एवं सम्प्रधार्य भूयोऽपि तमेव जम्बूवृक्षम् आरुढं कपिम्
 अपृच्छत्, भो मित्र ! पश्य मे मन्दभाग्यताम् । यत् सम्प्रति
 गृहमपि मे बलवत्तरेण मकरेण रुद्धम् । तदहं त्वां प्रष्टुम्
 अभ्यागतः, कथय किं करोमि । मामादीनाम् उपायानां
 मध्ये कस्य अत्र विषयः । स आह, भो कृतघ्न ! पापचारिन् !
 मया निषिद्धोऽपि किं भूयो माम् अनुसरसि, नाहं तव मूर्खस्य
 उपदेशमपि दास्यामि । तत् श्रुत्वा मकरः प्राह, भो मित्र !
 सापराधस्य मे पूर्वस्नेहम् अनुस्मृत्य हितोपदेशं देहि, वानर
 आह न अहं ते कथयिष्यामि । यत् भार्यावाक्येन भवता
 अहं समुद्रे प्रक्षेप्तं नीतः, तदेवं न युक्तं, यद्यपि भार्या सर्व-
 लोकादपि वल्लभा भवति तथापि न मित्राणि बान्धवाश्च
 भार्यावाक्येन समुद्रे प्रक्षिप्यन्ते । तस्मै ! सूदृत्वेन नाशः
 तव मया प्रागेव निवेदित आसीत् । यतः,

सतां वचनमादिष्टं मदेन न करोति यः ।

स विनाशमवाप्नोति घण्टोद् इव सत्वरम् ॥ ६८ ॥

मकर आह कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा १०।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने उज्ज्वलको नाम रथकारः प्रति-
 वसति स्म । स च अतीव दारिद्र्योपहतः (प) चिन्तितवान् ।
 अहो ! धिक् इयं दरिद्रता (फ) अस्मत्पृष्ठे । यतः सर्वोऽपि

सतामिति । यः मदेन सर्वेषां सतां साधूनाम् आदिष्टम् उपदिष्टं वचनं न करोति,
 स घण्टोद् इव सत्वरं विनाशम् अवाप्नोति लभते ॥ ६८ ॥

(प) अतीवेति । अतीवदारिद्र्येण अतिनिर्धनतया उपहतः आक्रान्तः ।

• (फ) धिनिधमिति । इयं दरिद्रता दारद्र्यं धिक् निन्दनीया इत्यर्थः यत्र धिक्

वल्ली, (ङ) यथेच्छया भक्षयित्वा महति सरसि पानीयं पीत्वा
 सायन्तनसमये (च) मन्दं मन्दं लीलया गृहम् आगच्छति ।
 स च पूर्वदासेरको मदातिरेकात् (क) पृष्ठे आगत्य मिलति ।
 ततस्तैः कलभैः अभिहितम्, अहो ! मन्दमतिः अयं दासेरको
 यथा यूथाद्भ्रष्टः पृष्ठे स्थित्वा घण्टां वादयन् आगच्छति ।
 यदि कस्यापि दुष्टसत्वस्य (ज) मुखे पतिष्यति, तन्नूनं मृत्युम्
 अवाप्स्यति । अथ तस्य तदनं गाहमानस्य कश्चित् सिंहो
 घण्टारवम् आकर्ण्य समायातः । यावत् अवलोकयति, (झ)
 तावत् उष्ट्रीदासेरकाणां यूथं गच्छति । एकस्मिन् पुनः पृष्ठे
 क्रीडां कुर्वन् वल्लरीचरन् (ञ) यावत् तिष्ठति, तावत् अन्ये
 दासेरकाः पानीयं पीत्वा स्वगृहे गताः । सोऽपि वनात्
 निष्क्रम्य यावद्दिशोऽवलोकयति, तावत् न कश्चित् मार्गं (ट)
 पश्यति वेत्ति च । यूथाद्भ्रष्टो मन्दं मन्दं ब्रह्मच्छब्दं कुर्वन्
 यावत् कियद्दूरं गच्छति, तावत् तच्छब्दानुसारी सिंहोऽपि
 क्रमं कृत्वा निभृतोऽग्रे व्यवस्थितः । ततः यावत् उष्ट्रः
 समीपम् आगतः, तावत् सिंहेन लम्फयित्वा ग्रीवायां गृहीतो
 मारितश्च । अतोऽहं ब्रवीमि ।

(ङ) कोमलवल्लीः सहैर्लताः ।

(च) सायन्तनसमये सन्ध्याकाले ।

(क) मदातिरेकात् गर्वातिशयात् ।

(ज) दुष्टसत्वस्य हिंस्रजन्तोः ।

(झ) अवलोकयति पश्यति सिंह इति शेषः ।

(ञ) क्रीडां कुर्वन् सविलासम् आगच्छन्नित्यर्थः । वल्लरीः मञ्जरीः चरन्

भक्षयन् ।

(ट) मार्गं न पश्यति सन्ध्याकालात्ययेन तिमिरोदयादिति भावः

सतां वचनमादिष्टं मदेन न करोति यः ।

स विनाशमवाप्नोति घण्टोद्ग्रेहव सत्त्वरम् ॥ ६८ ॥

अथ तत् श्रुत्वा मकरः प्राह, भद्र !

प्राहुः साप्तपदं मैत्रं जनाः शास्त्रविचक्षणाः ।

मित्रताञ्च पुरस्कृत्य किञ्चिद्वक्ष्यामि तत् शृणु ॥ ७० ॥

उपदेशप्रदातृणां नराणां हितमिच्छताम् ।

परस्मिन्निह लोके च व्यसनं नोपपद्यते ॥ ७१ ॥

तत् सर्वथा कृतघ्नस्यापि मे कुरु प्रसादम् उपदेशप्रदानेन ।

उक्तञ्च, उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ?

अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिर्बुध्यते ॥ ७२ ॥

तटाकर्ण्य वानरः प्राह, भद्र ! यदि एवं तर्हि तत्र गत्वा
तेन सह युद्धं कुरु । उक्तञ्च,

प्राहुरिति । शास्त्रविचक्षणा जनाः मैत्रं सख्यं साप्तपदं सप्तपदीश्वारण्यसाध्यं प्राहुः
कथयन्ति । त्वया सह मे बहवः संलापा जाताः तस्मात् त्वं मे मित्रं तव नास्ति सन्देहः,
मित्रत्वस्य सप्तपदमावनिष्पाद्यत्वात् सज्जातां तां मित्रतां पुरस्कृत्य अवलम्ब्या किञ्चित्
वक्ष्यामि, तत् शृणु आकर्ण्य ॥ ७० ॥

उपदेशेति । उपदेशप्रदातृणां हितमिच्छतां नराणाम् इह अस्मिन् परस्मिन् लोके
व्यसनं विपत् नोपपद्यते न भवति ॥ ७१ ॥

उपकारिवृत्तिः । यः उपकारिषु उपकारकेषु साधुः, तस्य साधुत्वे को गुणः ?
का प्रशंसा इत्यर्थः । न कोऽपि गुण इत्यर्थः । यः अपकारिषु दुर्जनेषु साधुः, सद्भिः सह
एव साधुः उच्यते कथ्यते ।

सुरधनि ! सुनिकन्ये ! तारयेः पुण्यवन्तं

स तरति निजपुण्यैस्तव किं ते महत्त्वम् ।

यदि च गतिविहीनं तारयेः पापिनं मां

तदिह तव महत्त्वं तन्महत्त्वं महत्त्वम् ॥

इति श्रीकालरामानुजध्यायम् ॥ ७२ ॥

इतस्त्वं प्राप्स्यसि स्वर्गं जीवन् गृह्णमथो यशः ।

युध्यमानस्य ते भावि गुणद्वयमनुत्तमम् ॥ ७३ ॥

उत्तमं प्रणिपातेन शूरं भेदेन योजयेत् ।

नीचमल्पप्रदानेन समशक्तिं पराक्रमैः ॥ ७४ ॥

मकरः प्राह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा ११ ।

आसीत् कश्चिंश्चित् वनोद्देशे महाचतुरको नाम शृगालः ।
तेन कदाचित् अरण्ये स्वयं मृतो गजः समासादितः । तस्य
समन्तात् परिभ्रमति परं कठिनां त्वचं भेत्तुं न शक्नोति ।
अथ अत्र अवसरे इतश्चेतस्य विचरन् कश्चित् सिंहस्तत्रैव
प्रदेशे समाययौ । अथ सिंहं समागतं दृष्ट्वा स क्षितितल-
विन्ध्यस्तमौलिमण्डलः (ठ) संयोजितकरयुगलः (ड) सविनयम्
उवाच, स्वामिन् ! त्वदीयोऽहं लागुङ्गिकः (ट) स्थितः त्वदर्थे
गजमिमं रक्षामि । तत् एनं भक्षयतु स्वामी । तं प्रणतं

इत इति । त्वं इतः सन् तेनेति शेषः स्वर्गं प्राप्स्यसि युद्धे मरणस्य स्वर्गसाधनत्वा-
दिति भावः । अथ पदान्तरं जीवन् शतं निर्जित्येति शेषः गृहं स्वालयं यशः कौर्त्तिञ्च
प्राप्स्यसीत्यनुवङ्गः । अत्र युध्यमानस्य युद्धं कुर्वतः ते तव अनुत्तमम् अत्युत्कृष्टं गुणद्वयं
शुभफलयुक्तं भावि भविष्यति इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

उत्तममिति । उत्तमं बलाधिकं प्रणिपातेन साक्षा, शूरम् बलवान् भेदेन सपजापेन
जनोभङ्गकरत्वेन, नीचं चुद्रं शत्रुं बलासाध्यमिति भावः अल्पप्रदानेन तथा समशक्तिं
गुणबलं पराक्रमैः योजयेत् ॥ ७४ ॥

(ठ) क्षितौति । क्षितितली भूमी विन्ध्यं पातितं मौलिमण्डलं मस्तकमण्डलं येन
तथोक्तः प्रणिपतन् इत्यर्थः ।

(ड) संयोजितेति । संयोजितं करयुगलं येन तथोक्तः इत्यर्थः ।

(ट) लागुङ्गिकः लागुङ्गधारी याष्टीक इत्यर्थः ।

भागिनेय ! देहि मे प्राणदक्षिणाम् । त्वया तस्य भद्रं चिन्तय
 आयातस्वापि मदीया कापि वार्ता न आख्येया । एवमभि-
 धाय सत्वरं पलायाच्चक्रे । अथ गते व्याघ्रे तत्र कश्चित् द्वीपी (ध)
 समायातः । तमपि दृष्ट्वा असौ व्यचिन्तयत् दृढदंष्ट्रोऽयं (न)
 चित्रकः, (प) तदस्य पार्श्वोदस्य गजस्य यथा चर्मच्छेदो भवति
 तथा करोमि । एवं निश्चित्य तमपि उवाच, भो भागिनीसुत !
 किमिति चिरात् दृष्टोऽसि ? कथञ्च बुभुक्षित इव लक्ष्यसे ?
 तत् प्रतिधिरसि मे । एष गजः सिंहेन हतः तिष्ठति । अहं
 च अस्य तदादिष्टो (फ) रक्षपालः । परं तथापि यावत् सिंहो
 न समायाति, तावत् अस्य गजस्य मांसं भक्षयित्वा तृप्तिं
 कृत्वा द्रुततरं व्रज । स आह, माम् ! यदि एवं तन्न कार्यं
 मे मांसाशनेन, यतो जीवन्नरो भद्रशतानि (ब) पश्यति ।
 उक्तञ्च, यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रासं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।

हितञ्च परिणामे यत् तदाद्यं भूतिमिच्छता ॥ ७८ ॥

तत् सर्वथा तदेव भुज्यते यदेव परिणमति । तत् अह-

(ध) द्वीपी शार्दूलः ।

(न) दृढेति । दृढा कठिना अभङ्गुरेत्यर्थः दंष्ट्रा यस्य तादृशः । कठिनवस्तु यस्य
 दंष्ट्रया भेत्तुं शक्यते इति भावः ।

(प) चित्रकः शार्दूलः ।

(फ) तदादिष्टः तेनाग्रतः । रक्षपालः रक्ष्यते इति रक्षः कर्मण्यन्वयस्य । ततश्च
 रक्षं रक्षणीयं पालयतीति तथोक्तः रक्षक इति यावत् ।

(ब) भद्रशतानि शतानि मङ्गलानि ।

यदिति । यत् मांसं कवलं ग्रसितुं भक्षयितुं शक्यं साध्यं यत् यत् भक्षितं सत्
 परिणमेत् परिपाकं व्रजितुं, यच्च परिणामे परिपाके सति हितं हितकारकं भूतिमिच्छता
 कुशलाधिना तत् प्राप्यं भक्षणीयम् अन्यथा नैति भावः ॥ ७८ ॥

मितोऽपयास्यात्स (भ) । शृगाल आह, भो अधीर ! विश्वव्यो
 (म) भूत्वा भक्षय त्वं, तस्य आगमनं दूरतोऽपि तव अहं
 निःश्रित्येति । तथा अनुष्ठिते द्वीपिना भिक्षां त्वचं (य)
 विज्ञाय जम्बुकेन अभिहितम् । भो भगिनीसुत ! गम्यताम्,
 एष सिंहः समायाति । तत् श्रुत्वा चित्रको दूरं प्रनष्टः । अथ
 यावदसौ तदभेदकतद्वारेण किञ्चिन्मांसं भक्षयति, तावत् अति-
 संक्रुद्धोऽपरः शृगालः समाययौ । अथ तम् आत्मतुल्यपराक्रमं
 दृष्ट्वा एनं श्लोकम् अपठत् ।

उत्तमं प्रणिपातेन शूरं भेदेन योजयेत् ।

नीचमल्पप्रदानेन समशक्तिं पराक्रमैः ॥ ८० ॥

तदभिमुखकृतप्रयाणः स्वदंष्ट्राभिः तं विदार्य दिशोभागं
 कृत्वा (र) स्वयं सुखेन चिरकालं हस्तिमांसं बुभुजे । एवं
 त्वमपि तं रिपुं स्वजातीयं युद्धेन परिभूय दिशोभागं कुरु ।
 नो चेत् पश्चादबहूमूलात् (ल) अस्मात् त्वमपि विनाशम्
 अवाप्स्यसि । उक्तञ्च यतः,

सम्भाव्यं गोषु सम्पन्नं सम्भाव्यं ब्राह्मणे तपः ।

सम्भाव्यं स्त्रीषु चापल्यं सम्भाव्यं जातितो भयम् ॥ ८१ ॥

(भ) इतः अस्मात् स्थानात् अपयास्यामि अपसरिष्यामि ।

(म) अधीर ! अपल ! विश्वव्यः निःशङ्कः ।

(य) भिक्षां क्षिप्रम् । त्वचं चर्म ।

(र) तदिति । तस्य शृगालस्य अभिमुखे कृतं प्रयाणं युद्धार्थं गमनं येन तथाभूतः
 युद्धाय तदभिमुखं गच्छन् इत्यर्थः । तम् अपरं शृगालम् । विदार्य निहत्येति यावत्
 दिशः भागं बलिरूपमंशम् । कृत्वा दत्त्वा इत्यर्थः ।

(ल) बहूमूलात् दीर्घकालाधिकारेण दृढमूलादित्यर्थः अस्मात् जलचरात् ।

सम्भाव्यमिति । गोषु सम्पन्नं वृत्तिः सम्भाव्यं गावः प्रचुराहारप्राप्ता वृत्तिमाया-
 न्तीति सम्भाव्यते इति भावः । ब्राह्मणे तपः तपश्चरणा सम्भाव्यं विश्वासमिति भावः ।

अन्यच्च, सुभिक्षाणि विचित्राणि शिथिलाः पौरयोषितः ।

एको दोषो विदेशस्य स्वजातिर्यद्विरुद्धाते ॥ ८२ ॥

मकर आह, कथमेतत् ? वानरोऽब्रवीत्,

कथा १२ ।

अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने चित्राङ्गो नाम सारमेयः ।
तत्र च चिरकालं दुर्भिक्षं (व) पतितम् । अन्नाभावात् सार-
मेयादयो निष्कुलतां (श) गन्तुम् आरब्धाः । अथ चित्राङ्गः
क्षुत्क्षामकण्ठः तद्गयात् (ष) देशान्तरं गतः । तत्र च कस्मिं-
श्चित् पुरे कस्यचित् गृहमेधिनो (स) गृहस्थ्या प्रसादेन
प्रतिदिनं गृहं प्रविश्य विविधान्नानि भक्षयन् परां वृत्तिं
गच्छति । परं तद्गृहात् वह्निर्निष्क्रान्तोऽन्यैः मद्बोद्धसारमेयैः
सर्वदिक्षु परित्यज्य (ह) सर्वाङ्गं दंष्ट्राभिः विदार्यते । ततः तेन
विचिन्तितम्, अहो ! वरं स्वदेशो यत्र दुर्भिक्षेऽपि सुखेन
स्थीयते, न च कोऽपि मुह्यं करोति, तदेव, स्वनगरं व्रजामि ।

स्त्रीषु चापल्यं चाक्षल्यं सम्भाव्यं स्त्रियश्चपला इति प्रसिद्धेति भावः । जातितः स्वजाती-
यात् मयं सम्भाव्यं परस्परैकवस्त्वभिलाषादिति भावः ॥ ८१ ॥

सुभिक्षाणीति । सुभिक्षाणि विचित्राणि विविधानि मूलभानि अन्नानि इत्यर्थः पौर-
योषितः शिथिला मुक्तकला इत्यर्थः । विदेशस्य एको दोषः यत् स्वजातिः विरुध्यते
स्वजातयः न सहन्ते इति भावः ॥ ८२ ॥

(व) दुर्भिक्षम् अन्नकष्टम् । सारमेयाः कुङ्कराः ।

(श) निष्कुलतां गृहभ्रंशमित्यर्थः अन्योऽन्यमनपेक्षमाणा यथायथं देशं गन्तुं प्रवृत्ता
इत्यर्थः ।

(ष) तद्गयात् दुर्भिक्षभयात् ।

(स) गृहमेधिनः गृहस्थस्य । प्रसादेन अनुग्रहेण ।

(ह) परित्यज्य आवेष्ट्य ।

इति अवधार्य स्वस्थानं प्रति जगाम । अथ असौ देशान्तरात्
समायातः सर्वैरपि स्वजनैः पृष्टः, भोः चित्राङ्ग ! कथय
अस्माकं देशान्तरवार्त्ताम्, कौटुम्भदेशः ? किं चेष्टितं लोकस्य ?
कः आहारः कस्य व्यवहारः तत्रेति । स आह, किं कथ्यते
विदेशस्य स्वरूपविषयः ।

सुभिक्षाणि विचित्राणि शिथिलाः पौरयोषितः ।

एको दोषो विदेशस्य स्वजातिर्यद्विरुध्यते ॥ ८३ ॥

सोऽपि मकरः तदुपदेशं श्रुत्वा कृतमरणनिश्चयो वानरम्
अनुज्ञाय स्वाश्रयं गतः । तत्र च तेन स्वगृहप्रविष्टेन आत-
तायिना (ज) सह विग्रहं कृत्वा दृढसत्त्वावष्टम्भनाच्च तं
व्यापाद्य स्वाश्रयञ्च लब्ध्वा सुखेन चिरकालम् अतिष्ठत् । साधु
इदमुच्यते,

अकृत्य पौरुषं या श्रीः किं तयापि सुभोग्यया ।

जरद्भवः समन्नाति दैवादुपगतं तृणम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रके लब्धप्रणाशं
नाम चतुर्थं तन्त्रं समाप्तम् ।

[ज] आततायिना शत्रुणा । दृढेति । दृढम् उच्यं यत् सत्त्वं बलं तस्य अवष्टम्भनात्
आश्रयात् ।

अकृत्येति । पौरुषं पराक्रमम् अकृत्य या श्रीः सम्पदं लभ्यते इति शेषः सुभोग्यया
अनायासलभ्ययापि तया श्रिया किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः जरद्भवः बृद्धः गौः
दैवात् उपगतं प्राप्तं तृणं समन्नाति भक्षयति ॥ ८४ ॥

अथ पञ्चमं तन्त्रम् ।

अथ इदमारभ्यतेऽपरीक्षितकारकं नाम पञ्चमं तन्त्रं तस्य
अयम् आदिमः श्लोकः ।

कुहटं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरीक्षितम् ।

तद्वरेण न कर्त्तव्यं नापितेनात्र यत् कृतम् ॥ १ ॥

तद्यथा अनुश्रूयते ।

कथा १ ।

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे पाटलिपुत्रं नाम नगरम् ।
तत्र मणिभद्रो नाम श्रेष्ठो प्रतिवसति स्म । तस्य च धर्मार्थ-
काममोक्षकर्माणि कुर्वतो विधिवशात् धनक्षयः (क)
सञ्जातः । ततो विभवक्षयात् अपमानपरम्परया परं विषादं
गतः । रात्रौ सुप्तः चिन्तितवान्, अहो धिक् इयं दरिद्रता ।
उक्तञ्च,

शीलं शौचं क्षान्तिर्दाक्षिण्यं मधुरता कुले जन्म ।

न विराजन्ति हि सर्वे वित्तहीनस्य पुरुषस्य ॥ २ ॥

कुहटमिति । अथ संसारे नापितेन दुरकर्मिणा केनचिदित्यर्थः यत् कुहटं कुपरि-
ज्ञातं कुश्रुतं, कुपरीक्षितं किं बहुना यत् कृतं नरेण तत् न कर्त्तव्यम् ॥ १ ॥

(क) धनक्षयः अर्थव्ययः ।

शीलमिति । वित्तविहीनस्य निर्धनस्य पुरुषस्य शीलं चरित्रं, शौचं वाङ्माध्यन्तर-
मनशुद्धिः, क्षान्तिः क्षमा अपराधसङ्गनम् इत्यर्थः । दाक्षिण्यं सारत्वं मधुरता मिष्ट-
भाषिता, सौन्दर्यादिना मनोहारित्वं वा तथा कुले मङ्गलौती भावः जन्म एते सर्वे गुणा
इति शेषः न हि विराजन्ति नैव शोभन्ते । आर्यावृत्तम् ॥ २ ॥

मानो वा दर्पो वा विज्ञानं विभ्रमः सुबुद्धिर्वा ।
 सर्वं प्रणश्यति समं वित्तविज्ञेनो यदा पुरुषः ॥ ३ ॥
 प्रतिदिवसं याति लयं वसन्तवाताहतेव शिशिरश्रीः ।
 बुद्धिर्बुद्धिमतामपि कुटुम्बभरचिन्तया सततम् ॥ ४ ॥
 नश्यति विपुलमतेरपि बुद्धिः पुरुषस्य मन्दविभवस्य ।
 घृतलवणतैलतण्डुलवस्त्रेभ्यश्चिन्तया सततम् ॥ ५ ॥
 गगनमिव नष्टतारं शुष्कं सरः श्मशानमिव रौद्रम् ।
 प्रियदर्शनमपि रुचं भवति गृहं धनहीनस्य ॥ ६ ॥
 न विभाष्यन्ते लघवो वित्तहीनाः पुरोऽपि निवसन्तः ।
 सततं जातविनष्टाः पयसामिव बुद्बुदाः पयसि ॥ ७ ॥

मान इति । यदा पुरुषः वित्तविहीनः निर्धनः स्यादिति शेषः तदा मानो वा दर्पो
 वा विज्ञानं विशेषज्ञानं विभ्रमः विलासित्वं वा सुबुद्धिः शोभना प्रज्ञा एतत् सर्वं समं
 युगपत् नश्यति नाशं गच्छति । आर्यावृत्तम् ॥ ३ ॥

प्रतिदिवसमिति । वसन्तवातेन मलयमरुता आहता शिशिरस्य कृतोः श्रीरिव शोभेव
 बुद्धिमतामपि बुद्धिः सततं कुटुम्बभरचिन्तया परिवारभरणभावनया लयं लयं याति धन-
 राहित्येनेति शेषः । आर्यावृत्तम् ॥ ४ ॥

नश्यतीति । विपुलमतेः महाबुद्धेरपि मन्दविभवस्य निर्धनस्य पुरुषस्य बुद्धिः सततं
 घृतलवणतैलतण्डुलवस्त्रेभ्यश्चिन्तया भावनया नश्यति । आर्यावृत्तम् ॥ ५ ॥

गगनमिति । धनहीनस्य गृहं प्रियदर्शनमपि सुदर्शनमपि नष्टास्तिरोहिताः
 ताराः यस्मात् तथाविधं विलीननक्षत्रमित्यर्थः गगनमिव शुष्कं सरः इव रौद्रं भीषणम्
 अप्रतीतिकरमिति यावत् श्मशानमिव रुचं कर्कशम् अप्रियम् इत्यर्थः लोकस्थेति भावः
 भवति । आर्यावृत्तम् ॥ ६ ॥

नेति । वित्तहीनाः अतएव लघवः बुद्बुदत्वेन गच्छा इति भावः जनाः पुरः
 चरन्तः निवसन्तोऽपि तिष्ठन्तोऽपि सततं पयसि जले जाता एव विनष्टाः लयं गताः
 पयसा बुद्बुदा इव अलकोटा इव न विभाष्यन्ते न लस्यन्ते कैरपीति शेषः । आर्या-
 वृत्तम् ॥ ७ ॥

सुकुलं कुशलं सुजनं विहाय ~~कुलकुशलशैलविकलीऽपि ।~~

आक्ये कल्पतराविव नित्यं रज्यन्ति जननिवहाः ॥ ८ ॥

विफलमिह पूर्वसुकृतं विद्यावन्तोऽपि कुलसमुद्रताः ।

यस्य यदा विभवः स्यात्तस्य तदा दासतां यान्ति ॥ ९ ॥

लघुरयमाह न लोकः कामं गर्जन्तमपि पतिं पयसाम् ।

सर्वमलज्जाकरमिह यत् कुर्वन्तीह परिपूर्णाः ॥ १० ॥

एवं सम्प्रधार्य भूयोऽपि अचिन्तयत्, यदहम् अनशनं कृत्वा प्राणान् उत्सृजामि, किमनेन नो व्यर्थजीवितव्यसनेन ? (ख) एवं निश्चयं कृत्वा सुप्तः । अथ तस्य स्वप्ने पद्मनिधिः क्षपणकरूपी (ग) दर्शनं गत्वा प्रोवाच, भोः श्रेष्ठिन् ! मा

सुकुलमिति । जननिवहाः लोकनिचयाः सुकुलं सत्कुलोत्पन्नं कुशलं कार्यदक्षं विज्ञमित्यर्थः सुजनं निर्धनमिति शेषः विहाय परित्यज्य कुलकुशलशैलविकले अकुलीने अकुशले दुःशैलेऽपि इत्यर्थः आक्ये धनिनि कल्पतराविव नित्यं सततं रज्यन्ति अनुरागं दर्शयन्ति इत्यर्थः । आर्याहृतम् ॥ ८ ॥

विकलमिति । इह संसारे पूर्वसुकृतं पूर्वोपकारः विफलम् अगण्यमित्यर्थः । न हि कोऽपि पूर्वोपकारी अयमिति कृत्वा निर्धनमुपसेवते इति भावः विद्यावन्तः विहांसः अपि कुलप्रभूताः सत्कुलोद्भवा अपि यस्य यदा विभवः सम्पत् स्यात् तदा तस्य दासताम् आनुगत्यमित्यर्थः यान्ति गच्छन्ति । आर्याहृतम् ॥ ९ ॥

लघुगतिः । लोकः कामं गर्जन्तमपि पदघ्नं नदन्तमपि पयसां पतिं समुद्रं धनिनमिति ध्वनिः । अयं लघुः क्षुद्रो नेति आह धनवान् निष्ठुरोऽपि महानिति भावः । परिपूर्णाः धनवन्त इति भावः इह संसारे यत् कुर्वन्ति तत् सर्वम् अलज्जाकरं न लज्जां जनयति तेषाम् इत्यर्थः प्रवृत्तं द्राघाकरमिति भावः । आर्याहृतम् ॥ १० ॥

(ख) नः अस्माकम् । व्यर्थेति । व्यर्थेन विफलीनं जीवितव्यसनेन जीवनं प्रति ममत्वेन इत्यर्थः ।

(ग) पद्मनिधिः पद्माख्यो रत्नविशेषः । क्षपणकरूपी बौद्धसत्त्वादिबोधवान् ।

त्वं वैराग्यं गच्छ । अहं पद्मनिधिः तव पूर्वपुरुषोपार्जितः, तदनेन एव रूपेण प्रातः त्वदगृहम् आगमिष्यामि । तत् त्वया अहं लगुडप्रहारेण शिरसि ताडनीयो, येन कनकमयो भूत्वा अक्षयो भवामि । अथ प्रातः प्रवृद्धः सन् स्वप्नं स्मरन् चिन्ताचक्रम् (च) आरुढः तिष्ठति । अहो ! सत्योऽयं स्वप्नः किंवा असत्यो भविष्यति न ज्ञायते ? अथवा नूनं मिथ्या भाव्यं यतोऽहं केवलं वित्तमेव चिन्तयामि । उक्तञ्च,

व्याधितेन सशोकेन चिन्ताग्रस्तेन जन्तुना ।

कामार्त्तेनाथ मत्तेन दृष्टः स्वप्नो निरर्थकः ॥ ११ ॥

एतस्मिन् अन्तरे तस्य भार्यया कश्चित् नापितः पाद-
प्रक्षालनाय आहूतः । अत्रान्तरे च यथानिर्दिष्टः क्षपणकः
सहसा प्रादुर्बभूव । अथ स तमालोक्य प्रहृष्टमना यथा
आसन्नकाष्ठदण्डेन तं शिरसि अताडयत् । सोऽपि सुवर्णमयो
भूत्वा तत्क्षणात् भूमौ निपतितः । अथ ओष्ठौ निभृतं
स्वगृहमध्ये कृत्वा नापितं सन्तोष्य प्रोवाच, तदेतत् धनं
वस्त्राणि च मया दत्तानि गृहाण । भद्र ! पुनः कस्यचित्
न आख्योऽयं वृत्तान्तः, नापितोऽपि स्वगृहं गत्वा व्यचिन्तयत्,
नूनमेते सर्वेऽपि नग्नकाः (ङ) शिरसि दण्डहताः काञ्चन-
मय्य भवन्ति । तदहमपि प्रातः प्रभूतानाङ्ग्य लगुडैः शिरसि

(च) चिन्ताचक्रं गाढचिन्ताम् ।

व्याधितेनेति । व्याधितेन रोगिणा सशोकेन शोकार्त्तेन चिन्ताशोकेन भावनाकुलेन
अथवा कामार्त्तेन वा मत्तेन जनेन दृष्टः स्वप्नः सुप्तौ विषयसन्दर्शनादिव्यापारः निरर्थकः
निष्फलः न सत्यो भवति इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(ङ) नग्नकाः विवसनाः वीडसंन्यासिनः

इन्धि, येन प्रभूतं हाटकं (च) मे भवति । एवं चिन्तयतो
महता कष्टेन निशा अतिचक्राम । अथ प्रभाते अभ्युत्थाय
दृढगुणमेकं प्रगुणीकृत्य क्षपणकविहारं गत्वा जिनेन्द्रस्य
(क) प्रदक्षिणत्रयं विधाय जानुभ्याम् अवनिं गत्वा वक्रादार-
न्यस्तोत्तरीयाञ्चलः (ज) तारखरेण इमं श्लोकम् अपठत् ।

जयन्ति ते जिना येषां केवलज्ञानशालिनाम् ।

आजग्नयः क्षरोत्पत्तौ मानसेनोषरायितम् ॥ १२ ॥

अन्यच्च, सा जिह्वा या जिनं स्तौति तच्चित्तं यज्जिने रतम् ।

तावेव च करौ श्लाघ्यौ यौ तत्पूजाकरौ करौ ॥ १३ ॥

तथाच, ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि कामुन्मील्य चक्षुः क्षणं
पश्यान्ङ्गशरातुरञ्जनमिमं त्रातापि नो रक्षसि ।

(च) हाटकं काचनम् ।

(क) प्रगुणीकृत्य दृढीकृत्येत्यर्थः । क्षपणकविहारं क्षपणकानाम् आश्रमम् । जिने-
न्द्रस्य बौद्धाधिपतेः ।

(ज) वक्रति । वक्रस्य मुखस्य द्वारे गले इत्यर्थः । स्वसम्पत्तितम् उत्तरीयाञ्चलम्
उत्तरीयवसनप्रान्तं येन तद्याभूतः गललघ्नोक्तोत्तरीय इत्यर्थः ।

जयन्तीति । केवलज्ञानशालिनां निरवच्छिन्नज्ञानमयानाम् इत्यर्थः । येषां मानसेन
चित्तेन आजग्नयः जग्नयः आरभ्य क्षरोत्पत्तौ कामजनेन ऊषरायितम् ऊषरेष्वेव
आरभ्यतिथयेव आचरितं यथा आरभ्यमानं न किमपि प्ररोहति तथा येषां चित्ते कदापि
कामाविर्भावो न भवतीति भावः । ते जिनाः क्षपणकाः जयन्ति सर्वोच्छेदक-
वर्तमाने ॥ १२ ॥

मेति । या जिह्वं बौद्धं स्तौति प्रशंसति सा जिह्वा, यत् जिने बौद्धे रतम् आश्रितं
तत् चित्तं यौ च करौ इतीत्यस्य बौद्धस्य पूजाकरौ, तौ एव करौ श्लाघ्यौ प्रशस्यौ
॥ १३ ॥

ध्यानेति । ध्यानव्याजं समाधि रूपं अपठत् उपेत्य आश्रित्य तां कामानिति
भावः चिन्तयसि, चक्षुः चक्षुः उन्मील्य प्रकाश्य अङ्गशरातुरं कामवासिदम् इमं

मिथ्याकारुणिकोऽसि निर्घृणतरस्वत्तः कुतोऽन्यः पुमान् ।
 सेर्थं मारवधूभिरित्यभिहितो बौद्धो जिनः पातु वः ॥ १४ ॥

एवं संस्तुत्य ततः प्रधानचपणकम् आसाद्य क्षितिनिहित-
 जानुचरणौ नमोऽस्तु वन्दे इति उच्चार्य लब्धधर्मवृद्धाशीर्वादः
 (भ) सुखमालिकानुग्रहलब्धव्रतादेश उत्तरीयनिबद्धग्रन्थिः
 (ज) सप्रश्रयम् इदमाह, भगवन् ! अ विहरणक्रिया (ट)
 समस्तमुनिसमेतेन अस्मद्गृहे कर्त्तव्यं स आह, भोः
 आवक ! (ठ) धर्मज्ञोऽपि किमेवं वदति किं वयं ब्राह्मण-
 समानाः ? यत आमन्त्रणं (ड) करोषि । सदैव तत्काल-
 परिचर्यया भ्रमन्तो भक्तिभाजं (ढ) मन् अवलोक्य
 तस्य गृहे गच्छामः तेन कृष्णादभ्यर्थितः (ण) तद्गृहे

जनं पश्य अवलोक्य, वातापि चाणचमोऽपि इत्यर्थः नो रत्नं लब्धं मिथ्याकारु-
 णिकः अलोकदयाशीलः असि, त्वां यत् लोकाः कारुणिकं वदन्ति तत्तत् इत्यर्थः तत्तः
 निर्घृणतरः अतिनिर्दयः अन्यः पुमान् कुतः ? न कुवाप्यस्ति वस्तुनान् दृष्ट्वा
 न दद्यते इति भावः । मारवधूभिः कामाङ्गनाभिः सेर्थम् इष्टं अभिहितः
 उक्तः बौद्धः बुद्धदेवोपासकः जिनः तदाख्यः बौद्धधर्मप्रवर्तकः पातु वः
 रक्षतु संसारादिति भावः वः इत्यत न इत्यपि पाठः । शार्दूलः १४ ॥

(भ) वन्दे प्रणमामि । लब्धेति । लब्धः तस्मात् चपणकम् । धर्म-
 वृद्धये आशीर्वादः धर्मवृद्धिस्तु भवतु इत्येवमाशीर्वाद इत्यर्थः येन तत्तत् ।

(अ) सुखेति । सुखेन मालिकस्य प्रधानचपणकस्य अनुग्रहः प्रसादः । आदेशः
 धर्मदीक्षा येन तादृशः । उत्तरीयेति । उत्तरीये निबद्धः ग्रन्थिः केशः । सुखं
 इति भावः । सप्रश्रयं सविनयम् ।

(ट) विहरणक्रिया भिक्षुपर्यटनक्रिया इत्यर्थः ।

(ठ) आवकः धर्मज्ञोऽपि ।

(ड) आमन्त्रणम् आह्वानम् ।

(ढ) तत्कालेति । तत्काले यद्योक्तकाले या परिचर्या सेवा तदा तत्काले भक्तिभाजः
 पर्यटनः । भक्तिभाजं भक्तं आवकं शिष्यं वदामि इत्यर्थः ।

(ण) कृष्णात् कृष्णात् अतियवादित्यर्थः अभ्यर्थिताः प्रार्थिताः ।

प्राणधारणमात्राम् अशनक्रियां (त) कुर्मः । तत् गम्यतां नैव भूयोऽपि वाच्यम् । तत् श्रुत्वा नापित आह, भगवन् ! वेद्मि अहं युष्मद्वर्मम्, परं भवतो बहुश्रावका आह्वयन्ति, साम्प्रतं पुनः पुस्तकाच्छादनयोग्यानि कर्पटानि (थ) बहुमूलानि प्रगुणीकृतानि (द) तथा पुस्तकानां लेखनाय लेखकानाञ्च वित्तं (ध) सञ्चितम् आस्ते, तत्सर्वथा कालोचितं कार्यम् । ततो नापितोऽपि स्वगृहं गतः । तत्र च गत्वा खादिरमयं (न) लगुडं सज्जीकृत्य कपाटयुगलद्वारे समाधाय सार्धप्रहरैकसमये भूयोऽपि विहारद्वारम् आश्रित्य सर्वान् क्रमेण निष्क्रामतो (प) गुरुप्रार्थनया (फ) स्वगृहम् आनयत्, तेऽपि सर्वे कर्पटवित्तलोभेन भक्तियुक्तानपि परिचितश्रावकान् परित्यज्य प्रहृष्टमनसस्तस्य पृष्ठतो ययुः । अथवा साधु इदमुच्यते,

एकाको गृहसन्त्यक्तः पाणिपात्रो दिग्गम्बरः ।

सोऽपि संवाह्यते लोके दृष्ट्या पश्य कौतुकम् ॥ १५ ॥

जीर्यन्ते जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।

(त) प्राणधारणमात्रां केवलं यथा प्राणा रक्ष्यन्ते तदुपयोगिनौमिति भावः । अशनक्रियाम् आहारम् ।

(थ) पुस्तकाच्छादनयोग्यानि पुस्तकबन्धनोपयुक्तानि कर्पटानि वस्त्राणि ।

(द) प्रगुणीकृतानि प्रसूतानि ।

(ध) वित्तं वेतनस्वरूपम् इत्यर्थः ।

(न) खादिरमयं खादिरदारुमयम् ।

(प) निष्क्रामतः आश्रमात् निर्गच्छतः ।

(फ) गुरुप्रार्थनया महत्या प्रार्थनया आग्रहेण इत्यर्थः ।

एकाकोति । यः एकाकी परिजनहीनः, गृहसन्त्यक्तः गृहयुक्तः पाणिपात्रः करपात्रमध्य इत्यर्थः दिग्गम्बरः नयः सोऽपि लोके संसारे दृष्ट्या किञ्चिद्वनलोभेन संवाह्यते क्रियते कौतुकम् आयय्यं पश्य ॥ १५ ॥

चक्षुःश्रोत्रे च जीर्येते तृष्णा का तरुणायते ॥ १६ ॥

अपरं गृहमध्ये तान् प्रवेश्य द्वारं निभृतं विधाय लगुङ्-
प्रहारैः शिरसि अताडयत्, तेऽपि ताड्यमाना एके मृताः अन्ये
भिन्नमस्तकाः फूल्कर्तुम् (ब) उपचक्रमिरे । अत्रान्तरे तमा-
क्रन्दम् आकर्ण्य कोटरक्षपालैः (भ) अभिहितं, भो भोः !
किम् अयं महान् कोलाहलो नगरमध्ये ? तद्भयतां गम्य-
ताम् । ते च सर्वे तदादेशकारिणः तत्सहिता वेगात् तद्गृहं
गताः तावत् रुधिरप्लावितदेहाः पलायमाना नग्नका (म)
दृष्टाः । तैः स नापितो बद्धः । हतशेषैः सह धर्माधिष्ठानं
नीतः तैः नापितः पृष्टः, भोः ! किमेतत् भवता कुकृत्यम् अनु-
ष्ठितम् ? स आह, किं करोमि ? मया अष्टिमणिभद्र-
गृहे दृष्ट एवंविधो व्यतिकरः (य) सोऽपि सर्वं मणिभद्र-
वृत्तान्तं यथादृष्टम् अकथयत् । ततः अष्टिमन् आह्वय भणित-
वन्तः, भोः अष्टिन् ! किं त्वया कसित् क्षपणको व्यापादितः ?
ततः तेनापि सर्वः क्षपणकवृत्तान्तः तेषां निवेदितः अथ तैः
अभिहितम्,

अहो ! शूलम् आरोप्यताम् असौ दुष्टात्मा कुपरोक्षितकारी
नापितः । तथा अनुष्ठिते तैः अभिहितम्,

जीर्यन्ते इति । जीर्यतः ब्रह्मस्य केशाः जीर्यन्ते पक्ततया शैथिल्यं व्रजन्तीति भावः ।
तथा जीर्यतः जनस्य दन्ता जीर्यन्ति शिथिलीभवन्ति इत्यर्थः तुल्यन्तीति वा । चक्षुःश्रोत्रे
च दर्शनेन्द्रियं श्रवणेन्द्रियश्च इत्यर्थः जीर्येते निक्षेजसौ भवतः इत्यर्थः, एका केवला
दृष्टा लालसा तरुणायते नवीनेवाचरतीत्यर्थः दृष्टा न जीर्यतीति भावः ।

(ब) फूल्कर्तुं चील्कर्तुम् ।

(भ) कोटरक्षपालैः नगररक्षकैः ।

(म) नग्नकाः क्षपणकाः ।

(य) व्यतिकरः व्यापारः ।

कुदृष्टं कुपरिज्ञातं कुञ्चुतं कुपरीक्षितम् ।

तद्वरेण न कर्त्तव्यं नापितेनात्र यत्कृतम् ॥ १७ ॥

अथवा साधु इदमुच्यते ।

अपरीक्ष्य न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सुपरीक्षितम् ।

पञ्चाङ्गवति सन्तापो ब्राह्मण्या नकुलार्थतः ॥ १८ ॥

मणिभद्र आह, कथमेतत् ? ते धर्माधिकारिणः प्रोचुः,

कथा २ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने देवशर्मा नाम ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म, तस्य भार्या प्रसूता सुतम् अजनयत्, तस्मिन् एव दिने नकुली नकुलं प्रसूता । अथ सा सुतवत्सला दारकवत्तमपि नकुलं स्तन्यदानाभ्यङ्गमर्दनादिभिः (१) पुपोष । परं तस्य न विश्वसिति यत् कदाचित् एष स्वजातिदोषवशात् अस्य दारकस्य (ल) विरुद्धम् आचरिष्यतीति, एवं जानाति स्वचित्ते । उक्तञ्च,

कुपुत्रोऽपि भवेत् पुंसां हृदयानन्दकारकः ।

दुर्विनीतः कुरुपोऽपि मूर्खोऽपि व्यसनो खलः ॥ १९ ॥

अपरीक्ष्येति । अपरीक्ष्य परीक्षामकृत्वा न कर्त्तव्यं किमपि कार्यमिति शेषः, सुपरीक्षितं कर्त्तव्यं सुष्ठु, परीक्ष्य कार्यं करणीयम् इत्यर्थः । ब्राह्मण्या नकुलार्थतः नकुलनिमित्तं पश्चात् सन्तापः अनुतापः भवति अमूदिति भावः ॥ १८ ॥

(१) ज्ञेयति । स्तन्यं स्तनदुग्धं तस्य दानं तथा अभ्यङ्गमर्दनं गालेषु तैलादिप्रक्षालनं तदादिभिः तत्प्रभृतिभिः ।

(ल) दारकस्य बालकस्य ।

कुपुत्र इति । दुर्विनीतः अशालः दुरात्मा इत्यर्थः कुरुपोऽपि कुतूहलितकारोऽपि, मूर्खोऽपि, व्यसनो कामाद्यासक्तोऽपि खलो दुर्वर्त्तनोऽपि कुपुत्रः दुष्टः पुत्रः पुंसां हृदयानन्दकारकः चित्तानन्दजनकः भवेत् ॥ १९ ॥

एवं च भाषते लाकञ्च-नं किल शीतलम् ।

पुत्रगात्रस्य संस्पर्श-नादतिरिच्यते ॥ २० ॥

सौष्टवस्य न वाञ्छन्ति जनकस्य हितस्य च ।

लोकाः प्रपालकस्यापि यथा पुत्रस्य बन्धनम् ॥ २१ ॥

अथ सा कदाचित् शय्यायां पुत्रं शाययित्वा जलकुम्भम्
आदाय पतिमुवाच, ब्राह्मण ! जलार्थम् अहं तङ्गागे यास्यामि,
त्वया पुत्रोऽयं नकुलात् रक्षणीयः । अथ तस्यां गतायां
पृष्ठे ब्राह्मणोऽपि शून्यं गृहं मुक्त्वा भिक्षार्थं क्वचित् निर्गतः ।
अत्रान्तरे देववशात् कृष्णसर्पे विलात् नेष्टान्तः । नकुलो-
ऽपि तं स्वभाववैरिणं मत्वा भ्रातुः रक्षणार्थं सर्पेण सह युद्धा
सर्पं खण्डयः कृतवान् । ततो रुधिराभ्रावितवद्वज्रः सानन्दं
स्वव्यापारप्रकाशनार्थं मातुः (व) सम्मुखो गतः । मातापि
तं रुधिरक्लिन्नमुखम् अवलोक्य शङ्कितचित्ता यदनेन दुरात्मना
दारको भक्षित इति विचिन्त्य कोपात् तस्योपरि तं जलकुम्भं
चिक्षेप । एवं सा नकुलं व्यापाद्य यावत् प्रलपन्ती गृहे
आगच्छति, तावत् सुतः तथैव सुप्तः तिष्ठति । समीपे कृष्ण-
सर्पं खण्डयः कृतम् अवलोक्य पुत्रबधशोकेन व्याकुलिता वक्षः-

एवमिति । लोकः एवं भाषते कथयति च यथा चन्दनं शीतलं किल, किन्तु पुत्र-
गात्रस्य संस्पर्शः चन्दनादपि चन्दनस्पर्शादपि अतिरिच्यते अतिरिक्तः शीतलो भवति
इत्यर्थः ॥ २० ॥

सौष्टवस्येति । लोकाः सौष्टवस्य मेवास्य जनकस्य पितुः हितस्य हितकारकस्य यस्य
कस्यचिदपि इत्यर्थः तथा प्रपालकस्य प्रकाशेण पालयितुरपि तथा बन्धनं न वाञ्छन्ति
नाभिलषन्ति यथा पुत्रस्य प्रणयबन्धनं सर्वबन्धनात् श्रेष्ठमिति भावः ॥ २१ ॥

(व) स्तेति । स्वस्य आत्मनः व्यापारस्य कृष्णसर्पेण सह संयामस्य प्रकाशनार्थं
आपनार्थम् । मातुः ब्राह्मण्या इत्यर्थः ।

स्थलं च ताडयितुम् आरब्धा । अत्रान्तरे ब्राह्मणी गृहीत-
निर्वापः (श) समायाती यावत् पश्यति, तावत् पुत्रशोकाभि-
तप्ता ब्राह्मणी प्रलपति । भी भी लोभात्मन् ! लोभाभिभूतेन
त्वया न कृतं मद्वचः, तदनुभव साम्प्रतं पुत्रमृत्युदुःखवृक्ष-
फलम् (घ) । अथवा साधु इदमुच्यते,

अतिलोभो न कर्त्तव्यो लोभं नैव परित्यजेत् ।

अतिलोभाभिभूतस्य चक्रं भ्रमति मस्तके ॥ २२ ॥

ब्राह्मण आह, कथमेतत् ? सा प्राह,

कथा ३ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परस्परं
मित्रतां गता वसन्ति स्म, ते चापि दारिद्र्योपहताः परस्परं
मन्त्रं चक्रुः, अहो ! धिक् इयं दरिद्रता । उक्तञ्च,

वरं वनं व्याघ्रगजादिसेवितं

जनेन हीनं बहुकण्टकावृतम् ;

दृणानि शय्या परिधानवस्त्रालं

न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥ २३ ॥

(श) गृहीतनिर्वापः लब्धभिन्नः ।

(घ) तत् तस्मात् अनुभव मुद्वल । पुतेति । पुत्रस्य नकुलस्य इत्यर्थः इत्युरिव
इवः तस्य फलम् अनुशयदुःखातिशयरूपमिति भावः ।

अतिलोभ इति । अतिलोभः लोभातिशयः न कर्त्तव्यः, लोभं नैव परित्यजेत् यथा-
सम्भवमिति भावः । अतिलोभेन अभिभूतस्य जनस्य मस्तके चक्रं भ्रमति ॥ २२ ॥

वरमिति । व्याघ्रगजादिसेवितं शार्दूलहस्तादिभिरध्युषितं जनेन हीनं बहुभिः
कण्टकैः आवृतम् आकीर्णं वनं दृणानि शय्या दृष्योपरि शयनम् इत्यर्थः तथा परिधान-
वस्त्रालं वरं मनाक् प्रियम् । बन्धुना मध्ये धनहीनजीवनं निर्धनजीवनं न । वंशस्य-
विलोप इति ॥ २३ ॥

तथा च,

स्वामी हेष्टि सुखेवितोऽपि सहसा प्रीजन्ति सद्बान्धवा
राजन्ते न गुणीस्त्यजन्ति तनुजाः स्फारीमवन्त्यापदः ।
भार्या साधु सुवशजापि भजते नो यान्ति मित्राणि च
न्यायारोपितविक्रमाख्यपि नृणां येषां न हि स्याद्वनम् ॥ २४ ॥

शूरः सुरूपः सुभगश्च वाग्मी
शस्त्राणि शास्त्राणि विदां करोति ।
अर्थं विना नैव यशश्च मानं
प्राप्नोति मर्त्योऽत्र मनुष्यलोके ॥ २५ ॥
तानीन्द्रियाण्यविकलानि तदेव नाम
सा बुद्धिरप्रतिष्ठता वचनं तदेव ।

स्वामीति । येषां नृणां धनं न स्यात् सुखेवितोऽपि स्वामी प्रभुः तान् हेष्टि नाद्रियते
इत्यर्थः धनवति भृत्ये प्रभोगौरवं सम्मानना च दृश्यते अन्यथा भृत्यत्वं त्यक्त्यतीति भिया
धनवन्तम् आद्रियते न तु निर्धनमिति भावः । सन्तः बान्धवाः सहसा प्रीजन्ति त्यजन्ति
नाद्रियन्ते इति भावः । गुणा दद्यादाक्षिण्यादयः न राजन्ते न शोभन्ते तेषामिति शेषः ।
तनुजाः पुत्राश्च त्यजन्ति तानिति शेषः, आपदः स्फारीमवन्ति विस्तारं गच्छन्ति तेषामिति
शेषः । सुवशजा सत्कुलोत्पन्नापि भार्या साधु यथा तथा नो भजते तानिति शेषः ।
न्यायेन नीतिमार्गेण आरोपिताः प्रवर्तिताः विक्रमाः पुरुषकारा यैः तादृशानि न्यायपरा-
णीति भावः मित्राण्यपि यान्ति अपसरन्ति तेभ्य इति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं
इति ॥ २४ ॥

शूर इति । शूरः बलवान् सुरूपः रूपवान् सुभगः सीमाग्यवान् तथा वाग्मी वचन-
चतुरो जनः शस्त्राणि शास्त्राणि च विदाङ्करोति वेत्ति जानाति इत्यर्थः किन्तु अत्र मनुष्य-
लोके मर्त्यः मानवः अर्थं विना यशश्च मानश्च नैव प्राप्नोति । विना धनं शस्त्रशस्त्रपार-
दर्शनामपि न यशः मानश्च भवतीति भावः । इन्द्रवज्रावृणम् ॥ २५ ॥

तानीति । तानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि अविकलानि समभावानीत्यर्थः तिष्ठन्तीति
शेषः, तदेव नाम तिष्ठतीति शेषः, सा च अप्रतिष्ठता तीक्ष्णा बुद्धिरसीति शेषः तदेव च

अर्थोऽन्यथा विरहितः पुरुषः स एव

वाङ्मनः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ २६ ॥

तद्गच्छामः कुत्रचित् अर्थाय, इति संमन्त्र्य स्वदेशं पुरं
च स्वसुहृत्सहितं बान्धवयुतं गृहं च परित्यज्य प्रस्थिताः,
अथवा साधु इदमुच्यते ।

सत्यं परित्यजति मुञ्चति बन्धुवर्गं

शीघ्रं विहाय जननीमपि जन्मभूमिम् ।

सन्त्यज्य गच्छति विदेशमभीष्टलोकं

चिन्ताकुलीकृतमतिः पुरुषोऽत्र लोके ॥ २७ ॥

एवं क्रमेण गच्छन्तोऽवन्तीं प्राप्ताः, तत्र सिप्राजले (स)
हस्तकालं महाकालं (इ) प्रणम्य यावत् निर्गच्छन्ति, तावत्
भैरवानन्दो नाम योगी सम्मुखो बभूव । ततस्तं ब्राह्म-
जोचितविधिना सम्भाव्य तेनैव सह तस्य मठं (च) जग्मुः ।
अथ तेन ते पृष्टाः, कुतो भवन्तः समायाताः ? क्व यास्यथ ?
किं प्रयोजनम् ? ततः तैः अभिहितम्, वयं सिद्धियात्रिकाः

वचनं वाक्यम् अस्तीति शेषः, किन्तु स एव पुरुषः अर्थोऽन्यथा धनोत्तापेन विरहितश्चेत्
अक्षेण वाङ्मनः सर्वेषां निष्कार्य इत्यर्थः भवति इत्येतत् विचित्रम् आश्चर्यम् । वसन्ततिलकं
हस्तम् ॥ २६ ॥

सत्यमिति । अत्र लोके संसारे पुरुषः चिन्तया अर्थानामिति भावः आकुलीकृता
मतिर्यस्य तादृशः सन् सत्यं परित्यजति मिथ्या साक्षादिकं ददातीति भावः, बन्धुवर्गं
मुञ्चति त्यजति, तथा जननीं जन्मभूमिमपि विहाय शीघ्रम् अभीष्टाः वाञ्छिता लोका
जनाः यस्मिन् तादृशं विदेशं गच्छति । वसन्ततिलकं हस्तम् ॥ २७ ॥

(स) अवन्तीं तदाख्यां नगरीम् । सिप्राजले सिप्रा नाम तदव्या नदी तस्या
जले ।

(इ) महाकालं तदाख्यं तदव्यशिवसूक्तिभेदम् इत्यर्थः ।

(च) मठम् आश्रमम् ।

तत्र (क) यास्त्राप्नो यत्र धनाप्तिः मृत्युर्वा भविष्यतीति एष
निश्चयः (ख) उक्तम्

दुष्प्राप्याणि बह्वनि च लभ्यन्ते वाञ्छितानि द्रविणानि ।

अवसरतुलिताभिरलं तनुभिः साहसिकपुरुषाणाम् ॥ २८ ॥

तथा च, पतति कदाचिन्नभसः खाते पातालतोऽपि जलमिति ।

दैवमचिन्त्यं बलवद्वलवान्तु पुरुषकारोऽपि ॥ २९ ॥

अभिमतसिद्धिश्चेष्टा भवति हि पुरुषस्य पुरुषकारेण ।

दैवमिति यदपि कथयसि पुरुषगुणः सोऽप्यदृष्टाख्यः ॥ ३० ॥

भयमतुलं गुरुलोकात्तृणमिव तुलयन्ति साधु साहसिकाः ।

प्राणानद्भुतमेतच्चरितं चरितं ह्युदाराणाम् ॥ ३१ ॥

लेशस्याङ्गमदत्त्वा सुखमेव सुखानि नेह लभ्यन्ते ।

(क) सिद्धीति । सिद्धये कार्यसिद्धये यात्रिकाः कृतयात्रा इत्यर्थः ।

(ख) धनाप्तिः धनार्जनम् । निश्चयः प्रतिज्ञा ।

दुष्प्राप्याणीति । साहसिकपुरुषाणाम् अध्यवसायिनां नराणाम् अवसरे यथासमये
तुलिताभिः चेष्टिताभिः तनुभिः शरीरैः दुष्प्राप्याणि दुर्लभानि बह्वनि वाञ्छितानि च
द्रविणानि धनानि अलं यथेष्टं लभ्यन्ते । आर्यावृत्तम् ॥ २८ ॥

पततीति । जलं खाते पुष्करिण्यादी कदाचित् नभसः आकाशात् पतति कदाचिद्वा
पातालतः पातालात् एति उत्तिष्ठति इत्यर्थः । दैवम् अचिन्त्यम् अभावनीयं बलवच्च
अपि किन्तु पुरुषकारः न तु बलवान् । दैवे विमुखे पुरुषकारो विफल इति भावः ।
आर्यावृत्तम् ॥ २९ ॥

अभिमतेति । पुरुषस्य अथवा अभिमतसिद्धिः इष्टलाभः पुरुषकारेण हि पुरुष-
प्रयत्नेनैव भवति, यदपि दैवमिति कथयसि, सोऽपि अदृष्टाख्यः अदृष्टनामा पुरुषस्य
गुणः । पापपुण्यजनितमूर्ध्वं हि अदृष्टं तच्च पुरुषप्रयत्नसाध्यमिति पुरुषगुणत्वमिति
भावः । आर्यावृत्तम् ॥ ३० ॥

भयमिति । साहसिकाः जनाः गुरुलोकात् अतुलम् असमं भयं तथा प्राणान् दृष्ट-
मिव साधु सम्यक् तुलयन्ति तुल्यं मन्थन्ते इत्यर्थः । उदाराणां महताम् एतत् चरितम्
अद्भुतम् आश्चर्यं यथा तथा चरितम् अनुष्ठितम् । आर्यावृत्तम् ॥ ३१ ॥

लेशमिति । इह संसारे अङ्गं शरीरं लेशस्य अदत्त्वा अङ्गे यदित्यर्थः सुखानि

मधुभिश्चयनायस्तेराश्लिष्यति बाहुभिर्लक्ष्मीम् ॥ ३२ ॥

तस्य कथं न चला स्यात् पत्नी ? विष्णोर्नृसिंहकस्यापि ।

मासांश्चतुरो निद्रां यः सेवति जलगतः सततम् ॥ ३३ ॥

दुरधिगमः परभागो यावत्पुरुषेण साहसं न कृतम् ।

जयति तुलामधिरूढो भास्वानिह जलदपटलानि ॥ ३४ ॥

तत्तत्तत्तत् आस्माकं कश्चित् धनोपायो विवरप्रवेशशा-
किनीसाधन-श्मशानसेवन-महामांसविक्रयसाधकवर्त्ति प्रभृतीना-
मेकतम (ग) इति । अद्भुतशक्तिर्भवान् श्रूयते । वयमपि अति-
साहसिकाः । उक्तञ्च,

महान्त एव महतामर्थं साधयितुं क्षमाः ।

सुखं यथा तथा नैव लभ्यते । मधुमिह मधुसूदनः मधनायस्तेः समुद्रमन्थनेन आयस्तेः
शान्तेः बाहुभिः लक्ष्मीम् आश्लिष्यति आलिङ्गति । न हि सुखं दुःखैर्विना लभ्यते इति
भावः । आर्यावृत्तम् ॥ ३२ ॥

तस्येति । नृसिंहकस्य असुरनिधनार्थं नरसिंहमूलेः तस्य विष्णोरपि पत्नी लक्ष्मी-
रित्यर्थः कथं चला चपला न स्यात् ? यः जलगतः जले स्थितः सन् चतुरो मासान्
आषाढादीन् सततं निद्रां सेवति । अथ सेवतेरात्मनेपदित्वेऽपि परस्मैपदमिच्छन्ति
आत्मनेपदिनां क्वचिदिति नियमात् परस्मैपदित्वं बोध्यम् । पुरुषकारविहीनस्य लक्ष्मीर्न
तिष्ठेदिति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ ३३ ॥

दुरधिगम इति । पुरुषेण यावत् साहसं पुरुषेण न कृतं तावत् परभागः उत्कर्षः
दुरधिगमः दुष्प्रापः न उत्कर्षो लभ्यते इति भावः । इह जगति तुलां तदाख्यं शाशि-
मित्यर्थः अधिरूढः आयितः भास्वान् सूर्यः जलदपटलानि मेघवृन्दानि जयति । सूर्येणापि
पुरुषकारमाश्रितेन शववो जीयन्ते न तु विना पुरुषकारं का कथान्येषामिति भावः ।
आर्यावृत्तम् ॥ ३४ ॥

(ग) विवरिति । विवरप्रवेशः पातालनग्नं शाकिनीसाधनं शाकिनी नाम योगिनी-
विशेषः तस्याः साधनं परिचरणं श्मशानसेवनं श्मशाने स्थित्वा मन्त्रादीनां साधनं
महामांसस्य विक्रयः, साधकः कार्यसाधकः इत्येवमिति । द्रव्यविशेषः तत्प्रभृतीनाम् एक-
तमः अन्यतमः ।

महान्त इति । महान्त एव जनाः महतामर्थं कार्यं साधयितुं सन्पादयितुं

ऋते समुद्रादन्यः को विभर्त्ति वङ्गवानलम् ॥ ३५ ॥

भैरवानन्दोऽपि तेषां सिद्धयर्थं बहु उपायं सिद्धवर्त्तिचतुष्टयं कृत्वा अर्पयत् । आह च गम्यतां हिमालयदिशि, तत्र सम्प्राप्तानां यत्र वर्त्तिः पतिष्यति, तत्र निधानम् असन्दिग्धं (घ) प्राप्स्यथ तत्र स्थानं खनित्वा निधिं गृहीत्वा व्याघुष्यताम् (ङ) । तथा अनुष्ठिते तेषां गच्छताम् एकतमस्य हस्तावर्त्तिर्निपपात । अथ असौ यावत् तं प्रदेशं खनति तावत् ताम्रमयी भूमिः । ततः तेन अभिहितम् । अहो ! गृह्यतां स्वेच्छया ताम्रम् । अन्ये प्रोचुः, भो मूढ ! किमनेन क्रियते ? तत् प्रभूतमपि दारिद्र्यं (च) न नाशयति । तदुत्तिष्ठ अग्रतो गच्छामः । सोऽब्रवीत्, यान्तु भवन्तो न अहमग्रे यास्यामि । एवम् अभिधाय ताम्रं यथेच्छया गृहीत्वा प्रथमो निवृत्तः । ते त्रयोऽपि अग्रे प्रस्थिताः । अथ किञ्चिन्मात्रं गतस्य अग्रे सरस्य (छ) वर्त्तिः निपपात । सोऽपि यावत् खनितुम् आरब्धः तावत् रूप्यमयी क्षितिः । ततः प्रहर्षितः प्राह, यत् भो ! गृह्यतां यथेच्छया रूप्यम् । न अग्रे गन्तव्यम् । तौ ऊचतुः । भो ! पृष्ठतः ताम्रमयी भूमिरग्रतो रूप्यमयी । तत् नूनम् अग्रे सुवर्णमयी भविष्यति । तदनेन प्रभूतेनापि दारिद्र्यनाशो न भवति । तत् आवाम् अग्रे यास्यावः । एवमुक्त्वा

जमाः शक्ताः । समुद्रात् ऋते विना अन्यः कः वङ्गवानलं विभर्त्ति ? धारयति ? न कोऽपि इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

(घ) सम्प्राप्तानाम्, उपस्थितानाम् । निधानं रत्नविशेषः । असन्दिग्धं निश्चितम् ।

(ङ) व्याघुष्यतां प्रकाशयताम् ।

(च) प्रभूतं प्रचुरमपि तत् ताम्रम् । दारिद्र्यं न नाशयति अल्पमूल्यादिति भावः ।

(छ) अग्रेसरस्य अग्रयायिनः ।

हौ अपि अग्रे प्रस्थितौ । सोऽपि स्वशक्त्या रूप्यम् आदाय निवृत्तः । तयोरपि गच्छतोः एकस्य अग्रे वर्त्तिः पपात । सोऽपि प्रहृष्टो यावत् खनति तावत् सुवर्णभूमिं दृष्ट्वा द्वितीयं प्राह, भो ! गृह्यतां स्वेच्छया सुवर्णम् । सुवर्णादन्यत् न किञ्चित् उत्तमं भविष्यति स प्राह, मूढ ! न किञ्चित् वेत्सि । प्राक् ताम्रं, तप्तो रूप्यं, ततः सुवर्णं, तन्नूनमतः परं रत्नानि भविष्यन्ति येषाम् एकतमेनापि दाग्द्रिद्रानाशो भवति । तदुत्तिष्ठ अग्रे गच्छावः । किमनेन भारभूतेनापि प्रभूतेन । स आह, गच्छतु भवान् । अहमत स्थितस्त्वां प्रतिपालयिष्यामि । तथानुष्ठितं सोऽपि गच्छन् एकाको ग्रीष्मार्कप्रतापसन्तप्ततनुः पिपासाकुलितः सिद्धिमार्गच्युत (ज) इतश्चेतश्च बभ्राम । अथ भ्राम्यन् स्थलोपरि पुरुषमेकं रुधिरप्लावितगात्रं भ्रमच्चक्रमस्तकमपश्यत् (झ) । ततो द्रुततरं गत्वा तम् अवोचत्, भो ! को भवान् ? किमेवं चक्रेण भ्रमता शिरसि तिष्ठसि । तत्कथय मे यदि कुत्रचित् जलमस्ति ? एवं तस्य प्रवदतः तच्चक्रं तत्क्षणात् तस्य शिरसो ब्राह्मणमस्तके चटितम् (ज) । स आह, भद्र ! किमेतत् ? स आह, यन्ममापि एवमेव एतत् शिरसि चटितम् । तत्कथय, कदा एतत् उत्तरिष्यति (ट) । महती मे वेदना वर्त्तते । स आह, यदा त्वमिव कश्चिद् धृतमिद्विवर्त्तिः (ठ) एवमागत्य त्वाम् आलापयिष्यति तदा तस्य मस्तके चटिष्यति । स आह, कियान् कालस्तव एवं स्थितस्य ?

(ज) सिद्धिमार्गच्युतः सिद्धिपथात् भटः ।

(झ) भमत चक्रं यस्मिन् तादृशं मस्तकं यस्य तथोक्तं भ्रमच्चक्रमस्तकम् ।

(ज) चटितं पतितम् ।

(ट) उत्तरिष्यति । मम मस्तकात् गमिष्यति इत्यर्थः ।

(ठ) धृतेति । धृता सिद्धिवर्त्तिर्येन तथोक्तः ।

स आह, साम्प्रतं को राजा धरणीतले ? स आह, वीणावत्स-
 राजः । स आह, अहं तावत् कालसंख्यां न जानामि । परं
 यदा रामो राजा आसीत् तदाहं दारिद्र्यापहतः सिद्धिवर्त्तिम्
 आदाय अनेन पथा समायातः । ततो मया अन्यो नरो मस्तक-
 धृतचक्रो दृष्टः पृष्टश्च । ततश्च एतत् जातम् । स आह, भद्र !
 कथं तव 'एवंस्थितस्य भोजनजलप्राप्तिः आसीत् । स आह,
 भद्र ! धनदेन (ङ) निधानहरणभयात् (ढ) सिद्धानामेतत्
 भयं दर्शितम् तेन कश्चिदपि न आगच्छति । यदि कश्चित्
 आयाति स क्षुत्पिपासानिद्रारहितो जरामरणवर्जितः केवलमेवं
 वेदनाम् अनुभवतीति । तदाज्ञापय मां स्वगृहाय, इत्युक्त्वा
 गतः । अथ तस्मिन् चिरयति स सुवर्णसिद्धिः तस्य अन्वेषण-
 परः तत्पदपंक्त्या यावत् किञ्चित् वनान्तरम् आगच्छति तावत्
 रुधिरप्लावितशरीरः तीक्ष्णचक्रेण मस्तके भ्रमता सवेदनः
 (ण) कणन् उपविष्टः तिष्ठति । तत्समीपवर्त्तिना भूत्वा सवाष्पं
 पृष्टः भद्र ! किमेतत् ? स आह, विधिनियोगः (त) । स
 आह, कथं तत् ? कथय कारणमेतस्य । सोऽपि तेन पृष्टः
 सर्वं चक्रवृत्तान्तम् अकथयत् । तत् श्रुत्वा असौ तं विगर्हयन्
 इदमाह । भोः ! निषिद्धः त्वं मया अनेकशो न शृणोषि मे
 वाक्यम् । तत् किं क्रियते ? विद्यावानपि कुलीनोऽपि बुद्धि-
 रहितः । अथवा साधु इदंमुच्यते,

वरं बुद्धिर्न सा विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा ।

(ङ) धनदेन कुवेरेण ।

(ढ) निधानहरणभयात् निधिहरणत्वासात् ।

(च) सवेदनः वेदनया अत्यर्दितः । कणम् विलपन् ।

(त) विधिनियोगः दुर्देवाज्ञा ।

वरमिति । बुद्धिर्वरं सा विद्या न, बुद्धिः विद्याया विद्यामपेक्ष्य उत्तमा श्रेष्ठा ।

बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः ॥ ३६ ॥

चक्रधर आह, कथमेतत् ? सुवर्णसिद्धिः आह,

कथा ४ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परस्परं मित्र-
भावम् उपगता वसन्ति स्म । तेषां त्रयः शास्त्रपारं गताः
परन्तु बुद्धिरहिताः । एकस्तु बुद्धिमान्, केवलं शास्त्रपराङ्मुखः
(थ) । अथ तैः कदाचित् मित्रैः मन्वितम् । को गुणो विद्याया
येन (द) देशान्तरं गत्वा भूपतीन् परितोष्य अर्थोपार्जना न
क्रियते ? तत्पूर्वदेशं गच्छामः । तथानुष्ठिते किञ्चिन्मागं
गत्वा तेषां ज्येष्ठतरः प्राह, अहो ! अस्माकमेकः चतुर्थी मूढः
केवलं बुद्धिमान् । न च राजप्रतिग्रहो (ध) बुद्ध्या लभ्यते
विद्यां विना । तन्न अस्मै स्वोपार्जितं दास्यामि । तन्नच्छतु
गृहम् । ततो द्वितीयेन अभिहितम् । भोः सुबुद्धे ! गच्छ
त्वं स्वगृहे यतः ते विद्या नास्ति । ततः तृतीयेन अभिहितम्,
अहो ! न युज्यते एवं कर्तुं यतो वयं बाल्यात् प्रभृति एकत्र
क्रीडिताः । तत् आगच्छतु महानुभावोऽस्मदुपार्जितवित्तस्य
ममभागी भविष्यतीति । उक्तञ्च,

किं तया क्रियते लक्ष्म्या या बधूरिव केवला ।

या न वेश्येव सामान्या पथिकैरुपभुज्यते ॥ ३७ ॥

अपेक्षार्थं पञ्चमी । बुद्धिहीना जनाः ते सिंहकारका यथा विनश्यन्ति विनाशं यान्ति
इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

(थ) शास्त्रपराङ्मुखः शास्त्रानभिज्ञः ।

(द) त्रेन यदि इत्यर्थः ।

(ध) राजप्रतिग्रहः राज्ञः सकाशात् दानग्रहणम् ।

क्रिमिति । या बधूरिव केवला अन्यमोगवर्जितेति भावः तिष्ठति, या च सामान्या

तथाच, अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानाम् वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ३८ ॥

तदागच्छतु एषोऽपीति । तथा अनुष्ठिते तैः मार्गाश्रितैः
(न) अष्टव्यां मृतसिंहस्य अस्थीनि दृष्टानि । ततश्च एकेन
अभिहितम्, अहो ! अद्य विद्याप्रत्ययः क्रियते । किञ्चिदेतत्
सत्त्वं (प०) मृतं तिष्ठति, तद्विद्याप्रभावेण जीवनसहितं कुर्मः,
अहम् अस्थिसञ्चयं (फ) करोमि, ततश्च एकेन औत्सुक्यात् अस्थि-
सञ्चयः कृतः । द्वितीयेन चर्ममांसरुधिरं संयोजितम् । तृती-
योऽपि यावज्जीवनं सञ्चारयति, तावत् सुबुद्धिना निषिद्धः । भोः !
तिष्ठतु भवान्, एष सिंहो निष्याद्यते (ब) यदि एनं सजीवं
करिष्यसि ततः सर्वानपि व्यापादयिष्यति । इति तेन अभिहितः
स आह, धिक् मूर्ख ! नाहं विद्याया विफलतां करोमि । ततः
तेनाभिहितम् तर्हि प्रतीक्षस्व क्षणं यावदहं वृक्षमारोहामि ।
तथानुष्ठिते यावत् सजीवः कृतः तावत् ते तयोऽपि सिंहेन उत्थाय
व्यापादिताः स च पुनः वृक्षात् अवतीर्य गृहे गतः । अतोऽहं
ब्रवीमि ।

साधारणी वेश्ये व पथिकैः न उपभुज्यते, तथा लक्ष्म्या किं क्रियते ? न किमपि
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अयमिति । अयं जनः निजः आत्मीयः परो वा इति इत्थं लघुचेतसां चूटचिन्तानां
गणना विचारः । उदारं चरितं येषां तथोक्तानां जनानां महात्मनाम् इत्यर्थः वसुधा
पृथिवी एव कुटुम्बकं परिवारः स्वजनः इत्यर्थः । आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स
पण्डित इति भावः ॥ ३८ ॥

(न) मार्गाश्रितैः अध्वगामिभिः ।

(प) विद्याप्रत्ययः विद्यायाः शिक्षिताया इति भावः प्रत्ययः परोक्षणम् । सत्त्वं जीव-
विशेषः ।

(फ) अस्थिसञ्चयम् अस्थ्यां कङ्कालानां सञ्चयं संयोजनम् ।

(ब) निष्याद्यते मृज्यते ।

वरं बुद्धिर्न सा विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा ।

बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः ॥ ३८ ॥

अतः परमुक्तश्च ।

अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः ।

सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः ॥ ४० ॥

चक्रधर आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ५ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणाः परस्परं मित्रत्वम्
आपन्ना वसन्ति स्म । बालभावे (भ) तेषां मतिः अजायत ।
भोः ! देशान्तरं गत्वा विद्याया उपार्जनं क्रियते । अथ अन्य-
स्मिन् दिवसे ब्राह्मणाः परस्परं निश्चयं कृत्वा विद्योपार्जनार्थं
कान्यकुब्जे गताः, तत्र च विद्यामठे (म) गत्वा पठन्ति । एवं
द्वादशाब्दानि यावत् एकचित्ततया विद्याकुशलास्ते सर्वे
सञ्ज्ञाताः । ततः तैः चतुर्भिर्मिलित्वा उक्तम् । वयं
सर्वविद्यापारे गताः । तदुपाध्यायम् उत्कलापयित्वा (य)
स्वदेशे गच्छामः । तथैव क्रियताम् इत्युक्त्वा ब्राह्मणा उपा-
ध्यायमुत्कलापयित्वा अनुज्ञां लब्ध्वा पुस्तकानि नीत्वा प्रच-
लिताः । यावत् किञ्चित् मार्गं यान्ति तावत् द्वौ पञ्चानौ
समायातौ । उपविष्टाः सर्वे । तत्रैकः प्रोवाच, केन मार्गेण

अपीति । वे शास्त्रेषु कुशला निपुणा अपि लोकाचारविवर्जिताः लौकिकव्यवहार-
हीना भवन्तीति शेषः ते सर्वे ते मूर्खाश्च ते पण्डितार्येति मूर्खपण्डिता यथा हास्यताम्
उपहासास्पदत्वं यान्ति ॥ ४० ॥

(भ) बालभावे शैशवे ।

(म) विद्यामठे चतुष्पाठ्याम् ।

(य) उत्कलापयित्वा परितोष ।

गच्छामः ? एतस्मिन् समये तस्मिन् पत्तने (र) कश्चित् बणिक्-
पुत्रो मृतः । तस्य दाहार्थं महाजनो गतोऽभूत् । ततः
चतुर्णां मध्यात् एकेन पुस्तकम् अवलोकितम् महाजनो (ल)
येन गतः स पत्न्या इति तत् महाजनमार्गेण (व) गच्छामः ।
अथ ते पण्डिता यावत् महाजनमेलापयिकेन (श) सह यान्ति
तावत् रासभः कश्चित् तत्र श्मशाने दृष्टः । अथ द्वितीयेन
पुस्तकम् उद्घाट्य अवलोकितम् ।

उत्सवे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुशङ्कटे ।

राजहारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥ ४१ ॥

तत् अहो ! अस्मदीयो बान्धवः । ततः कश्चित् तस्य
ग्रीवायां लगति । कोऽपि पादौ प्रक्षालयति । अथ यावत्
ते पण्डिताः दिशाम् अवलोकनं कुर्वन्ति तावत् कश्चित् उष्ट्रो
दृष्टः । तैश्च उक्तम्, एतत् किम् ? तावत् तृतीयेन पुस्तकम्
उद्घाट्य उक्तम्, धर्मस्य त्वरिता गतिः, एष धर्मः तावत् ।
चतुर्थेन उक्तम्, इष्टं (ष) धर्मेण योजयेत् । अथ तैश्च रासभ
उष्ट्रग्रीवायां बद्धः । केनचित् रजकस्य अग्रे कथितम् । यावत्
रजकः तेषां मूर्खपण्डितानां प्रहारकरणाय समायातः तावत्
ते प्रनष्टाः (स) यावदग्रे किञ्चित् स्तोकं माग यान्ति तावत्

(र) पत्तने नगरे ।

(ल) महाजनः बहुसंख्यकलोकः ।

(व) महाजनी येनेति । महान् जनः साधुरित्यर्थः येन मार्गेण आचारेणेति भावः
गतः प्रचलितः स पत्न्याः मार्गः शिष्टाचारः इत्यर्थः ।

(श) महाजनेति । महाजनानां मेला सङ्घः, स एव पयिकः अध्वगः तेन ।
दुर्भिक्षे अन्नकष्टसमये शत्रुशङ्कटे वैरिसमागमे च प्राप्ते उपस्थिते तथा राजहारे श्मशाने
च यः तिष्ठति साहाय्यं करोति, स बान्धवः ॥ ४१ ॥

(ष) इष्टं प्रियम् ।

(स) प्रनष्टाः पलायिताः ।

काचित् नदी समासादिता । तत् तस्या जलमध्ये पलाशपत्रम्
(ह) आयातं दृष्ट्वा पण्डितेन एकेन उक्तम् ।

आगमिष्यति यत्पत्रं तदस्मांस्तारयिष्यति ।

एतत् कथयित्वा तत्पत्रस्य उपरि पतितो यावत् नद्या
नीयते तावत् तं नीयमानम् अवलोक्य अन्येन पण्डितेन
केशान्तं गृहीत्वा उक्तम् ।

सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धं त्यजति पण्डितः ।

अर्द्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः ॥ ४२ ॥

इत्युक्त्वा तस्य शिरश्छेदो विहितः । अथ तैश्च पश्चात्
गत्वा कश्चिदग्रामं आमादितः । तेषां ग्रामीणैः) क्ष) निम-
न्विताः पृथक् पृथक् गृहेषु नीताः ततः एकस्य सूत्रिका घृ-
तखण्डसंयुक्ता (क) भोजने दत्ता । ततो विचिन्त्य पण्डितेन
उक्तम् । यद्दीर्घसूत्री विनश्यति (ख) । एवमुक्त्वा भोजनं
परित्यज्य गतः । तथा द्वितीयस्य मण्डका (ग) दत्ताः । तेनापि
उक्तम् । अतिविस्तारविस्तीर्णं * न तद्वेत् चिरायुषम् । स

(ह) तत् तदा इत्यर्थे अत्रयम् । पलाशपत्रं किंशुकाख्यतरोः पत्रम् ।

रति । पण्डितो जनः सर्वनाशे समुत्पन्ने सति अर्द्धं त्यजति, अर्द्धेन च कार्यं
कुरुते, हि धतः सर्वनाशः दुःसहः सोढुमशक्यः ॥ ४२ ॥

(च) ग्रामीणैः ग्रामाध्यक्षैः ।

(क) सूत्रिका सूत्रखण्डम् । घृतखण्डं हि । घृतखण्डं न घृतांशेन संयुक्ता घृतमध्ये
सूत्रमेकखण्डं देवात् स्थितमिति भावः ।

(ख) दीर्घसूत्री दीर्घं दीर्घकालं सूत्रयति कर्म करोतीति तथोक्तः शिरक्रियः इत्यर्थः ।
विनश्यति विनाशं प्राप्नोति कार्यमसमाधाति भावः ।

(ग) मण्डकाः मिष्टान्नविशेषा मण्डा इति ख्याताः । अन्नस्य कृपा वा ।

* अतीति । अतिविकारेण विस्तीर्णं प्रभूतं यत् भोजनमिति भावः तत् न चिर-
यत् दीर्घजीवनप्रदं न भवति इत्यर्थः ।

च भोजनं त्यक्त्वा गतः । अथ तृतीयस्य वटिकाभोजनं (घ) दत्तम् । तत्रापि पण्डितेन उक्तम् । छिद्रेष्वनर्था बहुली-
भवन्ति (ङ) । एवं तेऽपि त्रयः पण्डिताः क्षुत्क्षामकण्ठाः
लोकैः हास्यमानाः ततः स्थानात् स्वदेशं गताः अथ सुवर्ण-
सिद्धिः आह । यत्स्वं लोकव्यवहारम् अजानन् मया वार्य्य-
माणोऽपि न स्थितः तत ईदृशीम् अवस्थाम् उपगतः । अतो-
ऽहं ब्रवीमि ।

अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः

सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः ॥ ४३ ॥

तत् श्रुत्वा चक्रधर आह । अहो ! अकारणमेतत् ।

बहुबुद्धयोऽपि विनश्यन्ति दुष्टदैवेन नाशिताः ।

स्वल्पबुद्धयोऽप्येकस्मिन् कुले नन्दन्ति सन्ततम् ॥ ४४ ॥

उक्तञ्च, अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं

सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।

जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः

क्षतप्रयत्नोऽपि गृहे न जीवति ॥ ४५ ॥

(घ) वटिकेति वटिका पिष्टकविशेषः सा एव भोजनं भक्ष्यम् ।

(ङ) छिद्रेष्विति । छिद्रेषु छिद्रयुक्तेषु पिष्टकविशेषेषु इति भावः दोषेष्विति प्रह-
तार्थः । अनर्थाः विपदः बहुलीभवन्ति विस्तारं गच्छन्ति ।

बहुबुद्धय इति । बहुबुद्धयः सहासतयः अपि दुष्टदैवेन दुर्दैवेन नाशिताः आक्रान्ता
इति भावः विनश्यन्ति, तथा स्वल्पबुद्धयोऽपि एकस्मिन् कुले वंशे सन्ततं निरन्तरं
नन्दन्ति ॥ ४४ ॥

अरक्षितमिति । अरक्षितं जनेन इति शेषः दैवरक्षितं सत् तिष्ठति जीवति, तथा
सुरक्षितं सम्यक् लालितं जनेन इति शेषः दैवेन हतं विनाशितं सत् विनश्यति वने
विसर्जितः परित्यक्तः अनाथोऽपि निराश्रयोऽपि जीवः जीवति दैवानुकूल्यात् इति भावः ।

तथाच, शतबुद्धिः शिरःस्थोऽयं लम्बते च सहस्रधीः ।

एकबुद्धिरहं भद्रे ! क्रीडामि विमले जले ॥ ४६ ॥

सुवर्णबुद्धिः आह, कथमेतत् ? स आह,

कथा ६ ।

कस्मिंश्चित् जलाशये शतबुद्धिः सहस्रबुद्धिश्च द्वौ मत्स्यौ निवसतः स्म । अथ तयोः एकबुद्धिर्नाम मण्डूको मित्रतां गतः । एवं ते त्रयोऽपि जलतीरे कञ्चित् कालं वेलायां (च) सुभाषितसुखम् अनुभूय भूयोऽपि सलिलं प्रविशन्ति । अथ कदाचित् तेषां गोष्ठीगतानां (क) जालहस्तधीवराः प्रभूतैः मत्स्यैः व्यापादितैः मस्तके विधृतैः अस्तमनवेलायां तस्मिन् जलाशये समायाताः । ततः सलिलाशयं दृष्ट्वा मिथः प्रोषुः । अहो ! बहुमत्स्योऽयं ह्रदो दृश्यते स्वल्पसलिलश्च । तत्प्रभाते अत्र आगमिष्यामः । एवमुक्त्वा स्वगृहं गताः । मत्स्याश्च विषमवदना मिथो मन्त्रं चक्रुः । ततो मण्डूकः आह, भोः ! शतबुद्धे ! श्रुतं धीवरोक्तं भवता ? तत् किमत्र युज्यते कर्तुम् ? पलायनम् अवष्टम्भो (ज) वा ? यत्कर्तुं युक्तं भवति तत् आदिश्यताम् अद्य । तत् श्रुत्वा

गृहे कृतः प्रयत्नः प्रकटः प्रयासः यस्य तथाविधोऽपि न जीवति । 'वैश्वविल' इति म् ॥ ४५ ॥

शतबुद्धिरिति । हे भद्रे ! अयं शतबुद्धिः शिरसि तिष्ठति इत्यर्थः, अयं सहस्रधीः लम्बते लम्बमानः नीयते इति भावः । अहं एकबुद्धिः विमले निर्मले जले क्रीडामि विहरामि ॥ ४६ ॥

(च) वेलायां जलतीरे वेला स्यात्तीरनीरयो रित्यमरः ।

(क) गोष्ठीगतानां सभागतानाम् । तेषामिति जलाशयेन सम्बन्धः ।

(ज) अवष्टम्भः स्तब्धीभूय अल्पचित्तभावेनावस्थानम् इत्यर्थः ।

सहस्रबुद्धिः प्रहस्य प्राह, भोः मित्र ! मा भैषीर्यतो वचनस्मरण-
मात्रादेव भयं न कार्यम् । न भेतव्यम् । उक्तञ्च,

सर्पाणाञ्च खलानाञ्च सर्वेषां दुष्टचेतसाम् ।

अभिप्राया न सिद्ध्यन्ति तेनेदं वर्त्तते जगत् ॥४७॥

तत् तावत् तेषाम् आगमनमपि न सम्पत्स्यते, भविष्यति
वा, तर्हि त्वां बुद्धिप्रभावेण आत्मसहितं रक्षयिष्यामि यतो-
ऽनेकां सलिलगतिचर्याम् (भ) अहं जानामि । तत् आकर्ण्य
शतबुद्धिः प्राह, भोः ! युक्तमुक्तं भवता, सहस्रबुद्धिरेव भवान् ।
अथवा साधु इदमुच्यते ।

बुद्धेर्बुद्धिमतां लोके नास्त्यगम्यं हि किञ्चन ।

बुद्ध्या यतो हता नन्दाश्चाणक्येनासिपाणयः ॥४८॥

तथाच, न यत्नास्ति गतिर्वायो रश्मीनाञ्च विवस्वतः ।

तत्रापि प्रविशत्याशु बुद्धिर्बुद्धिमतां सदा ॥ ४९ ॥

ततो वचनश्रवणमात्रादपि पितृपर्यायागतं (ज) जन्मस्थानं
त्यक्तुं न शक्यते । उक्तञ्च,

न तत् स्वर्गेऽपि सौख्यं स्थात् दिव्यस्पर्शनशोभने ।

सर्पाणामिति । सर्पाणां खलानां सर्वेषां दुष्टचेतसां दुर्जनानाम् अभिप्रायाः अभि-
सन्धयः न सिद्ध्यन्ति न सफला भवन्ति, तेन इदं जगत् वर्त्तते तिष्ठति । यदि एषा-
मभिलाषः सिद्ध्यति तदा जगत् अविलम्बमेव नश्यतीति भावः ॥ ४७ ॥

(भ) सलिलगतिचर्यां जले गत्वा विहरणम् ।

बुद्धेरिति । लोके जगति बुद्धिमतां बुद्धेः अगम्यम् अविषयम् इत्यर्थः किञ्चन
किमपि वस्तु इति शेषः नास्ति, यतः चाणक्येन बुद्ध्या असिपाणयः खड्गधारिणः नन्दाः
नन्दवंशीया राजानः हताः विनाशं नीताः ॥ ४८ ॥

नेति । यत्र वायोः विवस्वतः सूर्यस्य रश्मीनाञ्च गतिः प्रवेशो न अस्ति, बुद्धिमतां
बुद्धिः तत्रापि आशु शीघ्रं सदा प्रविशति ॥ ४९ ॥

(ज) पितृपर्यायागतं पितृक्रमायातम् ।

कुस्थानेऽपि भवेत् पुंसां जन्मनो यत्र सम्भवः ॥ ५० ॥

तत्र कदाचिदपि गन्तव्यम् । अहं त्वां सुबुद्धिप्रभावेण रक्षयिष्यामि मण्डूक आह, भद्रौ ! मम तावत् एका एव बुद्धिः पलायनपरा, तत् अहम् अन्यं जलाशयम् अद्य एव सभाय्यो यास्यामि । एवमुक्त्वा स मण्डूको रात्रौ एव अन्यजलाशयं गतः । धीवरैः (ट) अपि प्रभाते आगत्य जघन्यभध्यमोत्तम-जलचरा मत्स्यकूर्ममण्डूककर्कटादयो गृहीताः तौ अपि शत बुद्धिमहस्त्रबुद्धौ सभाय्यौ पलायमानौ चिरम् आत्मानं गति-विशेषविज्ञानैः कुटिलचारेण रक्षन्तौ जाले पतितौ व्यापादितौ च । अथ अपराह्णममये प्रहृष्टास्ते धीवराः स्वगृहं प्रतिः प्रस्थिताः । गुरुत्वात् च एकेन शतबुद्धिः स्कन्धे कृतः । सहस्त्र-बुद्धिः प्रलम्बमानो नीयते । ततश्च वापीकण्ठोपगतेन (ठ) मण्डूकेन तौ तथा नीयमानौ दृष्ट्वा अभिहिता स्वपत्नी । प्रिये ! पश्य पश्य ।

शतबुद्धिः शिरःस्थोऽयं लम्बते च सहस्त्रधीः ।

एकबुद्धिरहं भद्रे ! क्रीडामि विमले जले ॥ ५१ ॥

अतोऽहं त्रवीमि । न एकान्ते बुद्धिरपि प्रमाणम् (ड) सुवर्णमिद्धिः आह, यद्यपि एतदस्ति तथापि मितवचनम्

नेति । यत्र जन्मनः सम्भवः, तस्मिन् कुस्थानेऽपि पुंसां यत् सौख्यं भवेत्, दिव्यस्पर्शनशोभने दिव्यानां दिवि भवानां स्वर्गोपाणाम् इत्यर्थः वस्तूनां स्पर्शनेन शोभने मनोरमं स्वर्गेऽपि तत् सौख्यं न स्यात् ॥ ५० ॥

(ट) धीवरैः जालजीविभिः ।

(ठ) वापीति । वाय्वाः दीर्घिकायाः कण्ठम् उपगतः तेन ।

(ड) न एकान्ते इति । एकान्ते एकान्ततः अवश्यमेव इत्यर्थः बुद्धिरपि न प्रमाणं प्रमाणतया गण्यते व्यभिचारदर्शनादिति भावः ।

अनुलङ्घनीयम् । परं किं क्रियते निवारितोऽपि मया न स्थितो-
ऽतिलौल्यात् विद्याहङ्काराच्च । अथवा साधु इदमुच्यते,

साधु मातुल ! गीतेन मया प्रोक्तोऽपि न स्थितः ।

अपूर्वोऽयं मणिर्द्विजः सम्प्राप्तं गीतलक्षणम् ॥ ५२ ॥

चक्रधरः आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा ७ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने उद्धतो नाम गर्दभः प्रतिवसति स्म ।
स सदैव रजकगृहे भारोद्वाहनं कृत्वा रात्रौ स्वेच्छया पर्थ्य-
टति । ततः प्रत्यूषे बन्धनभयात् स्वयमेव रजकगृहम्
आयाति । रजकोऽपि ततस्तं बन्धनेन नियुनक्ति । अथ
तस्य रात्रौ पर्थ्यटतः क्षेत्वाणि कदाचित् शृगालेन सह मैत्री
मञ्जाता । स च पीवरत्वात् वृतिभङ्गं कृत्वा कर्कटिकाक्षेत्रे (ठ)
शृगालमहितः प्रविशति । एवं तो यदृच्छया चिर्भटिका-
भक्षणं (ण) कृत्वा प्रत्यूहं प्रत्यूषे स्वस्थानं व्रजतः । अथ
कदाचित् तेन मदोद्धतेन राममेन क्षेत्रमध्यस्थितेन शृगा-
लोऽभिहितः । भो भगिनीसुत ! पश्य पश्य, अतीव निर्मला
रजनी । तदहं गीतं करिष्यामि । तत् कथय कतमेन

साध्विति । हे मातुल ! साधु भटमस्तु ते इति शेषः, मया प्रोक्तोऽपि सङ्कतितोऽपि
गीतेन गीतप्रियतया न स्थितः, न तृष्णीमासीः तेन अयम् अपूर्वो मणिः उद्गुल्लमिति
भावः बद्धः, गीतलक्षणं गीतस्य पुरस्कारः सम्प्राप्तम् ॥ ५२ ॥

(ठ) पीवरत्वात् स्थूलकायत्वात् दृढकायत्वाद्वा । वृतिभङ्गं वेष्टनभेदम् । कर्कटिका-
क्षेत्रं कर्कटिका नाम फलविशेषः (कांजुड इति भाषा) तस्याः क्षेत्रे भूमौ ।

(ण) चिर्भटिकाभक्षणं कर्कटिकाभक्षणम् ।

रागेण (त) करोमि ? स आह, माम ! किमनेन वृथा
अनर्थप्रचालनेन (थ) यतः चौरकर्मप्रवृत्तौ आवां निभृतैश्च
(द) चौरजारैः अत्र स्थातव्यम् । उक्तञ्च,

कामोयुक्तस्त्यजेत् चौर्यं निद्रालुश्चेत् स चौरिकाम् ।

जिह्वालौल्यं रुजाक्रान्तो जीवितं योऽत्र वाञ्छति ॥ ५३ ॥

अपरं त्वदीयं गीतं न मधुरस्वरम् । शङ्खशब्दानुकारं
दूरादपि श्रूयते । तदत्र क्षेत्रे रक्षापुरुषाः सन्ति । ते उत्थाय
बधं बन्धं वा करिष्यन्ति । तद्वक्ष्ये तावत् अमृतमयाः चिर्मटीः ।
मा त्वम् अत्र गीतव्यापारपरो भव । तत् श्रुत्वा रामभ आह,
भोः ! वनाश्रयत्वात् त्वं गीतरसं न वेत्सि । तेन एतदब्रवीषि ।
उक्तञ्च,

शरज्ज्योत्स्नाहते दूरं तमसि प्रियसन्निधौ ।

धन्यानां विशति श्रोत्रे गीतभङ्गारजा सुधा ॥ ५४ ॥

शृगाल आह, माम ! अस्ति एतत्, परं न वेत्सि त्वं गीतं

(त) रागेण स्वरविशेषेण ।

(थ) अनर्थप्रचालनेन निरर्थकव्यापारेण ।

(द) निभृतैः निःशब्दैः चौरजारैः तस्मिन्पतिभिरित्यर्थः । अत्र संसारे ।

कामोति । अत्र संसारे यः जीवितं वाञ्छति अभिलषति, स कामोयुक्तः काम-
रोगाक्रान्तश्चेत् चौर्यं, स निद्रालुश्चेत्, चौरिकां चौर्यवृत्तिं त्यजेत् । तथा स रुजा-
क्रान्तः रोगी चेत् जिह्वालौल्यं रसनाचापल्यं त्यजेत् त्यजतु चौर्यं प्रवर्त्तं यदि तदानीं
कामोपस्थितिः स्यात् तदा गृहस्थनिद्राभङ्गेन महान् अमृतः स्यात्, निद्रागमे तदैव
निद्रितः पतितः, रोगमत्त्वे लोभारो आहारव्यतिक्रमे तदवस्था मृत्युरपि सम्भवेदिति
भावः ॥ ५३ ॥

शरज्ज्योत्स्ना इति । शरदि या ज्योत्स्ना चन्द्रकिरणः तथा तमसि तिमिरे दूरम्-
अनर्थं इति नाशिते सति प्रियसन्निधौ प्रेमाप्यदजनसमीपे गीतस्य भङ्गारः स्वनः तस्मात्
ज्ञाता सुधा धन्यानां पुण्यभाजां श्रोत्रे कर्णविवरे विशति ॥ ५४ ॥

केवलम् उन्नदसि । तत् किं तेन स्वार्थभ्रंशकेन ? (ध)
 रासभ आह, धिक् धिक् मूर्ख ! किमहं न जानामि गीतम् ?
 तदुच्यथा तस्य (न) भेदाः (प) शृणु ।

सप्त स्वरास्त्वयो ग्रामा मूर्च्छनाश्चैकविंशतिः ।

तालास्त्वेकोनपञ्चाशत् तिस्रो माता लयास्त्वयः ॥ ५४ ॥

स्थानत्रयं यतीनाञ्च षडास्यानि रसा नव ।

रागाः षट्त्रिंशतिर्भावाश्चत्वारिंशत्ततः स्मृताः ॥ ५५ ॥

पञ्चाशीत्यधिकं ह्येतद्गीताङ्गानां शतं स्मृतम् ।

स्वयमेव पुरा प्रोक्तं भरतेन श्रुतेः परम् ॥ ५६ ॥

नान्यद्गीतात् प्रियं लोके देवानामपि दृश्यते ।

शुष्कस्त्रायुस्वराह्वादाश्चाक्षं जग्राह रावणः ॥ ५७ ॥

तत् कथं भगिनीसुत ! माम् अनभिज्ञं वदन् निवारयसि ?

(ध) उन्नदसि उच्चैर्ध्वनसि । स्वार्थभ्रंशकेन स्वकार्यध्वंमिना व्यापारिणेति शेषः ।

(न) तस्य गीतस्य ।

(प) भेदाः प्रकाराः ।

सप्त इति । स्वराः निषादादयः सप्त निषादार्धभगास्त्रयषड्जमध्यमधैवताः । पञ्चम-
 श्रुत्यमौ सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वरा इत्यमरः । ग्रामाः तयः । एकविंशतिः मूर्च्छनाः
 स्वरा आरोहावरोहक्रमभेदाः । तालास्तु एकपञ्चाशत् । माताः तिस्रः, लयाः त्रयः ।
 यतीनां विरामाणां स्थानानि तीणि आस्यानि सुखानि षट् । रसाः शृङ्गारहास्यकरुण-
 रौद्रवीरभयानकवीर्याद्भुतवस्त्रालस्याः नव । रागाः षट्त्रिंशतिः, भावाः चत्वारिंशत् एतत्
 गीतस्य पञ्चाशीत्यधिकं शतम्, ऋद्धं स्मृतम् । पुरा भरतेन सुनिना श्रुतेः परम् एतत्
 गीताङ्गं सर्वं स्वयमेव प्रोक्तम् । लोके जगति देवानामपि गीतात् अन्यत् प्रियं न दृश्यते ।
 ब्रह्माह रावणः शुष्काः कठिनतपश्चरणात् नीरसाः स्त्रायवः यस्य तथाभूतस्य शरीरस्य
 इत्यर्थः यः स्वरः तेन आह्वादात् आनन्दात् आनन्दजननादिति भावः त्राक्षं त्रिलोचनं
 जग्राह वशीचकार स्तुतिमूचकसङ्गीतेन हरं प्रीणयामासेति भावः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

शृगाल आह, माम् ! यदि एवं तदहं तावद्वृत्तेः द्वारस्थितः
क्षेत्रपालम् अवलोकयामि । त्वं पुनः स्वेच्छया गीतं कुरु ।
तथा अनुष्ठिते रासभरटनम् आकर्ष्य क्षेत्रपः क्रोधात् दन्तान्
घर्षयन् (फ) प्रधावितः । यावत् रासभो दृष्टः तावत् लगुड़-
प्रहारैः तथा हतो, यथा प्रताडितो भूयष्टे पतितः । ततश्च
सच्छिद्रम् उलूखलं (ब) गले बद्ध्वा क्षेत्रपालः प्रसुप्तः । रामभो-
ऽपि स्वजातिस्वभावात् गतवेदनः क्षणेन अभ्युत्थितः ।

उक्तञ्च, सारमेयस्य चाश्वस्य रासभस्य विशेषतः ।

मुहूर्त्तात्परतो न स्यात् प्रहारजनिता व्यथा ॥ ५८ ॥

ततः तमेव उलूखलम् आदाय वृत्तिं चूर्णयित्वा पलायितुम्
आरब्धः । अत्रान्तरे शृगालोऽपि दूरादेव तं दृष्ट्वा सस्मितम्
आह,

साधु मातुल ! गीतेन मया प्रोक्तोऽपि न स्थितः ।

अपूर्वाऽयं मणिवडः सम्प्राप्तं गीतलक्षणम् ॥ ५९ ॥

तद्वानपि मया वार्यमाणोऽपि न स्थितः (भ) । तत्
श्रुत्वा चक्रधर आह, भो मित्र ! सत्यमेतत् । अथवा साधु
इदमुच्यते,

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा मित्रोक्तं न करोति यः ।

(फ) रासभरटनं गर्दभचौत्कारम् । क्षेत्रपः क्षेत्रस्वामी । घर्षयन् दशम्वित्यर्थः ।

(ब) उलूखलं गले बद्धं कृत्वा इति शेषः ।

सारमेयमिति । सारमेयस्य कुक्षुरस्य अश्वस्य विशेषतः रासभस्य गर्दभस्य प्रहार-
जनिता व्यथा मुहूर्त्तात् परतः अश्वभावात् परं न स्यात् न तिष्ठेत् ॥ ५८ ॥

(भ) न स्थितः न मन वाक्यं श्रुतवानिति भावः ।

स एव निधनं याति यथा मन्थरकौलिकः ॥ ६० ॥

सुवर्णसिद्धिः आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत् ।

कथा ८ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने मन्थरको नाम कौलिकः (म) प्रतिवसति स्म ; तस्य कदाचित् पट्टकर्माणि कुर्वतः सर्वपट्ट-
कर्मकाष्ठानि (यं) भग्नानि । ततः स कुठारम् आदाय
वने काष्ठार्थं गतः । स च समुद्रतटं यावत् भ्रमन् प्रयातः,
ततश्च तत्र शिंशपापादपस्तेन दृष्टः । ततः चिन्तितवान्,
महान् अयं वृक्षो दृश्यते । तदनेन कर्त्तितेन (र) प्रभूतानि
पट्टकर्मापकरणानि भविष्यन्ति । इति अवधार्य तस्योपरि
कुठारमुत्क्षिप्तवान् । अथ तत्र वृक्षे कश्चित् व्यन्तरः (ल)
समाश्रित आसीत् । अथ तेन अभिहितं भोः ! मदाश्रयोऽयं
पादपः, (व) सर्वथा रक्षणोपायो, यतोऽहम् अत्र महासौख्येन
तिष्ठामि समुद्रकङ्गोलस्पर्शनात् (श) शीतवासुना आप्यायितः
(घ) । कौलिकः आह, भोः ! किमहं करोमि, दारुसामग्रीं

यस्येति । यस्य प्रजा बुद्धिर्नास्ति, यस्य स्वयं मित्रोक्तं वन्धुवाक्यं न करोति, स एव
मन्थरकौलिको यथा निधनं नाशं याति प्राप्नोति ॥ ६० ॥

* (म) कौलिकः तन्त्रवाद्यः ।

(यं) पट्टकर्माणि वस्त्रकाष्ठानि । सर्वेति । सर्वाणि पट्टकर्मकाष्ठानि वस्त्रवयन-
यन्त्राणि ।

(र) कर्त्तितेन खण्डितेन ।

(ल) व्यन्तरः जीवविशेषः यज्ञो वा ।

(व) मदाश्रयः समावासः । पादपः वृक्षः ।

(श) समुद्रकङ्गोलानां सागरतरङ्गाणां स्पर्शनात् ।

(घ) आप्यायितः प्रोषितः ।

(स) विना मे कुटुम्बं बुभुक्षया पीड्यते । तस्मात् अन्यत्र शीघ्रं गम्यताम् । अहम् एनं कर्त्तयिष्यामि । व्यन्तर आह, भोः ! तुष्टः (ह) तव अहम् । तत् प्रार्थ्यताम् अभीष्टं किञ्चित् । रत्नैर्न पादपमिति । कौलिक आह, यदि एवं तदहं स्वगृहं गत्वा स्वमितं स्वभार्याञ्च पृष्ट्वा आगमिष्यामि । ततः त्वया देयम् । अथ तथेति प्रतिज्ञाते व्यन्तरेण स कौलिकः प्रहृष्टः स्वगृहं प्रति निवृत्तः । यावत् अग्रे गच्छति तावत् ग्रामप्रवेशे निजसुहृदं नापितम् अपश्यत् । ततस्तस्य व्यन्तरवाक्यं निवेदयामास । यदहो, मित्र ! मम कश्चित् व्यन्तरः सिद्धः, तत्कथय किं प्रार्थये । अहं त्वां प्रष्टुम् आगतः । नापित आह, भद्र ! यदि एवं तत् राज्यं प्रार्थय येन त्वं राजा भवसि अहं त्वन्मन्त्रो च । हो अपि इह सुखमनुभूय परलोकसुखम् अनुभवावः ।

उक्तञ्च,

राजा दानपरो नित्यमिह कीर्त्तिमवाप्य च ।

तत्प्रभावात्पुनः स्वर्गे स्पृष्टेते त्रिदशैः सह ॥ ६१ ॥

कौलिक आह, अस्ति एतत्परं तथापि गृहिणीं पृच्छामि । स आह, भद्र ! शास्त्रविरुद्धमेतत् यत् स्त्रिया सह मन्त्रः, यतस्ताः स्वल्पमतयो भवन्ति, उक्तञ्च,

भोजनाच्छादने दद्यादृतुकाले च सङ्गमम् ।

(स) दाससामर्थ्ये काष्ठसंयोजककरणम् । कुटुम्बं परिजनः ।

(ह) तुष्टः प्रीतः ।

राजति । इह संसारे नित्यं सततं दानपरो राजा कीर्त्तिं ययः अवाप्य जन्तुः । तत्प्रभावात् तस्य दानस्य प्रभावात् पुनः त्रिदशैः देवैः सह स्वर्गे स्पृष्टेते प्रतिलब्धौ समकथ इत्यर्थः भवति इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

भूषणाद्यञ्च नारीणां न ताभिर्मन्त्रयेत् सुधीः ॥ ६२ ॥

यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्राप्रशासितः ।

तद्गृहं क्षयमायाति भार्गवो ह्रीदमब्रवीत् ॥ ६३ ॥

तावत् स्यात् सुप्रसन्नास्यस्तावत् गुरुजने रतिः ।

पुरुषो योषितां यावन्न शृणोति वचो रहः ॥ ६४ ॥

एताः स्वार्थपरा नार्यः केवलं स्वसुखे रताः ।

न तासां वल्लभः कोऽपि सुतोऽपि स्वसुखं विना ॥ ६५ ॥

कौलिक आह, तथापि प्रष्टव्या सा मया, यतः पतिव्रता सा । अपरं ताम् अपृष्ट्वा अहं न किञ्चित्करोमि । एवं तन्मि-
धाय सत्वरं गत्वा ताम् उवाच, प्रिये ! अद्य अस्माकं कश्चित्
व्यस्तरः सिद्धः, स वाञ्छितं प्रयच्छति, तदहं त्वां प्रष्टुम् आगतः ।
तत्कथय किं प्रार्थये ? एष तावत् मम भित्तं नापितो वदति
एवं यत् राज्यं प्रार्थयस्व । सा आह, आर्य्यपुत्र ! का मति-
र्नापितानाम् । तत् न कार्यं तद्वचः ।

भोजनेति । सुधीः पण्डितो जनः नारीणां भोजनाच्छादने अन्नवस्त्रे भूषणाद्यञ्च
अलङ्कारादिकञ्च दद्यात् ऋतुकाले सङ्गमं कुर्यात्, किन्तु ताभिः सह न मन्त्रयेत् न
मन्त्रणां कुर्यात् ॥ ६२ ॥

यवेति । यत्र स्त्री अप्रशासितेति भावः, यत्र कितवः धूर्तः दुर्जन इत्यर्थः यत्र
अप्रशासितः अदमित इत्यर्थः बालः तिष्ठतीति शेषः, तत् गृहं ध्वंसम् आयाति प्राप्नोति ।
हि यतः भार्गवः भृगतनयः भृगुर्वा इदम् अब्रवीत् ॥ ६३ ॥

तावदिति । पुरुषः यावत् रहः निर्जने योषितां वचः न शृणोति, तावदसौ सुप्रसन्नम्
आस्यं सुखं यस्य तादृशः स्यात्, तावच्च अस्य गुरुजने पितादौ रतिः अनुरागः भक्ति-
रिति यावत् तिष्ठतीति शेषः ॥ ६४ ॥

एता इति । एताः नार्यः केवलं स्वार्थपराः स्वकार्यपरायणाः स्वस्य आत्मनः सुखे
रताश्च । कोऽपि जनः तासां नारीणां वल्लभः प्रियो न, किं बहुना सुतोऽपि पुत्रोऽपि
स्वसुखं तासामात्मसुखं विना न प्रिय इति शेषः ॥ ६५ ॥

उक्तञ्च, चारणैर्वन्दिभिर्नीचैर्नापितैर्बालकैरपि ।

न मन्त्रं मतिमान् कुर्यात् सार्द्धं भिक्षुभिरिव च ॥ ६६ ॥

अपरं महती क्लेशपरम्परा एषा (च) राज्यस्थितिः, सन्धिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावादिभिः कदाचित् पुरुषस्य सुखं न प्रयच्छतीति । यतः,

यदैव राज्ये क्रियतेऽभिषेकस्तदैव याति व्यसनेषु बुद्धिः ।

घटा नृपाणामभिषेककाले सहाभ्यसेवापदमुद्गिरन्ति ॥ ६७ ॥

तथाच, रामस्य व्रजनं वने निवसनं पाण्डोः सुतानां वनं

वृष्णीनां निधनं नलस्य नृपते राज्यात्यरिभ्रंशनम् ।

सौदामं तदवस्थमर्जुनबधं सञ्चिन्त्य लङ्केश्वरं

दृष्ट्वा राज्यकृते विडम्बनगतं तस्मान्न तदाञ्क्षयेत् ॥ ६८ ॥

यदर्थं भ्रातरः पुत्रा अपि वाञ्छन्ति ये निजाः ।

चारणैरिति । मतिमान् बुद्धिमान् जनः चारणैः कुशीलवैः नृपान्तभिर्गिर्यैः वन्दिभिः स्तुतिपाठकैः, नीचैः क्षुद्रैः नापितैः बालकैरपि तथा भिक्षुभिश्च सार्द्धं मन्त्रं न कुर्यात् ॥ ६६ ॥

(च) क्लेशपरम्परा क्लंशनिचयः । राज्यस्थितिः राज्यपालनम् ।

यदैवेति । यदैव राज्ये अभिषेकः क्रियते, तदैव व्यसनेषु दुराचारेषु स्वगयादिषु बुद्धिर्यति । नृपाणामभिषेककाले घटाः अलकलसाः अभ्यसा सदैव आपदम् उद्गिरन्ति उद्भवन्ति । उन्मत्तवृत्तम् ॥ ६७ ॥

रामेति । रामस्य व्रजनं तथा वने निवसनं पाण्डोः सुतानां युधिष्ठिरादीनां वनं वनगमनं वृष्णीनां यदूनां निधनं नृपतेर्नलस्य राज्यात् परिभ्रंशनं क्षुतिं सौदामं तदास्थं मूर्ध्वशीयनरूपतिविशेषं तदवस्थं गुरोरभिसम्पात्तेन राज्यसंयोजिनिप्राप्तमिति भावः, अर्जुनस्य कर्तव्यीर्यस्य बधं तथा लङ्केश्वरं रावणं सञ्चिन्त्य राज्यकृते राज्यार्थं विडम्बनगतं विप्र-लम्बञ्च सर्वं दृष्ट्वा तस्मात् कारणात् तत् राज्यं न वाञ्छयेत् कमपि राज्ययद्वाय न प्रवर्तयेद् इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

वधं राज्यकृतां राज्ञां तद्राज्यं दूरतस्त्यजेत् ॥ ६८ ॥

कौलिक आह, सत्यमुक्तं भवत्या । तत् कथय किं प्रार्थये । सा आह, त्वं तावदेकं पटं (क) नित्यमेव निष्पादयसि, तेन सर्वा व्ययशुद्धिः (ख) सम्पाद्यते । इदानीं त्वम् आत्मनोऽन्यत् बाहुयुगलं द्वितीयं शिरश्च याचस्व, येन पटद्वयं सम्पादयसि पुरतः पृष्ठतश्च (ग) एकस्य मूल्यान गृहे यथापूर्वं व्ययं सम्पादयिष्यसि । द्वितीयस्य मूल्यान विशेषकृत्यानि करिष्यसि । एवं सौख्येन स्वजातिमध्ये श्लाघ्यमानस्य कालो यास्यति । लोकद्वयस्य उपार्जना (घ) भविष्यति । सोऽपि तदाकर्ण्य प्रहृष्टः प्राह, साधु पतिव्रते ! साधु, युक्तमुक्तं भवत्या ; तदेवं करिष्यामि, एष मे निश्चयः । ततोऽसौ गत्वा व्यन्तरं प्रार्थयान्चक्रे, भोः ! यदि मम ईप्सितं प्रयच्छसि तत् देहि मे द्वितीयं बाहुयुगलं शिरश्च । एवम् अभिहितं तत्क्षणादेव द्विशिराः चतुर्बाहुश्च सञ्जातः । ततो हृष्टमना यावत् गृहम् आगच्छति, तावत् लोकैः राजसोऽयमिति मन्यमानैः लगुडपाषाणप्रहारैः ताडितो मृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि,

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा मित्रोक्तं न करोति यः ।

यदर्थमिति । ये निजाः भातरः तथा पुत्राः, तेऽपि यदर्थं यस्य राज्यस्य कृते राज्यकृतां राज्यं पालयतां राज्ञां भातृणां पितृणाञ्चेति भावः वधं वाञ्छन्ति प्रार्थयन्ते तत् राज्यं दूरतः त्यजेत् परिहरेत् न स्पृशेदिति भावः ॥ ६८ ॥

(क) पटं वस्त्रम् । निष्पादयसि वयसि ।

(ख) व्ययशुद्धिः व्ययनिर्वाहः ।

(ग) पुरतः समक्षम् । पृष्ठतः पश्चाद्भागे ।

(घ) लोकद्वयस्य ऐहिकपारत्रिकोभयद्वयस्य । उपार्जना संसाधनम् ।

स एव निधनं याति यथा मन्थरकौलिकः ॥ ७० ॥

चक्रधरः आह, भोः सत्यमेतत् । सर्वोऽपि जनोऽश्वेया-
माशापिशाचिकां प्राप्य हास्यपदवीं याति । अथवा साधु
इदमुच्यते, केनापि ।

अनागतवतीं चिन्तामसम्भाव्यां करोति यः ।

स एव पाण्डुरः श्रेते सोमशर्मपिता यथा ॥ ७१ ॥
सुवर्णसिद्धिः आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा ६ ।

कस्मिंश्चित् नगरे कश्चित् स्वभावकृपणो नाम ब्राह्मणः
प्रतिवसति स्म ; तेन भिक्षार्जितैः मत्तुभिः भुक्तशेषैः (ड)
कलशः सम्पूरितः । तच्च घटं नागदन्ते (च) अवलम्ब्य तस्य
अधस्तात् खट्वां निधाय मततम् एकदृष्ट्या तम् अवलोकयति ।
अथ कदाचित् रात्रौ सुप्तः (छ) चिन्तयामास, यत् परिपूर्णा-
ऽयं घटस्तावत् मत्तुभिः वर्तते । तद्यदि दुर्भिक्षं भवति तत्
अनेन रूपकाणां (ज) शतमुत्पद्यते । ततस्तेन मया अजादयं
ग्रहीतव्यम् । ततः पाश्चासिकप्रसववशात् ताभ्यां (भ)

मन्थरति । मन्थरः जडः स चासौ कौलिकयति तथोक्तः । सर्वतन्त्रवाय इत्यर्थः

॥ ७० ॥

अनागतवतीमिति । यः अनागतवतीम् अग्रपस्थिताम् असम्भाव्यां चिन्तां करोति,
स सोमशर्मणः पिता यथा पाण्डुरः सन् श्रेते ॥ ७१ ॥

(ड) भुक्तशेषैः भक्षितावशिष्टैः ।

(च) नागदन्तं गृहभित्तौ प्रोते दण्डविशेषः ।

(छ) सुप्तः शयितः ।

(ज) रूपकाणां शतं शतं रीप्यमुद्रा इत्यर्थः ।

(भ) अजादयं कागयुगलम् । ग्रहीतव्यं कृतव्यम् । पाश्चासिकेति । षड्भिः मासैः
निष्पन्नः पाश्चासिकः स चासौ प्रसवश्चेति तद्वशात् तद्वेतोः ।

यूयं भविष्यति । ततोऽजाभिः प्रभूता गाः ग्रहीष्यामि, गोभिः
महिषी महिषीभिः वड्वाः, (ज) वड्वाप्रसवतः प्रभूता अश्वा
भविष्यन्ति, तेषां विक्रयात् प्रभूतं सुवर्णं भविष्यति, सुवर्णेन
चतुःशलं (ट) गृहं सम्पद्यते । ततः कश्चिद् ब्राह्मणो मम
गृहम् आगत्य प्राप्तवयस्कां रूपाढ्यां कन्यां दास्यति तत्सकाशात्
पुत्रो मे भविष्यति, तस्य अहं सोमशर्मेति नाम करिष्यामि ।
ततः तस्मिन् जानुचलनयोग्ये सञ्जातेऽहं पुस्तकं गृहीत्वा अश्व-
शालायाः पृष्ठदेशे उपविष्टः तदवधारयिष्यामि । अत्रान्तरे
सोमशर्मा मां दृष्ट्वा (ठ) जनन्यत्सङ्गात् जानुप्रचलनपरोऽश्व-
सुरासन्नवर्ती मत्समीपम् आगमिष्यति । ततोऽहं ब्राह्मणीं
कोपाविष्टोऽभिधास्यामि, गृहाण तावत् बालकम् । सापि
गृहकर्मव्यग्रतया अस्मद्वचनं न श्रोयति, ततोऽहं समुत्थाय
तां पादप्रहारेण ताडयिष्यामि । एवं तेन ध्यानस्थितेन (ड)
तथा एव पादप्रहारो दत्तो, यथा स घटो भग्नः । सक्तुभिः
पाण्डुरतां (ढ) गतः । अतोऽहं ब्रवीमि,

अनागतवर्ती चिन्तामसम्भाव्यां करोति यः ।

स एव पाण्डुरः शीतं सोमशर्मपिता यथा ॥ ७२ ॥

सुवर्णमिद्धिः आह एवमेतत् । कस्ते दोषो ? यतः सर्वोऽपि
लोभेन विडम्बितो (ण) बाध्यते । उक्तञ्च,

(ज) वड्वाः अश्वाः ।

(ट) चतुःशलं चतसृषु दिक्षु शाला गृहाणि यस्य तादृशं दृश्यम् इत्यर्थः ।

(ठ) जनन्यत्सङ्गात् मातुः क्रोडात् ।

(ड) ध्यानस्थितेन चिन्तामयेन ।

(ढ) पाण्डुरतां श्वेततां स्वयमिति शेषः ।

(ण) विडम्बितः प्रसारितः । बाध्यते पीड्यते ।

यो लौल्यात् कुरुते कर्म नैवोदकर्मवेक्षते ।

विडम्बनामवाप्नोति स यथा चन्द्रभूपतिः ॥ ७३ ॥

चक्रधर आह, कथमेतत् ? स आह,

कथा १० ।

कस्मिंश्चित् नगरे चन्द्रो नाम भूपतिः प्रतिवसति स्म, तस्य पुत्रा वानरक्रीडारता, वानरयूथं नित्यमेव अनेकभोजन-भक्ष्यादिभिः पुष्टिं नयन्ति स्म । अथ वानरयूथाधिपो यः स औशनसवार्हस्पत्यचाणक्यमतवित्तदनुष्ठाता (त) च तान् सर्वानपि अध्यापयति स्म । अथ तस्मिन् राजगृहे लघु-कुमारवाहनयोग्यं (थ) मेषयूथमस्ति, तन्मध्यात् एको जिह्वा-लौल्यात् (द) अहर्निशं निःशङ्कं महानसे (ध) प्रविश्य यत् पश्यति तत्सर्वं भक्षयति, ते च सूपकारा (न) यत्किञ्चित् काष्ठं मृगमयं भाजनं कांस्यपात्रं ताम्रपात्रं वा पश्यन्ति तेनाशु ताडयन्ति । सोऽपि वानरयूथपः तददृष्ट्वा व्यचिन्तयत्, अहो ! मेषसूपकार-कलहोऽयं वानराणां क्षुधाय भविष्यति यतोऽन्नास्वादलम्पटो-

य इति । यः लौल्यात् चापल्यात् कर्म कुरुते, उदकं उत्तरकालिकं फलं परि-
णामम् इत्यर्थः नैव अवेक्षते पश्यति, स चन्द्रभूपतिर्यथा विडम्बनां प्रतारणाम् अवाप्नोति
त्वमेते ॥ ७३ ॥

(त) औशनसेति । औशनस इदम् औशनसं शुकप्रणीतम् इत्यर्थः बृहस्पतेरिदं वार्ह-
स्पत्यं बृहस्पतिप्रणीतम् इत्यर्थः चाणक्यमतश्च वेत्तीति तथोक्तः विविधनीतिशास्त्रज्ञ
इत्यर्थः । तदनुष्ठाता नयमार्गानुसारी इत्यर्थः ।

(थ) लघ्विति । लघूनां क्षुद्राणां कुमाराणां शिशूनां वाहनयोग्यं यानोपयोगि ।

(द) एकः मेघ इत्यर्थः । जिह्वालौल्यात् रसनाचापल्यात् लोभात् इत्यर्थः ।

(ध) महानसे पाकशालायाम् ।

(न) सूपकाराः पाचकाः ।

इयं (प) मेषो महाकोपाश्च सूपकारा यथासन्नवस्तुना (फ)
प्रहरन्ति । तद्यदि वस्तुनोऽभावात् कदाचित् उल्लुकेन (ब)
ताडयिष्यन्ति । तत् दृष्टमानः पुनः अश्वकुट्यां (भ) समीप-
वर्त्तिन्यां प्रवेक्ष्यति, सापि दृष्टप्राचुर्यात् ज्वलिष्यति । ततो-
ऽश्वा वज्रिदाहम् अवाप्स्यन्ति । शालिहीलेण पुनः एतदुक्तम्,
यत् वानरवसया अश्वानां वज्रिदाहदोषः (म) प्रशम्यति
तत् नूनम् एतेन भाव्यम् अत्र निश्चयः । एवं निश्चित्य सर्वान्
वानरान् आह्वय रहसि प्रोवाच । यतः,

मेषेण सूपकाराणां कलहो यत्र जायते ।

स भविष्यत्यसन्दिग्धं वानराणां क्षयावहः ॥ ७४ ॥

तस्मात् स्यात् कलहो यत्र गृहे नित्यमकारणः ।

तद्गृहं जीवितं वाञ्छन् दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ७५ ॥

तथाच, कलहान्तानि हर्म्याणि कुवाक्यान्तश्च सौहृदम् ।

(प) अत्र ति । अत्रस्य आस्वादं लम्पटः लालसः ।

(फ) यथासन्नवस्तुना निकटस्थेन येन केनचित् वस्तुना इत्यर्थः ।

(ब) उल्लुकेन ज्वलत्काष्ठेन ।

(भ) अश्वकुट्याम् अश्वशालायाम् । सापि अश्वकुटी । दृष्टप्राचुर्यात् दृष्टबाहुल्यात् ।

(म) शालिहीलेण केनचित् अश्वशास्त्रविज्ञेन । वानरवसया वानरमेदसा ।

मेषेति । यत्र मेषेण सूपकाराणां पाचकानां कलहः जायते, तत्र स कलहः
इति शेषः असन्दिग्धं निःसंशयं वानराणां क्षयावहः भविष्यति ॥ ७४ ॥

तस्मादिति । तस्मात् यत्र गृहे नित्यं सततम् अकारणः निरर्थकः कलहः स्यात्,
जीवितं वाञ्छन् जनः तद् गृहं दूरतः परिवर्जयेत् परित्यजेत् । तत्र गृहे न स्यात्-
मिति भावः ॥ ७५ ॥

कलहान्तानौति । हर्म्याणि अट्टानि कलहः जन्ते अवसाने ध्वंसावस्थायाम् इत्यर्थः
यत्र तानि, यत्र हर्म्यं कलहश्चलति तत् शीघ्रं क्षयं यातीति भावः । सौहृदं मैत्रं

कुराजान्तानि राष्ट्राणि कुकर्मान्तं यशो नृणाम् ॥ ७६ ॥

तत्र यावत् सर्वेषां संक्षयो भवति तावदेतत् राजगृहं
मन्यज्य वनं गच्छामः अथ तत् तस्य वचनम् अश्रद्धेयं श्रुत्वा
महोद्धता वानराः प्रहस्य प्रोचुः भो ! भवतो वृद्धभावात्
बुद्धिवैकल्यं (य) सञ्जातं येन एतद्व्रवीषि । उक्तञ्च ।

वदनं दशनैर्हीनं लाला स्रवति नित्यशः ।

न मतिः स्फुरति कापि बाले वृद्धे विशेषतः ॥ ७७ ॥

न वयं स्वर्गसमानोपभोगान् नानाविधान् भक्ष्यविशेषान्
राजपुत्रैः स्वहस्तदत्तान् अमृतकल्पान् परित्यज्य तत्र अटव्यां
कषायकटुतिक्तचारुरूक्षफलानि भक्षयिष्यामः । तत् श्रुत्वा
अश्रुकलुषां (र) दृष्टिं कृत्वा स प्रोवाच, रे रे मूर्खा ! गृयम्
एतस्य सुखस्य परिणामं न जानीय । किं न पापरसास्वादन-
प्रायम् एतत् सुखम्, परिणामे (ल) विषयत् भविष्यति ? तदहं
कुलक्षयं स्वयं न अवलोकयिष्यामि, साम्प्रतं वनं यास्यामि ।
उक्तञ्च, मित्रं व्यसनमम्प्राप्तं स्वस्थानं परणीडितम् ।

कुवाक्यम् अन्तं यस्य तथोक्तं कुवाक्यं मीहार्दं नश्यतीति भावः । राष्ट्राणि कुराजा-
न्तानि राजदोषिणोव राष्ट्रं ध्वंसं गच्छतीति भावः । उषां यशः कुकर्मान्तं दुष्कर्मावसानं
दुष्कर्मेणा यशो नश्यतीति भावः ॥ ७६ ॥

(य) बुद्धिवैकल्यं मतिभंगः ।

वदनमिति । वदनं मुखं वृद्धस्य बालकस्य चेति शेषः दशनैः दन्तैः हीनं पतन-
दन्त्यानाञ्चेति भावः । नित्यशः सततं लाला स्रवति गलति । तथा कापि बाले शिशौ
विशेषतः वृद्धे मतिः न स्फुरति न विकाशने ॥ ७७ ॥

(र) अश्रुकलुषां नेत्रजलैराविनाम ।

(ल) पापेति । पापस्य दुष्कर्मेणः व्यसनस्येति भावः यः रसः अनुभवप्रीतिरित्यर्थः
तस्य आस्वादनप्रायम् आस्वादनसदृशम् । आघाततः व्यसनमुखं मनोरमं भवति परि-
श्रामि अतिविरसमिति भावः ।

मित्रमिति । ये जनाः व्यसनसम्प्राप्तं व्यसनसम्प्राप्तं मित्रं परैः शतभिः पीडि-

धन्यास्ते ये न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम् ॥ ७८ ॥

एवम् अभिधाय सर्वान् तान् परित्यज्य स यूथाधिपोऽटभ्यां गतः ।

अथ तस्मिन् गतेऽन्यस्मिन् अहनि स मेघो महानसे प्रविष्टो यावत् सूपकारेण न अन्यत् किञ्चित् समासादितं, तावत् अर्द्ध-ज्वलितकाष्ठेन ताड्यमानो जाज्वल्यमानशरीरः शब्दायमानो-ऽश्वकुक्ष्यां प्रत्यासन्नवर्त्तिन्यां प्रविष्टः । तत्र तृणप्राचुर्ययुक्तायां क्षिप्तौ तस्य प्रलुठतः सर्वत्रापि वज्जिज्वालाः तथा समुत्थिताः यथा केचिदश्वाः स्फुटितलोचनाः पञ्चत्वं गताः केचित् बन्धनानि तोटयित्वा अर्द्धदग्धशरीरा इतश्चेतश्च ऋषायमाणा (व) धाव-मानाः सर्वमपि जनसमूहम् आकुलीचक्रुः । अत्रान्तरे राजा सविषाटः शालिहोत्रज्ञान् वेद्यान् आहूय प्रोवाच, भोः ! प्रोच्यताम् एषाम् अश्वानां कश्चित् दाहोपशमनोपायः । तेऽपि शास्त्राणि विलोक्य प्रोचुः, देव ! प्रोक्तमत्र विषये भगवता शालिहोत्रेण । यत्,

कपौनां मेदसा दोषो वज्जिदाहसमुद्भवः ।

अश्वानां नाशमभ्येति तमः सूर्योदये यथा ॥ ७९ ॥

तत् क्रियताम् एतत् चिकित्सितं (श) द्राक् यावत् एते न दाहदोषेण विनश्यन्ति । सोऽपि तदाकर्ण्य समस्तवानरबधम्

तम् उपद्रुतं स्वस्थानं लम्बभूमिं स्वगृहं वा, देशभङ्गं तथा कुलक्षयं वंशनाशं न पश्यन्ति, ते धन्याः पुण्यवन्तः ॥ ७८ ॥

(व) ऋषायमाणा ऋषाध्वनिं कुर्वन्त इत्यर्थः ।

कपौनामिति । अश्वानां वज्जिदाहसमुद्भवः दोषः सूर्योदये तमो यथा कपौनां वान-राणां मेदसा वसया नाशम् उपशमम् अभ्येति प्राप्नोति ॥ ७९ ॥

(श) द्राक् कटिति ।

आदिष्टवान् । किं बहुना सर्वेऽपि ते वामरा विविधायुधल-
गुडपाषाणादिभिः व्यापादिता इति । अथ सोऽपि वानरयूथपः
तं पुत्रपौत्रभ्रातृसुतभागिनेयादिसंचयं ज्ञात्वा परं विषादम्
उपागतः । स त्यक्ताहारक्रियो वनात् वनं पर्यटति, अचिन्त-
यच्च, कथमहं तस्य नृपापसदस्य अनृणताकृत्येन अपकृत्यं (घ)
करिष्यामि । उक्तञ्च,

मर्षयेद्धर्षणां योऽत्र वंशजां परनिर्मितम् ।

भयाद्वा यदि वा कामात् स ज्ञेयः पुरुषाधमः ॥८०॥

अथ तेन वृद्धवानरेण कुत्रचित्पिपासाकुलेन भ्रमता
पद्मिनीखण्डमण्डितं सरः समामादितम् । तत् यावत् सूक्ष्म-
निक्रिया (स) अवलोकयति तावत् वनचरमनुष्णाणां पदपंक्ति-
प्रवेशोऽस्ति न निष्क्रमणम् । ततः चिन्तितम् नूनम् अत्र
जलान्ते (ह) दुष्टग्राहेण भाव्यम्, (च) तत् पद्मिनीनालम्
आदाय दूरस्थोऽपि जलं पिबामि । तथानुष्ठिते तन्मध्यात्
राक्षसो निष्क्रम्य रत्नमालाविभूषितकण्ठः (क) तमुवाच, भो !

(घ) नृपापसदस्य राजाधमस्य । अनृणताकृत्येन आनृण्यसम्पादनेन अपकृत्यं वैर-
निश्चातनमिति भावः ।

मर्षयेदिति । यः अत्र संसारे परनिर्मिताम् अन्यकृतां वंशजां कुलसंक्रान्ताम्
इत्यर्थः धर्षणाम् अवमानना भयाद्वा कामाद् यदि वा मर्षयेत् क्षमेत, सः पुरुषाधमः
ज्ञेयः ॥ ८० ॥

(स) पद्मिनीति । पद्मिनीनां खण्डं सङ्कुः तेन मण्डितम् अलङ्कृतम् । तत्सरः ।
सूक्ष्मनिक्रिया सूक्ष्मदृष्ट्या ।

(ह) जलान्ते जलमध्ये । दुष्टग्राहेण दुष्टेन दारुणेन ग्राहेण जलचरेण ।

(च) भाव्यं स्यातव्यम् इत्यर्थः ।

(क) तथा तस्मिन् प्रकारे अनुष्ठिते कृते मति । तन्मध्यात् जलमध्यात् निष्क्रम्य
निर्मलं रत्नमालया रत्नहारेण विभूषितः शोभितः कण्ठो यस्य स तथोक्तः ।

अत्र यः सलिले प्रवेशं करोति स मे भक्ष्य इति । तत् नास्ति धूर्ततरस्त्वत्समो (ख) ऽन्यो यत् पानीयम् अनेन विधिना (ग) पिबसि । ततः तुष्टोऽहम्, प्रार्थयस्व हृदयवाञ्छितम् । कपिराह, भोः ! कियती ते भक्षणशक्तिः, स आह, शतसहस्रायुतलक्षानि अपि जलप्रविष्टानि भक्षयामि । वाञ्छतः (घ) शृगालोऽपि मां दूषयति (ङ) । वानर आह अस्ति मे केनचित् भूपतिना सह अत्यन्तं वैरम्, यदि एनां रत्नमालां मे प्रयच्छसि तत् सपरिवारमपि तं भूपतिं वाक्प्रपञ्चेन (च) लोभयित्वा अत्र सरसि प्रवेशयामि सोऽपि अज्ञेयं वचस्तस्य श्रुत्वा रत्नमालां दत्त्वा प्राह, भो मित्र ! यत् समुचितं भवति तत् कर्त्तव्यमिति । वानरोऽपि रत्नमालाविभूषितकण्ठो वृक्षप्रासादेषु (छ) परिभ्रमन् जनैः दृष्टः पृष्टश्च, भो यूथप ! भवान् इयन्तं कालं कुत्र स्थितः ? भवता ईदृक् रत्नमाला कुत्र लब्धा ? या दीप्या सूर्यमपि तिरस्करोति । वानरः प्राह, अस्ति कुत्रचित् अरण्ये गुप्ततरं महत्सरो धनदनिर्मितम्, तत्र सूर्योऽर्द्धोदिते रविवारि यः कश्चित् निमज्जति स धनदप्रसादात् ईदृक् रत्नमालाविभूषितकण्ठो निःसरति । अथ भूभुजा तदाकर्ण्य स वानरः समाहृतः पृष्टश्च । भो यूथाधिप ! किं सत्यमेतत् ? रत्नमालासनायं सरोऽस्ति कापि ? कपिराह, स्वामिन् ! एष प्रत्यक्षया मत्कण्ठस्थितया रत्नमालया प्रत्ययस्ते । तद्यदि रत्न-

(ख) धूर्ततरः शक्तिधूर्तः । त्वत्समः त्वत्तुल्यः ।

(ग) विधिना प्रकारेण पद्मिनीनालयहृदयेनेति भावः ।

(घ) वाञ्छतः वञ्चिःप्रदेशे स्थले इति शेषः ।

(ङ) दूषयति पराभवति ।

(च) वाक्प्रपञ्चे न वाग्जालेन ।

(छ) वृक्षप्रासादेषु वृक्षेषु प्रासादेषु राजभवनेषु च ।

मालया प्रयोजनं तन्मयी सह कमपि प्रेषय येन दर्शयामि ।
तत् श्रुत्वा नृपतिः आह, यदि एवं तदहं सपरिजनः स्वयम्
एष्यामि येन प्रभूता रत्नमाला सम्पद्यन्ते । वानर आह,
एवं क्रियताम् । तथा अनुष्ठिते भूपतिना सह रत्नमालालोभेन
सर्वे कलत्रभृत्याः प्रस्थिताः । वानरोऽपि राज्ञा दोलाधिरुद्धेन
स्वोत्सङ्गे आरोपितः (ज) सुखेन प्रीतिपूर्वम् आनीयते । अथवा
साधु इदमुच्यते,

तृष्णे देवि ! नमस्तुभ्यं यया वित्तान्विता अपि ।

अकृत्येषु नियोज्यन्ते भ्राम्यन्ते दुर्गमेष्वपि ॥ ८१ ॥

तथाच, इच्छति शती सहस्रं सहस्री लक्षमीहते ।

लक्षाधिपस्तथा राज्यं राज्यस्थः स्वर्गमीहते ॥ ८२ ॥

जीर्यन्ते जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।

जीर्यतश्चक्षुषी श्रोत्रे तृष्णै का तरुणायते ॥ ८३ ॥

अथ तत्सरः समासाद्य वानरः प्रत्यूषसमये राजानम् उवाच,
देव ! अत्र अर्द्धोदिते सूर्येऽत्र प्रविष्टानां सिद्धिर्भवति ।
तत्सर्वोऽपि जन एकदा एव प्रविशतु, त्वया पुनः मया सह
प्रवेष्टव्यं येन पूर्वदृष्टस्याजम् आसाद्य प्रभूतास्ते (भ) रत्नमाला

[ज] दोलाधिरुद्धेन दोलामधिरुद्धेन । स्वोत्सङ्गम् आत्मक्रोडम् । आरोपितः नीतः ।

तृष्णे इति । हे तृष्णे ? देवि ! तुभ्यं नमः, त्वां प्रणमामि इत्यर्थः । यया त्वयेति
शेषः वित्तान्विता धनवानोऽपि अकृत्येषु अकरणीयेषु विषयेषु नियोज्यन्ते नियुक्ताः क्रियन्ते
वथा दुर्गमेषु अपि स्थानेषु भ्राम्यन्ते भ्रान्ताः क्रियन्ते ॥ ८१ ॥

इच्छतीति । शती शतसंख्यकधनवान् सहस्रम् इच्छति, सहस्री सहस्रसंख्यक-
धनवान् लक्षम् ईहते वाञ्छति । लक्षाधिपः राज्यं तथा राज्यस्थः स्वर्गम् ईहते
अभिनवति ॥ ८२ ॥

जीर्यत इति । पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ८३ ॥

(भ) ते तुभ्यम् ।

दर्शयामि । अथ प्रविष्टाः ते लोकाः सर्वे भक्षिता राज्ञसेन ।
 अथ तेषु चिरायमाणेषु राजा वानरमाह, भो यूथाधिप !
 किमिति चिरायते मे जनः । तत् श्रुत्वा वानरः सत्वरं वृक्षम्
 आरुह्य राजानम् उवाच, भो दुष्टनरपते ! राज्ञसेन अन्तः-
 सलिलस्थितेन भक्षितस्ते परिजनः साधितं मया कुलक्षयजं
 वैरम्, तत् गम्यताम् । त्वं स्वामीति मत्वा न अत्र प्रवेशितः ।
 उक्तञ्च,

कृते प्रतिकृतिं कुर्याद्विंसिते प्रतिहिंसनम् ।

न तत्र दोषं पश्यामि दुष्टे दुष्टं समाचरेत् ॥ ८४ ॥

तत्त्वया मम कुलक्षयः कृतो मया पुनस्तवेति । अथ
 एतदाकर्ण्य राजा कोपाविष्टः पदातिः एकाकी यथायात-
 मार्गेण निष्क्रान्तः । अथ तस्मिन् भूपती गते राज्ञसः तप्तो
 जलात् निष्क्रम्य सानन्दम् इदमाह,

हतः शत्रुः कृतं मित्रं रत्नमाला न हारिता ।

नालेनापिबता तोयं भवता साधु वानर ! ॥ ८५ ॥

अतोऽहं ब्रवीमि,

यो लौल्यात् कुरुते कर्म नैवोदकमवेक्षते ।

विडम्बनामवाप्नोति स यथा चन्द्रभूपतिः ॥ ८६ ॥

कृते इति । कृते उपकारे वा अपकारे इति भावः । प्रतिकृतिं प्रत्युपकारं प्रत्युपकारं
 वा, तथा हिंसिते प्रतिहिंसनं कुर्यात्, तत्र प्रतिहिंसने इति शेषः । दोषं न पश्यामि,
 यतः दुष्टे जने दुष्टं समाचरेत् अनुतिष्ठेत् शठे शठ्यं समाचरेदिति भावः ॥ ८४ ॥

हत इति । हे वानर ! नालेन पद्मनालयहणेन तोयम् आपिबता भवता साधु
 यथा तथा अनायासेनेति भावः । शत्रुः हतः विनाशितः, मित्रं मया सहिति शेषः । कृतं
 रत्नमाला मदीयेति शेषः । न हारिता न विनाशिता न हस्तान्तरं गता इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

एवमुक्त्वा भूयोऽपि स चक्रधरमाह, भो मित्र ! प्रेषय मां येन स्वगृहं गच्छामि । चक्रधर आह, भद्र ! आपदर्थे धनमित्रसंयहः क्रियते । तत् माम् एवंविधं त्यक्त्वा कयास्यसि । उक्तञ्च,

यस्यक्त्वा सापदं मित्रं याति निष्ठुरतां सुहृत् ।

कृतघ्नस्तेन पापेन नरके यात्यसंशयम् ॥ ८७ ॥

सुवर्णसिद्धिः आह, भोः ! सत्यमेतत् यदि गम्यस्थाने (ज) शक्तिर्भवति । एतत्पुनः मनुष्याणाम् अगम्यस्थानम् । नास्ति कस्यापि त्वाम् उन्मोचयितुं शक्तिः । अपरं यथा यथा चक्रभ्रमवेदनया तव सुखविकारं पश्यामि तथा तथा अहमेतत् जानामि यत् द्राक् गच्छामि मा कश्चित् ममापि अनर्थो (ट) भवति । यतः,

यादृशी वदनच्छाया दृश्यते तव वानर ! ।

विकालेन गृहीतोऽसि यः परैति स जीवति ॥ ८८ ॥

चक्रधर आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा ११ ।

कस्मिंश्चित् नगरे मद्रसेनो नाम राजा प्रतिवसति स्म । तस्य सर्वलक्षणसम्पन्ना रत्नवती नाम कन्या अस्ति । ता-

य इति । यः सुहृत् सापदम् आपदयुक्तं मित्रं त्यक्त्वा निष्ठुरतां याति गच्छति, स कृतघ्नः तेन पापेन असंशयं नरके याति ॥ ८७ ॥

(ज) गम्यस्थाने सुगमे प्रदेशे इत्यर्थः ।

(ट) द्राक् शीघ्रम् । अनर्थः अनिष्टपातः ।

यादृशीति । हे वानर ! यादृशी तव वदनस्य सुखस्य काया कानिः दृश्यते, तथैति शेषः त्वं विकालेन विपरीतसमयेन दीर्माग्येनेति यावत् गृहीतोऽसि आकाशोऽसि, तस्मात् यः परैति पलायते अस्मान् सङ्कटादिति भावः स जीवति ॥ ८८ ॥

कश्चित् राजसो जिहीर्षति । रात्रौ आगत्य उपभुङ्क्ते । परं कृतरक्षोपधानां (ठ) हर्त्तुं न शक्नोति । सापि तत्समये रक्षः-
 सान्निध्यजामवस्थाम् (ड) अनुभवति कम्पादिभिः । एवम् अतिक्रामति काले कदाचित् स राजसो मध्यनिशायां गृह-
 कोणे स्थितः । सापि राजकन्या स्वसखीम् उवाच, सखि ! पश्य एष विकालः समये नित्यमेव मां कदर्थयति (ठ) अस्ति तस्य दुरात्मनः प्रतिषेधोपायः (ण) कश्चित् । तच्छ्रुत्वा राजसोऽपि व्यचिन्तयत्, नूनं यथा अहं तथा अन्योऽपि कश्चित् विकालनामा अस्या हरणाय नित्यमेव आगच्छति । परं सोऽपि एनां हर्त्तुं न शक्नोति । तत् तावत् अश्वरूपं कृत्वा अश्वमध्यगतो निरीक्षयामि किं रूपः सः किं प्रभावश्च इति । एवं राजसोऽश्वरूपं कृत्वा अश्वानां मध्ये तिष्ठति । तथानुष्ठिते निशीथसमये राजगृहे कश्चित् अश्वचौरः प्रविष्टः । स च सर्वान् अश्वान् अवलोक्य तं राजसम् अश्वतमं विज्ञाय अधिरुढः । अत्रान्तरे राजसः चिन्तयामास । नूनमेष विकालनामा मां चौरं मत्वा कोपात् निहन्तुम् आगतः । ततः किं करोमि ? एवं चिन्तयन् सोऽपि तेन खलीनं (त) मुखे निधाय कशाघातेन (थ) ताडितः । अथ असौ भयत्रस्त-

(ठ) जिहीर्षति हर्त्तुमिच्छति । कृतेति । कृतं रक्षायै उपधानम् उपायः यस्याः तथोक्ताम् ।

(ड) तत्समये राक्षससम्भोगकाले । रक्षसः सान्निध्यजां संसर्गजनिताम् अवस्थां दशाम् ।

(ठ) कदर्थयति क्लेशयति ।

(ण) प्रतिषेधोपायः निवारणोपायः ।

(त) खलीनं वल्गुं मुखरञ्जम् इत्यर्थः ।

(थ) कशाघातेन कशा अत्रादेस्ताडनोपकरणविशेषः “अत्रादेस्ताडनी कशा” इत्यमरः ।

मनाः प्रधावितुम् आरब्धः । चैरोऽपि दूरं गत्वा खलीना-
कर्षणेन तं स्थिरं कर्तुम् आरब्धवान् । स तु केवलं वेगाद्देग-
तरं गच्छति । अथ तं तथागणितखलीनाकर्षणं (द) मत्वा
चौरः चिन्तयामास । अहो न एवंविधा वाजिनो भवन्ति
अगणितखलीनाः, तद्धनम् अनेन अश्वरूपेण राक्षसेन भवि-
तव्यम् । तद् यदि कश्चित् पांशुलं (ध) भूमिदेशम् अवलोक-
यामि तदा आत्मानं तत्र पातयामि । न अन्यथा मे जीवितव्य-
मस्ति । एवं चिन्तयत इष्टदेवतां स्मरतस्तस्य सोऽश्वो वट-
वृक्षस्य तले निष्क्रान्तः (न) । चैरोऽपि वटप्ररोहम् आसाद्य
तत्रैव विलग्नः (प) । ततो हौ अपि तौ पृथग्भूतौ परमा-
नन्दभाजौ जीवितविषये लब्धप्रत्याशौ सम्पन्नौ । अथ तत्र
वटे कश्चित् राक्षससुहृत् वानरः स्थित आसीत् । तेन राक्षसं
वस्तुम् आलोक्य व्याहृतम् । भो मित्र ! किमेवं पलाय्यतेऽलीक-
भयेन, त्वङ्गच्छोऽयं मानुषः भक्ष्यताम् । सोऽपि वानर-
वचो निशम्य स्वरूपम् आधाय शङ्कितमनाः स्वलितगतिः
निवृत्तः । चैरोऽपि तं वानराहृतं ज्ञात्वा कोपात् तस्य
लाङ्गूलं लब्धमानं मुखे निधाय चर्वितवान् । वानरोऽपि तं
राक्षसाभ्यधिकं मन्यमानो भयात् न किञ्चिदुक्तवान् केवलं
व्यथार्त्तो निमीलितजयनः तिष्ठति । राक्षसोऽपि तं तथाभूतम्
अवलोक्य श्लोकमेनम् अपठत् ।

(द) अगणितेति । अगणिमग कर्तव्यं खलीनेन आकर्षणं येन तादृशम् ।

(ध) पांशुलं धुनिपूषं धुनिपूषोऽपि पाते न काचित् शरीरव्यथा भवतीति भावः ।

(न) निष्क्रान्तः उपस्थितः ।

(प) वटप्ररोहं न्योधाङ्गम् अत्रापि अत्रलम्बा विलग्नः अथात् निष्कस्य स्थित
इत्यर्थः ।

यादृशी वदनच्छाया दृश्यते तव वानर ! ।

विकालेन गृहीतोऽसि यः परैति स जावति ॥ ८८ ॥

प्रनष्टम् ।

तत् प्रेषय मां येन गृहं गच्छामि । त्वं पुनः अनुभुङ्क्ष्व
अत्र स्थित एव लोभवृक्षफलम् । चक्रधरः प्राह, भोः ! अका-
रणमेतत् दैववशात् सम्पद्यते नृणां शुभाशुभम् । उक्तञ्च,
दुर्गस्त्रिकूटः परिखा समुद्रो रक्षांसि योधा धनदाच्च वित्तम् ।
शास्त्रञ्च यस्म्यशनसा प्रणीतं स रावणो दैववशाद्विपन्नः ॥ ८ ॥ ११
तथाच, अन्धकः कुलकश्चैव त्रिस्तनी राजकन्यका ।

तयोऽप्यन्यायतः सिद्धाः सम्मुखे कर्मणि स्थिते ॥ ८१ ॥

सुवर्णसिद्धिः आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा १२ ।

अस्ति उत्तरापथे मधुपुरं नाम नगरम् । तत्र मधुसेनो
नाम राजा बभूव । तस्य कदाचित् विषयसुखम् अनुभवतः
त्रिस्तनी कन्या बभूव । अथ तां त्रिस्तनीं जातां श्रुत्वा स
राजा कञ्चुकिनः प्रोवाच, यद् भोः ! त्यज्यतामियं त्रिस्तनी गत्वा
दूरेऽरण्ये यथा कश्चित् न जानाति । तच्छ्रुत्वा कञ्चुकिनः

दुर्ग इति । विकूटः तदाख्यो गिरिः दुर्गः, यः परैर्न लङ्घ्यते इति भावः, समुद्रः
परिखा दुर्गचतुष्पाथेषु स्थितो जलराशिरित्यर्थः यः श्वभिर्नोच्यते इति भावः ।
रक्षांसि राक्षसाः योधाः सैन्यानि, धनदात् कुवेरात् विचं धनं यावत् प्रयोजनं तावदेव
धनदात्नश्यते इति भावः । अशनसा युक्तेण प्रणीतं शास्त्रं नीतिशास्त्रम् इत्यर्थः चञ्च-
रिति शेषः यस्येति सर्वत्र सम्बध्यते स रावणः अपि दैववशात् विपन्नः नाशं गत इत्यर्थः ।
उपजातिवृत्तम् ॥ ८० ॥

अन्धक इति । सम्मुखे कर्मणि स्थिते सति अन्धकः कुलकः तथा त्रिस्तनी राज-
कन्यका एते तयोऽपि अन्यायतः अन्यायेन अवैधरूपेण इत्यर्थः सिद्धाः सिद्धिं गताः ॥ ८१ ॥

प्रोचुः, महाराज ! ज्ञायते यत् अनिष्टकारिणी विस्तनी कन्या भवति । तथापि ब्राह्मणा आह्वय प्रष्टव्या येन लोकद्वयं न विरुद्धयते (फ) । यतः,

यः सततं परिपृच्छति शृणोति सन्धारयत्यनिशम् ।

तस्य दिवाकरकिरणैर्नलिनीव विवर्द्धते बुद्धिः ॥ ८२ ॥

तथाच, पृच्छकेन सदा भाव्यं पुरुषेण विजानता :

राक्षसेन्द्रगृहीतोऽपि प्रश्नान्मुक्तो हिजः पुरा ॥ ८३ ॥

राजा आह, कथमेतत् ? ते प्रोचुः,

कथा १३ ।

देव ! कस्मिंश्चित् वनोद्देशे चण्डकर्मा नाम राक्षसः प्रतिवसति स्म, एकदा तेन भ्रमता अटव्या कश्चिद् ब्राह्मणः समासादितः । ततः तस्य स्कन्धमारुह्य प्रोवाच, भोः ! अग्रेसरो गम्यताम् । ब्राह्मणोऽपि भयवस्तमनाः तमादाय प्रस्थितः । अथ तस्य कमलोदरकोमलौ पादौ दृष्ट्वा ब्राह्मणो राक्षसम् अपृच्छत् । भोः ! किमेवंविधौ ते पादौ अतिकोमलौ । राक्षस आह, भो ! व्रतमस्ति, नाहम् आर्द्रपादो (व) भूमिं

(फ) लोकद्वयं न विरुध्यते यथा इहलोकं निन्दा न भवेत् परव च नरकपातो न स्यादिति भावः ।

य इति । यः जनः सततं परिपृच्छति, संग्रहनिर्णयार्थमिति भावः शृणोति सत-परामर्शमिति भावः, अनिशं सततं सन्धारयति अभिनिवेशेन भाषयति, दिवाकरकिरणैः सूर्यमयैः नलिनीव तस्य जनस्य बुद्धिः विवर्द्धते विशेषेण वृद्धिं गच्छति । आर्या-वृत्तम् ॥ ८२ ॥

पृच्छकेनेति । विजानता विज्ञान पुरुषेण सदा पृच्छकेन प्रश्नकारिणा भाव्यम् । पुरा पूर्वं राक्षसेन्द्रं गृहीतोऽपि धृतोऽपि हिजः प्रश्नात् प्रश्नकरणादित्यर्थः मुक्तः उत्तरीयः ॥ ८३ ॥

(व) व्रतं निव्रतः । आर्द्रपादः प्रक्षालितचरणः ।

सृशामि । ततः तत् श्रुत्वा आत्मनो मोक्षोपायं (भ) चिन्तयन्
सरः प्राप्तः । ततो राक्षसेन अभिहितम्, भो ! यावदहं
स्नानं कृत्वा देवतार्चनविधिं विधाय आगच्छामि तावत् त्वया
अतःस्थानात् अन्यत्र न गन्तव्यम् । तथानुष्ठिते द्विजः चिन्तया-
मास, नूनं देवतार्चनविधेरूर्ध्वं मामेष भक्षयिष्यति । तत्
द्रुततरं गच्छामि येन एष आर्द्रपादो न मम पृष्ठम् एष्यति ।
तथानुष्ठिते राक्षसो व्रतभङ्गभयात् तस्य पृष्ठं न गतः । अतो-
ऽहं ब्रवीमि ।

पृच्छकेन सदा भाव्यं पुरुषेण विजानता ;

राक्षसेन्द्रगृहीतोऽपि प्रश्नान्मुक्तो द्विजः पुरा ॥ ८४ ॥

अथ तेभ्यः तत् श्रुत्वा राजा द्विजान् आहूय प्रोवाच, भो
ब्राह्मणाः ! त्विस्तनी मे कन्या समुत्पन्ना तत् किं तस्याः प्रति-
विधानम् अस्ति न वा ? ते प्रोचुः । देव ! श्रूयताम् ।

हीनाङ्गी वाधिकाङ्गी वा या भवेत् कन्यका नृणाम् ।

भर्तुः स्यात् सा विनाशाय स्वशीलनिधनाय च ॥ ८५ ॥

या पुनस्त्रिस्तनी कन्या याति लोचनगोचरम् ।

पितरं नाशयत्येव सा द्रुतं नात्र संशयः ॥ ८६ ॥

तस्मात् अस्या दर्शनं परिहरतु (म) देवः । तथा यदि
कश्चित् उदाह्रियति (य) तदेनां तस्मै दत्त्वा देशत्यागेन नियो-

(भ) मोक्षोपायम् उद्धारोपायम् ।

हीनाङ्गीति । नृणां नृणां या कन्या हीनाङ्गी वा अधिकाङ्गी वा भवेत्, सा कन्या
भर्तुः स्वामिनो विनाशाय स्वस्य शीलं चरितं तस्य निधनाय भ्रंसाय स्यात् ॥ ८५ ॥

येति । या त्विस्तनी कन्या पुनः लोचनगोचरं दृष्टिविषयं याति, सा अत्र संसारी
द्रुतं शीघ्रं पितरं नाशयति एव अत्र संशयो न अस्तीति शेषः ॥ ८६ ॥

(म) परिहरतु परित्यजतु ।

(य) उदाह्रियति उदाहरेन गृहीतुमिच्छति, इत्यर्थः ।

अयितव्य इति । एवं कृते लोकदयाविरुद्धता भवति । अथ
 तेषां तद्वचनम् आकर्ण्य स राजा पटहशब्देन (र) सर्वत्र
 घोषणाम् आज्ञापयामास । अहो ! विस्तर्नीं राजकन्यां यः
 कश्चित् उदाहयति स सुवर्णलक्षम् आप्नोति देशत्यागञ्च ।
 एवं तस्याम् आघोषणायां क्रियमाणायां महान् कालो
 व्यतीतः । न कश्चित् तां प्रतिगृह्णाति । सापि यौवनोन्मुखी
 सञ्जाता सुगुप्तस्थानस्थिता यत्नेन रक्ष्यमाणा तिष्ठति । अथ
 तत्रैव नगरे कश्चित् अन्धः तिष्ठति तस्य च मत्सरकनामा
 कुञ्जोऽग्रेसरो यष्टिग्राही (ल) । ताभ्यां तं पटहशब्दम् आकर्ण्य
 मिथो मन्वितम् । स्पृश्यते (व) इदं पटहो यदि कथमपि
 देवात् कन्या लभ्यते तथा सुवर्णप्राप्तिश्च भवति । सुखेन सुवर्ण-
 प्राप्त्या कालो व्रजति । अथ यदि तस्या दौषतो मृत्युर्भवति
 दारिद्र्योपात्तस्य (श) अस्य क्लेशस्य पर्यन्तो (ष) भवति ।
 उक्तञ्च,

लज्जा स्नेहः स्वरमधुरता वृद्धयो यौवनश्रीः
 कान्तामङ्गः स्वजनममता दुःखहानिर्विलासः ।
 धर्मः शास्त्रं सुरगुरुमतिः शौचमाचारचिन्ता
 पूर्णे सर्वे जठरपिठरे प्राणिनां सम्भवन्ति ॥ ८७ ॥

(र) पटहशब्दे न वादविशेषशब्दे न ।

(ल) यष्टिग्राही यष्टिधरः ।

(व) स्पृश्यते धीयते इति यावत् ।

(श) तस्याः विस्तर्त्याः । दारिद्र्योपात्तस्य दारिद्र्योपात्तस्य ।

(ष) पर्यन्तः शेषः ।

नर्जति । जठरपिठरे जठरानले पूर्णे ज्ञाने मति इत्यर्थः प्राणिनां लज्जा, स्नेहः,
 स्वरमधुरता मधुरता, वृद्धयः यौवनश्रीः, कान्तामङ्गः कान्तया मङ्गः स्वजनममता स्वजनेषु
 आश्रयोपकनेषु समता, दुःखहानिः विलासः सुखाभिलाषः धर्मः शास्त्रं सुरगुरुमतिः

एवमुक्त्वा अन्धेन गत्वा स पटहः स्पृष्टः । भो ! अहं तां कन्याम्
उद्वाहयामि यदि राजा मे प्रयच्छति । ततस्तैः राजपुरुषैः गत्वा
राज्ञे निवेदितम्, देव ! अन्धकेन केनचित् पटहः स्पृष्टः । तदत्र
विषये देवः प्रमाणम् । राजा प्राह,

अन्धो वा बधिरो वापि कुष्ठो वाप्यन्यजोऽपि वा ।

प्रतिगृह्णातु तां कन्यां सलज्जां स्याद्विदेशजः ॥ ८८ ॥

अथ राजादेशात् तैः रक्षापुरुषैः तं नदीतीरे नीत्वा
सुवर्णलक्षणेन समं विवाहविधिना त्रिस्तनीं तस्मै दत्वा
जलयाने (स) निधाय कैवर्त्ताः (ह) प्रोक्ताः । भो ! देश-
न्तरं नीत्वा कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने अन्धः सपत्नीकः कुञ्जकेन
सह मोचनीयः (क्ष) । तथानुष्ठिते विदेशम् आसाद्य कस्मिं-
श्चित् अधिष्ठाने कैवर्त्तदर्शिते तयोऽपि मूल्यान गृहं प्राप्ताः
सुखेन कालं नयन्ति स्म, केवलम् अन्धः पर्यङ्के सुप्तः तिष्ठति ।
गृहव्यापारं मत्सरकः करोति, एवं गच्छता कालेन त्रिस्तन्याः
कुञ्जकेन सह विक्रतिः (क) समपद्यत । अथवा साधु-
दटमुच्यते ।

यदि स्यात् शीतलो वह्निश्चन्द्रमा दहनात्मकः ।

सुखादः सागरः स्त्रीणां तत्सतीत्वं प्रजायते ॥ ८९ ॥

दशगुरुभक्तिः, शीघ्रं पवित्रता, आचारचिन्ता सदाचारानुष्ठानम् इत्यर्थः एते सर्वे
भक्तयस्मिन् । भन्ताक्रान्तास्तैर्म ॥ ८७ ॥

अन्ध इति । अन्धो वा बधिरो वा कुष्ठो वा अन्यजः नीचकुलोपेतो वा विदेशजो
वा स्यान् यः कोऽपि भवेद्वा स तां सलज्जां लब्धमुद्रासमेतां कन्यां प्रतिगृह्णातु ॥ ८८ ॥

(स) जलयाने नौकायाम् ।

(ह) कैवर्त्ताः धीवराः नौजीविनः कर्णधारादय इत्यर्थः ।

(क) विक्रतिः अभिचार इत्यर्थः ।

अथ अन्येद्युः त्विस्तन्या मन्थरकोऽभिहितः । भोः सुभग ! यदि एषः अन्धः कथञ्चिदप्रापाद्यते तत् आवयोः सुखेन कालो याति, तदन्विष्यतां कुत्रचित् विषं येन अस्मै तत् प्रदाय सुखिनी भवामि । अन्यदा कुञ्जकेन परिभ्रमता मृतः कृष्णसर्पः प्राप्तः तं गृहीत्वा प्रहृष्टमना गृहमभ्येत्य तामाह, सुभगे ! लब्धोऽयं कृष्णसर्पः । तदेनं खण्डशः कृत्वा प्रभूतशृण्ठ्यादिभिः संस्कार्य अस्मै विकलनेत्राय मत्स्यामिषं (ख) भणित्वा प्रयच्छ येन द्राक् विनश्यति यतोऽस्य मत्स्यस्य आमिषं सदा प्रियम् । एवमुक्त्वा मन्थरको वाह्ये गतः । सापि प्रदीप्ते वज्जी कृष्णसर्पं खण्डशः कृत्वा तक्रम् आदाय गृहव्यापाराकुला तं विकलाक्षं सप्रश्रयम् उवाच, आर्यपुत्र ! तव अभोष्टं मत्स्यमांसं समानीतं यतः त्वं सदा एव तत् पृच्छसि । ते च मत्स्या वज्जी पाचनाय तिष्ठन्ति । तद् यावत् अहं गृहकृत्यं (ग) करोमि तावत् त्वं दर्वीम् (घ) आदाय क्षणमेकं तान् प्रचानय । सोऽपि तदाकर्ण्य हृष्टमनाः सृक्कणी परिलिङ्गन् द्रुतम् उत्थाय दर्वीम् आदाय प्रमथितुम् आरब्धः । अथ तस्य मत्स्यान् मथतो (ङ) विषगर्भवाष्पेण संस्पृष्टं नीलपटलं (च)

यदाति यदि वज्जि शीतला चन्द्रमाः दहनात्मकः दहनशक्तिमान् तथा सपारुष्यः सखप्रेयः स्यात् तत् तदा स्त्रीणां सतीत्वं प्रजायते सम्भवति ॥ ६६ ॥

(ख) गण्ड्यादिभिः गण्डी द्रव्यविशेषः तत्प्रभृतिभिः सहैति शेषः संस्कार्ये पाचयित्वा विकलनेत्राय मत्स्याय । मत्स्यामिषं मत्स्यमांसं भणित्वा उक्त्वा । द्राक् कटितः ।

(ग) गृहकृत्यं गृहकार्यम् ।

(घ) दर्वी पाकद्रव्यप्रचानयनम् ।

(ङ) मथनं प्रचानयनः । तस्य अन्धस्य ।

(च) नीलपटलः कालिमन्थः दर्शनेन्द्रियावरकमिति शेषः ।

चक्षुर्भ्याम् अगलत् । असौ अपि अन्धो बहुगुणं (छ) मन्यमानो विशेषात् नेत्राभ्यां वाष्पग्रहणम् अकरोत् । ततो लब्धदृष्टिर्जातो यावत् पश्यति तावत् तक्रमध्ये कृष्णसर्पखण्डानि केवलानि एव अवलोकयति । ततो व्यचिन्तयत्, अहो ! किमेतत् ? मम मत्स्यामिषं कथितम् आसीत् अनया, एतानि तु कृष्णसर्पखण्डानि । तत् तावत् विजानामि सम्यक्, त्रिस्तन्याः चेष्टितं किं मम बधोपायक्रमः कुञ्जस्य वा, उताहो अन्यस्य वा कस्यचित् ? एवं विचिन्त्य स्वाकारं गूहन् अभवत् कर्म करोति यथा पुरा (ज) । अत्रान्तरे कुञ्जः समागत्य निःशङ्कतया आलिङ्गनचुम्बनादिभिः त्रिस्तनीं सेवितुम् उपचक्रमे । सोऽपि अन्धः तम् अवलोकयन् अपि यावत् न किञ्चित् शस्त्रं पश्यति तावत् कोपव्याकुलमनाः पूर्ववत् शयनं गत्वा कुञ्जं चरणाभ्यां संगृह्य सामर्थ्यात् (झ) । स्वमस्तकोपरि भ्रामयित्वा त्रिस्तनीं हृदये व्यताडयत् (ज) । अथ कुञ्जप्रहारेण तस्याः तृतीयः स्तन उरसि (ट) प्रविष्टः । तथा बलात् मस्तकोपरि भ्रामणेन कुञ्जः प्राञ्जलतां (ठ) गतः । अतोऽहं ब्रवीमि,

अन्धकः कुञ्जकसैव राजकन्या च त्रिस्तनी ।

त्रयोऽप्यन्यायतः सिद्धाः सम्मुखे कर्मेणि स्थिते ॥ १०० ॥

(छ) बहुगुणं बहुपकारकम् ।

(ज) गूहन् गोपायन् अप्रकाशयन् इत्यर्थः । यथा पुरा पूर्ववत् ।

(झ) सामर्थ्यात् बलात् ।

(ज) व्यताडयत् विशेषेण ताडयामास ।

(ट) उरसि बक्षसि तदभ्यन्तरे इत्यर्थः । सा त्रिस्तनी जातेति भावः ।

(ठ) प्राञ्जलतां सरलताम् । कुञ्जदोषरहितोऽभवदिति भावः ।

सम्मुखे अनुकूले । कर्मेणि कर्मोपाधि दैवे इति भावः ॥ १०० ॥

सुवर्णसिद्धिः आह, भोः ! सत्यमेतत् देवानुकूलतया सर्वं कल्याणं सम्पद्यते । तथापि पुरुषेण सतां वचनं कार्यम् । न पुनः एवमेव वर्त्तते स (ङ) त्वमिव विनश्यति ।

तथाच, एकोदराः पृथक्ग्रीवा अन्योऽन्यफलभक्षिणः ।

असंहता विनश्यन्ति भारण्डा इव पक्षिणः ॥१०१॥

चक्रधर आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा १४ ।

कस्मिंश्चित् सरोवरे भारण्डनामा पक्षी एकोदरः पृथग्-
ग्रीवः प्रतिवसति स्म । तेन च समुद्रतीरे प्ररिभ्रमता किञ्चित्
फलम् अमृतकल्पं तरङ्गाक्षिप्तं (ङ) सम्प्राप्तम् । सोऽपि भक्षयन्
इदमाह, अहो ! बहूनि मया अमृतप्रायाणि समुद्रकङ्कोला-
हृतानि फलानि भक्षितानि । परमपूर्वोऽस्य आस्तादः, तत् किं
पारिजातहरिचन्दनतरुसम्भवं किं वा किञ्चित् अमृतमयफलम्
अव्यक्तेनापि (ण) विधिना पतितम् । एवं तस्य ब्रुवतो द्वितीय-
मुखेन अभिहितम् । भोः ! यदि एवं तत् ममापि स्तोकं
प्रयच्छे येन जिह्वामौख्यम् अनुभवामि । ततो विहस्य प्रथम-
वक्त्रेण अभिहितम्, आवयोः तावदेकम् उदरम् एका तृप्तिश्च
भवति । ततः किं पृथग्भक्षितेन, वरमनेन शेषेण प्रिया
तोष्यते । एवम् अभिधाय तेन शेषं भारण्डयाः (त) प्रदत्तम् ।

(ङ) स पुरुषः ।

एकोदरा इति । एकोदराः एककुक्षयः पृथग्ग्रीवाः द्विमुखीः इति भावः । अन्योन्य-
फलभक्षिणः परस्परहिताभिलाषिणः किन्तु असंहता अभिमिताः सन्तः भारण्डाः
तदाख्याः पक्षिण इव विनश्यन्ति विनाशं गच्छन्ति ॥ १०१ ॥

(ङ) तरङ्गाक्षिप्तं तरङ्गवशात् वेलां गतम् इत्यर्थः । अमृतकल्पम् अमृततृणम् ।

(ण) अव्यक्तेन अप्रकाशेन विधिना दैवेन मम घुमादृष्टेन दृष्टेन ।

(त) शेषेण भुक्तावशिष्टेन इत्यर्थः । प्रिया भार्या । भारण्डयाः स्वप्रियायाः ।

सापि तत् आस्वाद्य प्रहृष्टतया आनिङ्गनचुस्वनसम्भावना-
नेकचाटुपरा बभूव । द्वितीयं मुखं तद्दिनादेव प्रभृति
सोद्देगं सविषादञ्च तिष्ठति । अथ अन्येद्युः द्वितीयमुखेन
विषफलं प्राप्तम् । तददृष्ट्वा अपरमाह, भो ! निस्त्रिंशपुरुषा-
धूम ! (थ) निरपेक्ष ! (द) मया विषफलम् आसादितम् ।
तत् तवाघमानातु भक्षयामि । अपरेण अभिहितम्, मूर्ख !
मा मा एवं कुरु, एवं कृते द्वयोरपि विनाशो भविष्यति ।
अथ एवं वदता तेन अपमानेन फलं भक्षितं किं बहुना, द्वौ
अपि विनष्टौ । अतोऽहं ब्रवीमि,

एकोदराः पृथग्ग्रीवा अन्योऽन्यफलभक्षिणः ।

असंहता विनश्यन्ति भारण्डा इव पक्षिणः ॥ १०२ ॥

चक्रधर आह, सत्यमेतत् । तद्गच्छ गृहम्, परमेकाकिना
न गन्तव्यम् । उक्तञ्च,

एकः स्वादु न भुञ्जीत नैकः सुप्तेषु जागृयात् ।

एको न गच्छेदध्वानं नैकसार्थान् प्रचिन्तयेत् ॥ १०३ ॥

अपिच, अपि कापुरुषो मार्गे द्वितीयः क्षेमकारकः ।

(थ) निस्त्रिंशपुरुषाधूम ! निस्त्रिंशः खड्गः तत्तुल्यः अतिनिष्ठुर इति भावः । पुरुषेषु
अधमः मीचः तत्तन्वडौ ।

(द) निरपेक्ष ! अपरमुखानपेक्षित इत्यर्थः ।

एक इति । एको जनः स्वादु सुस्वादुद्रव्यं न भुञ्जीत अन्यस्मै किञ्चित् दत्त्वा भुञ्जी-
तेति भावः । एको जनः सुप्तेषु निद्रितेषु जनेषु मध्ये न जागृयात् न जागरितः
तिष्ठेत् । एको जनः अध्वानं पश्यान् न गच्छेत् । एको जनः अर्थान् कार्याणि च न
प्रचिन्तयेत् स्वस्य आत्मसम्भावनावशात् अपरेण सम्भवात् कार्यं कुर्यादिति भावः ॥ १०३ ॥

कर्कटेन द्वितीयेन जीवितं परिरक्षितम् ॥ १०४ ॥

सुवर्णसिद्धिः आह, कथमेतत् ? सोऽब्रवीत्,

कथा १५ ।

कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने ब्रह्मटत्तनामा ब्राह्मणः प्रतिवर्त्तते स्म, स च प्रयोजनवशात् ग्रामे प्रस्थितः स्वमात्रा (ध) अभिहितः । यत् वत्स ! कथमेकाकी व्रजसि तदन्विष्यतां कश्चित् द्वितीयः, सहायः, स आह, अम्ब ! मा भैषीः निरुपद्रवोऽयं (न) मार्गः, कार्यवशात् एकाकी गमिष्यामि । अथ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा समीपस्थवाप्याः सकाशात् कर्कटम् (प) आदाय मात्रा अभिहितः, वत्स ! अवश्यं यदि गन्तव्यं तदेष कर्कटोपि सहायः भवतु । तत् एनं गृहीत्वा गच्छ । सोऽपि मातुर्वचनात् उभाभ्यां पाणिभ्यां तं संगृह्य कर्पूरपुटिकामध्ये (फ) निधाय पात्रमध्ये संस्थाप्य शीघ्रं प्रस्थितः । अथ गच्छन् ग्रीष्मोष्मणा (ब) सन्तप्तः कश्चित् मार्गस्थं वृक्षम् आसाद्य तत्रैव प्रसुप्तः । अत्रान्तरे वृक्षकोटरात् निर्गत्य सर्पस्तत्समीपम् आगतः । सोऽपि कर्पूरसुगन्धसहजप्रिय-

अपीति । मार्गे पथि कापुरुषोऽपि द्वितीयो जनः सङ्गीत्यर्थः समकारकः द्वितिकरः । तथाहि द्वितीयेन कर्कटेन कुलीरेण जीवितं परिरक्षितम् ॥ १०४ ॥

(ध) स्वमात्रा स्वजनन्या ।

(न) निरुपद्रवः उपद्रवरहितः आशङ्क्या अनास्पदम् इत्यर्थः ।

(प) कर्कटं कुलीरम् ।

(फ) कर्पूरपुटिकेति । कर्पूरस्थलिकामध्ये इत्यर्थः ।

(ब) ग्रीष्मोष्मणा निदाघतापेन ।

त्वात् (भ) तं परित्यज्य वस्त्रं विदार्य अभ्यन्तरगतां कर्पूर-
पुटिकामतिलौल्यात् (म) अभक्षयत् । सोऽपि कर्कटः तत्रैव
स्थितः सन् सर्पप्राणान् अपाहरत् । ब्राह्मणोऽपि यावत्
प्रबुद्धः पश्यति तावत् समीपे कृष्णसर्पं निजपार्श्वे कर्पूर-
पुटिकोपरि स्थितः तिष्ठति । तं दृष्ट्वा व्यचिन्तयत् । कर्कटेन
अयं हत इति प्रसन्नो भूत्वा अब्रवीत्, भोः ! सत्यम् अभिहितं
मम माता यत् पुंरूपेण कोऽपि सहायः कार्यो न एकाकिना
गन्तव्यम् । यतो मेया अडापूरितचेतसा तद्वचनम् अनुष्ठितं
तेनाहं कर्कटेन सर्पव्यापादनात् रक्षितः । अथवा माधु
इदमुच्यते,

जीणः स्रवति शरीरविवृद्धौ वर्धयति पयसां नायम् ।

अन्ये विपदि सहाया धनिनां श्रियमनुभवन्त्यन्ये ॥ १०५ ॥

मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे देवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना यस्य मिद्धिर्भवति तादृशी ॥ १०६ ॥

(भ) कर्पूर इति । कर्पूरस्य यः सुगन्धः शोभनो गन्धः तस्मिन् सहजप्रियत्वात् स्वभा-
वतः प्रियत्वात् । तं ब्राह्मणम् ।

(म) मतिलौल्यात् अपल्यातिशयात् ।

जीण इति । जीणः दृढत्वः असहाय इति भावः स्रवति विषयने इति भावः, भ च
शरीरस्य जीणमिति भावः विवृद्धौ विशेषेण वर्धनाय पयसां नायं समुत्तं धन-
वन्ताभावे भावः वर्धयति आश्रयति । अन्ये जनाः विपदि सहाया भवन्ति, अन्ये च
पानना श्रेयं सम्पदम् अनुभवन्ति भुञ्जते सहायिनः सर्वं साध्यन्ते इति भावः ॥ १०५ ॥

मन्त्रे इति । मन्त्रे गवादिभिः प्रदत्ते इति शेषः तीर्थे पुण्यक्षेत्रे द्विजे ब्राह्मणे देवे
देवतायां देवज्ञे भेषजे शीपे तथा गुरौ यस्य जनस्य यादृशी भावना भक्तिरिति भावः,
तादृशी प्राज्ञः फलमिति यावत् भवति ॥ १०६ ॥

एवमुक्त्वा असौ ब्राह्मणो यथाभिप्रेतं गतः । अतोऽहं
ब्रवीमि,

अपि कापुरुषो मार्गे द्वितीयः क्षेमकारकः ।

कर्कटेन द्वितीयेन सर्पात् पात्यः प्ररक्षितः ॥ १०७ ॥

एवं श्रुत्वा सुवर्णसिद्धिः तमनुज्ञाप्य स्वगृहं प्रतिनिवृत्तः ।

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रके अपरीक्षित-
कारकं नाम पञ्चमं तन्त्रं समाप्तम् ।

सम्पूर्णम् ।

अपीति । मार्गे पथि कापुरुषोऽपि नौचोऽपि द्वितीयः सहाय इत्यर्थः । क्षेमकारकः
यमकरः । तथाहि द्वितीयेन सहायेन कर्कटेन कुलीरेण पात्यः पशिकः सर्पात् प्ररक्षितः
प्रकर्षेण रक्षितः नीतः ॥ १०७ ॥

इति वि. प. उपाधिधारिणा पञ्चतन्त्रकृतपतिना श्रीजोवानन्दाचार्याभागे

भट्टाचार्येण विरचिता पञ्चतन्त्राख्या समाप्ता ।

